

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

153

*

f

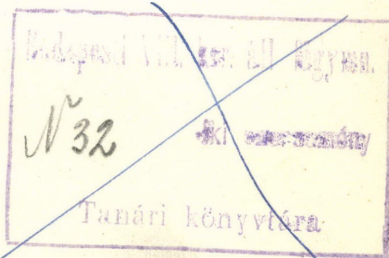
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZILY KÁLMÁN
elnök

GOMBOCZ ZOLTÁN
titkár

V. KÖTET.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1909.

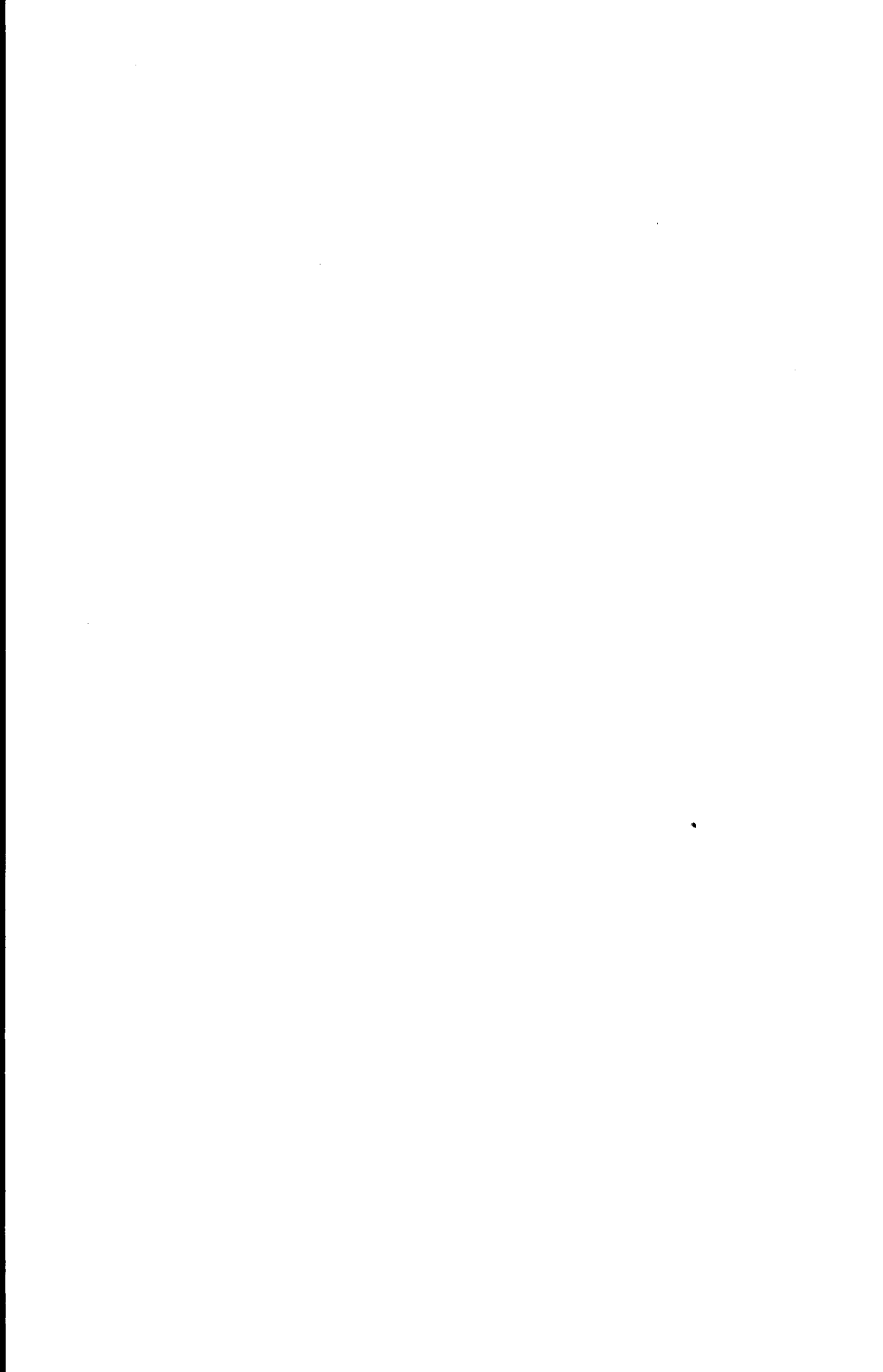
KIVELTUDOMÁNYI INTÉZÉS
NY. 1955. évi 9541

F 3292/24

708

A M. Nyelvtudományi Társaság Alapító Tagjai 1909-ben.

	Berezik Árpád, Budapest (1906)	200 kor.
	Budapest: Orsz. központi takarékpénztár (1908)	200 "
	Csorna: Prémontrei könyvtár (1905)	200 "
	Báró Forster Gyula, Budapest (1904)	200 "
5	Gombocz Zoltán, Budapest (1908)	200 "
	Győr: Pápóczy prépostság könyvtára (1908)	200 "
	† Gyulai Pál, Budapest (1904)	200 "
	Heinrich Gusztáv, Budapest (1905)	200 "
	Hirschler József, Kolozsvár (1909)	200 "
10	Báró Hornig Károly, Veszprém (1904)	400 "
	Hornyánszky Viktor, Budapest (1904)	200 "
	Jánosi Gusztáv, Veszprém (1905)	200 "
	† Joannovics György, Budapest (1906)	200 "
	Katona Lajos, Budapest (1906)	— "
15	Kolozsvár: Tud. egyet. m. nyelvészeti sem. (1908) I. és II. részl.	100 "
	Kránitz Kálmán, Veszprém (1905)	200 "
	† Gróf Kuun Géza, Maros-Némedi (1904)	200 "
	Latzkó Antal, Budapest (1904)	200 "
	Gróf Mailáth Gusztáv Károly, Gyula-Fehérvár (1908)	200 "
20	Nagy Ernő, Kolozsvár (1906)	200 "
	Óvári Ferencz, Veszprém (1905)	200 "
	Pécs: Főgimnáziumi Önképzőkör (1906)	200 "
	Péller Pál, Veszprém (1905)	200 "
	Pór Antal, Esztergom (1904)	200 "
25	Rada István, Veszprém (1905)	200 "
	Rust József, Budapest (1906)	500 "
	Semsey Andor, Budapest (1904)	2000 "
	Szily Kálmán, Budapest (1904)	200 "
	Ifj. Szinnyi József, Budapest (1906)	200 "
30	Szögyény-Marich László, Berlin (1905)	200 "
	Szóts Ferencz, Budapest (1904)	200 "
	Veszprém: Pappnövelde könyvtára (1906)	200 "
	Wodianer Arthur, Budapest (1904)	200 "
	Zirc: Apátsági könyvtár (1905)	200 "

Budapesti ...
1908 -iki szerzőmény;
...vára

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. JANUÁR.

1. SZÁM.

A M. Tud. Társaság nagyszótárának története.

A M. T. Társaság alaprajzának II. része „*A társaság foglalatosságai*” czímen a társaság számára munkásságul kitűzte:

- „1. a' honni nyelv műveltetését,
2. munkák' kiadását,
3. munkák' megbíralását,
4. jutalomkérdéseket,
5. tudományos utazásokat“.

Itt az 1. pontban említett munkaterv érdekel bennünket: „a' honni nyelv ismertetése“, melyet az alaprajz a társaság első kötelességének tüntetett fel. Az alaprajz közelebbről meghatározta, hogyan lehet a honi nyelveket művelni. Szükségesnek tartotta az elavult, de helyes szók, szólások felélesztését; a népnyelv szólásainak összegyűjtését és egybehasonlítását; a netán szükséges új szóknak a nyelv törvényei szerint való készítését. Először is e tárgyakra vonatkozó értekezések, majd utazások segítségével elő akarta az anyagot készíteni, hogy azután egy tökéletes nyelvtan és egy „lehetőségig teljes szótár készítéséről“ gondoskodhassék és e teljes szótárból különféle nyelvekre alkalmazott „kisebb szótárakat vonhasson ki“.

Az első nagygyűlés 1831 február 17-én foglalkozott e munkatervvel, még pedig úgy, hogy gr. Teleki József elnök e tárgyban javaslatlétellel Schedius Lajos, Horvát Endre, Imre János, Petrovics Fridrik, Szemere Pál és Vörösmarty Mihály tagokat bizta meg. Ez a küldöttség két nap alatt elintézte a rábízott munkát, s a javaslatot, a melyet Vörösmarty Mihály, a küldöttség jegyzője készített és fogalmazott, az összes tagok aláírásával február 21-én a társaságnak be is mutatta.

Ez a jelentés különös figyelmet érdemel nemcsak mint a nagyszótár első ügydarabja, hanem mint Vörösmarty Mihály ismeretlen műve is, azért egész terjedelmében közöljük.

A' magyar tudós társaság nagy gyűléséből kirendelt Választottságnak véleménye azon kérdés iránt: mint kelljen a Grammaticai és Szótári dolgozatokat a' tagok között felosztani?*

Szem előtt tartván a' kiküldöttség az alap-rendszabásoknak azon helyét, mely a' honni nyelv' műveltetése cím alatt egy tökéletes magyar Grammatica s egy a' lehetőségig teljes szótár készítését

* Akadémiai főtitkári iratok közt 1831. évben 3. szám alatt.

rendeli, mindenek előtt szükségesnek látja, hogy e' két nagy munka bevégeztetésére elő készültek tétessenek; és ugyan

Először is a Grammaticában határozottassék meg az Orthographia és a' nyelvnek úgy nevezett paradigmái vagy is a' név- és különösen az igeragasztás a' lehető pontossággal jeleltessenek ki. Ezek, mint a' nyelvnek örökös és változhatatlan törvényei Révai tanítása szerint többnyire minden gondosabb magyar írótól el lévén fogadva hirtelenkedés kára nélkül már most annyival is inkább megállapíthatók, mert a' Társaságnak a' maga nevében kiadandó folyóiratában az írásbeli tétovázás 's botránkoztató tarkaság csak ez által hártathatik el.

E' végre jönnek itélné a' választottság, a' Philologiai osztálynak, melyet e' munka különben is illet, szoros köteleességévé tenni, hogy a' Grammaticának főn említett részeit minél előbb kidolgozza 's a' jövő nagy gyűlésig okvetlen elkészítse. A' munka felosztását ezen osztálybeli tagok úgy tehetik meg egymás között, a' mint azt legcélszerűsábbnak itélik; ha azonban a' Philologiai tagok valamelyike kész munkával akarna, vagy tudna elő állani, nem volna más hátra, mint azt az egész Philologiai osztálynak helyben hagyás vagy szükséges változtatás végett elébe terjeszteni. Illy munka nem léteben a' dolgozások' felosztása talán úgy történhetnék, hogy kiki egy vagy több beszédrészt venne által kidolgozásul 's az illy egyes dolgozatok szerkesztése a' teljes osztály által hajtatható végre.

A' nyelvnek legelső és legsürgetőbb szüksége illy módon megszüntetvén hátra volna még a' Szókötés. (Syntaxis.) De a' Grammaticának ezen nevezetes része tetemes kár nélkül későbbre halaszthatatik, sőt kidolgozatlansága miatt szükségképen későbbre kell halasztatnia, ha a' magyar tudós társaság e' részben is nevéhez illő és rendeltetésének megfelelő munkát szándékozik adni, a' mi mind addig nem lehetséges, míg ezen tárgy egyes tagok' értekezései által a' társaság évkönyveiben és jutalom feleletek által a' legnagyobb tisztaságra nem hozatik. Szükségesnek látja e' végre a' kiküldöttség hogy a' Philologiai Osztály mihelyt első munkáját végezte, azonnal e' másodikhoz lásson 's az osztálybeli tagok tartozzanak évenként e' tárgyban értekezéseket készíteni 's a' jutalom kérdéseket úgy intézni, hogy az arra jött feleletek is egy tökéletes Syntaxis kidolgozására segédül szolgálhassanak. E' szerint a' Nyelvtudományi osztály a' nélkül, hogy hirtelenkedéssel a' dolgot elrontaná, szüntelen foglalatosságban lesz, 's nem éretlenül siettetett munkával, hanem biztos haladással szakadatlanul előre fog törekedni, hogy a' maga részéről nemes lelkű alapítói várakozásának megfelelhesse.

Következik a' lehetőségig teljes Szótár kidolgozásának felosztása, melyről ez a' kiküldöttségnek Véleménye:

Ha szótáraink nem volnának, természetesen legelől kellene kezdeni az igen bajos munkát 's mindaddig gyűjtögetni szavainkat, míg azok egy csak valamennyire is tűrhető szótárt tehetnének; de minekutána már e' nemből több bár milly hiányos munkák megjelentek, ismét igen természetes, hogy azok közül egyet útmutatóul kell választani, azt tudniillik mely az eddig megjelentek között legteljesebbnek találhatik, hogy avval a' szükséges pótolás végett minden egyéb szótárakat 's szótárnemű Gyűjteményeket össze lehessen hasonlítani. Kresznerics Szótára, mely már sajtó alatt vagyon, 's mellynek mutatványai nagy teljességet bizonyítanak, minden esetre

figyelemre méltó 's a' magyar tudós társaság igen fog könnyíteni dolgán, ha ezen Szótárt megvizsgálván a' haszonvehetés esetén alapúl fogadja. Addig is pedig, míg ezen munka megjelenék, a' Szótárhoz tartozó gyűjtemények illy módon szaporíthatnának.

1. Minden tudományos osztály tartozzék a' tudományabeli műszavakat vagy is terminológiát úgy, a' mint az a' régiebb időktől a' legújabbig fenn van, össze szedni 's betűrend szerint a' társaság elébe terjeszteni.

2. A' vidéki szavak 's szólások összegyűjtésére utazások rendeltessenek.

3. Minden rend és osztálybeli tag ezen fölül megkéressék, hogy az osztályán kívül eső szavakra is, a' mennyire alkalmi adódik, figyelemmel legyen 's a' földművelők 's falusi mesteremberek szavait lakása helyén vagy vidékén össze írni vagy iratni el ne mulassa.

Illy nemű Gyűjteményeknek az útmutató szótárral össze hasonlításából igen könnyű lesz elhatározni, melly régi kéziratokból és nyomtatványokból kelljen még kivonatokat készíteni, hogy az idővel kiadandó nagy szótár minden részről teljességet nyerjen. Pesten, Február 19-én 1831. Schedius Lajos, Szemere Pál, Horvát Endre, Petrovits Fridrik, Imre János. Jegyzette Vörösmarty Mihály.

A küldöttségnek ezt a javaslatát az első nagygyűlés elfogadta (1831. évi jegyzőkönyv XXVII. pontja), de megjegyezte, hogy a szótári munkában követendő rendszer megállapítása végett Johnson, Adelung, a francia akadémia és az accademia della crusca szótárai áttanulmányozandók és éppen ezért a kérdést bővebb kifejtése céljából a heti ülésre utasította.*

A heti ülés, más elnevezéssel kisgyűlés alatt az egyes, névszerint a nyelvtudományi, a philosophiai, a történeti, a törvénytudományi, a matematikai és a természettudományi osztályoknak hetenként felváltva tartott gyűléseit kell érteni. A tulajdonképeni munka itt ment végbe s az alaprajz főmunkául itt is „a Szókönyv belső elrendelését“ tűzte ki. Az első nagygyűlés határozata alapján a heti ülés a nagyszótár ügyében azzal kezdte meg a munkát, hogy kiadta Vörösmartynak Adelung, Schedelnek pedig a francia akadémia szótárát és megbizta őket, adjanak véleményt arra nézve, hogy miképen lehetne e szótárak nyomán magyar szókönyvet készíteni (1831. év kgy. 44. p.).

Erre Vörösmarty és Schedel a következő véleményt — megjegyzendő, hogy a véleményt Vörösmarty írta és fogalmazta — terjesztették a kisgyűlés elé:

Vélemény

A' Magyar Tudós Társaság által kiadandó szótár'
belső elrendeléséről.**

Megbízotván a' T. Társaság által, hogy a' szótár' belső elrendeléséről gondolatinkat írásba foglaljuk, megtekintettük az e' végre utasításul kiadottfrancia és német szótárokat, elolvastuk figyelemmel

* Az Évkönyvnek I. kötete némi változással közli a határozatot, mert kihagyja az utazások rendezését. Eleinte tényleg nem foganatosították e pontot, de elhatározni a társaság elhatározta.

** Főtitkári iratok. 1831. év 29. sz.

Méltóságos Elölülök jutalmazott feleletét, mely a' Horvát István által 1821 kiadott Jutalom feleletek II. kötetében foglaltatik illy czím alatt: *Egy tökéletes magyar szótár elrendelése, készítése módja írta gróf Teleky József 1817. esztendőre.* A' francia és német szótárokat külön véleményeinkben fogjuk 's ott is csak érinteni; mert az idézett Jutalomfelelet írójának figyelme nem csak azokra, hanem az újabb mívelt nyelvek' minden nevezetesebb szótáira kiterjedett; 's valóban ez a' jutalomra oly igen méltó értekezés ámbár ezelőtt mintegy 14 évvel íratott, oly belátással, gondnal 's tudománnyal készült, hogy abban ezélunkra kész munkát találtunk. Az idő 's környülmények' változása szükségessé vagy ajánlatossá tesz ugyan némelly módosításokat; de egyébiránt az egész oly alapos, hogy nem hibázhatunk, ha azt a' szótár dolgozóinak útmutatóul 's rendszabásul ajánlani merjük.

Hogy mindezek a' Tekintetes Társaság annál inkább megnyugodhassék, szükségesnek tartjuk a' Jutalomfeleletnek illető részét egész kiterjedésben a' T. Társaság előtt felolvasni. Észrevételeinket minden szakasznál külön fogjuk adni.

Pesten, május 26. 1831.

Schedel Ferencz
Vörösmarty Mihály.

A kisgyűlés magáévá tette ezt a' véleményt és gr. Teleki József művét egész terjedelmében a (1831) június 6., 13. és 20-iki ülésén fel is olvasták. Teleki művének I. része általános elveket tartalmaz, erre nézve nem volt a' véleményezőknél, sem a kisgyűlésnek semminemű megjegyzésük, mert az elveket elfogadták, a II—VI. szakaszra azonban Vörösmarty a következő észrevételeit nyújtotta be írásban:

Észrevételek*

A' nagy szótár első elrendelése iránt adott véleményhez.

II. Szakasz.

a) Hozzá adatik, hogy valamint a' városok', hegyek', folyók magyar neveit, úgy fel lehet venni nemzetségek' vezeték' neveit is, a' mennyire azok szónyomozás' tekintetéből figyelemre méltók.

Egyébiránt mindezek a' szótár Redactiójának igen hasznos útmutatásul fognak ugyan szolgálni; de a' szavak' gyűjtőinek előre majd lehetetlen kijegyezni, miket vegyenek föl gyűjteményeikbe, miket ne; sőt ezeknek a' nagy gyűlés nyilván kötelességökké tette, mindent össze szedni, a' mi a' magyar, akár írott, akár beszélt nyelvben találtatik. Ezeknek írása, megválogatása, szóval a' szerkezés munkája az egész társaságra, vagy az általa rendelendő választottságra fog tartozni, 's munka közben a' mint tudniillik minden egyes szó által megy a' vizsgálaton, legjobban ki fog tetszeni, mely szóknak kelljen a' szótárból kimaradniok.

b) A' mi pedig a' betű, vagy szószármazati rendet illeti, mi minden esetre ez' utósót választanók; mert ámbár az hasonvehetőbbnek látszik, ez tagadhatatlanul tanulságosabb és nyelvünk természetével egyezőbb. Arra is fog még ezen Etimologicus szótár vezetni,

* Főtítkári iratok. 1831. év 35. szám.

hogy már a' csupa rendbe állításnál fogva is némely még eddig ösmeretlen gyökök és szószármazatok világosságra jönek. A' hol kétes a' származás, kétesnek fog a' szótárban is jeletetni.*

* A' szótár teljességéről lévén szó, jegyzetképen 's mint külön javataltot, azt is figyelmébe ajánlom a' Társaságnak, hogy a' hat osztály a' tudományabeli műszóknak minél teljesebb gyűjtését úgy teheti legcélrányosabban, ha minden osztály' mind külső, mind belső tagjainak meghagyatik lajstromát készíteni mindazon könyveknek, mellyek az őket illető tudományokban magyarul, vagy legalább magyar műszavakkal a' legújabb korig megjelentek. Az egyes tagok' jegyzései összeállításából egy alkalmasint tökéletes lajstrom fog készülni, minden osztály számára, melly arra fog szolgálni, hogy a' szerint az osztály tagjai között a' könyvek a' műszavak' kisedése végett egyenlően felosztathassanak, különben megeshetnék, hogy két, három tag is nagy idővesztéssel ugyan azon könyvből készítené műszóbeli kivonatot. Mihelyt valamely osztály összegyűjtötte 's rendbe szedte műszavait, azokat vélekedés szerint jó volna sajtó alá bocsájtani 's a' Társaság nevében mint előmunkákat, vagy gyűjteményeket a' nagy szótárhoz közzé tenni, mind azért hogy ezekben a' nagy szótárból ne talán kihagyandó szavak is mint valamely közönséges rakhelyben, jók rosszak minden különbség nélkül feltaláltassanak, mind pedig azért is, hogy míg a' nagy szótár elkészül, legalább ezek foroghassanak kézen 's kisebbség valamennyire azon szükségét, mellyet az efféle munkákban szenvedünk. Illy nemű kis szótárai jelenhetnének meg nem igen nagy idő alatt gondolatom szerint a' természettudományi, törvényi és talán a' philosophiai és matematikai műszavaknak.

Vörösmarty Mihály.

III. Szakasz.

Ezen szakasznál csak azt jegyezzük meg, hogy általában mi is helyesnek találjuk minden a' rendtől eltérő szónak különösségeit kijelelni; egyébiránt e' résznek bővebb kifejtése a' Grammatica' kidolgozásától függvén most közelebbi vitatásokba nem ereszkedhetünk.

IV. Szakasz.

Az idegen megfelelő szavakat csak a' műszavaknál, természet-históriai elnevezéseknél kellene hozzá adni mindazért, hogy az egész szótár deákítása és németítése sokkal több időbe kerülne 's a' szótár megjelenhetése' határát igen messze tenné, mind még inkább azért, hogy elkészülvén a' nagy szótár abból minden nemű, kisebb szótárokat lehetne kivonni 's több nyelvekkel is érthetővé tenni, 's az illy kézi szótárak sokkal haszonvehetőbbek, sokkal célirányosabbak lennének akár idegen nyelvet tanulni akaró magyarnak, akár magyarul tanulni akaró idegennek, mint egy nagy nehézkes szótár, melly mint valamely kimeríthetetlen kútfő különben csak a' tudósok kezén forogna 's melly minden esetre magyarul már jól tudók' számára van írva. Még az is, és pedig nem csekély figyelmet érdemel, ha mi úgy kezdjük meg szótárunkat, hogy a' megfelelő deák és német szavakat hozzá adjuk, már elvesztettük szemünk elől a' figyelmünkre legmúltóbb célt, azt tudniillik, hogy a nyelv szavai magából a' nyelvből fejtsenek ki 's magyarátassanak meg. Óhatatlan, hogy midőn megfelelő deák és német szókat keresünk, valamit szavaink' eredeti értelméből fel ne áldozzunk. Már csak ez a' törekedés, ez a' mellékes ügyelés is el fog bennünket szédíteni 's igen könnyen

lehetünk hajlandóbbak a' deák vagy német definitio után határozni meg magyar szavainkat, mint azoknak saját eredeti jelentését a' nyelv' belsejéből új 's vesződséges munkával fölkeresni. Fejtsük mi ki minden egyes szavaink' értelmét, úgy a' mint az divatban volt, van, vagy lehetne, magából a' nyelvből minden ilyen nyelvekre ügyelés nélkül.

Még azt tehetnők, hogy ha a' nagy munkával már tökéletesen elkészültünk, csak akkor kezdenénk a' deák és német szavakat hozzá szedegetni, de ezen új fáradsággal, mint főlebb is említők, egy sokkal célirányosabb kézi szótárt lehetne a' nagyból szakasztani. 'S így a' nagy szótár megdeákozása 's németezése egy felől nem szükséges, más felől nem igen nagy hasznú.

V. Szakasz.

A' kölcsönözéseket óva kell említenünk; mert nincs nehezebb, mint azt meghatározni, melyik nyelv vett a' másikból 's az egy tagú 's már régi szavaknál épen lehetetlen. Táncz p. o. több europai nyelvekben meg van; de meg van napkeleten is, szint' úgy a' czél 's több efféle szavak. Volt idő, hogy minden tóthoz hasonló magyar szó tót eredetűnek tartatott 's hallottunk egy deák verset, mellynek értelme az, hogy ha a' tótok a' magyar nyelvből kiszednék szavainkat, a' magyarnak bogni kellene. Látszik hogy ez gyűlölséggel van elmondva 's hogy az amolyan hibás vélekedések' terjedésének több mint nevetség a' vége. Magában az mindegy, honnan származott ez vagy amaz nyelv, becsét úgy is csak műveltsége adja meg vagy uralkodó hatalma a' nemzetnek, mellytől beszéltek: sok anyanyelv holt nyelv már, midőn leányai még virágzatban vannak; 's ez nyelveinkre is illhetik, de minek bizonytalant bizonyos, gyanítást tudomány gyanánt terjeszteni? Pedig hogy ezen hit a' tót-magyar szavakról el kezdé terjedni, leginkább magyarok okozták, kiknek úgy látszik, vizsgálódásaik' tüzeben, mint feltalálóknál lenni szokott, különös gyönyörűségekre vált, ha valamely szóról azt fődözhettek fel, hogy tót 's végre alig maradt volna egy pár egészséges szavunk, mellyet apáink még Azsiából hoztak. Ezen tévedéseket minden esetre a' hazai 's idegen nyelvbéli járatlanság szülte 's már ritkulni kezdenek, mióta tudásaink mind abba, mind ezekbe mélyebben tekintenek. Horvát István a' napkeleti nyelvekből leginkább eloszlatta szavaink eredete felől a' homályt 's utóbb is azt kell mondanunk, hogy a' világnak minden terjedettebb nyelvei között, minél mélyebben vizsgáltnak, annál nagyobb a' hasonlatosság. Semmi esetre sem árt kételkedőknek lennünk 's az eddig idegennek vélt szavakat szorosabban megvizsgálván a' hol az idegen származás nem világosan szembetűnő, csak azt jegyezni meg, hogy egy vagy több nyelvekkel közös vagy hasonló; így part, kád, czél, rőt, édes nem deák, német vagy görög szók, hanem közösek vagy hasonlók.

Az ilyen össze tételek, mint: meg-ád, fel-ád, inkább az ád vagy ad igénél mint a' meg vagy fel szavaknál következzenek.

VI. Szakasz.

A megrövidítendő Grammaticai Műszavak majd a' Grammatica kidolgozásakor fordulnak elő s akkor határozottathatnak meg.

Pesten, Június' 5. 1831. Schedel Ferencz. Jegyzé Vörösmarty Mihály.

A kisgyűlés a véleményezők észrevételei alapján elfogadta a gr. Teleki művében foglalt elveket a következő hozzáadással: a származékszavak a maguk helyén is előforduljanak, a szavaknál latin vagy német magyarázat csak a legszükségesebb esetekben alkalmaztatik. A műszavak gyűjtésére nézve pedig a következőket rendelte el (1831. kgy. 103.):

1. minden tag jegyezze föl tudományágában a magakészítette műszavakat is, tegye minden műszó mellé, hogy ki használta először, ha azonban nem volna valamely műszónak magyar elnevezése, hagyja jelöletlenül, hogy erről határozni lehessen;

2. a melyik osztály gyűjteménye kész, azonnal nyomattassék ki;

3. a természettudományi és matematikai osztály keressen módot arra, hogy a kézi mesterségek, a bányászság, hajósság, a földművelés eszközeinek, szereinek elnevezéseit magoktól a mesterség vagy az ipar művelőitől vegye át;

4. ezen szólások kinyomatása azért szükséges, hogy az anyagot ki lehessen adni az egybegyűjtés után értelmes nem tagoknak pótlás és javítás végett, hogy így mintegy az egész ország részt vegyen a szótár szerkesztésében, a mit azért is helyesnek vél, hogy elkerültessek annak látszata is, mintha a társaság a műszavakat a nemzetre önkényesen akarná rátolni.

A kisgyűlés határozatára rögtön megkezdődött a munka. Már a június 27-iki ülésen a philosophiai osztály két tagja, Imre János és Tittel Pál voltak az elsők, a kik több könyvczimet nyújtottak be műszavak kikeresése végett. A kisgyűlés e műveket közli a tagokkal, a nagygyűlés pedig (1832. XXI. p.) felszólítást bocsát ki egyúttal hozzájuk ily könyvek czímeinek összeírása végett, hogy a műszavak kikeresésére lehetőleg teljes könyvgyűjteményt állithasson össze.

Mindez csakhamar megtörtént, s erre a könyveknek a tagok közt való szétosztása is.

(Folytatjuk.)

VISZOTA GYULA.

Jelentés-tanulmányok.

IV.

10. *Fél.* Ide sorolhatjuk a *fél* igét is. Rokon nyelvi megfelelőinek tanúsága szerint (vö. Szinnyei, Nyh.³ 153) már az ősfinnugor alapnyelvben lelki jelentése volt; de alakjára nézve megfelelőivel együtt „reszketés, megingás, megrázás” jelentésű indogermán szavakra emlékeztet s így, bár az utóbbiakkal való összefüggése még kétségtelenül bebizonyítva nincs, nem lehetetlen, hogy eredetileg szintén „reszket” volt a jelentése (vö. Wiklund K. B., NyK. 37 : 10).

11. *Rebeg. Rebben.* A *rebeg* igének a régiségben is (vö. NySz.), ma is közönséges jelentése „akadozva beszél, hebeg“. E mellett azonban „mozog“ jelentésben is használatos, különösen a nép nyelvében. Közönséges népi babonás mondás: *Rebeg a szemem: sűrűst érez* (= „mozog, rángatózik a szemem héja“, MTsz.). Gyakori szólás a népnél ez is: *rebeg a szívem* (= „ver“, MTsz.). A mozzanatos *rebben*, mely a régiségben tudunkkal nem használtatott, rendesen szintén ily jelentésben fordul elő. Különösen a madár szárnyra kelésének jelölésére használatos; pl.

Minden zúgot megüldöznek,
Minden bokrot átaldófnak,
Gyík ha rezzen, fajd ha *rebben*:
De a gímvad nincs ezekben. Arany, Buda h. VI.

Gyakran a szív hirtelen megdobbanását jelenti, pl. Anyja látására *szíve* nagyot *rebben* (Arany, Toldi Sz. XII. 90.). A népnyelvben különleges jelentése: *megrebben* „megmoccan (a magzat a viselős asszony méhében első ízben)“, MTsz. Kétségtelennek látszik, hogy az alapjelentés mind a *rebeg*, mind a *rebben* igénél „mozog“ ill. „mozdul“, s hogy a *rebegnek* „hebeg“ értelemben való használata ez alapjelentésből fejlődött valamikép, talán az akadozva beszélés s „a nyelv reszketeg mozgásának“ (CzF.) együttjárása folytán. Mind a két ige előfordul lelki értelemben is, kivált a népnél. *Rebegnek* a nép nyelvében egyik közönséges jelentése „remeg, fél“; pl. *Rebegenek*, mert a jóság, szentség az erőszak ellen nem mindenkor mentség (MTsz.). Ez értelmét az irodalom is ismeri:

Gyűjte hadat mindgyár', *rebegésben* tartott,
Mít adék, fordítá ellenem a kardot.
Arany, Buda h. X.

Hasonlókép a *rebben* is nem egyszer a. m. „megrezzen, megijed“ (MTsz.); pl. „Az apácák a fráterek belépésére egyszerre *megrebbentek* és elnémultak. Olyan ijedten bámultak a fráterekre, hogy köszönni is elfelejtettek“ (Gárdonyi G., Isten rabjai 236). A *rebegnek* a nép nyelvében előfordul *rebbög*, *röbbög* párja is, különösen a ló ijedezését szokták vele kifejezni. A népnyelvben előfordulnak még *rebbed* és *rebbedéz* gyakorító igék. Egyik jelentésük „rángatózik (szempilla)“, másik „reped, repdes“; de használtatnak lelki értelemben is: *mög-rebbed*: „megijed“; *rebbedéz*: „ijedez“ (MTsz.). Ily értelemben *rebbedéz*, *rebbédéz* (CzF.) és *rebbédöz* (MTsz.) alakváltozatok is előfordulnak a népnél. Ide tartoznak még ezek a népi alakok is: *rebenczkédik*, *mög-rebenczkédik* „megrezzen, megijed, megbokrosodik“, *rebenczés* „ijedős“, *ribbant*, *mögribbant* „megriaszt, megijeszt“ (MTsz.).

Már most az a kérdés, hogy mindezen alakoknak lelki jelentése mikép állhatott elő az alapjelentésből. Az alapjelentés, mint mondtuk, minden valószínűség szerint „mozog, mozdul“. Ez a jelentés különösen a test egyes részeinek (szempilla, szív)

s nem a test egészének a mozgására szokott vonatkozni. Ennek folytán szinte kétségtelennek látszik, hogy a jelentésfejlődés nem az előbbi esetekhez hasonlóan, a félelemnek a test reszketésével való kapcsolata alapján következett be, hanem az említett használatok valamelyike volt az alapja. Minthogy pedig a szív hevesebb verése a félelemnek általános physiologiai megnyilvánulásai közé tartozik, bátran föltehetjük, hogy a lelki jelentés ez esetben a szívre vonatkozó használatból fejlődött.

12. *Döbben* (*dobban*). Ma mind a magashangú, mind a mélyhangú alak járatos, de a régiség csak a *dobban* (*toppan*) alakot használta (vö. NySz.) A *döbben* körülbelül a XVIII. sz. közepén jelenik meg az irodalomban. Eddig úgy tudtuk, hogy a XVIII. sz. hetvenes éveiben fordul elő először, még pedig Faludinál és vele egy időben Baróti Szabónál meg Kónyinnál (vö. NySz. NyUSz. NyF. 50 : 36, MNy. III. 123). Az eddig közölt adatoknál azonban régebbieket is találtam Kunits Sedecziásában (1753; I. alább). A nép nyelvében bizonyára régebben megvolt mind a két alak s nyelvújító íróink onnan vették át az utóbbi változatot.

Összefügg a *dob* (*tob*, *top* R.), *dobog* igékkel; ez utóbbinak mozzanatos képzős párja. Lelki jelentése a szív hirtelen megdobbanását jelentő használatából fejlődött. E physiologiai jelenség legtöbbszörre az ijedtség nyomán szokott bekövetkezni. Innen van, hogy az ijedtség gyakran ennek a physiologiai jelenségnek a nevével van megjelölve, még pedig igen sok esetben úgy, hogy az érzéki és lelki jelentés karöltve jelenik meg. Így találjuk ezt ezekben a példákban:

Szívünket megdobbantó hír hallás (Mon. Okm. VIII. 211. NySz.). Szánnya magát ebben, de Annáját jobban, tudván, *szíve* mely nagy félelemmel *dobban* (Gyöngy: KJ. 81. NySz.). Gögös dörgésed éppen nem *döbbenti szívem* (Kunits: Sedecziás 25). Gyászos üvöltéssel *döbbentenek emberi szívet* (B. Szabó D.: PM. 1: 87. NyUSz.).

Setét lesz azonban, de Csaba csak halad,
S most *döbbenik szíve*, midőn maga marad.

Vörösm. Tündérvölgy.

Piroska *szívét* is szaporán *döbbsenték*
Ura dicsekvési: ki a mai vendég. Ar: Toldi Sz. V. 95.

Némán a vitézek *kebele* is *dobban*,
Nem fél, de regeb: hogy kire mi vár ottan?

uo. X. 99.

Godfréd a szök-, a fénynek általa
Vakúltan, *döbbsent szívvel* áll vala. Ar. Tassóból 17.

Könnye se perdül, jajja se hallik,
Csak oda kap, kol fészkel az agy:

Iszonyú az, mi oda nyilallik!...

Döbbsent által a szív ere fagy:

Lányom, ez ifjú gyilkosa vagy!

Arany, Tetemre hívás XII. (vö. Lehr, MNy. II: 120.)

Az ágyúördülés nem *dobbantja meg a szívet*. (Jókai, A kőszívű emb. fiai II. 203.)

Olyat is számos példát idézhetünk, melyekben az érzéki vonatkozás nem érezhető. Íme egynehány:

Intettetel, hogy ily véletlen *dobbanásra* ne juss (Kereszt: FKer. Előb. 3. NySz.). Nints olly el-vetemedett, istentelen ember, ki valamikor az ő lelki ismeretiben *meg* nem rettenne és *dobbanna* (Pós: Igazs. I. 7. NySz.). Amazok csak *megdobbanván* a nagy véletlenségen, sietséggel megírak apjoknak (Szal: Krón. 69. NySz.). Ez dolgot hallván, nem kevésbé *dobbanék meg* rajta (Mon. Okm. XIV. 218. NySz.). A mint a maga elbizása a hadi tisztnek táborig nagy vétek, úgy ellenében *eldobbanni* szívében, meglankadni s ijedelmelkedni, fertelmes kártékony alávalóság (Fal: NA. 225). Talám *megdöbbsentél?* ah vesd-ki szerelmes barátom vesd-ki szivedből még árnyékát-is a' félelemnek (Kunits: Sedecziás 44). Az ellenség sokkal jobban *meg-dobban*, téged sok népek barátságával, és segítségével látván erősítettni (Haller L.: Telemakus 218.). *Megdobbant* lelkében: perterritus conscientia (PPBl.). *Meg-döbbsentettek* a váraisi kísértetek, holott jó atyám már nem kellene félned (Fal: NU. 252. NySz.). *Megdobbban* az ijedezésre a rákapatott jobbágy, hátrál, ordítja az ispánt (Fazekas: Ludas M.).

Hisz' ember az ember, akkor is az volt lám,
Megörült s *megdöbbsent* Etele nagy voltán.

Arany, Buda h. XI.

De hamar — mint *döbbsent* öze vadon tájnak,

iramodék Lőrincz egy közel ajtóba.

Arany, Toldi sz. V. 102.

Döbbsenne Piroska küszöbön ott álla,

Előtte a férje iszonyú halála.

Uo. VI. 71.

Maga is *megdöbbsent*, de meg is örüle,

Hogy az édes lányát meglátta felülve.

Uo. VI. 92.

Jelentik azonban,

Hogy a kobzos eltűnt nyom nélkül az éjjel:

Megdöbbsent a király, mért is ereszté el. Uo. X. 67.

Gyáva rettegésre nincs-e mindig résen?

És nem *döbbsen-e meg* minden zörrenésen?

Arany, Murány ostr. I.

Döbbsenne mig bámul s fülel

Tamás: kedv, tréfa nő dühvel. Arany, Kóbor Tamás.

A veszedelem elől huszárjai *visszadöbbsentenek* (Jókai: A kőszívű emb. fiai II. 111). A közeledő lovasság *megdöbbsenne* lassítá rohamát. De nem az ifjak kiáltásától *döbbsent meg*, hanem valami mástól (uo. II. 175.).

Ily tiszta lelki jelentésben a mai nyelvhasználat inkább csak a magashangú alakkal él; a mélyhangú alakot pedig a

szó külső folyamatra vonatkozó jelentéseiben alkalmazza. Jelentés-megoszlásról mégse beszélhetünk még, mert — bár nagy ritkán — a *döbben* is előfordul tiszta érzéki jelentésben, pl.:

Meg-meg is áll, bársony padlóját *döbbsenti*.

Arany, Toldi sz. III. 39.

Ötven erős váll ezt viszi majd — vagy többen.

Fejjel a várfalnak, hogy külseje *döbben*. Uo. IX. 7.

A gyakorító *dobog* igének, mely közönségesen leggyakrabban a szív lüktetését szokta jelenteni, szintén fejlődött tiszta lelki jelentése. Magashangú változata, a *döböög* ige a nép nyelvben előfordul „aggódik“ jelentésben is: pl. Mind azon *döböögtem*, hon nem gyün el“ (MTsz.). Valószínűleg ide tartozik a szintén népnyelvi *döbrükdik* ige is. Jelentése „töprenkedik“; pl. „Ezén annyit *döbrükdöttem*“ (MTsz.). Kétségkívül ide tartozik még ez: *toplakodik*. A népnél járja „töprenkedik“ jelentésben (vö. MTsz.). A régiségből is van rá egy adatunk: „Meg hirdettne, hogy szörniű halállal köll egynek ki vegeztetni ez világból, gondolhatod, melly nagy *toplakodás*ban volna az a város“ (Lép.: PTük. I. 404. NySz.).

13. *Borzad* és családja. A *borzad* és a vele egy családba tartozó mélyhangú szavak egy része a *borzaszt*, *borzogot*, *borzongat* igék s ezek összetételei meg származékaik, továbbá a nyelvújítás korabeli *borzong*, *borzalom* és *borzadály** szavak szintén használatnak a megfélemlés kifejezésére, sőt az utóbbi kettő inkább csakis ebben az értelemben fordul elő. Eredeti jelentésük a bőr, haj, szőr vagy tollak fölmeredésére vonatkozik, a mely jelenség különböző physiologiai okokkal, leggyakrabban pedig a nagy hideggel szokott együttjárni. Ez értelemben való használatuk ma is általános. De már a régiségben lelki vonatkozásban is használtattak. A szótárak közül először MA.-nél vannak megemlítve s már itt (1708-i kiadásban) találkozunk lelki vonatkozásukkal: *Borzadni*: pilos erigere, horrere; die Haare gen Berg richten, erzittern; *Borzadozni* idem; *Fölborzasztom*: arrigo, horrifico; ich recke auf, erschrecke; *Borzasztó*: horrifer, horrificus; das Zittern oder Schrecken machet, erschrocklich. A jelentésfejlődés alapja megint a lelki folyamat és a szó által közönségesen jelölni szokott physiologiai jelenség közt levő szoros kapcsolat. Tudvalevő dolog, hogy a nagyobb fokú félelemnek, irtózásnak akárhányszor² az a physiologiai hatása van, hogy a bőr kimerevedik s a hajszálak égnek állnak. Beszédközben éppen ezért igen sokszor e külső hatás leírásával szoktuk kifejezni effajta lelki állapotunkat s ilyen leírásokkal íróinknál is lépten-nyomon találkozunk; pl.

* SI. és utána Kreszn. a *borzasodik* igét is említi ily lelki jelentésben: „terreri, terrefieri, horripilari“; de e használatra más adatunk nincs.

Minden *hajam-szála fel-borzad*, midőn tsak el-gondolom (Jekoniás 85). Olly rettentő *borzadás* fogá-el minden inait, izeit, hogy még az ortzúja-is tsupa félelem (Kunits: Sedecziás 28.). Megfélemllett: *haja borzad* (SzD. MVir. 150.).

Oly nehéz betükből, ez a leczke, álla,
Hogy Imrének *borzadt* minden *haja-szála*.

Arany, Az első lopás.

A mint a kisértet így elébe álla,
Borzadt a lovagnak minden *szőre-szála*.

Ar., Ariostoból 29. vsz.

Ezek a jelentésfejlődés középső fokának a példái: jelen-tésük az érzéki képzelemekkel együtt lelkieket is tartalmaz. A jelentésfejlődés előbbrehaladott fokán mind kevesebb az érzéki elem, a végső fokon pedig nem is érezhető. Az itt következő példákban már a jelentésfejlődés ez előbbrehaladott, illetve — némely esetben — végső fokát szemlélhetjük.

Látják várbéliek, *borzadoznak* vala, Losonczy veszése mind eszökben vala, alattomban súgnak-búgnak vala (RMK. III. 103.). Mitsoda *fel-borzadást*? mi komor kedvet sajdítok, Hertzeg! a' te ábrázatonod? (Jekoniás 22.). Vallyon 's miért rettent, bolygat, *borzaszt* pusztá tekéntetem? (Kunits: Sedecziás 53.).

Borzadok, ha rá tekintek.

Vörösmarty, Csongor és Tünde.

Itt ez a hely *borzadás*nak,
Félelemnek gyászhelye. (Uo.)

Haj! de még is rettegek,
Borzadás fog el jövőndóm
Még nem látott képinél. (Uo.)

Jaj fejemnek, jaj szememnek
Mily csodán kell *borzadoznom!* (Uo.)

Hölgye pedig hátrább akadékos utakban elállván,
Borzadoz, agg, remeg és ment férjét visszaohajtja.

Vörösmarty, Zalán f. III. 620.

Borzadva mondta a hiveknek a pap,
Hogy milyen istentagadó ez ember.

Petőfi, Az apostol 13.

S a mit szorongó keble sejt,
Borzaszt, gyötör, kétségbe ejt. Arany, Katalin 7,

Mindenfele a nép elképzeli s *borzad*
Budára szegényre az iszonyú rosszat. Ar. Buda h. XII.

Tudja-e a döllyfös fogoly, mi a halál?
Képzeli-e fagyos ölet, mely rája vár?
Nem *borzad-e vissza*, nem fázik-e vére?

Ar. Mur. Ostr. IV.

Mi az, a mi bántja: *borzadó* félelem?

Vagy sokáig szunnyadt, nem ismert szerelem? uo. III.

És minden bilincstől *visszaborzad* kezem,
Mert csak hidegségét, csak súlyát érzem, (Uo.)

Akkor maga úti készülethez látott,
Szérvonót kerese, pemetét, lapátot;
Farkat és két szárnyat kötözött belőle:
Még a vén király is *visszaborzad* tőle.

Ar. Rózsa és Ib. V.

Elragadt a félsz, a sziveket eltelé,
Még a ki nem hitte, az is *borzadt* belé.

Ar. Toldi E. III.

De Piroska vissza-rezzene a szótúl,
Hidegen *borzadt*, mint sziszegő kigyótúl,
Kezeit, mindkettőt, emelé tiltóra,
S nagy háborodással iszonyodva szóla.

Toldi Sz. VI: 85.

Anikó *borzongott*, szeme sem volt száraz
Maga körül látván iszonyát a hadnak,
Véresen és csonkán a kik ott jajgatnak. (uo. XI.)

Düh, szenvedély, megrázó indulat s *elborzasztó harag*... egyforma tökélylyel tükrözé magát arczán (Jókai, Egy magy. nábob 108.).

Néha az utálat és undorodás is efféle külső hatással jár s ezért nem egyszer e lelki folyamatokat is ezekkel a szavakkal jelöljük meg; pl. „*Borzadok*, ha ezen undok embert látom“ (CzF.).

Az ide tartozó magashangú alakok, a *bérzed*, *bérzen*, *bérszeng*, *bérszengget*, *bérszengkedik* (*bérszönködik* R. N.), *bérszent*, *bérszengkedik* (N.), *bérszengkedik* (N.), *bérszest* (R. N.) szavak, más képzettársulást követve, a *haragra* lobbanás, mérgeződés kifejezőivé váltak. Egy-némelyik azonban a megfélemlés, illetve undorodás kifejezésére is előfordul. Így a *bérzed* a népnél „*borzad*“ értelemben is járja; pl. „*ügy berzedék tőle*“ (MTsz., vö. még CzF.).

(Folytatjuk.)

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

Polgár.

No azt se hittem volna, hogy a becsületes *polgár* szó egyszerű származtatása ennyi ellenzéssel találkozék! De mivel most már művelődéstörténeti szempontból is tárgyaljuk, én állom a vitát és új szempontból újra felveszem a *polgár* szó fejtegetését.

Elfogadom Gombocz Z. ellenvetéseiből azt, hogy a *pologár* alak a *polgár* mellett csak másodlagos fejlődés, nyelvtudományi műszóval élve, svarabhakti-jelenség.

Elfogadom azt is, hogy a codex-beli adatok a XV. század

első felétől kezdve a *polgárt* ‚civis‘ és nem ‚agricola‘ értelemben veszik, s így ezek régiebbek, mint azon adatok, a melyek a *polgár* szónak ‚földműves‘ jelentését mutatják.

Hogy mégis ragaszkodom a *plugar* = *polgár* egyeztetéshez, annak komoly okai vannak.

Először is szembeszökő a *polgár* és *plugar* teljes hangtani megegyezése. A *plugar*ból egyszerű metathesis-sel épp úgy lett *pulgár*, *polgár*, mint a *klucsar*ból *kulesár* (a régi magyarban *kolesár*) vagy *szluga*-ból *szolga*, *Krakó*-ból *Karkó* stb. Már pedig az igazság a nyelvtörténetben is egyszerű.

Továbbá *Tisza-Polgár* (*Pulgár*) előfordul már 1229-ben,* az egykoron Heves és Pély közé eső *Polgár* (*Palgar*) 1234-ben.** A feyérmegyei *Polgárd* szintén már az Árpád-korban említették s csupán adataink hiányossága okozza, hogy a valkómegyei *Polgár* csak 1339-ben kerül elő.

E helynevek tehát még oly korszakban és oly vidéken keletkeztek, a mikor és a hol német hatásról még szó sem lehetett.

Kétségtelen tehát, hogy legalább is a XII. század elején a *polgár* szó a magyarban már meghonosodott és alkalmas volt arra, hogy a civis fogalmára is átvitessék.

Mert korántsem kell gondolni, hogy a régi civisek mind iparúzó, kereskedő és földműveléssel nem törődő emberek voltak. Hiszen még 1242-ben is, midőn IV. Béla egész új várost alapít Zágráb mellett, a „települőknek eltartására földet ad a Grécz hegy körül“, a luprechtszászi (beregszászi) vendégeknek pedig 1247-ben megengedi, hogy „a földeknek, hegyeknek, völgyeknek, vizeknek hasznát ők vehessék és sertéseikkel meg barmaikkal egy napi járásnyi távolságban az erdőt is legeltethessék“.**

Nemcsak lehetett a földművelést űző civis-t vagy régen hospes-t *plugar*-nak nevezni, hanem volt is rá ok, mert hisz tömérdek adat van rá, hogy nálunk az Árpád-korban a földeket ekealja (aratum) szerint mérték ki az ilyen civiseknek, pl. 1158-ban a mai Lévába olvadt Szántót „cum LXXII. mansionibus hospitum et terram ad XL. aratra“, † sőt biztos adat van arra, hogy ezek tartozásaikat nem mindig kapuk, hanem ekék szerint fizették. Így pl. 1246-ban az esztergomi érsek a bars-keresztúri (most garamszentkereszt) hospesek-nek ily szabadalmakat ad: „Item de uno aratro solvent comiti suo fertonem, hi, qui sunt sine aratro et in domibus aliorum, solvent unum pondus et dimidium hospiti suo.“†† Ime tehát éppen ez volt a különbség a civisek és a lakók között, hogy ekével szántottak és eke után fizettek. Nagyon természetes volt tehát, hogy a jobb módú ekésekre a *plugar*—*polgár* nevet alkalmazták.

* Karácsonyi—Borovszky: Regestrum Varadinense 249. 1.

** Wenzel: Árp. okm. VI. 548.

*** Endlicher: Monumenta Arpadiana 455. 472. 1.

† Knauz: Mon. Strig. I. 116.

†† Endlicher: Monumenta Arpadiana 469. 1.

De — hangzik az ellenvetés —, hogy akkor fel kellene tennünk, hogy a plugár X—XV. században szántóvetőt is jelentett.

Hogy a magyarban teljesen beleolvadt pannon-szlávban a *plugar* a XI. században mit jelentett, azt valóban nem tudjuk. De, mint az imént adatokkal bizonyítottam, volt rá ok, hogy legalább is a magyarban ily jelentés kifejlődjék. Sőt én úgy látom, hogy a mai horvát-szlávon nyelvben is van nyoma annak, hogy valaha a *plugar* szántó-vető is jelentett, mert hiszen a *plugarina* szó fel van véve két előttem levő horvát szótárban is és annyit jelent, mint szántóföld-bér. Ezt a bért pedig bizonyosan nem az ekecsináló *plugar*, hanem a szántóföldet használó és így szántó-vető *plugar* fizette. A bolgár-szlávban a IX—XI. századokban a *plugar*-nak szántóvetőt is kellett jelentenie, mert az oláh (román) ily értelemben vette át tőle. Mivel pedig az ekéje után fizető polgár gazdagabb volt, mint az egyszerű, csupán keze után élő munkás, nagyon könnyen megérthetjük, hogy a városokban csak az ilyenekből választották az esküdteket és így a *polgár* felvette a városi esküdt jelentést, mert ugyanazon okok ugyanolyan okozatot hoznak létre.

Jelentéstani tekintetben sincs tehát semmi akadályja annak, hogy a *polgár* pannon-szláv *plugar*-ból származtatható ne lenne,

Ellenben bizonyos, hogy a magyar a polgárt nem a német *burgare*-ből alkotta.

Gombocz hoz ugyan fel példákat, hogy az *r—r* dissimilációja esetén nem csupán a második *r* változik át *l* (> *ly*) -lé, de példái nem találók, nem bizonyítók.

Nevezetesen: a *fullajtár* nem a *vorreiter* átalakítása, mert akkor legalább egyszer-kétszer *firrajtár*-nak írják a régiiek (mint a hogy a *vorhang*-ból *firhang* lett), pedig a XVII. század végéig legalább nyolcz ízben mindig *fellajtár*-nak, *föllajtár*-nak írják.* E név a lovagkornak egyik termése és vagy a *phalerator*-ból (lószer-számozó) vagy *fellwächter*-ből vagy valami más szóból származott. De még ha akár a *vorreiter*-ből, akár a *vorleiter*-ből, vagy akár a *verleiter*-ből származott volna is, nem idevágó, mert mind a három esetben vagy *r*, vagy *l* hang következik az első szótag után s az hatott az első szótag végén álló *r* hangra (vö. *Konrád* = *Kollát*, *Csarló* = *Csalló*), ámde a *purgár* átvételénél nem ez az eset.

Hogy egy szegedi selyp ember *fürmender* helyett *fülmendert* mondott, az nem bizonyíték más épnyelvű magyar és az NySz. adata ellen, ezek pedig *fürmender*-t mondanak.** A *lülbör* hazánk nagyon kis félre eső részén él és ott is az előző *l* hatása alatt lett a *lirber*-ből *lülbör*. Lám az *urbárium* nem lett *ulbárium*, hanem *orbárium*.

* NySz. I. 1001. Szamota—Zolnai Oklevélszótár 274. Bartal: Magyarországi latinság szótára.

** NySz. I. 1044.

A *fillér*, *kalmár*, *kolontár*, *pelengér* és *salavári* szavakban pedig az első *r* egész más okból lett *l*-lé.

Ugyanis a veszprémmegyei *Kolontár* falu az 1364. évben még *Kuruntál*,* 1470-ben *Korontár*,** 1488-ban *Korontál****. A *pelengér*-ről is számos adattal ki tudjuk mutatni, hogy az előbb *perengér* volt. A *salavári* eredetije pedig ma is *saravary*. Tehát mindenütt a két magánhangzó közt változott át az *r* hang *l*-lé.

Tehát ha esetleg a német quadranst csakugyan *vierer*-nek is nevezte, s a magyar ezt vette át, akkor is érthető, ha két magánhangzó közt az *r* *ly*-re, majd *ll*-re változott. Megjegyzem azonban, hogy ugyanakkor, a midőn a *fillér* szó feltűnik, a magyarok és a magyarországi németek a legkisebb pénzt *kvar-ting*-nak és *kvertling*-nek hívták.† Tehát a *fillér*-nek *vierer*-ből való származtatása legalább is kétséges. Én legalább nem ismerek adatot rá, hogy a német a XV. század elején e szót használta volna. De ha használta volna is, a *burgære* átalakítására róla nem lehet hasonlatot venni. Éppen mostanában olvastam pl., hogy a *führer* szó is egy magyar baka ajkán *filler* lett. (Nyr. X. 519.)

A *kalmár* is úgy származott a *kramar*-ból, hogy előbb *karamár*, azután *kalamár* lett s a XVI. században rövidült végleg *kalmár*-rá. Ilyen példákat Gombocz a nem régi időből is említhetett volna fel, mert például a *grundbirm*-ből lett *krompér*, *korompér*, végül *kolompér* s a *görlöncsér*-ből lett némely helyen *gölöncsér*; felemlithette volna a régiekből *Gelért*-et, a mely *Gerárd*-ből lett s még sem bizonyítottunk volna velük a *polgár*—*burgære* egybevetésére nézve semmit.

Mert ha azt akarjuk megállapítani, hogy a *burgære*-t hogyan vette volna át a magyar a XIII. században, akkor a vele teljesen egyenlő szótagokból álló s nem két mássalhangzóval kezdődő idegen szavak átalakítását kell tekintetbe vennünk. Azért én a *burgære*-rel teljesen egyszerűsábú *barbier*-t, *Genger*-t és *mörder*-t vettem fel, s megállapítottam belőle, hogy az *r*—*r* dissimulációja esetén a második *r* változik át *l* (*ly*)-lé s így a *burgære*-ből *porgály* lett volna.

De ha az említett három példa nem elég, ott van még egy másik német szó átvétele, a *bergamer*. Nemde ebből is a magyar *purgamal*-t csinált? †† Vagy ott van *Bernárd*, ezt is a XVI. századbeli magyar még szélteben *Bernáld*-nak ejtette ki. ††† Vagy az *erker*-ből nemde *erkély* lett? a *Martir* helynévből a csongrád-megyei magyar nemde *Mártély*-t faragott?

Tehát nem egy, hanem 7—8 esetben a magyar nyelv hang-

* Hazai Okmt. V. 137.

** Csánki: Magyarország tört. földrajza III. 239. 1.

*** U. o.

† OklSz. 246. 564.

†† OklSz. 789.

††† OklSz. 69.

törvényei egész biztosan működnek, csak a *burgære* szóval szemben veszttették volna el erejüket?

Mivel tehát a *burgære*-ből a magyar nyelv hangtörvényei szerint *polgár* nem válhatott, s mivel a történeti adatok szerint a *plugar*-nak a XI—XII. században Magyarországon városi civis értelme is volt, s így *plugar*-nak és a magyar *polgár*-nak jelentése is megegyezett, ragaszkodom ahhoz, hogy a *polgár* a *plugar*-ból egyszerű metathesis útján származott.

Nem zavart meg ezen meggyőződésemben Tagányi hozzájárulása sem.

Abban igaza van Tagányinak, hogy a polgárváros nem az iparos-városnak, hanem a katonavárosnak ellentéte. Igaza van abban is, hogy a *polgár* eredetileg éppen nem falusi parasztot, hanem városi lakost jelentett.

Bevallom, hogy, mint már fentebb is jeleztem, e tekintetben tévedtem. Még pedig a magam kárára tévedtem, mert tételeim igazolására sokkal helyesebb lett volna mindjárt azon kezdeni, hogy először csakis a kerített helyen lakók, tehát a vándorlásban, nomadizálásban akadályozottak voltak állandóan *szántóvetők* = *plugarok* = *polgárok*.

De már azt, hogy „a *polgár* szó legrégebb alakja *purgár*“ lett volna, tagádnom kell. Eppen fent idéztem azon adatokat, a melyek szerint 1229-től kezdve *Pulgar*, *Polgar* a legrégebb alakok. A XIV. és XV. századokban legalább ötvenszer *Palgar*, *Palagar*, *Polgar*, *Pologar* alakok olvashatók az oklevelekben és kéziratokban. Hogy a valkómegyei *Polgár*-t 1352-ben *Pargar*-nak írják, nem bizonyít ez ellen semmit, mert az egyszerűen íráshiba. Ez bizony hajdan éppen úgy előfordult, mint ma a sajtóhiba.

A pápai tizedjegyzékre nem lehet hivatkozni, mert azok idegen másolók kezétől s nem magyar embertől származnak. Magát a valkómegyei *Polgár*-t e tizedjegyzék készítői egyszerű *Palakar*-nak, kétszer *Purgar*-nak, kétszer *Pugar*-nak másolták.*

Nagyon tetszetős Tagányi azon véleménye, hogy Szent István uradalmainak középpontjává egy-egy *burg*-ot tett s az ahhoz csatolt, bárhol lakó embereket nevezték *burgære*-oknak, azaz *purgar*-oknak.

Csakhogy Szent-István és kortársai az ily megerősített pontokat nem *burg*-nak, hanem *vár*-nak, azok kormányzóit nem *graf*-oknak, hanem *ispán*-oknak, a hozzátartozókat várnépének, várjobbágyának s nem *purgar*-nak nevezték. Hányszor emlegetik okleveleink a várjobbágyot, a várnépét.** Csak *vár-purgar*, vagy *purgarii castr*i (a *ioubagiones castr*i mintájára) nem kerül elő soha.

Hogy a szlávón-tót a magyartól kölcsönözte volna a *purgar* szót, mert a várost a magyartól vette, az hibás következtetés. A miért a magyar a *dohányt* a töröktől kölcsönözte, nem követ-

* Monumenta Vaticana Hung. S. I. T. T. 267, 279, 308, 289, 301.

** Cf. Knauz: Mon. Strig. I. 97, 261 Sopron m. Okl. I. 335. Anjouk. Okm. I. 1060.

kezik, hogy a *pipa* és *tubák* is török szók. Volt bizony a szlavón-tótnak elég oka, hogy egyenesen a némettől kölcsönözzön, hiszen mindjárt első városi szabadságlevele tele van német műszavakkal. A varasdiak részére kiadott 1209-iki oklevélben ugyanis ezt olvassuk: *Quemcunque volunt iudicem constituant, quem richtardum solent appellare. Nullus burgensis tributum et tricesimam solvere teneatur, nisi qui vadit in Theutonium**. Lám, az oláhromán is átveszi a magyar *város* (*oras*) szót és mégis a városi oklevelek elején álló „soltuzul și 12 purgari“** szavakat már a köztük lakó németektől kölcsönözték, mert a város szót már németek odateleplése előtt ismerték, de a soltész és purgárt nem.

Egyáltalában, ha a szlavóntót, ha a román ki tudta mondani a *purgar* szót, a magyar miért ne tudta volna? Miért kellett volna neki abból *polgárt* csinálni, mikor, mint kimutattam az első *r* hangot más német szavak átvételénél nagyon is megragadta s csak a második *r*-t változtatta (*idővel*, s nem is mindjárt a XIV. században!) *ly*-re?

Hogy a *plugar*—*polgár* szónak még a német hatás, tehát 1150 előtt meg kellett honosodnia nyelvünkben, arra még egy bizonyítékot mutatok fel. Kálmán királynak*** 1106 táján összeírt törvényeiben ezt olvassuk a XXVI. cikkelyben: *Si quis in testimonium adductus alicuius veritatem sua nititur attestatione probare, huius testimonium sic recipi iubemus: si presertim sit confessus peccata sua sacerdotibus, si denique aratrum habeat, ut et sit cautela veri testimonii per sacerdotem in confessione et mendacis culpe redemptio fiat in possessione*“. A bíró végrehajtójának (poroszlójának) épp ilyennek kellett lennie (uo, XXIX.). Tehát a jobb módú embereknek már akkor ekéjük s hozzávaló jószáguk volt s csak ilyeneket fogadtak el mentőtanúknak, hogy ha hazug bizonyossággal kárt okoztak, a bírónak legyen miből kárpótlást vennie.

Végül még Tagányinak azon állítására kell megjegyzést tennem, hogy a magyarnak már Szent-István idejében meg volt a *szántó* szava, tehát nem volt szüksége arra, hogy a vele egyértékű *plugar*—*polgárt* átvegye. Hát biz ez úgy lett volna jó, ha a magyar az ő idehozott szavait mind megtartotta volna s ne vett volna át szükségtelenül idegen szavakat! Csakhogy lám a régi magyar *séd*-et kiszorította a *patak*, a *ség*-et a *halom*, a *sart*-ot a *csuka* s napjainkban is szemmel láthatólag vész ki az *emse* s jó helyébe a *kocza*, a *nadály* helyett terjed a *piócza* stb. stb., a *kovács* meg annyira kiszorította a *faber ferrarius* régi magyar nevét, hogy ma se tudjuk, hogy is hívták, mert hiába, a magyarságba beleolvadt pannon-szláv hozta magával a maga szavait s a magyar gazdának (no ez már megint szláv!) ahhoz kellett alkalmazkodnia!

KARÁCSONYI JÁNOS.

* Endlicher: Mon. Arpadiana. 405—6.

** Torga: Studii si documente V. 7. VII. 370. 378.

*** Závodszy: Szent-István, Szent-László és Kálmán-korabeli törvények. 187.

Vész és visz.

Böszörményi Géza a jánosfalvi nyelvjárásról írt munkájában (NyF. 29.) megemlíti, hogy ama nyelvjárásban a *vész* helyett *visz*-t mondanak, és a *visz* helyett *vész*-t. Mindjárt a bevezetésben (6. l.) ezeket írja: „A tenkei járásban van még az eddig említettekén kívül Gyanta szülőfalum. Itt már volt és van iskola, sőt nem is egy. De itt többnyire az Alföldről származott, Debreczenben tanult tanítók működtek, kiknek minden igyekezetük arra irányult, hogy a vidék „romlott“ nyelvét tűzzel-vassal kipusztítsák, folytonosan neveltségessé tegyék. És ez a legrosszabb, mert a lakosság ma már restell saját dialektusán szólni, irodalmilag akar beszélni; pedig nagyon rosszul illik neki. Sőt a mi bántóbb, az irodalmi nyelv hatása alatt — igaz ugyan, hogy igen ritkán és csak a középkorú nemzedéknél — hallható a *vinni* igének a *venni* igével való helyettesítése, pl. „Bevettem vala két ökrét Benyilesbe, meg is vevék őket“. Tovább (10. l.) a következőket írja: „Az egész nyelvjárás területén az *ë* zártabb *i* alakban van meg a *vesz* (kaufen) igében, úgy hogy az *i*-től meg sem különböztethető. Különös, mikor az e vidéken lakó ember így szól: (Ujlak) *vivék vala egy kis gőbanát a birójék, ott aztat megöröülünk a derálóval, nem még vittem a malamba, m'ék haza, hát az után nem meg akará vinni a tiszteleles, de nem adám, mikor mogam is vittem* (vettem egy kevés gabonát a bírónál (v. bírótól), ott azt megöröüljük a kézi darálóval — nem vittem onnan már a malomba, megyek haza, hát az úton nem meg akará venni a ref. pap, de nem adtam, hiszen én is vettem). Annyira nehezen különböztethető meg ez az alig nyílt *i* az *i*-től, hogy a környék intelligenciája azonnal figyelmeztet arra, mint jellemző sajátásra, hogy a nép a *vész* és *visz* igéket kicserélt értelemben használja“.

Böszörményi téved, ha azt hiszi, hogy e nyelvjárási különösség a nyelvérzéklet megromlott irodalmi nyelv hatása. Erre már azért se lett volna szabad gondolnia, mert hiszen se a *vész*, se a *visz* nem az irodalmi nyelvből került a népnyelvbe, se pedig föl nem cseréli e kettőt az irodalmi nyelv. Még inkább nem lett volna szabad ily véleménynyel lennie azért, mert figyelembe kellett volna vennie Budenznek e két ígéről adott magyarázatát (MUSz. 578—579. és 588—589).

Budenz többek közt ezeket mondja: „... a *vév-* „nehmen“ igével eredetileg egyazonnak látszik a tőle csak a némi vocalis-színézettel különböző *viv-* „wegtragen“, azaz „nehmen + tragen“, csakhogy most már a különös *viv-* alak majdnem kizárólagosan az utóbbi (a „nehmen“-hez társult „tragen“) fogalom kifejezőjévé vált; vö. szláv *ber-* (*bra-*) „nehmen“ = indog. *bhar-* (*fero*, φέρω); vö., hogy a német „nehmen“-nek esetleg a m. *vinni* ige is a mása, pl. mit sich nehmen: magával *vinni*; nimm es weg: vidd el; vö. a mordvin-

ban *šavi-* „venni“ igével: *šaviz pakša kučkas*: vitték a mező közepére. A vogulbau a *vī-* igének rendszeren ugyan csak „nehmen, venni“ a jelentése, de a vog. K. Máté-fordításban fölmerül már a „viinni“ értelem is...“ (578—579. l.)

Vegyük még Budenz magyarázata mellé azt is, hogy a jánosfalvi nyelvjárásbeli említett különösséget megtaláljuk a codexek korában is. A Debreczeni-codexben a negyedik kéz a *visz* igét ötször írja *visz* ~ *vīsz(ën)*-nek (551, 552, 555, 557), hatszor *vész* ~ *vész(ën)*-nek (492, 497, 535, 556): a *vész* igét tizenkétszer írja *vész* ~ *vész(ën)*-nek (495, 497, 502, 538, 545, 547, 548, 552), tizennégyyszer pedig *visz* ~ *vīsz(ën)*-nek (495, 498, 503, 520, 522, 523, 526, 528, 531, 543, 552, 554, 555). Íme néhány példa, melyben a mai *visz* helyében *vész* ~ *vész(ën)* van: ,ky mykorth el yewt volna es kyt ez kērālynak eleybe bee vettek volna‘ 492 (,ki mikort eljött volna: és kit ez kerálnak eleibe *bévették* v. *-vették* volna‘); ,ee keral’ fel vetete ezy fezywle-teth: es bee: *wetete* az templomba: holoth teb yfthenek valanak: hogy *bee vettek* volna‘ stb. 497 (,e kērāly félvételét v. *-vételét* ez feszületét és *bévételét* v. *-vételét* az templomba, holott több istenek valának; hogy *bévették* v. *-vették* volna‘ stb.) Lássunk néhány példát arra is, hogy a *vész* van *visz* ~ *vīsz(ën)* alakban: ,Byžon mondom tenektek: hogy kyk elhatthatok myndeneketh: zaaz anneth *vyžtek* helethe‘ 498 (,bizon, mondom ténékték, hogy kik elhattatok mindénéket, százannét *visztek* v. *vīszték* helyette‘); ,No ymaran ez zent achyatewl bwlehyoth *wywen*‘ stb. 520 (,no immáran ez szent atyától* bulcsót *vívén* v. *vīvén*‘ stb.); ,ez’ katerynat yegyeffewl *wyzem* magamnak, ezth haluan azzonyonk zyz maria az’ zenth fiatewl legottan zyz maria az ew fyanak az áldot iefufnak az ew vyiabol ky *wyue* az gyewreth‘ stb. 522 (,ez Katérinát jegyössöl *viszem* v. *vīszém* magamnak; ezt hallván asszonyonk, sziz Mária, az szent fiától, legottan sziz Mária az ó fiának, az áldott Jézusnak az ó ujjából *kivívé* v. *-vívé* az gyóréth = gyűrűt‘). Más nyelvemlékeinkben is látjuk azt, hogy a mai *visz* jelentésében *vész* ~ *vész(ën)* van (L. a NySz. *visz*, *viszén* czikkét), továbbá találjuk *vész* igeiket is az *í-zó* nyelvjárási régi írónál *visz* ~ *vīsz(ën)* alakban (Trócsányi NyK. XXXVIII., 37).

Az eddigiekből kitűnik, hogy Böszörményi ugyanabba a hibába esett, melyért a falusi tanítókat megróttá, t. i. népnyelvbéli alakokat, csak azért, mert az irodalmi nyelvtől eltérőek, romlottaknak bélyegzett. Ellenkezőleg, a jánosfalvi nyelvjárás adatai és az itt idéztem régi nyelvbeliek Budenz véleményét igazolják. Egy ige volt a *vész(ën)* ~ *vīsz(ën)* ,nehmen‘ > ,tragen‘ jelentéssel [vö. *néz* ~ *niz* és a régi nyelvben *tész(ën)* ~ *tīsz(ën)*]. Az egyik alakból rövidült a *vész*, a másikkól a *visz* s e két alak lassanként megosztozott azokon a jelentéseken, melyeket addig közösen bírtak. Ez osztály szerint köznyelvünkben a *vész* alaknak jutott a ,nehmen‘ > ,kaufen‘ jelentés, a *visz*-nek a ,tragen‘ > ,führen‘. Van azonban nyelvjárásunk: a jánosfalvai; nyelvemlékünk: a Debreczeni-codexbeli negyedik kéz írása, melyekben az osztokodás nem esett a köznyelvbélihöz hasonló békességgel: a *vész* a *visz* jussából *vett* el, a *visz* a *vész* jussából *vitt* el.

Sőt köznyelvünkben is maradt nyoma a testvérek közti háborúságnak. Erre nézve csak egy kifejezést említek meg, hol benn-

* E codexírónál a *-tól* < *tél* rag még nem illeszkedik.

maradt a *vész* oly jelentésben, mely a *visz*-t illetné. Ez: „*rávenni* yalakit *valamire*“. E kifejezés csak úgy támadhatott, ha igéjének eredetibb jelentése nem „nehmen“ volt, hanem „führen“. Bizonyítják ezt a következő, NySz.-beli példák is: „*Arra viúé* őket, hogy ezen-deszszec lönnénc“ Helt.: Krón. 99b; „A császárt *békességre vivék*“ Monírók VIII. 31.

Végül arra kérem Böszörményit, hogy ha volnának még följegyzett adatai a *vesz* és *visz* úgynevezett fölcseréléséről, tegye közzé őket: hasznot tenne ezzel jelentésstanunknak.

MÉSZÖLY GEDBON.

ARANY-MAGYARÁZATOK.

XXIV.

Toldi-magyarázatok. Toldinak van néhány helye, a mely csak a szalontai nyelvjárás alapján magyarázható meg helyesen:

1. *Tányért vált.* Toldi I. é. 9. sz.

„Hm paraszt én!“ emígy füstölög magában,
Hát ki volna úr más széles e határban?
Toldi György talán, a rókaalkú bátya,
Ki Lajos királynál fenn a tányért váltja?

Ezt Lehr így magyarázza: „*Tányért váltja* = aljas szolgálátokat tesz (gúnyosan).“ Ez a magyarázat ellenkezik Lajos király történeti jellemével. Nagy Lajosnak nem lehet aljas szolgálátokat tenni, az alacsony szolgálatot pedig Toldi György rangja zárja ki. Bizonyára a tányérnyalásra vagy tányérnyalókra gondolt Lehr, holott itt *tányért váltja* csak azt jelenti: lakmározik, mulat. Hallottam is Szalontán az öregebbektől ezt a kifejezést ilyen értelemben: *Hej mikó még a Zsuzsa eladó jány vót, de sokat vátottuk a tányért főbiró uramná!* = Sokszor mulattunk, ettünk, ittunk. A kiktől hallottam, jómódú emberek, legénykorukban a főbiró leányának udvarlói voltak.

2. *Léha.* Toldi II. e. 9.

Nem válik belőle semmi, csak nagy léha.

Léha = lajha, gyáva. *Nagy léha* = nagy mihaszna. Így magyarázza Lehr. Az utóbbi helyes, de az előbbi nem, mert *léha* = könnyelmű, haszontalan ember, a kinek nincs *élnivaló esze*, vagyonyűjtésre, komoly munkára nem való.

3. *Korhely.* Toldi VIII. é. 4.

De korhely, buta lón: jóra semmi kedve,
Honn maradt, betyárnak, pórnak nevededve.

Korhely = iszákos, rendetlen életű (lump). Vö.:

Akár iszom, akár nem
Mindig korhely a nevem. (Népdal.)

Ez a Lehr magyarázata és a köznyelvé. A szalontai nép szerint pedig a *korhely* = lusta, rest. Példa: Azért nem tanul ez a

fattyú — mondta egy panaszos apa — mert *rímsíges nagy korhely*. Megjegyzem, hogy első osztályos gimnazistáról volt közöttünk szó, a ki korban is közel áll Toldihoz, kit 10. életévében árván maradván, György bátyja nevelésre akart fogni, de *korhely*, buta lón. Különben a *korhely* szónak ez a használata annyira általános Szalontán, hogy *korhely* gyermeket, *korhely* szolgálot nap-nap után hallani, sőt a *korhely* szót még a háziállatokra is mondják.

MÓCZÁR JÓZSEF.

*
*
*

Válasz az előbbire. Móczár figyelemre méltó dolgokat mond higgadt tárgyilagossággal, azért érdemes vele szóba állani.* Nézzük rendre a kifogásait, s vizsgáljuk meg, mennyit érnek.

1. Homlokegyenest ellenkezünk a „tányért vált” kifejezés magyarázatában. Én azt mondom, hogy „a tányért váltja” eredeti, természetes értelemben veendő s azt akarja értetni vele a költő, hogy György „aljas szolgálatokat tesz” a királynál. Móczár meg azt állítja, hogy én e helyet félreértettem s a tányérváltást össze-zavartam a tányérnyalással, holott itt tányért váltja (a szalontai nyelvjárás szerint) csak ezt jelenti: „lakmározik, mulat”. Azt hiszem, nem komolyan mondja Móczár, hogy én a tányérváltást ne tudnám megkülönböztetni a tányérnyalástól (ámbar a ki váltja a tányért, néha meg-meg is nyalintja). Életem folytában elég tányérnyalóval volt dolgom; de azoknak is, a kik Móczár értelmében szerint „váltják a tányért”, nagy része tányérnyaló. Megtisztelem Móczárt, ha erről többet nem szólok s áttérek a dolog érdemére: mivel tudja ő bizonyítani, hogy az én magyarázatom, mely szerint „a tányért váltja” = aljas szolgálatokat tesz („szolgai, aljas foglalatossága van” Toldi comm.), helytelen az övé, mely szerint „a tányért váltja” = lakmározik, mulat, a helyes?

Az én magyarázatom „ellenkezik — mondja — Nagy Lajosnak történeti jellemével”; ebből folyólag „Nagy Lajosnak nem lehet aljas szolgálatokat tenni”, továbbá „az alacsony szolgálatot Toldi György rangja zárja ki”. Így. A maga magyarázata mellett egyebet nem tud felhozni, mint hogy Szalontán ez a kifejezés: „a tányért váltja” az említett értelemben is használatos.

Ezennel megmutatom, hogy az én felfogásom a helyes, a Móczáré a helytelen, bármily hihetőnek lássék is első tekintetre.

Azt nem tagadhatja M., hogy a királynak, még ha N. Lajos is, lehet (kell is) „szolgálatokat tenni”, s ez a *szolgálat*tétel magában nem lealázó se nemesre se úrra, tehát Toldi Györgyre se. Hiába is tagadná, mert ez Ilosvai és a Toldi-tril. egyes helyeiből is világos. Pl.

„Nagy urak Budában az királynak szolgálnak”. (Ilosv.)

„Ifjú Lajos király atyja trónján üle,
Urak és leventék szolgáltak körülé”. (TSz. I. É.)

* Erre nem érdemesitem Borbély György és Pál Antal szószátyárságait, kik közül az első öblös szájjal hirdette minap, hogy sem Arany, sem én nem tudunk magyarul, s hogy tölem tanulni nemzeti szögyén, — az utóbbi pedig azt akarná elhitetni a könnyenhívőkkel, hogy Arany szörnnyen fel volt rám bősülvé erőszakolt magyarázataimért. Difficile est...

„Károly fiát ez Toldi György szolgálta vala“. (Ilosv.)

„Parancsolá király, levelét megírnák,
Toldi Györgynek ír, mint *hű szolgáljának*“. (Ilosv.)

De hisz M.-nak nem is a szolgálat ellen van kifogása, hanem az *aljas szolgálat* ellen. Már pedig a *tányérváltás aljas szolgálat*, a mely nincs nagyon messze attól, mikor Miklós „szennyes fazekakat mos vala“ bujdosó korában. Ilyet csakugyan nem kívánhatott Lajos király a vitézlő nemes Györgytől, nem is illet volna hozzá (tán a testórság hadnagyához), csak igazi szolgálathoz, inashoz, nemtelen eselédhez. De ha meg van írva: „Ki Lajos királynál fenn a *tányért váltja*“, a mi pedig nem azt jelenti, hogy valami különös, kivételes alkalommal tette, mint a hogy maga Miklós is *csatlóskodott* egy ízben

— — fut, gázol a király lováig,
Dönti jobbra-balra nyergelő szolgálait,
Maga csatol, peczkel, maga felkantároz,
S vezet a Tündért király sátorához. —
Fölsegíté szépen a nyeregbe Miklós,
Kengyelét megtartván, mint akármely *csatlós*.“

(Dal. Id. II. dolg.)]

hanem azt, hogy a „tányérváltás“ s más efféle mindennapi rendes dolga volt, mintegy szegődve volt rá. Ezt már nem tűrheti Móczár, s eszébe ötlük, hogy György szalontai módon „váltja a tányért“, azaz lakmározik, mulat, eszik-iszik, a mi persze úri dolog, nem aljas szolgálat. Így meg van mentve a becsület, helyre vagyok igazítva én, s egyszersmind kipattan Móczár — rövidlátása. Nem rövidlátás-e, észre nem venni hogy itt csak az *igazi tányérváltás* (= szolgálai munka) van helyén, nem a szalontai? Mert ki mondja ezt Györgyről? Miklós, a kit György parasztnak nevelt, elnyomott, üldözött, mindenkép megröntani törekedett. S mikor mondja? A mikor, mert parasztnak nézték és szólították, feltámad önérzete s egyszersmind éktelen haragra gerjed György ellen, a ki oka volt kudarcának. Tehát olyat mond Miklós felháborodásában, a mit higgadt lelki állapottal bizonyosan nem mondana, a mit maga sem hisz. Az igazság az, a mit a költő mond Györgyről: „A királyfi mellett nőtt fel, mint *barátja*“, „Toldi György nagy *úr* volt“, „*Gögösen henyél* a királyudvarban“ stb. E szerint a *tányérváltás* csak Miklós szájából, csak az ő szempontjából *igaz*, bár nem *való*. *Aljas szolgálának* bélyegzi Györgyöt, hogy kiemelje a *maga uraságát*. „Itt én vagyok az *úr*, *nem György*“. Világos, hogy ezt a helyet logikájától fosztaná meg, lélektani igazságából forgatná ki a Móczár-féle szalontai tányérváltás, mert úrrá, *Miklósnál is nagyobb úrrá* tenné Györgyöt.

De ne törődjünk se helyzettel, se összefüggéssel. Fogadjuk el, hogy itt csakugyan *lakmározást* akar jelenteni a tányérváltás. Még így, függetlenül is, minden ellene szól, mellette semmi. Mert:

a) Ha lakmározást, mulatást jelentene, akkor kétségekívül így mondta volna Arany: „*váltja* a tányért, vagy „*váltogatja* a tányért“ (a hogy én ismerem e szólást), azaz, az igét csapta volna előre. Ez így van rendszerint egyéb hasonló szólásokban is, ha a mondat kijelentő s nincs ok, a mi erősen nyomatékosíthatná a tárgyat. Pl. *tudja* a dürgést, *érti* a csiziót, *tolja* a szelet, *viszi* az irhát, *túrja* a földet, *csapja* a levét, *teszi* a nagyot, *járja* a bolondját, *éli* a világot,

stb. Tehát „*váltják* ám odabenn a tányért“ = foly a lakoma; de ha György „a tányért váltja“, akkor igazán — a tányért váltja. A tárgy előrekerülése menten nyakát szegi a kifejezésnek, mint *szólásnak*.

b) Már a cselekvés természetete úgy hozza magával, hogy ez a szólás *egyesszámban* nem használtathatik, (egyéb tán ha *collectiv* név az alany, pl. a fiatalság). Erősíti ezt a Móczár példája is: „sokat *váltottuk* a tányért“ nem lehetne mondani: „sokat *váltottam* a tányért“. És pedig szerintem azért, mert a szólás velege az, hogy tulajdonkép nem mi váltjuk a tányért, hanem *mások nekünk*, azaz, sok volt a fogás, ütötte egymást az étel, bőven lakoztunk.

c) Ha mégis kiszülne, hogy bizonyos esetekben az *egyesszám* is járja: a mi esetünk nem közülök való. De oda tartozhatnék, ha nem így volna: „Lajos királynál“, hanem így: „Lajos királylyal“, mert akkor itt értelemszerűen (ad sensum) többszám volna: Lajos király és ő. Ámbár ilyenkor is szokottabb az állítmányi többes (személynévmási, de lappangó alanyú főmondatban, vagy nem relativ mellékmondatban). Pl. „Az öcsémmel sokszor *összeverekedtünk*“. De helytelen, legalább merész egyeztetés Eötvös Károlynál ez: „Aláírta (a levelet) Borsiczky is, a ki pedig a mult országgyűlésen Pozsonyban Ragályival majd *agyonlőtték, vágták* egymást“.

Ezek után Móczár helyreigazításából csak az marad meg érdemnek, hogy egy ritkább szólással ismertette meg azokat, a kik nem ismerték.

2. Második kifogása Móczárnak a *léha* szó értelmezése ellen van. Azt, hogy *nagy léha* = nagy mihaszna“, helyesnek mondja, de már azt, hogy „*léha* = lajha, gyáva“ legyen, nem hagyja jóvá. Evvel azonban Móczár nemcsak engem hibáztat, hanem hibáztatja magát Aranyt is, a ki Toldija 1847-iki első kiadásában a *léha* szóhoz ezt jegyzi meg a költemény végén: „*gyáva és henye*“, a mi az én értelmezésemtől mit sem különbözik. Móczár, úgy látszik, nem érti, vagy félreérti a *gyáva* szót, a mely a nép nyelvében *élhetetlent, gyámolatant* teszen, tehát ugyanazt, a mit ő maga, engem corrigálva, mond, „a kinek nincs *élnivaló esze*“.

Ezt a helyreigazítást ilyenformán nem fogadhatom el.

3. A mit Móczár a *korhely* szóról előhoz, abban van valami. Az a kérdés, vajjon *korhely* itt „*iszákost*“ (lumpot*) jelent-e, a hogy a köznyelv használja, vagy pedig „*lustát*“, „*restet*“, a hogy Szalontán dívik. Móczár szerint csak emezt. Szerintem az előbbit is. Azért tettem az „*iszákos*“ mellé ezt a tág kifejezést is: „*rendetlen életű*“, a mi a *lustaság* fogalmát is magában foglalja. Különben is a kettő egymásból foly (CzF. magában a szóban is ezt a két elemet keresi: kor-hely = *kortyáandi* + *henye*). Hogy én nem rekesztem ki e szóból az első fogalmat, sőt kivált azt látom benne, arra az a tekintet is vitt, hogy a félgyermekek, a férfi és az öreg Toldi egyaránt jól értett a mulatáshoz, iváshoz, s hogy már Ilosvai megjegyzi: „Minden reménysége *boritalban* vala“, de megjegyzi azt is, hogy: „Marháját semmiben meg nem szaporíthatá (azaz, rossz gazda volt). Györgynek is fülébe mehetett Miklósnak egy-egy széleskedvű vígadása, úgy hogy gonosz czélú árulkodásában van egy kis igazság is; de

* A német „*lumpen*“-ról ezt írja Schmeller: „Ein nachlässiges liederliches Leben führen und dabei schwelgen, zuweilen mit dem Nebenbegriff des Schuldenmachens und Betrügens“.

korhelynek nem a 10 esztendőös Miklóst mondja (a hogy Móczár képzele), hanem azt, a ki már közel járt ahhoz, hogy „rászálljon a birtoka“ Egyébiránt *korhely* nemcsak Szalontán jelentett *lustát*, hanem másfelé is (l. M'fsz.). *Hanyag* értelemben Dunántúlról is ösmerem, apámnak szavajárása volt: „*korhely!*“ (rossz, rendetlen, *hanyag* diáknak). A czecei K. János egyik lovát *Korhely*-nek nevezte el. Jó ló volt, de szeszélyes, tudott, de nem mindig akart, el-elhagyta magát, nem volt „huzamos“. Megemlítem még, hogy ha *korhely*-nek „*lusta*“ értelmet tulajdonítunk, a kifejezés kissé ügyetlenné válik (helyettesítve): „*De lusta, buta lőn*“, míg a köznyelvi *korhely* talpraesik: „*korhely*(lyé) *lett*“ = elkorhelyedett.

Azt kellene már most eldönteni, vajjon Arany e helyen a *korhely* szót annak szokatlanabb, speciális jelentésében veszi-e, vagy a szokottabb, általánosabb jelentésében? Én nem merem. De megjegyzem, hogy használja ő másutt közönséges jelentésében is. Pl.

„Te, te, *részeg!* *korhely!* ki vagy te? mi vagy te?
Jó nemzetes úrnak elrontója vagy te?“ (TSz. VI. É.)

S ha nem ezt értene rajta itt is, valószínűleg megmagyarázná, a mint hogy szükségesnek tartja az efféléket is megmagyarázni, noha ismertebbek: *léha*, *iziben*, *kisebbik gazda*, *madárlátta czipó*, *félsz* stb.

Akárhogy, akármit van, annyit elért Móczár az ő „*korhely*“-kedésével, hogy bele fogom venni könyvembe a *korhely* szónak „*lusta*“, „*hanyag*“ jelentését is.

LEHR ALBERT.

Simonyi Zsigmond: Die ungarische Sprache.

Néhány évvel ezelőtt Wundt, a ki éppen akkor fejezte be „*Völkerpsychologie*“ czimű nagy munkájának első két kötetét, beszélgetés közben megjegyezte, hogy nyelvlektani kutatásaiban mennyire érdekelték volna a magyar és a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány főbb eredményei, de, tette hozzá szemrehányásképen, magyarul és finnül nem tudván, hiába igyekezett tájékozódni s az egész ur-altaji nyelvkörből voltaképen csak O. Böhtlingk híres munkáját (Über die sprache der Jakuten) aknázhatta ki.

Azt hiszem, nem egy külföldi nyelvtudós volt már hasonló helyzetben, pedig kétségtelen, hogy pl. egy külföldi indogermanistára vagy romanistára rendkívül tanulságos és gondolatkeltő lehet, ha megbízható kalauz útmutatása mellett megismerkedhetik egy finn-ugor nyelv szerkezetével és történetével is. Ilyen megbízható kalauza lesz ezentúl az érdeklődő külföldieknek Simonyi Zsigmond német munkája, a melynek megírásával nemcsak a külföldi tudósokat kötelezte hálára, hanem a magyar tudományosság ügyének is jó szolgálatot tett.

Már ez is kötelességünk ké teszi, hogy Simonyi munkájával a szokottnál behatóbban foglalkozzunk, felhívjuk reá a Magyar Nyelv

* Die ungarische sprache. Geschichte und charakteristik. Von Siegmund Simonyi. Strassburg, K. Trübner, 1907.

olvasói figyelmét, de egyúttal kifogásainkat, észrevételeinket se hallgassuk el. Annál könnyebb szívvel megtehetjük ezt, mert a szerzőnek, a ki elmondhatja, hogy a magyar nyelvtudomány széles mezején nem egy helyütt olyan talajon jár, a melyet ő maga tört fel s saját kezeivel munkált meg, nincs oka arra, hogy munkája esetleges tévedéseinek, hiányainak feltárását rossz néven vehesse.

Ide jegyzem tehát mindazt, a min a könyv olvasása közben megütköztem; egyik-másik megjegyzésemnek a szerző vagy a munka olvasói talán hasznát vehetik. A dolog természeténél fogva megjegyzéseim főképen a hangtannal, rokonyelvekkel és a jövevényszavakkal foglalkozó fejezetekre vonatkoznak, tehát a magyar nyelvtudomány azon részeire, a melyekkel magam is behatóbban foglalkoztam.

* * *

Legelső megjegyzésem az Ungarische Sprache hangjelölésére vonatkozik. Magától értetődő dolog, hogy egy olyan munkában, a mely nem magyar nyelvészeknek van szánva, a tudományos munkák pontos hangjelölését nem alkalmazhatjuk; egyet azonban a magyolt átirástól is meg kell követelnünk: az egyöntetűséget és a következetességet. Simonyi hangjelelését azonban a legjobb akarattal se mondhatjuk se egyöntetűnek, se következetesnek. Ime pár példa. A *a* hangot hol *e*-nek, hol meg *ə*-nek írja: 20: vog. *χūrem* (o: *χūrēm*), *nūlmen* (o: *nūlmən*), 21: osztj. *men-* (o: *man-*) stb., de 21: vog. *mān*, 304: vog. *χōlwa*, 336: vog. *sāi-məl*. A nyílt *e* hangot (magyar *e*), hol *ä*-nek, hol meg *ε*-nek jeleli: 31: lapp *kōetē* (o: *kōēte*), de: 27: vog. *minām* (o: *minēm*); sokszor meg megtartja Munkácsi jelelését: 31: vog. *tēp* (o: *tēp*), 361: vog. *k'álnēm* (o: *k'álnēm*) stb. A bilabialis *w* hangot hol *v*-nek, hol meg *w*-nek jeleli: 21: vog. *jiv-* (o: *jiv-*), osztj. *jöv-* (o: *jə.v-*), de 20: osztj. *wər* (o: *wər*), *keu* (o: *kēu*, *kāu*). A 18—19. lapon közölt jelmagyarázat szerint a labialis *a* hang jele *q*, de azért minduntalan előfordul ugyanennek a hangnak jeleként az *ā* is: 46: *āyet*, *ānap*, 361: *kálnēm* stb. Hozzá még a *w*, *γ*, *ə*, *ε*, valamint a finn *aa*, *äü*, stb. hangértéke sehol sincsen megmagyarázva. A norvég-lapp alakokat legzélszerűbb lett volna Nielsen (Mém. XXIV.), a svéd-lapp alakokat némi változtatással Wiklund (Lärobok i lapska språket) magyolt átirásával jelelni. Simonyi a svéd-lapp *t'šōōkkāot* igét pl. így írja át: *čokkūt* (23 l.), holott kétségkívül helyesebb helyesen jelezése: *čohkkat* (Mém. XXIV: 87), *aččamäk* (26. l.) is helyesebben *ahččamük*. A 199. lapon közölt magyar szövegmutatványba is több hiba csúszott bele; így pl. a magy. *dél* a FUF. hangjelelése szerint nem *dél*, hanem *dēl*, *šir* o: *šīr*; *erre* nem *ärri* hanem *ēre*, *hely* nem *hāj* hanem *hej* (a 201. lapon Simonyi maga mondja, hogy a m. *paréj* voltaképen *paréi*); *született* nem *sülätett*, hanem *sületēi* stb. A külföldi olvasó helyzete úgysis eléggé meg van nehezítve azzal, hogy meg kell tanulnia a magyar és a finn történeti helyesírást; meg a régi és népnyelvi alakokban használt hangjeleket (*ä*, *ä*, *ē*) t a nem magyar (vagy finn) szavak jelelésében méltán megvárhatott, volna némi következetességet és egyöntetűséget.

A rokonyelvi szavak közül bizony nem egy helytelenül van idézve: 30: cser. *pēle* (o: *pela*); lapp. *pellē* (o: *pellē*, t. i. *pellē*); 23: *tolmoχ* (Szilasznál is helytelenül *tolmoχ*, a helyen, a melyre hivatkozik

[T. 166 = UgFüz. 11:269] kétszer is *tölmox*, vö. *tulmox* NyK. XXV, 275); 20: vog. *p̄y* (o: *p̄ȳ*); 30: zürj. *kal-* (o: *kil-*); *χūlp* 21. l., alighanem csak Szilasi hibás elvonása a *χūlpamt* ragos alakból (Népk. Gyűjt. I., 27), a nom. *χūlap*; a lappban a harmadik személy birtokos személyragja nem -š, hanem -s; a 2. személy -d személyragját is csak régi forrásokban találhatni (Rask, Läröbok, p. 43, Friis, p. XXX), Nielsen szerint (Mém. XX, 255) -ot.

A 45. lapon Simonyi a finn-ugor alapnyelvet, mint (Setälä elmélete szerint) hajlító nyelvet szembeállítja a törökséggel. En azt hiszem, ez a merev szembeállítás ma még indokolatlan. Hiszen a török hangtörténeti kutatások (kül. a hangsúlyra vonatkozó vizsgálatok) még a kezdet kezdetén vannak; ki tudja, nem fog-e már a közel jövőben Setälä *fokváltakozás*-ához hasonló elmélet a turkológiában is felmerülni. A jakutban pl. az erős és gyenge foknak paradigmatiskus váltakozása nem ritka dolog, pl.: *küöχ*, 'blau' ∼ *köyör*, 'blau werden', *čvor*, 'schall' ∼ *čorgui*, 'einen schall von sich geben'. Hogy e váltakozás nem újabb keletű, arra már Grönbech utalt, szembeállítva egymással az ilyen szópárokat, mint pl.:

jakut *āt*, 'név' ∼ oszmanli *ad*, 'név', de:

" *at*, 'ló' ∼ " *at* id.

jakut *ās*, 'éhes' ∼ oszmanli *aš*, 'éhes', de:

" *as*, 'kinyitni' ∼ " *ač*-id.

(Vö. Grönbech, Forstudier til tyrkisk lydhistorie, p. 60—1).

Nem valami szerencsésen vannak azok a példák sem összeválogatva, a melyekkel Simonyi a finnugor-török ősrakonságot illusztrálja. Hogy a fi.-u. **hsl-* (vö. magy. *nyal*, finn *nuolla* stb.) nem egyeztethető a köztör. *jala*-val (őstör. **del-*), arra már az Akad. Ért. 1907:513. lapján utaltam. A többi török nyelvben meglévő *tui-*, 'ahnen, fühlén' ige nem lehet a köztör. *tut*-tal azonos; ez utóbbi eredeti jelentése 'fassen, halten', s csak átvitt értelemben 'auffassen, annehmen' (a csuv. *tj-* csak konkrét értelemben használatos). A finnugor **vmd-*, 'tud' mindkettőtől egyaránt távol van. A magy. *nyál* stb. fi.-u. előzőjével egyeztetett tör. *jalin* nem is török szó; az Abuská-ban تالين (*talin*, 'bószült kutya; szájából folyó nyál') van, s csak Vámbéry olvassa (NyK. VIII., 165), nyilván a ktör. *jälim*, 'enyv' szóra gondolva, *jalin*-nak (يالين-nak). Zenkernél és Radloffnál *talin*.

A jövevényszavakkal foglalkozó fejezetre is több megjegyzésem van. A 62. lap szerint 'régii török jövevényszavaink hangalakja a csuvasra emlékeztet'. Pontosabban: vocalismusuk és consonantismusuk a köztörök típusra emlékeztet, nem számítva néhány sajátos hangfejlődést (-z > -r, -š > -l, š-), a melyek csak a mai csuvasban és a mongolban vannak meg (pl. magy. *ökör*, csuv. *vəčər*, mong. *üker*, 'oszm. *öküz*). Ideje volna már egyszer az úgyn. 'mongol' jövevényszavak legendájával is leszámolni. A *hölgy*, *hiúz* és *hagyma* szavak származtatása, a melyen Munkácsi hún-mongol elmélete jórészt felépül, tarthatatlan, a többi 'mongol' szó pedig (*üldom*, *érdem*, *harang*, *zerge*, stb.), a hangalakot tekintve, éppen úgy lehet bolgár-török, mint mongol jövevényszó.

A szláv hatással foglalkozó fejezetben említés se történik arról, hogy nyelvünk legrégebb szláv jövevényszavai között bolgár

eredetűek is vannak. Pedig hiszen Melich, a kinek elméletét Simonyi elfogadta, sohasem tagadta (s nem is tagadhatta) a bolgár hatást; a felsorolt szavak közül is kettőt (a *kereszt* és *szombat*) határozottan bolgár eredetűnek jelelt meg. A bolgár és a szlovén réteg megkülönböztetése (az ilyen szópárokból, mint *rozsa* ~ *ragya*, *mesgye* ~ *megye* még a laikus olvasó is megértette volna, hogy miről van szó) azért is kívánatos lett volna, mert e nélkül az érdeklődő teljesen hamis képet kap a kérdés mai állásáról.

A 63. lap szerint a perzsából török közvetítéssel kaptuk volna a *kazán*, *csákány*, *nemez* szavakat, az arabból az *aba*, *hír* és *sejk* szavakat. Hogy Simonyi régi (bolgár) vagy újabb (oszmánli) török közvetítésre gondol-e, nem tudom; a felhozott szavak azonban semmiképen sem tartoznak egy kalap alá. A *nemez*, ha csakugyan van köze a perzsa *namad*, *niämüd*-hez, csak régi, ugorkorbeli árja jövevény lehet (vö. zürj. *üamöd*, vog. *üamät*, osztj. *nämät* stb. AKE., 482); a *kazán* szláv úton került oszmanli jövevény, a *csákány*, meg vagy szláv, vagy régi török jövevénytörő (vö. Tör. Jöv. 28. l.). Éppen így a *hír* (ha ugyan az arab *zaber* átvétele, a mi éppen nem bizonyos) régi, az *aba* szláv úton került újabb jövevénytörő.

A nyelvemlékekkel foglalkozó fejezetre csak néhány megjegyzésem van. A 108—109. lapon adja Simonyi az egész Hal. Beszédet s valószínű kiejtését is, nagyrészt elfogadva Szinyei olvasásmódját, de már a HB.-ből való idézeteket nem javította végig, pl. 107. l. *mülhatja*, a szövegben: *mülhatjá*; 108. l. *halálnék haláláál halsz*, a szöv.-ben *halálnék haláláál holsz*; a 108, 395. *isemököt*, a szövegben *esemököt* stb. *Jaktatnia* valószínűleg csak sajtóhiba lesz (a Magy. Nyelv²-ben is *joktatnia* van).

Az Ehrenfeld-codex Nyitra-vidéki eredetének bizonyítására felhozta többek közt a „palóczos” *fordól*, *indól* alakokat (117. l.), holott a 124. lapon maga mondja: „so... lautete die heutige endung -ül, -ül meist noch -ól, -öl“. Ugyanígy a 210. lapon is.

Megjegyzendő még, hogy az orkhoni török feliratok — legalább Kül-Tägin herceg emlékköve, a melyre Simonyi is czéloz — nem a VII., hanem a VIII. századból valók (pontos dátuma 732, aug. 1).

Mielőtt a hangtani rész ismertetésére térnék, felsorolom azokat a szófejtéseket, egybevetéseket, a melyek véleményem szerint helytelenek és törlendők. A m. *kullog* finn-ugor megfelelőit nem ismerjük; a MUSz. a *halad* czimzó alatt tárgyalja, Szilasi meg (Adalék 23) legalább három-négy össze nem tartozó, de más magyar szavakkal egyező finn-ugor és török szavakkal veti egybe. A finn *kalvea*-nak (24. l.) nincs köze a magy. *halavány*-hoz, a mely kétségtelenül a *hal*- ige származéka (jelentése „infirmus” is, NySz.). Nem tarthatom helyesnek a m. *nyereg* teleuti *ixürgü* stb. egybevetést sem, véleményem bővebb megokolását azonban máskorra kell halasztanom. A török *ikiz*, csuv. *jəCər* jelentése nem „kettő” (18. l.), hanem ugyanaz, a mi a m. *iker*-é, t. i. „zwillinge”. A *dolmány* szókezdő *d*-je miatt, a mely sajátos oszmanli fejlemény, nem lehet régi török jövevénytörő. A *sör* szónak sem szókezdő *s*-se, sem magánhangzója nem illik a török *səra*, csuv. *sərà*-hoz (valószínű eredetére vö. AKE. 545). Nehezen tudom elhinni, hogy a m. *kenyeres* *pajtás* kifejezés az ol. *compagnone* szó fordítása volna. Hiszen az olaszok maguk sem érezhették ebben a szóban a *com* + *pan* o alkotó elemeket! Simonyi szerint (266) az *irkál-firkál* ikerszó az **irkál-irkál*-ból származott;

Szily magyarázata (Adal. 347; *firkál* = lat. *fricare*) valószínűbb. A fr. *triquer* jelentése 'kocintani', nem 'saufen', (de az ol. *trincare*-é igenis az). A *de* kötőszó szláv eredete már csak azért sem valószínű, mert a HB.-ben *gye* van, s így a *de d*-je valószínűleg eredetibb *d'*-ből fejlődött, mint pl. a *dió* és *disznó* szavaké.

Az egész munka legkevésbé sikerült része a „Lautgeschichte und Orthographie“ című fejezet (193—238). Nem szemrehányás-képen mondom ezt, mert hiszen ezen a téren olyan kevés a rendszeres előmunkálat, hogy a népszerűsítőnek csakugyan nehéz helyzete van. Mégis azt hiszem, ha Simonyi különválasztja a hangcseréket (assimilatio, dissimilatio, metathesis) a szabályos hangváltozásoktól, s ez utóbbiakban némi chronologiai rendet tartva, nem keverné össze az ugorkorbeli ($\delta > i$) vagy praehistorikus hangváltozásokat ($p > f$; $m > v$ stb.) azokkal, a melyek már az Árpádkorban vagy éppen a XV. sz. óta mentek végbe, nem tenné e fejezet még a szakemberre is (hát még a járatlan külföldi olvasóra) a rendszeretlenség benyomását. Egyes megjegyzéseim a következők. A 195. lapon Simonyi azt írja, hogy a *dz* csak mint *geminata* fordul elő, magánhangzók közt; de vö. mégis *edz*, *pedz*. Nem egészen helyes az, a mit a 218. lapon a magyar hasonlusról mond: a köznyelvben nemcsak a *v* és *j*, hanem az *m*, *n*, *l*, *r* előtt sem történik hasonulás. Az erdélyi nyelvjárásokban csak a szótagzáró *l*, *r* és *j*-nek van nyújtó hatása, tehát *sörba* (o: *šörba*) de: *soron*, *dölgözik*, de: *dolog*. Hogy Simonyi hogyan gondolja azt, hogy a magy. *föld* > *föd*-féle hangváltozás kapcsolatot van a szomszédos horvát *volk* > *vuk*-féle változással, nem tudom megérteni. E részben a Nyr. XXXVI. 188. s kk. lapjai megjelent cikke sem nyújt bővebb felvilágosítást. A magy. *-d*- finn-ugor előzménye részben *nt* ~ *nd*, részben *mt* ~ *md* volt. Ez utóbbi volt ad szavunkban is (vö. lp. *vuobdet*, *vuövddet*), a fi.-u. alapalak tehát nem **ando*- (29 l.), hanem **amda*-. Az alapnyelvi *ns* ~ *nz* további sorsáról nem sokat tudunk. Ellenben felhozhatta volna Simonyi a denasalisatio példái között a fi.-u. *ńč* ~ *ńž'* (? *ńš* ~ *ńž*) hangcsoportot, a melynek a magyarban szabályosan *gy* felel meg (pl. *húgy*, *agyar*, *egy* stb.). A magy. *-z-* a finnugor *t* ~ *d'* viszony erős fokának (*t*) felel meg, nem *d*-nek (216. l.); szinte kétségtelemné teszi ezt a *száz* (= finn *sata* gen. *sadan* stb.), a melyek az árja *šata*-, *sata*- átvételei. A *k* -> *č*- hangváltozás (216 l.) nem a kondaí, hanem az északi vogulban ment végbe; a mongolban is csak az irodalmi nyelv jelez *k*-t palatális magánhangzók előtt; a mai nyelvjárásokban (egy-két kivétellel) *č* van: pl. irod. *eke*, de *khalkha*, *tsachar*, seleng. mongol *exxə*, *éxxə*, *exə*; irod. *kündeí* ~ *khalkha čündeí* stb. vö. Journ. 21:2:10. Az assimilációról szóló részben inkább csak azokat az eseteket tárgyalja, a hol hasonulás következtében paradigmaticus váltakozás keletkezett (*hat* ~ *hadban*, *alak* ~ *alagban*), míg azokat, a midőn analogiás kiegyenlítődés történt a hasonult fok javára, a midőn tehát igazán 'hangváltozás' történt (*tözek* ~ *tözegben* > *tözeg*), nem tárgyalja; a szókezdő *k*, *t*, *p* gyakori hasonulását *törzsöl* > *dörzsöl*, *kazdag* > *gazdag*) sem említi.

Az alaktanban és a mondatban Simonyi ismét a saját területén mozog. Ez a rész (263—432. l.) igazán élvezetes olvasmány; egyszerűen és világosan van megírva, a mi különben Simonyi minden munkájának közös jó tulajdonsága.

Tennivaló persze még ezen a téren is van; sok a megfej-

tetlen részlet, sőt elvi fontosságú kérdés is van, a mely még megoldásra vár. Kérdés pl., hogy csakugyan helyes-e az agglutinációt annyira előtérbe állítani. Vajjon az ellenkező folyamat, a tövégek megelevenedése s analogiás továbbterjedése nem volt-e már a történelelőtti korban is, éppen olyan elterjedt (vagy talán elterjedtebb) módja a képzők és ragok keletkezésének, mint az agglutináció? Egy másik eldöntetlen kérdés, a melyet különben S. is érint (244 l.), hogy vajjon már az ugor alapnyelvben is megvolt-e az igeés a névszó-kategoriának az a határozott különválasztása, a mely pl. a mai magyar, finn stb. nyelvet jellemzi? Vajjon nem e feltézés ellen szól-e az a körülmény, hogy több finnugor-korbeli képzőknek éppen úgy járulhat névszó-, mint ige-tőhöz (vö. pl. *men-ő* és *kez-ű* (= *kezdő*), finn *mene-vä* 'menő' és *vere-vü* 'pozsgás')? Mindenesetre érdemes volna ezeket a kérdéseket egyszer behatóbban is megvitatni.

A 250—2. lapokon Simonyi a magyar igeekötők keletkezéséről új, meglepő elméletet állít fel: szerinte a magy. igeekötők használata szláv (szlovén) hatás alatt keletkezett. Így kül. „a magy. *meg-* és *el-* és a szlovén *za-* és *pre-* használatában annyi szembetűnő hasonlóság van, hogy véletlen találkozásnak nem gondolhatjuk“. Ásbóth a Nyelvtudomány legutóbbi számában Simonyi e feltézésének egész kis cikket szentelt (1908, 27—31. l.) s nem nagy hajlandóságot mutat arra, hogy Simonyi érvei előtt meghajoljon. Nem akarok vitájukba elegyedni, csak arra utalok, a mit különben Simonyi úgy is jól tud, hogy a rokonyelvek közül éppen a vogul gazdag igeekötőkben, a melyek közül nem egy eredeti konkrét értelmét is elveszítette. Pl. az északi vogulban (Munkácsi hangjelzése szerint): *el-mini* 'előre megy', de: *el-unli* 'tovább ül, elül' (vö. *elä* 'előre'); tavadai vogul: *il-námélmátém* 'elgondolkozom'; *il-ástés* 'megharagudott'; *nuy-khanstül* 'förlismerte' (vö. *nurghal* 'fölfelé'). Ugfüz. 11:16, 271—3.

A kérdő mondatok hangmenetét (400—402. l.) általában véve helyesen állapítja meg; a rendes kérdőmondatokban a hang az utolsóelőtti szótagig emelkedik, az utolsóban hirtelen esik. De már túlzás Simonyinak az a állítása, hogy a kérdőnévmással kezdődő mondatok hangmenete nem különbözik a homonym kijelentő mondatétól (*ki jön?* = *kijön*). „Der ton wird gewöhnlich nicht erhöh't“, mondja Simonyi. Ez tökéletesen igaz, mert hiszen az ilyen mondatoknak éppen ellenkezőleg ereszkedő menetük van, ha a hangköz nem is olyan nagy, mint a franciában vagy az olaszban. Tehát: [*Ki volt itt?*] [*Hogy adja ezt a lovat?*] Ereszkedő a hangmenet akkor is, ha az -e kérdő szócskát alkalmazzuk: [*Elmentél-e?*] [*Megtetted-e azt*], [*a miről tegnap beszéltünk?*]

* * *

A magyar nyelvtudomány történetében a szerző Társaságunkról is megemlékezik: „Neuestens hat sich eine sprachwissenschaftliche gesellschaft gebildet, deren hauptaufgabe die planmässige erforschung der mundarten ist, die es sich aber im allgemeinen angelegen sein lässt, das interesse des gebildeten publikums für sprachwissenschaft und sprachpflege zu erwecken“. A legutóbbi választmányi ülés jegyzőkönyve bizonyítja, hogy mihelyt szerény költségvetésünk megengedte, volt gondunk arra is, hogy a legfontosabb nyelvjárások rendszeres és tudományos földolgozása végrehalására meginduljon.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Enyedék. Ez az eleddig ismeretlen régi szavunk Beythe István: „Az Zentők Fő Innepiiról való Evangeliomok“ (1584) című munkájának Ajánló levelében fordul elő. Az egész mondat így hangzik: „Éz elmúlt esztendőkbén (hogy immar igyeközetömet is meg ielőnchem) az nagyságtok *enyedekeben*, nem akartam az Istentől adot keues gyrát tunyán elrijtenöm, hanem az en tisztöm zereut, á mikor egyeb dolgajmtul érköztem, az eztendő által való köz innepök predicaciaijt reuid tanusagokkal meg irtam es az nagyságtok seged-segeuel im ki is nyomtattam.“

Beythe István Batthyány Boldizsárnak és nejének, Zrinyi Dorottyának 1582-től fogva Németujvárt udvari papjuk volt s e munkáját nekik, különösen pedig a „Nagysagos es Nemzetös Azzonyyanak“ ajánlta. Az *Nagyságtok enyedékén* tehát az ő patrónusságuk, védőségük értendő. Nyilvánvaló az is, hogy e szó kapcsolatban van a régi *eny* és *enyeket* szókkal, melyek közül az első ugyancsak „oltalmat, védelmet“ jelentett, a második pedig a „védelmez, oltalmaz“ igének felelt meg. Az *enyeket*-ből vonta el a XVII. sz. nagy nyelvújító, Geleji Katona István, az *enyege* főnevet (Válts. 2:9; vö. MNy. 4:113): „Kit tiszteljek tehát ez Könyvel fel és kinek méltóságos neve s oltalmának enyegéje alá ajánljam.“ — Mintha csak előlegezni akarta volna Geleji a XIX. századi *vágta*, *nyugta* szavainkat.

Természetesen e szócsaládba tartozik a mai *enyh* és *enyhely* is.

Mereng. Kardos Albert fölveti a kérdést, vajjon a *mereng* nem tartozik-e szintén a *mered*, *mereszt* családjához? (Vö. MNy. 4:385.)

E kérdésre határozottan nemmel kell felelnünk. Igaz ugyan, hogy a népnyelv ismeri a *merenget* igét nemcsak *merítget*, hanem *meresztget* értelmében is (Márt. 1811-től fogva és MTsz.) s az irodalom (vagy talán a nép?) akár az egyik, akár a másik kaptájjára vonhatta volna a *mereng* igét. A nyelvtörténet azonban világosan a mellett szól, hogy a *mereng* a *merít*, *merül* családjából való.

Eddigi tudomásunk szerint az irodalomban legelőször Gelejinél fordul elő 1636-ban (Gradual, 243; vö. MNy. 4:14):

És imé az tengeren nagy háború támada,
Ugy hogy az hajó mereng vala.

A költők közül pedig Kisfaludy Sándornál találjuk 1807-ben (Mind. munk. IV. kiad. 1:304):

Az érzemény tengerében
Ölelkezve merengnek.

Itt is még, valamint Gelejinél, a tengerben merengnek, csak-hogy már az „érmény tengerében“. Még átvittebb lesz az értelem ugyancsak Kisfaludynál (U. o. 268):

Szeretek ott merengeni
Azon évben elmémmel.

Itt már az „elme mereng“, persze nem a tengerben, hanem az elmúlt időben, s hogy ez a merengés is elmerülést jelent, kitűnik abból, hogy e versszaknak van egy változata (U. o. 470), mely így hangzik:

Szeretek ott elmerülni
Azon évben elmémmel.

Vörösmarty is azt mondja az ő *Merengőjéről*:

Hová merült el szép szemed világa?

Úgy emlékezem, noha nem tudnék hamarjában példát idézni, hogy a későbbi költők már nem valamiben, hanem valamin merengnek. De hiszen nemcsak a tőszók alakja és jelentése, hanem a ragok szerepköre is megváltozhatik időjárástával. Régente „sokat ivának a borból“, ma sokat isznak a borból.

SZILY KÁLMÁN.

Jóslat. Kazinczy Helmecezi Mihályhoz írt levelében (1811 nov. 27) írja: *Boldog jóslat!* s jegyzetben hozzá teszi: „Jóslatnak neveztem az omen-t a Jósoló szótól.“ (Levelezések, 9: 173.)

Monda, rege. Kovacsóczy Aspásiája (1824) utolsó lapján közölt jegyzetek közt olvasható a következő is: „Mi ezen szóval Rege a' Német Märchen-t bátorokdunk kifejezni akarni, nemkülömben a' Sage-t a Mondánnyal — mivel mint ketteje különbözik. Valamint mint e' két elbeszélés neme is egymástól 's így eddig nálunk balúl vétetett elegyes értelemben a' Mesével Fabel.“ (Vö. Szily, NyUSz. 225. l.)

Dal. Kazinczy Aranka Györgyhöz intézett levelében (1789 júl. 10) írja: „Azt tudakozád, mi a *dal*? — Szükség, hogy a' *Gesang*-ot a' *Lied*-től — *chant*-ot a *chansonet*-től — a' *canto*-t a' *canzonetto*-tól a' Magyar is megkülömböztesse. Az első harsogó Epopoeákat, magasban repeső Odákat — az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scénákról írt énekeket jelent. — Közönséges nállunk *danolni*, *dantani*, melly világosan az obsoletum *dal*-tól jó.“ (Lev. I: 395.)

BALASSA JÓZSEF.

Elevenetős. E szóra Szily Kálmán tett figyelmessé. A Czech-codex 95. lapján e mondatban fordul elő: „Jefus az kemeny fydok-twl hegyös was zegekwe., köröztfanak elewenetös fayahoz zegez-teteek“. Vajjon ismeretes-e a codex e helyének latin eredetije és mi lehet az *elewenetös fa* pontos jelentése?

Az első kérdésre mindekkoráig, fájdalom, nem mel kell felel-nünk. A másodikra azonban egész pontosan megfelelelhetek. Van t. i. két latin szövegű adatom, mely az „elewenetös fát“ tökéletesen megmagyarázza.

A Keszthelyi-codex 439. lapján ugyanis ezt olvassuk: „Isten ky iesus Christusnak dragalatos werewel eleveneyto kereztnuek zazloyath megzentelny akartad“. E hely eredetije megvan az 1515. évi Breviar. Strig.-ben a Missa de S. Cruenál, ú. m.: „Deus qui. . . Jesu Christi preciosio sanguine *vivificae crucis* vexillum sanctificare voluisti“. E latin szöveghez még egy másik is járul. A „Hymnus de

sancta Cruce“ (u. o.) megfelelő szakasza így hangzik: „Te adorandam, te *crucem vivificam* ... semper laudamus“.

A „*crux vivifica*“ a Keszth. C. fordításában: *elevenítő kereszt*, a Czeh-C.-ben pedig *elevenetős*. Aligha csalódom, mikor e szót *elevenetős*, vagyis *elevenetős*-nek olvasom.

Megjegyzem, hogy mind az *elevenítő*, mind az *elevenetős* a NySz.-ből kimaradt.

VARGHA DAMJÁN.

Össze, összes. Az *össze* igekötő a XVIII. században kezd helyébe lépni a régebbi *öszve* (*ezwe, eszue, özuó, öszvó*) alaknak. A NySz. szótmutatójában lévő adatok nagyobb része az *öszve* címűszó alá tartozik; az *összeáll*, mely Balásfi Tamásból van idézve (Csepr. isk. 1616.), hibás leírás; az *összejáró* évszám nélkül van idézve Radvanszky könyvéből, mely tudvalevőleg egyáltalán nem ügyel a pontos másolásra; a többi pedig vagy a XVIII. sz. végéről, vagy a XIX. sz. elejéről való. A NyUSz. első adata 1700-ból való; általánossá azonban csak a XIX. sz. elején lett. Még Kassai és Kresznerics is a *vissza* és *messze* példájával kénytelen támogatni az *össze*, *össze* ejtést és írást. Valószínűnek tartom azonban, hogy mind az ejtés, mind az írás már a XVIII. század közepén erősen hajlott az *össze* felé; bizonyítja ezt, hogy míg Lippai János Posoni Kertjének első kiadása (1664—1667) még *öszve* alakot ír, addig a második kiadásában (Győr, 1753) következetesen eljéjétől végéig *össze* alakot találunk: *össze-elegyít* 278, *össze-fon* 276, *össze-forraszt* 309, *össze-gyúr* 310, *össze-hajt* 320, *össze-kapcsol* 287, *össze-kever* 234, 241, *össze-köt* 231, *össze-kötöz* 231 és még sokszor, *össze-nő* 225, *össze-olvaszt* 291, *össze-szed* 243, *össze-tör* 277, *össze-ver* 225, 273 stb. stb. — Azt hiszem, az *össze* alakot nem a nyelvújításnak kell betudnunk, hanem természetes fejlődés termékének tarthatjuk.

Egész másként áll az *összes* dolga. Furcsa szó ez, mely valahogy nem illik bele társai közé. Számnév után a jelzett névszó egyesszámi alakja áll: *tíz könyv, sok város, minden ember, valamennyi műve* N.-nek, de az *összes* többes számot kíván: N.-nek *összes munkái, összes törekvései*. — Szótáraink közül már a NySz.-ban megtaláljuk, először 1633-ból Rákóczi György leveléből: „Budán, Szolnokban, ajándékra *mind összesével* együtt kell menni 3225 tallér (MonOkm. IV. 193)*; másodszer 1660 tájáról, még pedig régiesebb alakban, mint *összes*: „*Összes hadaival*“ (Kemény János önéletrása, 500 l.). Különös, hogy e két adaton kívül majd a XIX. század harmadik tizedéig egyetlen egy adatot nem találunk, sem szótárban, sem szövegben. Ha utánanéznünk a dolognak, akkor mind a két adatnak hitelessége megdől. A Rákóczi György-féle idézet ugyanis gr. Kemény József gyűjteményéből való, vagyis teljesen megbízhatatlan forrásból; azonfelül a levél vegyesen régies és új helyesírással van közzéve, úgy hogy belőle nyelvészeti következtetést vonni nem szabad; például ott áll mindjárt ez a korában lehetetlen szó: *össze-computál*. A másik *összes* pedig nem is Kemény János szövegében van, hanem a kiadóéban, Szalay Lászlóéban és 1857-ből való. Különben a NySz. *össze* cikkében meg is van kérdőjelezve.

Az *összes* nem is régi szó, hanem a nyelvújításnak egyik

* A jelzett helyen nem lehetett megtalálni az idézetet, hanem igenis a Török-magyarkori emlékekben (MonTME.); ugyanez a hiba az *össze* címűszó alatt is.

későbbi terméke, a latin *summarius* s a német *gesammt* fogalmának kifejezésére. Előbb erre az *egész, öszveséggel, öszveleg, öszveges, öszveleges* (Fog. DMM.) szavak szolgáltak. Az *összes* első nyomát Perecsenyi Nagy László, Mester Szavak (1822) című szótárkájában találom: *Summarie, Öszvesen*; — utána Kunoss Gyalulatóban (1835): *Summarie: öszvetesen; öszzesen*; — végül a Tzs.-ban (1835) *gesammt* és *summarisch* czimzők alatt: *összes, öszzesen*. Úgy gondolom, hogy az e tájban, de valamivel előbb keletkezett *összesít, öszzesedik, öszzesül* (1829—31) (NyUSz. 545) hozzájárultak az *összes* „kiválásához“.

Úgy látszik, hogy az *összes* nem is túrta ki mindjárt a *mind, valamennyi* szavakat, hanem az *egész, teljes* jelentésében használódott. Petőfi „Függ már a lant“ című versében például csak így értelmezhető:

Ott függ a lant érintetlenül,
S ha megpendül a méla nyugalomban,
Az nem az *összes hangszernék* zenéje,
Egy-egy húr hangja csak, mely ketté pattan.
(Czipruslombok, XXXIV.)

Úgy rémlik, mintha prózában is olvastam volna, de mostanában nem találok rá.

Sírva vigad — *sírva tánczol a magyar* (vö. MNy. 3:180, 279). Még egy-két adatot e szóláshoz. Virág Benedek: Magyar Prosodia (1820) című munkájában egynehány szemelvényt mutat be a régebbi magyarságból, köztük a következőt is (27. l.): „Ad ann. 1561. 1564. Lagzimat tartottam akkor Body Borka aszonival nehai Chianadi Pewspeg, es Beregzazi Pelebanos hugaval, kemenien, ittunk mint a' Pereeny Teoreokek, es tanzoltunk, kegielmes uram mindenkor biztatvan engemet:

Zyrmay Lajos eleul jar,
Erdély had vijon bar.

Melire en is egizereebe feleleek:

Magiar Magiart rontia kar,
Baar teobb esze volna mar.“

Ehhez Virág a következő jegyzést teszi: „Lásd, Szathmár Várm. Irtá 's kiadta Szirmai Szirmay Antal. Budán, 1810. II. Rész. pag. 69. 70. *A' Magyar valaha nem tánczolt sírva*, a' mint egyvalaki nem régen irta. „Gens laeta bello trisitiam et metum dedit protervis in mare thracium ventis“.

Petőfi Uti Leveleiben ezeket írja (Ö. M. 5:396): „Ugy tesztek velök, mint az egyszeri juhász a fiával, ki a lakodalmon nem akart tánczolni. Addig döngette az öreg, míg sorba nem ugrott, s aztán tánczolt veszettül... *sírva*. Tán innen ered a példabeszéd, hogy: *sírva vigad a magyar*.“ — Egy színházi tudósításban pedig (Ö. M. 6:6): „... a tisztelt közönség... épen a legsiralmasabb jelenésnél fakadt nagyszerű habotákra. S aztán még azt pletykázzák, hogy *sírva vigad a magyar*, hisz inkább ellenkezőleg.“ — Ide vehető még az Uti Jegyzetekből is a következő hely (Ö. M. 5:343): „Csomai Jóska cigánybandája gyönyörű nótákat huzott... az *ég is derültborult hallatára*... egy felől nap süttöt, más felől esett... szóval, a magyar nóta, *magyar vigalom* megtestesülése volt.“

Ha a közmondás Bajza Borénekéből eredt volna, akkor Petőfi valószínűleg ismerte volna forrását, s nem emlegetne „példabeszédet“ s „egyszeri juhászt“.

Tóth Béla (Szájruól szájra,² 223) Bajzát idézve hozzát teszi: „Nyomozandó: ez-e a mondás forrása vagy Bajza csak kölcsönzötte a nép ajkán is élő igét.“ (Vö. Lehr, Ar. T.É. 115. l.) TOLNAI VILMOS.

Elmond fünek-fának. Arra használjuk, ha valaki hivatottnak és nem hivatottnak egyaránt elmond valami ujságot, hírt stb.; a mai használatban e szerint a rosszalás bizonyos mellékizét véljük kiérezhetni.

E réginék látszó szölast illetöleg nem ismerem nyelvészünk véleményét; alantiak szerint internationalis néphit nyomaít gondolom belöle kiérezhetni, még pedig az eredeti értelem némi, de érthető eltolódásával. O. Böckel: Psychologie der Volksdichtung cz. kiváló összefoglalásának 264. lapján a természeti ember és a növényvilág viszonyáról beszél. A kit az emberek elhagytak, az a népköltés sokszoros tanúsága szerint a növényeknek panaszoja el fájdalmát. Idéz egy thüringiai népdalt (Rudolf Hildebrand: Materialien I, 119), melynek megfelelő két sora így hangzik:

„Klag es (dein Leid) einer grüner Tann,
Die dich nicht verraten kann.“

Hasonló sorok olvashatók egy odenwaldi népdalban (Krapp, Odenwälder Spinnstube, 63. l.):

„Ach Mutter, mir tut der Kopf so weh!“
„Geh naus in Garten, klags Blumen und Klee.“

E tanácsot sokszor megfogadják a népköltésben, különösen a nők (vö. Braga, Cancioneiro 117. l. stb.), a kik e szerint, úgy látszik, oly dolgokat bíznak a fákra és füvekre, melyeket más elárulna (első példa) vagy meg nem hallgatna (második példa). A példákat a népköltés ismerői könnyen szaporíthatják.

A fű-fa tehát titoktartó, készséges barát szerepét látszik betölteni, eredetileg ellenmondásban a szölas mai értékével, mikor is a „fű-fa“ alatt nem éppen a megbízható barátot értjük. Az értelem-változásnak sok, szokottabb oka lehet, de talán befolyásolta azt már a néphit kevésé megállapodott volta is, a mely szerint ugyanis — másfelöl — gyakoriak azon esetek is, a mikor a virágok elárulják a bünöst, kinek bünét ismerik (erröl is l. Böckel i. h.).

MARÖT KÁROLY.

Cziráda. Nem ismeretlen szó és mégis hiányzik szötárainkból; a *Czimsz.*-ban nincs meg s újabb szötáraink közül is csak SimB. említi meg a magyar-német részben: „cziráda a. m. czikornya.“ Elöfordul az irodalomban is, ha nem is gyakran; így pl. Gyulainál (Régi udvarház, 13. l.): „Az egész tért poresfü vonta be kopott szönyegként, egymást átvágó ösvények *czirádáival.*“ A szó jelentése csak részben egyezik a *czikornyaéval*; ez is valami cifraságot, a vonalakban érvényesülö diszt jelent, a mi valamely felületet ékesít. De már a *czikornya* képes jelentése a *cziráda* szóval nem fejezhető ki. Németül: *Schnörkel*, *Zierat*. — A szó eredetére már Bartal utal (Magyarorsz. lat. szötára, 127. l.): „*Cirada*, ae, ornamentum, a germ. Zierath, Zierde; cziráda, czifra, ék“. A két német

szó közül csak a *Zierat* vehető figyelembe; a *Zierde* jelentése eltér kissé s a szó alakja is amabból jobban magyarázható. Adelung (Wörterbuch, 1811. IV:1712. l.) így magyarázza a *Zierat*-ot: „Der Zierat, des — es, plur. die — en, etwas, das zur Verschönerung eines Dinges von auszen hinzu kommt. Zierathen an Säulen und Gesimsen, an Tischlerarbeit, an den Glocken, an einem Gebäude u. s. f. Zierathen von Messing, von Gold, von Silber u. s. f. Ein Zimmer mit Zierathen überladen. — Anm. Zierath und Zierde sind eigentlich nur in der Würde unterschieden, indem Zierath mehr im gemeinen Leben, Zierde aber mehr in der edlern Sprechart und in den ihr eigenen Figuren und Arten des Ausdruckles üblich ist“. Paul-nál (Deutsches Wörterbuch, 568. l.): „*Zierat* aus mhd. *zierôt* mit dem selben Suffix gebildet wie Armut, Kleinod etc...; zuweilen als F(emininum), daher auch der Pl. *Zieraten* (selten *Zierate*)“.

A magyar szó legrégibb előfordulását a XVII. század elejéről ismerjük. Az Archivum Rákócizianum közli a Beresényi Miklós ungvári várában és uradalmában lefoglalt ingóságok lajstromát 1701—2-ből. Ebben a lajstromban gyakran fordul elő a *ciráda* szó. Pl. Abacus cum insigni Comitissae, ex albis asseribus, aliquantum *ciradis* adornatus (8:326). Armariolum nigrum in Mensa angulari, cum forulis octo, cum superficie deauratarum *ciradarum* (8:330). Supra praescitum Armariolum habetur unum horologium in cista nigra, *ciradis* deauratis exornata (8:333). S a pásztoi templomnak 1699—1702 közötti időből származó leírásában szintén előfordul ez a szó: „Tabernaculum aut reconditorium Sanctissimi Sacramenti altaris *ciradis* ex lapide circumdatum nunc est actu. Faldistorium pro pontificante et ministris in muro tamquam thronus columnis lapideis et *ciradis* adornatum. — — — Porta maior ecclesiae *ciratis* lapideis adornata.“ (Békefi, A zirczi, pilisi, pásztoi és szentgotthárdi cisztercei apátságok története. III:56.) Ez adatok világosan bizonyítják, hogy a *ciráda* a német *Zierat* szónak latinositott alakja s mivel sem Du Cange, sem Forcellini nem ismeri, a latinos alak bizonyosan Magyarországon keletkezett s terjedt el a közhasználatban. Élő szó ma is s csak sajátságos véletlen, hogy a szótárak nem vettek róla tudomást.

BALASSA JÓZSEF.

Suadalom. E szót a NySz. kérdőjellel közli. Ezzel azt szokta kifejezni, hogy a szó jelentését nem tudja meghatározni. Csak egy adata van rá: egy széljegyzet Lépes Bálint „Az halando... emberi nemzetnek Fényes Tükörö“ című munkájából (Prága, 1616. II:177), mely így hangzik: „*Harmadik kőn az érzékenségeknek suadalma leszen*“.

Igaz, hogy e mondatból magából bajos volna a *suadalom* szó jelentését meghatározni. Ha azonban az olvasó a könyv szeléről belepillant a szövegbe, rögtön megtalálja a *suadalom* magyarázatát. Itt ugyanis ezt olvassuk: „*Ezt a kőnt a Theologusok poena sensusnak, érzékenségnek büntetésének nevezik*“. Ha e mondatot a gyűjtő vagy szerkesztő elolvasta volna, bizonyára nem tett volna kérdőjelet a szó mellé. Hiszen világos, hogy *suadalom* am. *poena*, vagyis *büntetés*.

Van azonban e szónak egy másik alakja is a NySz.-ban. Nádasdy Ferencz ugyanis 1568-ban írja az édes anyjának: „viseltessen gondot Kd reá hogy útet megelégetésék az ú *suhodalmáról* és az elvett pénzt is megadják neki“. Nyilvánvaló, hogy itt egy

ártatlanul büntetett ember kártérítéséről van szó és hogy ez a *suhodalom* is valamiféle büntetést jelentett. Sőt ez esetben meg is állapíthatjuk, hogy a suhodalmon miféle büntetést értettek. MA. 1621. szótára szerint t. i. *suhodni* am. ferire virga, flagellare, scutica caedere, vagyis *megvesszőzni, megkorbácsolni*. Suodalom vagy suhodalom eredetileg tehát vessző- vagy korbács-büntetést jelentett, s utóbb átvitt értelemben egyéb büntetést is értettek rajta. Olyanforma ez is, mint a hogy ma mondjuk: „döghalállal, háborúval ostorozza Isten a népeket“; vagy ez: „felkorbácsolja a szenvedélyeket“ stb.

SZILY KÁLMÁN.

Eben gubát. Ez a közmondás ily alakban értelmetlen, mert a nép akkor használja, ha cseberből vederbe esett, azaz ha a vásáron vagy kártyázás közben egyértékű cserét csinált, szóval, ha a kicserélt tárgy nem értékesebb.

Ily helyes értelmezés mellett Kúnos Ignác a két szónak egyenragúságát kereste s török jövevényszóval magyarázva, *eben* gúnyafélet ért, s így a két egymás mellé vetett szónak egyenlő jelentést adva, az ellentétet kiküszöböltnek véli (Nyr. 22:4).

Prikkel Marián is ebből a szempontból indulva ki, megfordítja a tételt, azt tartja, hogy a *guba* ebet jelent (Nyr. 24:71).

Én a Nyr. 29:39. lapján kimutattam, hogy e közmondás ebben az alakban csonka és értelmetlen. Teljes egészében így hangzik: *Eben kutyát, szűrön gubát*. Ezzel a kiegészítéssel azt hittem, hogy fölösleges minden további fejtegetés és magyarázat. De csalódtam, mert Vikár Béla Prikkelnek pártját fogja s a *gubá*-nak szintén kutya jelentést tulajdonít (MNy. 2:90).

Vikár is, mint Prikkel, Kassainak értelmezését fogadja el s a régiségben is előforduló gubásból kiindulva, oda lyukad ki, hogy idővel *gubás*-ból *guba* lett.

Kétségtelennek tartom magam is, hogy *gubás* és *bundás* a kutyának jelzője, sőt neve is, mert sok helyen ilyen nevet adnak neki. De abból még semmiképen sem következik, hogy *guba* egyúttal *gubást* jelent.

Vikár az én helyreigazításomat bővült szerkezetnek s a csonka szólást eredetinek tartja s a helyreigazítást azért sem fogadja el, mert *szűr* és *guba* értékes tárgy lévén, ellenmondás van a szólásnak két fele közt.

Igen ám, de a cserében értékes tárgyak is fordulnak elő s ez a közmondás éppen azt jelenti, hogy akár értékes, akár kevésbé értékes tárgyról van szó, a cseberével semmit sem nyertem. Nincs tehát ellenmondás a szólásnak két fele közt, mert a cserével nyereségre véltem szert tehetni, de megjártam, mert semmit sem nyertem.

Ezt a közmondást tehát nemcsak akkor használják, ha hitvány holmiért hitványt kapnak cserébe, a mint Vikár mondja, hanem és kiváltképpen akkor, ha értékesebb cseréhez nem jutottak.

LEGÁNYI GYULA.

Búvár. A NyUSz. szerint ez a szó „a régi nyelvben csakis taucher (ember és madár), de nem forsch. 1792-ben (Szabó D.) már 'búvár elme' is“. Szabó D.-nál tulajdonképp így van: „*búvár*-elme“, „*búvár* kutya“. De a forsch. búvár már régebben is előfordul. Mátýási Vers. II. Var. 83. lapján ez van (1791-ből):

Képzelem, hogy oly nagy új hírek *búvárja*.
Azí szomjú szemekkel s éh fülekkal várja.“

S a 181. l. ez (prózában): „ennek fejtegetése a természeti törvények bűvárit illeti.“ Sőt már Bod P. Hiláriusában (1768. 15. l.) ezt olvasom: „A természetnek — — nagy buára“. LEHR ALBERT.

Kettő. Azt állítottam, hogy e szavunk a határozó *ketté* ∼ *kettő*-ből lett. Hogy miképen, arra nézve úgy vélekedtem, hogy elvonással az ‚entzwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő*-be alakból. (MNy. IV. 157—159.) Zolnai fölvetette ellenem azt, hogy az elvonás alapjául föltételezett kifejezés nem mutatható ki a régi nyelvből. (MNy. IV. 230.) Erre kijelentettem, hogy: „a *kettő* etymológiája nem az ‚entzwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő*-be határozón fordul meg, . . . hanem azon, hogy ‚zwei‘ jelentésű szavunk egyrészt sem collectiv, sem duális képzésűnek nem tekinthető, másrészt alakra egyez az ‚entzwei‘ jelentésével. Már ennyiből elfogadhatjuk azt, hogy a határozói alak önállósult főnévvé, figyelembe vévén, hogy nyelvünkben mily sok a határozóból lett névszó.“ Főlemlítettem továbbá ezt: „hogy az ‚entzwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő* régiebb a ‚zwei‘ jelentésűnél, az kitűnik az előbbinek származásából. Az ugyanis a *két* < *kēt* szóból lett, holott ha alakulásakor meglelt volna a ‚zwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő*, mely a *két* szót csak jelzői szerepre szorította, akkor a lativusi rag a *ketté* ∼ *kettő*-höz járult volna.“ (MNy. IV. 319.) Legutóbbi cikkemnek e két idéztem passzusára Zolnai az ő legutóbbi cikkében (MNy. IV. 415—416), melyben ráér czáfolni olyat, mit én nem állítottam, s vitatni olyat, mit én nem tagadtam, egy szót se szól. Ebből úgy látom, Zolnai felől is megállhat az a véleményem, hogy a *két* < *kēt* számnévből származott ‚entzwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő*-ből lett a ‚zwei‘ jelentésű *ketté* ∼ *kettő* számnév. Miután azonban ez etymologia helyességét nem tettem függővé a *ketté* ∼ *kettő*-be(n) > *kettő*-féle származtatás helyességétől, mely szószármaztatással meg volua magyarázva a *kettő* főnévi használata is szemben a jelzői szerepű *két* szóéval, most még adós vagyok e jelenség megmagyarázásával. Magyarázatul elég lesz hivatkoznom az egy szótagú *ily*, *oly* és a belőlük származott két szótagú *ilyen*, *olyan* szavakra, melyek határozókból önállósult névszók, ép úgy, mint magyarázatom szerint az egy szótagú *két* < *kēt*-ből származott *kettő*. Már most a mint mondjuk: ‚ily ház‘, ‚oly ház‘, úgy mondjuk: ‚két ház‘; és a mint nem mondjuk: ‚a ház ily v. oly‘, úgy nem mondjuk: ‚a ház két‘. Hogy a két szótagú alakok az egy szótagúakat a nem-jelzői szerepekből csak fokozatosan szorították ki, azt mutatják a következő NySz.-beli példák: ‚E bezéd nem ol‘, Bécsi C. 27 (ma: ‚e beszéd nem *olyan*‘); ‚Ez vilagi élet czac olly, mint . . .‘ Born.: Préd. 450 (ma: ‚e világi élet csak *olyan*, mint . . .‘); ‚Mert az emberek dolgae olly‘ Decsi: Sall J. 45 (ma: ‚mert az emberek dolgae *olyan*‘) stb.

MÉSZÖLY GERDEON.

ADATOK NYELVÜNK TÖRTÉNETÉHEZ.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Dobronika*: Melittis melisso-phyllum L., erdei méhfű, vad ezitromfű. Méh-fű vízben (mellyet dobronicának-is hínak) meg-törvén (PP. Pax 230.).

**Dragant*: gummi tragacantha. Az dragantot áztasd meg harmad napig rósa vízben. (Radv. 245. U. itt még háromszor.)

**Drágma*: drachma, egy lat negyedrésze. Fél drágma safránt (Ts. M.—K. I. 21.). Egy dragma tört babért (uo. 28. és még több helyen).

**Drágulob*, hölgymál, parlagi gyopár. (Veszelszki 238.) Mai neve: Antennaria dioica (L.) Gaertn. (Gnaphalium dioicum L.)

**Drám*: drachma; 4, 37 gramm. Nagy jégössz támara, kinek némelyike 35 drámot is nyomott. (Monum. Írók, XV. 391.)

**Dühös bogár*: lytta vesicatoria, kőrisbogár. Ki nem bicsakolhat: kilencz dühös bogarat fa olajba tegyél... azon olajjal kenjed meg a nagyobb lába ujját. Item: csak meleg borral kenje meg dákosát, fölszabadul. (1564? Gyógy. 1880. 108.) Karl. (45. lap) szerint *dühő bogár* a. m. cantharides (kőrisbogár), továbbá magánértesülés szerint Erdély némely vidékén (Brassó környékén) ma is *dühbogár*-nak nevezik a kőrisbogarat, mert régen a veszettség ellen igen használták. L. még: Fagyalbogár.

**Ebetölő mag*: semen cevadillaе, seu sabatilliae; sebatillien. (Torkos, 11. lap.) A Veratrum sabadilla L. magja.

**Eb-viola*: vad-viola. [Az kék viola] eros illatozassoual különböz az eb nevő vad iuolatul. (Pécsi Lukács: Ker. szüzek koszorúja, 1591; Weszpr.: Succincta etc. III. 294.)

**Eczetes fű*: hollóláb, varjúláb, veresfű, kigyóharapta fű, csillagfű. (Csapó 115.) Mai neve: homoki utilapu; Plantago arenaria W. et K.

Eczetes méz: oxymel. Rác: Borb. 172.

Eczetes víz: oxycratum. Rác: Borb. 159.

**Édes görcsös gyökér*: radix polypodii. (Frick.)

Édes kényeső: kalomel. Rác: Borb. 178.

**Édes murok*: siser. (Mátyus II. 273.)

**Édes paprágy-gyökér*: rhizoma polypodii vulgaris; engelsüsz, süszfarn. (Csapó 11.)

**Egercsecsfű*: 1. *Báránycsecsfű*. *Eger-fül fű*: auricula muris PP. Végy... eger-fül füvet (Ts.M.—K. I. 22.)

Égető fű: flamula. (Frick.) Vö. NySz.

**Egető lángas fű*: 1. Tyúklábfű.

Égett-bor: alcohol. Rác: Borb. 166.

**Égőkő*: Tűzkő vagy égőkő, pyrites. (Mátyus IV. IX. lap.)

**Egybojtos-fű*: asplenium trichomanes. (Csapó 12.)

**Egyiptomi kökény lev*: succus acaciae verae; indianischer schlehen-saft. (1745; Torkos, 6. lap.) Az Acacia Bambolah Roxburgh nevű keletindiai növény hüvelytermésének kivonata.

**Együgyű* (virág): szimpla virág (ellentétben a teljessel, vagyis olyan, melyben a porzók szirmokká alakultak). Ha lehet, együgyű szekfűből, az az, a ki nem tellyes, ne vegyenekmagot, hanem a tellyesekből. (Lipp: PKert. 80. NySz.) A saláta együgyű avagy paraszt; a másik fejes avagy tellyes. (Uo. II. 104. NySz.)

**Elefánt-tetű*: anacardia: elefant-laesz. (1745; Torkos, 4. l.) A keletindiai tintafa (Semecarpus Anacardium L. vagy Anacardium officinarum Gaertner) termése, melyet régente fogfájáskor, csúzófájalmak alkalmával stb. fonálra fűzve s a nyakba akasztva, amulétumként hordoztak.

**Élek-halok*, pap erszénye fű, pásztor táskája, béka tarsoly, porczogó fű. (Csapó 214, Veszelszki 113.) Mai neve: közönséges pásztor-táska; Bursa pastoris (L.) Wigg.

**Elforduló szőlő*: lásd *Farkasgyökér*.

**Elszéllesztő orvosság*: remedium resolvens. (A Csere: Enc. 196.)

**Embererő*. (Csapó 297.). Mai neve: agár kosbor; Orchis morio L. (H. W.-ben hibásan „ember-evő“ néven. Az „embererő“ kifejezés egészen jól érthető, mert e növénynek hajdanában a potentia virilis-t fokozó hatást tulajdonítottak; ezért régen *satyrium*, ném. *geilwurz* stb. néven is szerepelt.)

**Ember ír*: axungia hominis, adeps hominis; menschen-fett, menschen-schmalz; graisseed'homme. Vesztés ellen: mihelelt észreveszed, kösd be ember irral, fűesd be a kálhát és azon kötőt vesd be a kálhába. (1564? Gyógy. 1880. 107.)

**Emberszív*. Barkóczi Krisztina egyik levelében arra kéri az urát, hogy ebből a fűből szedessen, száríttassa meg és küldje haza orvosságul. (Éble G.: Gr. Károlyi Ferencz és kora, 60. l.) Éble szerint a nép ma is szívfü-nek,

emberszívfü-nek nevezi a Leonurus cardiacát; de lehetséges, már levelének alakja miatt is, hogy a Hepatica trilobát értették alatta, melyet szintén szívfü-nek nevez a nép némelyhol.

**Emésztő orvosság*: remedium causticum, aetzmittel, edző szer. (Patik. Luk. 90.)

**Emreke*, hegyi petrezselyem. (Veszelszki 318.) Mai neve: peucedanum cervaria Laspeyr. (Athamanta cervaria L.)

**Érczméreg*: arzén. — *Fejér é.*: arsenicum album; weisser arsenick, ratzen-gift. — *Sárga é.*: arsen. citrinum seu auripigmentum; gelber arsenick, operment. *Veres é.*: arsen. rubrum, seu sandaraca Graecorum; rother arsenick; (Torkos, 14. lap.)

**Ércz-szerecsen*: mineralmohr. (Patik. Luk. 191.)

**Erdei anya*: matri-sylva. (Frick.) A szagos müge (Asperula odorata L., waldmeister) neve.

**Erdei édesgyökér*: rhizoma poly-podii; engelszűsz, süszfarn. (Csapó: 10.)

**Erdei káposzta*, vad harasztos káposzta. (Csapó 130.) Mai neve: Scandix pecten Veneris (L.) Beck, tûmagvú turbolya.

**Erdei mester*: herba matri-sylvae; wald-meister. (1745; Torkos, 7. lap.)

**Erdei répa*: nyakfű, harangfű, csengő vállas torokfű. (Csapó 201.) Campanula cervicaria L.?

**Erdeiszulák*: iszalag (Veszelszki 165.).

**Erdei tök*: sylvestris cucurbita, colocinthus, coloquintida. (Orv. K. 146.)

**Erdei tömjén*: gummi olibani sylvestris; a közönséges fenyőgyantának (Resina pini communis seu nativa) törmelékes része, mely a hangyabojban található. Régebben Thus commune vagy Olibanum silvestre néven is említik. (1745; Torkos, 5. lap.)

**Erdei ugorka*: ecbalium ela-

terium Rich., magrugó. (Lásd: Szamár-ugorka.)

**Erdei vadlapu*: rumex? Erdei vad lapu magvát . . . kell a bal hólina alatt viselni. (Orv. K. 2.) Vö. NySz.: Erdei lapu.

**Éresztett gyántár*: colophonium. (1745; Torkos, 5. lap.) Ma: hegedűgyanta.

**Éretlen gyöngy*: margaritae crudae; unzeitige perlen. (Torkos, 15. lap.)

Eszköz: gyógyszer. Aminemü eszközzel pedig füstölte, volt bisalmafa levél, zab, szentölt tömjén és háromféle patikabéli eszköz: spaics, szaszaparilla, szaszafrasza. (1728; Ethn. X. 36.) Háromféle eszköz patikából. (Uo.) Patikában veendő eszközért kért egynehány pénzt. (Reizner: Szegegd története. IV. 489.) Az más köpeczekben levő eszközöket pedig mind füliben csöpögtetheti. (Teleki Mihály level. III. 423.) Továbbá l.: Hashajtó eszköz.

**Eszterág orra*: golya oru fü, galamb láb, daru orru fü, gólya köröm. (Csapó 107.) Mai neve: geranium phaeum L., fodros gerely.

Étek-lév: leves. Két susták

nyomót vészen-bé étele előtt egy kalán éték lévben. (PP. Pax 172.)

Étek-szer: fűszer. Fűszerszámnak, fűszernek, vagy helyesebben éték-szernek hívjuk közönségesen azokat az eszközöket stb. (Mátyus, IV. 323.)

**Étető*: lásd *Réztajték*.

Étető kényeső: hydrargyrum bichloratum corrosivum, sublimat. Rác: Borb. 157.

Étető víz: aqua phagedaenica (mészvíz + sublimat.) Rác: Borb. 163. 166.

**Ezer jó hasznú ir*: emplastrum Noricum. Ezer jó hasznú irat lehet készíteni: ha 13 lat veres miniumot, . . . egybe timporálsz. (W. IV. 295.) „Ezer jóféle flastrom“ alakjában ma is megvan.

**Ezerszép*: bársonyvirág, amaranthus. Lásd: Szeretet virága.

**Ezüst*. — *Levél-ezüst*: argentum foliatum; geschlagen silber. — *Eleven ezüst* avagy kéneső: argentum vivum; queck-silber. (Torkos, 14. lap.)

Ezüst-tajték: lithargyrum argenti. (Frick.) A világosabb színű ólomoxid, melyet argyritis-nek és spuma argenti-nek is neveztek. (Murray.)

KÖSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Finn-ugor Társaság jubileuma. A helsingforsi Finn-ugor Társaság (Suomalais-ugrilainen Seura), a mely huszonöt esztendő óta korszakalkotó működést fejtett ki a finn-ugor és altáji összehasonlító nyelvtudomány (és néprajz) terén, december 2-án, Castrén Sándor születése napján ünnepelte fennállásának negyedszázados emlék-ünnepét. A diszgyűlésen Karjalainen K. F. titkár beszámolt a Társaság eddigi működéséről, Paasonen Henrik egyetemi tanár pedig Donner Ottót üdvözölte, a ki majdnem 25 esztendőn keresztül volt a Társaság elnöke.

A tagválasztás során Goldziher Ignácot és Hampel Józsefet, Társaságunk tagjait, tiszteleti taggá, Gombocz Zoltánt, Melich Jánost, Vikár Bélát és Zolnai Gyulát, Társaságunk tagjait pedig levelező taggá választották meg.

SZERK.

Német jövevényszavaink!? Nagl János Willibald, a bécsi egyetemen a német irodalom magántanára, híres arról, hogy olyan bővülő pálczája van, a melylyel a legképtelenebb dolgokat tudja összehozni. Nemrég kiadott egy „Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte“-t, a melyben a többek közt azzal is mulattatta olvasóit, hogy a magyar *bor*-ról, *malatni*-ről, *szekér*-ről kisütötte, hogy eredeti német szavak (lásd Nyr. 26:417). Ugyanez a „nagytudományú“ „művelt nyugati“ kiad egy „Deutsche Mundarten“ című folyóiratot, a melyben különös kedvteléssel ír magyar szófejtéseket is. E folyóirat II. kötetének 1—2. füzete is tele van magyar szófejtésekkel. A füzetben levő szófejtések clou-ja abban az ismertetésben található, melyet a szerkesztő az én, Luntzer Victorral együtt írt „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes“ című munkámról ír. Minthogy azt akarom, hogy kiki élvezhesse a bírálat minden gondolatbeli szépségét, egész terjedelmében németül közlöm: „Bezüglich des toponymischen Teiles vom Ref. im Gothaer Geogr. Jahrb. XXVII, S. 136. f., gewürdigt. Der lexikographische Teil reicht nicht in die äussersten Spitzen des Lehnwörterbereiches;* dasz ung. *nincs* = schwäb. *nünts* = „nichts“ sei, dasz *bor* auf altbayr. *bior* durch eine Verwechslung zurückgeht (vgl. *borkút*, Bierbrunn S. 23), dasz *ni!* mit bayr. *nu!* (neu) und dem bayr. Ausdruck der Verwunderung über die Neuheit einer Sache *ni! ni-jê* zusammenhänge, dasz *Uiházy* nach der Wiener Aussprache einen *Uhatzi* und damit wohl einen Familiennamen *Uchatius* ergeben habe — solche Ergebnisse eines schärferen Eingehens darf man im vorliegenden Buche nicht suchen.** Aber schon das Gebotene ist als Resultat eines jahrelangen Fleiszes dankenswert“ (Deutsche Mundarten 1906, II. 142. l.). — Én azt hiszem, hogy soha jogosabban nem irtam le ezt a mondatot: Sapiienti sat.

Új szláv szófejtő szótár. A szláv nyelvek szóképzészetére vonatkozó vizsgálatok magyar nyelvi szempontból is fontosak. Nincsen magyar nyelvész, a ki ne forgatta volna Miklosich Ferencz „Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen“ cz. művét. Szívesen veszi tehát a magyar kutató is, ha egy új, jó szláv szófejtő szótár megjelenéséről adunk hírt. A heidelbergi Winter-féle könyvkiadó czégénél *Berneker Erich*, a prágai német egyetemen a szláv nyelvtudomány tanárától következő mű jelenik meg: „Slavisches etymologisches Wörterbuch“; eddig megjelent 1. 2. füzet (a—č szavak). Minthogy nem czélunk e helyütt bírálatot írni e különben jó szófejtő szótárról, csupán megemlítjük, hogy a magyar nyelvnek és nyelvtudományi irodalomnak a nem ismerése meglátszik a szerző munkáján. A 108. lapon pl. a *borkajo*- (wate durch eine furt, schwirren, flattern, stolpern stb.) igénél azt írja, hogy a kisorosz nyelvjárási *borkut* (*burkut*) „aus der Erde sprudelnder Säuerling“ származéka ez igének. Egy *borkati* igéből a kisoroszbán *borkut*, *burkut* főnevet nem lehet képezni, de különben is ez a szó magyar is. A hazai kisoroszbán a *borkutka* = borvíz, ásványvíz, s az osztrák kisor. *bürkút* = sprudel, sauerbrunn (Zelechowski szótára). E két szó nem lehet más, mint magy. *bor-kut* (savanyú víz is, MTsz.) mása. A 137. lapon a szláv *čaša* = magy. *csésze* szónál nem ártott volna a magyar nyelvtudományban is utána

* Én emeltem ki.

** Én emeltem ki.

nézni, mert e szláv szónak nálunk egész kis irodalma van (vö. Keleti Szemle II. 289. és Nyr. XXXI. 8.). — E megjegyzésekkel nem akarjuk *Bermeker* művének értékes voltát tagadni, csupán arra mutatunk rá, hogy egy szláv szófejtő szótár szerkesztőjének a többi közt a magyar nyelvhez is kell értenie.

Új olasz nyelvű magyar nyelvtan. Milanóban a „Manuali Hoepli“ cz. vállalatban a következő magyar nyelvtan jelent meg: „Grammatica magiara con esercizi e vocabolario. 1907 Milano Ulrico Hoepli“. A mű szerzője: Dottor Arturo Aly Belfádel. — A mű sok jóakarattal és igyekvéssel van írva, csak kár, hogy régi módszerrel. Így példái a gyakorlatokban mind Ollendorf-féle módszerbeli példák. Egyéb tudnivalóit is nem az újabb, jobb magyar művekből vette. Így pl. a szerző azt írja, hogy a magyar nyelv szókészletében Dankovszky György szerint (Lexicon, 1833) összesen 4468 szó van s ebből tiszta magyar 962, szláv 1898, görög 889, latin 334, német 288, olasz 268, francia 25, zsidó 4. — A szerző szerint Magyarországon 8 millió magyar és 12 millió nemzetiség lakik, a kik közt vannak: németek, oláhok, szerbek, horvátok, olaszok, szlovének, bolgárok, törökök, albánok, cigányok stb. A szótári részben is nem az újabb művekből merít a szerző (vö. pl. *aláz*: umile, *alázan*: umilmente, *délnő*: dama, signora, *aludik*: dormire stb.) s több sajtóhiba van (pl. *fűczer*: fűszer h., *bárna*: barna h. stb.). Egészben véve azonban irántunk való nagy jóakarattal van írva e könyv, a mit örömmel jegyziünk meg.

MELICH JÁNOS.

NÉPNYELV.

I.

Állathivogatók. Veszprémmegyében (Mencshelyen) figyeltem meg és jegyeztem fel a következő állathivogatókat.

A *libát* (a mit különben még fiatal, *zsidó*-nak, azután *lúd*-nak neveznek) így hivogtják: *Burim ne! Buri, buri, buri!*... (E szavakat gyorsan ismételve, mindaddig kiabálja a hivogató, míg a *buri* figyelmes nem lesz rá, vagy míg a hivogató bele nem fárad. Azután megint újra kezd, míg eredményt nem ér.)

A *kacsát* (a nép *récze*-nek nevezi) így: *Lilim ne! Lili, lili, lili!*...

A *csirkét* (*csibét*) így: *Pire, pire, pire! Pir, pir, pir!*... Régebben a *pire* helyett *pizsét* mondtak, így: *Pizse, pizse, pizse!*... Innen a falubeli egyik zsidó szatócsnak, a ki a csirke-kereskedéssel kezdte, csúfneve ma is *Pizse*. (A becsületes neve *Krausz*.)

A *kis borjut* (általában *beccze*-nek nevezik) így hivogtják: *Becczém ne, ne, ne! Piczi becczém ne!*...

A *csikót* így: *Paczi ne, ne, ne!*...

A *malacot* (kocza) így: *Koczám ne, ne, ne!*

A *macskát* így: *Czicz ne! Cziczicz ne!* És így kergetik: *Siccz te!*

A *kutyát* így hívják: *Sajó v Bodri* (a kutya nevét mondják) *le, le, le!*

(Érdekes, hogy éppen ennél az egynél mondanak a *ne* helyett *le-t*.)

És így kergetik: *Kusti te!*

Ezek a hivogatók, a melyekből bizonyos becczétgő, gyöngéd melegség árad, nagyon jellemzők nemcsak az egyes vidékek nyelvjárására, hanem arra az érzés- és gondolat-kapocsra is, mely a magyar embert kedves és hasznos házi állataihoz kapcsolja. Érdekes volna, ha a M. Ny. olvasói más vidéken (s esetleg más állatokra vonatkozólag is) följegyeznék és közölnék ezeket a hivogatókat.

LAMPERTH GÉZA

II.

Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz.

Kecskekórázik: buktenczezik (Székelyföld, PAAL GYULA).

Keczeftözel: 1. kalimpázik, ficzánkol, rugódoz, dobálja kezeit és lábait, Sopron m. Páli, NÉVTELEN; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; 2. akadékoskodik, alkalmatlanokodik (?) (Komáromszentpét., KOLLÁNYI ÖDÖN; Tolna m., Szakes, MÁNYOK FERENCZ).

Kegyes: vig (a jámbor ellentéte, tréfás átvitel, Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Kelengye: a nép sokasága sem stafierung, sem semmi más értelemben nem ismeri (Székelyföld, PAAL GYULA).

[Kény.] Szólások. *Maga kinyjén ie tud mennyi:* a maga tehetségén, főképpen a maga alkalmatosságán (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS); *maga kinyjén (kényin, Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR) é tud mennyi:* a maga kedve szerint, a maga akaratjából, kénye-kedve szerint (Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Komáromszentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN; Bihar m., Szerep, RÁCZ BELA). *Hadd a maga kinyjére!*: hadd tegyen a maga kedve szerint (Hajdúszoboszló, H. FEKETE PÉTER). *Kényjére van a dolog:* inyére van (Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR). *Maga kinyjén vót nevëve:* rosszul nevelték (Komáromszentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN).

Kenyérbélvirág(kenyerb-évirág, kenyérbővirág Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR): *Calendula officinalis* (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Komárom, SZTROKAY LAJOS; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR).

Kerebiczel: herkebiczel, nemileg közösi (férfi a nővel) (Sopron m., Páli, NÉVTELEN).

Kerek-csap (keriékcsap Veszprém m., Lovászpata, HORVÁTH ENDRE): a keréktalp-darabok összefogására egyikből a másikba átnyúló faszeg (Rábaköz, Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Veszprém m., Lovászpata, HORVÁTH ENDRE; Komáromszentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN; Bihar m., Szerep, RÁCZ BELA; Székelyföld, PAAL GYULA).

Kereskedés: követelés, követelni való. *Még nekéd vā rajtam keresküdséd!*

(Veszprém m., Lovászpata, HORVÁTH ENDRE; Pest m., FODOR IGNÁCZ; Székely-Udvarhely, PAAL GYULA). **Kéricsél:** kéreget, kunyorál (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Pest m., Solt, FODOR IGNÁCZ; Heves m., NÁSZAI ERZSÉBET).

Kericzel: káricsál, énekel a tyúk (Sopron m., Páli, NÉVTELEN).

Kérréget (körréget Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA): 1. kör-rég (a szarka). „*Vendég gyjén, itt kérrég a szarka.*“ (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS); 2. ismételten kör-rég a kakas, a mikor ülüt lát (Maros-Vásárhely PAAL GYULA).

[**Kérsékél**] (kírsékél Hajdu m., BARCSA JÁNOS; Hajdúszoboszló, H. FEKETE PÉTER; Bihar m., Szerep, RÁCZ BELA): kéreget, minduntalan mástól kér valamit.

[**Keslyü**] (késlyü Háromszék, PAAL GYULA).

Keszeghát: 1. éles hát, olyan hát, a melyből a gerinc magasan kiáll (Rábaköz, Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS); 2. „a Rába folyó medrében itt-ott látható szigeteket nevezik így, a melyek semmivel sincsenek benöve, mivel a víz gyakran lemossa őket“ (Himod, GÖTTL MARISKA).

Kettős: kétes, kétséges. *Má tudod, kettős a dolog, hogy eladhatod-e a tinókat vagy nem?* (Baranya m., Keszü, SOMSSICH SÁNDOR).

Kettöz: kétfelé választ (pl. zsuppot, azaz kétfelé csavarva giczázt csinál belőle) (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Kettözik: 1. kétfelé válik (pl. az út); 2. megszorodik. *Ez a menyecske sē vüszü ám má soká. Hama mek-kettözök!* 3. Két értelme van. *Az ám, de kettözik a dolog!* (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS); 4. kettőt lát (a szem) (Baranya m., Keszü, SOMSSICH SÁNDOR).

Keverített. Szólás. *Olyan, mint egy keverített kád:* kövér, nagytestű (Hajdú m. BARCSA JÁNOS, Bihar m. Szerep, RÁCZ BELA).

Keze-fogója: vevője. *Az én buzám-nak már vankeze-fogója:* van vevője. (Székelyföld, PAAL GYULA.)

Kezel: 1. átvesz vmit; 2. gondoz,

ápol, ellát vmit; 3. bánik vmivel, pl. „Jól kezeli a kapát, a gyeplőt, az ostort.“ (Székelyföld, PAAL GYULA.)

Kéztülső (kéztülső, kéztülső) Heves m., Füzesabony, NOVÁK MÁRTON): a rúd jobb felére fogott ló (Komárom-szentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN; Kún-ság, NÁSZAI ERZSÉBET; Heves m., Füzesabony, NOVÁK MÁRTON).

[*Kestyű*] (*kestyű*) Kolozsvár és vid., NÉMETH SÁNDOR; *kestyű, ketcsű* Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA).

Kiczet-kaczat (kiczit-kaczat) Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS): lim-lom (Rábaköz, GÖTTL MARISKA, Kemenesalja, Rábaköz, Komárom m., SZTROKAY LAJOS; Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Veszprém m., Lovászpataona, HORVÁTH ENDRE).

Kigwaszt: kifejt vmit a héjából, tokjából, foglalójából (Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA).

Kikajszul: 1. kigörbül, elgörbül (az ember lába, a marha szarva, a szerszám nyele, ha elhúzza a nap) (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Mezőtúr, TURI MÉSZÁROS ISTVÁN); 2. kikopik (pl. a köszörűkő az egyik oldalon, a kocsikerék, ha oldalaslag megy) (Szabolcs m., NOVÁK MÁRTON).

Kikeslik: kikopik (a ruha) (Hajdú-Böszörmény, BARCSA JÁNOS).

Kilintyű-kalantyu: akadékoskodva lifeg-lafog, löggásában akadéokban van, folyton hozzáverődik, ütődik (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Kimesterkél (Heves m., Füzesabony; Szabolcs m., Oros, NOVÁK MÁRTON; *kimestérkiell* Veszprém m., Lovászpataona, HORVÁTH ENDRE; *kimesterkül* Kún-ság, NÁSZAI ERZSÉBET): czifrára kivarr (a gatyá alját, a szakajtóruhát).

Kintereg: 1. csavarog, kujtorog, kóborol, tekereg (Tolna m., Fadd, SZTROKAY LAJOS; Debreczen, RITÓÓK

SÁNDOR); 2. „kuntorog, étlen-szomjan, munka nélkül él“ (Sopron m., Páli, NÉVTELEN).

Kínyes-üög: kényeső (Rábaköz, Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

[*Kirifántos*] *karifántos* (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS): csinos, kaczkias, büszke.

Kirpál: foltos (Szolnok-Doboka m., Domokos, Kolozsvár m., Gyerővásárhely, NÉMETH SÁNDOR).

Kirreg-korrog: 1. korrog (a gyomor) (Rábaköz, Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Veszprém m., Lovászpataona, Zala m., Sümeg, HORVÁTH ENDRE; Fehér m., BARACS, BRAUN LAJOS; Hajdú m., BARCSA JÁNOS; Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA); 2. nagy csizmában kopogva jár (Veszprém m., Lovászpataona, HORVÁTH ENDRE; Zala m., Sümeg, HORVÁTH ENDRE; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR).

Kitellik, kitellött: meghízik (Veszprém m., Lovászpataona, HORVÁTH ENDRE).

Kivenni a kés sorját: 1. „úgy megköszörülni a kést, hogy az élén ne legyen olyan vékony réteg, a mely ide-oda hajlik“ (Tolna m., Szakes, MANYOK FERENCZ); 2. „a ki nem tud jól köszörülni, az elrontja v. kiveszi a kés sorját, mert egy oldalon, vagy egy helyen többet lecsiszol belőle, mint a másikon; az ügyes ember „megadja a kés sorját, vagyis jól köszörüli a kés élet“ (Szabolcs m., NOVÁK MÁRTON).

Kiver: megtetovál (Borsod m., H. FEKETE PÉTER; Hódmezővásárhely, ERDŐS JÁNOS).

Kiviribél (kiviriből) Veszprém m., Lovászpataona, HORVÁTH ENDRE): 1. kilocsogat (pl. a récze a vályuból a vizet) (Lovászpataona; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR); 2. ? „megissza a vizet a récze a vályuból“ (Baranya m., Keszű, SOMSSICH SÁNDOR).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

XXVI. Választmányi ülés.

(1908 október 13-án.)

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Balassa József, Erdélyi Lajos, Frecskay János, Komáromy Lajos, Lehr Albert, Melich János, Tolnai Vilmos, Vikár Béla választmányi tagok. Jegyző: Gombocz Zoltán.

1. A jegyzőkönyv felolvasása és hitelesítése után a titkár jelenti, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöksége hivatalosan értesítette a Társaságot arról, hogy beadványát méltányolva, az I. kerületi *Szarvas-utcát Szarvas Gábor-utcának* nevezte el. — Örvendetes tudomásul szolgál.

2. A titkár jelenti, hogy a Közoktatásügyi Miniszterium kijelelte azt az 50 iskolát, a melyeknek a „Magyar Nyelv“ utóbbi két évfolyamát megküldetni kívánja.

3. A titkár indítványt adott be a „Népnyelvi Monographiák“ ügyében. — A választmány az indítvány megvitatására és javaslatételére bizottságot küld ki, a melynek elnökévé Szinnyei Józsefet, tagjaivá Balassa Józsefet, Erdélyi Lajost, Horger Antalt, Szily Kálmánt és az indítványtevőt választja meg.

4. A titkár bemutatja a pénztáros jelentését a pénztár állásáról 1908 szeptember 30-án. — Tudomásul szolgál.

5. Az elnök jelenti, hogy Pápay József, Társaságunk jegyzője eltávozván, a jegyzői teendőket az év hátralevő részében a titkár és a pénztáros végzik, indítványozza tehát, hogy a jegyzői tiszteletdíj esedékes negyedik részlete a titkár és a pénztáros között osztassék meg. — A választmány az indítványt elfogadja.

6. A titkár jelenti, hogy az utolsó választmányi ülés óta a Társaság tagjai közül elhunytak: *Erdélyi Károly* (Kolozsvár), *Falk Miksa*, *Kolumbán Samu*, *Kubányi Béla*, *Schönherr Gyula*, *Gr. Széchenyi Ferencz* és *Than Károly*. — Szomorú tudomásul szolgál.

7. Következik a tagajánlás:

Megválasztottak a) alapító tagnak:

Gombocz Zoltán, tanár (eddig rendes);

b) rendes tagnak:

dr. Laban Antal, főgimn. tanár, Bpest

Fekete József, tanító, Jászdózsa

Előfizetőkül bejegyeztettek: Actien-Gesellschaft Dynamit Nobel (Bécs);

Nyiregyháza, Közs. polgári fiúiskola.

7. A gyűjtők sorába óhajtanak lépni:

Básth József, tanító, Pusztaráboly, u. p. Poroszló (Heves m.),

Hajner Gyula, segéd kántor-tanító, Szentistván, Borsod.

Polgáry József, tanító, Novaj (Borsod).

Lászlófi János, kántor-tanító, Galvács (Szabolcs m.).

Markovics István, tanító, Jászsalsószentgyörgy.

Petrovics József, kántortanító, Borsodmályi.

Pócz Béla, tanító, Apagy (Szabolcs m.).

Remenyik Jenő, tanító, Pétervásár (Heves m.).

Szelecsényi Jenő, kántortanító, Zabor (Gömör m., u. p. Ajná eskő). —

Tudomásul szolgál.

8. Balassa József vál. tag jelenti, hogy Csúry Bálint, a ki a nyáron Társaságunk támogatásával a szatmármegyei népnyelvet tanulmányozta, gyűjtését bemutatta Zolnai Gyula vál. tagnak, a ki azt átvizsgálta és értékesnek találta.

Ezzel az ülés véget ért.

XXVII. Választmányi ülés.

(1908 november 17-én.)

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Balassa József, Erdélyi Lajos. Katona Lajos. Komáromy Lajos, Lehr Albert, Melich János, Széll Farkas, Tiringner Béla, Tolnai Vilmos és Vikár Béla vál. tagok. Jegyző: Gombocz Zoltán.

1. A múlt ülés jegyzőkönyvének fölolvása és hitelesítése után a titkár felolvassa a népnyelvi monographiák ügyében kiküldött bizottság 1908 november 13-án tartott ülésének jegyzőkönyvét:

*

„Szinnyei József elnök megnyitja az ülést s felkéri Gombocz Zoltánt javaslatának előterjesztésére.

Gombocz Zoltán előterjesztésében utal arra, hogy az eddigi gyűjtések több szempontból is tökéletlenek. Tökéletlen mindenekelőtt, s a mi még nagyobb baj, következetlen a szók hangalakjának jelzése; ugyanazon hangot nem egyszer két jel, s két különböző hangot ugyanazon jel jelel, úgy hogy hangtörténeti kutatásokban az eddigi gyűjtések jelentékeny részét csak nagy óvatossággal használhatjuk.

Igen gyakran tökéletlen a jelentés meghatározása is, különösen az alkalmi és szokásos jelentés pontos szétválasztása; aránylag kevés a példamondat, a melyek pedig a szónak mondatbeli, tehát valódi életére vetnek világot.

Harmadszor a gyűjtők csak azokat a szavakat írták össze, a melyek a köznyelv vagy irodalmi nyelv szókészletéből hiányzanak, holott hangtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is éppen azok a szavak volnának a legfontosabbak, a melyek a köznyelvben is megvannak, tehát a közmagyar szókincshez tartoznak. Másrészt annak a megállapítása, hogy mely közmagyar szavak nincsenek meg ebben v. amabban a nyelvjárásban, fényt vethet nemcsak a magyar köznyelv megalakulására, hanem (jövényszavaknál) esetleg az átvétel helyére és irányára is.

Az eddigi gyűjtések felsorolt hiányain az indítványozó úgy vélné segíthetni, ha a Magy. Nyelvt. Társaság képzett nyelvészeket, a kik a nyelvtörténeti kérdésekben is járatosak, megbizna azzal, hogy előre megállapított egységes terv szerint egy-egy nyelvi egységes kisebb vidék (esetleg egyetlen falu) nyelvének egész szókészletét és frazeológiáját monographikusan feldolgozzák.

E nyelvjárás-szótáraktól meg kellene követelnünk, hogy hangjelzésük megbízható és következetes legyen; hogy ügyeljenek a jelentések meghatározására; fontosabb tárgyaknál esetleg hosszadalmas leírás helyett rajzot adjanak; hogy az illető nyelvjárást nem az irodalmi nyelvhez viszonyítva, hanem mint önálló nyelvet dolgozzák fel, lehetőleg teljes szókincsét összegyűjtsék s minden egyes cikkben kiterjeszkedjenek az illető szó használata körére is.

Mindezek alapján a javaslattevő azt indítványozza, hogy mondja ki a bizottság,

a) hogy kívánatosnak tartja teljes (az egész szókészletre kiterjedő) és rendszeres nyelvjárás-szótárak megírását, a melyek nyelvtörténeti kutatásainkban megbízható támaszaink egyenek;

b) hogy egyelőre, nyelvi és történeti okokból, két ilyen szótár megírását javasolja: egy székely szótárét s a nyugati nyelvjárás-területhez tartozó valamely vidék szótárát;

c) ajánlja a választmánynak, hogy a Társaság költségvetésébe már a következő esztendőben megfelelő összeget vegyen fel, a mely a gyűjtőmunka megkezdését az említett vidékeken (egy-egy gyűjtőnek) lehetővé tegye.

A bizottság Gombocz Zoltán indítványát hosszabb eszmecsere után egyhangúlag elfogadja, s ajánlja a választmánynak, hogy egy székely falu vagy egy zárt vidék szótárának megírására Erdélyi Lajos vál. tagot, a dunántúliéra pedig dr. Horváth Endre r. tagot kérje fel.

*

A választmány elhatározza, hogy a javaslatot egész terjedelmében kinyomatja, megküldi a választmány tagjainak s érdemlegesen a következő ülésen fogja tárgyalni.

2. A titkár jelenti, hogy az Elnök úrral egyetértve, a Választmány utólagos jóváhagyásának reményében, Túri Mészáros Istvánnak, Társaságunk gyűjtőjének a hortobágyi népnyelv tanulmányozására 150 koronát utalványozott. — Tudomásul szolgál.

3. Következik a tagválasztás.

Rendes taggá megválasztottak :

Ajánló

Csüri Bálint, tanárjelölt Kolozsvár

Zolnai Gyula

Simonfi János, tanárjelölt Kolozsvár.

Zolnai Gyula.

A gyűjtők sorába lépett Pál András tanító, Losonc.

4. A pénztáros bemutatja jelentését a pénztár állásáról 1908 október 31-én. — Tudomásul szolgál.

5. Széll Farkas vál. tag jelentést tesz Erdős János hódmezővásárhelyi gyűjtéséről. A körülbelül 6000 szóból álló tájszógyűjteményt átnézte, értékesnek és használhatónak találta mind a hangalak jelelése, mind a jelentések meghatározása szempontjából. Kifogásait, kétségeit az egyes czedulákra jegyezte fel. — A választmány a jelentést köszönettel tudomásul veszi.

Ezzel az ülés véget ért.

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

1. B. F. L. úrnak. Az *apatárs* és *anyatárs* szókat a Székelyföldről már 1832-ben följegyezte Ferentzi János dálnoki ref. pap. (Vö. Tájszótár, 1838.). Utóbb följegyezte Kiss Mihály árkosí unitárius esperes; Györfly Iván kézdiszentléleki kántortanító; és végre Bukovinából László Mihály, az odavaló születésű volt országgyűlési képviselő (vö. MTsz.). Ennyi hiteles tanú bizonyosága után nem szabad azt állítani: „hogy, a ki ezt mondja, az nem született magyar“. Az, hogy Ön eddig mindig *nászt* és *nászasszonyt* hallott, nem fogadható el argumentumnak.

2. R. K. úrnak. A NySz.-ban a *nemzetség* szónál (és csakis itt) olvasható mondat: „Ök mint afféle kevély *sitkopán*-nemzetség“ a lengyelekre vonatkozik (vö. Magy. Tört. Eml. Irók, 8: 345) s azt fejezi ki, hogy *mind úr* (tót: vsetko + pán). A *sitkó* alakból ítélve, Melich János nagyon valószínűnek tartja, hogy e szó rutén-tót átmeneti nyelvjárásból (a zempléni-ből) való.

Sz. K.

3. Taholni. A Szigetvári Iván kérdezte *taholni* szó (MNY. IV: 484) a német *antauchen* „lökni, tolni, lódítani“ igéből való. A német igét gyakran hallani az utcán.

FOKOS DÁVID.

4. Sajtóhiba. A Magyar Nyelv decemberi számában a Népnyelv-rovatban „A szárazmalom és alkatrészei“ czímen közölt népnyelvi gyűjteményben „Föihombár“ rosszul volt szedve „Tóthombár“ helyett.

TÚRI MÉSZÁROS ISTVÁN.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. FEBRUÁR.

2. SZÁM.

A M. Tud. Társaság nagyszótárának története.

II.

A T. Társaságnak az országgyűléshez intézett első beszámolója szerint (1833) összesen 782 művel indult meg a munka, még pedig a nyelvtudományi osztályban 68 művet bíztak Döme, Fáy, Vörösmarty, Schedel, Szemere, Kölcsey, Horvát Endre, Guzmics, Bajza, Czuczor, Márton, Szeder, Szenvey tagokra; a philosophiai osztályban 50 művet Schedius, Imre, Berzsényi, Szilasy, Eresey és Szalay tagokra; a történettudományi osztályban 302 művet Budai, Jankovics, Kolozsváry, Petrovics, Kis, Czuczor, Deáky, Gévay, gr. Kemény, Perger és Szeder tagokra; a matematikai osztályban 60 művet Kresznerics, Bitnicz, Dohovics, Nyiry tagokra; a törvénytudományi osztályban 39 művet Szlemenics, gr. Kemény, Stettner és Thaisz tagokra; a természettudományi osztályban 253 művet Bugát, Gebhardt, Schuster, Horváth József, Balásházy, Schedel, Balogh és Forgó tagokra; sőt theologiai munkákat is bíztak Budai, Kolozsváry, Szepesy Ignác, Guzmics, Kis J. és Szalay Imre tagokra. Az egyes osztályok műszavait ezután szorgalmasan gyűjtötték a nagyszótár munkájának megkönnyítésére azon czélzattal, hogy minden osztály műszavait, mihelyt egybegyűjtettek, azonnal ki is kell nyomatni.

Meg is jelent 4 szótár: a philosophiai és matematikai műszótár 1834-ben, a tájszótár (nyelvtudományi) 1838-ban és a törvénytudományi műszótár 1843-ban; a többi osztály gyűjteménye azonban kéziratban maradt, ámbár, mint később látni fogjuk, 1847-ben újra foglalkoztak a kiadás eszméjével.

Nem érdektelen az sem, hogyan fejlődött a gyűjtés és kik voltak a gyűjtők.

A szavak gyűjtését eleinte csak a társasági tagok, később azonban nem tagok is végezték, sőt megszerezte a társaság egyesek készen levő szógyűjteményét is, mint pl. Simaiét (az a—n-ig), Pósfaiét, Vachtler Albertét (német-magyar). A tájszavakkal együtt gyűjtötték a mesteremberek műszavait, elavult szavakat és példabeszédeket, közmondásokat is; 1838-ban azonban a szótár nagy terjedelme és egyes részeinek egyenetlensége miatt, a nyelvtudományi osztály javaslatára, a nagygyűlés beleegyezett abba, hogy a tájszavak külön jelenjenek meg. A tájszótár megjelenése után azonban még oly sokan küldöttek pótlásokat a szótárhoz, hogy

ezeket egy második kötetben akarták kiadni; de sem ez, sem a mesterségműszótár nem jelent meg, noha a kinyomatása 1840-ben már el volt rendelve, hogy pótlás végett a magyar czéhekkel közölhessék.*

Gyűjtette a társaság az elavult szavakat is, sőt összegyűjthetőségért a régi kéziratok gyűjtését is elrendelte s így keletkezett s jelent meg Döbrentei szerkesztésében a *Régi Magyar Nyelvelmékek gyűjteménye*.

Gyűjtette végül a hadtudományi műszavakat is, a melyeknek egy része a matematikai szótárban jelent meg, sőt ezek magyarítását is elrendelte 1839-ben, de egybegyűjtve e szavak szintén nem jelentek meg. Az első gyűjtő Horváth Endre volt, a ki az 1832-iki márcziusi nagygyűlésre hozott már nyelvtudományi műszavakat és tájszavakat (11. p.). Az egyes osztályok munkájában sokan vettek részt, a tagok majdnem mindannyian, de gyűjtött igen sok nem tag is.**

Ezek a műszótárak mind csak előfutárai voltak a készitendő nagyszótárnak s azért készültek, hogy a nagyszótár anyagát meg lehessen állapítani.

* A Tájszótárra 1838 óta pótlást adtak: Horváth József és Zsigmond, Tatai János, Sümeghy Pál, Vass József, Makáry György, Ploetz Adolf, Matusik János (1839), Dobóczy Ignác, Gáspár János, Czech József (1840), Vass József, Drnovszky Ferencz, Pajor István, Matusik János, Fabó András, Sümeghy Pál (1841), Horváth József, Schedel Ferencz, Sztrokay Antal, Kóváry László, Lauka Gusztáv, Terhesi Sámuel (1842), Andrássy Antal (1843). Az 1844. évben a fentiek által beküldött szók lajstroma a kisgyűlés (288. p.) elé került s ekkor a Tájszótár II. kötetének kiadása ajánlatott az igazgató-tanácsnak. 1845-ben küldöttek Horváth József, Gáspár János, Szabó Sándor, 1846-ban Marczell Joachim, 1847-ben Horváth József, Majer István A Tájszótár II. kötetének kiadásával az Akadémia 1858-ban újra foglalkozott, sőt szerkesztőjének megválasztotta Nagy Jánost, de a II. kötet tényleg nem jelent meg.

A Tájszótártól 1838-ban elválasztott Mesterségműszótárhoz adatokat küldöttek a tagok közül: Balásházy János, Czech J. Czuczor Gergely, Gyurikovics, Gyóry, Kiss, Kölcsey, b. Lakos, Nyiry és Údvardy, azonkívül: Bellágh József, Balkay, Joó János, Beregszászi Pál, Szász József, Povolni Ferencz, Csermák Ferencz, Horváth József, Gedő József, Szentpétery József, Novák Dániel, Majer József. Ezen adatok 12 vidékről (Eger, Győr, Kézdivásárhely, Komárom, Nagykároly, Pest, Pozsony, Sárospatak, Székelyföld, Tiszavidék, Újhely) 36 mesterségből valók voltak (ablakos, ács, asztalos, bádogos, bogárnár, cséplő, csutorás, eszmadia, fazekas, festő, fésűs, gazdaság, gombkötő, gulyás, halász, hajós, kalapos, kapczakötő, kovács, kőműves, kötélgyártó, lakatos, mészáros, molnár, nyereggyártó, kádár, puskaműves, ötvös, szabó, szappanos, szijgyártó, szűcs, szűrszabó, takács, timár és varga). Az 1840. kgy. 173 p. szerint, mivel nem minden helyről küldettek s nem minden mesterségre vonatkoznak, felszólítás ment a hírlapok útján a hiány pótlása ügyében; az addig begyűlteket pedig kinyomatták, hogy a czéhekkel közölhessék, javítás és kiegészítés végett. A mesterségműszótárral 1858-ban is foglalkozott az Akadémia (29. p.). Ekkor t. i. örömmel fogadta Algya Lipót építész kész munkáját s ennek bővítését Ballagira bízta.

A Tájszótártól elválasztott régi, ritka szavak gyűjteményét gyarapították: Bártfay, Döbrentei, Fábíán (1836), Bartal János, Csatskó Imre (1837), Fábíán (1839).

** Az egyes műszótárak előszava megemlíti a gyűjtőket.

Mint fontos és érdekes tényt kell kiemelnem, hogy Vörösmarty Mihály volt az első, a ki a kisgyűlésen, mint az 1831. évi jegyzőkönyv 117. pontja bizonyítja, „a gr. Teleki véleménye lelkében kidolgozott szótári czikkeket“ olvasott fel, a melyeket a későbbi használatig a levéltárban helyeztek el.

A midőn az 1832. augusztusi nagygyűlés a kisgyűlésnek a nagyszótár, illetőleg a műszótárak ügyében tett javaslatait jóváhagyta, egyúttal elrendelte, hogy a kisgyűlés gondoskodjék a nagyszótár belső elrendelése tervének kidolgoztatásáról. A kisgyűlés e munkálat teljesítésével Vörösmartyt bízta meg. Vörösmarty elkészítette a tervet, a melyről az 1834. évi kisgyűlés jegyzőkönyve (október 13) 290. pontjában így emlékszik meg:

„Beadja Vörösmarty Mihály r. tag, a 4d. nagygyűlés határozata' következtésében az irandó nagy magyar szótár planumának a' szerint általa lett szerkesztetését, a' mint gróf Teleki József ebbeli koszorús munkáját az 1831-beli héti ülések elfogadták“. Gróf Teleki művének és Vörösmarty átdolgozásának felolvasása és összehasonlítása után a kisgyűlés az átdolgozást helybenhagyta, a titoknokot az előbeszéd írásával megbízta és gr. Teleki elnök helybenhagyásával még 1834-ben ki is nyomatta.

E 8°-rétű és 16 lapos kis füzetecskének a czime a következő: *Terve a nagy magyar szótár belső elrendelésének*. Kiadta a Magyar Tudós Társaság. A tagok különös használatára. Budán, a magy. kir. egyetem betűivel. 1834.

E kis füzetet különösen érdekessé teszi az a körülmény, hogy Vörösmarty műve, illetőleg átdolgozása, mert miként már említettett és miként a titoknok előszava is megjegyzi, gr. Teleki említett műve, Vörösmartynak és Schedelnek erre adott észrevételei és a kisgyűlés változtatásai alapján készült. A *Tervnek* és gr. Teleki művének alapelvei, beosztása teljesen egyezők, a lényeges különbség abban van, hogy Vörösmarty saját észrevételeinek és a kisgyűlés határozatának beillesztésével gr. Teleki művét némiképp tartalmilag, de különösen nyelvileg átdolgozta.

E kis művecskéből meggyőződhetünk arról, milyen elvek alapján akarta a tud. társaság a nagyszótárt elkészíteni.

A Terv 6 szakaszra oszlik.

Az I. szakasz „a szótár képzete“, a mely szerint egy tökéletes nagyszótárnak a nyelv történetét kell magában foglalnia, azért minden szónak lehetőleg ki kell mutatnia eredetét, változásának, esetleg hanyatlásának korát és okait. A szótárdolgozó tehát a szavak történetírója s azért „okoskodásból történeti adatokat“ nem szabad merítenie és veszedelmes javaslatokat adnia a jövőre. Minden egyes szóról el kell mondani azt, a mit tudni lehet s ez elmarad, a hol nyelvünk határozatlan állapotja ezt nem engedi.

A II. szakasz a szótárba felveendő egyes szavakat határozza meg. Fel kell venni a szótárba mindazon szavakat, melyek régebbi és újabb klasszikus íróinknál előfordulnak, de meg kell jegyezni a szónál, új, régi vagy avult szó-e, helyes vagy helytelen alkotású-e,

táj- vagy közszokásbeli-e és megérdemli-e az új vagy táj- vagy elavult szó a megtartást vagy a felélesztést. Az idegen szók közül csak azokat kell felvenni, melyek nyelvünkben meg vannak gyökerezve vagy a melyekre szükségünk van. Ugyanez áll a műszavakra is. Fel kell venni a családok, nemzetek, országok, városok, vizek stb. tulajdon neveit is. Az új szavak közül felveendő a helytelen alkotásúak is, ha általános használatúak. A szótárdolgozónak új szót beiktatni nem szabad, illet csak a többi szók magyarázataiban ajánlhat. Fel kell venni az összes ragokat és képzőket is. A mely szónak eredete kétes, meg kell jegyezni a szónál. Minden szó ragtalan állapotában vétessék fel.

A III. szakasz a szavak grammatikai természetének kifejtéséről ad tájékoztatást. A szótárban nemcsak a beszédrészeknek, hanem a ragoknak, képzőknek is meg kell lenniök változásaikkal együtt. Meg kell határozni, hogy a szó milyen beszédrész s fel kell említeni a szabályoktól való mindeennemű eltérést. A szószerkezet általánosabb szabályait az illető egyes szónál kell előadni. A szavak helyesírása a társaság elfogadott szabályai szerint történjék.

A IV. szakasz a szavak értelmének meghatározásáról kifejti, hogy a szavak valódi értelmét kell legpontosabban meghatározni. Ez a legszükségesebb helyek kivételével magyar szavakkal történjék. Ha a szónak többféle az értelme, először a tulajdonképeni értelmét kell kifejteni s azután azt, hogy miképen és miért nyerte a szó a többi értelmet. Gondot kell fordítani a rokonértelmű szavak legkisebb különbségeire. A szavak értelmének meghatározásánál czélszerű az értelmet példákkal megvilágosítani.

Az V. szakasz a szószármaztatásra nézve nagy óvatosságot ajánl. Az etymológiát nem szabad elhagyni, de általában közéletet ajánl a szavak eredeténél a könnyenhiúság és a túlságos kétkedés közt. Jobb „tudatlanságunkat megvallanunk, mint hibát tanítani“. A gyökshözknál azt a szabályt ajánlja: a hol a kölcsönzés világos, ott ki kell jelenteni, a hol ki nem mutatható, kétesnek kell jelezni.

A VI. szakasz a szótári rövideget ajánlja. Az előadásban ne legyen semmi fölösleges. A mi egyszer elmondottat, arra elég, ha hivatkozás történik. A grammatikai műszavakra és egyéb gyakran előforduló szók rövidítésére végül egy lajstromot közöl.

Az 1834. év a nagyszótár történetében még egy szempontból nevezetes. A november 11-iki nagygyűlés ugyanis (LXXVIII. p.) még 1834-ben a tagokhoz „a szótárra teendő előkészületek öregbitésére“ felszólítást intézett, hogy mindenki tehetségéhez képest igyekezzék a magyar és bármely nyelv közt levő szavakbeli hasonlatosságot kifejteni és a társaságnak benyújtani; a heti ülést pedig utasította, hogy „a külön nyelvekkel való összehasonlítással bizonny meg egyes tagokat“.

A kisgyűlés sietett teljesíteni ezt az utasítást (1835. év 33. p.), megbízván ugyanis Kállay Ferencz tagot a sanscrit, Kállay, Fillinger Lipót, Somosy János tagokat a zsidó, chaldaei és syriai, Nagy Jánost a persa és arab, Gévay Antalt a török, Guzmics Izidor, Kölcsey Ferencz, Buczy Emil, Péczeli József tagokat a görög, Czuczor Gergely, Egyed Antal, Horvát Cyrill tagokat a latin, Császárfalvi Ferencz az olasz, Angyalffy Mátyást

a spanyol, Tessedik Ferenczet a francia, Perger János, Hegedűs Sámuel, gr. Kemény József, Tunyogi József tagokat az oláh, Fabriczy Sámuel, Karácsonyi Mihály tagokat a német, Gyurikovics György és Thaisz András tagokat a tót és cseh, Dohovics Vazult az orosz, Hoblik Mártont a horvát és rácz, Lassú Istvánt Sajnovics után a finn, Kállay Ferenczet a cigány nyelvekkel való összehasonlítással. Egyúttal megbizta Jankovics Miklós, Kállay Ferencz és Vörösmarty Mihály tagokat e munkálatra írtmutató javaslat előterjesztésével.

A bizottság nevében Kállay készítette el a javaslatot s ezt esekély változtatással a kisgyűlés el is fogadta (39. p.). Ennek értelmében, az elfogadott Terv elveinek szem előtt tartása mellett, minden oly idegen szó feljegyzendő, mely kiejtésben vagy értelemben valamely magyar szóval megegyező; annak bővebb megvitatása, mely idegen nyelvből kölcsönözöttet valamely szó, csak a műszóknál szükséges; egy-egy megbízott csak egy főnyelvre szorítkozik fejtegetésében, nem árt azonban, ha más nyelvekre is kiterjeszkedik; a szóképzők és a ragok is felveendők.

Ezt az utasítást Guzmics és Hoblik kérésére (107. p.), a kik az utasításnak példákkal való világosítását kérték, a kisgyűlés (1836. kisgyűlés 33. p.) Czuczor Gergely, Bugát Pál és Kállay Ferencz javaslatára (1836 évi ky. 64. p.) kiegészítette avval, hogy a szók mindazon tulajdonságait, melyeket a Terv kíván, bármily rendben fel kell jegyezni, az idegen szavakat saját helyesírásuk, de zárjelben a pontos kiejtés szerint is fel kell tüntetni, továbbá hogy a megmagyarosodott tulajdonnevekre is ki kell terjeszkedni.

Kállay Ferencz volt az első, a ki ily szónyomozó értekezést benyújtott, még mielőtt a kisgyűlés fenti határozatát meghozta volna 1835 január 26-án (24. p.), a határozat után pedig beadtak ily értekezéseket Egyed, Fabriczy, Karácsony, Lassú, Kállay, Czuczor, Hoblik, Somosy János, Nagy János, Guzmics (1835), Dohovics, Horváth Cyrill, Szmodich János (1836), Hoblik, Nagy János, Kállay, Bárány Ágost (1837), a kiknek dolgozatai „a használatig“ a levéltárba tétettek.

Az 1835-iki nagygyűlésen a fenti előkészületek után már a nagyszótár megkezdése is szóba került. A szeptember 10-iki ülésen ugyanis gr. Teleki elnök szóba hozván a nagyszótár ügyét, a titoknok jelentésére és felvilágosítására elhatározta a nagygyűlés, hogy 1. a műszavak gyűjtése ügyében megbízott tagok szólittassanak fel gyűjteményüknek 1836 márcziusig való beküldésére, 2. hasonlóképen sürgetendők a szóösszehasonlításra vonatkozó dolgozatok is, és hogy 3. a nyelvtudományi osztály készítsen „a nagyszótár miképen kezelését tárgyazó javaslatot“ és ezt terjeszse a heti ülés elé.

A heti ülés ezen javaslat kidolgozásával (1836. év 34. p.) Vörösmarty Mihály, Balogh Pál és Czuczor Gergely tagokat bizta meg.

Ismét Vörösmarty Mihály volt ennek a javaslatnak a fogal-

mazója. Véleménye, melyet a bizottság másik két tagja is aláírt, így hangzik:

Vélemény*

A' szótári dolgozatok megkezdéséről 's kiosztásáról.

A' nagy-szótár' írása két külön munkálatból úgymint a' szavak' teljes összegyűjtéséből, továbbá az egyes szavak' magyarázatainak kidolgozásából állván, a' küldöttség nem tartja szükségesnek ez utóbbit az elsőtől felfüggeszteni; ugyan is a' szavak' magyarázatához akármely meglevő szótár szerint is lehet fogni, 's a' szavak teljes összegyűjtése után a' kimaradottakat pótolólag kidolgozni. A' küldöttség' terve tehát ez volna:

a) A' rendes tagok, 's azon levelező és tiszteleti tagok között, kik ezen munkára vállalkoznának, osztassék ki Kresznerics' szótárának két vagy legfőlebb három betűje (a' kiosztást talán szógyökök szerint lehetne ejteni).

b) Minden munkatárs a' neki jutott 's írásban kiadott osztályrészt honn által nézvéen, ha benne oly szavakat talál, mellyek idegen, általa nem gyakorlott tudományághoz tartoznak, tegyen ez iránt jelentést a' héti ülésben, hogy ez egy más, azon tudományhoz értő tagra vagy egészen át irassék, ha kizárólag oda tartozik, vagy csak följegyeztessék. Ezen följegyzést több osztályok' számára szükséges tenni, ha valamely szó több tudományokban vagy mesterségekben fordul elő.

c) A ki osztályrészéből néhány szót kidolgozott, azt azonnal felolvashatja vizsgálat végett a' héti ülésben, a' nélkül hogy betűrendet tartson vagy arra várakozzék.

d) A' héti ülésben felolvasott 's helybenhagyott munka egy különösen e' végre készült jegyzőkönyvbe úgy irassék ki, hogy a' magyarázott szavak mindenkor kitetszőleg, vagy elől, vagy fölül magányosan álljanak. Munka egyszerűsítés végett jó lesz, ha ezen jegyzőkönyvnek csak egyik lapja lesz beírva, hogy betűrendezésékor azt elszelni, és sorba ragasztani lehessen.

Ezek volnának a közös munkák, azonban igen sok marad hátra, a' mi szerkesztő kezére vár, úgymint a' szavak' szemmel tartása, 's idővel (ha tudniillik minden táj- 's mesterszavaink kezeinknél lesznek) egy nagy teljes szótár berendezése, hogy az Kresznerics-sel összevetetvéen, az ennél hibázó szavak pótolólag kiosztathassanak.

2. Ha valamely szóról a' jegyző könyvben több elszórt magyarázat van, azokat nem csak egybe szedni, hanem rendbe szedni 's a' ne talán ismételteteket egyszerűíteni szinte a' szerkesztőség tiszte lesz, ugy szinte

3. Magyar szavaink' összehasonlításai idegen szavakkal már munkában levén, ezeket a' beadott munkákból kiszedni s helyeikre iktatni, 's a' ne talán kihagyott szólásformákat, közmondásokat beírni s az egészbe egy szint 's következetességet hozni.

Ezen szerkesztőségre tagokat kellene a' Társaságnak kebeléből díj mellett kinevezni, nem ugyan mindjárt a' dolgozatok' megkezdésekor, hanem midőn már a' beadott 's elfogadott szómagyarázatok' mennyisége elegendő tárgyat adhat munkásságoknak. Czuczor Gergely I. t., Almási Balogh Pál. Jegyzette Vörösmarty Mihály.

* Főtitkári iratok 1836. év 88. sz. (1836. évi kisgy. 267. számához.)

A kisgyűlés Vörösmartynak a szótár megkezdéséről szóló véleményét a maga teljességében elfogadta (1836. év 267. sz.), azon hozzátétellel, menjenek az egyes osztályok Kresznerics szótárán végig, írják ki a kizárólag és átvitt értelemben hozzájuk tartozókat. Az így nyert gyűjteményt magyarázat czéljából osszák ki az osztály tagjai közt, a kik mindazon szókat, melyek másokkal rokonságban vannak, egyetértőleg dolgozzák ki. Ily szók volnának pl. inger, báj, kellem, kecs, kedvség vagy ijed, rémül, retten, borzad, vagy elme, ész, értelem, okosság; indulat és szenvedély; kéj, gyönyör, elragadtatás stb.

Az 1836. évi nagygyűlés csak annyit változtatott a javaslaton, hogy (80. p.) Kresznerics szótára helyett a társaság megjelenőfélben levő magyar-német zsebszótárát vette fel vezérkönyvül s azt kívánta, hogy a szétválasztást az egyes osztályok teljesítsék. Az összegyűjtött szók szerkesztését azonban elhalasztotta, de utasította a kisgyűlést, hogy a szók gyűjtését és magyarázatát mielőbb kezdje meg.

Igy került a nagyszótár ügye az 1837. évi heti ülésekre, de a munka megkezdését még akkor is elhalasztották (1837. év 48. sz.). Ismeretes a zsebszótár történetéből,* hogy ez a nagyszótári kezdő munkálatok hatása alatt Széchenyi István indítványára keletkezett. A tudós társaság véleménye ugyan az volt, hogy ily jó kézi szótárt csak a nagyszótár elkészülte után lehet készíteni, éppen ezért, noha beleegyezett a kiadásába, úgy hogy a költségeket viselte, a felelősséget nem akarta vállalni. 1837-ben az a furcsa eset történt meg, hogy a kisgyűlés a nagyszótári munkálatok megkezdését, szerkesztését elhalasztotta akkorra, a mikor a nyomtatás alatt levő zsebszótár magyar-német része kikerül a sajtó alul, hogy azután a nagyszótárnak *vezérkönyvül* szolgáljon. Az 1837. nagygyűlés (XXXVI.) tudomásul vette a kisgyűlésnek ezen intézkedését, de elrendelte, hogy a zsebszótár megjelenése után a munkát azonnal meg kell kezdeni.

Mikor 1838-ban a zsebszótár magyar-német része megjelent, a nagygyűlés (XVII. p.) újra megvizsgálta Vörösmartynak a nagyszótár miképen való kezelése és megkezdése tárgyában 1836-ban beadott véleményét arra nézve, hogy a nagyszótár füzetenként vagy az egész munka elkészülte után adassék-e sajtó alá és megismételte a munka megkezdésére vonatkozó határozatát. A kisgyűlés erre még 1838-ban (1838/9. év 7. p.) elküldötte a zsebszótárt minden tagnak azzal, hogy keressék ki a saját osztályukhoz tartozó szavakat, küldjék be 1839 áprilisig, hogy a titoknok májusban a gyűlés elé terjeszthesse. Vörösmarty indítványára pedig (1839 év 32. p.) az osztályok külön egybegyűltek, hogy az osztályaik körébe eső tudományágakat kijelöljék, s ezt lajstromba foglalva (60. p.) a vidéki tagoknak mihezartásul megküldötték. De még egyebet is tett a kisgyűlés. Midőn

* E folyóirat 1908. II. 63. l.

a titoknak (1839 év 178. p.) a munkálatoknál útmutatóul szolgáló 1834-iki Terv egyes hibáinak kijavítását (megjegyzendő, hogy azok csak stiláris hibák voltak) ajánlotta, a kisgyűlés megbizta a nyelvtudományi osztályt, dolgozzon ki a beszéd minden részére egy-egy mutatványpéldát zsinórmértékül és gondoskodjék arról is, hogy a Terv szövegében az egyes pontoknál példák legyenek.

A nyelvtudományi osztály mindkét munkát Vörösmartyra bizta. Vörösmarty csakhamar (1839—207. p.) bemutatta az 1834-iki Tervet példákkal kiegészítve, majd (210. p. és 211. p.) bemutatta a mutatványszókat is, még pedig a következőket: én, mér, fut, jaj, töl, kívül. a, bátor, is, nek, vé, vég (egy részüket már 1831-ben bemutatta). A kisgyűlés a módosított Tervet, és a mutatványszókat elfogadta és kinyomatásukat a titoknakra bizta. A kinyomatás némi késedelmet szenvedett, mert a rövidítések is tanácskozás alá vétettek (212. p.) s csak 1840-ben (55. p.) határozott a kisgyűlés olyképp, hogy a zsebszótár rövidítéseit vette át. A nagygyűlés helybenhagyásával a *Terv* erre 1840-ben újra kinyomatott ily czim alatt: *A nagy magyar szótár belső elrendelésének s miképeni dolgoztatásának terve*. Utasításul a Magyar Tudós Társaság tagjainak. Budán. A Magyar kir. egyetem betűivel. 1840. 8° 28. l.

Ha a Terv I. kiadása érdekes és fontos, mint Vörösmarty-ereklye, akkor a II. kiadás még inkább figyelemre méltó, mert itt az I. kiadás egész csekély mértékben módosított anyagán kívül (ez az I. rész, mely *A nagy magyar szótár belső elrendeléséről* czimet viseli) fel van véve II. részképen *A nagy magyar szótár miképeni dolgoztatásáról* a nagygyűlés 1836-iki azon határozata, mely Vörösmarty jelentése alapján készült és fel vannak véve III. részképen *Dolgozat-példányok* czimen a fentemlített mutatványszók, egytől-egyig Vörösmarty dolgozatai.

Erre megindult a munka (a szómagyarázatok) a Terv szellemében. Egymásután beadták a tagok a rájuk bízott szavak magyarázatát, a melyet más tagnak bírálatra adva, a heti ülésekben megvitattak.

Az első, a ki szómagyarázatot bemutatott, Horváth Cyrill volt a philosophiai osztályból, a kinek dolgozatát Kállay Ferencz bírálta, s ennek utána újabb felszólítás ment a tagokhoz, hogy jelöljék meg, minő beszédrész a szó, mutassák ki lehetőleg eredetét, változása okait, említsék meg a rokon nyelvek hasonló szavait, jelöljék meg, régi-e vagy új, helyes-e vagy helytelen képzésű, vidéki-e vagy országos használatú. Ily szómagyarázatot beadtak Czuczor, Horváth Cyrill, Hetényi, Kállay (1841), Fábrián, Nagy, Hetényi, Horváth Cz., Kállay, Szilasy, Bajza, Luczenbacher, Péczely, Bitnicz, Győry, Vásárhelyi, Szlemenics, Sztrokay, Horváth József (1842).

Ekkor fordulat állott be a munkálatokban.

Az 1842. évi (novemberi) nagygyűlésen (XXXIX. p.) a

tagok szoba hozták a nagyszótár betűnként való kidolgozását és ekkor a kidolgozásnál követendő módszer tekintetében véleményeltérés támadt a tagok közt, s egyik rész a régebbi (szóértelmező) módot, a másik ellenben a Kállay által sürgetett módszert ajánlotta. A gyűlés nem tudott döntení, azért előbb Széchenyi István elnöklete alatt Bajza, Bugát, Fogarasi, Szilasy, Vásárhelyi és Vörösmarty tagokat bízta meg, adjanak javaslatot a követendő módszer tekintetében s ezt terjeszszék a kisgyűlés elé, egyúttal szorgalmazzák a munkát.

Ez a küldöttség az 1843-iki közgyűlésen (1842 decz. 12-én 9. sz., 19-én 13. sz. alatt) viatás alá vette a kérdést és azt a határozatot hozta, hogy a nagyszótár munkálatai folytattassanak az eddigi terv és mód szerint, másrésről azonban, miután a zsebszótár természeténél fogva is nem foglalhatja ugyan magában a nyelv összes szavait, de a nyelv előhaladásánál fogva a társas élet szükségéinek már nem felel meg; a magyar-német rész I. kiadása el is fogyott, egy kétkötetes nagyobb kézi szótár alakjában újra ki kell adni. Mindenki s így a tagok is felszólítandók, küldjék be a zsebszótárban tapasztalt hibákat, azonkívül a mai szólásainkban nem található tájszókat, régi vagy új szókat.* Bugát Pál, Fogarasi János, Helmeczy Mihály, Szemere Pál és Vörösmarty Mihály pedig Széchenyi elnöklete alatt tanácskozzanak és adjanak véleményt arról, hogyan lehetne a

* Ig-tanács ülése 1842. 43. p. 1843. nyg. 32. p. A felszólítás megtörtént és pótlásokat a következők küldöttek: Péczely József, Edvi Illes Pál, Fabó András, Kulifay Zsigmond, Nagyidai Ferencz (1843). Ugyanitt kell röviden megemlékezni a nagyszótárral kapcsolatban készült egyéb szótárak további sorsáról.

Az egyes osztályok kezdettől fogva gyűjtötték műszavaikat. Így a nyelvtudományihoz adtak: Horvát Endre, Schedel Ferencz, Bajza, Guzmics, Kölcsey, Fábian, Vörösmarty, Szemere Pál, Czuczor; a történettudományihoz: Czuczor Gergely, Kolozsvári, Perger, Petrovics, Bajza. A természettudományit pedig 5 szakaszra tervezték: az állattani részt Pólya József, a fűvészségit Frivaldszky Imre, az ásványit és földismeretet Frivaldszky Imre, a physicaít (astronomia, chemia, materia medica) Bugát, az orvostudományit Gebhardt Ferencz szerkesztette. Adott gyűjteményt Flór Ferencz (1837), Taubner, Hanák (995 állatnevet 1846-ban). Az 1834-ben kiadott matematikai szótárhoz adtak pótlást: Sófalvi József, Déghy István (1834), Sárvári Pál (1838), Taubner (1845). Az új kiadásnál a hadiműszótárt el akarták választani a matematikaitól s itt 1839-től fogva a hadiműszókat magyartották, szerkesztőnek Kiss Károlyt és Tanárkyt választották meg. Adatokat adott a szerkesztőkön kívül b. Lakos.

Az 1834-ben kiadott philosophiai műszótárhoz pótlást adtak: Dohovics, Kiss József (1834), Beke Kristóf (1837), Beély, Csatskó, Nagy Márton, Purgstaller, Széchy Ágost, Taubner (1845), Szilasy (1847).

1840-ben egy külön bányász-műszótár kiadása is elhatározottat s enhez vétettek Fülep Józsefnek még 1835-ben beadott szavai s 1842-ben Kállay István küldeménye, 1843-ban gr. Nádasdy Ferencz közvetítésével az erdélyi műnyelv. A kisgyűlés 1847-ben (57. p.) elhatározta, hogy minden osztály műnyelvét össze kell gyűjteni, mert a már kiadottak mind elfogytak, de új kiadás nem jelent meg.

nyelvünkben még hiányos kifejezésekre akadémiai úton újakat javasolni.*

Mindezt az igazgató-tanács és a nagygyűlés is jóváhagyta s a tárgy elintézését a kisgyűlésre bizta, a mely (1844. évi 15. p.) a kézi szótár tervének elkészítésével Balogh Pál, Vörösmarty Mihály tagokat, Bajza, Bugát, Fogarasi, Schedel és Antal Mihály zsebszótári szerkesztőket bizta meg. A véleményt Vörösmarty terjesztette elő (1844. évi kgy. 283. p. és 1844. nyg. 4. p.) s ennek alapján elhatározta a nagygyűlés, hogy mivel a nagyszótár nem készülhet el egyhamar, minthogy a nehezebb rész, a származtató, hasonlító és nyelvtörténeti még hátra van, azért oly „csupán értelmező szótárt“ kell kiadni, mely a magyar nyelv egyetemes szókincsét magában foglalja, kiterjeszkedvén a nem helyesen képzett élő szók, az értelmüket változtatók régebbi értelmére, sőt egyes írók jeles munkájában előforduló helytelen szókra is, megjegyezve a nyelvtisztítás czéljából a hibát, kiterjeszkedve az újra felélesztett régi szókra, tájszókra, ragokra és képzőkre.

Az értelmezés magyar nyelven történjék, csak szükség esetén latinul vagy német szóval, az árnyalatok kifejtésére pedig példákat kell idézni.

Minden szónál meg kell jegyezni, hogy milyen beszédrész és azt is, miben tér el az általános paradigmától; szókötési tulajdonságai pedig példákkal legyenek feltüntetve: úgy hogy ez a szótár *a nyelvet nyelvtani és lexicographiai jelen állapotában adja vissza, de mellőzni fogja belső történetét, a szószármaztatást és nyelvhasonlítást.*

A készítésnél felhasználandó a nagyszótár értelmező része, a szóanyag pedig a zseb-, táj-, műszótárból és a fontosabb könyvekből szedendő. A szótári anyag kezelésére *egy szerkesztő* választandó két évre 2000 pf. s egy *vizsgáló* 1000 frt fizetéssel, a kiknek a kisgyűlések segélyükre vannak, de a műszavak értelmezése, az új képzésű szók az illető osztálylyal közlendők helybenhagyás végett, s ha ketten nem tudnának valamiben meg egyezni, a kisgyűlés dönt. A társaság nyelvtani elvei kötelezők s így a munkát az akadémia magáénak vallhatja, úgy hogy ez lesz az *első valóban akadémiai magyar szótár s része lesz a készülendő nagy szótárnak.* A szótár címét a következőben állapította meg a nagygyűlés: Magyar szótár, kiadja a magyar tudós társaság. S még ez a nagygyűlés szerkesztőnek Czuczor Gergelyt, vizsgálónak Fogarasi Jánost választotta meg, a kik a megbizatást örömmel vállalták, kérvén a részletes utasítást, a melynek elkészítésével (1845 év 3. p.) Bugát, Fogarasi, Schedel és Vörösmarty bizattak meg. E véleményadók javaslatára (1845 kgy. 138 p.)

* A zsebszótár történetéből ismeretes, hogy ezt a pótlást úgy intézték el, hogy az ajánlott szót kifüggesztették a táblára, hogy így közösen megbeszélhessék.

különösen az újabb szavak egybegyűjtése céljából a zsebszótár óta megjelent nyelvtud., történeti, természettudományi, munkákat kiosztották ily szavak kijegyzésére és értelmezésére Antal, Árvay, Bloch, Császár, Egyed, Gaal, Henszmann, Hunfalvi, Kovács Pál, Kriza, Lugosy, Mátray, Nagy Ignác, Somossy, Szabó István, Szenczy, Taschner, Vachott Sándor, Nagy Márton nyt. I., Bárány, Fényes, Horváth Zsigmond, Kiss Bálint, Kiss Ferencz, Lassú, Podhraczy, Szilágyi F., Waltherr tört. I., Brassai, Csorba, Flór, Pólya, Török János és József, Vajda, Csécsi term. I. tagok között.

Mindezekből kétségtelenül kitűnik, hogy az Akadémia a nagyszótár mellett egy másik szótárt akart kiadni, a mely kezdetben a zsebszótár magyar-német részének új kiadása akart lenni, később egy egynyelvű (2 kötetes) kézi, illetőleg Magyar Szótárrá alakult, a melyet 2 év alatt akart az Akadémia elkészíttetni és kiadni.

A tagok 1843 óta rendszeresen beadták a szószármaztatásra készített részüket a nagyszótár számára s így 1843-ban: Czuczor, Fábian, Horváth Cz. és Mihály, Szlemenics, Gebhardt, Tarczy,* 1844-ben Nagyvendéghy Elek, Fábian, Kállay, Szilasy, Hetényi, Horváth Mihály, Györy, Bitnicz, Szlemenics, Stettner, Gebhardt, Bugát, Horváth József, Tarczy, 1845-ben: Fogarasi, Frivaldszky, Kállay, gr. Desseffy József hagyatékából. Ezeket az üléseken fel is olvasták, sőt bírálatra is adták. Az 1844. évi nagygyűlésen (8) pedig a titoknok beszámol arról, kik adtak be ily munkát a nagyszótár számára. Erre azokat, a kik még nem küldöttek, felszólítják: a jövő nagygyűlésig adják be legalább az értelmező részt, hogy a Magyar Szótár szerkesztőinek ki lehessen adni. 1845-ben (86 kgy.) ismét sürgetik a tagokat a nagyszótári munkájuk beküldésére azzal, hogy ezúttal tőlük nem kell más, mint az illető szavak értelmezése.

Az 1846 ik közgyűlésen pedig (278) a titoknok szóba hozza, hogy a *Magyar Szótár*** a kitűzött 2 év alatt nem készül el s ezért, habár 70 iv van készen, a határidő hosszabbítása szükséges. A kisgyűlés megbízásából erre a munka megvizsgálására kiküldött bizottság, névszerint Balogh Pál, Gebhardt, Szilasy, Vörösmarty és Schedel azt jelentették (306), hogy a szótár a—f betűje, körülbelül 18,000 cikk kész, s hogy ez az egész mű $\frac{1}{4}$ része s így e munkásság arányában az egész szótárra még $4\frac{1}{2}$ év szükséges. Ezenkívül ajánlották a maradandó és a közéletbe átment új szóknak a műszavaktól való elválasztását és külön kötetben való kiadását, a díjat pedig évi 1000, a vizsgálónak 500 frtban javasolták megállapítani.

Ezt a kisgyűlés is, a nagygyűlés (18. p.) is elfogadta, de mig a kisgyűlésen, mint láttuk, magyar szótárról, a nagygyűlés

* Két nemtag is küldött: Poroszkay Lőrincz és Patzkó János.

** A jegyzőkönyvben egyszer „a nagyszótár“ kifejezést találjuk. A kiküldöttek mindig magyar szótárról szólnak.

jegyzőkönyvében már csak nagyszótárról van szó. Schedel titoknok pedig 1846-iki jelentésében (Évkönyvek, VIII. k. 35. l.) már így ír a magyar szótárról: „Erélyesen foly a nagyszótár dolgoztatása. E munkával Czuczor Gergely r. tag van megbizva s mellé ellenőrző segédül Fogarasi J. r. tag adva“. S a magyar szótár ezentúl állandóan a nagyszótár is maradt. Az 1845-ig folytatott nagyszótári származtató elemzések abban maradtak, megfeledeztek róla.

Előmozdította ezt különben az a körülmény, hogy Czuczor és Fogarasi — mint 1847-ben a kisgyűlésnek bejelentették (33. p.) — túlmenvén a rájuk bízott feladaton, nemcsak a szók értelmességét, nyelvtani és szókötési tulajdonaik előadását, hanem az értelmezés világosítására a szavak elemzéseibe és más nyelvvel való összehasonlításába is bocsátkoztak, a mit a gyűlés kedvesen vett tőlük.

Ezentúl Czuczor és Fogarasi szorgalmasan dolgoztak. Az 1847. nagygyűlésen (45. p.) Balogh Pál, Vörösmarty és Toldy mint a szótár megvizsgálatára kiküldött tagok jelentették, hogy a szótár f—h betűig haladt 11,000 szóval, kevesebbel, mint az előző évben, mert a szerkesztő a szóelemzésre és nyelvhasználatra is kiterjeszkedett.

1849 ben Czuczornak abban kellett hagynia a munkát, mert miután 4 hónapig a ferencziek klostromában még a nagyszótári munkákat végezte, fogságba vitték, a honnan az Akadémia elnökének közbenjárására a nagyszótári munkálatok továbbfolytathatása végett 1851-ben kiszabadult.* A szótári munkát ezután tovább is folytatta Fogarasival együtt, miután 1851 decemberében (26. p.) a munka vizsgálatára kiküldött bizottság (Balogh P., Toldy, Hunfalvi, Mátrai, Repiczky) ajánlatára a kisgyűlés felhívta a szerkesztőt és ellenőrt, hogy az etymologiai és nyelvhasználati fejtegetésekben óvatosak legyenek és a hasonlítás csak a rokonhangú és értelmű szók elsorolására szorítkozzék.

* Ezt bizonyítják az Akadémia jegyzőkönyvei :

Az 1850 június 17-iki gyűlésen (10. p.) Toldy titoknok „azon kérést terjesztette az Akadémia nevében az elnökség elébe, hogy miután a nagyszótár folytatálagos kidolgozása, szerkesztőjének ismeretes szerencsétlensége következtében felakadt, tenne az azon helyen, módon és időben, a melyen legzeleszerűbbnek fog látszani, lépést az iránt, hogy ő Pestre visszabocsáttatván, oly helyzetbe tétessék, melyben az Akadémia szótárát ismét sikeresen folytathassa“. Erre Teleki, az elnök „a tudomány érdekében szíves készséggel vállalkozott“ s az 1850 július 22-iki ülésen (38. p.) azt közölte az Akadémiával, hogy „Czuczor Gergely r. t. ügyében a szükséges lépések megtörténtek“. Közbenjárásának meg volt a kívánt eredménye. Az 1851 május 26-iki gyűlésen (189. p.) Toldy azt jelenthette, hogy az elnöknek „az Akadémia kérésére és nevében Czuczor Gergely r. t. kiszabadítása ügyében tett lépései Ó felségénél május 14-én költ megkegyelmezése által czélt értek“. Ezt a bejelentést az ülés örömmel fogadta s Telekinek „szíves közbenjárásáért köszönetet mondott“.

Teleki Czuczor megkegyelmeztetését a következő levélben tudatta Rimély Mihály pannonhalmi főapáttal, Czuczor feljebbvalójával :

1851-ben a *kancsal* szóig 8000, 1852-ben a *meggörbeszt* szóig 10,724, 1853-ban *öröm* szóig 6400, 1854-ben *szala* szóig 7038, 1857-ben *tokláz* szóig 5286, 1858-ban *virág* szóig 5000 szó készült el s ekkor ígérük, hogy jövő évig teljesen készen lehet.

A mű tényleg 1860-ban készült el s az Akadémia rendeletére csakhamar megkezdődött nyomatása is, úgy hogy 1862-ben megjelent már az I. kötet a következő czímen: A Magyar Nyelv szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János M. Tudom. Akad. rendes tagok. I. kötet. Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál. 1862.

A szerzők — mint a mű végén levő végszó említi — a kiadáskor érezték, hogy a mű sok helye a magyar nyelvészetnek már akkori állásához képest is hiányos lesz, s habár a kiadás előtt még folyton javígtattak a szövegben, mégis azt ajánlották az Akadémiának, szólítsa fel az érdeklődőket, hogy a megjelenő füzetekre vonatkozó észrevételeiket küldjék be. Ennek a felszólításnak azonban kevés fogantatja volt.

A mű lassanként kiadatott összesen 6 kötetben; még pedig a II. k. 1862-ben, a III-ik 1865-ben, a IV. 1867-ben, az V. 1870-ben, a VI. 1874-ben és a 6 kötet összesen 110,784 czikket tartalmaz. Az Akadémia az 1875. május 30-iki közgyűlésen fejezte ki a szerzők iránt „kegyeletes elismerését“ és egy ezüst emlékérmert veretett tiszteletükre.

Ismeretes azonban, mily nagy és kiméletlen támadásnak volt a mű, voltak a szerzők kitéve. Az igazság érdekében még a következőkre kell kiterjeszkednünk.

A szótári munkálatok mindig az Akadémia ellenőrzésével készültek; Czuczor nagyon gyakran olvasott fel cikkeket. Így például az 1847. kisgyűlésen (158) a nagyszótári elvekről is felolvasott, 1848-ban (103. és 147) szavakat olvasott fel, melyeket az Értesítő is közölt. 1858 okt. 11-én pedig jelentést tett a

Méltóságos Főpát Úr, Én a magyar academia részéről még tavaly azon folyamódással járultam Ő felsége elébe, méltóztatnék Czuczor Gergely sz. Benedeki áldor s a m. academia rendes tagját további fogságától kegyelmesen fölmenteni, hogy az academia nagy szótárát, melyen Méltóságod engedelmeiből itt Pesten dolgozott, ugyan itt folytathassa. Csak ugyan szerencsével is koronáztatott valahára folyamodásom, Ő felsége kegyes volt mult hó 14. költ legfelsőbb határozata által őt további büntetése alól felmenteni, 's neki a Pestre visszatérés engedelmeit 's az erre szükséges Pestre szóló úti levelet is kiadatni.

Midőn ezt Méltóságodnak őszinte örömmel jelenteném. 's kérem, hogy a szerencsétlenül, ennyi szenvedései után, ismét jóvoltait éreztetné, ez által is visszaadván lelkének azon szükséges nyugalmat, mely nélkül a haza, sőt szerzete becsületére is megkezdett 's feléig el is készített nagy szótárt alig fejezhetné be; magamat további szívességibe ajánlom, s vagyok Méltóságodnak Szirákon, június 5. 1851. stb. (Toldi fogalmazványa. Főtitkári iratok 1851. év 5. szám.)

Meg kell még jegyezni, hogy Czuczor az Akadémia (1851) június 14-iki gyűlésen már meg is jelent.

műről s ekkor még egyszer számot adott követett eljárásáról és elveiről. A kisgyűlés állandó bizottsága mindig azt jelentette (pl. 1846 év 306; 1853 év 67. p.), hogy a munka dolgozása megelégedésre méltó, gondos és alapos. Toldy pedig az Évkönyvekben közzétett hivatalos jelentéseiben így nyilatkozott 1846-ban (Évkönyv VIII. k. 35. l.): „A társaság előleges bizodalma az eddig elkészült részek által teljesen van igazolva... S nem a terjedelmes munka körül kifejtett szerénység az egyedül, mi az akadémiát megnyugtatja, hanem főleg a tárgy-avatottság és szilárd lelkiismeretesség, melylyel az készül: miről az illető osztály ülésében felesen előterjesztett mutatóványok tesznek bizonyosságot“. 1847-iki jelentésében pedig így nyilatkozik (VIII. 65.): „Elfoglalta e két munkás tagot (t. i. Czuczort és Fogarásit) a dolgozat folytatásán kívül a szóelemzés és nyelvhasznítás is... Miután e szerint a nagy szótár két új elemmel kiegészített, oly munkának nézhetünk örömmel és bizodalommal elébe, mely a magyar nyelvet anyagi egész mivoltában, szerkezete minden egységében, történeti fejlődésében s más vele érintkezett nyelvekhez viszonyában tüntetendő elő. s jövődre mindennemű nyelvbúvárlásban anyagul, irányul és kiinduló pontul szolgál. S ezt az akadémia annál biztosabban reményli, mert a dolgozók a követendő elveket és módszert elébb az osztály véleménye alá bocsátván, s ennek helybenhagyását megnyervén, számos czikkeket terjesztettek elő, mik az akadémiát e részben teljesen megnyugtatták“.

1851-ben a szótár megvizsgálására kiküldött bizottság nyilván Hunfalvi Pálnak — ki a bizottság tagja is volt — az Akadémia (1851 márcz. 29. és 31.) ülésein a nyelvhasznítás elveiről és elemeiről tartott értekezése hatása alatt (megjelent az Új Magyar Museum 1851. év 506. l.) a nyelvhasznításban és etymológiában óvatosságot ajánlott a szerkesztőnek az idegen és kétes szóknál.

Czuczor ezentúl minden évben terjesztett be mutatóványokat, a melyeket az Akadémiai Értesítő közölt is.

A kiküldött bizottság pedig (Eötvös József, Balogh Pál és Toldy Ferencz) minden évben megnyugtató jelentést adott az Akadémiának, a mely jegyzőkönyvében (s Értesítőjében is) az „ügy mibenlétére teljes megnyugvását“ fejezte ki (1854. 68. p.

A midőn pedig Czuczor az 1858 okt. 11-iki gyűlésen a nagyszótár első kidolgozásának befejezését (a képzőkön és ragokon kívül) jelentvén be, értelmezési, szóelemzési és származtatási eljárásáról nyilatkozott (186. p.), a kisgyűlés szóról-szóra így határozott (s ez az Akadémia Értesítőjében nyomtatásban is megjelent, 544. l.): „Az ülés az évenkénti bizottmányi jelentések, a színe előtt több ízben felolvasott czikkek után, valamint a nagyérdemű megbízott szerző jeles számadása nyomán teljes

megnyugvását jelentette ki az ügy állásában; örömmel tekintett a munka második stadiumában készülendők elébe, mikhez a szerkesztőknek erőt, egészséget kívánt.

Látható ebből, hogy a felelősség alól az Akadémia akkori nyelvudományi osztályának tagjai sem menthetők fel.

VISZOTA GYULA.

Jelentés-tanulmányok.

V.

14. *Borsószik*. A *borsószik* (*borsózik*) ige is járatos az irtózás, félelem kifejezésére. Használatára a régiségből nagyon kevés, aránylag késői adat áll rendelkezésünkre [vö. NySz.]. Ma gyakoribb; különösen ezekben a szólásokban járja: *borsószik a bőre, borsószik a háta*. A *borsó* főnév származéka s eredetileg a növényi és állati testek felületén támadó borsószemnyi dudorodások vagy keményedések, buborcsékok keletkezését jelenti. A fenti szólásokban is ez a jelentése. Ez a physiológiai jelenség leggyakrabban a fázástól szokott bekövetkezni s így a *borsószik* ige is közönségesen a fázás hatását szokta kifejezni. De az erős félelem és az undorodás is szokott hasonló hatással járni, úgy hogy a fenti szólásokkal sokszor a félelem, ill. undorodás hatását szoktuk kifejezni. Így ezen a helyen: „Legelőbb is mikor vagy harminc lépésnyire volt tőlem, mint a vadmacska, úgy a szemem közé fújt, hogy még a bőröm is *borsószózott* tőle“ (A medve és a farkas cz. népmese Négyesy L. Magy. Olvasókönyvében); továbbá ebben a példában: „A teljes című gyülekezet *háta borsószózott* a hallottaktól“ (Jókai, A köszívű emb. fiai). Ilyen esetekben a szó az érzéki folyamattal együtt a lelki folyamatot is jelöli. Az is előfordul, hogy minden érzéki vonatkozás nélkül fejezi ki a lelki folyamatot. Ez már a jelentésfejlődés utolsó foka. Így találjuk ezekben a példákban:

„Meg-borzada és *meg-borsozózik*“ (GKat: Vált. II. 109. NySz.).

Mert van sok eszme, igaz fogalom,
Mitől előre *borsózik* dalom. Arany, Vojtina Ars poétikája.

István az utolsó pillanatban *megborsószózott* attól a gondolattól, hogy az apja ellen emel fegyvert (Gárdonyi G., Isten rabjai 358.).

Tudtommal egy szótárunkban sincs megemlítve a *borsósodik* ige. Úgy látszik, a régiségben ez is járatos volt ily értelemmel. Ezt mutatja legalább ez az itt következő egyetlen adat: „Istenem! ennek csak emlékezete-is irtóztató. *Fel-borsósodik* Testem egészen“ (Dugonics, Arany perczek, V. IV.).

15. *Képed*. A *képed* (*képped*) a nép nyelvéből került az

irodalomba, mely nem rég ideje használja. Az első adat, mit ismerünk, 1843-ból való. Ez évben Döbrentei a német *Verlegenheit* magyarul kifejezésére ajánlotta, mint kézdivásárhelyi tájszót: *képedés, megképedt* [vö. MNy. IV. 70.]. Azóta meghonosodott az irodalomban és a köznyelvben is. Különösen az *el* igekötővel összetett alakjában járatos. Íme egy-két példa Arany műveiből és a legújabb irodalomból:

Micsoda látvány ez! — Toldi csak *elképedt*:
A pokol se' nyújt már undorítóbb képet.

Toldi Sz. IX:67.

Elképed a vendég, magyar, olasz, egyre.

Uo. XI:126.

A mint a kisértet így elébe álla,
Borzadt a lovagnak minden szőre-szála;
Elképedt, az arczát elhagyá a vére,
Szava, mely útban volt, rátapadt nyelvére.

Ariostóból 29. vsz.

Elképedtem ezen az izeneten (Gárdonyi G., Átkozott józanság 103.). Kedvetlen *elképedéssel* néztem reá (Uo. 111.). A tanítványok ezen a pazarlásan *elképednek* (Gárdonyi G., Isten rabjai 386.).

A népnél tudunkkal csak a Székelyföldön ismerik a szót; ott a *megképped*, *képpedez* alakok is járnak [vö. MTsz.]. Mint az idézett példákból is kitűnik, a csodálkozás, vagy némelykor a megfélemlés kifejezésére szolgál. A *kép* (= vultus, angesicht NySz.) főnévből alakult *-ed* képzővel [vö. Szinnyi Nyh.³ 83. I.]. Eredetileg tehát az arcznak hirtelen elváltozását jelenti. Minthogy pedig ez elváltozás leggyakrabban a csodálkozással és a félelemmel szokott együttjárni, a *képed* a physiologiai jelenséggel egyszerre e lelki jelenségeket is kifejezi.

A népnél (Székelyföldön) a *kép* főnévnek más származékai is élnek a *képedével* azonos jelentésben. A MTsz.-ban a következők vannak közölve: *képi*, *elképi*, *kiképi* (= „kikel a képedéből“), *megképi*; *képtibe* (= „elképedésében, ámulásban“), pl. „*képtibe* eláll szeme-szája“; *képtet* (= „ámulatba ejt, ijeszt, rémít“), *éképtet* (= „elijeszt, elrémít“), pl. „*aval* a sok késértetes mesével egészen *éképteted* azt a kicsi gyermeket“; *képiül*, *elképiül* (= „elképed, elámul, elhül belé“); *képzik*, *megképzik* (= „elképed, megijed“); *képzél*, *megképzél* (= „elképed, megijed“), pl. „*aha*, jó jány, maj *mekkébzéltem* tüled“ [oly váratlanul jöttél v. úgy el voltam merülve a gondolataimba], „*mekkébzelt* valamitül“ [a terhes asszony, azért szült torz-gyermekeket]; *megképzelődik* (= idem); *képség* (= „elképedés, elcsodálkozás“), pl. „*elfogta* v. *megfogta* a *képség*“: „*elképedt*, elcsodálkozott, elhült belé“.

16. *Sápad*. A félelem kifejezői közt egy-kettő eredetileg az arcz színének elváltozását, még pedig elhalványodását jelenti. Ilyen a *sápad* (*sáppad*) ige. A régiség nem használta. A nyelvújítás korában a nép nyelvéből került az irodalomba. Először

SzD.-nál (1792) van megemlítve „halványodni, sárgulni“ jelentéssel. SI. ily értelmezéseket ad: *sáppadni* macescere, macrescere, tabescere; *elsáppadni* macie et pallore corripere, tabescere; *sáppadt* macer, exsuctus, tabidus; *sáppasztani* maciare, exsugere. Ezek szerint a szó első sorban soványodást jelentene. A mai nyelv-szerokás azonban ezen értelmét nem ismeri s csak a SzD.-nál közölt jelentésben használja. Az arcz elhalványodása rendszeren vagy betegség, vagy valami indulat, még pedig legtöbbször ijedés, félelem jele. A *sápad* tehát a külső testi elváltozással sokszor ez indulatokat fejezi ki. Így találjuk ezekben a példákban:

Mint őszi fuvalmon fa levele sárgul,
Nesztelen itt-ott már leválk az ágrúl:
Úgy *sápad* el egy-egy, szótlán tovahímlk,
Iszonyúan e látás, ha elébe rémlk.

Ar., Buda h. XI.

Anna pedig gyorsan ment az ágyas házba:
Odalett, *elsápadt*, a hideg is rázta,
Reszkető kezében tartá a levelet,
Azt is majd elejté, olyan terhére lett.

Ar., Losonczy István.

Elsápad a nép, áll a hős,
S áll a harmincz nemes.

Garay, Kont.

Én csak ott *sápadoztam* mellette (Gárdonyi G., Átkozott józan-ság, 135.).

Mint láthatjuk, a szó a jelentésfejlődésnek még csak a kezdetén van, mert ez esetekben voltaképp még mindig testi folyamatot fejez ki s így jelentése túlnyomó részben érzéki képzetelemekből áll.

17. *Rökönyödik*. Egy csoportba tartozik a *sápad* igével. A régiségben *rökönyül*, *megrökönyül* alak is élt. A Gyöngyösi szótár-töredékekben (1526—1556 közé eső időből) találjuk ez adatokat: 3916. Caria: rie *ferógh*: uel: az *fanak rökönyülese*; 4026. Cascus: a:üm: significat vetus: *meg aluth reghy agh*: *megh rökönyüwth*. Magára a *rökönyödik* igére legrégebb adatunk PPBL.-ből (1767) való: „Eső mosástól *meg-rökönyödött*, penyészedett, mint az eső mosta kő-fal: impluviatus“ [vö. NySz.] SzD.-nál ezt olvassuk: „*Rökönyödni*: esső mosástól meg-penyészedni: valamint az esső-ki-mosita falonn történni szokott. *Rökönyödés*. *Megrökönyödni*.“ Így értelmezi SI. is: „a pluvia mucescere“. A népnél él *rököny* főnév, jelentése „penészfolt“ (pl. ruhán), *rökönnyt* kap a. m. „megfülled, megdohosodik, nehézszagú penészfoltokat kap“ (MTsz.) Előfordul a népnél ez az összetett szó is: *rököny-levegő*, a bányabeli rekedt, fojtott, fülledt levegőt jelenti.

A mint ez adatokból megállapítható, a szó eredeti jelentése „megfülled, megdohosodik, megpenészedik“. E jelentése ma

is megvan a népnél és a köznyelvben [vö. MTsz. és CzF.]. E mellett azonban „megijed“ jelentése is közönséges mind a népnél [vö. MTsz.], mind a mai irodalmi és köznyelvben. Ennek az eredeti jelentésből való előállását a következőkép magyarázhatjuk meg. A megdohosodás, megpenészedés színváltozással jár s a szó eredeti értelme főleg erre vonatkozik [vö. Bélteky K. Nyr. 16:252]. Hasonló változás történik a megijedt emberrel, midőn ijedtében arcza elhalványodik, színehagyottá lesz. A jelentésváltozás alapja tehát ugyanaz, mint a *sápad* igénél, csakhogy a jelentésfejlődésnek jóval előbbrehaladott fokán van, mert a megijedés kifejezésére lépten-nyomon használjuk, a nélkül, hogy eredeti érzéki vonatkozását éreznők. A jelentésváltozás különben az irodalomban — úgy látszik — nem régi keletű. CzF. a lelki jelentést még nem ismeri. A mai nyelvszokás azonban gyakran él a szóval ily jelentésben. Elég egy-két példát idéznünk:

Mikor az asszonyság otthon kibontotta a csomagot, a hol selyemszoknyái, hálóréklijei és más fehérneműi voltak, *megrökönyödve* látta, hogy azok átváltak férfi lim-lommá (Mikszáth K., Új Zrinyiasz 96.). Még nagyobb volt a *megrökönyödés* másnap, mikor Perényi nem került elő és a lakásán se fordult meg (uo. 175.).

18. *Zöldül*. Sem a régi, sem a mai irodalmi nyelv nem használja lelki jelentésben, de a népnél ily értelemben is előfordul. A MTsz. közlése szerint Dunántúl „meg van ijedve, kékülzöldül ijedtében“ jelentésben járja; pl. „*Zöldüt* szegény Jancsi, mikor vitték Keszthelyre egzámentot tenni“. *Ézöldül* is használatos ily értelemben. A jelentésváltozás alapja itt is ugyanaz, mint az előbbi esetben.

19. *Szépég*, *Szépven*. Az ijedtség, félelem külső fiziológiai megnyilvánulásai közé tartoznak azoknak hangbeli kifejezései is. Ezek is épp oly állandó, törvényes kapcsolatban állanak tudatállapotaikkal, mint a többi a szó szorosabb értelmében vett kifejező mozgások. Innen van, hogy az ezek megnevezésére szolgáló szavak közül is egyik-másik szintén használtatik a félelem kifejezésére. Így a *szépég* és a *szépven* ige.

A gyakorító értelmű *szépég* mint hangutánzó szó eredetileg a sírás egy nemét jelöli, azt, a melynél az ember a levegőt fogai között szívja, s a mit máskép piszegésnek, szippogásnak is hívunk. Codexbeli adatainkban mind ilyen jelentése van; pl. „Megen vala kedeg vtanna: nepnek nag soksaga es azzoñ embernek. kik sirattak vala. es *zepegik* vala vtet“ (DöbrC. 462). E jelentése ma is általános. Mivel azonban e hangbeli jelenség a félelmet, ijedtséget is kíséri szokta, könnyen érthető, hogy már a régiségben gyakori lett a szónak „fél“ jelentése. Íme az adatok a régi és az újabb irodalomból:

Mi peng az harc alatt az fővezérrel valóban *szepegtünk* vala (Monlrok. VIII. 326. NySz.). Rossz végezés vagyon a barátom felől, el-hittem, *szepegett* mind kívül mind belől (Gyöngy: MV. 99. NySz.). Az pater jesuíták *szepegnék*-is, örülnek is, már kigyót-békát kiál-

tanak Bohusra (Bercs: Lev. 118. NySz.). A moldvai vajda, a fő tolmátsnak testvér ölse lévén, tudom, hogy most *szepeg* (Mik: Törl. 399.). No, valahára hát megérkeztek! Tudtam én, hogy nem nyeli el őket a csethal! Ugyan *megszepegtettek* már magamat is (Jókai, Az új földesúr, I. 192).

Ez értelemben a mai nyelvszokás a *szepeleg* igét is használja [vö. CzF.]. A népnél *szépérég* is járja [vö. MTsz.].

Még gyakoribb a mozzanatos *széppen* igének ily értelmű használata. Történetére adataink a XVI. sz. végén kezdődnek s már mind lelki jelentésűek. Íme egy-két régi nyelvi példa, kiegészítve néhányval a későbbi irodalomból:

Megszeppen magában, nyilván tudom (MA: Scult. 221b. NySz.). Látdé minn *szeppent-meg* a Pilatus (GKat: Válts. II. 47. NySz.). Az hadak megtartásán *meg* is *szeppentek* (Rák Gy: Lev. 531. NySz.).

Ti, kik erős lélekkel bírván

Meg nem *szeppentek*: a harci morajtól,

Halljátok szavamat! Petőfi, A helys. kalapácsa I.

S sebes lépésekkel ment keresni nyáját,

Nagy *megszeppenéssel* most vette csak észre,

Hogy imitt-amott van egy-kettő belőle.

Petőfi, János vitéz II.

„Messze van?“ kérdé most *szeppenve* az ördög.

Arany, A Jóka ördöge VI.

Jóka is *megszeppent*, a midőn ezt látá.

Uo.

Megszeppené Lőrincz hallva eme szókat.

Arany, Toldi Sz. II. 56.

Megszeppen a kobzos, úgy látszik, erősen. Uo. XI. 26.

E megjegyzésére *megszeppentem* (Gárdonyi G., Átkozott józan-ság 139). *Megszeppenve* állt meg (uo. 176.).

20. *Szészég. Szösszen (szusszan)*. A köznyelv csak rendes hangutánzó értelmükben használja, de a népnél lelki jelentésük is járja. A MTsz.-ban használatukra a következő adatokat találjuk: *szészég* 1. szija a fogát (fájdalmában), 2. szepeg, szurkol, drukkol, fél (a büntetéstől); *megszösszen*: megszeppen; *mögszusszan*: megszeppen, pl. „Odament a ládához, hát telli vót tüzzé; hű mostan *mögszusszant*, émönt a szomszédokhó“; *szészérég (szösszörög)* 1. nyösszörög, borzongva gubbaszkodik, 2. szepeg, szurkol, drukkol, fél (a büntetéstől).

21. *Hökken. Hököl*. A *hök* hangutánzó szó származékai [vö. CzF. NySz.]. A *hökken* eredeti jelentése: „a lélekezést mintegy megszakasztva, visszahúzza hirtelen hátravonul“ (CzF.). Mivel e külső folyamat rendszeren a hirtelen megijedésre szokott rákövetkezni, annak a külső megnyilvánulása, ennek folytán a szó műveltető párjával, a *hökcent* igével együtt „ijed, megijed“, illetőleg „ijeszt, megijeszt“ jelentésben is használatos. A jelentésfejlődésnek annyira előrehaladott fokán vannak, hogy jelentésükben

eredeti vonatkozásuk legtöbbször már nem érezhető. Történetükre a régiségből csak kevés adatunk van. Eddigi ismereteink szerint először Gelejinél fordul elő a *meghökken* ige (vö. MNy. IV. 109). Valamivel későbbi a NySz. következő egyetlen adata (1663-ból): „Ím, *meg hőkken*te ez hely, s a lúd ként nem lún módod a darú tolban való piperében“ (Czegl: BDorg. 291. NySz.). Ma országszerte járatosak. Példák:

A tündérek *visszahökkenve* megálltak,
Erejét érezvén Kármán kardvasának.

Vörösm., Tündérvölgy.

Meghökken a vén ember és
Tünődve ekkép szól magában. Petőfi, Az apostol V.

Látva öreg Bencze, fia hogy' *meghökken*t,
Nosza minden vére süveg alá szökkent.

Arany, Toldi Sz. VI. 45.

Ah, uraim, miről vitatkoznak önök oly tudományos zélussal? kérdé tréfásan doctor Grisák, a láttára *széthökken*t veszekedőktől (Jókai, Az új földesúr). *Meghökkenve* nézett rám (Gárdonyi G., Átkozott józanság 59. 115.). Csakugyan használt az argumentum. A Perjéssy-párti bírák *meghökken*tek (Mikszáth K., Új Zrinyiász 127.). Azok a piczi koporsók, amint kimentek sorba a kék-fehéruveges hintón messze, messze, *meghökken*tették Rózer urat (uo. 94.). Az nagyon *meghökken*tette, hogy Tisza is súlyosnak tartja az elfogatásait (uo. 182.).

A *hököl* és *hökölt*et igék is ide tartoznak. A régiségben az első is műveltető értelmű volt s mind a kettő „visszanyom, hátrálni kényszerít“ jelentésben használtatott [vö. NySz.]. Ma a *hököl* általános használatában benható értelmű s annyit jelent: „ijedtében vagy kényszerítve, parancsszóra hátrál, visszanyomul“ [vö. CzF.]. Néha ezeknek is van lelki vonatkozásuk, kivált a népnél [vö. MTsz.]. Egy-két példát a legújabb irodalomból is idézhetünk:

De Jancsi csak *elhökölt* tőle: az anyja apáca-ruhában (Gárdonyi G., Isten rabjai 166.). A két szerzetes *elhökölt* (= elrémült, uo. 189.).

22. *Hüppög. Höppen (heppen, hebben)*. A népnél más hangutánzó szókknak is fejlődött „megijed“ jelentésük. A *hüppög* ige, mely „hüpp-hüpp hangot ad (sírás után)“ jelentésben járatos, azonos a „szepeg, fél“ jelentésű *hüppög* alakkal [vö. MTsz.]. Ilyen még a *meghüppen*, melynek „meghökken, megszeppen“ jelentése [vö. MTsz.] bizonyára eredetibb hangra vonatkozó jelentésre vezethető vissza. *Megheppen* alakban a legújabb írók is használják; pl. „A lombok közül odalebben egy fehér batisztruhás, nyulánk, szőke leány. *Megheppenne* áll meg és rám bámul“ (Gárdonyi G., Átkozott józanság 31.). Ide tartozik a *meghebben* is; az előbbinek egyik változata lehet, ugyancsak a népnél járja, még pedig szintén „megijed“ jelentésben [vö. MTsz.].

* * *

Az ámulat, ijedtség, félelem szavai közül még csak egy csoport van hátra: a *hül, elhül, hüledéz* szavak csoportja. Ezek eredetileg hideg hőérzetre vonatkoznak, de az ijedés, félelem kifejezésére is használatnak. A jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy ha valakit hirtelen ijedség fog el, hideg járja át az egész testét, szóval, hogy az ijedtségnek az érzéki elhülés kísérője szokott lenni. Az idetartozó kifejezéseket említett dolgozatomban (60—63. l.) már tárgyaltam. azért részletes bemutatásukat itt elhagyhatom.

A többi lelkiállapotokra, ú. m. a büszkeség, harag, makacosság, csüggedés, vágyakozás, szégyen és egyéb indulatokra vonatkozó kifejezések tárgyalásának más alkalommal keritem sorát.

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND.

A -nek viszonyzó személyragos alakjairól.

A MNy. 3:191. l. ezt kérdezték volt a szerkesztőségtől: „A *vel*-t személyraggal így mondjuk: *velem, veled, vele, velünk, veletek* [olv. *veleték*], *velők*, ellenben a *nek*-et így: *nekem, nekéd, neki* v. *niekie, nekünk, nekték, nekik* v. *niekiek* [olv. *niekiék*]. Honnan e különbség? Ha *vele, veletek, velők*, miért nem *neke, neketék, nekők*?” A kérdésre Gombocz Zoltán válaszolt röviden, s válaszának velejét ezekben a szavaiban látjuk: „Hogy miért *nekem, énekem* [az *ének*-ből], de: *velem, felem* [a *fél*-ből], s nem megfordítva, arra nehéz volna megfelelni; az okot, mint legtöbb esetben, itt sem ismerjük“.

Nem tudom, mennyire elégitette ki a kérdezőt a szerkesztői válasz; engem azonban a kérdés tovább is foglalkoztatott, s bár biztos eredményhez magam sem juthattam, nem lesz talán mégsem érdektelen elmondanom, a mit a -*nek* viszonyzónak személyragos alakjairól gondolok.

A -*nek* a maga személyragozása rendszerével egyedül áll, kivételt alkot összes ragjaink között, melyeknek önállóan használt személyragos formáik vannak, sőt kivételt tesz összes névutóink között is, mert ez utóbbiak személyragozása a személyragozható ragokéval teljesen megegyezik. Állítsuk szembe a -*nek* rag személyragozását a sok közül a -*vel* ragéval, a mint a kérdező is tette:

<i>nek-ém</i>	<i>vel-em</i>
<i>nek-éd</i>	<i>vel-ed</i>
<i>nek-i</i>	<i>vel-e</i>
<i>nek-ünk</i>	<i>vel-ünk</i>
<i>nek-ték</i>	<i>vel-eték</i>
<i>nek-ik</i>	<i>vel-ük</i> .

A -*vel* mintáját követik ragjaink közül a -*ben*-, -*ből* (eredetileg -*belöl*-, vö. HB.), -*ért* és -*től* ragok, határozószóink és névutóink közül pedig: *ellen, elől, előtt, felől, fölöl, fölött, hegyétt, helyett, kívül, körött, körül, körülött, között, közül, mellett, mellől, nélkül, szerint, végett*. Mindezek magashangú ragok és határozószók, illetőleg névutók.

Azonban, a megfelelő mélyhangú nyelvváltsbeli változatokkal, a mélyhangú ragok és határozószók, illetőleg névutók is teljesen a *-vel* mintájára alkotják személyragozásukat:

<i>vel-em</i>	<i>nál-am</i>
<i>vel-ed</i>	<i>nál-ad</i>
<i>vel-e</i>	<i>nál-a</i>
<i>vel-ünk</i>	<i>nál-unk</i>
<i>vel-eték</i>	<i>nál-atok</i>
<i>vel-ük</i>	<i>nál-uk.</i>

Ez utóbbi szerint ragozzuk egyetlen mélyhangú ragtársát, a *-ról-t*, továbbá a következő határozószókat, illetőleg névutókat: *alatt*, *alól*, *által*, *íránt*, *miatt*, *rajt-am* (csak személyragozva), és *után*.

Hogy mily szoros mindezen ragok és határozószók között az összetartás, mi sem mutatja érdekesebben, mint az, hogy az *ellen* névutó, mihelyt főnévvé válik, más ragozást követ: *ellenem* contra me, *ellened* contra te; ellenben: *ellenem* inimicus meus, *ellened* inimicus tuus (vö. TMNy. 282). Az *ellen* mint főnév nyilván a *-lan*, *-len* végű névszók analógiája után igazodik a személyragozásban: *katlanom*, *egyetlenem* stb.

Hogy mindezeknek a ragoknak és határozószóknak miért van következetesen alsó nyelvváltsú (*a*, *e*) magánhangzójuk az *-m*, *-d* és *-tok* *-ték* személyragok előtt, annak okát — mint Gombocz is mondta — nem tudjuk. De hogy a *-nek* miért tesz kivételt személyragozása rendszerében valamennyi ragunk és határozószavunk között, azt meg lehet magyarázni.

A különbség oka alapján az, hogy a *-nek* viszonzószónak eredete alaktanilag az összes főtebb elősorolt ragokétól és határozószókéétől különbözik. Ez utóbbiak ugyanis, a menyiben eredetük bizonyossággal kimutatható, vagy locativusi, vagy ablativusi alakok, míg a *-nek* minden valószínűség szerint lativusi eredetű.

Világos locativusok: a) *-tt* raggal: *alatt*, *előtt*, *fölött*, *hëgyëtt*, *helyëtt*, *körött*, *körülött*, *között*, *mellett*, *vëgett*; ugyanilyen a *rajt*-k (eredetileg **raj-att*, vö. régen: *rëjattam* stb., l. Simonyi: Határozók I. 107), továbbá az *-ért* rag alapszava, az *érëtt*-k (l. Szinnyei: Nyelvhasonlítás 131), valamint valószínűleg az *íránt* is (l. Simonyi id. m. II. 190); — b) *-n* raggal: *-ben* (eredetileg *-benn*, ebből **bel-n*) és *után* (= *út-á-n*, azaz útján).

A többi ragok és névutók közül a *-nál* ragot hol locativusi (< **-nál-t* vagy < **-nál-n*), hol ablativusi eredetűnek (*ná-l*, l. Szinnyei id. m. 133) magyarázzák, s a *-vel* ragot is nem különben (< **vëlën* vagy < **vël-t*, illetőleg a vogul *va'ï* „erő” szónak kiveszett magyar megfelelőjéből ablativusi *-l*-lel: *ve-l*, l. Szinnyei 134). A két viszonyból egybeforrott *nélkül* névutónak második tagja, a régebbi *nélkülön* és *nélkült* alakok tanúsága szerint, szintén locativusi eredetű (*kül-ön*, *kül-t*, l. Simonyi: Határozók II. 232—233). Az *ellen* névutóról nincs elfogadható magyarázatunk, de ha lativusi eredetű volna is, végmássalhangzója, az *n* már nem lativusrag- (vö. Simonyi: Határozók II. 183). A *miatt* névutó vége sem mutat lativusi ragot (vö. Simonyi, uo. II. 258). A *szerint* a lativusi eredetűnek tekinthető *-int* (< **ënt-é*, l. Nyr. 19 : 56) raggal alakult ugyan, de ez a rag már maga is másodlagos, vagyis nem ősi származású, és a *szer* főnévhez akkor járult, mikor föltételezett eredetibb **ënt-é* alakja *-ënt'*-re rövidült már; itt

tehát a *nekem*-éhez hasonlóan zárt *é*-t csak akkor lehetne követelnünk, ha maga az *int* maradt volna fön­n személyragos határozóul, ilyenformán: *intém, intéd, inti* stb.

A többi személyragozott viszony­szók, ú. m. *belőlem, rólam, tőlem*, továbbá *alólam, előlem, felőlem, fölőlem, kívülem, körül­em, közülem, mellőlem* valamennyien világosan ablativusi eredetűek.

Amde ezek után joggal várhatnók, hogy a -nek, mint lativusi eredetű viszonyzó, a többi hasonló eredetű viszonyzókkal egyenlő módon alkossa személyragos formáit. Ezek ugyanis mind a követ­kező alakrendszert mutatják: *belé-m, belé-d, belé-je, belé-nk, belé-ték, belé-jük*, vagyis valamennyi alakon változatlanul megmaradt a személyragok előtt is az ősi lativus -é ragja. (Ugyanilyenek az *elé, felé, fölé, köré, közé* és *mellé* viszonyzó­k személyragos alakjai is.) A *nek* viszonyzó ellenben, bár eredetileg ugyanolyan -é ragos lativus (**nek-é*) lehetett, mint a *bel-é, föl-é, köz-é* stb., a lativusi -é ragot ebben az eredeti ejtésében egyetlen személyragos alakban sem tartotta meg:

<i>bel-é-m</i>	<i>nekém</i>
<i>bel-é-d</i>	<i>nekéd</i>
<i>bel-é-je</i>	<i>neki</i>
<i>bel-é-nk</i>	<i>nekünk</i>
<i>bel-é-ték</i>	<i>nekték</i>
<i>bel-é-jük</i>	<i>nekik</i>

Hogyan történt ez a kivételes hang­beli fejlődés, és mi az oka a kivételességnek?

E két kérdésnek kellő, vagy legalább valószínű megvilágítását tekintem én igazi válasznak a cikkem elején idézett tudakolásra.

A mi az első kérdést illeti: hogyan változott a föltehető eredetibb **nek-é-m* stb. *nekém* stb.-vé, arról Simonyi a Tüz. M. Nyelvtanban (669. l.) és Ungarische Sprache-jában is (370. l.) azt tartja, hogy a *nekém, nekéd* alakok valószínűleg közvetlen *nekém, nekéd*-ből rövidültek el, a *neki, nekik* pedig a nyelvemlékek bizonyága szerint eredetibb *neki-je, neki-jök* alakoknak a rövidülései. A *nekünk* és *nekték* keletkezése módjáról Simonyi nem nyilatkozik. Ha a magyarázatnak e hézagát kiegészítjük, a Simonyi adta alapon, vagyis az eredetibb **nek-é*-ből így képzhetnők a mai személyragos alakok kifejlődését:

- E. 1. sz. **neké-m* > *nekém*
 2. sz. **neké-d* > *nekéd*
 3. sz. **neké-e* > **nekéje* > *nektje* > *nekije* > *neki*
 T. 1. sz. **neké-nk* > *nekénk* > *nekönk* > *nekünk*
 2. sz. **neké-ték* > **nekéték* > *nekték*
 3. sz. **neké-ék* > **nekéjék* > *nektjék* > *nekijék* > *nekik*.

A mi e hangváltozások lehetőségét illeti, az egy. és több. 1. és 2. szem. alakok *é*-jének *é*-re változása ugyanolyan, mint a követ­kezőkben: *vér* > *vörös*, régi *szébbek, szébb* (= *szépbek, szépb*) > *szébbek, szébb* (l. Nyr. 21:102), *néki* > *néki* (Szilágyban, l. TMNy. 669) stb. A több. 1. szem. *nekénk*-nek *é* > *ö* > *ü* fejlődése ismeretes hangtörténeti jelenség (l. Nyelvemlékeink 17. l.). A több. 2. szem. *nekték*-ből a középső szótag *é*-je szintén általános régi hangtörvény alapján esett ki (vö. régi *ország* > mai *ország, ásovány* > *ásvány*,

szologa > *szolga*, *szērēda* > *szērda* stb., l. Simonyi: A magy. nyelv II. 37 és Nyr. 27:531). Az egy. 3. szem. *nekije* alaknak *neki*-re rövidülése szintén egy általános hangfejlődési tüneményben leli magyarázatát. Azt látjuk ugyanis, hogy a 3. szem. *-ja -je* rag azon ragozási formákban, melyeknek képzője, illetőleg ragja magánhangzóval végződik, egyszerűen elmaradhatott: *belé-m*, *belé-d* és *belé-je* > *belé'*, *réá-m*, *réá-d* és *réá-ja* > *réá'* stb.; ugyanezt tapasztaljuk az igeragozásban is: *vetné-m*, *vetné-d* és régi *vetné-je* > mai *vetné'*; *veté-m*, *veté-d*, régi **veté-je* (vö. *veteve* HB.) > mai *veté'*; *kérje-m*, *kérje-d* és **kérje-je* > *kérje'*; ellenben mássalhangzó után megmaradt a személyrag, ha mindjárt módosulva is: *vár-ja*, *kér-i* stb. A több. 3. szem. *nekijék*-nek *nekik*-re rövidülése is hasonló a tárgyas ragozású igealakok összehasonlításához: *vetnéjék* > *vetnék*, **vetéjék* > *veték*, habár ez utóbbiakban más módosító elem, mód- és időképző: *-né*, *-é* levén jelen, ezeknek *-é-je* mind az egyes, mind a többes számban természetesen más úton fejlődhetett (*neki*—*nekik* és *vetné*—*vetnék*, *veté*—*veték*). Szembeszökő azonban közöttük az az egyezés, hogy a többesi alak mind a három esetben pusztán a többes képző által különbözik az egyszámútól: *neki*:*neki-k*, *vetné*:*vetné-k*, *veté*:*veté-k*, mintha a többesek nem is volnának egyebek, mint — akárcsak a főneveknél (*kocsi*:*kocsi-k*; *papné*:*papné-k*; *góré*:*góré-k* stb.) — az egyes alakoknak pusztán *-k* képzővel való továbbképzései.

A **nek-é* viszonyzó személyragos alakjainak főntebbi fejlődése csaknem teljesen megegyezik a személyragozott főnévi igenév fejlődésével, a mi annál érdekesebb, mert ezen igenévnek *-ni* képzője valószínűleg szintén lativusi *-ét*-t rejt magában, tehát így elemezhető: **n-é* (vö. TMNy. 511 és Szinyei: Nyelvhaszn. 88). Ime a személyragozott főnévi igenév a személyragozott *nek*-kel szembe állítva:

<i>élném</i>	<i>nekém</i>
<i>élnéd</i>	<i>nekéd</i>
<i>élnie</i>	<i>neki</i> és <i>nekie</i>
<i>élnünk</i>	<i>nekünk</i>
<i>élnéték</i>	<i>nekték</i> (< <i>*nekēték</i>)
<i>élniük</i>	<i>nekik</i> és <i>nekijük</i> .

A mi különbség van köztük, azt szerintem meg is lehet magyarázni. Annak ugyanis, hogy a több. 2. szem. *élnéték* alakban a *-ték* előtti *ē* hang megmaradt, a hangtani helyzet az oka. Igéink legnagyobb száma csonka tövében mássalhangzóra végződván, e végmássalhangzó a képző *n*-jével olyan hangtorlatot okoz, a mely mellett a zárt *ē* kiesése lehetetlenné vált; a magánhangzón végződő csekélyszámú tövek aztán (*lönötök*, *jönötök*, *hínatok*, *rínatok* stb.) kénytelenek voltak amazoknak analógiájához ragaszkodni. Hogy az *élnie* miért nem vesztette el személyragját (mint a *nekie* > *neki*), annak meg nyilván az az oka, hogy az *-e*-re a személyrag nélküli *élni*-től való megkülönböztetés végett szüksége volt a nyelvnek. Az egyszámú személyragos alaknak eredeti *élnie* formában való megmaradása aztán maga után vonta a többesi személyragnak is összehasonlatlanul maradását, míg a *nek*-nél az egyes *neki* mellett a *nekik* éppúgy elfogadható volt a nyelvérzékre nézve, mint a hogyan a névszókban egymás mellett állanak *kicsi* és *kicsik*, *néni* és *nénik*, vagy — hogy a *neki*, *neki*-vel egyhangzású szót említsek — a régi *néki* (a. m. némely ember) és *nékik* (némelyek), s mint a hogyan a tárgyas

ragozásban is egymás mellett találjuk a *veti—vetik*, *nézi—nézik* stb. egyes-többes alakokat.

A -nek személyragos alakjainak eredetét azonban másként is magyarázhatni. Ezt a másik magyarázatmódot Szinnyei Nyelvhasonlításában (136—137. l.) találjuk. Szinnyei is a *nek* szónak teljesebb ősi lativusi alakjából indul ki, a mely szerinte a tővégi magánhangzóval (-*ē*) és a lativusragnak is föltehető teljesebb alakjával így hangozhatott: **nekē-je* * Ennek továbbfejlődését Szinnyei így képzei: *nekē-je* > **nekēi* > **nekt-* > *neki*. Szinnyei tehát a személyragos alakok alapjául egy *neki* alakot tekint, a mely — ha jól értem néma fejtegetéseit — nem azonos a mai *neki*-vel, minthogy ez már úgy rövidült a régi teljesebb alakú, személyragozott *neki-je*-ből. Szerinte tehát a személyragos alakok így alakulhattak:

- E. 1. sz. *neki-m* > *nekēm*
 2. sz. **neki-d* > *nekēd*
 3. sz. *neki-je* > *neki*
 T. 1. sz. *neki-nk* > *nekēnk* > *nekōnk* > *nekünk*
 2. sz. **neki-tēk* > *nektők*
 3. sz. *neki-jēk* > *nekik*.

Ha a kiindulásul szolgáló *i* hangzós alakok (*nekim*, *nekid* stb.) valók, vagyis ha személyragos formáinkat valamikor csakugyan *nekim*, *nekid*-nek ejtették, akkor a fejlődésnek főntebbi menete egészen kifogástalan. A 3. személybeli *nekije* > *neki* és *nekijék* > *nekik* változás ugyanis már az előbbi magyarázat szerint is föltehető és elfogadható volt; az egy. 1. és 2. személybeli *nekim* és **nekid*-nek *i-je* egy fokkal nyiltabb *ē*-vé lett (*nekēm*, *nekēd*); ugyanez történt először valószínűleg a *nekink*-ben is, a *nekēnk* aztan a főntebb már magyarázott úton fejlődött tovább; végül a **nekitek* alak *i-je* ugyanazon hangtörvény szerint esett ki, mint a főntebbi magyarázat *nekitek*-jének *ē* hangja.

Mármost csak az a kérdés, hogy az *i* hangzós alakok kimutathatók-e, illetőleg valószínűnek tekinthetjük-e eredeti megvultukat.

A Szinnyeitől kiindulásul fölvevett *i* hangzós alakok közül a *nekije* és *nekijék* kétségtelenül kimutathatók a régiségben, sőt megvannak a mai népnyelvben is (l. TMNy. 669. l.); a **nekid* és **nekitek*, mint megcsillagozásuk is mutatja, csak föltételezett, illetőleg kikövetkeztetett alakok; a *nekim* és *nekink* ejtést ellenben Szinnyei szerint azon régi *nekym* és *nekynk* írású alakok őrizték meg, melyeket Simonyi idéz a TMNy. főntebbi helyén. Simonyi adatai ezek: *nekym* LevTár I. 2, *ennekym* DebrC. 492 (kétszer) és *mynekynk* RMNy. IIIb. 34. Ezeket az illető helyeken csakugyan megtalálható alakokat, úgy látszik, sem Simonyi, sem Szinnyei nem vizsgálták meg közelebről, pedig fontos nyelvtörténeti következtetéseket csak kétségtelen, vagy legalább is föltételezett adatokra lehet építeni. En azonban az említett régi példáknak *nekim*, *nekink* ejtésében nagyon is kételkedem.

A leveles Tár *nekym* alakja ugyanis egy — mellékesen megjegyezve török embertől való — olyan levélben fordul elő, melynek helyesírása igen gyarló (vö. *twdoth*, e h. „*twdodh*“; *welyeth*, e h.

* A fordított kérdőjel a hangrendjükre nézve meg nem állapítható ősi zöngés magánhangzók közös jele. Z. Gr.

„weledh“; *akaroth*, e h. „akarođh“ stb., sőt Szalay Ágoston szerint az évszáma is el van hibázva), s e mellett azt a sajátos írás-módot mutatja (a melylyel egyébként más kéziratokban is találkoztam már), hogy az *y* igen sokszor fölösleges töltelékül van benne alkalmazva. Ime: *kezenyettemet*, olv. készzenetemet; *hyzenttyem* izenfem; *welyeth* veled; *azyee* azé; *anyak* „annak“ (ez utóbbi helyes alak egyébként utána is van vetve az előbbi hibás írásmódnak); *alyath* (kétszer is) alatt; *elyő* elő. Ezek alapján kétségtelen, hogy a levélben előforduló s kérdésünkre nézve döntő *nekyedh* és *nekyem* írásmódok (melyek közül Simonyi az elsőt idézi is, a másodikat azonban már nem vette észre) egyszerűen csak ezt jelentik: *nekéd*, *nekém*. S ha mindezen helyesírási furcsaságokat, a mint kell, Simonyi és Szinnyei is figyelembe vették volna, alig jutottak volna más következtetésre, mint arra, hogy az imént idézett *nekyedh* és *nekyem* mellett a levélnek egyetlen helyén olvasható *nekym* is valószínűleg *nekyme* helyett áll s egyszerűen *nekém*-et akar jelenteni.

Am engedjük meg, hogy a *nekym* nem tollhiba egy fölös *y* betűvel írt *nekyem* helyett, hanem hogy éppen az *y* akarja benne a személyrag előtti magánhangzót kifejezni, vagyis hogy a török ember leveleinek *nekym* alakjában az *y*-nak ugyanaz a jelentősége, mint a Debreczeni Codexben kétszer előkerülő *ennekym* s a RMNy.-ben olvasható *mynekynk* alak *y*-jának. Vajjon ez a három, illetőleg négy *y* betűs alak kétségtelenül *i* hangzós ejtést jelent-e: *nekim*, *énnekim*, *minenkink*? Én nem vagyok hajlandó *i*-vel olvasni ezeket az alakokat, nem pedig első sorban azért, mert régi helyesírásunk sajátosságai eddig tudományosan, minden részletre nézve megállapítva nincsenek, s mert éppen az *y* használatában annyi föltűnő s hangtörténetileg alig igazolható írásmóddal találkozunk (a mint részben a LevTárbeli példák is mutatják), hogy a kivételes *y* betűs alakoknak *i*-vel olvasását fölötte kétségesnek kell tartanunk. Magukról a régi *i*-ről és *y*-ról pedig éppen Szinnyei mutatta ki, hogy igen sokszor nyilvánvalóan zárt *ē*-t kellett jelenteniük (l. „Közép kori nyelvemlékeink olvasása“ című értekezésében, NyK. 27 270—272), s ezért ő a Halotti Beszéd *isemucut*, *ig*, *gimilcicutul*, *letic lilki*, *timnucebelevl* alakjait is újabban így olvassa: *ēsemōkōt*, *ēgy*, *gyimēlcsēktul*, *lēlēk(ērt)*, *lēlki(ērt)*, *tēmñōczēbelōl* (l. „A magyar nyelv“ cz. kézikönyvének 1906-iki kiadását). Én azt hiszem, hogy enne az *ē* jelentésű *i*, *y* írásmódnak késő maradványai a XVI. százak közepéig is lenyúlhattak, s azért a DebrC. idézett helyén a kétszede is előbukkanó *ennekym* szerintem egyszerűen *énnekim*-nek olvasandó annnyival is inkább, mert ugyanezen codexnek ugyanazon, negyedik, kéztől eredő részében (a Katalin-legendában) egyéb olyan alakokat is találunk, melyeknek *y*-ját alig lehet *i*-nek olvasni: *kyueteketh* (492. l.), olv. követeket; a. m. követeket; *kyveteth* (531. l.) követēt, követet; *kywes* (523. l.) *kē*wess, *kō*wess; *kydyghlen* (492. l.) *kē*diglen, ma: pediglen. Tudtommal ugyanis sem a *kōvet* főnévnek és *igē*nek, sem a *kēdig* kötőszónak nincsen biztosan kimutatható *i* hangzós ejtése. Megjegyzendő még, hogy ugyanezen negyedik kēz is a *kēdig* szót általánosabban *e*-vel írja: *kēdyghlen* 527, *kēdygh* 528, *kēdyg* 530, *kēdegh* 542 stb., és hogy az *y*-t itt is sokszor találjuk fölös töltelékül, mint Deli Memhet főntebbi levelében: *ezy* ez 491, 497, 498 stb. (de legtöbbször *ez*, *az*), *eyiely* éjjel 520, *byzyon* bizony 503, *holy* hol 520. A mi a RMNy.-ből való példát, a szintén kétszer is így írt *mynekynk*-et

illeti, ennek az *i* hangja is igen-igen kétségessé válik, ha az egész 1560-iki levelet végigolvasva, benne ilyen alakokkal is találkozunk kell: *nekijunk* olv. *nekünk*, *keznetijunknek* olv. *készületünknek*, s ha ezek után a *mijnekijnk*-ben egyszerű tollhibát, sőt sajtóhibát is föltehetünk. Egyébiránt helyesírástörténeti szempontból még az a kérdés is joggal fölvethető: nem jelent-e az *y* olykor (s pl. a jelen esetben is) egyenesen ajakhangú *ü*-t is.

Mindezeket figyelembe véve, alig fogjuk többé a Simonyitól fölhozott és Szinnyeitől kiindulásul elfogadott adatokat olyan *i* hangzós ejtéseknek tekinteni, a melyekből *i* > *ë* hangváltozás útján a *nekëm*, *nekëd* alakok keletkezhetek volna. Nem állítom azonban, hogy a Szinnyeitől elgondolt fejlődésmenet (**nekëjs* > **nekëj* > **neki* > *neki*) az egy. 3. személyben, sőt talán a többi alakokban is végbe ne mehetett volna; de azt tartom, hogy ilyen fejlődésnek jóval az írott nyelvtörténet korszaka előtt kellett lefolynia, s a XVI. században *nekim*, *nekid* ejtésről szerintem alig lehet már szó.

A másik kérdés, a melyre még felelnünk kell: mi az oka a *nek* személyragos alakjaiban mutatkozó azon kivételességnek, mely őket az összes többi lativusi eredetű viszonyozók személyragozásától megkülönbözteti (*bel-é-m*, ellenben *nek-ë-m* stb.)? Erre, azt hiszem, könnyebb a felelet.

Főntebb már láttuk, hogy a *nekëm* stb. személyragos alakok alapjában véve föltűnően egyeznek a főnévi igenév személyragos alakjaival (*élnëm* stb.). Minthogy a főnévi igenévet is eredete szerint olyan lativusi formának tekinthetjük, mint a *-nek* rag s a *nekëm* stb. alapszavát, világosnak látszik, hogy a többi személyragozott lativusoktól azért kell mindkettejüknek különbözniük, mert először valószínűleg régibb irányjelölő alakok amazoknál, hiszen az egy *elé*-t kivéve, a többi *-é* ragos határozószók valamennyiének maig is megvan az alapszavuk (*bel-é: bël*; *fel-é: fél*; *föl-é: föle vminek*; *kör-é: kôr*; *köz-é: köz*; *mell-é: mell*), s ez utóbbiak már nyilván a külön magyar nyelvtörténeten belül keletkeztek; másodszer mert a *nek* viszonyozó jelentésénél fogva gyakoribb használatú lehetett, mint többi lativusaink, s főképp gyakrabban használhatták az élő alapszó nélküli, tehát valamivel régebbi korra visszavezethető *elé* viszonyozónál.

ZOLNAI GYULA.

ARANY-MAGYARÁZATOK.

XXV.

Visszaperdül mint a gyűrű. A „Szibinyáni Jank“ balladában fordul elő ez a hasonlat, ott, a hol a hajtóktól fölvert farkasról ez van mondva:

„ — — — Ím azonban!
Zörmöl a gaz, reng a sűrű:
Nagy csikasz vad ugrik föl, de
Visszaperdül, mint a gyűrű.“ (4. str.)

Az 1907-i Nyelvőr 480. lapján Saguly József így ír e helyről: „Arany János ezen kifejezésének különféle magyarázatait hallottam és, ha

jól emlékszem, Riedl Frigyes is megjegyezte Aranyról szóló előadásai folyamán, hogy a kifejezés eredete kétséges. Az eddig hallott magyarázatokat én sem tartom kielégítőeknek, mert nem elég szemléltetők. Döntsék el az illetékesek, nem lehetett-e a hasonlatnak forrása az a gyermekjáték, melyet le próbálok írni.

Nyári napokon, mikor nincsen sár, két gyerek egymással szemben, 15—20 lépésnyi távolságra leül, lehetőleg síma helyen. Mindegyiküknek van egy-egy spárgából való hurka, melyet lábukra feszítenek. A játékhoz tartozik egy két-három cm. átmérőjű rézkarika is. A játék már most abból áll, hogy az egyik gyerek a lábára feszített hurok két szára közé becsavarja a rézkarikát. Mikor a hurok eléggé megfeszült, akkor a gyerek hirtelen elereszti a karikát. A megcsavart hurok természetesen a csavarás irányával ellenkező irányban, a karikát erősen megforgatja. A mint a karika a földre esik, a huroktól eredő lökés erejénél fogva néhány pillanatig a forgással ellenkező irányban, a gyerek felé halad, ott egy pillanatra megáll s aztán forgásának irányában hirtelen a szemben ülő gyerek felé indul, „visszaperdül“, a ki ugyanilyen módon megint visszagurítja az elsőnek.

Azt gondolom, hogy Arany ebből a játékból vette a Szibinyáni Jankban előforduló hasonlatot. Ez a hitem annál erősebb, mert Békéscsaba, a hol ezt a játékot gyermekkoromban még ismerték s talán most is ismerik, nincs éppen messze Szalontától. Ha pedig bebizonyulna, hogy Szalontán is ismerik azt a játékot, akkor, azt hiszem, a költő kifejezésének forrása sem volna kétséges.

A Nyr. szerkesztője is helyesli ezt a magyarázatot, melyet szerinte megerősít „az a körülmény, hogy Arany János különben is fölhasználja költeményeiben a gyermekjátékokat. Érdekes pl. a Buda halálában előkerülő *csürccsavarintó*, erről bővebben a Nyr. 21:95. és 141. lapján volt szó.“

Mellőzve, hogy Riedl „a kifejezés eredetét kétségesnek“ mondta volna (a mit nehezen hiszek), mellőzve, hogy Saguly „az addig hallott magyarázatokat (miféle magyarázatokat? hol, kitől hallotta?) azért nem tartja kielégítőeknek, „mert nem elég szemléltetők“ (mit akar evvel mondani?): kijelentem mindjárt, hogy S. magyarázata nem valószínű, nem állhat meg több oknál fogva s a Nyr. szerkesztőjének „körülménye“ is inkább ellene bizonyít.

1. A Saguly hasonlata már azért se talál, mert az erdőben fölvert s kitérő, de a vadászok láttára visszaperdülő vad futása éppen nem olyan, mint a leirt játék karikájáé, mely előbb a perdítő gyerek felé halad s azután a másik felé, tehát *előbb pereg vissza, csak úgy előre*.

2. A farkas *perdül* (inchoativum), tehát egyszer, egyet pereg, míg a játszó gyerek karikája *peregve* indul s *peregve* halad, vagyis *folyvást pereg*. E szerint így kellett volna:

„Visszapereg, mint a gyűrű.“

3. Igaz, hogy Arany föl-fölhasználja költeményeiben a gyermekjátékokat, de azokat le is írja, legalább megnevezi, vagy úgy említi, hogy menten ráismerjünk. Pl. a TSz. X. É.-ében részletesen le van írva a „bakfity“ játék, a XI. É.-ben megnevezve a „*Kinn a farkas, benn a bányá*“.

A Simonyi említette *csürccsavarintó* így fordul elő a Buda halála IV. énekében, midőn Etele gyakorlatoztatja seregét:

„Van, hogy egész tábor kapu módra fordul,
Minden csapat éllel meredez a sorbul,
Mint gyermeki játék-csúrcsavarintóban,
Sarkon forog egy vég, más szilaj ugróban.“

Másutt így:

„Sárga lován Lajos maga úgy czikázik,
Mint mikor a gyermek tükörfénygel játszik“ (TSz. VII. É.)

vagy így, takartabban:

„Csak mintha pajzán szélfiak szeszélye
Egykor magát mulatta volna véle,
Midőn a porba' játszáán, mint szokott,
Fővényből a pusztán csibét rakott“ (A tetétleni halmon).

De itt pusztán áll a *hasonló*: „mint a *gyűrű*“. Hogy lehetne ebből valami gyermekjátékot kivájni erős képzelődés nélkül? mi több, olyant, a mely tán nem is általánosan ismert? A *hasonlónak* egyszerű megnevezése csak akkor történhetik, ha világos a hasonlóság, ismertek a vonások, melyekben az összehasonlított tárgyak egyeznek. Pl. (hogy a fogalomkörben maradjunk):

„Ügy forog, mint a *kerék* (vagy *pereszlen*)“ (nép).

„Pörög a *táncz*, mint az *orsó*“ (Éjféli párbaj).

„Szembe állva aprózza Pannika,
S meg-megpördül, mint a szélkarika“ (Czuczor).

Mindennélfogva ragaszkodnom kell ahhoz, a mit már innen-onnan harmincz éve irtam e hasonlat megértetésére (M. Olvasókönyv II. k.): „Jól hasonlítja a költő a vadnak a sűrűből kirohantát, de megint oda visszafordultát a *gyűrű* szokott *gurulásához*, mely egy darabig egyenes irányban szalad, de majd arrafelé kanyarodik vissza, a hounan kiindult.“

Hogy Saguly ezt a magyarázatot ismerte-e s szintén a nem kielégítők közé sorozza-e, nem tudom; de azt tudom, hogy csak ez a helyes. A kinek még kétsége volna, eloszlatja a TSz. V. é.-nek következő helye, mely a vitatottal lényegileg egy:

— — mint döbbsent öze vadon tájnak,
Íszonyát felfogván az ijesztő tárgynak.
Visszagurul mintegy teste körül s száguld
Tüske, bozót, sűrű neki jó országút.“

Minek keressük messze, a mit közel találunk?

LEHR ALBERT.

SZÓ- ES SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Följegyzések. 1. *Akarnok* = stréber. 1892. („Galamb a kalitkában“).*

2. A *kigondoló bizottság*-ot Bánffy idejében használtam először a „Pesti Hírlap“-ban, mikor az összeférhetetlenségi kérdés fölmerült első ízben. Bánffy egy bizottságot küldött ki, hogy a kérdéssel foglalkozzék. Ezt neveztem el *kigondoló bizottság*-nak cikkemben, s azóta minden bizottságot, mely nem a kérdés megoldására, hanem *elaltatására* küldetik ki, így nevezi a politikai terminologia.

3. *Kun-kapitány*. Alföldi társaságokban egy-egy olyan szegény rokon, a ki ott ül a borozó asztalnál s ügyel, hogy mindenki igyék s töltöget a poharakba, szóval ügyel az ivási rendre.

4. *Lázás tevékenység*. „Horváth Gyula úgy tudja gruppirozni a semmittevést, hogy lázas tevékenységnek látszik.“ (Pesti Hírl. 1883.)

5. *Mezei hadak*. Így neveztem el azokat a képviselőket, a kik nem laknak Pesten s kiket távirattal szokás összehívni. (U. o.)

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Elmond fűnek-fának. Marót Károly a Magyar Nyelv legutóbbi füzetében abbeli véleményének ad kifejezést, hogy a czímben említett kifejezés internationalis néphiten alapszik. Ő csak a német népköltésből idéz idevágó sorokat. Hogy Marót véleménye helyes, azt a finn népköltés is ékesen bizonyítja. A Kanteletar I. könyvének 57. dalában, mely Kanteletar-fordításomban** „A leghűbb barát“ czímen található, elmondja az ékes, hogy senkire sem meri rábízni fájdalmát, még testvéreire sem, mert mindjárt elbeszelnék a faluban. A dal így végződik:

Kinek nyissam hát szivem meg,
Bizalommal kihez menjek,
Hogy ne tudja meg a világ
Szivem rejtett búbanatát?

Erdő halmára kimégyek,
Isten fáinak beszélek,
Nyárfa levelének szólok,
Fűzfa ágának panaszolok;
Nem beszélék, a mit mondok,
Nem susogják el a lombok!

BÁN ALADÁR.

Könyvkoporsó. Bod Péter Szent Hiláriusának (1760) 356. kérdésében fordul elő ez az alig ismeretes összetétel. Kiket mondanak

* Mikszáth K. munkái. Új sorozat (Révai testv. kiadása 1903) 8-ik köt. 46—47. l. Szerk.

** Kanteletar, a finn népköltés gyöngyei. Ford. B. A. Budapest, 1902. 39—40. l.

Könyv koporsóknak? „A kik a jó Könyveket szüntelen olvassák, és a Tudományt mint a Tyuk-fiat ugyan megeszik“. MA. 1604. évi szótárában pedig: Bibliotaphi: „*Keönyv koporsoc*, az az: oly emberek, kie midón valami jó könyveket kaphatnak, senkivel nem közlic, hanem csak magoknak titkon olvassac“. A NySz.-ban ugyanigy, de csak 1647-ből. Cal. a „bibliotaphi“-t így értelmezi: „Ab eruditiss appellantur qui... librorum aliquid insignium nacti, nemini eorum copiam faciunt, sed in arca, velut in *sepulchro* quodam inclusos asseruant“. Ugyan ő nála „sepulerum“ magyarul *koporsó* is.

KRISTÓF GYÖRGY.

Össze. Az eredetibb *össze* igekötőnek hangtanilag tovább fejlődött *össze* alakjára nézve Lippai 1753-iki kiadású Posoni Kertjének adatai alapján Tolnai Vilmos azt véli, hogy ez az újabszerű ejtés a XVIII. század közepén kezdett szokottabbá válni, s hogy az *össze* alakot nem a nyelvújításnak kell betudnunk, a mint a NyÚSz. tette, hanem „természetes fejlődés termékének tarthatjuk“ (MŰy. 5:33).

Ez utóbbi nézetet magam már akkor meg mertem kockáztatni, mikor a Nyelvújítás Szótárát bírálva, sem Mikesnek *essze* ejtését, sem a Tolnaitól most napfényre hozott *össze*-féle adatokat nem ismertem (l. Nyr. 32:165 és 35:471). Az *össze* alakot azonban most már sokkal régebbnek mondhatjuk. Megvan ugyanis a Kolozsvári Glosszákból is, melyeket Pálfi Márton tett közzé a Nyelvőr 1907-iki évfolyamában és a Nyelvészeti Füzetek 45. száma alatt. E nyelvemlékünkben két különböző korbéli magyarázatok vannak. Az újabbak között, a melyek Pálfi szerint Ajtai Mátétól és Bölöni Fülöptől származnak és 1577 táján készülhettek, az *össze* ejtés 5-ször is előfordul, megvan azonban mellette 4-szer az eredetibb *össze* alak is. Hogy a közlés helyes, arról Pálfi Márton szívességéből, a kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárában levő eredetinek megtekintése útján személyesen is meggyőződhettem. Csupán az újabszerű *össze* adatait jegyzem ide. még pedig az eredeti helyesíráshoz teljesen hiven: „colligere *ozze* gywtyeny“ E₂; „comparare *ozze* uetui“ E₂; „congregare *ozze* giwlny“ F₁; „contritrus *ozze* romladoroz“ F₂; és „*ozze* rontany“ uo. (A *v*-és alakokat lásd Pálfinál, *özzevehordás*, *özzevesztetni*, *özzeveonni* szavak alatt.) Az *össze* ejtés tehát az Ajtai-Bölöni-féle glosszák tanúsága szerint már a XVI. század végén járatos volt.

Ezek után azt sem fogjuk lehetetlennek tartani, hogy az OklSz. 1683-iki *öszö* adatában (l. *összerak*-nál), a melyet különben magam jegyeztem ki, voltaképen nincs is íráshiba. A többi közvetett adatok *összé*-ért nem veszünk *öszve*.

ZOLNAI GYULA.

Szesztra. *Sestra*, vagy magyarosan írva *szesztra*, minden szláv nyelven nőtestvért (soror, schwester-t) jelent. A közkézen forgó magyar szótárakban ellenben azt találjuk, hogy *szesztra* magyarul annyit tesz, mint *cistercita*, *cisterci rendbeli*. Így pl. CzF.-nál, valamint Ball. Teljes Szótárában: „szesztra, szesztra barát: cistercita rendbeli, másképp tarkabarád.“ Fogarasi, valamint Ball. magyar-német szótáraiban pedig: „der Cisterzienser“. — SimB. és KelB. is mellőzték e szót, s a MTsz. sem ismeri.

Kinél találni a *szesztra* eme jelentését legelőször? Nagy János Hierolexiconja szerint Kresznericsnél, és csakugyan magam sem találtam ennél régebb adatot. Kresznerics pedig azt mondja, hogy ő e régi szót és a *cistercita* jelentést Szt Margit legendájából írta ki.

Mielőtt a Marg.-leg. illető helyére rányitnánk, nézzük meg régi szótárainkat: ismerik-e a szesztrát és miként értelmezik. Csakugyan van két régi szótárunk, melyekben a szesztrát megtalálani.

Az egyik Pesthi Gábor Nomenclaturája (első kiadása 1538-ból). Itt Cap. 46-ban „Hungerisch *zesztra*, lateynisch *monialis* és Teutsch *die nonn*“. — A másik a Schlägli szójegyzék a XV. század elejéről. Ez különbséget tesz a *szesztra* és az *apácza* közt. Az utóbbi itt am. „*monialis*“, amaz pedig „*begena*“. Ennek alapján Szamota (Schl. szój. 27) azt állította, hogy szesztra nem jelent akármiféle apáczázt, de hogy milyenfélét, arról nem nyilatkozott.

Legutóbb Melich foglalkozott a magyar szesztra jelentésével és származásával (Szláv. jöv. II:403). Szerinte Szamota tévedett, mikor különbséget akart tenni az apácza és szesztra között, hiszen régi adatok bizonyítják, „hogy a szesztra és az apácza teljesen egyenlő jelentésű kifejezések“.

A magyar szesztra jelentésére nézve tehát háromféle szótári magyarázat is van: 1. A Kresznericsé, mely szerint „szesztra am. cistercita“. — 2. A Pesthi Gáboré, mely szerint „szesztra am. apácza“. — 3. A Schlägli szójegyzéké, mely szerint szesztra am. *begena*, tehát nem akármiféle, hanem csakis bizonyos fajta apácza.

Végezzünk először Kresznerics állításával. Ez egyes-egyedül a Margit leg. következő helyére van alapítva: „elmenne valamely zerzetben, jelelvel kedeg zent bernald zerzetben auagy az zertrak kevzyben“. Kresznerics okoskodása, úgy látszik, ez volt: Szent Bernát szerzete nem egyéb, mint a cistercita szerzet; a régi *avagy* szócska pedig ugyanaz, mint a mai *vagyis*: következik tehát, hogy „a szesztrák közé“ csak annyit tesz, mint „a cisterciták szerzetébe“. Ez az okoskodás azonban hibás. Az *avagy* szócska t. i. nemcsak *vagyis*-t jelent, hanem *vagy pedig*-et is. Íme néhány régi példa a NySz.-ből: Mert nem kóuettel ifiakat, zegéneket *auagj* gazdagokat“. — „Minden varas *avagy* haaz“. — „Ha valaki en atiamfiath *auagi* en fiamat es meg vltte volna“ stb. Látni való, hogy a fönt idézett mondat így is érthető: „vagy a Szent Bernát szerzetébe, vagy pedig a szesztrák közé“. Ez tehát semmit a bizonyít a szesztrák és a cisterciták azonossága mellett.

Kresznerics magyarázata megdölvén, most már csak azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy a szesztra mindenféle, vagy ha nem, hát miféle apáczázt jelentett a régi magyar nyelven?

A Schlägli szójegyzék, mely Pesthi Gábor Nomenclaturájánál több mint száz esztendővel régibb, a szesztrát, mint már mondtuk, deákul *begenának* nevezi. Mik voltak ezek a *begenák*, vagy szokotabb helyesírással: *beginák*?

A *behinákon* — így olvassuk pl. a Pall. lex.-ban — „olyan jámbor nők értendők, kik bár nem tettek szerzetesi fogadalmat, mégis külön helyeken, kisebb házakban, legtöbbsnyire kettesével laktak és kezük munkájával, betegápolással vagy más hasznos foglalkozással tartották fenn magukat. Később azonban eretnokség vadjába estek s ezért üldözték is őket. Némelyek úgy tarthatták fenn magukat, hogy a *ferencziek* vagy *domonkosok* harmadik rendjét fogadták el“ stb. (Vö. DuC. és Grimm.)

Lássuk már most, hogy a régi (kivétel nélkül XVI. századi) adatok, melyeket a szesztra szóról a NySz. összegyűjtött, melyik magyarázatot támogatják, a Schlägli szójegyzékét-e, vagy a Pesthi Gáborét?

A Schlägli mellett szólnak a következő adatok:

1. Pelda oluastatyk keet aytatos zeztrakrol, kyk zoktak vala evlny chak evmagok nemely hytvan nadas hazachkaban (CornC. 238). — 2. Vgyan azon varasban, mykoron nemely aytatos azzonyallatok jevnenek predicator zerzetbely fratereknek egyhazatwl *ev hazokhoz* zent damancos atyank teste fel emelete jnnepen. Leleek *nemely zomzegyokat ev haza mellett* fonuan... Ez azzonyallat megharagot elmeuel monda nekyk: Ty kik vattok az barátoknak *aytatos zeztray*, illyetek az ty zenteteknek jnnepet. (Dom. C. 163). — 3. Ez nemes zent zerzetből* zarmazynak kylemb kylemb zent zeztra es berekeztöt apacchya zerzetők** (Érd. C. 451). — 4. Es menne be (szent Erzsébet) zent atyank ferencznek harmad zeerzeteeben az zeztraak közzee (Érd. C. 644). — 5. Vadnak afzfzonyallati szörzetek, Apatzasagok es Szesztrasagok, mellyek közzul nemelylek Beginaknak, Nonnaknak... nevezetnek. (Gyarm. Fel. 49a).

Ez ötön kívül még csak egy idevágó adat van a NySz.-ban. Erre Melich különös sülyt helyez, mint olyanra, mely világosan bizonyítaná, hogy a szesztra és apácza teljesen egyenlő jelentésű kifejezések. Ez adat a NySz.-ban így hangzik: „Az ev vra hagyva evtet *nemely apachakual auagy zeztrakual*.” (Marg.-leg. 195). Az „apácza avagy szesztra” mondatrész csakugyan azt látszik bizonyítani, hogy az *apácza* azonos jelentésű a *szesztrával*. Ha azonban a NySz.-beli csonka mondatot a Marg.-leg.-ből kiegészítjük, egészen másképp fogjuk a dolgot látni. Ekkor ugyanis a mondat így hangzik: „Ev vra hagyva evtet *nemely apachaknal auagy zeztraknal ezen zygetben, kyk lakoznak vala ez clastromnak mellette kyvevl*, hog evtet menden napon el hoznayak az koporsohoz”. Íme látjuk, hogy ezek a szesztrák is nem klastromban, hanem *kívül* laktak; beginák voltak ezek is, kik a Margitszigeten betegápolással foglalkoztak.

Mindezekből kitűnik, hogy nem Pesthi nomenclaturája, hanem a Schlägli szójegyzék értelmezte a szesztrát helyesen. Szesztra am. lat. beghina, beguina (DuC.), ném. begine (Grimm).

Természetes, hogy mi ezt az elnevezést valamelyik szláv nyelvből vettük. Érdekes volna megtudni, hogy melyikből?

SZILY KÁLMÁN.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

I.

A magyar vezetéknevek eredetéhez. Erdélyi László tanulságos latin adalékokat közölt a magyar vezetéknevek keletkezéséhez (MNy. 4:71); czikke megjelenése óta folyton figyelemmel kísérem XVI. századbéli nyelvemlékeinkben a vezetékneveket s egyre keresem, nem szolgáltatnak-e valamiféle magyarázatot a magyar családnevek kialakulásához. Csak néhány adatot találtam, de igen tanulságosakat. Két példám azt bizonyítja, hogy a vezetéknev még a XVI. században, legalább bizonyos vidéken, éppen olyan értékű jel-

* T. i. a Domonkoséból.

** Itt a szesztra-szerzetek világos ellentétbe vannak állítva a berekesztett (vagyis klastrombéli) domonkos-apáczákkal.

zője volt a keresztnévnek, mint akármiféle más jelző: Bizon uram bintetlen vagyok, ... kitt én az én *Zriny jó uramnak* Ormosdon mondék ő kegyelmének (TörtTár 8:540; 1557). Ma már a vezeték-név állandósulva annyira összeforrt a keresztnévvel, hogy semmiféle jelző nem furakodhatik közéjük, tehát csak így mondhatjuk: *az én jó Zrinyi uram*. Ugyancsak a TörtTárban, az előbbi mondat szomszéd-ságában olvassuk ezt: a *Thurzó kis Erzsicske* = a *kis Thurzó Erzsicske*.

Más két példám a mesterségneveknek vezetéknevül való alkalmazását világítja meg. A mai nyelvszokás szerint a mesterséget jelentő szó a név után szokott állni: *Somogyi Károly asztalos*, *Nagy István bábos*; ebből aztán nem lehet megmagyarázni, hogyan kerülnek ezek a mesterségnevek a keresztnév elé, hogyha vezetéknev lesz belőlük. Kétségtelen, hogy ezek a mesterséget jelentő szók még a XIV—XV. században, tehát a vezetéknevek végleges kialakulása előtt, mindig a keresztnév jelzői voltak, tehát előtte álltak. Ennek a nyelvszokásnak a nyomával még találkozunk a XVI. században is: Nagyságos asszonyom, én vagyok az frater Josa, ... az te Nagyságod néhai szolgájának, *takács* és kegyérsütő Simonnak fia* (Lev.-Tár 2:16. lap 1551-ből). *Szakach Bálintot* haza bocsáttam hozzád, hogy legyen mégis, édes szívem, *ki kedved szerint főzzön* (Thurzó Lev. 1:79. a XVI. század végéről); a mondat értelméből tisztán kiviláglik, hogy itt *Bálint szakácsról* van szó. Különben is ebben a korban a magyar urak és asszonyok szolgálkat leveleikben csak keresztnéven emlegetik. Az már aztán valószínű, hogy *szakács Bálint* fiának a *szakács* valóságos vezetéknevévé lett.** Hogy az ilyen úton való vezetéknevadás még a XVII. század elején is egész közönséges volt, pedig ebben a korban már a mesterséget jelentő szó a név után áll, arra hiteles tanú Molnár Albert, a kinek nyelvtanában ezt olvassuk: „Ungari frequenter sortiuntur cognomen ab ipso, quod exerc-ent artificio; ita ut saepe *Kovácz Antal* simul etiam sit *Antal kovác*, *Antonius Faber*, *ferrarius*“ (Corp. Gramm. 257.) KERTÉSZ MANÓ.

A doctor-czim helye. Szily Kálmán „A mágnás-czim a magyarban“ cz. értekezésében (MNY. I. 49—60, 109—115) számos adattal kimutatván, hogy a mágnás-czim előretételét a nyelv logikája, a történelmi fejlemény s a háromszázados gyakorlat már végleg megállapította, befejezőül azt a megjegyzést teszi, hogy a doctor-kérdés még nem forrta ki magát teljesen. Valóban, e kérdésben bizonytalanság uralkodik nyelvünkben. Az elől Dr.-nak és a hátul dr.-nak egyaránt vannak hívei, s a maga igazából egyik fél sem enged.

Eddig a nyelvtörténet nem szólt bele a kérdés eldöntésébe, mert nem ismert biztos adatot, mely akár az egyik, akár a másik félnek adna igazat. Én azonban nem rég Csúzy Zsigmond műveinek tanulmányozása közben két oly adatra bukkantam, a melyek történelmi szavazat-értékkel esnek a latba. Mind a kettő az Evangéliomi trombita (1724) cz. prédikációs gyűjtemény végéhez függesztett hitvitázó iratban („A Nicea-beli közönséges Gyülekezet Vallása“) kerül elő. Ekkép hangzanak:

„Nyomdokát követő szabadságos pajk-társainak képében megfelelő *Doctor Luther*, és új hit faragással alétván, azt mondgya, hogy *Sola fides*; egyedől csak magán a hit elégségeselég üdvösségünk-re“ (745).

* Alkalmassint a Lev. Tár olvasás-hibája *szakács* helyett. Szerk.

** Vö. MNY. 1:57.

„*Doctor Calvinus János* szova: Nem hiszi az Istent, a ki az ő itéletit nem rettegi, hanem Ateus, Isten-tagado, Isten-nélkül-valo“ (761).

Ez a XVIII. század elejéről való két hiteles adat világosan szól a mellett, hogy a *doctor-czim* a régi szokás-jog alapján a név elé való. Mert Csúzy nyelvérzékének tisztaságához szó se férhet.

Purga. Balásfi Tamásnak Csepregi iskolájában (1616) ötlük szemünkbe ez a NySz. szerint kétes értelmű szó: „Az ilyen tétouázások ugyan jó formában öntött golyobis volna, töltöst iádczhatnátok velle, de *purgát* nem“ (139).

Lássuk, mi a *purgá*-nak értelme és eredete.

Balásfi idézett mondatának a szövegéből első tekintetre azt következtethetnők, hogy a *purga* valami játék-félét jelent (vö. *töltöst iádczhatnátok*); ámde jobban szemügyre véve, az a gondolat támad bennünk, hogy itt a *töltöst és purgát játszani* kitétel igazában csak szójáték gyanánt van alkalmazva. A mondás valószínű értelme ez: tétovázások inkább nagyobbítaná, mintsem mentené hibáikat. A *purga* értelme tehát alkalmasint *mentség* lenne.

Ennyit sejtet maga az idézett mondat. Mitszól hozzá a nyelvtörténet?

Csúzynál olvasom a következő két mondat: „Szaporán minden törvényes *purga*-nélkül executioban vészik a dolgot“ (Morzs. 637.) és: „Jó-akaro barátjának nevezte és *purgára, mentség-re* elégséges időt adott néki“ (Tromb. 649.). Ehhez nem szükséges semmi magyarázat. Elég annyi hozzá, hogy a nyelvtörténet megerősíti azt, a mit Balásfi mondatának szövege is sejtet, vagyis: a *purga* szónak valóban *mentség* a jelentése.

A jelentés ismerete most már könnyen rávezet bennünket az eredet megtalálására.

Molnár és Pápai szótárai bizonyítják, hogy a latin *purgare*: *tisztítani* ige régen meghonosodott nyelvünkben *purgál* alakkal. S a NySz.-ban van egy idézet Czeglédiből, melyben világosan *tisztáz, menteg*t a *purgál* értelme: „Énnékem is kellett magamat s vallásomat *purgálnom*“ (MM. 299.).

Tehát a *purga* szó a *purgál* igének kétségtelen ivadéka. Érdekes példa a régiségből a kikövetkeztetésre.

Dugába dől. A NyUSz. azt állítja, hogy ez a kifejezés először Molnár János Phisikájában (1777.) kerül elő (1:43.). Ezt az állítást arra kell kiigazítani, hogy a *dugába dől* már pár évvel Molnár id. műve előtt olvasható Vajda Sámuelnek „Krisztusnak élete“ (1772—74.) cz. munkájában: „*Dugába dől* minden bátorságunk, és könnyen füstbe megy minden ígérletünk“ (3:424). Vajda nemcsak ezt, hanem a *dugába döjt* kitétel is használja: „A halál *dugába döjti* minden rendelésidet“ (2:138). Mind a kettőt bizonyosan a nép nyelvéből vette.

Rókat nyúz, rókáz. A NySz. e kifejezéseket mai átvitt értelmükben nem ismeri; először SI.-nál: „rókázni, rókát szagatni: vomere“ s ezután Kassainál „rókáz v. rókát nyúz“.

Találtam azonban a régiségben is egy eddig ismeretlen idevágó adatot a községi ifjakkak 1679-ből való táncz- és mulatsági szabályaiban (közölve a Győri Tört. és Régész. Füzetekben 3:287), melyeknek 16. pontja ekképen szól: „Az, ki *rókát nyúz* az szobában... 40“ (dénárra büntetetik).*

RÉTHEI PIRIKEL MARIÁN.

* Németül „einen Fuchs schiessen, schinden, machen, streifen, rupfen“.
V. ö. Tolnai Vilmos szólásmagyarázatát. Nyr. 25:506). Szerk.

II.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Facs kandó*: fecskendő. A mely embernek vér jár a monyabul... facskandóval lújj bele, meggyógyul. (1676; T. T. 1894, 394.)

**Fagyalbogár, fagyalfa-bogár*. Batthyány Ferencz özvegye írja (1570. nov. 27.) egyik levelében: „Im küldöttem fagyal bogarakat; az kiket megmárt, mindeniknek hármat hármat adjon Kegyelmed meginni benne“. (Száz. 1907. 338.) Kétségtelenül a kőrishogár régi neve; mert ez élőködik a fagyal-bokron és ezt használták régen a veszett állatok marása ellen. Erre a szóra különben még egy (újabb) adatom is van: De impotentia; Spanusi Smukin, melyet a Magyarok Fagyal fa bogárnak neveznek, azt egy verdung fa olajba be dögleszteni, és azon olajjal akar mellik hüvek (!) Laha újját kenye az Impotens. (Orv. K. 24.) Ez a *Spanusi Smukin*, melyet az Orv. K. írója hibásan másolhatott valami német kéziratból, nem egyéb, mint a ném. *spanische mucken*, vagyis a kőrishogár. A gyógykezelés is ugyanaz, mint a mi a *Dühös bogár* czimzónál olvasható.

**Fahaj-fü*: kálmos; *acorus calamus*. „Megél ez szárazabb földű kertekben is, és a *fahaj-fü* név alatt (minthogy a szagja, ha megrontsolják, éppen olyan mint a *fahajnak*); ritkaságul sok helyeken tartatik.“ (Mátyus: IV. 396.)

**Fáj-czipros*: herba *sabinae*; segen-baum. (1745; Torkos, 8. l.; Mátyus, IV. 458.)

**Farkasalma*. *Him olasz farkasalma-gyökér*: *radix aristolochiae longae verae*; wahre lange osterlucy-wurtzel. — *Him farkasalma-gyökér*; *rad. aristolochiae longae vulgaris*; lange hohlwurtzel. — *Nyöstén olasz farkasalma-gyökér*: *rad. aristol. rotundae verae*; wahre runde osterlucy-wurtzel. — *Lyi-*

kas ir, hajás farkasalma-gyökér: *rad. arist. rot. vulgaris*; runde hohl-wurtzel. (1745; Torkos, 9. l.)

**Farkasfinggomba*: lásd *Lófunggomba*.

**Farkasgyökér*: farkas répa, farkas bab, farkas méregfü, négy-levelű fü, gyökere-elfordult fü, visszaforduló szöllő, elforduló szöllő, mérgezőfü (Csapó 88). Mai neve: farkasölő sisakvirág; *Aconitum vulparia* Rehb.

Farkas-hárs: lásd *Gyűrűfa*.

**Farkaslábú fü*: *lycopodium*, korpafü. (Domby: 32.)

**Farkas-mák*: *Papaver erratum* = pipacs. (Madács: Házi apateka. Weszprémi: *Succineta*, III, 234.) Weszprémi farkasmag-ot ír; kétségkívül hibásan.

**Farkasméreg-fü*: lásd *Farkasgyökér*.

**Farkas nevető fü*: lásd *Vizi méreg és Istárj*.

**Farkasnyila-fü*: *Bidens bullata* Crantz. (Csapó 88: „Itt Debretzenben a köznép vérhas ellen nagy haszonnal él véle“. (Mai neve: *Bidens tripartita* L.)

**Farkas szöllő*: lásd *Czillárfü*.

**Fasaláta*, kerek télizöld (*Veszelszki* 366). Mai neve: *Pirola rotundifolia* L.

**Fattyú fahaj*: *cassia lignea* (Mátyus: IV. 378.). *Vö. Vastag fahaj*.

Fattyú ón: *czink*. (Molnár: 333.)

**Fattyú sáfrány*: „*cartamus*, *cnicus sativus*, németül: saflor, wilder safran.“ (Mátyus IV. 417.)

**Favíz*. Udvardy György írja Nádasdy Tamásnének (Orsz. Lvltr., Nádasdy-levelek közt) 1560. decz. 13-án: „Az fa vyzeth hath ora korban vette hozzáj“; egy másik levelében azt mondja, hogy minek előtte „az favizet kezdjék innya adni (a doktorok a nádornak), mannát adjanak neki“; ugyanitt az utóiratban azt írja, hogy „az

fa vyzeth meg nem erthetem mykor kezdyk Vramnak adny“, és még több helyen ugyanígy. Ez a faviz valószínűleg ugyanaz a gyógyszer, a mit a németek *holztrank*-nak v. *holztee*-nek neveztek, a latin neve pedig *decoctum lignorum* volt (vö. *fött víz*). Guajakfából, sassaparilla-gyökérből stb. készítették és különösen syphilis ellen használták.

**Fecske-fonal*: *cuscuta europaea*, aranka. Az aranka nevű füvet, melyet fetske fonalnak is hívnak... ez fel foly sűrűséggel tsalánra, lenre, s burjánra etc. (Házi Orv. 7.)

**Fecske-gyökér*, Szt. Lőrinczfü-gyökér: *radix vincetoxici*; schwalben-wurtzel. (Torkos, 10. l.)

**Fegyvernekes ír*: waffensalbe, késsel vagy más fegyverrel ejtett sebek gyógyítására való kenőcs; unguentum cereum; (fehér viaszt és disznózsírt vagy édes mandolaját tartalmazó kenőcs, melynek régebben más összeállítása is volt; lásd Ts. M. — K. I. 112.)

Fehér arany: platina. (Molnár: 334.)

**Fehér fürtös viola*: lásd Fejér gerezdes.

**Fehér gyömbér*: rhizoma zingiberis (Mátyus, IV. 386.). Főszédelgésrül: kömén maggal főzd öszvő a fehér gyömbért, avval éltesd. (1564? Gyógy. 1880. 107.)

**Fejér halcsont*: os saepiae; weisz fisch-bein. (Torkos, 15. l.)

**Fehér lóhere*: *melilotus albus*. (1745; *Torkos*, 3. l.) Mai botan. neve: közönséges somkóró.

**Fejér agyag*: *argilla alba*, örmény agyag. Fejér agyagot, lépés mézet, írósvajat csinálj öszve. (Csíks. 218.)

**Fejér cipros*: *abrotanum femina*, santolina, *chamae cyparissus*. (Mátyus: IV. 456.)

**Fejér ebganéj*: *graecum album*, szárított ebganéj. Törje meg a borsot, és abban album graecumot azaz fejér ebganéjt. (Házi Orv. 11.)

**Fejér gerezdes*, fejér fürtös *viola*: *lupinus albus*. (Veszelszki 287.)

**Fejér hátú tövis*: lásd Szűz Mária teje.

**Fejér kő*: gypsum. (Frick.)

**Fejér máz*: gipsz. (Veszelszki: 100 esztendősk. kalendárium, 1799. 147. l.) Vö. NySz.: „Máz“ a.

Fejér pamuk: *bombax*. (Frick.) A mai vatta.

**Fejér semmi*: *nihilum album*, seu *pompholyx*; weisz nichts. (*Torkos*, 15. l.) Ma: cinkoxid; bár a nép inkább a kénsavas cinket nevezi így.

**Fejér tövisk*: lásd Ördögkeringő. (Vö. NySz.: „fejértüske“).

Fejér víz: *aqua vegetomineralis*. Goulard-víz, Rácsv. Borb. 159.

**Fekete cipros*: *artemisia abrotanum* L. (Mátyus: IV.; 457.) Him cziprosnak, czipros-fünek és isten-fájának is nevezi.

KÓSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. Asbóth Oszkár „Szláv jövevényszavaink I.“ című akadémiai értekezésében (AkÉrt. XX. 3. sz.) beható bírálat alá vette Melich Jánosnak „Szláv jövevényszavainkról“ szóló munkáját. A második kötetről A. maga is elismeri, hogy „két nagy kérdést végleges megoldásához elég közel vitt: a magyar helyesírás eredetének és a magyar keresztény terminológiának kérdését, két olyan kérdést, a melyek nemzetünk történetének egy nagy jelentős fordulójával, a keresztény hitre térésével a leg-

szorosabb kapcsolatban állnak“. Az első kötetet azonban, a mely szláv jövevényszavaink különböző rétegeinek kimutatásával foglalkozik, elhibáztottnak tartja s különösen azt a „szógeographiai“ módszert kárhoztatja, a melylyel Melich valamely szláv jövevényszónak bolgár v. nembolgár eredetét, döntő hangtani bizonyítékok híján, az illető szláv szónak mai elterjedése, ill. a szláv nyelvemlékekben való előfordulása alapján akarja eldönteni.

Melich János hosszabb értekezéssel felelt Asbóth bírálatára. Tanulmányában, a melynek rövid kivonatát a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1909 február 1-én tartott ülésén is bemutatta, védi saját álláspontját s rámutat A. bolgár-elméletének gyengéire.

A. feltevése szerint a magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavai azon szláv nép nyelvéből valók, a mely a honfoglalás korában a Duna és Tisza vidékén lakott. Felolvasó szerint e feltevés nemcsak hogy történeti adatokkal nem igazolható (a mit különben A. sem állít), hanem egyenesen ellenkezik történeti és archaeologiai ismereteinkkel. A felolvasó sem tagadja, hogy a magyarban vannak bolgár jövevényszavak is, de azok szerinte nem népi érintkezés emlékei, hanem felülről lefelé terjedtek el: hiszen kétségtelen adataink vannak arra, „hogy nálunk a kereszténység terjedésének első szála a görög-keleti egyházban keresendők“.

A felolvasó szerint több hangtani kritérium, így pl. több szláv jövevényszavunk hosszú zárt *é*-je is a bolgár elmélet ellen vallanak. Az ilyen szavak tehát, mint *beszéd*, *néma* (a melyeknek *é*-je azon nyelvemlékeink tanúsága szerint, a melyek jelelik a kétféle hosszú *é*-t, régen is zárt volt), *ritka*, *pilis*, *zsilip* (a rövid *i* < *é*; < *rétka*, *pülés*, *zsélép*) határozottan szlovén eredetterületre utalnak.

A mi Asbóthnak az úgyn. „szógeographiai módszer“ ellen tett kifogásait illeti, a felolvasó megengedi, hogy azok a tőszavak, rag- és képző-elemek, a melyek az ő-szlávból valók, megvoltak valamikor a bolgárban is, a kérdés csak az, hogy mikor volt az a „valamikor“. A felolvasó szerint semmiesetre sem a IX—X. században, a mikor már a legnevesebb szlavisták felfogása szerint is épp olyan mélyreható különbségek voltak nemcsak hang- és alaktani, hanem lexicalis tekintetben is, mint akár a mai szláv nyelvek között.

Megjelenik egész terjedelmében a Nyelvtud. Közleményekben.

G. Z.

Arany János egy verséről. Szilágyi Sándor „városmajori birtokfoglalása“ emlékére 1881-ben az akkori fiatal magyar historikusok albumot adtak ki, tele tréfával és jó kedvvel. Első helyen azt a tréfás verset nyomatták le, melyet Arany János még az 50-es években Nagykőrösön tanártársánál, Szilágyi Sándornál tartott disznótorra, vagyis jobban mondva malacztorra írt és ugyanott fölolvastott, de az Összes Munkáiba, éppen pajkos tréfái miatt, nem vett föl.

E vers egyik strófáját, hol a malacz az ő gyilkosához, Szilágyi Sándorhoz fordul:

„Gyilkosom, kegyetlen! mivel érdemlettem,
 Hogy ez a sok éhes osztozzék felettem?
 Hogy fiatalságom zsíros tavaszában
 Így körülfogjanak széltiben, hosszában?
 Nem irtózál, ugyan, belém verni késed,
 Melylyel eddig nem volt egy siker dőfésed?“

küldötték be hozzám nem rég, azt kérdezvén, nem találom-e figyelemre méltónak, hogy e versszak utolsó sorában Arany a *siker* szót melléknévként használja, holott az, legalább eddigelé, csakis mint főnév volt ismeretes. Magam is különösnek találtam a dolgot s Lehr Alberthez fordultam fölvilágosításért. Lehr tudta, hogy neki is megvan valahol Aranynak ez a verse, melyet, úgy emlékszik, egy Nagy-kőrösön tanult tolnageyei diák példányáról írt le régesrégén. Pár nap múlva Lehr azt közli velem, hogy az ő példányán az utolsó két sor így hangzik:

Nem irtozál, ugyan, belém verni késed,
Melylyel eddig nem volt egy zicher döfésed?

Már most melyiknek van igaza, a nyomitatásnak-e vagy a kézírásnak? Az utóbbi valószínűbb, sőt bizonyos. Ugyanis Szilágyi Sándor s halála után unokahuga, Mayer Gyuláné Szücs Olga úrasszony kegyelettel megőrizte Arany e versének eredeti kéziratát, s ebben is, mint Nagy Gyula velem közli, a kérdéses helyen csak-ugyan *zicher* olvasható. Nem *siker* tehát, hanem *zicher*! Sz. K.

ROVÁS.

Jegyzetek (Budapesti Hirlap 1908. év 304. sz. Tárca, írta —ő).

1. „Az alatt nem a Tisza partját kell értenünk, hanem Magyarországot.“ — Helyesen: Azon nem a Tisza partját kell értenünk.

Bizonyító példák a NySz.-ből: Az tyz zyzeken mynden ember ertetyk (ÉrdyC.); Myt ertez raytta mykor azt mondod (u. o.); Myt értesz azon, mikor aszt mondod hogy... (Bal.) Vö. MNY. IV. évf. novemb. füz. boríték.

2. „Nem egy felfordult világ ez? Az egy-nek ilyen németes túltengése nagyon divatos mostanában a fővárosban. Sűrűn élnek vele tréfásan is a Cabaret-magyarság kigúnyolására. Annál inkább óvakodnunk kell tehát tőle.

3. -ő egy régi adomával illusztrálja a holnaposok örültségét.

„A látogatót egy barátságos bácsi végigkalauzolja az örültek házában, megmutogat, megmagyaráz neki mindent s az utolsó czellához érve, így szól: Nézze uram, ebben lakik a ház legnagyobb bolondja. Ez a boldogtalan ember azt képzei magáról, hogy a fiúisten. Pedig ha az volna, nekem tudnom kellene róla, mert én vagyok az atyaisten. *Ebből tudta meg a látogató, hogy a kalauza is bolond volt.*

Kövér betűkkel rámutatva a mondat fekélyes részére, mindenki azonnal átlátja, hogy nem az volt ott a baj, hogy a kalauz valaha örült volt (a miből már esetleg ki is gyógyulhatott volna), hanem az, hogy a látogató csak későn vette észre, hogy örültséggel van dolga.

Petőfi a *János vitéz*-ében réges-régen, mesevilágban történt dolgokról regél. Lássuk, vajjon megjelöli-e hasouló esetekben a mult időt a mellékmondaton:

Nagy megszeppenéssel most vette csak észre,
Hogy imitt-amott van egy-kettő belőle. (Pet. Ján. v. II.)

A mese megtörténtétől az elbeszélés idejéig rég porrá válhatott már Kukoricza Jancsi nyájának még a gyapja is, de Petőfi még sem jelöli meg az állapotnak elmúlt voltát a mellékmondatigéjén.

A mint közelebb ért, *látta*, hogy ez a fény
Ablakból világít az erdő legmélyén. (U. o. VI.)

Itt sem jelöli meg a világítás elmúlt voltát, pedig mikor Petőfi a János vitézét írta, akkor már csak azért sem világíthatott az az ablak, mert hisz Kukoricza Jancsi azt a rablótanyát rég felgyújtotta s az elbeszélés idejében ott már se ház, se ablak, se rabló egyáltalában nem volt.

KÖRÖSI SÁNDOR.

Főnév-e az igenév? Fiam a gimnázium III. osztályába jár, Bartha József Rendszeres Magyar Nyelvtanát tanulja. Hogy megváltozott s mennyire érhetőbbé lett a nyelvtan az én deákorom óta! Belebotlottam azonban valamibe, a mit a nyelvtan-íróknak is szeretnék szives figyelmükbe ajánlani. Ott olvasom a főnév-képzés során: „1. Cselekvést fejez ki az -ás, -és képző, a melyet minden igéhez hozzátehetünk, pl. járás, nézés, írás, kérés stb.

2. A cselekvés kifejezésére szolgál a főnévi igenév, a melynek a képzője: -ni, pl. járni, nézni, írni, kérni.“

Nem kívánom vissza azt az időt, a mikor még a főnévi ige-nevet a magyarban is határozatlan módnak, vagyis infinitivusnak vették, de talán mégis egy kis szertelenkedés, hogy a főnévi ige-nevet egészen besorozzák a főnevek glédájába. Figyelmet érdemelne, hogy a főnévi igenév ragozhatatlan, holott a magyarban ragozhatatlan főnév nincsen. A főnévi igenév csupán személyragokat vehet föl, pl. írnom, írnod, írnia, de ezek is elűtnek a tulajdonképeni főnevek birtokos személyragjaitól, pl. házam, házad, háza, házaim, házaid, házai stb., mert míg emezek a birtok számát is kifejezik, amazok csupán a személyre vonatkozást jelölik.

Ha azonban a főnévi igenév valóságos igéből képezett főnév, vagyis olyan, mint társa az *ás*, és képzőjü főnév, mely szintén minden igéből képezhető, akkor miért rekesztjük ki az úgynevezett szókincsből. Pedig hát szótárainkban az igék ily alakban vannak meg, kér, őriz, alszik, nincs meg a *kérni*, *őrizni*, *alunni*, mint tesszem a *kérés*, *őrzés*, *alvás*. A latin szótárakban más a szokás, pl. amo 1. moneo 2. audio 4. dico, dixi, dictum 3. Itt sem külön főnevek az amare, monere, audire, dicere.

Félek, hogy a főnévi igenév teljes elfőnevesítésében német hatás mutatkozik. A németben az igék szótári alakja: brüllen, lesen, warten. Ezek mellett teljes jogú főnevek: das Brüllen, das Lesen, das Warten. Az ám, csakhogy a németnek ez az egyetlen módja a cselekvést jelentő főnevek alkotására. Nincs meg az *ás*, és képzőnk mása.

A gyűjtőnevekről ezt tanítják: „A gyűjtőnevek valami sokaságot, egybetartozást fejeznek ki. Képzőik a következők:

1. -ság, -ség, pl. katonaság, erdőség stb.

2. -k, a többesszám rendes képzője, pl. fák, erdők; szintén a többesszám kifejezésére szolgál a -jai, -jei, -ai, -ei, -i képző is, de ez csak a birtokos személyragok előtt fordulhat elő, pl. karjai, kertjei stb.

Ha már a régi többes-ragot megtették többes képzőnek, legyenek következetesek, vegyék be a szótárakba is: fák, városok, emberek formába az ilyen *képzett* főneveket is.

Az összetartozást jelentő főnevek között egyforma értékűnek veszik az *-é* birtokképzőt, meg a *-né* képzőt. Pedig hát az *apámé*, a molnáré, a grófé, nem valók szótárba, míg a molnárné-nak, grófné-nak, benne kell lenni minden szótárban.

Szó a mi szó, ezt az ügyet másképen kell rendezni. Ha bizonyos régi ragokat meg kellett itt tenni képzőnek, nem kell mindent egy kaptára verni; mégis csak különbséget kell tenni képző és képző között. Úgy látszik, az infinitívus mégis csak főnévi igenév és nem főnév.

CSAPODI ISTVÁN.

Néhány észrevétel „Csúzy Zsigmond szavai“-ra. Réthei Prikkel Mariánnak Csúzy szavairól írt értekezése a Magyar Nyelvőrben még nem jelent ugyan meg teljesen, de minthogy a közölt részekben (Nyr. 37:337, 388, 448) több tévedés és erőltetett magyarázat van, azt hiszem, szolgálatot teszek a nyelvtörténeti kutatásnak, ha már most rájok mutatok.

Az értekezés „példát“ akar adni a nyelvészeknek, hogyan kell a régi írók nyelvét „gyökeresebb“-en kutatni a végből, hogy megállapítsuk szerepüket, melyet irodalmi nyelvünk gazdagításában játszottak. Módszere a régi, egyszerű: az előző nagy írók, s a követő nyelvművészek szókincsével kell összehasonlítani a feldolgozandó író szókészletét. Ezt az összehasonlítást azonban *csakis a NySz.*-ra támaszkodva teszi meg.

Részemről, ha valamely írónak a másokra való nagy hatását észrevenném, akkor annak az írónak legalább egy művét alaposan feldolgoznám, átvizsgálánám, s különösen nem feledkezni meg arról, hogy a szótárírók is voltak szép számmal a régi irodalomban is; de semmiesetre sem állítanám, hogy a *kedvetlenkedők, kicsodaság, nyugasztal, semmiség* és *szemérmestest*, Csúzyn kívül, „csakis Pázmánynál kerül elő“ (451. l.), holott a XVII. századból éppen a NySz.-ban mindegyikre van adat más írótól is, az utolsóra éppen több is, sőt jóval Pázmány előtti időből, t. i. Heltaitól.

Az ilyen „gyökeresebb kutatás“ közben éppen Csúzyval szemben, a ki korára nézve igen közel esik Páriz Pápaihoz, az 1708-i szótár mellőzése semmiképp sem engedhető meg. Csak egy kis bepillantás e szótárba, s a *felcsinosít, gondolatlanság, parasztház, *személyválogató* nem került volna a fent említett csoportba.¹ E kis beletekintés meggyőzhetne volna az értekezés érdemes szerzőjét arról is, hogy Csúzynak a **szárnyaseger*-et (vespertilio) már nem kellett „teremtenie“, nemkülönben arról is, hogy a *tettetős* (egregie) melléknevet sem ő „alkotta“. Ugyaninnen lehet látni azt is, hogy a régi *temető-hely* összetételből sem ő „kapta ki“ a *temető* (sepulcretum) részt; valamint hogy nem ő „rövidítette“ a *fene-vad-állat*-ot sem **vad-állattá* (*leopardalis, leocrotas), s hogy nem ő csinált „ragváltoztatással“ a Haller *helybe állt*-jából *helyre állt*-ot (restituo). E szó különben már Apáztzainál is megtalálható (Enc. 376): „A' jó lelki ismeret gyenge vagy vastag. 32. A' gyenge az, a' melyben hibák vannak, melyek helyre állíthattnak.“

Közbevetőleg azt is megemlítem, hogy egyelőre nem „tévedett“ a NyUSz., mikor az időrend alapján a *védelem* szót a **védelmezből* való elvonásnak mondja. Hiszen most is úgy áll a dolog,

¹ A hol a latin jelentés nincs megmondva, a magyar-latin rész értendő. A megcsillagozott szavak MA.-nál is (1611.) megvannak.

hogy ez régibb előfordulása, mint amaz. Ahhoz is szó fér, hogy a *kaczér* a *kaczérosból* való elvonás „unkeuschheit“ értelemben. Tudva van, hogy a népnyelvben a főnevesített melléknévek igen gyakoriak pl. *öregge, nagyja, szépe* stb.; ez a forma Csúzynál is, a népnyelv egyik legnagyobb felhasználójánál is gyakori. Íme egy példa éppen a Három Kenyérből, a honnan Prikkel a *kaczér* főnevesített alakját idézi: „félyen a' boszszuló Birótúl, ne-talám szemtelen *mezételene*, feslettségével, ki-mondhatatlan gyalázzattal az egész világ-előtt felfedeztessék“ (36). Ha most a *kaczér* előfordulását is ideállítjuk a HK. 574. lapjáról: „Leg-fenőbb három ellenségünket... a' déczeg testet, vásott *kaczérjával* és törvénytelen hajlandóságival... meggyőzte“; azt hiszem, világos, hogy itt is a *mezételene*-féle személyragozott melléknévvel van dolgunk, nem pedig elvonással.

Visszatérve Apátzaira, annak ellenére, hogy a *sorsoz* is megvan már nála (Enc. 337) mai *sorsol* alakjában: „Mely dolog néha ugyan szánt szándékbol lesz m. p. o. a' tilalmas sorsolasokban“ (a nyilvánosról, sorsvetésről van szó); nemkülönben a *közellét* is a *távollét, együttlét, honn nem lét* társaságában (Enc. 100): „a' déli e világ tengely vegehez való közzel letek mia az északra lako emberekől nem láttatnak soha“, mégsem mernék állítani, a mint ezt néhány közönséges szó alapján Prikkel teszi néhány íróval, hogy Apátzai hatással volt Csúzyra. Hát ha belevonnók ebbe a „hatás“-keresésbe Geleji Katona Istvánt, meg mellesleg mondva a XVII. század protestáns vitatkozóit is, a kiktől, mint tudva van, a katolikus vitatkozók is tanultak egy kis *szóelcsavarítást*. A *szembenáll*ról például azt is megállapítja az értekezés írója, hogy combinatio útján alkotta Csúzy a *szembeszáll- és ellenáll*-ból. Igen ám, de Geleji Katona István vagy hatvan évvel Csúzy előtt már élt e szóval: „Ez az instantia, ez a' szemben-állás ő nékiek feletti igen erősnek tetszik“ (Válts. 3:1324). Ha mondom ily tekintetben is „gyökeres kutatást“ végeznénk, hova lenne akkor Csúzy „vérbeli nyelvjújtó“ volta!

Meggyőződésem az, hogy gyökeresebb kutatást csupán a NySz. alapján fogatosítani nem lehet; ehhez még a régi magyar szókincs *eredetibb ismerete* szükséges.*

Van azonban Prikkel értekezésében még más baj is, a mit el nem hallgathatunk. Prikkel a Három Kenyérből összesen 38 adatot közöl (Nyr. 37:392—397.). Ebből a 38 adatból 6-ot nem lehet megtalálni az idézett helyen. Ezek: *testhizlaló* (457), *glosszáz* (619), *szó-fodorgató* (83), *lepalástol* (781), *közbenállás* (54), *gyanú-nyelv* (68). A *lepalástol* például a könyvnek egy lehetetlen lapjáról van idézve, a könyvnek ugyanis a számozatlan lapokkal együtt csak 685 lapja van. Az ugyancsak a HK. 541. lapjáról közölt *javúl* helyett pedig *megjovul*-t találtam. Mind sajtóhiba ez? Lehet, de annak egy kicsit mégis sok!

SIMAI ÖDÖN.

Hogy' mozog a Simonyi elméje? (I. Nyr. jan. f.) Simonyi sehogyse tud beletörödni az *elmemozdító* katasztrófájába s a maga vereségébe. Az igazságnak meghódolni nincs (sohase is volt) erkölcsi bátorsága. Miután erőltetett okoskodásával (Nyr. 1908. nov.) kudar-

* Elég baj az, hogy nyelvtörténeti kutatásaink közben mégis csak a NySz.-t kell alapul elfogadnunk. A mig nem lesz jobb nyelvtörténeti szótárunk, vagy a mostanít erős pótkötet nem egészíti ki, az efféle dolgokban kissé enyhébben kell ítélnünk.

Szerk.

czot vallott (MNy. 1908. decz. sz.), hátat fordít eddigi érveinek s nagyra veti fejét, mint Sundó vitéz, a ki

„ — — — rossz napját látá közeledni, de bizék
Még egy ütésével megfordíthatni csatáját
S összefogott kézzel lecsapott bajtársa fejére.“

A Nyelvőr kéziratgyűjteményének „sivány kafaczai közt íketetvén“, a sokat emlegetett bordalnak vagy köszöntőnek két olyan változatára bukkant, melyek szerinte „határozottan (az *elmemozdító*) jó értelme mellett bizonyítanak“. Ide írom mindakettőt:

1. Ez a bor oly bor,
Máma <i>szívvidámító</i> .
Holnap szívzsomorító,
Ruharongyosító,
Erszénypusztító. | 2. Ez a bor oly jó bor,
Ma <i>szívvidámító</i> ,
Holnap pedig emberbolondító,
Ruharondító,
Országpusztító.“ |
|--|---|

Ugyan hát mi bizonyít ezekben az *elmemozdító* jó értelme mellett? Hisz hol itt az *elmemozdító*? Sehol. De ez nem baj Simonyinak. Mert: „Íme itt *szívvidámító* felel meg az ismert változat *elmemozdító*jának“ — kiált fel diadallal. Ez a Sundó vitéz „még egy ütése“. Csakhogy úgy jár Simonyi is, mint Sundó járt, a kiról meg vagyon írva, hogy

„ — — — — — — — — önnön ütése
És a vérefogyott test súlya vevé le nehézkes
Lábairól Sundót. Lebukott térdére, felállni
Nem képes, bármint ügyekeznek — —“

Mert vajjon elégséges-e, kategorice kimondani, hogy e két töredékben *szívvidámító* = *elmemozdító*? Elhiggyük-e ezt Simonyinak, csak pusztá szóra, bizonyítás nélkül? S jogosult-e az az önérzetes gúny, melylyel cikkét berekeszti: „Tessék még molt is elhítenni az emberekkel, hogy az *elmemozdító* csak elmebódító lehet!“? Semmi se könnyebb, mint ezekre a kérdésekre feleletet adni, s egyúttal megczáfolni Simonyi állítását, mely merésznek merész, de igaznak nem igaz.

Ha a Simonyi változataiban *szívvidámító* = *elmemozdító* akar lenni, akkor az, a ki a köszöntő szövegén így változtatott, vagy ismert valamely *elmemozdító*-s szöveget vagy nem. Ha ismerte az *elmemozdító*-t, semmi ok se volt rá, hogy elvesse; ha nem, hát nem is helyettesíthette *szívvidámító*-val.

Mindamellet feltehetjük, hogy ismerte az illető az *elmemozdító*-t, mégis változtatott. Ez esetben csak az *elmemozdító*-nak határozatlan értelme, szokatlansága vihette rá, hogy más szóval helyettesítse. Muthogy azonban a határozatlanság és szokatlanság nem az összetétel előtagjában, az *elmé*-ben van, hanem a *mozdító*-ban, bizonyára meghagyja amazt s csak a *mozdító* helyébe tesz mást, világos jelentésűt, a minthogy ezt tapasztaljuk a köszöntő legtöbb változatában, melyekben *elme* (de mindig *elme*)-*bódító*, -*hódító*, -*bolondító*, -*zavarító* stb. van „*mozdító*“ helyett (kivételesen: *észrontó*, *észvesztő*).

S ha felveszszük még, hogy a köszöntő (eredeti) szövegének változtatója a *mozdító*-ból a bornak *jó hatását* érezte ki, akkor kétségkívül efféléket használ: *elmevidító*, *elmevidámító*, *elmederítő*, vagy akár *elmeélesztő*, de semmiesetre se ezt: *szívvidámító*, mely oly

messze van az *elmemozdító*-tól, mint Makó Jeruzsálemtól. Teremtse elő Simonyi ily *elmé*-s szöveget, ha azt akarja, hogy szerencsétlen ötletének némi valószínűsége legyen. De még akkor is csak oly ok-talan lenne a következtetés, mint ha a *lélekadó* (bor) *jó értelmét* rá akarnám tukmálni a *léleklődítő*-ra.

De ha már Simonyi az *elmemozdító* mását vagy helyettesítőjét erőnek erejével meg akarja találni ama nyavalyás két töredékben, miért nem keresi és találja meg inkább a *szívszomorító*-ban s még inkább az *emberbolondító*-ban, mikor emez *hangzásra* is közel áll az *elmebolondító*-hoz, mely szintén megvan némely változatban? Furcsa kérdés! Mert akkor semmivé lenne az *elmemozdító jó* értelme, pedig erre van rettenetes szüksége Simonyinak s az „*ékeskedő gyöngy*“ többi csillogtatóinak.

Íme ide jutottunk, t. olvasó, a Simonyi fonalán. Az *elmemozdító*-nak „*megfelelés*“ csak egyenes ráfogás. Képzelőds. Egy vízbe-fúlónak szalmaszálhoz kapkodása.

Már most nézzünk a magunk szemével és ítéljük a magunk eszével. Simonyi változataiban, igenis, van valami *megfelelés*, melyet könnyebb észrevenni, mint észre nem venni. T. i. a köszöntőnek ismerts (általam is) közlött változatai némelyikében ez a hely fordul elő:

„Ma vigasztaló,
Holnap szomorító.“

Nem világos-e, hogy, ha egyáltalán valaminek, csak ennek felelnek meg a Simonyi-féle töredékekben ezek:

„Máma szívvidámitó,
Holnap szívszorító.“

„Ma szívvidámitó,
Holnap pedig emberbolondító“ ?

Kétségtelenné teszi ezt az egyforma szerkezet, a *ma—holnap*-pal való mondatkötés, s az a körülmény, hogy mindazokban a változatokban, melyekben e sorok megvannak, *ezenek kívül külön* megvan az *elmemozdító* vagy valami helyettese is. Pl. a Népk. Gyűjt. darabjában, mely éppen Bánóczyi forrása volt, három szó a kettőnek köze:

„Ez *elmemozdító*,
Erszénypusztító.
Ruharongyosító,
Kocsmárosgazdagító,
Ma vigasztaló,
Holnap szomorító.“

S az Erdélyi-félében, hol csak egy szó van köztük:

„Ez *elmebódító*, *ruharongyosító*,
Ma vigasztaló, *holnap szomorító*.“

Végre a Jászszágból kerültben, hol közvetlenül egymás mellett vannak:

„Ez *elmebódító*,
Ma vigasztaló, *holnap szomorító*.“

Tehát valamint ezekben képtelenség volna azt állítani, hogy *vigasztaló* az *elmemozdító*-nak stb. felel meg: a Simonyi változataiban is,

szívvidámitó nem a hiányzó *elmemozdító*-t pótolja, hanem a *vigasztaló* variánsa.

Sajnos, hogy Simonyit, a ki már annyi jeleset alkotott, el-el tudja ragadni a vak indulat és az igazhatnámság. Minek rongálja tekintélyét ily hallatlan silányságokkal? Bizony mondom, nemcsak a bor, hanem ez az ő czikke is szívszorító, ember(s önnön)-bolondító és (tisztesség nem esik mondván) — Nyelvörrendítő.

LEHR ALBERT.

NÉPNYELV.

I.

Állathivogatók. 1. Ugyancsak Veszprém megyében (vö. MNy. V:43) Kenesén hallottam és jegyeztem fel a következő állathivogatókat.

A *libát* így hívogatják: Pupuczi! Pupuczi! Pupuczi! De így is hallottam: Zsiba ne! Zsiba ne!

A *csirkét* így: Ó'ba, Ó'ba, Ó'ba, te!

A *kacsát* így kergetik az ólba: Rucs be! Rucs be! vagy Rucs ne!

VAJDAFY LEHEL.

2. A Zalavölgy felső részében, Zalaszentgrót környékén Tüskeszent-péter, Aranyod, Zalabér stb. községekben a libákat (zsiba) szintén *huri-ne*, *huri-ne* szavakkal hívogatják; kergetni pedig *lele*, *lele* szavakkal zavarják el.

A kacsákat (récze) *rucz-re*, *rucz*, *rucz* szavakkal hajtják el.

A csirkéket, tyúkokat (csibe, tik): *tyutyum*, *tyutyu-ne*, *tyutyu-ne*, *tyutyu* szókkal; *pitye*, *pitye*, *pitye* vagy *pis*, *pis*, *pis*, néha *ne*, *ne*, *ne* (hosszan elnyújtva) szócskákkal hívják. A kis csirkéket így: *hijjad anyjahijjad* szavakkal csalogatják be. Este a tyúkokat: *heba tyutyum-heba* (hé, hél = padlás) szólítgatással küldik aludni az üldre.

Hess! így ijesztik a tyúkokat, vagy *s-t* hangoztatva, de úgy, hogy *i* hangzik közben.

A malaczkokat *czoczám-ne*, *czocza-ne* vagy *ne*, *ne*, *ne*-, szavakkal csalogatják. Ha nem akar menni, *hücs* szóval kergetik.

A szekerbe fogott ökröket *na* szóval indítják el és *hahe* szóval állítják meg.

A kutyát haragjukban *coki* szóval verik ki.

3. Szepesbélán a „Zipser“-ek közt az alább következő s nem annyira kedveskedő, mint inkább hangutánzó állathivogatók használatosak. Következően hívogatják a:

csirkéket: cip — cip — cip — cip — cip — cip — cip — cipús,

kollós tyúkot: kluk — kluk — kluk — kluk,

libát: pilus — pilus — pilus — pilus — pilus,

kacsát: tás — tás — tás — tás — tás — tás — tás,

pulykát: pul — pul — pul — pul — pul,

borjút: mikus — mikus — na, mikus — mikus — na,

bárányt: prús — na, — prús — na (a *p* „p“ és „b“ közt hangzik),

macskát: púsz — púsz — púsz.

cziczát: pizús — pizús — pizús komm,

disznót: guszé — guszé, guszé — guszé,

kütyút: (név) pszt, (név) pszt,

addig ismételve, míg megjelenik a hívott állat.

GYÖRFFY ISTVÁN.

II. Szólások.

Nap alatt van. Mind a legény, mind a leány *nap alatt van* akkor, mikor eljegyzésük nyilvánosan még nem történt meg, de a legény már megkérte a leányt s a leány igent mondott

Se tücski, se hajtsd be. A gazdaság egyre pusztul s apródonként elfogy minden. Lásbasjóság, gazdasági berendezés, végre az apró marha is és mikor semmi sincs, felsóhajt a gazda: most már se tücski, se hajtsd be.

Hogy éhemet előljem. Valaki nem győzi bevárni az evés idejét s már előbb eszik egy pár falatot, hogy éppen az éhét előlje.

Félsipejű gazda, az a gazda, a ki ugyan még nem tarthat rendes gazdaságot, de mégis megél a saját gazdaságából, sőt gyarapszik is, a nélkül, hogy másoknak is kellene dolgoznia. Eppen azért inkább a gazdák társaságát keresi s bár mérsékeltabb igényekkel, de mégis igyekszik úgy élni, mint azok.

Fulánk ember, az az ember, a ki gyors munkás, igyekvő, serény.

Kivetem kétemet. Pl. a mit János sógor állít, az ellen *ki vetem kétemet,* vagyis azt kétségbe vonom.

Erő érte. Mikor valami erős tárgyon olyan külső hatás (hajlás, törés stb.) van, a mit emberi kézzel megtenni lehetetlennek látszik; akkor mondja az alföldi paraszt: *na ezt bizonyosan valami erő érte.* Pl. Ha a vasvilla összetört, esetleg a haladó szekér kerekei közé került, vagy ha az ekevas elhajlik, azt sem csinálhatta a szántó gyerek, hanem valahol szántás közben erős fagyókér, vagy nagy kő lehetett a földben. Ez esetekben az erőt a forgó kocsikereknek, illetve a gyökér vagy a kő adta.

Ünnep szombatja, a mindenkor ünnep előtt való nap, tekintet nélkül arra, hogy maga az ünnep milyen napra esik. Tehát ha pl. az ünnep csütörtökön van, akkor az előtte való szerda az ünnep szombatja.

Csonka hét. Az a hét csonka, a mikor hétköznapra ünnep esik s így a hét nem teljes (különösen munkaidőben), mert a közben eső ünnep megzavarja.

Marad a kicsi. Gúnyos kifejezés. Mikor meglett ember olyan dolgot csinál, a mi korához nem illő és mást akaratlanul is bosszant vele, pl. tányéron zörög, vagy ujjával dobol, akkor mondják rá: *mi, hogy marad a kicsi.* (Erre az illető észreveszi szórakozottságát és elhallgat.) Eppen úgy mint a gyermek — a kicsi — ha valami játékszer akad a kezébe, azzal játszadozik és esendben marad.

Illesztgeti magát. Mikor éltesebb ember az általános jókedv hatása alatt táncmozdulatokat tesz, akkor mondják, hogy illesztgeti, de még inkább *illesztgeti* (t nélkül) magát. Pl. olyan jó kedv volt a fiam lakodalmában, hogy a vége felé már még az öreg nagytiszteletű úr is *illesztgette magát.*

(Kisujzállás.)

MÉSZÁROS KÁLMÁN.

Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz.

Kocza-gyerek: fattyú, törvénytelen gyerek (Tolna m., Szakcs, MÁNYOK FERENCZ).

Kocza-testvér: 1. tejtestvér (Sopron m., Rábaköz, GÖTTL MARISKA); 2. fogadott testvér, mostoha testvér (Sopron m., SZTROKAY LAJOS).

Kódorít: üt. „*Vilellen uf-fejbe kúdorította, hom-mingyá összőkeleficziétő magát.*“ A kódorító (ill. kódorodó) ütés legszemléletesebb alakja a cséppel való ütés Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Kohant: vakkant. „Ej de hatalmas kohantása van a szomszéd kutyájának“ (Bihar m., Szerp, RÁCZ BÉLA).

Kompétál: 1. kijár, megillet. „*Nekünk a kukoricaföd kompétál*“ (Sopron m., PÁLI, NÉVTELEN; Fehér m.,

Baracs, BRAUN LAJOS; Tolna m., Szakcs, MÁNYOK FERENCZ); 2. hozzátartozik, veletart, együtt dolgozik vele, „*Nem kompetasz te én velem*“ = nem tartasz velem. „*Nem kompetál az mi velünk*“: nem a mi társaságunkba való (Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZDOR; Debreczen, NOVÁK MÁRTON); „*Nem kompetálunk többet együtt*“ = nem dolgozunk együtt (Sopron m., PÁLI, NÉVTELEN; Balmazújváros, BARCSA JÁNOS).

Kompódi: „*kényes, mint a kompódi menyasszony*“ (Szabolcs m., Oros; Füzesabony, NOVÁK MÁRTON).

Kompódiók: lapit, elesendesül, szégyenkezve, restelkedve meghúzza magát (Sopron m., PÁLI, NÉVTELEN; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS). [vö. még *kompolódik.*]

Kopaszi-kákó (*kopasz kákó* Zala m., Tapolca): 1. buzogány kákó; „a gád sédgyibe (kis patak neve) is van“; *kákó* = káka (Zala m., Tapolca, VÁZSONYI LIZDOR); 2. „mondják tréfásan az olyan gyerekek, a kinek a haja nagyon rövidre van lenyírvá: *Tekopaszi kákó!*“; 3. „hosszú, gallyaitól letisztított kampós bot; erre akasztják a korszót v. kantát, ha a szőlőben a kávas kútból vizet akarnak meríteni (Hajdúszoboszló, H. FEKETE PÉTER).
Kópiska (Nyírábrány, NOVÁK MÁRTON; *kótiska* Abaúj m., Nagy-Szaláncz).

1. bunkós bot; így nevezik azt a konyhaeszközt, a melylyel a húst laposra verik; 2. „egy sajátos formájú vágó eszköz, se nem balta, se nem véső, hanem a kettő keveréke; ezzel vájja ki a teknővájóczigány a nyírfából a teknőt vagy válut“ (Szabolcs m., Nyírábrány, NOVÁK MÁRTON).

Kopol: 1. ütőget, vereget (Székelyföld, PAAL GYULA); 2. sulyokkal kiveri száraz héjából a borsót, babot stb. (Abaúj m., Nagy-Szaláncz, SEMKŐ ÁLADÁR).
GOMBOCZ ZOLTÁN.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

XVI. Felolvasó ülés

1908. október 13-án.

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Alexics György, Bajza József, Baross Gyula, Erdélyi Lajos, Erneyi József, Freckay János, Gombássy Imre, Gulyás Pál, Heinlein István, Komáromy Lajos, Lehr Albert, Melich János, Szeremley Császár Loránd, Putnoky Imre, Szöcs Ferencz, Tolnai Vilmos, Vikár Béla, Viszota Gyula tagok.

1. Viszota Gyula r. tag felolvassa „Adatok a Nagyszótár történetéhez“ cz. tanulmányát.

2. Szeremley Császár Loránd felolvassa „A jelentés-változások egy csoportjáról“ című tanulmányát.

Ezzel az ülés véget ért.

XVII. Felolvasó ülés.

1908. november 17-én.

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Alexics György, Balassa József, Baross Gyula, Erdélyi Lajos, Frenkel Bertalan, Gábor Ignác, Horváth János, Katona Lajos, Kertész Manó, Köpe Viktor, Lehr Albert, Melich János, Négyesy László, Perényi Adolf, Széll Farkas, Tolnai Vilmos, Vikár Béla r. tagok. Jegyző Gombocz Zoltán titkár.

1. Vikár Béla felolvassa „Az ősi magyar versidomról“ című tanulmányát.

2. Trócsányi Zoltán bemutatja „Zent Paal leueley nyelvéről“ című értekezését.

Ezzel az ülés véget ért.

XVIII. Felolvasó ülés.

1908. december 15-én.

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Erdélyi Lajos, Freckay János, Horger Antal, Jambrikovics László, Katona Lajos,

Kertész Manó, Komáromy Lajos, Melich János, Putnoky Imre, Réthei Prikkel Marián, Szemkő Aladár, Szeremley Császár Loránd, Tolnai Vilmos, Trócsányi Zoltán. Jegyző: Gombocz Zoltán titkár.

1. Réthei Prikkel Marián felolvassa „Sándor István és a magyar nyelvtudomány“ című tanulmányát.

Ezzel az ülés véget ért.

LEVÉLSZEKRENYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

5. S. Zs. úrnak. A Nyr. januári füzetében egy cikk jelent meg a „Helyesírás“-ról, tele személyeskedéssel és az igazság folytonos sértegetésével. Nagyon meg lehet a Nyr. cikkekben már szorulva, ha ilyesmikkel tölti az üres helyeket.

6. W. F. úrnak. A Bud. Hirl. január 27-i száma Hobrecht és Richt-hofen berlini politikusok nevét *Hobrektnek* és *Rikthofennek* írja, ellenben Brichta kassai zálogüzletos nevét meghagyja *Brichtának*. Szabad-e a tulajdonnevekkel így bánni? Nem szabad, s a Bud. Hirl. bizony már felhagyhatna ezzel a rossz szokásával.

7. K. I. úrnak. A *kalamajka* szó, a Tájosztárt kivéve, csakugyan nincs meg egy szótárunkban sem, de a MTsz. sem mond e táncról egyebet, mint hogy „valami tánc“. Értelmezésnek biz ez vajmi kevés. Azonban a Pallas-Lexikon megmondja, hogy „Kolomea galicziai városról elnevezett élénk szláv tánc $\frac{2}{4}$ ütemben, melyet eredetileg énekkel kísérték“. — Brockhaus Lexikona azt is említi, hogy „1830-ig Németországban még táncolták“, tehát — tegyük hozzá — valószínűleg nálunk is.

8. H. I. úrnak. Igaza van: borsót hányunk a falra! Hányszor ismétljük újra meg újra, hogy „a figyelem és csend közepette“, „hosszas éljenzés közepette“, „politikai félreértések közepette“, „nagy kalamitások közepette“ éppen olyan, mintha azt írná és mondaná valaki: láрма között, kályha mellett, kicsapták rossz magaviselet miatta, kéz alatta adták el, annyi balszerencse között, — s mindamellett még Rákosi Jenő lapja is, a Budapesti Hirlap január 28-i vezércikkében ezt írja: „országos mozgalom közepette“. Nem volna csoda, ha a türelem elhagyná az embert, s kadenziaképen azt mondaná rá: kutyta teremtette!
Sz. K.

9. K. M. úrnak. A vogul *pat, pát* ∞ perzsa *bat* ‚vadrecze‘ egyeztetés már a NyK. XXXI. 363. lapján megvan. Megjegyzendő azonban, hogy e szó a törökségben ismeretlen, s így lehet, hogy közvetlenül valamely írja nyelvből került a vogulba.
G. Z.

10. Engessen. (Vö. MNy. 4:484). Ezt a különös igeragozást én is hallottam Galambokon (Zalamegyében); sőt úgy rémlik, mintha ugyanott *szenvedjen, szélledjen* helyett *szellessen*-t is mondanának.

11. Kapesalkozik v. kapsalkodik. Itt Pápán hallottam ezt a szót: csatlakozik, köszörülködik, dörgölődzik valakihez jelentésben. Ismeretes egebütt is? A MTsz.-ban nincs meg.
DR. BAGYARY SIMON.

12. Följegyzések. 1. Mikor kis fiam a ház udvarán gyermekocsijában keservesen sirt, az udvaron foglalatokodó parasztasszony csitítgatta, miközben felkiáltott: „Szöme sincs (mert behunyta sírás közben), úgy ordít!“

2. A kisbíró egy alkalommal kihirdette, hogy a község határában valami birtok akár egészében, akár feldarabolva megvehető, a mit a következő módon adott a lakosok tudtára: „Ezt a birtokot *porcellánként* meg lehet venni!“
VAJDAFY LEHEL.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. MÁRCZIUS.

3. SZÁM.

A kurucz-kor magyar nyelvéről.

I.

Virágszedő útra indulunk.

A II. Rákóczi Ferencz kurucz-korát járjuk ezúttal. Azt az utat, a mely kétszáz évvel ezelőtt Munkács kövarából Majthény bús emlékü mezejéig s onnan a Mármora-tenger morajló partjára: Rodosto cziprusligeteibe vezetett. Vérrózsák lepik többnyire ez út mentét, immortel- és golgota-virágok. Ezeket a virágokat hogy koszorúba fűzzék: az a magyar költők és történetírók gyönyörű tiszte. Teljesítik is e tisztüket lelkes örömmel, serény munkával a magyar dal dalolói, a magyar történet írói. Mi most itt más-féle virágokat akarunk bokrétába kötni. Édes *magyar nyelvünk* azon még kevésbé ismert virágait, melyek szintén a kuruczvilág véráztatta földjében nyilottak. Többnyire bizony vadvirágok ezek, mert nem a gondozott kastélykertekben virultak, hanem a szabad mezőkön, réteken, vadon erdők rejtekében, a merre a hadak útja vezetett. Tüskéje is lesz a legtöbb virágunknak. Hagyján, mi ezt se nyessük le. Ez megint a hivatásos nyelvészek dolga. Mi most csak a színét, illatát keressük e nyelv-virágoknak, hogy gyönyörködjünk és — ha lehet — gyönyörködtessünk vele másokat is.

*

A magyar nyelv, mely a XVI. és XVII. században Bocskay, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hatalmas védőszárnyai alatt, sőt Allah magyar földre vetett árnyékában: a török félhold uralma alatt is, mind az irodalomban, mind a hivatalos közélet terén és a magánéletben oly szép virágzásnak lendült, a bécsi sas körmei között a Sporkok, Spankauk, Kobbok, Karafák, Strassoldok és Kollonicsok gyalázatos hóhérmunkája nyomán ismét holt-beteggé senyvedt s a XVII. század végén a „kurucz király“-lyal, Thököly Imrével és bujdosó vitézeivel együtt szintén a mostoha bujdosás keserű sorsára jutott a hazában. A kancellária, a kamara s az alájuk rendelt magyar hivatalok nyelve a német és latin lett, a törvényhozásé, vármegyéké a latin. Az udvari és hivatalos körökhöz közel álló s az ő kegyeiket kereső

rétegek: a főnemesség s a tehetősebb köznemesség palotáiban, udvarházaiban is csakhamar az idegen nyelv ütött tanyát. A magyar nyelv, szegény, kiszorult a pusztákra s a parasztviskókba, holott is a feneketlen nádas mocsarakban együtt bujdosott a bujdosó kurucz hajdúkkal és együtt virrasztott a rengeteg erdők mélyén lappangó szegénylegényekkel, mint keserű káromló gyűlölet, vagy búsongva siró nóta a szétszóródott „régí kuruczság“ * ajkán.

Az „új kuruczság“ — II. Rákóczi Ferencz kuruczainak — patrónás zászlaival bontotta ki megint csapzott, tépett szárnyát a magyar nyelv. És ott repdesett azután mindvégig a hazáért és szabadságért küzdő hadak útjai felett, a fegyverek dőrejében, mint a magyar szabadság zengő ércpacsirtája!

Az első Rákóczi-zászlókat, mint ismeretes, az 1703-ik év tavaszán hozta Pap Mihály és Bige László Lengyelországból, Brezán várából, a hol akkor Rákóczi és Bercsényi tartózkodott.

Hozott e zászlókkal egyebet is a két kurucz. Egy nyílt levelet, az úgynevezett „brezáni patenst“, mely a Rákóczi-féle szabadságharcz első riadója s egyben az elnyomott, megbénított magyar nyelv első diadalmas szárnybontása volt. A másik hatalmas kurucz-szózat a „Recrudescunt...“, mely első sorban Európa fejedelmeinek és népeinek szólt, csak később — egy év mulva — 1704. elején kelt s úgy datálták vissza a szabadságharcz kezdetére, 1703 jún. 3-ikára. S ezt írója, Ráday Pál eredetileg *latin nyelven* fogalmazta, épp ezért nem is foglalkozunk vele itt bővebben.

A brezáni levélről is jó ideig azt hitték — még Szalay és Horváth Mihály is —, hogy szintén latin nyelven fogalmazták s csak azután fordították magyarra. *Thaly* Kálmán derítette ki, hogy a kiáltvány eredetijét *magyar nyelven* írta maga Bercsényi Miklós, a szabadságharcznak később fővezére és éltető lelke, a ki itt lép elénk először, mint nemcsak a magyar kardnak, de a magyar nyelvnek is elsőrendű ismerője és forogatója.

A brezáni nyílt levél egyszersmind első megnyilatkozása, mintegy előhangja a Rákóczi-kor *hivatalos* nyelvének, a mely mindvégig a *magyar* volt mind a hadvezetésben, mind a törvényhozásban és közigazgatásban.

Minden vitatkozás, minden fontoskodás nélkül, milyen egyszerűen meg tudták akkor oldani, lám, azt a nagy kérdést, a mely miatt még egy század multán is, tudjuk, mennyi szó és tinta folyt egy szégyenletes harcban, a melyben magyar emberek is sorakoztak a Bécsből vezényelt ellenfél zászlója alá, melynek az volt a jelszava, hogy a magyar nyelv nem alkalmas arra, hogy a törvényhozás és a közigazgatás nyelve, szóval hivatalos államnyelv legyen. A mi a hadvezetés nyelvét illeti, erről még

* Thököly kuruczait neveztek így, szemben Rákóczi „új kuruczság“-ával.

ma, kétszázad multán is, jobb, ha mi is szegyenkezve hallgatunk.

Felsővadászi II. Rákóczi Ferencz, az ifjú fejedelem, a ki akkor még inkább csak a szivéről, lelkeről, mint az ajkáról rázta le a bécsi és neuhausi nevelés német lakatját,* íme, a Bercsényi viharként zengő, gyújtó magyar szavával imigy szól a brezáni levélben a magyar néphez:

„*Bujdosásra üzetetett* sorsunkat s életünknek minden napjait édes hazánk régi szabadságának, dicsőséges nemzetünk hajdani jó hírének s nevének s megnyomattatott országunk lakosinak javára s hasznára szenteltük, — sőt ügyekezettünk gyökeresebb megerősítésére nézve el nem mulattuk az magyar hazának képtelen nyomorgatásán szánakodó s országunknak használható királyoknak s fejedelmeknek segítségéhez s egyértelméhez ragaszkodnunk. Kihez való képest most lévén még egyszer ideje országunkat ily törvénytelen és szenvedhetetlen iga alul felszabadítani: köteleességinktől viseltetvén, minden igaz hazaszerető s országunk régi dicsőséges szabadságát oltajtó — — minden rendű igaz magyarokat hazafüségokra intjük, kényszerítjük s kérjük, hogy az mint már Isten némelyeknek sziveket a hazáért felgerjesztette s egybenhozta, úgy kiki édes hazája s nemzete mellett az Isten s törvényünk ellen *képtelenül hatalmaskodó, zaklató, portióztató, adóztató, nemesi szabadságunkat rongáló, igaz régi törvényeinket, jussainkat megvető, jószágunkat hatalmasan foglaló s fogytató, becsületünket tapodó, sönkat. kenyérünket elvevő s életünkön uralkodó s kegyetlenkedő* birodalom ellen fogjon fegyvert! — — — Bizonyosak lévén benne, hogy magunk is minden késedelem nélkül megyünk elégséges segítő haddal és édes hazánkért, nemzetünkért, régi szabadságunkért *az hatalmas Istennek segítsége s az ő hatalmas hadakozó karjának erejével* tökéletes szívvel-élékkel szenteljük életünket, s vérünket ontani egyedül hazánk s nemzetünk szabadságáért, minden privátumok vágyódása nélkül, készek leszünk. Hiszünk is az özvegyek, árvák, keseredettek és megnyomattottak kiáltását meghallgató irgalmas Istenben, s Isten után nemzetünk régi dicséretes s ma is véle született hadakozó bátorságában és hazájához való gerjedésében, hogy nemzetünknek régi szabadságát elérjük...“ stb.

Már itt előttünk áll Bercsényi, a kitünő magyar stilista, a kiről méltán mondja Thaly Kálmán, hogy „előadási modorában van valami sajátosan megragadó; inversiókban oly gazdag irányában csapongó tűz. lankadatlan elevenség, törül sarjadt magyar humor; rövid velős mondataiban határozottság és erő tündöklök“. Igazolja ezt a találó jellemzést Bercsényinek a fejedelemhez, vezéreihez, tisztjeihez később irt tömérdek levele s különféle alkalmakkor mondott beszéde. Mindig magyarul irt és beszélt, ha csak nem idegen nemzetbeliekhez kellett írását vagy

* Hogy mennyire elfelejtette anyanyelvét az ifjú Rákóczi, arra szomorú tanúság az a levél, a melyet Krumlovból (Csehország) irt 1690 jún. 6-án nővérének, Juliának, ilyen magyarsággal: „Talán haragud nekem kegyelmed, hogy Commercy uramat (Julia egyik udvarlója volt Commercy) hattam kegyelmed által köszöntni...“ stb. (Közli Thaly. Rákóczi ifjúsága. 131. l.)

szavát intéznie. Ilyenkor is a latin s nem a német nyelvet használta.

Természetesen ezek az írások és beszédek nagy részben hadi dolgokról szólnak. Valaminthogy az egész kor hivatalos nyelve inkább hadi nyelv, még pedig gyönyörűen kifejlett magyar hadinyelv.

Maga Rákóczi, a ki hat nyelven — magyar, latin, francia, olasz, lengyel és német — egyformán beszélt és irt,* a Bercsényiénél csendesebb, de szintén tiszta folyású magyar szavát ama tábori imádságban hallatja először nyilvánosan, „mellyel az ő Urának Istenének orczáját minden napon engesztelni szokta“ s a melyet szintén mindjárt a szabadságharcz első évében, 1703-ban, szerzett, vagy — a mint mondja — „magátul a kegyelem szerint formált és nyomtatás által közönséggé tétetett a végre, hogy a birodalma alatt levő vitézlő magyar nép is az ő kegyelmes jó Urát s Fejedelmét a buzgó imádkozásban követni megtanulja“.

Ez a még kevéssé ismert gyönyörű Rákóczi-imádság,** a mely méltó párja Bercsényi hatalmas szózatának — egyik sikoltó, velőket rázó tarogató-hang, a másik mélybúgású, szíveket megkapó orgonaszó — nemcsak magasztos, hazafias és vallásos tartalma miatt, de mint a Rákóczi-kor egyik legszebb irodalmi nyelvemléke is méltó volna arra, hogy a magyar iskolák olvasó könyveiben a Himnusz és a Szózat mellett kapjon helyet.

A gyermek Rákóczi a magyar nyelvet édesanyjától, Zrinyi Ilonától és gondos nevelőitől, Badinyi Jánostól s a tipikus magyar Körösi Györgytől tanulta. A munkácsi várban, az ostrom viharos napjaiban naponként érintkezett a várórséggel. Egy ízben — 1686 május 1-én, 10 éves korában — nyilvános buzdító beszédet is intézett vitézeihez.

Ez volt első szónoki beszéde. Később a vármegyén, mint Sáros megye örökös főispánja, továbbá mint vezérlő fejedelem többször beszélt katonáihoz, vezéreikhez s az országgyűléseken a szövetkezett rendekhez. Mindig egyszerű, keresetlen nyelven, de hatásosan, a meggyőződés erejével. Az indulatok heve csak egy alkalommal vetett magasabb lángot beszédében, a gyászos emlékezetű ónodi gyűlésen — 1707 jún. 6-ikán — a mikor Rakovszky és Okolicsányi, túróczi követek vádjaira felelt.

Ennek a gyújtó beszédnek teljes hiteles magyar szövege, sajnos, nem maradt ránk.*** Hangjáról, nyelvről azonban képet alkothatunk a bártfai követek Naplója nyomán, mely így emlékezik meg e beszédről: A felséges fejedelem — — — „sok keserves szavai között ilyen szókra fakadott:

* Valamelyest csehül és tótul is tudott.

** Közölte teljes szövegében Thaly K. „Rákóczi tár“ I. k.

*** Rákóczi egyik életirója az Emlékiratok, a Bártfai Napló s a N. Múzeumban levő ónodi Diárium alapján erősen új magyar nyelven, a „zsarnok“ és „visszavonul“ szavakat adván Rákóczi szájába, igyekszik rekonstruálni ezt a beszédet. (Márki S. II. R. F. mint szónok. Erd. Múzeum 1907. 80. 1.)

„Édes Nemzetem! Hát ezt érdemlettem sok szives, hazám ügye mellett való fáradságim után?!... Vagy öljetek meg, avagy nyeljen el az föld. Készebb vagyok az országnak egyik szegletiben megvonnom magamat, mintsem — reménlett köszönet helyett tyrannusnak mondatnom...“*

Hogy milyen megrendítő hatása volt e beszédnek a Rendekre, bizonyítja az, hogy a méltatlanul vádaskodó Rakovszkyt ott nyomban összevagdalták s Okolicsányit is halálra sebeztek.

A másik kiválóan szép és megrázó erővel teljes beszéde az, a melyet a gyömrői mezőn intézett katonáihoz s a mely valószínű ódai lendülettel így végződik:

„... magatok pedig, óh fiaim, segítsétek magatoknak boldogulására való ügyekezeteimet. Vigasztaljátok elkeseredett szívemet, hogy veletek élet és halál között kereshessem — oly szívvel, a mint kezdettem — hazánk és mindnyájunk szerencséjére, boldogulására érző szándékomat. Nem kívánok birodalmat, nem kincset tőletek s nem egyebet az igaz magyarhoz illő bátor szívénél, hogy azt magammal összecsatolván, veletek éljek, haljak!“

A Rákóczi udvarából, kancelláriájáról kikerült hivatalos irások, melyeket ott a fejedelmi íródeákok: Ráday Pál, Jánoky Zsigmond, Pápay János, Krucsay István, Aszalay Ferencz stb. fogalmaztak, — noha ezek is kitünő stílisták voltak, főképen Ráday, a „Recrudescunt...“ szerzője — ezek a hivatalos irások mégis tele vannak latin szólamokkal, a stílus curialis idegenszerű mondat- és szófüzései. Éppúgy azok az egykorú naplók, diariumok, emlékiratok is, a melyeket e korszak jelentékenyebb memoire-írói, Beniczky Gáspár, Szathmári Király Ádám, Ráday stb. írtak.

A kurucz hivatalos hadi nyelv jellemzésére érdekesnek tartjuk bemutatni a tisztí kinevezések magyar szövegét. Ime egy hadnagyi kinevezés.** Elöl Rákóczi teljes czíme a szokott latin formulában „Nos Franciscus...“ stb. Utána a kinevezés a következő magyar szöveggel:

„Megtekintvén nemzetes vitéz Dálnoki Veres Benedek hívünknek hozzánk s édes hazájához való igaz szeretetét és hűségét, egyzsersmind ebből származott az Haza szolgálattában való készségét, erre nézve Kézdí Székben levő vice hadnagyságnak tisztit és hivatalyát fennemlített tiszt hívünknek kegyelmesen adtuk és engedjük. — Parancsollyuk azért fennemlített hadi tiszteinknek s alattok valóknak mind személy szerint és közönségesen, látván és értvén parancsolatunkat, ismerjék említett Dálnoki Veres Benedek hadnagyi hívünket azon tisztségben tőlünk rendeltetett és elő állított Kézdí Szék vizehadnagyának lenni és az Haza szolgálattában való dispositióitul s parancsolatitul minden készséggel függeni, s azokban engedelmeskedni semmiképpen el ne mulassák. Különben ha kik

* Mon. Hung. Hist. II. oszt. XXVII. k. 145 l.

** Eredetije az Orsz. Levéltár Lymbusában (68. cs.).

cselekesznek, az Edictumunk continentíája szerint érdemlett kemény büntetést el nem kerülük.

Datum ex oppido Miskolcz, die 28 feb. Anno 1704.

Rákóczi m. p.

J. Pápai mp.*

A másik Jósika Dániel brigadérosi decretuma, mely a szintén latin nyelvű bevezető rész után („Nos Franciscus II... memoriae commendamus... quibus expedit stb“...) így szól:

„Hogy mi Tekintetes Nagyságos *Jósika Dániel* Ezredes lovas colonellus hívünknek eleitől fogvást Hozzánk, Nemzetünkhöz és ezen mostani igaz ügyhöz való szeretetit és dicséretes magaviselésit, nemkülönben az hadi dolgokban való szép experientíáját kegyelmes tekintetben vévén, egyszersmind remélvén aszt is, hogy azon édes Hazánkhoz való szeretetit s az hadi operatiók körül leendő hasznos szolgálátit az üdönek és alkalmatosságoknak mivoltához képest utolsó csep vérenek kiomlásáig fogja még bizonyítani. Arra nézve Hadaink között való *Brigadérosságnak* azaz *közönséges harcrendelő s igazgató mesterségnek tisztit* s hivatallyát említett colonellus hívünknek kegyelmesen conferáltuk. Parancsolván fennemlített minden renden levő hadi tiszteinknek és hadainknak serio és keményen, tudván megirt brigadérosunk iránt ily kegyelmességünket, illendő becüsületit megadni és az kiknek illeni fog tisztihez és szolgálattáéhoz való s az ország közjáváának kimunkálódására czélzó dolgokban illendő dependentiával hozzája viseltetni, engedelmeskedni, edictuminkban megirt büntetéseknek elvétele alatt, semmiképen el ne mulassák. A minthogy említett Brigadérosság tisztüre és hivatallyára említett ezeredes fő-colonellus hívünket decretálván, azon tisztet adgyuk, conferállyuk és abban illendő authóritást is attribualunk“ stb. Következik a latin záradék („Harum nostrarum vigore“ etc...)*

Érdekes ebben az okiratban, hogy miképen fordítja, illetőleg magyarázza a brigadérosságot magyar szavakkal: „közönséges harcrendelő s igazgató mesterségnek tisztit s hivatallyá“.

A hadi törvényszék, mely Kajaly Pál főhadbíró vezetése alatt működött, szintén magyarul tárgyalt s magyar nyelven hozta végzéseit. E nyelv jellemzésére egy 1709-ik évi hadi jegyzőkönyvből** valók a következő ítéletek:

„Luzsinszky Sándor uram regimentebeli gregarius lengyel nemzetből való katona Gurszki Antal a trencsényi harcikor elfogatván, s ötöd napra labanczok közé állván, de onnat visszafogatván, mivel azt állítja, hogy magátul is idővel visszazökött volna, — a hamar való labanczú létiért halálnál lágyabb büntetésre ítéltetett úgy, hogy 300 ember között 4 futás alatt vesszőztessek másoknak példájára.“ — „Mikházy György uram regimentebeli katona Kis András, midőn az elmúlt szent Mátyás napi vásártul Keresztúrral a kereskedők oszlottak, Krasznahorkavárallyai kalmárookra a Hidasnémeti földön hatodmagával tolvajul fegyveres kézzel rájuk ütven, és ott megfogattatván — juxta tit. 1. art. 31. — másoknak rettentő példájukra akasztófára ítéltetett. Hatan penig, kik engedelem nélkül

* Eredetije az Orsz. Levéltárban (Lymbus).

** Ered. az Orsz. Levéltárban.

az táborról haza szöktek, a regimentnek restituáltatnak, ottan leendő büntetéseknek elvételére nézve.“

Ez a nyelv is, mint első sorban hivatalos jogi nyelv, már a dolog természeténél fogva is erősen tarkállik a latin kifejezésektől és idézetektől és noha nem ritkán igen kellemesen lép meg világos magyarságával s velős rövidségével éppen e rövidségre törekedteben még többször téved a hivatalos stílus kacskaringós útvesztőibe.

A vármegyék s városok hivatalos írásait szintén erősen tarkítja a stílus curialis latin frázis-készlete. Noha akad e téren is kivétel. Ilyen pl. Kolozsvár városa, melynek egyik pompás magyarsággal írott felterjesztése (a czimeken kívül alig akadunk benne idegen szóra) méltó rá, hogy itt bemutassuk, mint a színmagyar hivatalos stílus valódi gyöngyét, mely jóformán még ma is tanító példája lehetne nem egy törvényhatóság kacskaringós pennájának, vagy a mint mondani szokták, *aranytollú* főjegyzőjének. Ime :

„Felséges Fejedelmünk, természet szerént való jó Kegyelmes Urunk! Országunk s nemzetünk megmaradását néző terhes gondgyai között is nagy alázatossággal való igaz hűségünknek megmutatásával Felséged lábaihoz ez alkalmatossággal leborulunk; lévén romlott városunknak az mostani terhes üdöhhöz képest oly bizonytalanságban sorsa; s állapotja, az ellenségtől való félelem miatt, hogy ha az Felséged kegyelmessége által vigasztalást és bizonyos rendben való hagyatást nem érhetünk — mihez tartasuk magunkat, által nem láthatjuk. — Ez iránt jöllehet Felségedtől ebben a Hazában órállóul és megtartóul rendeltetett méltóságos Főgenerális Urunkat eó Excellentiáját becsületes expressus atyánkfiai által megtaláltuk, reménekdvén azon, hogy ez szegény városnak megtartásában Felséged előtt is méltóztatnék munkálkodni. Im, az eó Excellentiája méltóságos levelét is concivis becsületes atyánkfia Sámsondi József káptalan uram eó kegyelme által elküldöttük az magunk edgyűgyű alázas levelünkkel edgyütt.

Könyörgünk azért Felségednek, mint Istenünknek képit viselő, de különben is kegyelmes természetű felséges Fejedelmünknek, ezt az egy csaknem utolsó pusztulásra jutott magyar várost többi között kegyelmes gondviselése alá venni kegyelmesen méltóztassék, hogy Istenünk eó szent Felsége dücsőségére és Felségednek is örökké való szolgáltyára, Felségednek még maradékiban is, maradjason meg.

Az Felséged kegyelmességéjért az árváknak és sok elfogyatkozott nyomorultaknak (kik is városunkban igen számosak) Istene Felségedet boldog országlással és ellenségünkön kívánt győzedellemmel álgya meg.

Datum Colosvár 16. Septembris 1707.

Felségednek kegyelmes válasszát váró igaz alázatos hívei — romlott Colosvár várossának Hadnagyí, Tanácsa, mellette lévő vénsséggel edgyütt.“

Akad még itt-ott, különösen a dunántúli megyék és városok iratai között ehhez hasonló tiszta magyarságú írás, de, mint

fentebb is említettük, a legtöbbször erős latinsággal terhes, bár viszont a tiszta latin nyelvet csak nagy ritkán — leginkább egy-két felsővidéki német város — használja hivatalos levelezéseiben.

De nem is a hivatalos levelek tintafoltos asztalánál s a latinos műveltségű memoire-írók többé-kevésbé tudákoskodó könyveiben keressük mi a kurucz-kor *élő magyar nyelvét*. Hanem keressük ott, a hol az a maga tisztaságában virágzott, künn a hadak útjain, keressük azokban a közvetetlen hangú irásokban, a melyek a tábor tüzek fényénél, sokszor véres pennával, puskaropogás, kardcsattogás között *raptim* íródtak s *cito citissime* repültek egyik táborból a másikba. Keressük ott, a hol a hadi néphez szólnak a hadvezérek s a hol a hadi nép szól vezéreikhez és egymáshoz.

Magának Rákócziának is azok a levelei, a melyeket ő maga fogalmazott és sajátkezűleg írt — többnyire magánügyekben kedves embereihez, főképen Kőrösy Györgyhez — tiszta magyarsággal vannak írva, alig akad bennök itt-ott egy-két latin szó vagy szólam.

Elhagyja Rákóczi e leveleiben a szokott szertartásos latin megszólítást is: „Generose fidelis nobis dilecte... Salutem et principalis gratiae nostrae benignam propensionem...” stb. E helyett jó magyarán így kezdi: „Isten minden jókkal álgya meg kegyelmedet!” Vagy egész melegséggel így: „Édes Kőrösy uram!” A végén se czikornyázza, hanem zárja levelét eképen: „Isten oltalmába ajánlom kegyelmedet — jót kívánó ura Rákóczi”. A külső czimzés is színmagyar, a mi pedig az e korbéli levelezéseknél a legnagyobb ritkaság, mert a czímet még magyar levelekre is rendszerint latinul vagy francziául írták. Rákóczi így czímezi Kőrösyt: „Nemzetes, vitéz Kőrösy György kincs-tartó uramnak adassék Patakon”.

A leveleknek ezt a meleg, közvetetlen, patriarchalis nyelvet bizonyára mostoha apjától, Thököly Imrétől tanulta Rákóczi. Thököly ugyanis leveleiben rendszeren ilyenformán szólítja bizalmasabb embereit: „Édes Gróf uram!” — „Méltóságos Gróf úr, Kedves öcsém uram.” — „Édes jó uram.” — „Édes jóakaró uram.” — „Édes nagyságos uram.” — Magát Rákóczit a bujdosásból írott leveleiben így szólítja: „Édes Fiam.” — „Édes Fiam-uram.” — „Méltóságos Fejedelem, Kedves Fiam-uram.” Még a czímet is rendszerint így írja: „Az méltóságos R. F. fejedelemnek, nekem kedves fiam-uramnak ő kegyelmének.”

Kőrösy György, a ki pedig szintén latinos műveltségű ember volt, rendszeren így szólítja Rákóczit: „Méltóságos fejedelem, nekem kegyelmes Uram!” vagy még gyakrabban így: „Felsőleges fejedelem, természet szerint való jó kegyelmes uram!” És így végzi levelét: „Nagyságodnak, természet szerint való jó kegyelmes Uramnak érdemetlen alázatos (vagy legkisebb) szolgája.” Érdekes, hogy Kőrösy egy gróf Aspremont Károly Goberthez intézett levelében az eredetileg latinul fogalmazott megszólítást

litást: „Excellentissime ac illustrissime Domine Comes, domine mihi gratiosissime“ — kihúzta s fölébe magyarul ezt írta: „Méltóságos Gróf uram, Excellentiádnak ajánlom mindenkori kész kötelességgel való alázatos szolgálatomat.“ Épp így a levél záradékában az „excellentissimae dominationi vestrae servus obligatissimus“ helyett magyarul így: „Nagyságodnak kész kötelességgel való alázatos szolgálója“.

Kőrösy uramnak s bizonyára a vele egyivású egész kurucz középnemesi osztálynak erős magyarságát bizonyítja az is, hogy a német kereskedő cégeknek *magyar nyelven* kiállított számlára fizettek. Bemutatunk itt eredeti alakjában egy ilyen érdekes számlát, mely egyben azt is tanúsítja, hogy a kuruczkorban a *magyar kereskedelmi nyelv* is virágzott. A számla, melyet a „néhai Goschke Henrik maradéki“ (mennyivel jobb magyarság, mint a mai *utódai!*) eperjesi cég állított ki Kőrösy György részére, a következő:

Eperies die 4 Januarii A° 1709.	
Nemes nemzetes Kőrösy György uram vásárolt s tartozik:	
1701 30. jan. 6 sing keskeny fátyolt	3.24
8. febr. 38½ font bagariát	32.34
„ 15 font talpa bőrt	9.90
	Summa f. 45.48
1702, 20 Jan. fizetett eő kegyelme	1.91
	Restál még f. 43.57

Néhai Goschke Henrik Maradéki.

Nem kevésbé érdekes Mertz János asztalosmesternek, a ki — mint német betűkkel kevert aláírásából megállapítható — szintén német ember volt, a következő magyar nyelvű számlája:

„Méltóságos Fejedelem Felsővadászi Rákóczi Ferencz eő Nagyságának főhoffmester Ottlyk György parancsolattyaibúl asztalos munkát csináltam. *Magyar konyhára* egy nagy asztalt. — Fegyvernek rámat megfestve. — *Két ládácskát könyveknek.* — Egy hosszú lineát urunk számára. — Az óra alá egy deszkát. — *Egy tokot, könyveknek valót.* — Kilencz sátor fát. — Suppellátnak (superlát = fedél, ponyva) való két fát. — Tizenkét ablaknak való rámat sátorhoz. — Tizenhárom deszka meggyalulásért. — Ablaknak sátorba valónak egy tokot.“

Érdekes ez a kis, csupa tábori czélokra készült dolgokról szóló számla azért is, mert kitűnik belőle, hogy Rákóczi külön magyar konyhát tartott s hogy a táborba könyveket hordozott magával, a mely czélra egy tokot és két ládácskát csináltatott Mertz mesterrel.

A Rákóczi-kor legszorgalmasabb, lehet mondani legszenvedélyesebb levélírója maga a főgenerális, gróf Bercsényi Miklós. Több kötetre terjedő hadi levelezését — csak Rákóczihoz mintegy harmadfélszázat irt — Thaly Kálmán adta ki, de számos kiadatlán is van még az Országos Levéltárban s mi jelen tanulmányunkban ezeket is felhasználtuk.

Bercsényi már apai örökségül kapta a zengzetes magyar nyelv gyönyörű adományát. Apja,¹ idősb Bercsényi Miklós, bányavidéki tábornok, mint fennmaradt levelei tanúsítják, szintén kitűnő magyar stílista volt. Czobor Erzsébethez írott egyik levelében pl. ilyen magyarosan erőteljes részleteket olvasunk :

„Nagyságodnak, mint jóakaró Asszonyomnak kötelessen szolgálók“ — így kezdi levelét az öreg Bercsényi. Tehát semmi „commendatio benevolentiae“ se más egyéb latinok czikornya, a mi pedig az időtt (a levél 1668-ban kelt) még ugyancsak divatban volt. Azután így folytatja: „Isten Nagyságodat minden *kivánta* szerencséi jókkal álgya meg, *szíből* kívánom“. „Az elmúlt napokban Bécsben létemkor vette Groff Iudex Curiae uram ónagysága az Nsgod levelét, kiben Nsgod *sok rendben* panaszolkodván *igye fogyott* és elhagyatott állapotjárul, *alkalmas sértegető szókat* is olvastam a Nsgod levelében, kin megvallom, nem *kicsinnyire* fel is indult vala ő Nsga.“

A „nem kicsinnyire“ kifejezést itt találtam először. A NySz. csak a *kicsinnyé, kicsinnyég* alakokat ismeri.

Később így ír az idősebb Bercsényi: „Tudom azt is, mi *kárt vallhat* Nsgod — — ha másképpen is Nsgodnak nem *patronál*, az Nsgod dolgainak *lassú futamottya* lészen, tudván azt, Nsgod maga is jól: mennyi szomjuhozója legyen az Nsgod javainak és becsületinek.“ Érdekes a *patrona* szóból magyarosított *patronál* ige is, melyet szintén nem ismer a NySz. Eredeti és találó itt a Pázmány kedves szavának, a *futamatnak* alkalmazása.

Bercsényinek tehát a magyar nyelvben első tanítómestere az apja volt. Ő azonban egész életében folyton gyarapította az így nyert apai örökséget. A büszke, nyakas, sokszor gögös főúr ugyanis nem átalotta, hogy leereszkedjék oda, a hol a tiszta magyar nyelv ősi kútforrása buzog — a magyar nép közé. Ebből a forrásból meritette aztán azt a gyönyörű magyar szókinccset, a mely ott csillog írásaiban s a mely bizonyára beszédét is ékesítette és zamatosította.

A hatalmas fővezér és fejedelmi helytartó táborozásai közben szívesen szóba állt nemcsak katonáival, hanem a nép egyszerű fiaival is, különösen, ha kiben valami eredeti vonást fedezett föl. Így ismeretes, hogy a Vág vidékén táborozván, szóba elegyedett a tallói Dudvágon örölgető Koncz Márton nevezetű molnárral, a ki profécziamondásairól volt nevezetes a vidéken. S csakhamar aconyira megkedvelte, hogy sokszor maga mellé vette táborig kocsijára vagy a lova mellett lovagoltatta s úgy társalgott az egyenes beszédű, kissé exaltált lelkű emberrel, a

ki később valósággal mint udvari jós szerepelt s a kit Bercsényi csak „az én tallósi Habakuk prófétám“ néven nevezett.

Innen van, hogy a kitünő nyelvérzékű Bercsényi nyelve tele van tősgyökeres magyar szavakkal, mondásokkal s fennmaradt írásaiban sokszor gyönyörűen tükröződik vissza a kurucz-kor magyar nyelve. Egyik levelében, melyet 1705 február 1-én írt Rákóczihoz, egy darab olyan életeleven, remek dialogust ad például, a mely ma is becsületére válnék bármely magyar elbeszélőnek. Ebben is Koncz Mártonról van szó, a ki egy napon, mikor a főgenerálisnál éppen együtt voltak a kurucz vezérek, csak beállított váratlan-hívatlan s leült a házban.

— Elhülök belé — írja Bercsényi. — Köszöne, fogadám.

Nyomban azt mondja :

— No, ha jók leszünk, nyerhetünk három zászlót, de egy kék zászlót mi is elvesztünk.

Ebeczky (az egyik kurucz tiszt) mondja:

— Ugyde, lelkem bátyám, hogyan?

— Immár akárhogy, csak rajta, mert bizonyos.

— Hol hát?

— Akárhol — csak a hol érjük!

Elfakadnak nevetve. Kérdik egymástul:

— Micsoda ember?

Ő azonban:

— Jó, jó!... de ha csak nevetünk s nem vágjuk az németet, nem vész el abban egy is!*

Olvasván ezt az éles megfigyeléssel, kitünő nyelvérzékkel irodalmilag megszerkesztett jelenetet, az embernek szinte kedve volna azt mondani, hogy ha az írója nem lett volna véletlenül dúsgazdag főúr és vitézlő generális, mint novellista — vagy mondjuk íródeák — is megkereshette volna a kenyerét és megörökíthette volna nevét.

(Folytatjuk.)

LAMPÉRTH GÉZA.

Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről.

I.

A *polgár* = *plugar*-féle szószármaztatásról, folyóiratunk tavalyi évfolyamában (451—7. l.) tett észrevételeimre, Karácsonyi János tisztelt barátom a f. évfolyam 13—18. lapján nékem is válaszol.

Ő — úgymond — mivel a kérdést most már művelődéstörténeti szempontból is tárgyaljuk, *állja* a vitát. mivel annak, hogy a *plugar* = *polgár* egyeztetéséhez ragaszkodik, *komoly okai* vannak. Nem zavarta meg őt ezen meggyőződésében az én hozzászólásom sem stb.

* A levelet közli Thaly K. Irodalom- és műveltségtörténelmi tanulmányok a Rákóczi-korból cz. művében 79. l.

Csakhogy a figyelmes olvasó, ha azt a fáradságot veszi magának, hogy Karácsonyi régebbi állításait a mostaniakkal összehasonlitsa, — megdöbbenéssel fogja észrevenni, hogy ő most már, a vitát *nem ugyanazon a helyen* állja többé, mint eddig, hanem hogy *régi álláspontját* teljesen cserben hagyta.

Emlékezzünk csak vissza arra a merész föllépésére, midőn a *polgár* szónak a német *bürger*-ből való származtatását, mint a *magyar szófejtés egyik legnagyobb tévedését* vetette nyelvészeinknek szemére s különösen azért, mivel „a régi magyar“ szerinte „a polgáron, éppen a *bürger* ellentétét: a földműves parasztot érti“. Tehát a *polgár* szónak szerinte éppen ezért, egy szláv *plugar* = ekecsináló, szántóvető, földműves szóból kellett származnia! Elméletét annál fogva nem az „iparúzással vagy kereskedéssel“ foglalkozó, hanem a földművelő, — nem a kerített helyen, tehát burg-ban, hanem a „nyílt helyen lakó“ *parasztokra* alapította. És miután valamennyi erre vonatkozó érvét, két közleményen keresztül, annyi szívóssággal, oly sok leleményvel ezen alap köré csoportosította, most egyszerre, — a megdönthetetlennek hirdetett alapot, mintha csak a föld nyelte volna el, — sehohol sem találjuk többé.

Hogy pedig ebben a kis katasztrófában, az én hozzászólásomnak is lehetett némi része, azt nemcsak azokból a nyilatkozatokból látom, melyekben Karácsonyi legsúlyosabb tévedéseit kifejezetten elismeri, hanem még inkább abból, a mit csak „jelez“, hogy eddigi álláspontja helyett, merőben más alapra helyezkedik velem szemben s egészen „új szempontból“ folytatja a vitát.

A *polgár* szó eredetét most már Karácsonyi sem keresi többé a falusi, földművelő parasztságban; végre ő is rájött, hogy azt, hiába minden anathémájának, mégis csak a *városi lakosságban* kell keresnie, a hol eddig még mindenki megtalálta. Csakhogy persze nem azért kereste föl a várost, hogy a polgárnak a német *bürger*-ből való származását elfogadja, hanem hogy az ő szorongatott *plugar* = *polgár* féle szláv szószármaztatásának itt valami menedéket találjon. Az ekecsináló, illetőleg ekével szántó *plugar* tehát többé nem paraszt, hanem *városi polgár*-rá lépett elő, s ime most már Karácsonyi tanít ki bennünket, a mire eddig nekem kellett őt figyelmeztetni, hogy „korántsem kell gondolni“, mintha „a régi civisek mind iparúzó, kereskedő és földműveléssel nem foglalkozó emberek“ lettek volna.

Egykori ellenségénél: a városnál keresni menedéket, mindenestre nagy bátorságra vallana, de úgy látszik, Karácsonyinak sejtelve sincs arról, hogy új elméletét, „éppen *ezen a területen* fenyegeti csak az igazi katasztrófa! Hiszen köztudomású dolog, hogy *városi intézményünk* eredetét, első sorban a hazánkba beköltözött idegeneknek, úgynevezett *vendégeknek* (hospes), névszerint flamanoknak, vallonoknak, olaszoknak, de legnagyobb részben *németeknek* köszönhetjük. Ezekre az idegen elemekre akarja Karácsonyi ráhúzni az ő *szláv plugar*-ját? Hiszen ebből az a *képtelenség*

következnék, hogy az olaszokat, németeket stb., a szlávok, sőt hogy a dolog még czifrább legyen, itt Magyarországon tanították volna ki az ekecsinálásra s az *ekével való szántásra!* Ő ugyan mindenképen tiltakozik az idegen s különösen a német hatás ellen, de hát akkor meg, azt kell tőle számon kérnünk, hogy vajjon kikkel akarja ő városi intézményünket megalapíttatni, talán a szlávokkal? a mikor ellenkezőleg közismert dolog, hogy az összes északi szláv népeknél is, a városi intézmény megalapítói *németek* voltak.*

Tehát Karácsonyi elméletét már „*a limine*“ visszautasíthatnók, ámde csak foglalkozzunk *érveivel* is egyenként. Históriai *legfőbb érveül* három XIII. századi Polgár helynevet hoz föl: a szabolcsmegyei (Tisza-) *Pulgar-t* (1229-ből), a hevesmegyei *Palgar-t* (1234) és a fejérmegyei *Pulgar-t* (1277) s azután így folytatja: „E helynevek tehát még oly korszakban és oly vidékeken keletkeztek, a mikor és a hol német hatásról még szó sem lehetet:“. És nyomban ezek után, minden érvelés nélkül, mindjárt végérvényesen el is dönti a kérdést ekképen: „*Kétségtelen tehát, hogy legalább is a XII. század elején, a polgár szó a magyarban már meghonosodott és alkalmas volt arra, hogy a civis fogalmára is átvessék.*“ Vagy a hogy másutt ugyanazon gondolatot világosabban fejezi ki: „a *plugar—polgár* szónak még a német hatás 1150 előtt meg kellett honosodnia nyelvünkben“, sőt egy helyen még tovább megy, hogy t. i. „a *plugar-nak* a XI—XII. században Magyarországon városi *civis* értelme is volt“.

Ilyen nyaktörő következtetésekre azonban, az a három szerény helynév, senkit föl nem jogosíthat. Abból, hogy a három Polgár falu (a hevesmegyeiről nem is tudjuk biztosan, az volt-e?), már megvolt a XIII. században, — a legtávolabbról sem *kétségtelen*, hogy azoknak „*legalább is a XII. század elején*“ kellett keletkezniök. Még ha azt mondta volna, hogy ez a XII. század végén, vagy második felében történhetett, azt még valahogy el lehetne fogadni, ámbár tudjuk, hogy falvainknak (kivéve az erdei és hegyi falvakat) jelentékeny része, éppen a XIII. században keletkezett. De hát persze Karácsonyinak e falvak keletkezésének korát, éppen azért volt szüksége kinyújtani, még egy, vagy két századdal, hogy azt mindenáron 1150, azaz *szerinte* a német hatás előtti időbe helyezhesse. Ha azonban e falvak korát, a logikai szükséghez képest korlátozzuk, akkor a német hatásnak nyomaira még ott is rá fogunk találkozni. Például a szabolcsi Tisza-Polgár vidékén, a Tisza mellett olyan tipikus német helynevekre akadunk, mint Tisza-Eszlár és Kis-Várda (vö. *Melich János*, Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai, 19. l.) vagy a Tiszán innen Hernád-Németi vagy

* Ezek, valamint a polémiámban a városi intézményre vonatkozó többi adatok többnyire már feldolgozásokból is ismeretesek, melyek közül elég legyen mint a legújabbra s egyszersmind a legsikerültebbre, *Hóman Bálint* könyvére: „A magyar városok az Árpádok korában“, Budapest, 1908. utalom.

Tisza-Polgárral majdnem szemben Oszlár. A hevesmegyei állítólagos Polgár falunál, felülről: az Eger melletti Felnémetre, Maklárra és Kálra (régén *Német-Kál* vö. *Csánki Dezső*, Magyarország Tört. Földrajza I. 64.), alulról pedig, az egykor Hevesmegyéhez, most Jász-Nagy-Kún-Szolnokmegyéhez tartozó Szász berekre utalunk, mely ma csak puszták ugyan, de a középkorban (*Dr. Csánki* i. m. I. 56.) nevesebb *mezőváros* volt. Végül a fehérmegyei Polgárnál elég hivatkoznunk a közeli német nevű Tácson kívül, magára Székesfehérvárra, mely a városi intézményt olaszoknak köszönheti ugyan, de mint árpádkori királyaink székhelyén, ott kétség kívül németeknek is kellett tartózkodniok, legalább is olyan számban, hogy a német hatást teljesen kizártának még itt sem tekinthetjük.

De ezek mind csak lappáliák! Az én felfogásomra nézve (mint azt első cikkemben bőven kifejtettem) tökéletesen mindegy, hogy e Polgár helyneveknél nyilvánult-e s milyen régén, lokális német hatás, vagy sem? Hiszen én a *polgár* szót *német* eredetűnek tartom a XI. századból, a mikor az még csak *vár-népből* (civis, civilis néven még a XIII. században is) jelentett, tehát a Polgár helyneveket is idetartozóknak, de nem közvetlen, hanem csak közvetett, intézményszerű német hatás eredményének tekintem.

Karácsonyi elméletére nézve azonban, már az ilyen apróságok is a *lenni vagy nem lenni* súlyos problémáját idézik föl! Mert hát valósággal nem tragikus-e erre az elméletre, hogy annak legfőbb érvüil, éppen olyasmit választott, a mi homlokegyenest ellene bizonyít. A Polgár *faluneve*ekkel akarja nekünk bebizonyítani, hogy ezeknek olyan *plugar* szóból kellett származniok, a mely földművelő *városi polgárt* jelentett! De ezzel végre is csak önmagának mondott ellent, hanem mit szóljunk arról a *szörnyű tévedésről*, mikor a XI. században, „de legalább is a XII. század elején“ nálunk már *városi polgárokat*, tehát *városi intézményt* képzel lehetőnek?

Hiszen ez az intézmény Németországban is akkor még csak csecsemőkorát élte s ott is először csupán a hajdani római városok talaján kezdett ébredezni. Avagy kénytelen legyek bizonyítgatni közismeretű dolgokat? Bizonyítsam-e, hogy a középkorban külön privilégium nélkül, községi autonómia, vásártartás, vámmentesség s egyéb szabadalmak nélkül, városról, városi polgárról éppen 1150 előtt még szó sem lehet?

Remélem, elég lesz, ha csak a vásárjogra utalok, mely nélkül úgy-e bár, várost el se tudunk képzelni. Nézzük meg hát, vajjon a vásárokat „legalább is a XII. század elején“ a községek birtokában találjuk-e? Nem, ellenkezőleg, minden adat arról tanúskodik, hogy akkor még a vásárok, mindenütt, a királyi birtokában, a királyi vármegye kezelésében, vagy legfőlebb az ő adományából, egyes egyházak kezén voltak. A már XI. században nevezetességre jutott helyek is, mint pl. Fehérvár, Esztergom s a

püspöki székhelyek, szintén csak a királyi vármegyei szervezet keretébe, vármegyei tisztek igazgatása alá tartoztak, minden városi autonómia nélkül, időnkénti lakóik sem városi polgárok, hanem vagy várnépbeliek (cives, civiles) vagy a szintén vármegyei szervezetbe illeszkedő vendégek (hospes) voltak. Hiszen egyáltalán, a mely XI. vagy XII. századra alkalmazott elmélet, nem számol a királyi vármegyével, — annak sorsa előre meg van pecsételve!

De ne veszítsük el türelmünket. Vizsgáljuk meg a német hatás kérdését is, melyet Karácsonyi mindenáron csupán a XII. század második felére törekszik korlátozni. Igaz, hogy a németeknek tömegesebb beköltözése hazánkban ekkor történt, de nem kevésbé köztudomású* az is, hogy a németeknek kisebb csapatokban való beszivárgása már Gizellával, Szent István király feleségével kezdődött s azóta állandó volt. Tudjuk, hogy Szent István udvarában számos német lovag tartózkodott, kik nem egy híres magyar nemzetségnek és a belőlük származó számos magyar családnak lettek megalapítóivá. Ezért nevezte Szent István Imre fiához intézett Intelmeiben, a királyi méltóság hatodik ékességének a szabad vendégeket és jövevényeket. Törvényében is gondoskodott róluk s talán már ő vetette őket szabadságuk fejében adó alá. A német hatás azonban — még *nyelvéleg* is — leghathatósabban, Szent Istvánnak német mintára szervezett uradalmaiban azaz vármegyéiben nyilvánult, t. i. midőn az új szervezet könnyebb életbeléptetésére, abban már hazulról is jártas német tisztviselőket alkalmazott. Az ilyen intézményszerű hatás, mely fölülről lefelé, hatósági karhatalommal, rendeletek, intézkedések erejével tolul az alárendelt néposztályok közé, sokkal gyorsabban és szélesebb körben jut is érvényre. De a német hatás Szent István után sem szűnt meg, daczára a németekre nézve nálunk sokszor méltán kedvezőtlen hangulatnak. Jöttek továbbra is a szabad vendégek (hospes), kik nem politizáltak, hanem békés szorgalmuk, ügyességük miatt igen hasznosak voltak, s a mi abban a pénztelen világban talán legfontosabb volt, egy kis tőkével is rendelkezvén, biztos adóalanyul szolgáltak. Kálmán király szabályozta törvényeiben tüzetesen a szabadok és vendégek helyzetét. Ő vendégekül első sorban — bizonyynyal az ő korában is uralkodó németellenes hangulat folytán — szlávokat (hospites: sicut *Sclavi* vel *ceteri extranei*) nevez meg, de természetesen *külföldi* szlávokat, kik alatt különösen a Kálmánnal szövetséges lengyeleket és német birodalmi szlávokat kell értenünk, csehekre — akkor ádáz ellenségünkre — alig gondolhatunk. De hogy e külföldi szláv vendégek legtöbbször, idővel földesúrrá, vagy paraszttá vált és városias elemnek való nem sok volt köztük, kitűnik abból,

* R. F. Kaindl. Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern II. Band. Gesch. der Deutschen in Ungern und Siebenbürgen bis 1763. in der Walachei und Moldau bis 1774. Gotha 1907. Persze tele van helytelen adatokkal, de a helyesek is ott találhatóak.

hogy a mikor a XII. század végén és a XIII. században valódi autonóm városok alakulnak, polgáraik között szlávokat igen keveset találunk.

Elérkeztünk tehát a szabad *vendégek*hez (*hospes*), kiket Karácsonyi szintén *plugar*-jának jármába szeretne fogni. Elméletét ugyan, már az előadottakkal is eléggé kivégezettek kell tekintenünk, úgyhogy további czáfolatokra szükség sem volna, de mi készakarva egyetlen történeti érve elől sem akarunk kitérni. Azt mondja ő, hogy a földművelést űző [de nem városi polgárt, mert arról beszélni ebben a korban, mint már láttuk, égbekiáltó anachronizmus! hanem] „*hospes*-t, „nemcsak lehetett“ *plugar*-nak nevezni, hanem *volt is rá ok*, mert hisz tömördek adat van rá, hogy nálunk az Árpád-korban a *földeket ekealja* (*aratrum*) szerint mérték ki az ilyen civiseknek, pl. 1158-ban a mai Lévába olvadt *Szántót* „cum LXXII. mansionibus hospitum et terram ad XL aratra“.

Mindenekelőtt nem áll az, hogy *Szántót* (tehát még sem holmi *Plugart*!) a hospeseknek kimérték volna, mert az oklevél csak arról szól, hogy Adorján fia István, a király beléegyezésével, — a mi arra mutat, hogy a királyi vármegye kötelékébe tartozónak kellett lennie, — Barátka és Szántó nevű birtokait a garamszentbenedeki conventre hagyta, és pedig Barátkán 8 telket és 5 ekealja földet kaszálóval, Szántón pedig 72 hospes-telket és 40 ekealja földet, kaszálóval stb. Hol van itt kimérésről szó? hiszen a 8:5, a 72:40 nem is olyan arányszámok, a mik „kimérésre“ mutathatnának! Különben az oklevél csak telkekről, földekről beszél, egy szóval sem említi, hogy azokkal együtt a hospesek is átmentek volna a convent birtokába, a mint ezt Karácsonyi állításából következtethetnők. Pedig Kálmán király törvényeiből tudjuk, hogy a vendégek (*hospes*) szabad emberek voltak, kik leginkább a király és a vármegyei népek (ispánok, várjobbágyok, várnépbeliek) földjeit bérelték, a királynak pedig szabadságukért fejadóban 8 dénárt fizettek. Tehát egyáltalán nem voltak, földdel együtt eladományozható, röghöz kötött, állandó jobbágyok, hanem szabadon költözködő bérlők, kiknek már csak ezért sem szoktak földeket kimérni, hiszen annyit vehettek bérbe, a mennyi tőkét éppen rászánhattak s ha adósok nem maradtak, vándorolhattak tovább, oda a hová akartak, sőt ha tetszett, fölcaptak iparosnak, kereskedőnek, katonának, vagy főpapi, főúri szolgálatba álltak, vagy újból bérlők lettek, a módosabbak birtokokat vásároltak, stb.

Tehát még a hospesek sem tekinthetők, és pedig sem *faji*, sem *gazdasági* szempontból olyan *homogén* és *állandó* néposztálynak, a melyre és a mely korszakba Karácsonyi állítólagos *plugar*-ja általánosítható, meggrögzíthető volna, különösen ha e szónak hosszú, állítólagos jelentésfejlődési retortáját is hozzá számítjuk, a mi még parancsolóbban követel homogén fajt,

állandó foglalkozást, röghöz kötöttséget. S ellenkezőleg mindezekből éppen a kritikus korban semmi sincs meg. Első cikkemben már bőven jellemeztem a *nomadizáló XI. század* állapotait. Karácsonyi bevallja, hogy ezekre nézve tévedett, de humorosan megjegyzi, hogy csak a maga kárára tévedett, mert hiszen neki mindjárt azon kellett volna kezdeni, „*hogy először csakis a kerített helyen lakók, tehát a vándorlásban, nomadizálásban akadályozottak voltak állandóan szántóvetők = plugarok = polgárok!*” Kénytelen vagyok azonban őt e hitéből kiábrándítani. Hiszen Kálmán király törvényeiből is látjuk, hogy a királyi vármegyék kerített *székhelyeinek*, az akkor úgynevezett „*civitas*“-oknak akkor sem igen lehetett még *állandóbb lakosságuk*. A vármegye élén álló ispán bármely perczben elmozdítható hivatalnok volt, a várnépbeliek pedig a vidéken, apró falvakban laktak, a „*civitas*“-okban pedig csak mint *hetesek* (hebdomadarii) végeztek időnként szolgálatokat. * Vagy talán a vendégeket (hospes) kellene ilyen állandó elemeknek tartanunk? Ezeknek is belé kellett illeszkedniök a közviszonyokba, a mi ellenkezőleg, nemcsak hogy nehezükre nem esett, sőt rájuk nézve minden másnál kívánatosabb állapot volt. Kálmán király törvényeiből ugyanis szinte *szemmel kísérhetjük* még azt is, hogy e külföldi vendégek milyen úton-módon ismerkedtek meg a királyi vármegyék akkori „*civitas*“-aival. Úgy, hogy a mikor a várnép valamelyik tagjának szolgálati hete elérkezett volna s ő vagy nem ért rá, vagy bármi okból nem akart megjelenni, akkor a földeit bérlő vendéget kérte föl helyettesítésére. És a bölcs királynak sasszeme rögtön átlátta, hogy e jelentéktelennek látszó körülményből micsoda nagy gazdasági és kulturális haszon háramolhat idővel az ő kezdetleges „*civitas*“-aira nézve. Hogy tehát a külföldi vendégeket minél inkább odaédesgethesse, 8 dénárnyi adójukat mindjárt *felényire* szállította; abban az esetben t. i., ha az ilyen vendég a várnépbeliek szolgálatát megosztja, akkor az ezentúl csak 4 dénárt fizessen szabadsága fejében. Képzelmük tehát, hogy milyen szívesen vállalkoztak a vendégek ezentúl ilyen szolgálatokra De eleinte csupán heti szolgálatokról lévén szó, ők is, illetőleg egy részük csak később, lassankint, az általános *gazdasági viszonyok átalakulása folytán*, és különösen a külföldi vendégek tömegesebb beköltözése következtében válhattak a vármegyei kerített helyek = „*civitas*“-ok állandóbb lakóivá. Addig tulajdonképen ők lehettek a társadalom *legnomádabb elemei*, hiszen abban a pénztelen világban ingó tőkével rendelkezvén, mint személyükre nézve is szabadok, szabadon barangolhatták be az országot s ott és addig, olyan foglalkozással telepedtek meg, a hol, a meddig és a milyen, érdekeiknek éppen megfelelt.

* Ugyanilyen állapotokat találunk kezdetben Németországban is. Widukindból tudjuk, hogy már I. Henrik király elrendelte, hogy az erődítésekbe minden kilenczedik birtokos vonuljon be őrszolgálatra, mialatt az ő földjét a többi 8 művelte, a magáén kívül stb.

De térjünk rá most már Karácsonyi *eke-érveire*. A mi az ekét (aratum) illeti, semmi kétség, hogy az nálunk, mint *föld-mérték*, különösen mióta az úgynevezett királyi ekealjának területe pontosan meg lőn állapítva, *általános*an el volt terjedve, nemcsak az Árpádkorban, de az egész középkoron keresztül. Nos hát, éppen ez a baja a Karácsonyi érvének, hogy az ekemérték nem valami speciális, hanem annyira *általános* volt, hogy azt csak egy bizonyos néposztályra korlátozni, már elvileg is teljes lehetetlen. De Karácsonyi erre az érveire igen nagy súlyt helyez. Idézi Kálmán király törvényéből az I. 26. cikket, mely szerint a ki valakinek igazsága mellett tanuskodni akart, tanuságát a bíró csak úgy fogadta el, ha előbb meggyónt és *egy ekealjnyi földet* bírt, „hogy a gyónás kezességül szolgáljon arra, hogy igazat vall, ha pedig hazudnék, a *birtok*, hazugsága megváltására szolgálhasson“; mert — folytatja a törvényezik — ha csakugyan reabizonyulna, hogy hamisan tanuskodott, akkor tüzes bélyegzővel keresztet sütöttek az arczára, hogy hamis tanúságot soha többé ne tehessen. Karácsonyi ebből azt a következtetést vonja, hogy ime „tehát a *jobb módú* embereknek *már akkor* ekéjük s hozzávaló jószáguk volt s csak ilyeneket fogadtak el *mentőtanúknak!*“ de a mi a legfurcsább, ezt mint „*még egy bizonyítékot*“ hozza föl arra, hogy „a *plugar* — *polgár* szónak még a német hatás, tehát 1150 előtt meg kellett honosodnia nyelvünkben“. Igazán bámulatos, hogy mi mindenből nem akarna bizonyítékot kipréselni! Az ekealjából? Hiszen annak a birtokosa, a legkülönbözőbb rangú, rendű, és fajú ember lehetett, sőt határozottan tudjuk, hogy volt is. Például Karácsonyi is megemlíti, hogy Kálmánnak ugyanazon törvénye, ugyanazt a qualificációt követelte a poroszlóktól (pristaldus) is mint a tanuktól, éppen azért, mivelnekik — írásbeliség hiányában — minden jogi cselekménynél személyesen jelen kellett lenniök, hogy azután annak megtörténtéről hiteles tanúságot tehessenek. Már pedig a poroszlók, számtalan adatunk van rá, csakugyan, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből vétettek. Ezeket a különböző néprétegeket tehát mind *plugar*-oknak nevezték volna? vagy ha nem, állíthatja-e azt valaki, hogy *csakis* a hospeseknek volt ekealjnyi birtokuk, másoknak nem?! E dilemma azonban minket nem érdekel, mindössze még csak Kálmán törvényéről kell megjegyeznünk, hogy azt Karácsonyi nem magyarázza meg eléggé. Ő az egy-egy ekealjjal bíró tanút *jobb módú* embernek mondja, a mi nagyon relatív kifejezés. De ha tudjuk, hogy e törvény, a szavahihetőség *minimumát*: az egy ekealjnyi birtokban látta, akkor mindjárt tisztábban látunk. E tanút továbbá mentőtanúnak alig lehet nevezni, hiszen Hajnik perjogtörténetéből (276. s köv. l.) tudjuk, hogy hazánkban (mint a külföldön is sokáig) az egész középkoron keresztül, a tanúbizonyításnak *perdöntő erőt* nem tulajdonítottak. A tanu a peres fél állításának hitelét fokozhatta ugyan, de perbeli *bizonyosságra* nem emelhetette, mert

erre csakis az istenítélet vagy az eskü szolgált. Ámde lássuk többi érveit is.

„Sőt biztos adat van arra, — folytatja Karácsonyi — hogy ezek (t. i. a városi civisek, illetőleg hospesek) *tartozásaikat* nem mindig kapuk, hanem *ekék szerint* fizették. Így pl. 1246-ban az esztergomi érsek a bars-keresztúri (most garamszentkeresztii) hospeseknek ily szabadmakát ad: „Item de uno aratro solvent comiti fertonem, hi qui sunt sine aratro et in domibus aliorum, solvent unum pondus et dimidium hospiti suo.“ *Íme tehát* éppen ez volt a különbség a *civisek és lakók között*, hogy *ekével szántottak és eke után fizettek. Nagyon természetes volt tehát*, hogy a *jobb módú ekésekre a plugar—polgár* nevet alkalmazták.“ „Mivel pedig az ekéje után fizető polgár *gazdagabb* volt, mint az egyszerű, csupán *keze után élő munkás, nagyon könnyen* megérthetjük, hogy a *városokban* csak az *ilyenekből* választották az *esküdteket* és így a *polgár* felvette a városi esküdt jelentést, mert ugyanazon *okok*, ugyanolyan okozatot hoznak létre.“

Mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy itt már csak egy XIII. századi adatról van szó, tehát még ha, a belőle vont következtetések megállhatnának is, — azokat a XI. századra vagy „legalább is a XII. század elejére“ ráfogni, mint már fentebb kimutattuk — a legsúlyosabb anachronizmus volna. Elegendő, azok után, csupán Kálmán király törvényére rámutatnunk, melyből bizonyos, hogy a hospesek nem ekeadót, hanem fejadót fizettek, még pedig nem földjük, hanem szabadságuk fejében!

Az első két századnak leghatalmasabb alkotása: a királyi vármegye, mely addig nemcsak a király gazdagságának, hatalmának gyökeréül tekintetett, hanem a legkülönbözőbb néposztályoknak biztos védője és táplálója volt, már e korszak végén alapjaiban megrendült és pusztulásnak indult. Földeit, birtokait, jogait könnyelműen prédára bocsátották, úgyhogy az azokon s azokból élő sokféle néposztályok, rövid idő alatt úgyszólván földönfutókká váltak és a közös sorscsapások, lassankint, a köztük lévő eredeti különbségeket is elsöpörték. Különösen két osztály vált ki a XIII. század folyamán, e hajótörött s biztosabb menedéket kereső elemekből: a földesúri védelem alá kerülő, falusi, röghöz kötött parasztosztály és a külön királyi privilégiumok oltalma alatt szervezkedő *királyi városi polgárság*. Ez utóbbinak főlemét a hospesek tették ugyan, csakhogy azok alatt, akkor már nemcsak külföldieket értenek, annyira összevegyültek a többi belföldi szintén szabad állású néposztályokkal. Ennek volt köszönhető, hogy mikorra autonóm jogú városaink sorra megalakulnak, ebben már a *magyar* hospeseknek is *élég* nagy, a *szláv* hospeseknél mindenestre jelentékenyebb szerep juthatott. Ámde a hospesek közül sokan kénytelenek voltak magukat földesúri hatalom alá adni, hogy megélhessenek, s állandó telekhez, földhöz juthassanak. Ezeknek kisebb része lassankint paraszttá süllyedt, túlnyomó többségük azonban, a *földesúri városok* megalapításánál működött közre. Ezen, első sorban *egyházi* (érseki, püspöki, káptalani, préposti, apáti) városok, az egyházaknak, a királytól a XII. század végétől kezdve nyert, úgynevezett immunitási ki-

váltsága alapján keletkeztek, oly módon, hogy az illető egyházfők, egyes községeiket, a királyi városokéhoz hasonló szabadalmakban részesítették. Az ilyen községek lakosait, bár földesuruk volt, városi polgároknak tekintették, de szabadságaikat illetőleg, a király városainál mindig alantabb színvonalon állottak.

Karácsonyi adata is, ebbe a csoportba tartozik, a mit mindenesetre jó lesz szem előtt tartanunk abban a misztikus, a *plugar* = *polgár*-féle elméletnek úgy látszik jól eső homályban, a miben ő, a városi adózás s különösen az *eke-adót* föltűnteti. Pedig a XIII. századi városi privilégiumok, ha valamit, akkor éppen az adózás kérdését oldották meg a leghatározottabban. Kétféle tyrust különböztethetünk meg e tekintetben: oly városokat, melyeknek adója egy összegben volt meghatározva, ezek voltak a legelőkelőbb királyi városok; és az olyanokat, melyekben a király vagy a földesúr az egyes lakosok adóját határozta meg s éppen emiatt csak másodrangú városoknak voltak tekinthetők. Ez utóbbiaknál adózó-egységül: a *városi telek* (mansus, mansio) olykor az ennél nagyobb *kapu* (porta) szolgált.

Ellenben *ekéről*, mint városi adóegységről *forrásaink alig emlékeznek!* Azon az egy adaton kívül, a melyet Karácsonyi hozott föl, összes oklevéltárainkból, én, *mindössze még csak négy* adatot voltam képes kihalászni s azok közül is csak *kettő* való az *Árpádkorból!* Ez kétségkívül megsemmisítő eredmény Karácsonyi elméletére nézve, mely alapul a laikusoknak tetszetős ekeadót választotta. Erről, a többi adóegységekkel szemben, számba sem vehető, szörványos adózásról akarná velünk elhitetni, hogy az a hospeseknél, a XI. századtól kezdve általánosan el volt terjedve. Ilyen erőszakos általánosítást azonban a létező adatok egyáltalán meg nem engedhetnek. Sőt ha ezeket az adatokat egyenkint megvizsgáljuk, arra az *érdekes tapasztalatra* jutunk, hogy az ekeadózás csakis szűkebb speciális körben mozgott. Mindazok a helyek ugyanis, a hol ilyen adózás volt, *egyházi földesúri hatalom* alatt állottak, * kénytelen vagyok tehát az ekeadózást csupán az egyházi földesúri városok közé, sőt még itt is, csak *igen szűk körre* szorítani, mivel az egyházi városokban is, általában a telekadózás divott. Az ekeadózó városokat tehát szabadalmaik szempontjából harmadrendűeknek kell tekintenünk, mert az adózóknak nem mint rendszeren egy, vagy igen ritkán két, hanem itt legtöbbször három (1. ekés [jobbágy], 2. zsellér, 3. háznélküli zsellér) kategóriája volt meghatározva, vagyis lakosai

* Időrendben így következnek: 1. 1233. Esztergomi káptalan szebelői *német* vendégei. (*Knauz. Mon. Strig. I. 298.*) 2. 1246. Esztergomi érsek keresztúri *német és magyar* (?) vendégei (idézi Karácsonyi). 3. 1268. Kalocsai érsek rimavölgyi aranybányászó *német* vendégei (Arp. Új Okmt. VIII. 213). 4. 1316 Erdélyi egyháznak kolozsvári vendégei és *szászai*. (Urkundenbuch zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen I. 320. Vö. uo. I. 127. és *Hóman i. m. 36.*) 5. 1318. Nyitrai püspök nyitrai várjobbágyai. (Fejér. Cod. Dipl. t. VIII. v. II. 173.)

jóval súlyosabban, falusi parasztok módjára voltak megterhelve és osztályozva!

Ez tehát az a híres *ekeadózás*? melyet a XIII. s részben a XIV. században városaink közül, egyes egyedül az egyházi földesúri városoknak csak egy igen kis részénél, csak mint súlyos paraszt-terhet ismerhettek? Ezt akarná Karácsonyi ráerőszakolni a XI. és XII. századokra, és a királyi vagy más valódi városokra, holott az jóformán a városi szabadsággal ellenkezőnek? Az ilyen, ekéjük után fizető, majdnem paraszttá lefokozott, súlyos terhet viselő polgárokat nevezheti-e gazdagabbaknak, szemben a kereskedőkkel (kiket meg sem említ) és az iparosokkal? Ezeknek a nyakába akarja varrni a *szláv plugar* nevet, mikor azok majdnem mindnyájan *németek* voltak? stb.

Végére érkeztem Karácsonyi *történeti* érveinek, melyekre *plugar* = *polgár* szószármaztatásának újabb elméletét építette, és hiába harsant meg az első diadalmi kürt! az elmondottak után az egészet *kártyavárnak* kell nyilvánítanom, mely bármely komolyabb vizsgálat első lehelletétől összedül. A nyelvészeti rész, térszúke miatt, a jövő füzetre marad.

TAGÁNYI KÁROLY.

ARANY-MAGYARÁZATOK.

XXVI.

Sisak. A „Pázmán lovag“-ban van egy hely, a melyen sokan megütközhetnek:

„Talpra bajnok! semmi, semmi:
Túl ugortál a veszélyen —
Szól amaz, *felütve siskát*;
A király az: éljen! éljen! —“

Akadhat gonosz csont, a ki (mindig „heábalóságokon“ járván az esze), mikor ezt olvassa: „*felütve siskát*“, önkéntelenül egy furcsa kanásznótára gondol (*siska* = konyafülű disznó). Mások meg tudván, hogy *siskát* „*sisak(j)át*“ akar lenni, meg-róják Aranyt az erőszakért, hogy a *sisak* szót „hangvesztő“-vé nyomoritja, holott nem az (talán *ajak* mintájára: *ajakát* és *ajkát*). S e hitőkben csak megerősödnek, ha szótárt és nyelvtant sorra nézvé, nyomát se találják a *sisak*-nak, mint hangvesztőnek. Nem ismerik ilyennek se a NySz. (melynek öt példamondatában van „*sisakja*“), se a MTsz., se a grammatikák közül pl. Simonyi TMNy.-a (mely pedig nagy bőséggel, szinte teljesen felsorolja a régibb s újabb hangvesztőket). CzF. mosolyogni való meggyőződéssel említi, hogy „alapja a fordítva ejtett latin *cassis*“, de ragozni csak így ragozza: *sisak*-ot, *sisak*-jat (nem: *sisk*-ot, *sisk*-a). Maga Arany is másutt majd mindig a teljes

alakokkal él, pl. e mellett: „Ormon laknak, *siskot* hordnak“ (Arist. „A madarak“), számtalanszor így: „Vett *sisakot*, pánczélta“, „A folyamba ejtő *sisakját*“, „Lovagi *sisakja* lobbott vett az arczán“, „Felnymá rostélyát aczél *sisakjának*“, „Nyisd fel *sisakodat*“ stb. Mindamellett eleve is bizonyosnak vehetjük, hogy nem ő tette a *sisak*-ot (talán a vers miatt) hangvesztővé, mert hisz ugyan kevésből állt volna neki így verselnie: „Szól felütve || az *sisakját*“ — a mivel a sormetszet sérelmét is orvosolta volna. Nem ő tette, mondom, hangvesztővé, hanem már ennek (is) tudta. Csak az lehet hát itt a kérdés, honnan vette Arany a hangvesztős alakot? úgy olvasta-e valahol? az élő nyelvből ismerte-e? Erre határozott feleletet adni bajos, de figyelmünkre lehet méltatni a következőket:

1. A régi nyelvben, (ha hihetünk a NySz.-nak) nincs hangvesztős *sisak*. De tudjuk, hogy Aranynak gyermek- és ifjúkori fő lelki tápláléka a 18. század végének s a 19. elejének népies vagy magyaros verselői voltak, kiknek hatása műveim is megmeglátszik. Jól ismerte Etédi S. Mártonnak „Magyar Gyász“-át is (1792), melyben a *sisak* szó ötször hangvesztőnek van használva. Ilyenek mellett:

„Mert miként Simois mosta *sisak*-okat“,

„Azonban *sisak*-ját feltévén fejére“ —

ezek:

„Azért erős Pallás *sisk*-ot tön fejére“ (95. l.).

„S aczél *sisk*-ot tészten azonnal fejére“ (110. l.).

„Aranyos *sisk*-ot tett most is a fejében“ (128. l.).

„Dőri sem maradt el, *sisk*-ot tett fejére“ (148. l.).

„Ez zománczszal, de az bétlet *sisk*-ot rézzel“ (202. l.).

Én tehát úgy vélekedem, hogy Arany innen vette a maga *sisakát*. Hogy ennek a feltevésnek van alapja, tagadhatatlan. Egy az, hogy Etédinél is csupa *tárgyesetek* fordulnak elő; más az, hogy a korabeliek írásaiban nem találni hangvesztős *sisak*-ot. Nem kutattam, de emlékezetből mondhatom, hogy sem Baróti Trója Veszedelmé-ben vagy Aeneissében, sem Horváth Hunniás-ában, se Péczeli Henriás-ában, stb. nincs. Arany közvetlen előzőinél se. Hogy csak Vörösmartyt említsem, ő még akkor se használ hangjavesztett alakot, mikor ez szinte kínálkozik, inkább a személyrag szokott j-jét hagyja el, pl.

„Visszacsap, és Viddin *sisakára* lecsattan ütése“ (Zalán F.).

Egyetlenegy példát tudok még. Gr. Teleki Ferencz Schillerből fordított „Toggenburg lovag“-jában olvashatni ezt:

„*Siskok* tolla ott lengedez, (= ihres Helmes)

Hol sűrűbb a pogány“.

Megemlítem az Iliasnak egy újabb s egy legújabb fordítását, a Szabó Istvánét és Baksayét, még pedig azért, mert *sisak*-kal

fordúlnak föl; de egyik se hangjavesztett, még ha a rövidült alakon kapva kellene is kapni. Szabó inkább *ront*, mikor pl. így kezdi (többször is) a hexametert:

„Rézmű *sisakja* halántékán stb.“

pedig, ugyebár, így verselhetett volna: „Rézművü *siska*“ vagy „rézmű *siska*“. Baksay is, ha ismeri a hangvesztős *sisak*-ot, vagy eszébe jut, pl. e helyett:

„Meg is nyugodtak a sűrű hadi rendek,
„A pajzsok, a láncsák, *sisakok* pihentek.“

alig ha ezt nem írja:

„A pajzsok, a láncsák, a *sisk*-ok pihentek.“

Az Arany utáni s a mai irodalomban, nem hiszem, hogy akadna hangjavesztett *sisak*, vagy fehér holló. De van egy költőnk, a kinek kivált eposzi fordításában minden lépten-nyomon egy-egy *csorba sisakban* botlik meg az olvasó: Szász Károly. Ime néhány példa a Századok legendájából:

„Vitézlő lovag az, hordva *siskot*, vértet.“
„A *siskot* pikkelyes kaponyának vélnéd.“
„ . . . Undok rozsda rágja a *siskokat*“
„*Siskán* sűrű tollu szárnyat hydra lógat“
„Az erős kardvastól szétnyilott a *siska*“

s a Nibelungokból:

„Ezek sok *siskot* és paizst összevagdálnak ám.“
„De kardja *siskaikra* még élesben suhint“
„Hogy igazat beszéle: piros *siskáról* láthaták.“
„Hejh hány csapás zudult kün *siskára* újlag.“

Kettő valószínű: Szász Károly Arany példájára él e rövidebb alakokkal, a minek bizonyosága az évszámok is, Pázmány lovag 1857-ben jelenvén meg, a Száz. Leg. 1862-ben s a Nibel. 1869-ben; s hogy őket nem törvényes hangzóvesztőknek nézte, hanem oly elisiós licentiáknak, mint pl. „Ózike, *melyt* a vadász nyila hájt“ (Gyulai), a mit bizonyít a kihagyás jele ebben: „Sok *siskon* lobogó fényt vérrel kioltanak“ (Nibel.).

Egy szó mint száz, éppen nem képzelődés, ha Arany „*siska*“ alakját Etédi hatásának tulajdonítom.

2. Azonban az is lehetséges, ha nem hihetőbb, hogy mindaketten, Etédi is, Arany is, az élő nyelv, a *népnyelv* közös forrásából merítettek. U. i. a nép néhol (az én vidékemen is) ki-kiugratja a *sisak* a-ját. Igaz, hogy a *sisakot*, mint „a vitézlők főre valóját“, nem igen ismeri s használja, de *sisak*-nak mondja pl. a kazán tetejét, a szemes kályha gömbölyű felső részét, a lámpás borítóját, a pipa kupakját, a torony rezét s még tán

egyebet is s e mellett: *sisak*-ot, *sisak*-ja, így is hallani tőle: *sisk*-ot, *sisk*-a, sőt *sisk*-ja (mint a régi: *tikk*-ja, *átk*-ja).

Ezek után, azt hiszem, kimondhatjuk, hogy *sisak* azon szók közé tartozik, melyek újabb, ha nem is legújabb időben, még pedig analógia útján lettek hangvesztőkké (is). Hogy mikor tájban, azt tovább kellene kutatni. Efféle újabb, kevésbé vagy nem ismert hangvesztők még a következők is: *czirok* (czirok-ot vagy *czirk*-ot), *kupacz* (kupacz-ot vagy *kupcz*-ot), *czímer* (czímer-e vagy *czimr*-e), *bajor* (bajor-t vagy *bajr*-ot [szólófaj]), s hogy a *sisak*-kal rokon hangzásút említsek: *tusak* (tusak-ja vagy *tusk*-a és *tusk*-ja). Megemlítem végül, hogy néha a két alak jelentéskülönbséggel jár. Nekem pl. *vaczak*-ot és *vaczk*-ot nem egyet jelent.

„Apróságok ezek!“ mondaná Kazinczy. De ki tehet róla, hogy Róbert Károly nem a *sisakját* títotte fel? S Aranynál az apróságokkal is érdemes foglalkozni.

LEHR ALBERT.

Adalék Helmeccy Mihály nyelvújításához.

A M. T. Akadémia kéziratára egy harmincz lapra terjedő negyedréfűzetet őriz. Címe: *Archaeo- 's Neo-logicon. 1812/3.* A czímlap alján Toldy kezeírása: *Összeírta Helmeccy Mihály.* E kézirat legnagyobb része egy körülbelül másfélezer szóból álló, laponként négyhasábos szógyűjtemény. A huszonnegyedik laptól kezdve néhány hasábon az új szók mellett szerzőik is fel vannak jegyezve. Itt található végül Helmeccy értekezésének a Berzsenyi költeményei elé írt vázlatja is (1816). A huszonkilenczedik lapon még egy 12 szóból álló felsorolás is van. Ezek „Helmeccy“ szavai azoknak származatjaikkal.

Toldy fentidézett feljegyzése nélkül is világos a tartalomból e fűzet szerzője; az összeírás ideje azonban — a mint éppen innen kimutatható — nem 1812/3-ra hanem későbbre, 1813—15 közé tehető. A második lapon találjuk ugyanis a *lény* — *ens* szót. Ezt a magyaritást Helmeccy 1813-ban ajánlhatta Kazinczynak, a ki aztán ugyanezen év február 21-én ezt válaszolja rá: „A' Lény neve az Ensnek excellens. En bizonyosan elni fogok vele. De az effélet nem egynek szabad tenni. Nyerd meg reá Szemerét és társainkat. Ha ők akarandják, donabitur vox civitate“. A huszonötödik lapon egy ugyanilyen természetű feljegyzés: „ábrándani — ozni = schwärmen“, alatta: „*rémzelős hévelős buzgalós* = idem“. Ezekre nézve ugyancsak Kazinczyhoz intézett kérésére 1814-ben ezt a választ kapta: „A' Schwärmert iteiletem szerént Szemere legjobbban találta el a' *hévelős* szóval, ad normam eszelős. De mit keres az elsőbb *e* felett az accentus? Nem mondom *hévem*, hanem *hevem*. Való, hogy alig érti meg az a' ki hallja. *Rémzelősnek, ábrándozónak* nem nevezném, mert *rémlik, ábrándozás* egyebet teszen: az elsőbb homályos elme elébe tűnést, a másik „das dumpfe Brüten“-t és a léleknek eltikkadását, nem felhegyülését. A' *buzgok* szót gondolnám legalkalmasabbnak, a'

mellyből ez a' szavunk formáltassék“. A *buzgalós*-t tehát csak e válasz után csinálhatta Helmecey.

Az meg bizonyosnak látszik, hogy Helmecey említett értekezését csak válaszképen írta a Mondolatra és a Magyar Kurirban 1814-ben megjelent gúnyos támadásokra.* Hisz maga is mondja az Értekezés elején, Berzsenynek 1813-ban kiadott verseire hivatkozva: „Bosszankodtak a' nemesb érzésűek hogy azon köztiszteleti 's örvendeti harmoniát mellyet minden hazafi szív 's ajak érdemadóképen zenge Barátomnak, egy Alakos bagoly huhongásával nem pirult megzavarni. Az illy szilaj eszelősség elidegeníthet még sok Józant is az olvasástól, elrezzentheti a' kezdő Írót a' pályától' . . . Ezeknek felbátorításokra inkább mint sem a' jó ügy' védelmére . . . toldom meg e' Munkát egy kiseded kalauz Értekezéssel az ügy nevezett Ujtásokról“. Ez a szöszedet, melynek legnagyobb része közölve is van Értekezésében, épp oly előkészület ehhez az értekezéshez, mint maga a vázlat.

A szógyűjtemény legnagyobb részét a Kiseded Szótárból (1792) és Sándor István 1808-i Szókönyvéből *betűrendben* kiírt régi és új szók teszik. Innen van, hogy benne mintegy háromszor kezdődik el az abc-rend. A Szókönyv Toldalékja épp úgy *betűrendben* kiírva, mint a hogy Sándornál van. Kétségtelen az is, hogy Simai Kristóf Végtagokra szedett Szó-tárja is egyik forrása volt (1809—1810). Többször történik is rá hivatkozás: a 9. lapon *ük anya, ük* és a 10-en az *üdnep* szónál, de meg a szavak közé szúrt illetően megjegyzések: „*al-el-öl* possunt abbreviari (10 l.); ante g- (n) potissimum in *gat, get, aszt, -eszt* = *loco út*,“ e mellett szólnak. Verseghy Tiszta Magyarságából is sok — különösen kikövetkeztetett — szó került ide. A három szótárból való adatok aztán így oszlanak meg Helmeceynél: Barótiból valók a szavak a 6-ik lapig, innen a 11-ig Simai szótára, végül innen a 24-ig Sándor szókönyve van kiírva. Ez a magyarázata annak is, hogy egy-egy szó többször is előfordul a felsorolásban. Az utolsó lapokon sok a Vagnerből citált és V.-vel jelelt szó.

Egészen természetes, hogy Berzsenyi és Kazinczy műveinek kiadója, correctora az ő műveikből is több szót, sőt kifejezést, mondatot is közbe-közbe szúrt gyűjteményébe. Hogy többet ne említsek, a *csendetlen, vizsga* a Vak lantosból (77,109), a *gyöngéd* a Poétai Berekből (196) került ide, valamint a *pályabér* Berzsenyi Verseiből (1813:94.). A 25. lapon közbeszúrt ezen mondat: „egy bomladékot mindenkor másnak tenyésztére fordít a' Természet“ a Lessing Meséiből (1793:19) van véve. Szemere feljegyzéseiből is gyűjthetett Helmecey: „Nagyon jól esett — írja Szemere 1813-ban Kazinczynak — hogy Illyésnek szokatlanabb szóllásait feljegyezgettem, mint-hogy Illyés stylusát az Erdélyi Társaság is adprobálta. Ezek a' jegyzéseim mind eddig Helmecey barátunknál vagynak“.

A mindenünnen így összeszedett gyűjteményben sok végül Helmecey tulajdon alkotása is.

Már ebből a fiatalkori munkájából tiszta képet nyerhetünk Helmecey nyelvújító tevékenységéről. Világosan láthatók már a fiatal „nagy tűzű“ kezdő íróban azon újító módok, minták, melyek

* „Julius 8-dik költ 3. szám alatti darabjában a' Honni levelekben, az 5 és 6 lapon Rapolthi Mihály' h iradásá"-ra. (Frt. XXVIII.)

később az Aurora és Jelenkor által őt tették a nyelvújítás egyik zászlóvivőjévé. Tanítómesterei e téren kétségkívül Baróti Szabó Dávid, Verseghy és főleg Sándor István voltak. A közmondásossá vált szelvényt is a Tiszta Magyarországon és az 1808-i Szókönyvben gyökeredzik. Bátorságát, analogiáit innen merítette. De nemcsak innen.

Helmecey, mint a későbbi Ertekezésből is kitűnik, jól ismerte a korabeli nyelvtudományt. Ő is, mint Sándor István a gyökérelmélet, főleg az egytagú gyökereket vitató elmélet híve volt. Elvonásai tehát nem holmi újító hóbortnak czéltudatlan termékei, hanem egyenes hatásai annak a német nyelvtudománynak, a mely azóta is sokszor éreztette nálunk nagy, átalakító befolyását. Mikor Sándor István R-betivel régieknek jelzi pl. a *táp, taps, tan, telep, tév, töm* szavakat, s a mikor Helmecey *tar-aj, mor-aj, rob-aj, kac-aj-t* vagy *tap-asz, tám-asz, rag-asz-t* vagy *köször-üt, keserny-est* ír és *fej-sze, csé-sze, ut-cza* szókat együvé foglalja e szójegyzékben, mindketten ennek az elméletnek bizonyosságául ősmagyar gyökérszókat keresnek.

Az említett szótárosok és írók műveiben talált új és régi, vagy ilyennek mondott szavak analogiájára alkotja aztán ő is *kikövetkeztetéseit, összetételeit, képzős új szavait*. Már ebben az ifjúkori összeírásban megkísérli a többek közt a következő *elvonásokat*: *csuszam, sikam, háram, híram, csikor* (hang), *birma, vigyor, szigor, tüsz = tüszentés, mér = mérceze, köpeny pro köpenyeg, szöny pro szönyeg, czáf, tékoz, üdv, -tét* stb.

Sándor Istvánnál talált: fegyház, főzhely, birhely, járviz stb. mintájára több *összetélt* is csinál ezekkel az elvont tövekkel: *czáf-szó, czáfjel, téveszkert, bonczkés, síkár-fű, gyötörház, rejthely* stb. Persze igen sok a helyes, ma is élő összetétele: *pályatér, párthív, körmenet, érszak, hegysor, hegylánc, körszék* (centrum circuli), *büntét, alaprajz, önhűtség* stb.

A képzett szavain látszik meg legjobban, hogy mennyire az analogia vezette egész újító működésében. A nyolczadik lapon pl. olvasható: „*sürge* mint *fürge, sürgencz*“ (nyilván a *sürög* igéhez); „*gyártalom, mártalom-as* mint *ártalom-as*“; „*gyártalék, ártalék* mint *mártalék*“. Nincs mit megütközni azon, hogy nem mindig hivatkozik helyes analogiára, hisz, mint tudva van, társainak is az volt főhibája, hogy az analogiákra való hivatkozásban a képzett szóknak és mintáiknak csak külső hasonlóságára néztek, nem a tőszók grammatikai egyezésére is. A *komolyg* szerinte olyan „*mint mosolyg, busolyg*“; a „*terepély* mint *veszély*“; a *hirteleng, isteng* a *szivárong, zajong* stb. mellett van felsorolva.

Nem kerül nagy fáradságba megtalálni Helmecey kedvelt képzőt már ebben a gyűjteményben sem. Csak úgy gyártja néhány képzővel az új szót. A mint látszik, legjobban szerette az *ng* és *-g* igeképzőt; ime, a hogy nagyjában összeszedtem néhányat: *ébreng, díszeng, díszleng, pisleng, panaszung, boszung, gyúleng, fúleng, ájuleng, letörlöng, jeleng, vizsong, szóleng, téreng, töröng, tolong, csecsenget, vágyong, szivárong, szilajong, hirteleng, isteng, terjeng, terpeng, veszeng, tébolyong, suhong, ropong, csuszung, lebzszeng, pizseng, buzong, dóreng, szégyeng, lobong, dobong, csattong, dereng, mereng, remeng, szuszung*. Néha tehát újítása csak abban áll, hogy a *g* képzőt *ng*-vel cseréli föl.

A *g* képzővel: *botorg, bugyorg, búszolyg, büzőlg, diszelg, szigorg,*

vánszorg, *estvélg*, feszalg, tébolyg, zöldeleg, agyarg, komorg, komolyg, inceslg, bölcsegl, bővelg, tüzelg, kedvelg, eszmélg, szégyelg, kunyorg, elközélg, epecselg, heverg. Leginkább a gyakoritó *kedők-kodik* képzőt szereti vele helyettesíteni.

Az *-alom*, *-elem* deverbális névszóképzővel, mely szintén egyik kedveltebb képzője, a 8—9. lapon pl. ötven szót csinál egymásután: gyártalom, mártalom, bontalom, rontalom, ontalom, rántalom, szántalom, boszszontalom, iralom, bizalom, forralom, sodralom, sűralom, szűralom, fosztalom, osztalom, érelem, férelem, mérelem, gyűrelem, futalom mint jutalom, sujtalom, gyujtalom, irtalom, nyitalom, kisztelem, rejtelem, ejtelem = mú (?), intelem, ótalom, oltalom = exstinctio, sütelem, hozalom, húzalom, nyúzalom, zúzalom, hizalom, rázalom, fázalom, ázalom, nézelem, látszalom, úzelem, fűzelem, lengelem, csengelem, zengelem, csörgelem, zörgelem, dörgelem, ingalom, ringalom, kongalom, bongalom, dongalom, hüvedelem, tánczodalom. Helmeccy, úgy hiszem, itt használta Simai rímszótárát legjobban. Az itt összehordott egyforma végű igékhez igazán nem volt nehéz bármínő képzőt is ragasztani. Sok az *-alék*, *-elék*, *-at*, *-et* képzős szó is.

A melléknévképzők közül *-ékony*, *-ékeny* jutott be legjobban kegyeibe: lebelgékeny, ögyelgékeny, fosztlékony, hámlékony, vénhüszékeny, kérékszékeny, esküszékeny, örülékeny, vénülékeny. párzékeny, hizékeny, csetlékeny, csiklékeny, csuklékeny, esékeny, hiszékeny, szállékeny, nőszékenység, vajuszékeny.

Akad néhány olyan új szó is, a melynek Helmeccy csak *új jelentést* ad. Barczafalvi *csellem-e* nála finess; *tény* annyi mint positio, *szor* = angst.

Annak ellenére, hogy a Helmeccy-korabeli nyelvújítás még nem ismeretes tökéletesen, azt hiszem, mégis szükséges összeállítanom e szöszedetből is azokat az adatokat, melyek egyrészt a NyUSz. keltezéseit jóval előretolják, másrészt ez idő szerint még Helmeccynek tulajdonítandók. Nagy segítség lesz ez Kazinczy nyelvújításának szókincsbeli kutatásában is:

Ábránd	Csavar = sróf	feszeng
ábrándozat	czáfjel	futamit
alaprajz	czáfszó	futamlik
alkonylik	Derengő	utamos
árnyal	dévajg	Gerj
árnyaz	dicstelen	gerjelem
aszról = hectica	dicsvadász	gyűlöng
aszróros	dicsvadászat	Hasonlat **
Beárnyaz	díszelg	hegyláncz
bérma	Édeskés	hegysor
birálat = censura	elem	helyez
biralom *	elközélg	hiszékeny
bizatlankodás	elméncz	hizelg
bonczkés	estfény	honór
bontalom	évköz	honvágy
bölcsegl	évszak	huzam
bösz	Fagyöv	Ifjonti
bővelg	fegyvertárnok	ingalom
bujakór	felüleges	ingatag ***
buzgualom	feszalg	intelem

* Vö. MNy. 3: 429. — ** Vö. NySz. — *** Vö. NySz.

izzat	méltány = billig	szükségel
izzatos	mereng ***	Talány
Jeleng	mohókodik	tapasztalat
Káromlat	Nézelem fn.	tapasztalmány
kecstelen	nyalóka mint csalóka	tékoz
kényelem	Önfertőzet	tény = positio
kiméletes	önhittség	ténytelen
komolyg	öntevény	terjeng
komorg	Pályatér	termesztmény vö.NyUSZ
köpeny	párthív	tét = positio
körmenet	pompázat	-tét: büntét, próbatét,
körszék *	Ragály = ragadós be-	elégét
körülményes	tegség	túlvilági
közösleges	rejtelem	tüzelg
Lassúd	rémarez	Újdonság
Látszalom	rémtekintet	uszam
Látvány	részrehajlatlan †	üdv
lázong = buzong	ringatag	ünnepélyes
leghőbb	rontalom	üzelem
lenge	rovatos	ünnepély
lény	Szánat mint bánat	Védenz
lepe **	szándékol	verseny
lepletlen	szégyelg	vigyor
lohanat	szigor	világiság
Megfutamít	szigorg	Zengelem
megvámoz	szöveteg	

Ezelőtt három esztendővel Négyesy László a Kisfaludy-Társaság az évi lakomáján Helmezy Mihályról szóló felköszöntőjében róla, mint nyelvújítóról bővebben szolt. A java férfikorában, a Jelenkor és Társalkodó szerkesztői minőségében kifejtett ezirányú tevékenységéről mondott ítéletet.

A most ismertetem kéziratból kitűnik, hogy a szerkesztő Helmezy híven megőrizte a fiatal correctornak, „ügyelő“-nek és ma már egészen ismeretlen poétának elveit; hű maradt magához, bátran megállott, mintha csak önmagának énekelte volna s nem hiába, néha még most is fel-felhangzó dalát:

Szittyá vitézek, a harez riadalma
Ne rettegessen benneteket!

SIMAI ÖDÖN.

* Centrum circuli. — ** Kaz. Lev. (3:450). — *** Vö. MNy. 4:31.

† Ez a szó alkalmasint Földi János alkotása. Az írja ugyanis Kazinczy-nak 1789-ben (Kaz. Lev. I:360): „Van patriota, van részre hajlatlan (unpartheisch).

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Horzsol. Feltűnő dolog, hogy a *horzsol*-t nem találjuk meg a NySz.-ban; Szily a NyUSz.-ban azt írja, hogy ez igét Baróti Szabó Dávid vezette be az irodalomba „a nép nyelvéből“ (vö. Baróti Szabó D. Kisded szót.: *Horzsolódn*: rőródn (sajtóh. töródn h.) vájódn, kopni, korholódn, tsiszolódn. *Horzsolni*: tsiszolni, koptatni, korholni. El-*horzsoló*dott, 's a't. p. o. a' kerékszeg“). Kétségtelen dolog, hogy a *horzsolni* alakot régibb időből nem tudjuk kimutatni; kérdés azonban, hogy ez nemcsak újabb, fejlődött változat-e egy régibb alakból. Nekem feltűnt, hogy a NySzót.-ban van egy ige, a melyet jelentésileg is, hangalakilag is össze lehetne hozni a *horzsolni*-val. Ez az ige a *harzsol*, *harzsolódik*: streiten, zanken (vö. NySz., Baróti Szabó D. Kisded Szót.; alakváltozat *hárzsol* is NySz., és Calep.). Hogy a *horzsol* nem függ össze a *harsogni* ~ *harsanni*-val, hogy tehát *harsolódik* nem származott a „harsány hangon perlekedni“-ből, mint Czuczor-Fogarasi állítja, egészen kétségtelen. Az is kétségtelen, hogy eddigi gyűjtéseink alapján nem tudjuk kimutatni, hogy a nép nyelvben egy *harzsol* ~ *harzsolódik* (vetekedik, pántolódik, k. Baróti Szabó D. Kisded Szótár²) élne. Ha azonban felteszszük, hogy *harzsol* a mai *horzsol* régebbi alakja, hát akkor a *horzsol* meg van a régiségben s viszont a *harzsol* tovább fejlődött alakban ma is él. Hangtanilag egy *harzsol*-ból eredhet a mai *horzsol*; az *a* > *o* fejlődés nemcsak ragok és képzők előtt (vö. pl. régibb m. -ag > mai m. -og: csillagni, csacsagni > csillogni, csacsogni; régibb m. -att > mai m. -ott: pl. Kolosváratt, Fehérváratt > Kolozsváratt, Fehérváratt stb.) történt meg nyelvünkben, hanem az első szótagban is (vö. baglya ~ boglya, hambár ~ hombár stb.). Hangtanilag a *harzsol* > *horzsol* fejlődés lehetséges. Összehozható-e azonban a két szó jelentésileg is. Azaz be lehet-e bizonyítani, hogy a „perel, veszekedik, vetékedik“ (*harzsol*) és a „csiszolni, koptatni, döngölni, korholni“ jelentés (*horzsol*) egymásból levezethető. Ha eszünkbe jut a *sürlődik* ige, a melynek jelentései: a) „Egyik test a másikkal érintkezve dörzsölődik s egyik a másikat koptatja“, b) „Átv. ért. erkölcsileg vagy szellemileg egymással ütközik, egyik a másikra visszahatva működik. Vitakozás által sürlődnek az elmék stb“ (lásd Czucz.-Fog.), akkor el kell ismernünk, hogy a *harzsol* > *horzsol* jelentésileg is összehozhatók. Csak az a feltűnő, hogy a régi nyelvben csak a fejlődött, másodlagos jelentés van meg, míg a népnelvben csak az első. Azt hiszem azonban, ezt is meg lehet majd magyaráznunk, ha tudni fogjuk a szó eredetét, a melyet ez ideig nem ismerünk.

MELEGDI JÁNOS.

Aggik, aggódik. Budenz József a MUSz.-ban (781. sz.) az *agg-curare, curis affici, sollicitum esse* igét a következő finn igével vetette össze: *aiko-*, praes. 1. *ajon*, *aivon* „animo proponere, mente moliri, intendere, meditari“.

Nem is részletezve Budenz egyeztetésének szembevetendő hangtani nehézségeit (finn *ik-* ~ *iz-* = ? magy. *-gg-*), ha csak egy pillantást vetünk is a rokonjelentésű szavak történetére, eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy az *aggik* mai lelki jelentése is eredetibb testi jelentésből fejlődött. Ime pár példa: *szorongás* („a félelem szorongatja szívét“) vö. *szoros*; *töpreng* vö. *töpiik*, *töppörödik*; fr. *angoisse* < *angustia*; német *Angst*, vö. *eng*. Kétségkívül igaza van tehát Munkácsinak, midőn a lelki jelentésű *aggik* (a NySz.-ban több példa; szótárból nem ismerjük), *aggaszt*, *aggódik* igéket a következő népi szavakkal veti egybe: *meg-aggik*: „túróvá keményedik“, Palóczság; *aggódik*: „túróvá képződik“ (aludt tej, meleg helyen) Nógrád; *aggott tej*: „aludt tej“, Szeged, Udvarhelym.; *meg-aggódik*: „összeesik (a szőlő a kosárban)“, Somogy., MTsz. A jelentésfejlődés menete tehát ez volt: „angustum fieri“ ~ „animo angi“.

Ha e feltevés helyes, akkor a következő rokonyelvi alakok mind hangalak, mind jelentés dolgában pontos másai a magyar *aggik* igének: észt Wiedemann: *aygu-ma*, *ayyn*, *ayguda*, Dagó szigetén: *harygema* l., „gerinnen, starr werden“; pl. *wezi ayjub*, „das wasser fängt an zu gefrieren“; *ma aygusin üra* „ich wurde starr vor schreck“; *ayreta-ma* trans. | finn *ange*, gen. *ankeen* (*ankee-* < **ankege-*, deverbális képzésű névszó) „szorultság“ („betryckt, trångmål, svårighet“, Lönnrot); *ankain* v. *angen* „arcte anguste“; *asun ankain* „angustia premor habitaculi“ Renvall; *ankea* „szoros, szigorú, nyomasztó, nehéz; szorult, szükségben lévő“; *angerva*, *angervoinen* id. (vö. Kalevala, 15:41). A magyar hangzóközi *-gg-* tehát szabályosan finn *yk* ~ *yg* hangviszony gyenge fokának felel meg.

Már Lindström-nek (Suomi, 1853, p. 15), Lönnrotnak (az *ankea* című szöveg alatt) s újabban Munkácsinak is (AKE. 122) feltűnt, hogy hasonló hangalakú és jelentésű igező az indogermánságban is van: ó-ind. *qhu-s*, eng“, *qhas-* „enge, bedrängnis“; av. *azə*, enge, angst“; gót *aggrus*, ófn. *angust*, újfn. Angst; latin *ango*, *-ere* „beengen beschüren“, gör. *ἀγγω* id. Nem lehetetlen tehát, hogy ebben az esetben is régi, finn-ugor korbéli indogermán jövevényszóval van dolgunk.

Ügy. Alakváltozatai a régiségben és a népnyelvben *igy*, *igy*; jelentése: „causa, negotium“. A MUSz. (889. és 971. sz.) az *ügyekezni* igével együtt a lapp *vigge-*, *vigga-* „eniti, allaborare“ igéhez kapcsolja. Budenz figyelmét elkerülte, hogy a permi nyelvekben van egy névszó, a mely alkalmasabban vethető össze a magyar *ügy*-gyel: zürjén Wiedem. *udž* „arbit, beschäftigung, werk; verpflichtung, schuld“; *udžai* „thätig“; kel. permi *už* „schuld“ (Genetz, Journ. 15:1:8). votják: *už*, *uz* „dolog, munka, ügy, foglalkozás“ (Munkácsi, Votj. Szót. 87.).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Polgár. A *polgár* szó vitájához megjegyzem, hogy e szó meg van a torontáli szerbek nyelvében is *pulgar* alakban. Ez pedig nem a magyar *polgár*, hanem a sváb *burgar* átvétele. A magyar és német ember a torontáli szerb szemében *švāba*, akár úr, akár paraszt; a nadrágos ember ellenben, még ha szerb is, *pulgar*. Megjegyzem még, hogy a *plugar* szó a szerb nyelvben is „eketartót“ s nem „polgár“-t jelent.

CSURA MIKLÓS.

Majomszeretet. Evvel a szóval jelöljük a szülőknek szertelen és vak szeretetét gyermekük iránt, mely inkább kárakra, mint

hasznukra van. Első tekintetre az ember könnyen német jövevénynek, az „Affenliebe“ fordításának gondolná. Az újabb szótárak közül Márton (1823) említi először. „Affenliebe . . . vak, v. *majomi szeretet*.“ „Kassai (4:423) pedig mai alakjában: „*Majom-szeretet*: Amor immodicus“. Am a NySz. már Csúziból idézi: „A mostani gondatlanabb szülék *majom szeretettel* kedvelik magzattyaikat“ (Tromb. 79). Réthei Prikkel Marián, a ki behatóan foglalkozott Csúzy nyelvvel, szintén német hatásnak tudja be ezt a szót (Nyr. 37:449), én azonban azt hiszem, ha Csúzy alkotta, akkor is nem a német szó lebegett előtte, hanem mesterének, Pázmánynak egy helye, melynek alapján a szó mintegy önkéntelenül is megalakulhatott ajkán vagy tollán. Ez a hely Pázmánynak „A fiaknak istenes neveléséről“ című prédikációjában van (II. v. 4. p.): „Negyedszer és utolszor: a jó szülék tisztí az, hogy fiokat szájakon hordozzák, megráncsák néha a zabolát . . . Vannak oly atyák és anyák, a kik úgy bánnak fiokkal, mint a majmok. Ezekről írja Plinius, hogy mikor megkölyköznek, igen gyönyörködnek kölykökben és szerettekben addig fogdossák, forgattyák, nyallyák, faggattyák, hogy ugyan megölik végre.“ A végső forrás tehát Plinius, ki a Hist. Nat.-ban a következőket mondja a nöstény-majmokról: „Simiarum generi praecipua erga foetum affectio. Gestant catulos, quae mansuefactae intra domos peperere, omnibus demonstrant, tractarique gaudent, gratulationem intelligentibus similes. *Itaque magna ex parte complectendo necant*.“ (Lib. VIII. cap. 80). A *majomszeretet* fogalmát tehát Pázmány hozta nyelvünkbe; lehet ugyan s ez nem példátlan eset, hogy a XIX. sz. elején újra megalkották a feledésbe ment szót német minta után. Megjegyzem még, hogy Borchardt, a legjobb német szólásmagyarázó, egy középkori német forrásra hivatkozik, a nélkül, hogy Pliniust emlitené, pedig az nyilvánvalólag szintén onnan merit (vö. Erdélyi J. Közm.)

Hadastyán. Tudjuk, hogy ezt a szót Samarjay Károly alkotta. (NyUSz. 117) s hogy ő maga mondta róla: „Az Athenaeum írótriumviratusa ezt is acceptálta és elismerésük az 1843. évfolyamban olvasható.“ (Nyr. 23:227). Az Athenaeumnak illető helyén (1843. II. 123) csakugyan megtaláljuk a szót. Két vers van ott a szerzőtől „A harczi“ közös cím alatt; két életkép: az elsőben „Az újonez“-ot kiragadják kedvese karjai közül s elviszik Milánóba; a másodikban „A hadastyán“ tíz év múltán visszatér, kopottan, rongyosan, kedvese máshoz ment feleségül. A szó maga csak a czimben van meg, a „dicséret“ pedig jegyzetben áll a lap alján: „Hadastyán: invalidus. Rokkantak-nak, valamint eddig, úgy ezután is talán csak lovakat, ne embereket nevezziünk. A’ „szerk.“

TOLNAI VILMOS.

Baxaméta. Ez a különös szó Apor „Metamorphosis“-ában fordul elő, a tánczokról és vigasságokról szóló harmadik fejezetben: „*Baxamétának* híre sem vala, mert kivált az ki tudja, hol *Baxafalva*, ha mondották volna az *Baxameta* (sic!) *nótát*, talám azt tudta volna, hogy *Baxafalvára* kell menni“ (Mon. Irók, XI, 331). Ugyanigy a verses átdolgozásban: „Akkor nem mondották, hogy fűjj *baxamétát*, | mert ha mondtad volna, vélték *Baxafalvát* | mondod . . .“ (Mon. Irók, XXVI, 30). Apor adatahoz még két adatot csatolhatok, a melyek ketségkívül azonos értelműek (és egyeredetűek) az Apor-féle *baxamétával*: Az egyik a Vásárhelyi Daloskönyv (kiadva Régi Magyar

Könyvtár, XV) LXXXIX-ik darabjában fordul elő (Említi Fabó B. is. „A magy. népdal“ 206. lapján):

„Nagy vigasságban fírasztja lábát,
Kénescesel se töltsön bár lábát;
Kapná szerencse sík haját
Nosza most nyomjad a *paskamétát*, *Paskamétát*.“

A másik adat egy 1582-i kolozsvári nyomtatványban fordul elő, a melynek czíme: „Historia Elegantissima regis Tancredi filiae nec non secretarii regii Gísqvardi . . .“; szerzője G(eorgius E(nyedi). Az illető versszak így hangzik:

„Vigan lakya Király ő lakodalmat,
Felmézfzarlot iffiunac tarttya torát,
Pohárockal könyuefzteti halálát,
Nyomyác háta megé az Passamesát.“

Az 1624-iki kolozsvári kiadásban az utolsó sor így hangzik:

„Nyomiák háta megé az *Passametat*.“

Ez utóbbi idézet, legalább részben, meg van a NySz.-ban is, de helytelenül (igaz, hogy kérdőjellel), „scharteke“-nek értelmezve. Pedig hogy mind a Vásárhelyi Daloskönyv *paskamétája* mind Enyedi *passamétája* táncz-félet jelentett, az nem csak a szövegkapcsolatból nyilvánvaló, hanem abból is, hogy a régiségben a *járja v. ropja a tánczot* kifejezések mellett a *nyomja a tánczot* szólás is elég gyakori. Ime pár példa: „Mikoron az majom igen ékessen *tánczot nyomott vala* . . .“ Pestí, Fab. 210; „Némelly igen vakult lator *toborzékot nyom* . . .“ Born. Préd. 573; „Az bolhási kis bolha szunyog szép lányával *tánczot nyomnak* . . .“ Thaly, VÉ. I. 349.

Már Jancsó Benedek utalt arra, hogy az Apor-féle *baximéta* az olasz *passamezzo* (*passammezzo*, „italienischer tanz, ähnlich der gaillarde“, Valentini, Dict.*) táncznévvvel függ össze (Magy. irod. olvasókönyv, I. 167, 1903). Valószínű azonban, hogy a magyar *passaméta*, *paskaméta*, *baksaméta* (az *ss* > *ks*-re vö. *passus* > *paksus*) szóalak német közvetítéssel került hozzánk. Legalább Bremer-nél a következő német alakot találom: *der passamett*, a mely a *passaméta* *t*-jét megmagyarázná. A feltűnő csak az, hogy a *passamett* alak sem Grimm-nél, sem a többi nagy német szótárban nincs meg.

A MTsz. szerint *paskaméta* v. *paksaméta* a Csallóközben „adomat“ jelent; a *paksamétázik* ige meg Győrben, „komédiázik“ értelemben járatos. Vajjon nincs-e ezeknek is valami közük a *paksaméta-tánczhoz*?

Megemlítem még, hogy a köznyelvi *paksaméta* „iratsomó“ (a melyet úgy látszik, KemB. vett fel először szótárba) Bartal Gloss. szerint a középlatin *paximentum*, „fizetés“ többesének (*paximenta*) átvétele volna.

LEFFLER BÉLA.

* Magát a tánczot többféleképen magyarázták. Némelyek szerint (vö. Tabourot, Orchesographie, 1589) gyors ütemű, mások szerint (Bremer, Handlexicon der Musik, Fabó B., A magyar népdal, 1908, 206 l.) lassú, sétához hasonló táncz volt. Bartalus „Ujabb adalékai“-ban (Ak. Ért. X, 13: 30—6) Jobin „Lautenbuch“-ja alapján (Strassburg, 1573) azt bizonyítja, hogy az ott előforduló „*Passemezzo Ungaro*“ tulajdonképen a magyar palotástáncz ősapja.

Fagylalt. Ez a szó a NyUSz. szerint Márton 1803-iki szókönyvében fordul elő legelőször. Tévedés, mert benne van már Lexicona 1800-iki magyar-német részében: „*Fagylalt*, Gefrorenes“. Többet mondok: már Ráday Gedeonnál megtaláljuk, a kinek „egy szép török gyermek“-e ezt éneкли (Zrinyi után):

„Van serbét, fris tej, ráspia
Van *fagylaltam*, meggykocsonya.“

A ki nem hiszi, nézze meg Toldy Ferencznek „A magyar költészet kézikönyvé“-ben (1855. I. kiadás) a „Török ifjú éneké“-t, abból írtam ki a *fagylaltam* szót. Vegye elő aztán ugyancsak Toldynak egy későbbi Olvasókönyvét (1868), abban újra feltalálja s még ezt a jegyzetet hozzá: „A *fagylalt* itt jelenik meg először nyelvünkben“. A ki még se tudna meggyőződni, azt Arany Írói Arcképei közül a Rádayéhoz utasítom (Koszorú 1864 s Összes Munkái 5. k.), ott szakasztott így van, csak a meggyből hullott el az egyik *gy*. Tanú még Beöthy s tud' isten hány irodalomtörténeti könyv, melyekben mindenütt ott begyeskedik a *fagylaltam*. Ki kételkednék ezekután, hogy a főnévi *fagylalt* első használatának dicsősége nem a Rádayé? Hát kételkedem én, s visszamegyek a forrásra. A Magyar Museum (1788, 89) I. k. 416 s köv. I. Ráday stanzáinak emlegetett sorai ezek:

„Van serbét, fris tej, ráspia
Van *fagylallan* meggy kocsonya.“

Íme, kisült, hogy ebből a ragos igenévi határozóból (*fagylalt-an*) csinált Toldy személyragos főnevet (*fagylalt-am*). Amazt nyilván sajtóhibának nézte. Pedig észrevehette volna, hogy a személyragos alak kéri a többi ragtalan alany közül s hogy *fagylalt*, mint igazi főnév, o kötőhanggal veszi föl a ragot és képzőt: *fagylalt-o-t*, *fagylalt-o-k*, *fagylalt-o-z*, tehát nem *fagylalt-a-m*, hanem *fagylalt-o-m*.

Minderről, névszerint Toldy fentebbi kategórikus állításáról aligha tudott a NyUSz. tisztelt szerkesztője. Ha tud — ismerve az effélékben való lelkiismeretességét — csak azt hiszi, a mit a maga szemével lát, s kétségkívül oda jutott volna, a hova én jutottam.

A *fagylalt* szó első előfordulta pedig csak ezután fog kiderülni.

LEHR ALBERT.

Reforma. Réthei Prikkel Marián a MNy. legutóbbi füzetében megmagyarázza a NySz.-ban megkérdőjelezett *purga* szó értelmét. Csúzytól vett idézetek alapján kimutatja, hogy ez a *mentség* jelentésű szó a *purgál* igének kikövetkeztetett ivadéka. Ehhez a szóhoz teljesen hasonló módon keletkezhetett a *reforma* szó is, a melyet Telek József: *Világító Úrnapi Lámpásában* 1763-ban és ugyancsak nála az *Úrnapi két zöld ágak* cz. munkájában 1767-ben többször is olvashatunk. „Szükséges volt rajta a' *reforma*, vagy meg-újítás“ (Vil. Lámp. 92. lapján); „Körös, Czegléd, Halas 's a' t. Városokban, fel-állott az új Reforma“ (Zöld ág 54 l.), vagy még előbb az 53. lapon kétszer is: „Alig lépett ezekre a' grádsokra a' Luther Reformátorja, és ímé az Erdélyiek szabad szárnyokon hozzák-ki

Erdély Országból, a' Kálvinus ézesebb Reformáját, kárhoztatták a' bójtót“.

Régi magyar szótáraink nem ismerik a *reformál* igéből kikövetkeztetett ezen alakot, mely szintén érdekes példája a népies elvonásnak.*

SIMAI ÖDÖN.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Inség. E szó a régi magyar nyelvben, mai értelmén kívül, még *szolgaságot*, *rabszolgaságot* is jelentett. (Vö. NySz.). E jelentésére eddigelé a XVII. század elején innen már nem volt adatunk. Angyal Dávid szívessége juttatta tudomásomra, hogy még 1657-ben is előfordul Sebesi Ferencz följegyzéseiben (Mon. Hung. Hist. Dipl. 23, 533. l.), ú. m.: „nem szabadított minket *senki inségéből és keze alól*, hanem mi szabadítottuk fel magunkat fegyverünk által az *lengyelnek insége alól*“.

Sz. K.

Mátkámasszony. 1657 június 14-ikén írja Buday Péter Barcsai Ákosnak: „ha mi találna lenni, *anyám asszony és mátkám asszonyékról* kegyelmed el ne feledkezzék“. (Mon. Hung. Hist. Dipl. XXIII: 527.)

Vajjon szabad-e e kifejezésből *mátka-asszony* szóra következtetnünk, vagy pedig a *mátkámasszony* is azok közé az összetett főnevek közé tartozott, melyek csakis az egyes számú első személyű birtokos raggal összeforrvá jönnek elő, minők az *anyámasszony*, *nénémasszony*, *öcsémasszony*, *húgomasszony*, *ángyomasszony*.

Ismeri-e valahol a népnyelv a *mátkámasszony* kifejezést?

ANGYAL DÁVID.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Fejér máz*: gipsz. Vö. NySz.]

Fejér pamuk: bombax. (Frick.)
A mai vatta.

**Fekete csalán*: *Scrophularia nodosa* L. Jó a fekete-tsalán gyökere-is, mellyet varjú-mogyorónak hínak (*radix scrophulariae*). PP. Pax 290. Azon fekete tsalánnak vedd vizét(uo.) Továbbá Csapó 56.

**Fekete csallán-gyökér*: *radix scrophulariae*; braunwurtzel. (*Torkos*, 10. l.)

**Fekete gyömbér*: *rhizoma zedoariae*. (Mátyus: IV. 391.)

**Fekete hagyma*, kutyahagyma. (Csapó 113, Orv. K. 101.) Mai neve: *allium vineale* L.

**Fekete ür*: *unguentum fuscum Wurtii*. (PP. Pax 312.)

Fekete koriander: lásd Római kömény.

Fekete kömény: lásd Római kömény.

**Fekete kökörcsén*: a mai mezei kökörcsin, *Anemone nigricans* (Störk.) Fritsch. Az fekete kökörczennek assad a gidkeret (M. P., Nyr. 1905., 510.). A NySz.-ban „fekete kükires“ néven.

**Fekete mák*: mezei koriandrom, fekete koriandrom, fekete köményfű (Csapó 142); *papaver nigrum* (Mel. Herb. NySz.); fekete mák avagy gith (Com. Jan., NySz.). Mai neve: mezei kandilla; *Nigella arvensis* L.

**Fekete menta*: *sisymbrium*. (Orv. K. 93.)

* De e mellett figyelembe veendő, hogy az írástudó magyar az idegen szókat szereti latinositani, mielőtt magáévá teszi: *zierath* ∞ *czaráda*; *rekrute* ∞ *regruta*; *remonte* ∞ *remonda*; *intrigue* ∞ *intrika*; *coterie* ∞ *Kotéria*.

Szerk.

Fekete peszerce: lásd Bujdosó csallán.

**Felfutó*: lásd Salokfű.

**Fentőfű*: equisetum. (Veszelszki 205.)

**Fenyőalja-gomba*: Clusius (Fungor. in Pannon. observ. brev. Hist., Cap. I., genus XX.). Ezzel mi magyarok nem igen élünk, de egyéb nemzetnél igen kedves (Radv. Szak. 225). Ezt a kifejezést ma is használja népünk és a rizikét v. tövisalja-gombát (*Lactaria deliciosa* L.) jelöli vele. Clusius (uo. Cap. II. Genus XXI.) egy „*Fenyo alya gomba, nem jo*“^t is említi, melyet németül Falscher gresling-nek nevez.

**Fenyő enyv*: terebinthina communis: gemeiner terpentin. (1745; Torkos, 6. l.)

**Fenyőíz*: lásd Iz.

Fenyőmag: baccae juniperi; wachholder-beer. Torkos, (1745; 4. lap.) Kechehete, anusmak, fenywmak: de quolibet j loth. (1540?) Kézirat a nemz. múzeumban; 898 (fol. Hung.).

**Fertó*: ferton, egy latnak ötöd része, drachma. Egy fertó lenmagolajat, fél fertó mézet, ereszd össze tűzzel. (Csiks. 218.) Egy fertó faolajt, ... egy fertó vajjat, ... az tehéncsontnak egy fertó velejét... együtt főzzed. (Uo. 219.)

**Festő virág*: isatis, flos tinctorius. (Orv. K. 109.)

Férfűi vér: hypericum. Lásd: Nagy pengő fű.

**Finom grecum*: foenum graecum. (1676; T. T. 1894. 397.)

**Flajstrom*: emplastrum, flastrom. Patik. Luk. 78.

**Flanstrom*: flastrom. Dealdea scrutium flanstroma. Sebhez való vörös flanstrom. (1609; T. T. 1894. 649.)

**Flastromozás* (lágyító): cataplasma emolliens. Ilyenek a feredők, kövér levesek és lágyító flastromozások (cataplasmák). PP. Pax 196.

**Flaurom*: flastrom. Szúrkot,

s viaszszat egy formán temperálva (= timporálva) olvasztassék össze, s vékony ruhán által szűrven flaurom formán kennyék ruhára, s azzal raggassák. (Házi Orv. 143.)

**Fogas csigák*: dentalia; zahnschnecken. (Torkos, 15. lap.) A Dentalium dentalis L. nevű tengeri kagyló.

**Fogas gyökér*: dentaria. (Veszelszki 189.) „A gyökere különbözőféle tsomós butzkókból áll, a melyek szétszedettévé úgy látszanak, mint az ember fogai, a honnét a nevét kapta.“

Fokhagyma elixir: elixir alliatum. (PP. Pax 271.)

Fő-füvek: species cephalicae. Rácz: Borb. 159.

**Föld-epéje fű* (Csapó 85): Mai neve: ezerjófű, Erythraea centaureum L.

Földi füstfű: fumaria officinalis. (Enyedi 81.)

Földi tömjén-fű: chamaedrys. A NySz.-ban chamaepitys. (Frick.)

**Földön folyó moh*: lycopodium; gürtel-kraut. (Torkos, 11. lap.)

**Főtt víz*. Kovarcz Lőrincz írja 1554-ben: „Hogy az ti nagyságtok házánál megbetegedtem, ti kegyelmetek nagy szeretettel... és külömb-külobb főtt vizekkel (föth wýzekkel) tartottatok“ (RMNy. II. 107.). A NySz. helytelenül úgy magyarázza, hogy ez a főtt víz a. m. „succus medicatus; saft“. Igazi értelme, mint az P. Pápai szótárából is kiderül: decoctum, apozema, aqua cocta, vagyis a mai „főzet“.

Franczus fa: lignum guajaci; frantzosen-holtz. (1745; Torkos.) Neve onnan, hogy syphilis ellen használták. (Vö. franczos fa NySz.)

**Franczusok vize*. Az franczusok vizit holnap kezdöm innya. (1560; NádLev. 61.) Valószínűleg a guajak-fából vagy a sassaparillagyökérből készített, syphilis ellen való főzet.

**Fülben eresztő fű*: lásd *Fülben facsaró*. (Csapó 97.)

**Fülben-facsaró*. Fülben facsarónak a levét ki facsarván . . . igya az angiuával szenvedő. (Orv. K. 27.) (Csapó 97.) *Sempervivum tectorum* L. (kövi rózsza, fülben-csavarító, fülben-eresztő fű. H. W. 98. lap.)

**Fülbenmászó fű*: Csapó 97. Ugyanaz, mint a *Fülben facsaró*.

**Fülemüle*. „Sokan sáfrány helyett *Calendula*, németül Ringelblume (a mieink *Fülemülenek* hívják) virágjaival-is élnek.“ (*Mátyus*: IV. 413.)

**Fűszerszám-gyökér*: a *Calamus*

aromaticus (kálmos) gyökértörzse. (Frick.)

**Fűzfagomba*: felber schwammen. (Clusius: Fungor. in Pannon. observ. Hist., Cap. II., Genus IV.) Vasmegyében és Szegzárd környékén ma is használja a népet a szót, melyen a *Lentinus tigrinus* Bulliard nevű, főleg nyárfán és fűzfán élősködő gombát értjük.

**Fűzfalevelű fű*: *lysimachia floribus spicatis, foliis conjugatis* Crantz. (Csapó 100; Dombó 100.) Mai neve: *Lythrum salicaria* L. réti fűzény.

KÖSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1909 február 16-án tartott felolvasó ülésén Kardos Albert v. tag bemutatta „*Egy régi magyar nyelvőr*“ című tanulmányát.

A szerző értekezésében a debreczeni orthologia egy érdemes harcosának, *Lovász Imre* orvos-doktornak emlékét újította fel. Az irodalomtörténet még születése évét sem jegyezte fel s csak annyit tud róla, hogy ő adta ki először Fazekas összes műveit egy 1836-ban megjelent kötetben. A szerzőnek sikerült *Lovász Imre* hiányos életrajzi adatait néhány fontos dologgal kiegészítenie. Megállapítja, hogy *Lovász Imrét* 1797 nov. 11-én keresztelték meg, halálakor tehát nem 40, hanem 46 éves volt; a ref. főiskola anyakönyvei szerint 1814 november 29-én subscribált s felsőbb tanulmányai 10 évre terjedtek. Praeceptor publicus tisztelet is viselt s 1823-ban a karczagi iskola rektorává lett. Csak néhány év múlva, miután a rektoriából kis tőkét gyűjtött, már meglelt férfi korában mehetett fel Pestre, hogy az orvosi egyetemen tudományszomját kielégítse.

Orvosi munkái nagyobbára németből és francziából vett fordítások vagy átdolgozások voltak; eredetisége, írói egyénisége leginkább abból a kis kötetből tűnik ki, a melyet Pesten 1835-ben adott ki e címen: *Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némelly nevezetesebb hibáiról*. *Lovász Imre* e 72 lapra terjedő füzetében felöeli a nyelv és stílus majdnem minden kérdését, fejtegetéseit szinte meglepő józan felfogás és jó ízlés jellemzi. A régi orthologusoktól főképen abban különbözik, hogy nemcsak megengedhetőnek, hanem okvetlenül szükségesnek tartja a nyelvújítást. Elvben tehát egyezik *Kazinczyval* és követőivel, de az újítás módjára és mértékére nézve már eltér tőlük. Éles szemmel veszi vizsgálat alá a neologizmusnak egész működését és biztos nyelvérzékkel, nyelvészeti hozzáértéssel jeleli meg mindazon hibákat (a túlzott purizmust, a hibásan képzett szavakat, a szócsonkitást, a germanizmusokat stb.), a melyekbe a tudatlanság vagy vakmerőség sodorta bele az újítókat.

Olyan világosan csoportosítja Lovász Imre a nyelvújítás hibáit s olyan teljes lajstromot ad, hogy mikor 36 évvel később, 1871-ben a M. Tud. Akadémia pályázatot hirdetett a nyelvújítás bírálatára, a beérkezett és elfogadott két pályamunka (P. Thewrewk Emil: *A helyes magyarság elvei* és Imre Sándor: *A nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata*) alig vett el és tett hozzá a Lovász bünlajstromához.

Hogy okos, érdemes, sőt tudományos munkájának, mérsékletre intő szövegének még sem volt hatása, annak okát főképen abban láthatjuk, hogy a diadalmaskodó nyelvújítás hívei a debreczeni Lovász Imrében alig láttak mást, mint a nyelvújításnak született ellenségét, mint a régi elfogult debreczeni orthologusoknak egy elkésett ivadékát.

Megjelent egész terjedelmében a Debreczeni Képes Kalendárium 1909-es (9-ik) évfolyamában.

A finn-ugor nominalis mondatok. A párizsi Mémoires de la Société de Linguistique legutóbbi (XV.) kötetében R. Gauthiot francia nyelvtudós, a ki különben Társaságunknak is tagja, „La phrase nominale en finno-ougrien“ czimen érdekes tanulmányt tett közzé a finn-ugor nyelvek úgynevezett nominalis (igétlen) mondatairól. Köztudomású dolog, hogy a magyarban a *van* és *vannak*, ha a mondatban csak copula-szerepük van, elmaradnak: *én nagy vagyok, te nagy vagy, de: ő nagy,ők nagyok.* A szerző bő példatárral bizonyítja, hogy a nominalis mondatformák a többi finn-ugor nyelvben is megvannak s így nem tekinthetők újabb fejleménynek; legfeljebb használatuk köre nem egyezik mindig a magyar igétlen mondatéval.

A zürjében és a votjákban pl. gyakori a nominalis mondatalak (az ind. praes.-ben) akkor is, ha az alany első vagy második személyű: *én jó (vagyok); te jó (vagy).* A finnben ellenben a copula a 3. személyű alany mellett is rendszerint ki van téve (*hän on suuri* = ő (van) nagy) s igétlen mondatalakok inkább csak a népköltészet nyelvében fordulnak elő. A nominalis mondat régisége mellett szól az a körülmény is, hogy a finn-ugor nyelvekben igen sok nominalis alak került bele utóbb az igealakok rendszerébe: magy. *várt* „il attendit“ ~ *várt leány* ..., vog. *pūri* „fog“ ~ *pūri* „fogó“. Az effajta esetek kétségtelenné teszik, hogy a finn-ugor ősnyelvben a nominalis mondat használata a mainál sokkal tágabb körre terjedt ki.

Értekezése végén a szerző egy érdekes feltevést kockáztat meg. Az indogermán nyelvek közül a mai oroszról s a litván-lettből mutatható ki a nominalis mondat szabályos használata [pl. or. *якнѣго* = én kereskedő (vagyok); *они въ сѣродѣ* = ők a városban (vannak)]. Ha már más megmondoljuk, hogy éppen az említett indogermán nyelvek voltak legerősebb finn-ugor hatásnak kitéve s hogy másrészt a nominalis mondat a többi szláv nyelvben, valamint az óporoszban ismeretlen, valószínűnek kell tartanunk, hogy az igétlen mondatforma az oroszban és a litván-lettből finn-ugor hatás alatt terjedt el. G. Z.

A „király“ szó eredetéhez. A Magyar Nyelv IV. 28. lapján azt írtam, hogy a szláv eredetű *király* szó nyugatról, s nem keletről (bolgár) került nyelvünkbe. Részletesen szólok e szóról „Szláv jövevényszavaink“ cz. művemben s abban a fejeletben is, a melyet Asbóthnak művemről közölt bírálatára írtam (megjelenik a NyKözl. idei kötetében). Nagyon jól esik nekem a MNy. olvasóival is közölnöm, hogy Jagić Vatrosláv, a szláv nyelvtudomány híres bécsi tanára egy

újabbán megjelent cikkében hasonló eredményeket állapít meg. Jagić cikkének története, tartalma a következő:

Február havában a német lapokat, s ezek nyomán a mi lapjainkat is bejárta a hír, hogy az orosz külügyminiszter megkérdezte az orosz tud. Akadémiát, vajjon van-e történeti joga a bolgár Ferdinándnak a *car* címet felvenni. E hírnek köszönhető, hogy Jagić a „Neue Freie Presse“ 1909. évi február 20. számába (4. oldal) „Warum Zar der Bulgaren?“ czímen egy kis apróságot írt a *car* és *kralj* szavakról. Cikkének ez a veleje: A X. század elején Symeon volt a bolgárok ura, a kit a görögök βασιλεως-nak címéztek.* A mint Symeon szerencsés politikájával olyan hatalmas lett, hogy magát Konstantinápolyt is majd hogy el nem foglalta, az a gondolata támadt, hogy czimül választja magának ezt: az összes rómaiak (értsd görögök) és bolgárok „basileus“-a. Az akkor már használatban volt egyházi szláv bibliafordítások útmutatásul szolgálának arra is, hogy mi volt a βασιλεως bolgár-szláv neve. Kétségtlenül a *césár*. Symeon czíme tehát bolgáruul *césár* (olv. *césárj*), görögül βασιλεως volt. A *césár* szó végelemzésben a lat. *Caesar* mása, a szlávokhoz azonban gót közvetítéssel (*kaisar*) került. A szláv szó hangsúlya az *a*-n volt, s ezért a szóból idővel *c'sárj*, *càrj* lett. Ez a fejlődése e szónak a bolgárban és a szerb-horvátban (a szlovénben *césar*, a csehben *ciesar* = *císař*, tótban *císár* a szó). Hogy milyen soká élt a teljesebb *césárj* alak, nem tudni; kétségtelen, hogy a XIII. században a bolgárban, a szerbben és az oroszban a *càrj*, *càr* már az egyedüli uralkodó alakváltozat. Azok a bolgárok, a kik a byzáneci művelődés hatása alatt állottak, uralkodójukat soha másként, mint *car*-nak nem hitták.

Egészen másként állnak a dolgok a szerbeknél. Az ő uralkodók a *kralj* címet Magyarország példájára a pannóniai tájak felől kapták. Egy 1198—1199. évi szerb oklevélben olvassuk: „Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet és rajta az embereket, megáldá őket s hatalmat adott nekik minden teremtményen. Egy részüket *carokká* (*care*), más részüket *knez*-ekké (*kneze*), ismét másikat *vladyka*-kká (*vladiky*) tette, s kinek-kinek meghagyta, hogy a maga nyáját legeltesse s minden reája háramolható bajtól őrizze. Így erősödtek meg, testvéreim, a mi kegyelmes Istenünk segítségével a görögök *car*aik által, a magyarok pedig királyaik (*kraljmi*) által...“ (az egész oklevelet lásd Miklosich, Monumenta Serbica 4. l.). S ezzel kétségbevonhatatlanul reá mutat az oklevél arra a mintaképre, a melynek alapján a szerbek első koronázott uralkodója István Nemanja (primus coronatus, Serbiae rex, 1195—1228) a *kralj* címet fölvette. Csak a XIV. században történt, hogy a hatalmassá lett szerb *István Dušan* (uralk. 1336—56) az összes görögök és szerbek ura akart lenni, s ezért a görög βασιλεως-nak megfelelően, felvette a *car* címet. Látni való tehát, hogy történeti szemmel nézve a *car* és a *kralj* közt nincsen rangkülönbség. A kifejezésekben való különbség csupán az átvételi forrásokat világítja meg: az egyik forrás a görög-szláv kelet (*car*), a másik a latin-szláv nyugat (*kralj*).

Eddig Jagić. A bolgár király tehát másnak [mint *car*-nak

* Ő maga-magát *kán*-nak nevezhette, lásd erről Keleti Szemle IX. 288. l. M. J.

nem hívhatja magát. Mint hogy nekem csak az volt a czéлом, hogy Jagié czikkecskéjére felhívjam a figyelmet, mint olyanra, a mely az én régebben kifejtett okvetésemmel teljesen egyezik, e helyen nem akarok a m. *király* szóról többet írni, hanem az érdeklődőt fentebb idézett dolgozataimra utasítom.

MELICH JÁNOS.

ROVÁS.

Főnév-e a főnévi igenév? Csapodi István a M. Nyelv multhavi „Rovás“-ában (88. l.) helyteleníti egy középiskolai rendszeres magyar nyelvtan írójának azt az eljárását, hogy a főnévi igenevet egészen besorozza „a főnevek glédájába“. Ebben Csapodinak tökéletesen igaza van. A főnévi igenév (az egykori „infinitivus“) kétségkívül a főnevek osztályába tartozik ugyan, de azért mégsem szabad a többi — mondjuk: közönséges — főnévvel egy kalap alá fogni. Hogy miért nem, annak egyik okára már Csapodi is rámutatott. De nemcsak abban különbözik a főnévi igenév a közönséges főnevektől, hogy csak a személyragok járulhatnak hozzája, más ragok nem, sőt a személyragozása sem egészen olyan, mint amazoké. Vannak itt még más különbségek is. Nevezetesen: 1. a főnévi igenévnek nincsen többes száma; 2. képző nem járulhat hozzája; 3. névutót nem lehet hozzája tenni; 4. jelzője nem lehet, tehát névelője sem (de határozója és tárgya lehet). (L. Rendszeres Magyar Nyelvtanom 11. kiad. 40. l.)

A főnévi igenév eredetileg „hova?“ kérdésre felelő határozóragos főnév volt, és mai napság is használjuk határozóul, pl. „Megyünk *hadakozni*“. Ez eredetileg azt jelentette, hogy „megyünk hadakozásba“ vagy „hadakozásra“. Később a nyelvérzék olybá vette, mintha ragtalan főnév volna, s így alkalmassá vált az alany és a tárgy kifejezésére is. Ilyen megmerevedésre több példa is van a magyarban. Ki van mutatva, hogy a *-talan, -telen, -atlan, -etlen* fosztóképzős melléknevek végén ugyanaz a rag van, mint pl. a *szomjan, szépen* végén, de most már nem érezzük ragnak. Kétségtelen dolog továbbá, hogy a *tele, teli* eredetileg irányragos alak volt, olyan mint *bele, neki* (vö. *tele* v. *teli* tölteni = „telivé“ tölteni); idővel aztán ragtalan alakká merevedett, s a *tele* töltött kupáról azt mondhatták, hogy *tele* van (A főnévi igenév ragja a *teli* szóéval azonos).

Hanem annak a nyelvtannak Csapodi-megrótta helyén más hiba is van. A szerző u. i. azt mondja, hogy „cselekvést fejez ki az *-ás, -és* képző“. Hát, kérdem én, ha az a képző a cselekvés kifejezője, akkor mit fejeznek ki a vele alakult főnevek, mint *járás, nézés, írás* stb.? A ki tankönyvet ír, annak ugyancsak meg kell ám ragúnia minden szavát.

Igazat adok Csapodinak abban is, hogy a többes számot (pl. *fák, erdők*) nem szabad egy sorba állítani az olyan gyűjtőnevekkel, mint *katonaság, erdőség*. Legalább kis gyermekeknek szánt nyelvtanban nem. Felsőbbfokú nyelvtanításban meg lehet említeni és meg lehet értetni, hogy a többes szám is gyűjtőnév-féle, de a középiskola harmadik osztályában ez még nagyon korai dolog. Azután meg az sem áll, hogy „a gyűjtőnevek valami sokaságot, egybetartozást

fejeznek ki“. A „sokaság“ szó azért nem helyénvaló, mert pl. a *társaság* is gyűjtőnév, már pedig társaság lehet egynéhány ember is. Az „egybetartozás“ meg azért helytelen, mert teljesen egyértelmű az „összetartozás“-sal, a mit a nyelvtan következő pontja szerint az olyan főnevek jelentenek, mint: *emberé, atyámé, tanítóné, molnárné*.

Végül azt is teljes joggal hibáztatja Csapodi, hogy a szerző egyforma értékűnek veszi az összetartozást jelölő képzők rovatában az -é-t és a -né-t, pl. *molnáré, grófé* — *molnárné, grófné*. De én nem azzal érvelnék, hogy „a *molnáré, a grófé* nem valók szótárba, míg a *molnárnénak, grófnénak* benne kell lenni minden szótárban“. Mert nem az itt a lényeges dolog, hogy mi való szótárba, mi nem. Ha pl. a szótáríró arra törekszik, hogy kimutassa, milyen rengeteg sok szava van a magyarnak, akkor elvégre beleveheti a szótárába a *molnáré, grófé*-féle szavakat is; ha meg takarékoskodik, akkor kihagyhatja a *molnárné, grófné*-féleket is, mert ezeknek tömértelen sokaságával úgy végezhet, hogy a bevezetésében két sort szentel a -né képzőnek.

Azonban Csapodi mégis közel jár a dolog velejéhez. A dolog t. i. azon fordul meg, hogy mit érez a nyelvérzék külön szónak, mit nem. Az *ír, gondol, ad, hegy, hal* mellett az *írás, gondolat, adomány, hegység, halás* a nyelvérzéknek külön szó, tehát -ás, -at, -mány, -ség, -ász neki képző. Hogy az *írni, gondolni, adni*-félékben a nyelvérzék mit érez, azon — megengedem — vitatkozni lehet. De annyi bizonyos, hogy a *hajók, házai, papé, nagyobb* szavak a nyelvérzékben úgy élnek, mint a *hajó, ház, pap, nagy* szónak, valamiféle alakjai, de nem mint külön szavak. Ennélfogva a -k, -ai, -é, -bb végzetet a nyelvérzék nem olyan fogalommodosítást jelölő elemnek érzi, mint az -ás, -at, -mány, -ség, -ász-t. Azok neki nem képzők. De a grammatikusnak meg nem ragok, mert nem mondatbeli viszonyokat jelölnek. És mind a kettőnek igaza van. A középiskolai nyelvtanító tehát akkor jár el helyesen, ha ezeket se az egyik, se a másik kategóriába nem sorozza be, hanem a kettő közé állítja és közömbös névvel „jelek“-nek nevezi. Mert jól mondta Hunfalvy Pál, hogy az iskolának nemcsak tudósnak, hanem bölcsnek is kell lennie.

SZINNYEI JÓZSEF.

Válasz Simai Ödönnek. Simainak „Csúzy Zsigmond szavai“ cz. értekezésemre e folyóirat februári füzetében (89—90.) tett „Néhány észrevétel“-ére a következő viszont-észrevételeim vannak.

Két részre osztom Simai észrevételeit: 1. komoly számba vehető helyreigazításokra és 2. megokolatlan személyeskedésekre.

Akár egyik részt, akár a másikat tekintem, érthetetlen marad előttem: mi szükség volt ezen észrevételekkel idő előtt előállani. Vajjon — kérdem — megokolt, vagy helyesebben: tudományos eljárás-e egy jóformán harmadában közölt dolgozat (még nem ismerhető!) egész rendszerét megtámadni, néhány felületesen odavetett, megfontolatlan állítással a hitelét eleve rontani? Én nem tudom elhinni; de nem hiheti el velem együtt egy komolyan gondolkodó tanult ember sem! Tudományos dolgozatnak értékét csak teljes megjelenése után, vagyis: eredményeinek ismerete alapján lehet érdemileg megállapítani; de nem így Simaiként elhirtelenkedve, sebbel-lobbal, nekirohantva! Ha Simai vagy bárki más a teljes megjelenés után mutatja ki — személyeskedés nélkül — értekezésem rendszerbeli

s tárgyi hibáit és hiányait: nem volna, legalább joggal nem lehetne, szavam hozzája!; ám mikor azt látom, hogy valaki illetően — éppen nem tudományos! — módon akarja egy másfélévi szakadatlan becsületes munkának eredményét előre hitelvesztetté tenni s hozzá még „a nyelvtörténeti kutatásnak tett szolgálat“ jogtalan czíme alatt: akkor nem szabad hallgatnom, mert tudom, érzem, hogy Simai dolga nem a komoly kritika munkája, hanem olyan könnyelmű eljárás, a mely ellen tiltakoznom kell.

Ennyit bevezetőnek s általában! Hadd lássuk most magukat az észrevételeket!

Nem volnék igazságos érzésű ember, ha el nem ismerném, hogy Simai észrevételeinek egy része komoly számbavehető helyreigazítás. Ezek részben arra vonatkoznak, hogy Csúzynak néhány szavát (*felcsinosít, gondatlanság, kedvetlenkedik, kicsodaság, nyugasztal, parasztház, semmiség, személyválogató, szemérmestest*) Pázmánytól való átvételnek állítottam, holott már előtte megtalálhatók; részben arra, hogy egy-két szót (*helyreállít, kaczer, szárnyasegér, szembenáll, temető, tettetés, vadállat*) Csúzy újításának bizonyítottam, jóllehet régebbről kimutathatók. Elismerem, hogy ezen helyreigazítások többsége (ha nem is mind!) jogosult és helyes; ámde melegségemül én is joggal és helyesen vethetek föl két kérdést, t. i. a) mi ez a csekély szám azon nagymennyiségű szóhoz képest, melyeket Csúzy kétségtelen alkotásainak bizonyítottam és b) ki hangoztatja jobban, mint én, hogy „az a megállapítás, hogy valamely szó ennek vagy annak az írónak egyéni alkotása, az esetek többségében csak valószínű értékkel bír?“ (Nyr. 37:453). Az én megállapításaim se lehetnek bizonyosak, főleg mikor olyan író újításairól van szó, kinek elődei a nyelvi hatásban ma még lehetetlen teljes alapossággal ismernünk; hiszen magam jelentem ki dolgozatomban, hogy arra a kérdésre: „mily kapcsolatban vannak Csúzy szóújításai az elődökével?“ — részletesebben nem tudok válaszolni! Néhány író-t mindamelllett megjelölök (első sorban Pázmányt!), kik hatással voltak reá. Ez a hatás kétségtelen valóság gyanánt áll ellöttem, nemcsak a nyelvének, hanem prédikációinak vizsgálatából is. Simai tehát egészen alaptalanul és czéltalanul tamáskodik megállapításomban.

Elismerem, hogy a *szembenáll* igét nem Csúzy kombinálta a *szembeszáll* és *ellenáll* igékből; lehetőnek tartom, hogy a *temető-helyből* nem ő kapta ki a *temető-t*, a *fenevadállat-ot* nem ő rövidítette *vadállat-ra* s a *helybeállít* igét sem ő változtatta *helyreállít-ra*. Elismerem, hogy a *kedvetlenkedik* (igazában: *kedvetlenkedés*) és a *szemérmestest* már Pázmány előtt előkerülnek, csakohy a *kicsodaság, nyugasztal* és *semmiség* a Pázmányt megelőző időből ismeretlenek: tehát nem ismerem el, hogy tévedtem volna, mikor az utóbbiakat Pázmánytól való átvételeknek állítottam.

Semmiesetre se fogadhatom el Simaitól, hogy Pápai szótárának első (1708) kiadása annyira fontos volna Csúzy újításainak eldöntésében, hogy „mellőzése semmiképp sem engedhető meg“. Csúzy beszédeinek legnagyobb részét könnyen kimutathatóan még e szótárnak megjelenése előtt készítette. Ennélfogva abból, hogy egy-két Csúzynak tulajdonítottam szó Pápainál is előkerül, még nem következik szükségképen, hogy nem lehetne Csúzynak az alkotása; teszem azért, mert a *szárnyasegér* megvan benne, még mindig lehetséges, hogy Csúzy a maga *szárnyasegér-ét* önmaga alkotta.

Egyáltalában erős meggyőződésem, hogy Pápai első kiadásának külön átvizsgálása csak igen keveset ronthat le azon szóújításokból, melyeket én Csúzyénak bizonyítottam. Egyébként Simai lelke rajta, hogy ha már előhozakodott vele!

Simai maga nevében fenntartja a NyUSz.-nak azon szerintem téves állítását, melynek értelmében a *védelem* szó a *védelméz*-ből való elvonás (nem pedig — mint én mondom: — ez annak továbbképzése!). Nos tehát ez a fenntartás a tévedést nem szünteti meg. Bizonyos, hogy a világos, kétségbe nem vonható analogia a NyUSz. és Simai ellen szól, mert a rokon *ótalmaz* ige is az *ótalom* főnév ivadéka, nem pedig megfordítva!

Legkevésebbé fontolta meg támadóm azon észrevételét, a mely által — úgy látszik — legjobban véli megingathatónak megállapításaim hitelét, azt t. i., hogy a Csúzy-féle *kaczér* (= unkeuschheit) szó nem elvonás a *kaczéros* melléknévből, mint én állítottam, hanem olyan főnevesített melléknév, milyenek a nép nyelvében igen gyakoriak (pl. öregje, nagyja, népe stb.). Ezt szerinte éppen a Czúzytól használt *meztéle* („szemtelen *meztéle*“ HK. 36.) szóalak is világosan bizonyítja. Hát a dolog e világos bizonyítás daczára is másként áll, még pedig úgy, a mint én állítottam. Szeretném tudni, mit szól Simai Csúzynak következő helyéhez: „*Barom kaczérral* a rothadandó testnek szolgálnak“. (Morzs. 542.)! Vajjon itt is személyragozott melléknév a *kaczér* s nem nyilvánvalóan főnév? Talált e már Simai a régi nyelvben hasonló (pl. *test-meztelen*!) összetételt? Alig hiszem! Csúzy használatában a *kaczér* kivétel nélkül mindig főnév (a többi között jó tanubizonyosság reá ez a mondata is: „Meg-zabolásván *kaczérit* törvéntelen hajlandóságival egy-gyütt a keresztfához szegeszté“ HK. 592.); melléknév gyanánt állandóan a *kaczéros*-t használja. Ne csodálkozzék tehát Simai, ha gyenge ellenvetésével csak megerősítette azon állításomat, hogy Csúzy *kaczér*-ja a *kaczéros*-ból való kikövetkeztetés!

Hogy pedig milyen szót sem érdemlő csekélyiségekből szeretne t. ellenfelem dolgozatom tudományos hitelére foltot varrni, ékesen mutatja utólütt észrevétele, mely szerint a Három Kenyér-ből való idézeteim közül öt nem található meg a jeleztem lapokon, sőt egy éppen lehetetlen lapról van idézve. Az észrevétel, igaz, megfelel a valóságnak; ámde mily semmisség ez egy olyan dolgozatban, a melyben több százra menő szó van pontosan idézve! Írás- vagy nyomtatás hiba ily tömeges idézésnél mindig előfordul; s a legnagyobb méltánytalanság efféle be nem számítható gyarlóságokért az író elítélni, főként ha maguk az adatok az idézett munkában különben benne vannak: a minthogy az én hibás lapszámú idézeteim a HK.-ban csakugyan benne vannak, úgymint: *testhízáló* (hibásan: 457. — helyesen: 456.), *glossáz* (619—616.), *szófodorgató* (83—85.), *közbenállás* (54. — 55.), *gyanunyelv* (68. — 38.); a lehetetlen lapszámosság (781.) *lepalástol* stb. pedig a 481. lapon olvasható!

Simai észrevételeinek második részét megokolatlan személyeskedések teszik; csipni és vágni akarnak ugyan, de azért állok elejűk!

Így mindjárt a czikke elején fullánkosan jegyzi meg rólam, hogy értekezésemmel „példát“ akarok adni a nyelvészeknek, hogyan kell a régi írók nyelvét újítás szempontjából „gyökeresebb“-en kutatni; csakhogy 1. módszerem „a régi, egyszerű“, 2. összehasonlításaim pedig csakis a NySz.-ra támaszkodva teszem meg.

Úgy van: valóban én példát akarok adni nyelvésztársaimnak a gyökeresebb illetén kutatásra; hogy miképen, arról se Simai, se más még nem ítélt, mert dolgozatom egészét nem ismeri. De éppen ezért nincsen is rá joga, hogy kijelentésemet gúny tárgyává tegye!

Kereken tagadom, hogy módszerem (melyet Simai megint nem ismerhet!) a „régí, egyszerű“ volna, mert teljesen új és eredeti, annyira, hogy ilyen származtató s egybevető módszerrel kidolgozott hasonló tárgyú dolgozat tudtommal nálunk még nem jelent meg! A külföldről nem szólhatok, mert annak e nembeli irodalmát nem ismerem. Simai pedig eddigi dolgozatai alapján éppen nem érezheti magát följogositva arra, hogy módszeréről bármiféle kicsinylő nyilatkozatot tegyen!

Való igaz, hogy én (az előzményekre vonatkozó) összehasonlításaimat főleg — ha nem is egyedül! — a NySz.-ra támaszkodva tettem meg. De nem is tehettem másként! Ma még lehetetlen más-hogyan eljárni, mivel a Csúzy műveivel kapcsolódó régebbi (rengeteg!) rokon irodalom nyelve újítás szempontjából egyáltalán nincs feldolgozva. Ezért tehát joggal-alappal vád nem illethet. Egyébként pedig csudálni való, hogy Simai lobbant olyasmit a szememre, a miben maga is ludas, mert hiszen a XVII. századi protestáns nyelvújítók-ról írt dolgozatának (kevés!) egybevetését szintén a NySz.-ra támaszkodva ejtette meg! Mellékesen megjegyezve: az lett volna a legfelületesebb eljárás részemről, a melyet Simai követett volna — mint mondja — hasonló esetben, t. i. átvizsgálta volna legalább egy művét azon írónak, ki az újítóra hatással volt. Inkább semmit se tenni, mint ilyen fertály munkát végezni!

Geleji Katona Istvántól Csúzy mit se tanult. Háromszor betűztem át lelkiismeretesen prédikációit, de sem ennek, sem a XVII. század protestáns vitaközölnak hatását nem vettem észre a nyelvén, pedig utóbb Simai dolgozatával is egybevettem megállapításaimat. Azon odavetett csipós felkiáltása tehát, mely szerint: ha e tekintetben is „gyökeres kutatást“ végeznénk, „hova lenne akkor Csúzy „vérbeli“ nyelvújító volta!“ — nem egyéb semmitmondó, tudománytalan gyanakodásnál!

Nem tudom, micsoda ok szülte Simai elhamarkodott észrevételeit. De sejttem, hogy némi része lehetett bennük a kicsinyes féltékenységnek; igen: a féltékenységnek, hogy véletlenül más is arra a térre próbált lépni, melyet ő eddig kizárólagos sajátjának tartott! Am a tudományban nincsenek tulajdonjogú birtokterületek; ott mindenkinek s mindenütt joga van kutatni a rejtett kincseket! Az ellenőrzés kívánatos dolog, de — csak a maga idejében és tárgyilagosságon! Így idő előtt, hitelrontó ezéllal és sértő mód végezve bizony csakis kárbavesztett igyekezet marad!

RÉTHEI PIRIKEL MARIÁN.

NÉPNYELV.

I.

Állathivogatók. 1. A zemplénmegyei Köröm községben a következő állathivogatókat jegyeztem fel:

A *galambot* így hívogatják: *tubukám, tubu, tubu, tubu*...

A *csirkét*, míg a kotlóssal járnak, így: *libikém, czire, czire*... Mikor pedig költenek, így: *Tyutyukám, tyutyu, tyutyú*...

A *kacsát* így: *tasókám, tas, tas*...

A *libát* így: *Patikám, pati, pati*...

A *malacot* így: *kuczukám, ne, ne, kuczu, kuczu*... s így kergetik: *kuski te!*

A *csikót* így: *csinukám, ne, ne, ne*... és így kergetik: *csina ne!*

KONDÁS JÓZSEF.

2. Várgedéről (Gömör m.) a következő állathivogatókat ismerem:

A *libát* így hívogatják: *libu, libu*... *libukám!* A *ludat* így: *öküském, ök, ök, ök*...

A *récét* így: *tas, tas, tas*...

A *csirkét* így: *csüre, csüre, csirüském*...

A *csikót* így: *csina ne, csina ne*...

A *csikót* így: *pusikám ne, ne, pusikám ne*... NESZELI ISTVÁN.

3. Kis-Tokajon, Borsodmegyében a következő állathivogatókat használják:

Libahivogató: *patikám, pati, pati*... Távolító: *suttki te!* s hogy a riasztás annál hathatósabb legyen, gyakran még utána rikoltják ezt is: *jaja — jaja — jajj!*

Kacсахivogató: *tasókám, tas, tas*...

A *tyukot* így hívogatják: *tyutyukám, tyutyu, tyutyu*... A *csirkét* így: *czire, czire*... vagy: *czibikém, czib, czib*...

A *csikót* így: *csina ne, ne csina ne*...

SZATHMÁRY JÓZSEF.

4. Mezőbándról (Maros-Torda m.) és Ugráról (Bihar m.) a következő szokásos hívogatókat közlöm.

A *libát* Mezőbándon *liba, liba, liba*... Ugrán *libu, libu*... szóval hívogatják.

A *kacsát* Mezőbándon így: *utyuka, utyuka*... Ugrán így: *kura, kur, kura, kur, kur*...

A *csibét* Mezőbándon így: *pity, pity, pity*...

A *borjút* mindkét helyen így: *buczi, buczi, buczi*...

A *csikót* Mezőbándon így: *nyehide, nye, nye*... Ugrán: *csira, csira, csira*...

A *malacot* Mezőbándon így: *czugóczá, czugóczá*... míg az egyévest így: *czugó, czugó*... vagy: *csika, csika*... Így kergetik: *hujnye!* Ugrán a kicsit, nagyot egyaránt így hívogatják: *kuczu, kuczu*... s így kergetik: *kuss el!*

A *macskát* Ugrán így hívogatják: *piczus!* s így kergetik: *kácz el!*

KOVÁCS JÓZSEF.

5. Zemplén vármegyében, de különösen Közép-Zemplénben, kevés eltéréssel a következő állathivogatók használatosak:

A *libát* így hívogatják: *Husu, husu, husu*... (valószínűleg a *liba* tót *huszka* nevének rövidítéséből). Ha a pitvarból, konyhából kergetik, vagy tovább terelik: *Hús!*

A pihés *kis libát*: *lili-li, lili-li*...

A *kacsát* (réczét) így: *tas, tas, tas...* Kergetéskor: *kács!*

A *tyúkot*: *tyu, tyu, tyu...* (valószínűleg a tyúk szó rövidítése.)

A *csirkét*: *czib, czib, czib, czibikém...*

A *pulykát*: *puly, puly, puly...* (szintén rövidítése a pulyka szónak).

A *pulykacsibét*: *pi, pi, pi, pipikém...*

A *galambot*: *tubu, tubu, tubukám...*

A *csikót*: *csidu na, csidu-na...* vagy *csiku-ne, csiku-ne...*

A *malacot*: *czikus ne, czikus ne...*

A *bárányt*: *bari, bari, bari...*

A *kecskét*: *gidu-ne, gidu-ne...*

A *házi nyulat*: *nyusz, nyusz, vagy: trus, trus...*

A *macskát*: *czicz, czicz, vagy: misz, misz...* (valószínűleg az egér tót *mis* elnevezése alapján.)

A *kutyát* így hívják: *Bodri* vagy *Rajkó ne tu ne...* És ha kergetik: *kús* vagy *kusti te...*

E hívó szavakat gyors egymásutánban ismételve, mindaddig kiabálja a hívogató, míg az állat figyelmessé lesz rá, vagy míg a hívogató bele nem fárad.

ROSZNÁKY GYULA.

II.

Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz.

Kórál (*kuóráll* Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS): *kórász, kórász* mellett használatos, letakarítás után keresgél. Pl. kukoriczát *kuórisz*: a már leszedett kukoriczásban a még le nem vágott száron fejet, „csivít” keres. Gabonaföldön csak *kalászt* szednek (Kemenesalja; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Sopron m., Páli, NÉVTELEN).

Korc (*gorcz* Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS): a szoknya ránca; a szoknyát „*gorczba rákják*”.

Korlát (*kollát*): lovak, juhok vagy szarvasmarhák számára bekerített hely (Sopron m., Győr m., GÖTTL MARISKA; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Fehér m., Baracs, BRAUN LAJOS; Zala m., Gyulakeszi, Káptalan, Tóti, Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Balmazújváros, Berettyóújfalu, Zsáka, Darvas, BARCSA JÁNOS).

Kormány-fő (*kórmán-fő* Komáromszentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN; *kórmánfű* Mezőtúr, TURI MÉSZÁROS ISTVÁN): „az eke egyik része; ehhez van erősítve a kormánylemez és ez utóbbihoz az ekevas” (Pest m., FODOR IGNÁCZ; Mezőtúr, Komáromszentpéter; Hajdú m., BARCSA JÁNOS).

Korpa-féreg: levéltetű, (Bihar m., Bajor, RÁCZ BÉLA).

Kovaszt: kovállít, köpeszt, diót tisztít (zöld héjából kifejt) (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

[*Köntör-falaz*] (*köntöl-falaz* Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA): himel-hámol.

Kőrő: porhanyó, korhadt. „Vöttem egy tőfát; azt gondotam, hogy haszonra lössz, de mikor levágtam, akkor láttam, hogy bizony az csak tűzre való, mert a belseje nagyon kőrő” (Baranya m., Keszű, KISASSZONYFA, SOMSSICH SÁNDOR).

Körömműl: „így nevezik közönségesen a *köröm-nyírt*. Az eleven húsba is belevert szeggel a ló körmét, ill. lábát *megnyitálják*. A bevert szegyet tudtommal nem nevezik *nyíl-nak*” (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Köröm-vas: kovácszerszám, a melyvel a kovács a patkolásnál a ló körmét megfaragja; görbe kaparó kés a köröm kitisztításához (Sopron m., Rábaköz; Kemenesalja; Komáromszentpéter, KOLLÁNYI ÖDÖN; Balmazújváros, Zsáka, BARCSA JÁNOS; Bihar m., Szerép, RÁCZ BÉLA; Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA).

[*Körül-táj*] (*körü-táj* Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS): környék, vidék.

Köszkőpü: 1. olyan ember, a ki minden lében kanál; benfentes, közvetítő, kieszközől (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Felső-Vas, SZTROKAY LAJOS, Abauj m., Nagy-Szalánecz, SZEMKŐ ALADÁR); 2. pletyka-tanya, vénasszony-gyűlés, tere-tere hely, a hol mindent kifőznek (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).

Kötet: nagyobb csomó kender vagy len (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Fehér m., Baracs, BRAUN LAJOS); „A köteteket a takács a fogatba

raktya, 8 szálavâ van vetve. Van 5, 6, 7, 8, 9, 10 kötetes borda; a 10 kötetes egy réf széles" (Zala m., Tapölcza, VÁZSONYI IZIDOR).
Közül-akaratul: közös akarattal, együtt. „*Tegyük meg ezt a dolgot közül-akaratul.*“ „*Ezt a kis bort csak éfogyasszuk közülakaratul*“ (Zala m., Tapölcza, VÁZSONYI IZIDOR).
Követő példa: követendő példa (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).
Kuhal: a mogyorót megtisztítja zöld héjától (Szolnok-Doboka m., DOMÓKOS, NÉMETH SÁNDOR).
Kukli-prédikáció: „ha az egyik házastárs a másikat megsziója, meg-

mossa a másik fejét“ (Hajdusoboszló, H. FEKETE PÉTER).
Kukoricza-csuma: 1. kukoricza-szár (Pest m., BRAUN LAJOS); 2. csutka (Somogy m., Czegléd, Füzesabony, NÁSZAI ERZSEBET).
Kukoricza-fia: a kukoricza fattya (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Abauj m., Nagy-Szaláncz, SZEMKÓ ALADÁR, Hajdú-Szoboszló, H. FEKETE PÉTER; Bihar m., Szerep, RÁCZ BÉLA).
Kukoricza-léha: a kukoricza polyvája (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Fehér m., Baracs, BRAUN LAJOS).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

XXVIII. Választmányi ülés

1908. december 15.

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Erdélyi Lajos, Freckay János, Katona Lajos, Komáromy Lajos, Melich János, Réthei Prikkel Marián, Tolnai Vilmos vál. tagok Jegyző: Gombocz Zoltán.

1. A megelőző ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után a titkár bemutatja az 1909 január 19-én tartandó közgyűlés tárgysorozatát. — Tudomásul szolgál.

2. Az elnök, utalván a hármasszerkesztés nehézségeire, indítványozza, hogy a választmány a Magyar Nyelv szerkesztését ezentúl az elnökre és, a titkárra bizza s az így megváltozott viszonyokhoz képest a pénztárost 400, a jegyzőt pedig 200 korona tiszteletdíjban részesítse. — A választmány mindkét indítványt elfogadja.

3. Melich János indítványára a választmány jegyzőnek egyhangúlag Horger Antal r. tagot jelöli.

4. Az alapszabályok értelmében a választmányi tagok egy harmada minden évben kisorsolandó. Kisorsoltattak: a) budapestiek: Asbóth Oszkár, Csapodi István, Erdélyi Lajos, Gyomlay Gyula, Nagy Gyula, Négyesy László, Széll Farkas; b) vidékiek: Csengeri János, Erdélyi Pál, Szilády Aron.

Evvél kapcsolatban Melich János indítványt nyújt be, hogy a vidéki választmányi tagok száma 9-ről (Alapsz. 10. §.) 12-re emeltessék fel. — A választmány az indítványt elfogadja, pártolólág terjeszti a közgyűlés elé s a három új választmányi tagsági helyre egyhangúlag Dézsi Lajos (Kolozsvár), Pap Károly (Debreczen) és Pápay József (Debreczen) r. tagokat ajánlja.

5. A titkár bemutatja a költségvetést 1908-ra s a költségelőirányzatot 1909-re (l. alább). A választmány a kimutatást tudomásul veszi, a költségvetést változtatás nélkül elfogadja s a közgyűlés elé terjeszti.

6. Az elnök indítványára a választmány a pénztárvizsgáló bizottság tagjaivá Erdélyi Lajos és Vikár Béla vál. tagokat választja meg.

7. A titkár jelenti, hogy az elnök úrral egyetértve, a helsingforsi Finn-ugor Társaság jubileumára (decz. 2-án) üdvözlő táviratot küldött. — Tudomásul szolgál.

8. Következik a tagválasztás.

Rendes taggá megválasztottak:

Gróf Apponyi Lajosné, Budapest
 Czollner László, gyógyszerész, Székesfehérvár
 Donner K., Helsingfors
 Gábor Ignác, igazgató, Budapest
 Heinrich János, bölcsészethallgató, Budapest
 Gróf Károlyi Mihály, Budapest
 Gróf Károlyi Lászlóné, Fóth, Pest m.
 Mohai Lajos, tanár, Keszthely
 Móritz Dénes, ügyvéd, Czellödömlök
 Orbán János, udvari számvizsgáló
 Pais Dezső, tanárjelölt, Budapest
 Pável Agost, tanárjelölt, Budapest
 Rónai Béla, tanárjelölt, Budapest

b) előfizetők bejegyezett:

a Szolnoki Főgimnázium Verseyhy-Önképző-köre.

8. A választmány Frecskay János és Melich János hozzászólása után a népnyelvi monografiák ügyében kiküldött bizottság javaslatát (I. MNy. V : 47) némi módosítással elfogadja s elhatározza, hogy két gyűjtő számára évenként 400 - 400 koronát vesz fel költségvetésébe.

Ajánlja:

Jambrikovics László
 Farkas Sándor
 Szinnyi József
 Szily Kálmán
 Trócsányi Zoltán
 Jambrikovics László
 Jambrikovics László
 Trócsányi Zoltán
 Szabó Imre
 Jambrikovics László
 Trócsányi Zoltán
 Alszeghy Zsolt
 Alszeghy Zsolt.

Bevételek és kiadások 1908-ban és költségvetés 1909-re.

I.

B e v é t e l	Költségvetés 1908-ra		Bevétel 1908-ban		Költségvetés 1909-re	
	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.
Maradék 1907-ről	334	62	334	62	353	04
Alapítványok	—	—	700	—	—	—
Kamatok	504	—	658	34	672	—
Kisorsolt értékpapírból	—	—	130	—	—	—
Árkülönbözet értékpapírok vásárlásakor	—	—	262	50	—	—
Tagdíjak és előfizetések	7000	—	9369	—	7400	—
Eladott füzetekből	—	—	49	40	—	—
Összesen	7838	62	11503	86	8425	04

A bevétel 1908-ban 3665 kor. 44 fillérrel több a költségvetés szerintinél.

II.

K i a d á s	Költségvetés 1908-ra		Kiadás 1908-ban		Költségvetés 1909-ben	
	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.
Írói tiszteletdíj	1800	—	1644	40	1800	—
Tiszti díjazás	1000	—	1000	—	1000	—
A „Magyar Nyelv“ nyomtatása	2700	—	2881	34	2900	—
Különnyomatokra	400	—	68	35	400	—
Expedíció, kisnyomtatványok	1000	—	834	63	1000	—
Könyvárúsi ^{0/10}	100	—	72	10	100	—
Népnyelvi tanulmányokra	800	—	450	—	1200	—
Összesen	7800	—	6950	82	8400	—

A kiadás 1908-ban 849 kor. 18 fillérrel kevesebb a költségvetés szerintinél.
A maradék 1908-ról 1909-re 4553 kor. 04 fill. Ebből 4200 korona
értékpapírban, 353 kor. 04 fill. készpénzben.

2. Alapítványok állása.

1908.

Áthozatal 1907-ről	12,600 kor.
Budapest: Országos központi takarékpénztár	200 „
Gombocz Zoltán (I. részlet)	50 „
Győr: Pápóczy prépostság könyvtára	200 „
Kolozsvár: M. nyelv. seminarium (I. részlet)	50 „
Gr. Mailáth Gusztáv Károly	200 „
A Társaság tőkésítése	3,500 „
Összesen	16,800 kor.

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

13. A. B. úr azt kérdi tőlünk, jól van-e ez mondva: „Utalvány 100 koronáról?” Mi meg ezt kérdezzük: miért ne volna jó? „Mennyiről szól az irás? 100 koronáról szóló irás; irás, mely 100 koronáról szól; vagy röviden: irás 100 koronáról” — mindannyia megszokott kifejezés. Ugyanígy mondhatjuk ezt is: „Adóslevél, elismervény, fölmentvény, kötelezvény, nyugtatvány, utalvány stb., mely 100 koronáról szól, vagy pedig ellísióval: „adóslevél . . . utalvány stb. 100 koronáról.” Sz. K.

14. B. S. úrnak. Igaz, hogy a *kapcsolkodik*, *kapcsolkozik* nincs meg a MTsz.-ban, de megvan CzF.-ban és Ball. minden kiadásában, sőt a NySz.-ban is, már 1616-ból idézve. SimB. és KelB. is azonban mellőzte.

15. Cs. P. úr, a *zsiók*-ról folyt vitát (MNy. 4: 321) eldöntendő, szives volt Hódmezővásárhelyről e növénynek egy szárított példányát a MNy. szerkesztőségéhez beküldeni. E növény, nincs kötség benne, a *potamogeton*-félék közé tartozik. Vajjon a *natans*-e, vagy valamely másik faja, a hiányos példányból nem határozható meg. MOESZ GUSZTÁV.

16. Penkő játca? Calepinus 1584. évi kiadásában olvasom: „Discobolus, qui discum iaculat — *Pen kő iátcz*“. Calepinus egyéb kiadásai (a baseliak és a genfi) a discobolus-t „*Pen kő iárcz*“-nak értelmezik. Calepinus sajtóhibáit sokszor nagyon is hűségeesen átvevő MA. ezt írja (3): „Discobolus — *Penkő jártcz, tekehányó, karika lövellő*“. Vajjon megtudná-e olvasóink közül valaki mondani, milyen szavak helyett való sajtóhibás alakok a fentidézett szavak. MELEGDI JÁNOS.

17. A *szésztra* szót Egerben (Heves m.) használja a köznép. Kisebb, legfőljebb serdülő leányra mondja, ha az boglyos, piszkos, összemajszolja arczát, kezét, szóval nem ad magára semmit; pl. *szésztra Panna*, olyanféle mint *boglyos Kata*. A kifejezés nem éppen dicséret, de van benne valami kis becsezés, kevés kedveskedő vonás is, de csak a külsőre vonatkozik. az erkölcsi tér érintése nélkül. POLGÁR IVÁN.

18. A MTsz. szerint a Csallóközben *paksaméta* vagy *paskaméta* „adomát“ jelent, Győr vidékén meg a *paksamétázik* ige „komédiáz“ értelemben járatos. Ismeri-e a nép a *paksamétát* (vagy esetleg *passamétát*) más vidéken „adoma, komédia, móka stb.“-féle értelemben?

Hibaigazítás. A Magyar Nyelv 74. l. az első szakasz utolsóelőtti sorában *nekyme* helyett *nekyem* olvasandó.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. ÁPRILIS.

4. SZÁM.

A kurucz-kor magyar nyelvéről.

II.

Kissé hosszasan időzünk Bercsényinél, mert a vele való foglalkozás nemcsak gyönyörűsége, hanem mert az ő nyelvében látjuk ama kor eleven magyar nyelvének leghűbb, leggazdagabb kifejeződését.

Bercsényi kitűnő szónok s szellemes társalgó is volt. Nyelvében meg volt a kurucz-világ magyar nyelvének minden gazdagsága: fenséges pathosa, tüzes lendülete, jókedvű, sokszor kissé nyers és szilaj, de mindig zamatos és magyaros dévajsága.

A népies szavak, szólások, közmondások, költői szójátékok — sokszor rimes szójátékok, — színes képek találó hasonlatok gazdagon ömlenek tollából.

Beszéd közben kedves szólásmódja volt a „lám mondam — megmondám“, leveleiben is gyakran használja.

A városok nevéből a harcokkal való vonatkozásban szó-játékot csinál. Pl. „Eger, Eger! — csak nem jó minekünk — *ejer*-észünk“. Majd rythmikus alliteratiót: „Ők megtanítják Morvát — mért égette el Miavát“. „Ha már Nagyságod — írja másutt — az *Eger*-észést elvégezte, ne *Szeged*-eljen Nsgod, mert hitemre elvész ez az ország s én is. Most Nsgod hírivel tartom benn a lelket. Mi *megrezzent* ország ez!“ Ezt a szót gyakran használja. Katonái a labanczot rendszeren *megrezzentik*. Szereti a *sibog* (zsibong) szót is. „Az hajdu mindjárast *zsibongott*.“ „A városon olyat kezdenek *zsibongani*“. „Már *zsibongják* mások is Bottyán labanczságát“. „Mínthogy pedig ezen szepesvári kérdést, emlékszem, gyakrabban *sibogattya* kegyelmetek, azért kívánom illuminálnom . . .“ Érdekes nála a *czafol* ige használata visszavonul, retirál értelemben. „Se Dunának, se Pozsonnak nem mehettek, *czafolnom* (visszavonulnom) nem lehet“. Ez a szó ebben az értelemben másutt csak az *elczafol*, *hátraczafol* alakban jön elő. A *hímezést-hámozást* összevonva egy szóba így használja: *hímozás*. „Ha szól Nsgod Bohussal megösmeri *hímozásábul*“. A *clegy-belegy* helyett *egyel-begyelt* mond. „Az horvátság mind elment, hanem Vaskovics Jónással van 300-ig való *egyel-begyelt*“. A *fatat* szót a *darab* értelmében használja. „Hellenpachnak én is

irtam előre az pénz felül. Igazán rosszul esett, hogy úgy verette a pénzt, de abban is megütköztek igen, hogy a *rézfalatrul* ki-hatta Boldogasszony képit . . . meghattam, mutálja, más formára veresse ezután az rézpolturát, hiszen mind reáfér olyan *falat rézre*“.

A népies formákat annyira szereti, hogy *bort inni* helyett *bort-innya* megy, Tokajba, *megírni* helyett azt mondja: *megírnya*, *Badent Podon*-ra (à la Pozsony) magyarítja, Ritschan generálist *Ricsány*-ra, Heistert *Hájszter*-nek vagy még egyszerűbben *Hászter*-nek nevezi.

A keserű humor és vágó szatira nyelvét is mesterien kezeli, maga magát sem kimélvén. Betegségéről pl. (lágycék-sérve volt) így ír egyszer Rákóczinak: „Mást méltóztassék Nsgod resolválni helyettem ide, mert — alázatossan követem Nsgodat . . . igen *megnőtt az én terhem*, hitemre, *kötözve is alig bírom*, elveszek, ha nem orvoslom meg . . . elijed Nsgod, ha megérti: nagyobb az *genealogiám* az fejemnél . . . de nekem nem nagy munka a halál: sive febris, sive vermis — victor vitae mors est.“

A másik kurucz kardforgató, a ki a tollat is kitűnően forgatta s a kinek nyelve — a mi a tiszta magyarságot illeti — még Bercsényiének is felette áll: *Pekry* Lőrincz, az erdélyi kurucz hadak vezére. Nem hiába, hogy az első magyar költő, *Petróczy* Kata Szidonia volt a felesége! *Pekry* méltó párja volt a prózáirás terén verselő asszonyának. Rákóczihoz intézett hivatalos jelentéseiben és nagy számmal fennmaradt egyéb magán- és családi leveleiben az Erdélyben azidótt beszélt zengzetes, tiszta magyar nyelv szól hozzánk a legtöbbször irodalmi színvonalon. Sokszor, a hol elbeszél, vagy párbeszédet sző, szinte mintha *Mikes Kelemen* előhangjait hallanók.

Ime egy ilyen elbeszélő részlet Rákóczihoz intézett egyik leveléből, melyet csak a mai novellisztikus formába kell tördelnünk, hogy egy kurucz tábori jelenetnek életelevení színes, jellemző s szinte mai irodalmi színvonalon álló rajzát kapjuk.*

„Négy hetektül fogvást — írja *Pekry* — Forgáts uram (gróf *Forgách* *Simon* erdélyi generális) széllyel járván, a *Szeben*hez közelebb levő *corpussal* én nyomorgottam. Az asszony nyál (t. i. a feleségével) *Balázsfalván* lévén *Forgáts* uram egy néhány nap, jött *Mikesz*szára; ott közelebb lévén hozzám, *látóul* szombaton három óra után hozzám jöven a táborra, holott is mulata estve feléig. Azután visszamene az asszonyhoz mondván, hogy vasárnap ujlag betekint. Én mondtam, hogy ebédre jó szívvél látom. [Arra monda: — Hivasd bátya a feleségemet is.

El is hívtam s eljövének vasárnap hozzám.

A mint lehetett *mézes módon* jól tartottam. Az úr, *Forgáts* uram, igen megrészegedek (mert az gyakrabban úgy vagyon) s felkelvén asztaltól, a sátor előtt iddogált, a hová is sok ember és

* Az eredeti levél az Orsz. Levéltárban. Először közöltem a Történelmi Tár 1899. évfolyamában 464—65. l.

hajdú gyűlt. Ottan rettenetes kiáltással átkozódni kezd, hogy „az Isten se Istenné, hanem ördöggé légyen! . . .“ satöbbi. Azonban az hajduknek kezde szólani, hogy kapitányukat mint *döfölték*, hogy *döfölték* stb. A maga haját szaggatta mérgében.

Ezt midőn láttam volna, sajnállottam (hogy) úgy prostituálja magát s hogy inkább csöndesedgyék, mondtam.

— No hajduk (mondá), ennek s ennek a fiai, hallotok most prédikációt, tanulhattok most miként bántsátok az előttek járó!

Arra mondtam a *német sárosoknak*: „Fujjatok egy nótát!“

Felém fordul rettenetes fúriával, teli torokkal, a sok nép előtt mondván:

— Mind kegyelmed ennek az oka! Ihon most is mint hízelkedik kegyelmed a vitélő rendnek!

Melyre mondtam:

— Átkozott a ki hízelkedik!

Mongya erre ismét:

— Az ördögök engem elszaggassanak, ha nem hízelkedik; sőt, ha kegyelmed nem lett volna, közelebb volnánk eddig Szebenhez.

Megvallom, nehezen esvén ez a szó, mondtam:

— Ha én vagyok az oka, hogy közelebb nem vagyunk, jobb nékem pokolba innen elmennem.

Térdre esvén, megcsókolja a dolmányomat:

— Isten áldja meg kegyelmedet, ha elmegyen; eddig is azt akartam volna.

Mondtam, hogy bizony, ha licentiám leszen, elmegyek és megmentem az uram előtt magamat, miért mentem el.

Arra teli torokkal ezt kiáltja:

— Isten engem úgy segéljen, nem vagy igaz hive Rákóczi Ferencnek, mert Thököly-sta vagy!

Mondtam:

— Ha tudta ezt a commendérozó generális, hogy igaz hive nem vagyok, ő sem volt igaz hive, mért bizta rám az armada commendóját?

Kire mongya:

— Tudgya az fejedelem jól ezt.

Osztán béhiva Rottal edgyütt mongya:

— Kegyelmed arestumban legyen, és mivel az fejedelemhez kívánczozik, oda küldöm.

Én megköszöném.

Osztán húsz németjét, a kiket mindenkor magával hordoz, a sátorom ajtajára állított. Virradtig úgy tartott.

Nagyon szereti s ügyesen használja Pekry a közmondásokat, népies szólásokat, képeket. „Ha parancsol Nsgod Forgáts uramnak — írja Rákóczinak — hogy Szebenhez *körmös kézzel* nyuljunk, az mennyin leszünk, remélhetni, boldogulunk is“. Más helyütt: „Én nem vádaskodtam soha is, de nem állhatom, mert némelyek csak Kolozsvárott laknak, *hosszú asztalra főznek*“ (t. i. vendégeskednek) . . . „Az sóval is Áprilist járatott az bassa embereivel“ (Csáky András); „ . . . bár csak ötezer jancsárunk lenne is, *hamar időn béfűtenénk Szebennek*“; „ . . . én zsákban macs-

kát nem árulok“. „Forgáts mikor jól iszik, mindig *belégarázdálkodik* valakibe“.

A tüzes magyarságú Pekry erdélyi hadában bizonyos Belgredán Iván kapitány vezetése alatt egy Hunyad megyei ráczokból álló rácz csapat is harczolt a magyar ügy mellett. Nagyon érdekes és jellemző erre a rácz katonaságra a Rákóczihoz intézett következő magyar nyelvű levél:

Méltóságos Fejedelem, nekünk kegyelmes Urunk!

Nagy alázatosan akaránk Ngod tekinteti előtt *Iván Belgredán* kapitányunk által megjelenünk, mivelhogy a Magyar ügy mellett mi is, az alább feltett Hunyadvármegyében levő helységekben lakott Ráczság, nagyobb részint a homagiumot letévén, most is méltóságos generális Pekry Lőrincz urunkkal, eő Nsgával táboroz, kívánunk tovább is Nagod hűségében életünk *fottáig* megmaradnunk; de alázatosan jelentjük Ngodnak, minthogy alább megirt lakóhelyeink *porrá tétettek*, magunk mindennemű javainkbul megfosztattunk, cselédeinknek is nagyobb része Törökországra futván, elszéledett, alázatosan instállunk az iránt Nagodnak, méltóztassék megengedni, hogy azon alább megirt lakó helyünket újabban megszállhassuk és most is a szerint, valamint annak előtti oconomizálhassunk, készek lévén ügyis mindennemű excursióktul oltalmaznunk azon földet. Ha pedig Nagod tovább is méltóztatik parancsolni, hogy táborozzunk, arra is készek lévén mindenkor, de alázatosan instáljuk, méltóztassék valami fizetést kegyelmessen rendelni, hogy mind illetéu fogyatkozott állapotunkban cselédünket táplálhassuk s mind pedig a több várba szorult lakosok is annyival inkább Nagod hűségét amplectálhassák. Az iránt is alázatosan instállunk Nagodnál, lehessen szabad kereskedésünk a sóval. Harminczaddal, valamint ennek előtte, ne tartozzunk, hogy kenyerünket az által kereshessük, mivel a földnek soványsága és nyári időben is a havak nagysága miatt soha nem száthatunk, hanem a *sóért* a török *buzával tartott* s avval kereskedhettünk ez ideig is. Mi mindazáltal, valamint méltóztatik Nagod irántunk kegyelmesen rezorválni, mindenekben a *tévök* leszünk. De kapitányt is kívánunk magunk között rendelteni, kitül függjünk, minthogy egy részit nemzetünknek méltóságos Generális ur, Pekry Lőrincz urunk eő Nga *Csuda* Balázs urunk commendója alá adta, s más része pedig Ivan Belgredán kapitány urunkkal vagon, — melyek iránt kegyelmes választ Nagodnak alázatosan várjuk Nagyságodnak alázatos hívei életünk fottáig.

Erdély ország szélliben, úgymint Vaskapun, Laszszón, Dobrasanczon, Bukován, Margán, Gründán, Szagyisuron, Oaban iakozo Rácz katonaság közönségesen.

Kívül: Az Méltóságos Fejedelem Felső Vadászi Rákóczy Ferencz kegyelmes urunkhoz, eő Nagyságához alázatos supplicatiónk.

Ez a supplicatió, a melynek kívánságait Rákóczi — a Szeged mellett lévő táborzállásán 1704. július 31-ikén — sajátkezüleg aláirt rendeletével megadta — azért is felette érdekes, mert ékesen szóló bizonyosság arról, hogy a fejedelemlenk és a magyar ügynek még ama körében is voltak noha kevesen, lelkes hívei, a mely nép, nemzeti küzdelmeink idején, rendesen elle-

nünk fordult, s a melyről maga Rákóczi is keserűen mondja emlékirataiban, hogy a magyarnak „természetes ellensége“.

Érdekes a benne levő had- és gazdaságtörténeti adatoknál fogva is, de minket itt csak a gyönyörű, szintiszta, czikornyátlan magyar nyelve érdekel. Sem a címzésben, sem a megszólításban nem használja a szokásos, czifra latin formulát. Egyszerűen, mondhatnám katonás magyarsággal szólítja meg a fejedelmet: „Méltóságos Fejedelem, nekünk kegyelmes urunk!“ Ezen a hangon folytatja végig s jóformán csak véletlenül ejt el egy-két olyan közkeletű és szinte elkerülhetlen idegen szót — terminus technicum — mint *homagium* vagy *commendo*, így is zárul, egyszerűen, magyarul és magyarán: „Nagyságodnak alázatos hívei életünk fottáig“. Nem bizonyos, hogy ki írta, de alkalmasint maga Iván Belgredán, a kapitány, mert a levél minden sorából kitetszik, hogy olyan valaki írta, a ki legjobban ösmerte a ráczság bajait és kivánságait Akárki írta, becsületére válik és szinte üdítő oázisként hat magyar lelkünkre éppen ma, ebben a „visoki sabore“-s sivatagban . . .

És szinte bizonyos, hogy abban, hogy ez a „természetes ellenség“ ilyen hangon szólt Rákóczihoz, nagy érdeme van Pekry Lőrincznek is, a kinek erős magyarságát, magyar nyelv-szeretetét élénken jellemzi a következő — Rákóczihoz intézett — jelentése: „Egynéhány német *officír* jött be (t. i. Erdélybe) az úr, generális Beresényi uram passusával, hogy itten accomodáltassanak. Én, az *ki közüllök magyarul tudott*, az én regimentemben accomodáltam, de ezek nem tudván magyarul, nem lehetett accomodálnom *magyar lévén az én regimentem* . . . Van bajom azzal a Duxer nevű vicecolonellussal is, (valami német volt ez is) a kit az úr beküldött, az csak *eszem-iszom ember*“.

A kurucz seregben, kivált a reguláris ezredekben, szép számmal voltak idegen — francia, német — származású és nyelvű tisztek. Pekry Lőrincz, a mint látszik, csak azokat alkalmazta regimentjében, a kik magyarul tudtak. Bár hiszen valamelyest minden kurucz tiszt kellett hogy megtanuljon magyarul, legalább is annyit, mint manapság a magyar baka németül, mivelhogy a vezénylet nyelve magyar volt. Sajnos, a teljes kurucz vezérlő nyelvet nem ösmerjük, mert nem igtatták be annak idején a hadi szabályzatba. Egyes tisztek magán följegyzései s levelei után csak részben rekonstruálhatta azt Thaly Kálmán. (Századok 1868.) De e fennmaradt töredékből is fogalmat alkothatunk az egésznek pompás, erőteljes tiszta magyarságáról.

A kuruczok harczy kiáltása ritkábban a régi *Jézus! Jézus!* — gyakrabban és rendszerint azonban a *Rajta! Rajta!* volt.

„Dunántúl megvolt már a *Rajta! Rajta!*“ — írja Rákóczi. Károlyi Sándor így ír Rákóczinak: „Irom Bottyánnak: *rajta, rajta, rajta!* — . . . Bár Beresényi uram is Ocskayval — *rajta!* . . .“ (t. i. menne). Vak Bottyán így búzditja katonáit: „*Rajta, édes fiaim!* — *Lőjded, vágjad ebszülte németjét, apád, anyád, nemzeded nyo-*

moritóját!“ A népszerű *Bottyán apó*, vagy mint túl a Dunán nevezték, *Jóltevő* János különben is nagyon értett a nép nyelvén. Bár a latin szólásokat is kedvelte, a népies szavak, közmondások bőven fordulnak elő leveleiben. „Egy *tikmon-süttig* bizony nincsen nyugtom“ — írja egy helyütt — „én éjjel-nappal valamire érek, elkövetem, semmit el nem mulatok“. Gyakran használja a *kalézol* (kaléjzol) szót (szertejár, csavarog), a mely ma is él a Dunántúli népnyelvekben. „Jó is volna az Garam berkin három vagy négy száz hajdut bújkáltatni, mégis tartózkodnék az ellenség és nem *kaléjzolna* oly bátran az Garamon innét“. Érdekes nála a *megmázsál* ige megterhel, megrakodik értelemben. Portyázó katonái többször „*megmázsálták* magukat és lovaikat sok szép portékával“. A titulusokkal ugyancsak nem fukarkodik az öreg, mikor a fejedelemnek ír. Rendesen „méltóságos, nagyságos, kegyelmes uramnak“ tiszteli. Fiatalabb vezértársait azonban annál egyszerűbb magyarsággal „fiam-uram“-nak.

De térjünk vissza ismét a hadi nyelvhez. A *halt wer da!* helyett a kuruczok *ki vagy?*-ot kiáltottak. „Istennek légyen hála — írja Bercsényi — Kassán sem kiáltanak már *berdót*, hanem *ki vagy*-ot“.

A rendszeren használt magyar vezényszavakból a puskaforgatásra és tüzelésre vonatkozók maradtak fenn teljes számmal. Ezek a következők:

Fel az fegyvert! — Készülj a tüzeléshez! — Pofádhoz az fegyvert! — Adj tüzet! — Vedd el a pofádtul a fegyvert! — Tisztítsd ki a serpenyőjét! — Fordulj félbalra; engedd függni a fegyvert! — Vedd ki a tötést a lódingbúl! — Harapd el a tötést! — Porozd fel a fegyvert! — Zárd be a serpenyőjét! — Készülj félbalra a puska töltéshez! — Ereszd a csübe a tötést! — Húzd ki két vonással a vesszót! — Igazítsd a mellyeden! (a pantallért, töltényszíjjat). — Rövidítsd a mellyeden! (ugyanazt). — Tedd a puskacsüben a tötést! — Fojtsd meg kétszeri ütéssel a tötést! — Tedd helyre a vesszót! — Bal hónod alá az fegyvert! — Lábodhoz az fegyvert! — Hajulj le a fegyverért! — Karodra a fegyvert! — Féljobbra négyszer! — Félbalra négyszer! — Egész jobbra! — Fordulj helyre!

E kemény, szinte pattogó vezényszavaknak egyike-másika, ha nem is valami választékosan, de az bizonyos, hogy világosan és jó magyarán hangzik s a kurucz katona fülének bizonyára kedvesebb volt a „pofádhoz az fegyvert!“ mintha tesztem azt mondták volna neki, hogy „Gewehr heraus!“

A kurucz fegyvereknek, lövészeknek és hadiszerszámoknak is jó magyar, vagy — ha az idegen eredetű szót megtartották — erősen magyarosított neve volt. Így magyarosították pl. a *carthann* nevű (az olasz quartana, quarantana) nagy faltörő ágyú nevét *kartányra* vagy *kártányra*. A *falcone* nevű kisebb kaliberű ágyút *falkonyra* s a még kisebb *falconetto*-t *falkonétára*. A *bandeliere*-t (puskatarató szij) *pantallérra*, a tölténytartó *ladíngot*

lódíngra. Igyen magyarosított fegyvernevek továbbá a *muskatély* vagy *muskéta*¹ (musquete), a *karabély*² (karabin), a *krompák*³, a *tersényi*⁴ vagy *teszényi*, a *jancsár*,⁵ a *pulhák*⁶ puska. Az ágyúk között volt *öreg ágyú*, *középszerű ágyú*, *seregbontó*.⁷ Ezeknek külön-külön is szép magyar neveket adtak. Így pl. a huszti vár ágyúi közül az egyiknek *Fülemüle*, a másiknak *Sipos*, a harmadiknak *Dobos* volt a neve. Találkozunk továbbá *Farkas*, *Kecskebak*, *Seregély*, *Kulcsos*, *Sólyom* nevű ágyúikkal. *Madaras ágyúk* is voltak, a melyeknek csövét különféle apró madarak képe díszítette. A taraczkok között volt egy *Saskeselyű*, egy *Szöllő* és egy *Habarnyicza*⁸ nevű. A labancztól elfoglalt ágyúk között *Ferdinánd* és *Crucifix* nevűeket találunk.

A káromló és egymást becsmérő szavakat a kurucz hadi regulamentumok szigorúan tiltották és keményen büntették. „A ki Isten dicsőséges nevét — mondja a II. cikkely — hatalmát, igazságát, jóvoltát stb. szidalmazná, vagy más egyéb káromlásokkal, úgy mint: eb, kutya vagy ördög, vagy kő, vagy mennykő, vagy egyéb állat *teremtette*, — avagy felebarátjának lelkét megparáznító ocsmány szókkal élne, ha közember, vagy altiszt, első ízben nyilvánosan két sorban álló hadak közt megvesszőztatik, másodikban keményen megpálcáztatik, harmadikban hóhér által feje vétetik. A főtisztek hasonló vétükéért két első ízben pénz-bírsággal, harmadikban lefokozással, vagy ha nagy a káromkodás, halállal büntetődjenek“.⁹

Hasonló szigorúsággal szól e tárgyban a fejedelem nemes testőrsége, a Nemesi Társaság („Nemes Compania“, „Cavallérok Companiája“) részére kiadott szabályzat, „Az Nemesi Társaság Seregének Rendí“, mondván, hogy a társaság minden tagja „mutassa meg igaz nemességét abban, hogy száját az *eb*, *ördög*, az *adta teremtette* mondása és megszokott *Isten úgy segéljen*-ek szórására ki ne nyissa. Máskint valaki azt elköveti s reá megbizonyosodik: az első, második, harmadik s negyedik vétkéért a Társaság jele nélkül fog egész nap járni; az ötödik szitkozódásért pedig fekete palástban, fegyver és ór nélkül a sereg előtt 6, a hetedikért 12 óráig tartozik állni. Az nyolczadik vétkéért törvényben idéztetik és minden fegyverétül s liberriájátul az egész Társaság előtt megfosztatván, kicsapatik“.¹⁰

¹ Nehéz puska, melyet lövés alkalmával földbe szúrt kétágú rúdra támasztottak.

² Lovassági puska, leginkább tölcéses csövel.

³ Eredeti magyar puska, mely Krompach szépesi városban készült. A gyalogság fegyvere volt.

⁴ Tescheni cseh puska.

⁵ Török puska.

⁶ Lengyel eredetű hosszú puska.

⁷ Több csövel ellátott gyorstüzelő.

⁸ Habarnyicza v. habarnicza — a polypus magyar neve volt.

⁹ Thaly K. Irod.- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. 296. l.

¹⁰ Thaly K. id. műve. 337. l.

Kitetszik ezekből, hogy a marczona vad kurucz legények között leginkább micsoda káromló szavak jártak. S bizony, mondhatjuk, hogy a mi mai megítélésünk szerint nagyon is szelid és enyhe szavak, hiszen a legborzasztóbb, úgy látszik, az *ebadta teremtetete, kutya, ördög* vagy más állat *teremtetete* volt! A miért kemény megpálcázás, lefokozás, fejtétel volt a büntetés. Mit csinálna a kurucz hadi regulamentum egy mai bakakáplárral, nem is szólva a huszárórmesterről.

Ha így a káromló szavak nem is tenyészhettek kellő szabadsággal, annál szebben virágoztak táborszerte a gúnyszavak. Nemcsak a labanczot, egymást is alkalmatosan megcsipkedték olykor-olykor az elbúsult vitézek. És ebben is a főgenerális volt a nagymester. Tőle erednek az egyes vezérek gúnynevei. Károlyi Sándort *Kártévő* Sándornak, a koesmázó Andrássyt *Dervisgenerálisnak* csúfolták. Ocskaynak, a ki kezdetben „a tűz fejedelme“, „Rákóczi villáma“ volt, árulása után *Császármadár* lett a neve. Az árulókat Ocskay és Bezerédy kivégzése után ezzel a gúnykiáltással kísérték a bitófa alá: „hajtják már ezeket is Bezerédy és Ocskay tánczára!“

A „labancz“ szó is gúnyszó volt, sőt sok helyen súlyos becsületsértés számba ment. Így pl. Selmezbányán éppen a német mesterlegények indítottak pert a magyar csizmadialegények ellen, azért, hogy „labanczok“-nak merték őket csúfolni. És a bölc s városi magistratus példásan meg is büntette a kuruczok csizmadialegényeket, súlyos pénzbírságot róva rájuk azzal a megokolással, hogy a „labancz“ elnevezés szégyenletes sértés, a mire a derék német mesterlegények nem szolgáltak rá.

A kuruczvilág klasszikus káromkodójaként különben a már említett Kőrösy György mutatkozik be előttünk. Rákóczi pataki kincstartója s hűséges sáfárja vén korára podegrás, zsémbes agglegény lett és nagytornyai jobbágyain engedett szabad folyást morózus kedvének. Valami Mák vagy Mákszin János volt a nagytornyai bíró s ehhez a boldogtalan emberhez intézte Kőrösy apró papírosszeletekre öreg vastag betűkkel írott ama dörgedelmes ukázait, a melyekből pompásan elibénk tárul az akkori népies magyar nyelv, már t. i. az, a melyen a kurucz úr beszélt a jobbágynéppel.

„Jó reggelt! — így kezdi egyik levelét. — *Ti kutya lelkűek!* — ezt bűn mondani, de *kikerésíték* belőlem, hamis lelkűek...“
 „Én nem akarok *izetlenkedni* senkivel — mondja másutt s aztán így folytatja: — „Mákszin János, irtam vala Hétfűn, hogy szeredán küld ide az magad szekerén 3 hordó átalagot, kit innét vittek volt oda csinálni és pelyvát is. Mért nem cselekedtet — *ebszülette lélek, kurafia!*? Ha ott volnék közel hozzád, az fejedhez verném az botot, kutyalelkű, rossz bíró!“

Sok baja van az öregnek a bodnárral is, a ki sohasem készíti el kellő időre az átalaghordókat. Bezzeg megkapja ő is a magáét!

A lusta bodnárt így átkozza és fenyegeti: „... verje meg az Isten az *ebszülöttét*, örökké későn csinálja, az is mind rossz. Mond meg neki, hogy ezért még az tömlőcbe záratom, nem jó két hónapig is ki és úgy *meqlapátoltatom* — *nem ül jóízűn* sok ideig!“ Azután megint csak a szegény Mákszin, uram húzza ki a lutrit. „Csak hiába irok én neked, mert csak *eb az eb* — *szőr az szita!*“ Majd ádáz haraggal a nevének ront, azt marczangolja széjjel s hányja össze egy rettenetes szójátékkal imígyen: „Mák vagy Makszin, Mákszin, Makszin sok színű, rossz színű, szar színű, részeges rossz ember! Sokba avatod magadat, az kit nem kéne cselekedned, de megadod az árát!“ De ha nincs ilyen emberevő kedvében, akkor így is szólítja: „Isten álgyon meg Biró!“ Sőt egyszer-másszor a „feőbiró“ czimet és rangot is adományozza Mák vagy Mákszin urannak.

*

Vadvirágot szedő útunkban ime, ezzel elérkeztünk a kurucz — mákvirágokhoz. Tehát már egészen a kertek alatt járunk. És itt meg is állunk. Azokat a virágokat, a melyek a sővényen túl, a kurucz költészet virágos kertjében nyilottak, gondos és avatott kezek már koszorúba fonták. Ismeri azokat mindenki. S ha ki még nem ismerué, a mi kalauzolásunk nélkül is könnyen megismerheti. Nekünk ezúttal csak az volt a czélunk, hogy néhány szerteséjjel szórt, még kevésbbé ismert s többnyire bizony tövises vadvirágot bokrétába kössünk a véráztatta nagy kurucz mezőkről.

LAMPÉRTH GÉZA.

Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről.

II.

Most rátérek a kérdésnek inkább *nyelvi* részére. De persze nem azért, hogy a magyar nyelvtudósokat, a saját folyóiratukban, holmi különleges magyar hangtani törvényekre oktassam, hanem, hogy e kérdésre gyűjtött nyelvtörténeti adataimat rendelkezésükre s bírálatuk alá bocsássam, Karácsonyi támadásai ellen pedig megvédelmezzem.

Folyóiratunk m. é. 453. lapján bebizonyítottam, hogy a középkori Valkó megyében volt egy *magyar* falu, melynek neve, a *dr. Csánki Dezső* történelmi földrajzában idézett oklevelek és az 1333—4. évi pápai tizedlajstromok tanúsága szerint, 1329-ben: Palagar, 1333-ban: *Purgar*, 1352-ben: *Pargar*, 1416-ban: Palgar, 1417-ben: Palogar, 1427-ben, 1438-ban: Palagar, 1439-ben: Palgar, 1454-ben: Pologar, 1481-ben: Polgar s végül 1491-ben:

Polgary változatokban fordult elő. Én azután, e különféle s mint látjuk, egymás mellett élő változatok közül, a *Purgar* nevet jogosan azzal a *purgar* szóval azonosítottam, melyet Gomboecz Zoltán hangtani alapon a *polgár* szó legrégebb alakjául állapított meg, s mely az ófelnémet *burgári* alakhoz legközelebb áll.

Ez a nyelvtörténeti és hangtani szempontból egyaránt összevágó levezetés, persze Karácsonyi *plugar* = *polgár* egyeztetésére nézve végzetes lévén, ő is elkövet mindent, hogy a csapást elméletéről elhárítsa.

Először is tagadja, hogy a *Purgar* alak lehetne a legrégebb, mivel a *Pulgar*, *Polgar* alakokkal már előbb, 1229-től kezdve, a XIV. és XV. századokban pedig mindegyre sűrűbben találkozunk. Ebben neki igaz van, anélkül, hogy ebből vont következtetését is el kellene fogadnunk. Mert hiszen köztudomású (vö. *Simonyi Zsigmond*: A magyar nyelv a művelt közönségnek II. 44.), hogy az *l* és *r* hangok cseréje mennyire gyakori jelenség, különösen a kölcsönszóknál, nemcsak a magyar, de más nyelvekben is. Annak a kérdésnek eldöntését tehát, hogy a *polgár* szónak *l*-es avagy *r*-es alakjai e a régiebbek? — pusztán, az egyes adatok fönmaradásának véletlenétől függővé nem tehetjük. Sőt, abból a körülményből, hogy főként a XIV. század második felétől kezdve, elegendőbb számú adatok szaporodásával, az *l*-es alakok egyre tömegesebben lépnek előtérbe, s az *r*-es alakokat kiszorítják, inkább az utóbbiaknak régebb voltára lehetne következtetnünk.

Karácsonyi azonban tagadásában túlmegy minden határon, midőn egyáltalán, a *polgár* szó egyetlen *r*-es alakjának létezését sem akarja elismerni.

„Hogy a valkómegyei *Polgár*-t — úgymond — 1352-ben *Pargar*-nak írják, nem bizonyít... *semmit*, mert az *egyszerűen íráshiba*. Ez bizony hajdan éppen úgy előfordult, mint ma a sajtóhiba. A pápai tizedjegyzékekre nem lehet hivatkozni, mert azok idegen másolók kezétől s nem magyar embertől származnak. Magát a valkómegyei *Polgár*-t e tizedjegyzékek készítői egyszer *Palakar*-nak, kétszer *Purgar*-nak, kétszer *Pugar*-nak másolták.“

Hát én meg tudom érteni, ha Karácsonyi a maga elméletét, mindaddig nem véli biztosságbán, a míg a *polgár* szónak egyetlen *r*-es alakja kimutatható, mert hiszen ő érzi legjobban, mi, hol szorít de ez, még sem mentheti föl az alól, hogy *érvekkel*, ne pedig prókatori *kifogásokkal* küzdjön. Mert a vitatkozásnak az a módja, hogy a főntebb felsorolt valkómegyei adatokból 10-et elfogadjon, a 11-edik *Pargar* alakra ellenben ráfogja, hogy „*egyszerűen íráshiba!*“ — neki igen „egyszerű“ lehet, de a tudományban komolyan nem vehető. Bizonyosan az Oklevélszótárnak (778. l.) 1359. évi „Iwan *Pargar*“ adatát is íráshibának fogja lesajnálni, s kapva-kap majd azon, hogy a szótár szerkesztője meg is kérdőjelezte, pedig a mi *akkor* talán érthető volt, az most a vita mai stádiumában mentségül többé nem szolgálhat. A csodálatos módon egyező „*íráshibák*“-hoz, tegyük még hozzá a *polgár* szónak szín-

tén *r*-es *porgár* alakját, melynek meglétét már első cikkemben állítottam, most pedig ezennel be is bizonyíthatom, azzal az Orsz. Levéltárban (NRA. fasc. 950 No 60) őrzött, 1641 szeptember 28-án kelt szatmármegyei tanúvallatással, mely így kezdődik: „Ezek az tanuvallások löttenek az Géresi Birák és *Porgárok* előtt“.

De mit szóljunk Karácsonyinak arról a kifogásáról, melylyel a pápai tizedlajstromokat, ezen éppen földrajzi szempontból oly rendkívül becsesnek ismert kútfőt illeti. Mert, habár e lajstromokban, a helynevek sokszor többé-kevésbé hibásan vannak is leírva, mindez még sem állhatott útjába annak, hogy legnagyobb részüket, földrajzilag meg lehessen határozni. Ha pedig ez sikerült, akkor a nyelvészektől sem lehet elvitatni, hogy megfelelő kritikával, legalább a már megállapított helyneveknek ne vehessék hasznát. Hiszen máskülönben, a *váradí regestrum*-ot, melynek Karácsonyi legelső *Pulgar* adatát köszönheti, szintén ki kellene zárunk, mivel iráshibákban az is eléggé bővelkedik. Karácsonyi azonban egyenesen megtiltja nekünk, hogy a pápai tizedlajstromokra egyáltalán hivatkozassunk, mivel azok „idegen másolók kezétől s nem magyar embertől származnak“. Hiszen ilyen elvekkel históriánk legbecsesebb forrásaitól fosztanók meg önmagunkat. A hazai kútfőkritikának paralysisével volna határos, ha megengednők, hogy efféle szempontok korlátozzák. Mert valamint kritika nélkül, még a leghitelesebbnek látszó kútfőt sem fogadhatjuk el, azonképen a *többi* kútfőt vagy azok egyes adatait sem dobálgathatjuk el pusztán úri tetszésünk szerint. Ellenkezőleg, a kútfőkritikának az a föladata, hogy kútfőinek még tévedéseit, hibáit is megmagyarázni és lokalizálni iparkodjék. Ezt alkalmazva most már a pápai tizedlajstromoknak szóban forgó valkómegyei adataira, ha ott egyszer *Palakar* alakot látunk írva, ebben, úgy-e bár rögtön a helyesebb *Palagar* alakra ismerünk; ha pedig két ízben *Pugar*, két más helyen meg *Purgar* alakot találunk, a mondottak után azt sem lesz nehéz kitalálni, hogy csak az utóbbi lehet helyes.

Különben, már első cikkemben is utaltam arra, hogy a *polgár* szó *r*-es alakjai mellett, a *szlavón-tótsági* adatok is tanúszkodnak. Előbb ezeknek kiegészítéseül meg kell említenem, hogy a Zágrábban 1394-től kezdve emlegetett *Purgar* nevű lakosok mellett, 1390-ben (*Tkalčić. Mon. Civ. Zagrabiae* V. 322. 323. 1.) *Porqar* nevűt is találunk. Érdekes a glogoniczai prépostnak és conventnek az az 1425. évi oklevele is Fejérnél (*Cod. Dipl. t. X. vol. VI. 743. 1.*), melylyel a prépost és konvent planina-i (nem planya-i) jobbágyaikat különféle szabadalmakban részesítvén, őket hol *purgar*-oknak, hol meg *pulgar*-oknak czimezik.* E két

* Az Orsz. Levéltárban ez az oklevél, Dl. 36102. sz. alatt 1529. évi átiratban van meg, a mikor azt ugyanazon konvent a planina-i „jobagiones sive *purgari*“ kérelmére átírta. Az 1425. évi oklevél őket „fideles et dilecti nostri emphyotici wigariter *pulgar* in Planina“ majd „praenominati igitur emphyotici *pulgar*“-nak, a többi helyen pedig „*purgari*“-nak nevezi.

új adat is a mellett szól, hogy a *polgár* szót s annak Magyarországon használt különböző alakjait egyidejűleg Szlavóniában is használták, a mi aligha történhetik, ha azt a szlavón-tótok, nem a magyarságtól vették volna, a „*varos*“ szóval s a többi más magyar eredetű intézményekkel egyetemben.

Karácsonyi azonban a szlavon-tót „*purgar*“ szót nem magyar, hanem közvetlen német kölcsönvételnek tartja, mivel például II. Endrének a varasdi polgárok részére adott 1209. évi szabadságlevelében is, német műszavakkal találkozik. A „*varos*“ szóra sem ad semmit, mivel „a miért a magyar a *dohányt* a töröktől kölcsönözte, nem következik, hogy a *pipa* és *tubák* is török szók.“

Csak hogy Karácsonyi téved, mikor a város szót holmi pipa-dohánnyal gondolja összemérhetőnek. Magasabb fogalmakról, intézményekről van itt szó, melyekre historikusnak s nyelvésznek is egyaránt tekintettel kell lennie. Mert igaz ugyan, hogy a XIII. században Szlavóniában, csakúgy mint Magyarországon, a városi lakosság jórészt idegen, első sorban német volt. De arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek az idegen elemek a városi intézményt még sem hozták *készen* magukkal, hanem hogy az itt helyben, bár idegen s főleg német mintára, de mint magyar intézmény alakult ki, egy másik, sokkal régiebb, a szintén idegen minta után, de teljesen magyarrá fejlődött királyi vármegyei intézménnyel kapcsolatban. Mivel pedig már az első részben kimutattam, hogy *Polgár* helyneveink, nem a XIII. századi városi, hanem az ennél régiebb királyi vármegyei intézmény keretébe tartoztak, a szlavon-tót *purgar* szóról is bizvást föltehető, hogy az sem városi eredetű, hanem még a királyi magyar vármegyék szervezésekor származott át a régi Szlavóniába. Ugyanide utal a „*varos*“ szó eredete is, sőt mi több, Karácsonyi egyik állításából is egyenesen erre kell következtetnünk. Mert ha áll az, amit ő az oláhokhoz átmert város („*oraş*“) szó eredetéről mond, hogy t. i. annak „már a németek odateleplése *előtt*“ kellett keletkeznie, a szlavon-tót „*varos*“ szó származását se magyarázhatja másként. De hát ez még tőle sem volna csoda, mikor tudjuk, hogy a királyi vármegye intézménye éppen a régi Szlavóniában maradt fenn legtovább; hogy továbbá e magyar intézmény várjobbágyaiból: a predialistákból alakult ki a régi Szlavónia *köznemessége* és végül, hogy Szlavóniában az egész közép-koron át úgyszólván az összes közép- és nagybirtokokat *magyar családok* kezén találjuk.*Csoda-e hát, ha ezen intézmények és birtokviszonyok hatása alatt, mindenütt magyar jog, magyar kultúra, magyar szellem vált itt uralkodóvá. S talán a szlavon-tótországi *nyelv*

*) Ezek az állapotok eddigelé, a régi Szlavóniának csak egyik, bár leghatalmasabb megyéjéből: Körösmegyéből vannak tudományosan megállapítva *dr. Csánki Dezso*-nek „Körösmegye a XV. században“ című korszakalkotó s egyúttal egész Szlavóniát is jellemző tanulmányában.

vonhatta volna ki magát e hatás alól? Ellenkezőleg; olyanféle vegyes horvát-magyar nyelvet beszélhettek itt akkor, minek párját talán csak a volt felvidéki nemességnek magyarral kevert tót beszédben kereshetnők. Persze a *mai* horvát nyelvben, hirmondóul is alig maradt meg már valami — a *magyar-horvát testvériségnek* ebből az eleven, ékesszólo tolmácsából! Legérdekesebb emléke e — sajnos! — *eltűnt* nyelvnek: *Pergossich Iván*-nak 1574. évi fordítása a magyar szellem egyik leghatalmasabb alkotásáról: Werbőczy Hármaskönyvéről. Míg itt, egyetlen szó ötletéből, hasábokon keresztül kell Karácsonyival szemben a magyar hatást védelmezni, addig Pergossich könyve (vö. Magy. Könyvszemle 1909:92) zsákszámra ontja a fontos *magyar* jogi műszavakat! Például: bantovanik = impetitor, tolnachi = tanácsosok, czimera = címér, mentuvani liszt = menedéklevél, tolvajsztve = tolvajságok, jerseke = érsekek, harmicze = harminczad, orszakoga szudcza = országbíró, ine fele, jedneie fele, dvoie fele = másféle, egyféle, kétféle, pelde = példák, sz hasznu = hasznával, hivatalnih liudi = hivatalos emberek, chalarbina = csalárdság, pravdenni folyas = perfolvás stb., stb. Sőt, a mi a *netovábbja* minden magyar hatásnak, egész rakás olyan szóra akadunk, melyet mi magunk is *eredetileg* a szlovéntótságból kölcsönöztünk és ime *mint magyar szót* juttattuk vissza hozzájuk, de persze már — s ez a becses benne! — a magyar kultúra által földolgozott alakban! Ilyenek például: gorni peruss, dolni peruss = felperes, alperes, vallovanie = fassio, gradszka megya = vármegye stb., melyek kezdetben csak, mintegy nyerstermékek kerültek hozzánk s csupán nálunk és általunk váltak intézményeket képviselő szavakká.

Karácsonyi, újabb bizonyítékul a régi magyar kulturhatásnak egy másik területét, az *oláh* nyelvet is belévonja a vitába. Itt sajnos, be kell vallanunk, hogy mai siralmas könyvtári viszonyaink mellett, tudományos fegyverek dolgában meg vagyunk akadva. Például *Jorga* tanulmányainak Karácsonyitól idézett köteteit, egyetlen könyvtárunkban sem tudtuk megtalálni. Hiába kerestük *Codrescu* „Uricariul“ stb. című 25 kötetes oklevélgyűjteményét és másokat. Ezért vagyunk kénytelenek esküdt ellenségeinkhez: a magyarfaló *R. F. Kaindl*-hoz (Gesch. der Deutschen in den Karpathenländern II. köt. 351—405. l.) s a dákáromán *Jorga*-hoz (Gesch. des Rumänischen Volkes I.) fordulni, jóllehet nekik éppen az a mesterségük, hogy minden magyar kulturhatást eleve is letagadjanak vagy elhallgassanak. Szerencsére, a magyar hatás ott is olyan erőteljes nyomokat hagyott hátra, hogy még ők se képesek mindent eltagadni.

Azt mondja Karácsonyi, hogy lám „az oláh-román is átveszi a magyar város (oraş) szót és mégis a városi oklevelek elején álló „şoltuzul şi 12 purgari“ szavakat, már a köztük lakó *németektől* kölcsönözték, mert a város szót már a németek oda-települése *előtt* ismerték, de a *soltészt* és *purgárt* nem.“ Nagy-

jából Kaindl és Jorga is ezen a nézeten vannak. Ha azonban az erre illetékes, elfogulatlan, tekintélyes oláh *nyelvtudósok* véleményét kérdezzük meg, megnyugvással látjuk, hogy az oláh *pargar* (v. ö. a mi XIV. századi *Pargar* helyneveünkkel), *pîrgar*, vagy *pârgar*, *pêrgar* szavakat, nemcsak a magyar *Alexics György* (Magyar elemek az oláh nyelvben 89. l.), hanem a román *A. de Cihac* is (Dictionnaire d' étymologie Daco-Romane II. 520 l.) határozottan, közvetlenül a *magyar polgár* szóból származtatják. Az oláh *şoltuz* szóról viszont maga Kaindl is azt vallja (256., 392. l.), hogy az, Erdélyben ismeretlen lévén, Galicziából származott oda, a magdeburgi jog hatásaként, *Cihac*-ból (i. m. II. 391.) pedig megtudjuk, hogy mégsem közvetlenül a németből, hanem első sorban a — magdeburgi jogot szintén átvevő — ruténeknek „*şoltys*“ szavából ment át az oláhba.

Tehát *nem* közvetlenül német eredetű sem az egyik, sem a másik oláh szó. A mi pedig az azok mögött rejlő községi intézményt illeti, ennek csak a *typusa* volt német, a nélkül, hogy az e typus után létesült községek szervezéséhez németekre lett volna szükség! Ezt az eredményt itt egészen természetesnek tartjuk, mikor maga Karácsonyi sem tagadja, amit különben *Réthly László* és *Hunfalvy Pál* régen bebizonyítottak, hogy a magyarok s a velük rokon bessenyők, kúnok s jászok jóval előbb laktak Moldvában s Oláhországban, semmint oda a német bevándorlás megkezdődött volna; sőt, hogy maga az ott nyilvánuló német hatás is, voltaképen csak magyar közvetítéssel, t. i. az erdélyi szászok útján juthatott érvényre. S ha azt kérdezzük, hogy melyik hatás lehetett ott az erősebb, arra megfelelhet már az is, hogy míg a magyar nevű s eredetű városoknak egész sorával (*Ajud* Jorga szerint is i. m. 165; *Bákó* i. m. 162; *Husz város* = Husi a magyar husziták alapítása; *Jászvására* = Jassy; *Moldovabánya* = Baja; *Tatros* stb.) találkozunk, tisztán német nevű s eredetűt alig ismerünk, mert a német elnevezéseknek mindig vagy az oláh, vagy a magyar név szolgált alapul. Különben a magyar hatás nyomait a régi oláh intézményekben is megtaláljuk. Például mikor az oláh fejedelem valami falut *oraş* rangjára (Jorga i. m. 171.) emel. Községeik, éppen úgy mint nálunk, mindig valami várhoz, s az annak élén álló *pîrkalab* (porkoláb) hatalma alá (Kaindl i. m. 394.) tartoztak. Azt meg maga Kaindl is (i. m. 394.) magyar hatásnak kénytelen betudni, hogy azok a perek, miket például a jászvásári bíró nem tudott eldönteni, a fejedelem kincstartójához (= tárnokmester) föllebbezetttek. Az oláh adományrendszerek az *uric* vagyis az ősi magyar *örök* = örökség (Jorga i. m. 201), az adoptió egyik fájának pedig, a *fiu* szó és fogalom (Jorga i. m. 205) vált alapjává stb.

De ezekben már tulajdonképen a régi magyar kulturának azzal az áradatával állunk szemben, melynek a két oláh tartomány területe is szűk volt, hanem jóformán az egész Balkánra áradt széjjel. Például a magyar *város* szó, nemcsak a horvátba,

szerbbe, oláhba, hanem az albán, az új görög, sőt az ozmanli török nyelvbe is átment. Az olyan szavak, mint: akó, áldomás, bántani, bér, bíró, bírság fél(e), fertály, harc, harminczad, határ, herczeg, hintó, hordó, hűtlen, ispán, kin (tortura), ország, rovás, szállás, tanács, tolvaj, úr, vám stb. országról-országra, diadalmasan hirdették a régi magyar hadi és politikai hatalomnak erejét és szervező, alkotó képességét.

Karácsonyi mindezekből nem lát, nem érez semmit. E kishitűségnek van ugyan némi mentsége abban, hogy bizony a magyar nyelv- és kultúrtörténetnek ez a fényes fejezete még sehol sincs megírva, mert a hozzávaló adatok idáig még csak a kiadott vagy kiadatlan oklevelek, kéziratok, vagy szótárak s egyéb könyvek zugaiban vannak eltemetve. De hogy Karácsonyi mily kevésbé törődik, az egyes szavak s az azok mögött rejlő intézmények történetével, az a következő példából tűnik ki leginkább. Arra megjegyzésemre, hogy a magyarnak már Szent István korában is megvolt a maga *eke* (ezt K. teljesen elhallgatja) és *szántó* szava, tehát a Karácsonyi *plugar*-jára már csak azért sem volt szüksége, feleletül azt bizonyítgatja sok példával, hogy a szükségtelenül (?) átvett jövevényszók hány ősi magyar szavunkat szorították ki nyelvünkől, meg nem gondolván, hogy hiszen az *eke* és *szántó* ma is épségnek örvendenek, mivel se a *plug*, se a *plugar* nem foghatott ki rajtuk. De nem e kevésbé találó magyarázat a legjellemzőbb, hanem az ezt befejező, kategórikus kijelentés: „mert *hiába*, a magyarságba beolvadt pannonszláv hozta magával a maga szavait s *magyar gazdának* (no ez már megint *szláv!*) *ahhoz kellett alkalmazkodnia!*“ Mekkora tévedés! először is abban, mikor a *gazda* szót *szlávnak* tartja, holott *Miklosich* (Etym. Wörterb. d. Slav Sprachen 61. v. ö. 74. l.) kimutatta, hogy ellenkezőleg, az új-szlóven, cseh, szerb, kisorosz, lengyel s tegyük hozzá oláh nyelvbe, a *magyarból* ment át. De még nagyobbat téved, mikor azt képzei, hogy a szláv-sághoz a honfoglaló magyarnak *kellett* volna magát alkalmaznia. Hiszen a kettő között nemcsak abban rejlett az óriási különbség, hogy a magyar volt a *hódító* és a szláv a *meghódított*, hanem talán még inkább a kettőnek teljesen más, sőt *ellentétes* gazdasági rendszerében. Hiszen a nomád embernek mindenek fölött *legelőre* volt szüksége, a *szántóföldet* tehát csak ott túrhatta meg, ahol nem volt az útjában; továbbá örökös harcban élvén, minden vágya minél több rabszolga volt, kikre a ménesek s gulyák őrzését s a sátrak körüli teendőket rábízhatta. Tehát éppen megfordítva, a honfoglaló magyarság volt az, mely a megtelepült szláv-ságot is *nomadizálásra* s az efajta gazdálkodás elsajátítására kényszerítette.

Végül, meg kell felelnem még arra is, aminek magyarázatát Karácsonyi tőlem kéri számon.

„Nagyon tetszetős — úgymond — Tagányi azon véleménye, hogy Szent István uradalmainak középpontjává egy-egy *burg*-ot tett s az ahhoz

csatolt, bárhol lakó embereket neveztek *burgaere*-oknak, azaz *purgar*-oknak. Csakhogy Szent István és kortársai az ily megerősített pontokat nem *burg*-nak, hanem *vár*-nak, azok kormányzóit nem *graf*-oknak, hanem *ispán*-oknak, a hozzátartozókat várnépének, várjobbágyának s nem *purgar*-nak neveztek. Hányszor emlegetik okleveleink a várjobbágyot, a várnépét. Csak *vár-purgar*, vagy *purgarii castr*i (a *ioubagiones castr*i mintájára) nem kerül elő soha.“

Az ilyen kérdéseket bárki mástól szivesebben venném. Mert Karácsonyinak van ahhoz *legkevesebb* joga, tőlem XI. századi szavakat követelni, mikor ő, a maga állítólagos pannonszláv *plugar*-ját *egyetlen egy adattal sem!* nemhogy a XI. századból vagy legalább a középkorból, de még a XVI., XVII. sőt a XVIII. századból *sem képes igazolni!*

De ezt csak megállapítom s nem panaszképen mondom, legkevesébbé pedig azért, mintha kérdései elől kitérni akarnék.

Szent Istvánról tudjuk, hogy a maga vármegyéit, valamint a vármegyék kerített központjait *latinul*, az akkor Németországban is divó néven: *civitas*-oknak nevezte. Mivel pedig azoknak, akkor *németül*: *burg* volt a nevük, az intézménnyel kétségtől e német szó is eljutott hozzánk. De nem volt e szó ismeretlen itt, már a honfoglalás előtt sem, például a IX. század közepe táján említett *Mosapurc* (Zalavár), e tipikus szláv eredetű mocsár-*vár* nevében, vagy az egykori római város romjain támadt *Odinburch* (Sopron) névben, ami kétségtől szintén valami *várszerű* kerítést jelentett. Az elsövel őseink a honfoglaláskor ismerkedtek meg, midőn azt bevették, és hogy később mind a kettő egy-egy Szent István-féle vármegyének vált központjává, azt kétségtől ősi „*burg*“ voltuknak köszönheték. Ugyanilyen vármegyei központokká rendelte már Szent István Vasvárt és Mosont is, s bizonytalannal nem véletlen, hogy ezeknek német neve szintén *burg*-on végződik s hogy például Mosonét már IV. Henrik császárnak 1074. évi oklevelében „*Miesenbore*“ alakban találjuk. Már e négy, legfontosabb határszéli vármegye központjának, a közéletben élő *burg* volta s neve is elegendő volt arra, hogy amikor Szent István ilyen *burg*-okat országszerte szervezett, e már meglévők szolgálhassanak mintául és hogy ez a többé már nem ismeretlen fogalom és szó, a vármegyéket akkor kormányzó, leginkább német tisztviselők révén, életbe is lépjen s meghonosodhassék.

Talán később de mindenestre, még a XII. század közepe előtt keletkezhetett e *burg* oknak *magyar* neve, de nem mint Karácsonyi hiszi, a *vár*, hanem a *város!* Dr. Erdélyi László (Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben 76. l.) mutatott rá arra a hasonlóságra, mely az e korbéli *civitas* (s tegyük hozzá a *burg*) és a *város* között fönnállott. A *vár* = *os* vagy *vár* = *as* ugyanis eredetileg olyan helyet jelentett, mely *vár*-ral azaz akkor inkább kerítéssel, palánkkal volt ellátva, éppen úgy, mint az összes vármegyei központok, melyeket nálunk a XII.

század közepéig, vármegyéstől együtt, latinul: *civitas*-oknak neveztek.

A királyi vármegyékhez s az ő központjaikhoz tartozó és szolgáló népeket sem nevezték kezdetben várjobbágyoknak vagy várnépének, mint Karácsonyi mondja, hanem mindaddig, míg a vármegyének' és központjának *civitas* volt a neve, ennek megfelelően népeit is *cives* vagy *civiles*-nek hívták. De éppen a *civitas* és *cives* illetén fogalmának ezen állhatatos kapcsolatából arra kell következtetnünk, hogy mivel a *civitas*-okra nálunk is a *burg* szó volt használatban, ennél fogva a *cives*-ekre nálunk is a *burgári* (bürger) szót alkalmazhatták, melyből azután a *purgar* = *polgár* elnevezés állott elő. Ne tessék azt hinni, hogy itt csak holmi *petitio principii*-ről van szó! Hiszen az első részben eléggé bebizonyítottam, hogy XIII. századi *Polgár* falu-neveink csakugyan a királyi vármegyék körébe tartoztak s azokat másképen meg sem lehetne magyaráznunk. Jogosan állíthatom tehát, hogy a *polgár* szóval eredetileg általában a királyi vármegyék, különösebben pedig a vármegyei központok népét jelölték, míg a XII. század közepétől kezdve, egyfelől a vármegyei különféle osztályok és tisztségek kialakulásával, másfelől pedig a központok városiasodásával a *polgár* szó mindinkább a központi lakosokra terelődött által, de persze *anélkül*, hogy a vármegyétől független városi intézményről, vagy városi polgárokról, még sokáig szó lehetne.

A *polgár* szónak s fogalomnak ezen fejlődését nyomon kísérik a *civitas*, *cives* és *burg* szavak értelmének megfelelő átalakulása, kibővülése. A XIII. század elején, nálunk már *burg* alatt nemcsak a *várat*, hanem immár a *váralját*, vagyis a várhoz tartozó váraljai községet is értik. Például 1221-ben (*Fejér Cod. dipl. t. III. vol. I. 312.*) Honorius pápa elrendeli, hogy a pozsonyi egyház, mely eddig „in munitione castris Posoniensis sit sita“ a kanonokok kényelmére „in *Burgum* ejusdem castris“ azaz a váraljába helyeztessék át, vagyis, hogy ott új káptalani templomot építhessenek.

De ugyanekkor föl-föltünedezik a *polgár* szó új fogalmára alkalmazott „*burgensis*“ kifejezés is, újabb bizonyosságul a két szó közös származásának. „*Burgenses*“-ek alatt azokat értették, kik részint a várban, részint a váraljában laktak s a királyi vármegye kötelékébe tartoztak, amíg csak a királytól külön városi kiváltságban nem részesültek, ámbár, mint látni fogjuk, a vármegyéhez való kapcsolat, több helyütt, még azután sem szakadt meg végkép.

II. Endrének a Karácsonyi idézte 1209. évi. oklevelében (*Cod. Dipl. Croatiae III. 89.*) találkozunk a „*burgensis*“-ekkel először mint varasdi városi polgárokkal, kik azelőtt természetesen a varasdi várhoz tartozó váraljai népek voltak. Vasváron 1217-ben (*Árp. ÚjOkmt. VI. 384.*) emlegetik a „*burgenses* ejusdem castris“-kat. Rogerius is, a tatárjárás kori Pestnek lakóit

„burgenses“-nek nevezi. A soproni „burgenses“ egy 1250. évi (Fejér Cod. t. IV. v. II. 63. l.) oklevél tanúsága szerint nem a váraljában, hanem magában a *várban* laktak és hogy kezdettől fogva is, ott voltak kötelesek lakni, azt Kún Lászlónak 1283. évi (Árp. ÚjOkmt. IV. 254.) rendeletéből tudjuk, midőn a soproni hospeseknek, kik a *várat odahagyva*, a mezőre (in rure) telepedtek s magukat „*ab onere et servicio dicti castris*“ ki akarták vonni, megparancsolta, hogy e fontos határszéli vár őrizetére azonnal térjenek vissza. Az esztergomi „Burgenses“-eket 1251-ben (Knauz Monum. I. 386. l.) emlegetik. Végül érdekes az az 1275. évi (Árp. ÚjOkmt. IX. 131.) ítélet is, melyet Dénes barsi vármegyeispán, a vármegye várjobbágyaival „*et cum burgensibus ejusdem castris*“ tanácskozva hoz meg.

Hátra van még az a kérdés, hogy miként hívhatták a vármegyék kormányzóit. Karácsonyi bizonyosra veszi, hogy őket nem *graf*-oknak, hanem kizárólag *ispán*-oknak tisztelték. De hát nem tűnt-e föl neki az az ellenmondás, hogy ámbár magyarul *ispán* volt is a nevük, latinul még sem nevezik őket *spani*, *suppani*, *jupani* stb. néven, mint más országokban, hanem *comites*-eknek *comites castris*-knak. Ez arra vall, hogy e kifejezésekkel a megfelelő német *graf* és *burg-graf* címeket utánózták s hogy tehát azoknak valamelyes kelete nálunk is volt. Hogy pedig, ha másutt nem, e kifejezések legalább a hazai németiség ajkán okvetlenül éltek, azt egész bizonyosan is tudjuk az erdélyi szászoknál divó *graf*, illetőleg tájszólásuk szerint *gräf* szóról, melyből már a XIV. század közepén a magyar *gréb*, *geréb* származott. De még tágasabb körben volt ismeretes a *burggraf*, melyet az 1370-ben készült szepesi szász jogkönyv is használ, midőn Szepesvármegye főispánját, mint „*Burggrow*“-ot, a maguk választotta „*Landgrow*“-jokkal állítja szembe. A *burggraf*-nak későbbi *várnagyi* értelme is átjött Németországból hozzánk, elég korán ahhoz, hogy még a királyi vármegye szervezetében is alkalmazást találjon. E vármegyei tisztséget nálunk ugyan inkább a magyar-latin *varnagio*-val fejezték ki, de például Sopronban 1256-ban (Haz. Okmt. I. 32.) „*purcravius*“-nak, 1279-ben (Árp. Okmt. IX. 223.) pedig „*parcravius*“-nak ismerik. Midőn pedig a XIII. századnak különösen utolsó évtizedeiben, a királyi várakkal szemben, a *magán várak* typusa tűnik föl, többé nem a *várnagy*, de bizonytalán megkülönböztetésül, a német *burg-graf* válik országszerte általánossá, magyarosabb *purkoláb*, *parkaláb*, *porkoláb* alakjaiban.

És most, miután Karácsonyinak inkább engem illető *ellenvetéseim* végigmentem, vizsgáljuk meg *plugar*-elméletének *nyelvi érveit* is, azokat t. i., melyekhez laikus létemre is talán hozzászólhatnék.

Nem tehetek róla, de reám kómikusan hat az a buzgóság, mellyel Karácsonyi, a *plugar* szót, a IX—XI. századbeli szláv nyelvekben keresi, holott arról nemcsak az e korbéli

nyelvemlékek nem tudnak semmit, hanem egyáltalán olyan szó, a megfelelő szlovén-horvát-szerb nyelvterületről, még a XVIII. századból sem mutatható ki! Elővettem *Miklosich* ószlovén, *Daničić* ószerb, *Verancsics* 1595., *Jambressich* 1742. sőt *Mažuranić-Užarević* 1842. évi illyr szótárait, — de a *plugar* szót egyik sem ismeri. Maga a *plug* mindegyikben előfordul, ámde a másik (*o*)*ralo* nevű ekének, úgy látszik, sokkal nagyobb jelentősége volt, mert hiszen az ekével szántó ember fogalmának megfelelő összes legrégebb: *orač*, *orataj*, *rataj*, *ratar* szavakat ennek a szónak tövéből képezték.

Végignézttem, *ellenpróbául*, a horvát nyelvű oklevéltárakat, a *Lopašić* nagybecsű szerkesztésében, 1894-ben a zágrábi akadémia által kiadott „*Urbaria lingua croatica conscripta*“ című gyűjteményt, ahol a XV. századtól kezdve a XVII.-nek végéig, *minduntalan* ekéről, szántásról, szántóföldről, földadózásról, robotról stb. stb. van szó. De ezek az urbáriumok is, a szántó ember megjelölésére, csak a már ismeretes *rataj* stb. és a *težak* szót használják, — ellenben a *plugar* meres merevül ismeretlen!

Ellenkezőleg, a rideg valóság az, hogy Karácsonyinak a *plugar* szóra, össze-vissza *egyetlen egy jelenkori* adata van csak az *új-szlovén* nyelvből. No de, még az sem jelent: ekével szántót, a mire elméletének szüksége volna, hanem, fájdalom, csak *ekecsinálót!* S ime, még erről az ekecsináló fogalomról is ki lehet mutatni, hogy arra, az ó-szlovén nyelvben, nem ugyan a *plugar*, hanem a szintén *plug* tövből származó *plužnik* = aratrum faciens (*Miklosich*. *Lexicon palaeoslovenicum* 574.) szavat használták. Innen eredtek aztán a *Plužnice*, *Pluževina* horvát és szerb helynevek is (*Miklosich*: *Die Slavischen Ortsnamen*. *Denkschriften Wien*. XXIII. 217. és *Daničić* *Rječnik* II. 316.) és az 1190-ben említett *de Plusnico* (*Jireček* *Die Romanen* II. 52. *Denkschriften Wien* XLIX.) dalmáciai családnév. Viszont másrészt Zágrábból 1417-től 1482-ig (*Tkalčić*. *Monum. Civ. Zagrabie* II. 104. VI. 48., 56., 66., 67., 74., 77—81. VII. 481., VIII. 13., IX. 256. 1.) egy *Plusar* nevű családot ismerünk, mely *plužar* név szintén, a *plug* töre visszavezethető *plužiti* igéből származván, bizonyynyal ekével szántót jelentett. Látjuk tehát, hogy a régi szlovén-horvát nyelvben, mind az *ekecsináló*, mind az *ekével szántó* fogalom a *plug* tövből eredő, de más szavakkal volt lefoglalva. Ez lehetett talán oka annak, hogy ott a *plugar* alak nem érvényesülhetett és sehol sem található, s úgy lehet, az új-szlovén nyelvbe is, csak máshonnan került.

De Karácsonyi nem szűnik meg tovább kísérletezni, hogy ha már pozitív valósághoz sehogysem juthat, legalább a valószínűség látszatát keltse s *plugar*-jának bárhonnán is, valami *régies* patinát szerezhessen. Két új ötlettel áll ismét elő és nem érdektelen, hogy az egyiket az *ószlovén*, a másikat meg az

óbolgár nyelv körébe akarja elhelyezni, abban a reményben, hogy valamelyik talán mégis csak beválik.

E czélra szolgálna egyfelől, a *jelenlegi* horvát szótáraknak valami *plugarina* = szántóföldbér, Ackerzins szava, melynek Karácsonyi egyszerre hármas hivatást szánt. Először is, a már kivégezett „ekeadózás“-t kellett volna támogatnia, másodsor a *plugar*-nak az ószlovén nyelvben, még pedig harmadszor, „arator“-i értelemben való megléte mellett kellene tanúskodnia. Csak-hogy a régi urbáriumok, oklevelek és szótárak, a *plugarina* szavat sem akarják ismerni. Ha pedig a fogalmat kutatjuk, látjuk, hogy *Pergossich* a középkori *terragium*-ot = földbért Werbőczy Hármas könyvéből „*zemelschína*“-nak fordítja. Ezt ismerik a régi urbáriumok is a *dacia*, *dača*, *danak* stb. mellett. Még az 1842. évi *Mažuranić—Užarević*-féle szótár is az *Ackerzins* szóra ezeket, meg a „*porcza od njivah*“ kifejezést használja. Nekem tehát igen nagy a gyanúm, hogy a *plugarina* egészen újabbkori hivatalos műszó, melyet csak telekkönyvezési s modernebb adózatási szükségletekre gyárthattak.

Másik adata az oláh *plugariu* szó és családja, melynek már pusztá megléte is *elegendő* Karácsonyinak arra, hogy annak, a IX—XI. századi *óbolgár* nyelvből való származását egészen bizonyosra vegye! Ennek a valóban halálmegvető *salto mortale*-nak az a magyarázata, hogy az oláh *plugariu*-t, ámbár az már egyenesen szántó embert jelent, még sem teheti meg a magyar polgár szó *közvetlen* őséne, mert erre csak dakorománok vetemedhetnének, azért volna tehát olyan sürgős szükség e szó *óbolgár* eredetére. Csakhogy az *óbolgár* nyelvmélekek arról mítsem akarnak tudni. Hiszen méltán kellene is csodálkoznunk, hogy majdnem az újkorig hegyek között nomadizáló oláhoknak, már az *óbolgár* nyelv korában, éppen a szántás fogalmára lett volna legnagyobb szükségük, mikor tudjuk, hogy megtelepedésük után is még sokáig állattenyésztőknek maradtak. No meg aztán, éppen Karácsonyi volna az, ki a legkülönbözőbb szláv néptörzsek között barangoló oláhokról pontosan ki tudná mutatni, hogy ők ezt vagy azt a szót melyik szláv néptől, melyik korban kölcsönözték, mikor erre a hivatott nyelvtudósok: *Cihac* (i. m. II. 267) és *Miklosich* (Die slavischen Elemente im Rumunischen. Denkschriften. Wien. XII. 36.) sem mernek vállalkozni.

Talán ezek után fölmentve érezhetem magam, a *polgár* szónak a német *bürger*-ből való régi, kipróbált, a história és nyelvészeti adatainak teljes összhangjával dicsekvő egyeztetését, összegezni vagy újra szembeállítani e történelmi anachronizmusokkal, fantasztikus magyarázatokkal, meddő érvekkel, fő- és segédleméletekkel stb.

Karácsonyi elméletét megérdemelt sorsától sem a *régi*: paraszt-plugar, sem az *új*: civis-plugar-féle magyarázat nem mentheti meg többé. Sőt az *új* magyarázat sokkal rosszabb a réginél, mert mihelyt ugyanarra az alapra igyekezett helyezkedni,

melyet a régi bürger = polgár-nak, a tűzpróbát már kiállott egyeztetése tart elfoglalva, hogy t. i. ugyanazt az eredményt más etymológiával, de pozitív adatok nélkül, egy sereg föltevés árán, tökéletlen érveléssel próbálja kihozni, elmélete attól a pillanattól kezdve fölöslegessé vált s hasznavehetetlennek bizonyult.

TAGÁNYI KÁROLY.

Nandorfejevárvár.

Nem mondok vele ujságot, mikor azt állítom, hogy Belgrádot, a mai Szerbia fővárosát egykor magyarul *Nandorfejevárvár*-nak hitták. Adataim erre vonatkozólag a következők:

1388: *Nadurfeyrwar* (Fejér. Cod. Dipl. X. 1: 415; nyilván sajtóhiba *Nandurfeyrwar* h.) | 1430: circa *Nandoralbam* (I. Fejér Cod. Dipl. X: 7: 246) | 1476: *Nandorfeyervar* (Szabács viadala, Zolnai Nyelveml. 143. l.) | XV. századi adatok még *Jerney*, Magy. Nyelvkincsek cz. művében: Turóczi II. 50: *Nandorfeyrwar*, Budai Krónika: *Nandurfeyrwar*; ugyancsak *Jerney*nél 1333—1344: albensi de *Nandor* | XVI. századi magyar történelmi énekekben *Nandor*- és *Nándor*-fejér vár (lásd Régi magy. költők tára V. kötetének szómutatója szerint, az I. köt. 279. lapján *Nandoralba* is előfordul) | Calepinus: Alba .. Graeca-Griechisch Weissenburg — *Lándor* feiér vár | MA³: Alba Graeca — *Nandor*, vagy *Landor* fejer vár, PP²: *Landor* fejer vár — Alba Graeca, Bellogradum ... *Nandor* fejer vár — *Nandor* Alba, Belgradum stb. | Szikszai Fabr. 1590: *Nandor* alba Belgradum — *Nandor* feier var | Szikszai alapján készült 1629. évi nagyszzebeni Nomenclatura (A. 6. lapon), illetve 1629. évi bécsi Diction. (449. l.): *Nandor* alba, Belgradum — *Nandor* feiér vár — Griechisch Weissenburg stb.

Latin emlékekben a várost Alba Graeca-nak (vö. *Jireček Const.*: Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 84. l., lásd még *Sándor*, Sokféle X. 96. és *Verancsics* A. munkái I. 297, 298 Mon. Hung. hist. Script. 2), *Alba Bulgarie*-nak (vö. Anonymus 39. és 44. §§., Honfogl. kútfői 436), *Nandor* alba-nak (lásd fentebb) nevezik, míg a német kútfőkben Griechisch Wizenburch (lásd *Jireček*-nél 84. l.) v. Griechisch Weissenburg-nak hívják.

Ez adatok alapján a következő sorokban arra vállalkozom, hogy a *Nandorfejevárvár*-beli *Nandor*-t az eddigi kutatásoknál helyesebben magyarázzam meg. Eddig e szóról a következő magyarázatokat kísértették meg:

a) *Székely* István krónikájában (1062. évnél, 168. lap) említi a *Nandor Feier var* elnevezést, de eredetéről mit sem tud.

b) Verancsics Antal ezt írja (Mon. H. hist. Script. 2 Verancsics A. munkái I. 297, 298): „Albam Graecam appellavere veteres, credo, a Graecis conditoribus, qui ea loca initio tenuerunt . . . Hungari Nandor-Albam nominant a vicina colle latiore, quam altiore, vitibus consito, qui mons vulgo Nandor hegye etiam nunc appellatur“. Verancsics Antal tehát a görögöktől, a város alapítóitól származtatta az Alba Graeca elnevezést, a magyar *Nandor* (fejérvár)-t pedig az ott elterülő *Nandor* nevű szőlőhegy nevéből eredeztette. Hogy e magyarázattal a *Nandor* hegye megfejtetlen, ki-ki láthatja.

c) *Sándor István* (lásd Sokféle XI. 3.) ezt írja: „Honnan vette légyen ez a' Fejérvár a' *Nándor* vagy *Lándor* neveit, bizonytalan. Talán valamely *Neander* vagy *Leander* nevű Főembertől, vagy pedig Görög Egyházi Szenttől“ (hasonlóan Sokféle X. 96 és CzF., ez utóbbi helyen megmagyarázva a mai *Nándor* = *Ferdinánd* is).

Ezt a magyarázatot sem lehet semmivel sem igazolni; úgyszintén helytelennek tartom azt is, a mit a „Nándor“-ról „Szláv jövevényszavaink“ cz. munkám I:2:148. lapján mondtam. Ma már újabb, s azt hiszem, helyesebb megfejtésről adhatok számot. A megfejtéshez szükséges, hogy a következőket előrebocsássam:

Marquart J. nagy apparatussal, de kevesebb kritikával irt „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge . . . Leipzig 1903“ cz. műve 31. lapján az Ἄραλ κορσού-ról írva *Gardēzi*-ből a következő helyet közli német fordításban: „An jenem Strom (Gaihūn), der zur Linken von ihnen auf der Seite der Slawen ist, sind Leute von den Romäern,* sämtlich Christen, die man نندار *Nandar* nennt. Sie sind zahlreicher als die Magyaren, aber schwächer . . . Wenn die Magyaren am Ufer des Flusses sind, sehen sie diese *Nandari's*. Oberhalb der *Nandari's* am Ufer des Flusses ist ein grosses Gebirge, und an der Seite dieses Gebirges kommt Wasser heraus“. — *Kuun Gézá*-nál *Gardēzi* e helye így hangzik (lásd: A m. Honfoglalás kútfoi 169, 170. l., Facsimile „Árpád és az Árpádok“ 28. és 29. lapja közt): „És ez a folyam az, mely tőlük balkézre esik. A szlávok közelében van egy nép, mely a görögök közül való és keresztény, ezeket *nenderek*nek nevezik (jegyzetben: „El-Bekrínél anti. Nender h. benedî, ill. venedi, olvasandó“). Ezek a magyaroknál számosabbak ugyan, de gyengébbek . . . A mikor a magyarok a folyam partján tartózkodnak, szemtől-szemben látják a *nendezeket* (igy). A *nendezek* (lakta földnél) [jegyzetben: „A *venedî*-k vagy *anti*-ok már Jordanis szerint is a Dneszter és Dneper közt említettnek“] lejjebb, a folyam partján egy magas hegy emelkedik, viz ered ezen hegy oldalán a *nenderek* (igy) közt tíz napi járó föld terjed“.

Gardēzi tehát arról értesít minket, hogy Etelközben él egy

* Értsd byzanci görögök.

görög nép, a mely keresztény s a melyet a magyarok az egyik olvasat szerint *nandar*-nek, a másik szerint *nender*-nek, *nendez*-nek neveznek. En ezt a *nandar* (\sim *nendar* \sim *nendez*) nevet látom a *Nandorfejervár* elnevezésben s bizonyításom a következő:

a) A magyar nyelvben Belgrádnak *Nandor*- (*Nándor*)-fejervár és *Landor*- (*Lándor*)-fejervár neve fordul elő; e két név közül az *n*-en kezdődő az eredeti, a mint azt a nyelvtörténeti adatok is, meg a szó eredete is vallja. Hasonló dissimilatióra, illetőleg assimilatióra vö. *Lőrincz* \sim *Nörincz* (MNy. III. 170): *Gönczön* szekere (Kolozsvári glosszák) \sim *Gönczöl* szek., *lengyel* \sim *lengyen* MTsz. stb. Nagyon valószínű, hogy a névnek régebb magyar alakja *Nandur* (lásd az adatokat fentebb); egy falunak meg 1086-ban *nandurdí* a neve (később *Nandurt*, lásd *Kovács* Index). A *Nandur* alaknál régebb a *Nandir*, mely mint személynév 1086-ból (átirat XIII. sz.-ből, l. *Kovács* Index) van kimutatva. E szerint a magyar nyelvben *Nandor*-fejervár-nak ezek a hangalakjai voltak, illetve vannak meg: **Nandir* f. v., > *Nandur* f. v. > *Nandor* f. v. > *Landor* f. v. (illetőleg *Nándor* \sim *Lándor* f. v.). Ez az elnevezés csakis a magyarban, illetőleg a magyarországi latinságban fordul elő.

b) Csakis a magyarországi latinságban fordul elő az *Alba Graeca* kifejezés is. A görög emlékekben pl. *Constantinus Porphy-*nál *Βελεγράδα* a város neve. A magyarországi latin *Alba Graeca*, a német *Griechisch Wizenburch*, *Griechisch Weissenburg* név azonban csakis úgy érthető, ha elfogadjuk, hogy *Nandor* fejervár tulajdonképp annyit jelent, mint *Görög* fejervár. Hogy ez elnevezés Belgrád városa történetéből igen szépen megokolható, kétségtelen.

Ha tehát igaz, a mit *Gardēzi* mond, hogy a magyarok az Etekben lakó keresztény görögöket *nandar*-oknak (ez esetben ez a helyesebb alak; a *nender* \sim *nendez*-ből sokkal nehezebb volna a magyarázat) nevezik, ebből azt következtetjük, hogy a magyar nyelvben a byzanciainak *nandar*- (később ezt a *görög* név váltotta fel) volt a népies neve. Ezt őrizte meg számunkra *Nandorfejervár* (= *Alba Graeca*, *Griechisch Weissenburg*) és néhány más hazai tulajdonnév. Hogy ez a *nandar* vég-elemzésben milyen törzsi név, arra egyelőre nem tudok felvilágosítást adni.

MELICH JÁNOS.

„Koppantóra.“

Két évvel ezelőtt eszembe jutott, hogy elő kellene venni a magyar kocsis-, nem is mesterséget, hanem hivatást, mert ugyan-csak magyar. Egyben elő kellene venni a szijjártó mesterséget, a lószerszám miatt, a melynek soknemű csokra-csattja bőséges szókincset rejtegethet — és egyúttal meg kellene állapítani a befogas sokféle módját alak- és mesterszó szerint. Nagyon érthető, hogy Debreczen nemes városára vetettem szememet, a melynek parádés fogata ötös: három ló elől, kettő a rúd mellett hátul; de kivált az aratás utáni dologtévő napokon az élet betakarását a rangosabb czivis is ötös fogattal végzi. Megkértem tehát *Zoltai Lajost*, a debreczeni városi múzeum tevékeny órét, ki élesszemű, körültekintő kutató, hogy venné elő a dolgot, a mit meg is tett. Tájékoztatta pedig saját szava szerint: „*Simon György* szepespusztai földbirtokos úr, az ő Basahalmán belől született kocsisa segítségével.“ * Talán általánosan ismeretes, hogy telivér-debreczeni ivadéka a homo sapiens spécziának csak az az emberfia, a ki a Basahalmon innen született, a minek az előzményei közé még egy bunda is tartozik — nyerses, de hamisítatlan és szintén csak a Basahalmán belől termő magyar humor az egész.

Az eredmény jellemzésére legyen ezúttal ennyi elég: a sorozat kezdődik a *kettes fogaton*, a mikor a balkéz felőli ló a *nyerges*, a jobbkez felőli a *rudas* — és végződik a *nyolczas fogaton*, a mikor elől is négy, hátul is négy ló van egy sorba befogva. Két sornál soha sincsen több.

A kettes és nyolczas közé esik a legtipikusabb, országos, sőt már egy kicsit világhírű debreczeni *ötös fogat*, a mikor elől három, hátul két ló van befogva. A jobb és bal úgy van itt értve, hogy a meghatározó a lovak *mögött* ül, vagy áll. Meg kell jegyezni, hogy egy másik *ötös fogat*, a mikor elől két, hátul három ló van befogva, már nem tipikus, ezt „franciásan“ t. i. „a saraglyából hajtják“, holott az igazi magyar ötöst mindig nyeregből kormányozzák.

Ebben az utóbbiban azután a *balkéz felőli* hátulsó ló a *nyerges*, a *jobbkez felőli* a *rudas* — ennyi a hátulsó sor; elől

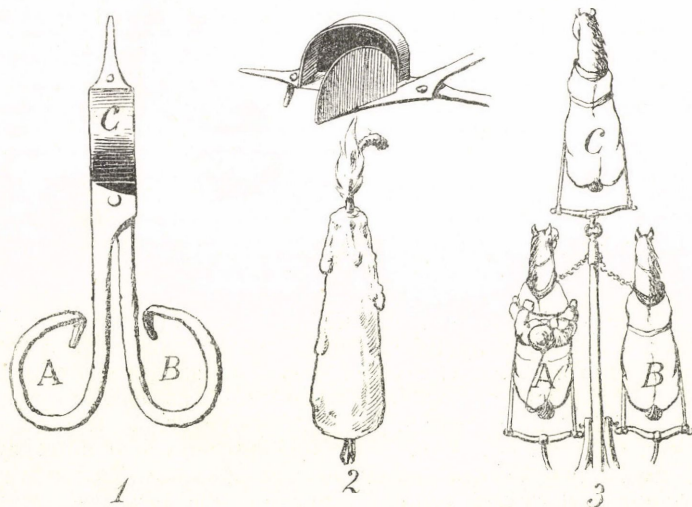
* Simon uramnak hálás köszönet!

a hármassorban, a középső ló a *gyeplős*, a balszélső az *ember-tülső lánczos*, a jobbszélső pedig az *ostorhegyes*. A további mesterszót már rajzzal kellene támogatni, a mit azonban a könyvemre hagytam.

E vizsgálat során eszembe jutott, hogy van ám egy *hármassor* fogat is, a melynek neve: „*koppantóra*“ volt. Ezt a fogatot Debreczenben senki sem ismerte; de följegyezte a Szilágyságból a nép szájáról néhai *Pungur Gyula* és ismerik Lossonczy Antal és Liphay Arthur urak Jász-Nagykún-Szolnok megyéből.

Magam a felföldről, különösen a tótságból ismertem, hol két változata divott és talán ma is él. Mielőtt azonban a fogatot elemezni, meg kell mondanom: mi is volt hát maga a *koppantó*?

Még a XIX. század derekán is a *koppantó* nélkülözhetetlen eszköze volt a főúri és polgári háztartásnak; az előbbiben sokszor nemes érczből való, ötvös kezétől eredő remekmű, az alsó sorokon sokszor bizony cigánykovács munkája. Úgy, a mint előbb az olajjal telített „*moderateur lámpa*“, majd a petroleum megkezdte hódító hadjáratát a faggyús-méceses, majd a mártogatott és tova az öntött gyertya ellenében, mely két utóbbin a fonalból való bél vonult végig (mely meggyújtva égett és a gyertyát lassanként emésztette). E világító módok letűntével eltűnt a *koppantó* is és a mi szárnyszabadjára törekvő, legifjabb nem-

zedékünk már a koppintásra gondol, a mikor az öregek a *koppantót* emlegetik. Lássuk hát.

A *koppantó* — 1-ső ábra, a legközönségesebb — ollószerű szerszám volt, két füffel — *A* és *B* — a hüvelyk és mutató ujj számára; egy ládikószerű fejjel — *C* — és ezen a piszkáló hegygyel.

A koppantó alkalmazását a 2-ik ábra mutatja. A mikor t. i. az alul vastagított, bunkószerű, mártogatott gyertya annyira leégett, hogy a bél kihajolt és a vége hamvadni kezdett: előkerült a koppantó, kinyitották és elcsipték a bél megfelelő részét, melyet a ládikó befogadott és a záró elfojtott. Ez volt a koppantó és a feladata.

A „koppantóra“ való befogás — 3-ik ábra — a koppantó viszonylatában önmagát magyarázza. A három ló közül az *A* és a *B* megfelel a koppantó fülének — 1-ső ábra *A* és *B* — tehát a *nyerges* — *A* — és a *rudas* lónak — *B* —, a harmadik ló — *C* — a *gyeplős* — megfelel a koppantó fejének vagy ládikójának — 1-ső ábra *C*. Világos tehát itt is, hogy a magyarság a hasonlatot keresi és követi, a mi élesen jellemző. Hozzáteszem, hogy a széles fogatot a síkság megengedi, mert a szélső ló gyepen járhat; a hosszú, keskeny, koppantós fogat a hegyi és különösen erdei utakkal van megokolva.

Az összehasonlítás azonban még egy, elég érdekes tanúsággal szolgál a tót forma viszonylatában. A tótságon és különösen szántáskor, erősen dívik a koppantós-fogat, leggyakrabban azonban úgy, hogy a ló az élén jár és gyeplős, de sokszor nyereg alatt is jár; a rúd mellé pedig két tinó van befogva. Akár három lóból, akár egy lóból és két tinóból van összealkotva a „koppantó“, csak magyaroknak az; a tót ember ezt a befogási módot így nevezi: „na *vidličku*“, vagyis *villára*, a mikor az élén járó ló a *villa nyele*, a rúd mellé fogott két jószág pedig a *villa két ága*, mert a népies villának soha sincsen többje.

HERMAN OTTÓ.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

Kazinczy Ferencznek, a XIX. századi magyar nyelvújítás vezérének új magyar nyelvünk kialakulásában való nagy szerepét mindenki ismeri. Tudva van az is, hogy félszázados irodalmi működésének: fordításainak, levelezéseinek főczélja az volt, hogy nyelvünket a fejlődöttebb nyugoti népek nyelvéhez, a franczia, de különösen a XVIII. század második felében nagy lendületet nyert német nyelv magaslátára felemelje. Sok szó esett már eddig is arról, minő eszközökkel tette a „széphalmi mester“ hajlékonyná, költőivé, új ideák befogadására alkalmassá nyelvünket. Az első, a ki beható tanulmányozása tárgyává tette Kazinczy nyelvújítását, tudtommal, Imre Sándor volt. „Kazinczy Ferencz nyelvújítása“ czímmel irt hosszabb értekezést Arany János Szépirodalmi Figyelőjébe (1861—2). A sok tekintetben már elavult értekezés — hisz jóval megelőzte azt a kort, a midőn nyelvünknek Kazinczy előtti állapotáról pontos nyelvtörténeti alapon nyugvó ítéletet alkothattunk — részletesen magyarázza, kifejti szó- és stílusbeli újításait. Főszólyt

az utóbbiakra helyez és annak föltüntetetésére, miben emelkedik Kazinczy prózája a XVIII. század irodalmának stílusa fölé, s kik voltak azok, a kiknek írásmódján közvetlen hatása érzik.

Azóta alig van nyelvészeti vagy irodalomtörténeti folyóiratunk, a melyben kisebb-nagyobb czikkek ne szólnának az ő nyelvcsinító és rontó működéséről. A legtöbb főleg azokkal a stílusbeli újításokkal számol be, melyek, mint idegenszerűségek, fordításai útján jutottak be nyelvünkbe. Erről szól Imre Sándornak egy másik értekezése is: A nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata (1873), valamint Simonyi Zsigmondnak: A nyelvújítás és az idegenszerűségek cz. akadémiai értekezése is (1891). Ebben az utóbbiban részletesen is ki van mutatva, minő idegenszerűségeket tettek általánossá Kazinczy írásai.

Sokkal kevesebb az, a mi Kazinczy szóújításaira vonatkozólag a NyÚSz. első kötetének megjelenéséig napvilágot látott. Hogy NySz. nélkül lehetetlen is volt ebben az irányban megbízható kutatást indítani, az természetes; de még ennek segítségével is nehéz volt eligazodni az új szavak nagy chaoszában, a hol egy-egy új szóznak sokszor több gazdája is akadt. A meddig a XVIII. századvégi újítók alkotásai többé-kevésbé ismertekké nem lettek, a míg a sok mindenre világot vető levelezései közre nem bocsáttattak, addig Kazinczy szóalkotásainak összegyűjtése kárbaveszett fáradság lett volna. Innen van az, hogy a NyÚSz. két kötete, bár bennük elég gyakran találkoznak nevével, korántsem adhatja új szavainak teljes gyűjteményét s hogy aránylag kevés munkáját dolgozta föl.

A Kazinczy szóalkotásainak egy részét magába foglaló NyÚSz., de leginkább a meghonosult idegenszerűségeit kereső munkálatok, azt hisszük, fontos fogyatkozásban szenvednek. Nem adnak történeti, fejlődési képet a nyelvújító Kazinczyról. Abban a korban ismertetnek meg vele, mikor már java virágjában van; a kezdő fordító és a félénk, óvatos szóalkotó nem látszik belőlük. A XIX. század első, második tizedebeli Kazinczyt mutatják be, pedig tudva van, hogy csak fokozatosan fejlődött a nyelvben odáig, a hol a legtöbb idegenszerűség átültetője, sok merész szó alkotója lett. Más, őt megelőző vagy korabeli nyelvújító működésében ez a fokozatos haladás vagy egyáltalában nem, vagy csak kicsiny mértékben észlelhető. Gondoljunk Barczafalvira, Helmeccyre. Ezek pályájuk kezdetén épp oly erőszakosan, tömegesen újítók, mint irodalmi életük derekán. Kazinczy Ferenczről ezt nem mondhatni. Ezt a fejlődést tárgyalja *irodalomtörténeti* jellegében Váczy János a *Levelezés* kötetei elé irt értekezéseiben; *nyelvészeti szempontból* ez a fejlődés még nincs kimutatva.

Ennek a cikksorozatnak az lesz a feladata, hogy Kazinczy nyelvújítását; *új szavait, idegenszerűségeit* fejlődésszerűleg, időrendben előadja; nem feledkezve meg nyelvünk *költőivé tételében* nyilatkozó szerepéről sem. Évtizedek szerint vizsgáljuk Kazinczy ezirányú tevékenységét. Meg akarjuk szüntetni azt a hiányt, a mely Kazinczynak, legnagyobb újítónknak, különösen szóalkotásainak ismerete körül mutatkozott.

Azonban talán még most is, midőn a XVIII., sőt XVII. század újításai eléggé ismeretesek, kissé merésznek tetszik ez a vállalkozásunk Bessenyei, Báróti nyelvének kellő ismerete nélkül. Éppen

ezért, a mennyire időnk, módunk lesz hozzá, el fogunk kalandozni a francziásoknak és Kazinczy kortársainak műveibe is, de előre kijelentjük, hogy csak anyagot akarunk egyelőre gyűjteni, közzétenni, a melyből aztán könnyebben megrajzolható Kazinczy újító pályája.

(Folytatjuk)

SIMAI ÖDÖN.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

PéNZ. Leschka István, az „Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus . . . Budae 1825“ cz. művében a *péNZ* szó eredetéről ezt írja: „*PéNZ*, Geld, pecunia, non est ex lat. *pensa*, uti in Gramm. Debr. p. 340. asseritur; sed ex slav. *penjz*, quod Slavi Pannonii *peňáz*, Bohemi et Moravi *penjz*, Illyrii *pinez*, et *pienez*, Polini *pieniondz*, alii aliter exprimunt. Probabile autem est, Magyaros non a Litinis, verum a Slavibus accepisse *péNZ*, quia prius cum Slavibus conversati sunt, variaque ab ipsis emerunt, etiam in auctione publica, quam ex saepe repetita quaestione: *kdo dá wjce?* illyr. *kto vel tko da vettye?* appellasunt *Kótyavettye*, quod vide“.

Leschka szerint tehát a m. *péNZ* szó nem a lat. *pensa*-ból származik, hanem szláv eredetű szó. A XVIII. században és a XIX.-ben is sokáig inkább a lat. *pensa* > *péNZ* eredeztetés volt elterjedve (lásd Bartal, Magyarország. lat. szót., Sándor István, Sokféle VII. 98, 100, IX. 138, XII. Cz. F.), míg ellenben a szláv *peňedz*-ből való származtatás csak később kezdett terjedni s hogy általánossá lett, az Miklosich hatásán kívül (lásd Slav. El.: „*peňedz* ask., *peňez* nsl. — *péNZ* . . .“, ugyanigy Nyr. IX. 365, Lex. p.) annak is tulajdonítható, hogy Szarvas Gábor a Czuczor-Fogarasi-féle nagyszótárról írt ismertetésében (Nyr. VIII. 18) és később is (Nyr. X. 161) e nézetet részletesebben megokolta.

Minthogy újabban a kérdéshez senki nem szólott hozzá (lásd Asbóth, Szláv szók a magyarban 28, 30. l.), szükségesnek tartom, hogy a m. *péNZ* eredetével kissé behatóbban foglalkozzam. Legelőször összeállítom a magyar szó történetének hangalaki, majd jelentési részét s aztán vizsgálom eredetét.

Először is az egytagú alakról (*péNZ*; lásd Schlägli szój. 2043: *penz* olvasó tabla, 2121: *pensa* — *aranpenz*; NySz.; Oklsz. 1481-ből) szólok. Az a körülmény, hogy a *péNZ*-nek a mai és a régibb nyelvben *i*-vel hangzó változatai is vannak (vö. Oklsz., Gyöngy. szót. tör., Trócsányi, XVI. száz. nyomt. 29. l.), arra mutat, hogy e szóban az eredeti tőhangzó zárt hosszú *ē* volt; ebből valók mind a zártabb (*i*-vel, lásd feljebb), mind a nyíltabb hanggal (*e*-vel, *ē*-vel, lásd Nyközl. XXXI. 107) való alakváltozatok. Szabályos alakulások mind a *péndz* (MTsz.: az Etr. cod. *penz* szava is ide való, NySz.), *péz*, *péz*, *péz*, *pézz*, *pés*, (NySz. MTsz.; vö. Murellius 2483: *mensarius* — *Pez* valto, 2617: *grossus bohemicus* — *Tis peezus garas*) változatok, mind pedig a *píNZ*-félék (Gyöngy. szót. tör., Oklsz., NySz.; *píndz*, *píz*, *piz* MTsz.).

Van azonban az itt felsoroltakon kívül még két alakváltozat, a melyek értelmezésétől függ a szó eredetének helyes magyarázata is.

A NySzót. szerint ugyanis a *péNZ* szónak van *penez* és *píNZ*

alakváltozata is s ép ezért az Oklsz. a pénz mellett czímszóul *penez* alakot is felvesz, a nélkül, hogy ez utóbbiakra adatot közölne. A NySz. *penez*, *piniz* adatai a NyK. V. 255., illetve a Levelestár I. 55. lapjáról valók. A Levelestár I. 55. lapján azonban nem *penez*, *piniz*, hanem (egy 1549. évi levélben) *pencz* („az pencz ky zedesybe“) alakot találunk. Ez a *pencz* megerősíti az Ehrenfeld-cod. *pencz* (80. lap) adatát, a melyet Szarvas G. ugyancsak hibásan olvasott (lásd Nyr. 10:161). A NyK. V. 255. lapján Hunfalvy Pál az Árpádkori új okmánytár I. 262. lapjáról (egy 1229. évi Moson vidéki oklevélből) idézi a köv. adatot: „denarios, qui uocantur *uoth penez* alicui persoluant“; ez az adat ismétlődik az 1230. évi átiratban (?) is: „denarios, qui uocantur *utpiniz* alicui persoluant“ (u. o. I. 271. l.) Hunfalvy *út-pénz*-nek értelmezi ez adatokat. Wenzel, az Árpádkori új okmánytár szerkesztője e két oklevelet a következők műből idézi: Weiss, Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde (megjelent Fontes rerum Austriacarum II-te Abteil. X. 11, 16. Bd.) Weiss-nál *Uoth penez* (I., illetve IX. köt. 72), *utpiniz* (I., illetve IX. 76) olvasható.

Sajnos, hogy e két oklevelet nem láthattam; nincs azonban okunk az olvasatok helyességében kételkedni s kétségtelennek tartjuk, hogy a két adat a m. *pénz* > *pinz* eredetibb alakját őrizte meg számunkra.*

Ha a m. *pénz*-nek régibb m. alakja *penez* \sim *piniz* (= *pēnēz* \sim *piniz*), akkor a mi szavunk csak szláv eredetű lehet. A szláv megfelelőek ezek: ó-egyh. szláv *pěnędzъ* (denarius Jagié, Cod. Mar.; egyéb egyházi szláv alakok: *pěnězъ*, *pěnězъ* Lex. p., *pěnjazъ* ez utóbbi orosz szerkesztésű emlékekben l. Dalj³, innen mai bolg. *pěnjaz* Gerov, Markov, Duvernois) | bolg. *penez* (hol? Mikl. Lex. p., EtWb.; más forrásban nincs) | szerb-horv. *penězi*, *pinězi*, (több nom., Ragusa vidékén Vuk³, Iv. Broz.: pecunia, szerb oklevelekben: *pinezi*, *pijenezi*: pecunia nummus Dan. Rječ., *piniz* Mon. Szer. slav. m. IV. szótár és 257. l.) | kaj-horv. *pěnez* (moneta, Belloszt., lásd még Margitai zseb-szótár, Jambr. *peněz* Pleterš.; Pergossichnál: *pieneze*) | szlov. *pěnez* (münze, geld Pleterš.; hazai szlov. *pejnezi* is, vö. Luthar P. 12. l.) | t. *peňaz*, *pěnjaz*, *peňáz* (pfennig, goldstück, münze), cs. *peniz* (ó-cs. *peniez*), lengy. *pieniądz* (pfennig) stb. lásd Mikl. EtWb. Közfelfogás szerint *pěnědzъ* a szláv nyelvekben germán jövevényszó (lásd többek közt NyK. 25:55).

Hogy a m. *pēnēz* \sim *piniz* > *pēnz* \sim *pinz* a szlovénből szabályosan megmagyarázódik mind a jelentést, mind a hangalakot illetőleg, kétségtelen.

Van azonban a *pénz*-nek olyan alakváltozata is, a mely lát-szólag halomra dönti összes eddigi fejtegetéseinket. Ez az alak a *pencza*, a melyet a MTsz. Vas megyéből egy adatban közöl. Hangtanilag e *pencza* alakot nem lehet a *pénz*, illetőleg *pencz*-ből megmagyarázni, ellenben egy lat. *pēnsa* (súly, vulg. lat. *pensa*, olv. *pēnsa*, lásd Körting Lat. Rom. Wb. *pēnsa*; Weigand, Jahresber. des rum. Inst. X. 127) szóból könnyen érthető volna (vö. $n + s$, $r + s = nsz$, rsz : *persze* stb). S ha még hozzávesszük, hogy a magyarországi

* Utólag kapott értesülésem szerint az idézett oklevélben csakugyan *uoth penez* ill. *utpiniz* áll; Weiss olvasása tehát helyes.

latinságban már Szent István idejében a „*pensa auri*“, később *pensa* (lásd Magyar törvénytár I. 55, Pauler I. 178, 564; oklevelekben is sűrűn fordul elő pl. 1134. évi okl.: L. pensas . . . persoluare po- uissent, 1141—1161: emit . . XC. pensis et XVI. bobus stb.) egy bizonyos „pénzegység“-nek a neve, a kifejezője, esetleg el is lehetne fogadni a m. **pénsza* > **péncza* > *penca* származtatást. Nem volna érthetetlen a **pénsza* > **péncsz* > *péncz* fejlődés sem. Szláv és olasz eredetű szavaink közt van nem egy, a mely a szlávtságban, illetőleg az olasztságban -a-n végződik, s a mai magyarban ez az -a hiányzik. Ez a szóvégi -a minden valószínűség szerint a magyarban esett el. Ilyen példák: *beszéd* < szláv *besěda*, *lapát* < szláv *lopata*, *bolt* < olasz *volta* (vö. e szóra Szláv jövevényszavaink cz. művemet), *piacz* < olasz *piazza* stb. Ha nem volna *penez* ∼ *piniz* alakváltozat, a m. *péncz*-t teljesen kifogástalanul meglehetne magyarázni a lat. *pēnsa* (vulg. lat. *pēnsa*) alapján is. Így azonban lehetetlen; a *penca* és a *péncz* alakokat nem lehet egy egységes m. szóból származtatni. S ép azért én hajlandó vagyok föltenni, hogy a *penca*, ha valóban élő szó, egészen más átvétel, mint a *péncz*. Lehet, hogy a lat. *pēnsa* mása; a m. *péncz* ellenben szláv (szlovén) eredetű. MELICH JÁNOS.

Forbát. Simonyi „A magyar nyelv“ című könyvében (II. kiadás 385—88. l.) érdekesen tárgyalja ezt a különös hangzású szót, mely származékaiiban (forbat-ol, forbatl-at) gyakran előfordul XV. és XVI. századbéli nyelvemlékeinkben, de aztán végkép kiavul a használatból. Maga az alapszó szerinte aligha élt valaha is; mert a Székely István Zsoltárainak ezen a helyén: „Az en kezeimnek tisztasága szerint *forbatol* fizet ennekem“, a *forbatol* szó valószínűbb, hogy ige, (melyet az utána tett *fizet* csak magyaráz), mint *ól*, azaz *ól*-ragos főnév, a hogy Ballagi érti (*forbát*-ul fizet). Az újabb jogi irodalom azonban feltámasztotta emezt, *forbát*-nak, *forbát*-jognak nevezvén el a megtorlás jogát, a jus talionis-t. Simonyi e szó eredetét, forrását kutatván, eleve is elveti a Jászai véleményét, a ki a forbat-ot a *forogat*-ból magyarázza* s oda jut (véletlen), hogy „a mi *forbat*-unknak az olasz *forfatto* az eredeti példaképe“. A jelentésbeli különbség (*gonosztett* és *megtorlás*) nem okoz nehézséget, de azt, hogy mikép került az *f* helyébe a *b* hang, tehát a dissimiliációt nem sikerült földerítenie.

Mikor könyve megjelent (1905), azt hitte Simonyi, s vele mindenki, hogy valamint századok óta az irodalomból, az élő nyelvből is teljesen kiveszett ez a szó. De már, vagy inkább még 1905-ben azt írja Zolnai (Nyr. 522. l.), hogy „a népnyelv kiaknáztatlan bányájából váratlan előbukkan a *forbatol* ige“. Tömlő Lajosnak a Nagyszótár számára Szekszárdról beküldött tájzavai közt ugyanis ezeket találjuk: *forbátul*: visszafizet; *forbát*: kölcsön. Zolnai úgy tartja, hogy „a *forbát* főnév újabb elvonás lehet a régiségben is meglévő *forbatol* vagy inkább *forbátol* (dunántúliasan *forbátul*) igéből“. Ha ezt előbb tudja Simonyi, fejtegetésének egy-két pontja máskép alakul. Teszem, nem mondja azt, hogy a forbat-ot „újabb szótáraink — nem tudom, mi alapon — *forbát*nak írják“; észreveszi, hogy a

* Fölhozhatta volna curiosumképen CzF.-t, kik szerint *forbát* = *for* + *bát*(or), azaz vissza/*fordított*, viszonzott merény vagy tett; továbbá Dan-kovszkyt, a ki a forbatlani, forbatolni igéket a német *vorbetheilen*-ből származtatja.

forbát-(ol) alak közelebb áll az olasz *forfatto*-hoz, mint a *forbat*-(ol), s tán arról is kockkázat véleményyt, vajjon a főnév előzte-e meg az igét s ez már itthon lett amabból, vagy — a mint Zolnai vélekedik — a *forbát* elvonás (mikori?) az igéből. Nem tudom, nem amazt ítélte volna-e hihetőbbnek.

Én is ismerem a népnyelvből e szót, nevét is, igéjét is, még pedig szintén Tolnából. S minthogy Tömlő szűkszavú adata nem világosítja meg őket kellőképp, mert nem mondatban mutatja be, sőt a „visszafizet“ és „kölcson“ értelmezésekkel még félreértésekre is okot szolgáltat, érdemes lesz velők jobban megismerkedni.

Ezek az alakok forognak tudtommal a nép száján: *forbátol* (-ul), *megforbátol* (érte), *forbátolja*, *megforbátolja* (transitive); *forbát*, *forbátja* (és *forbátolás*).

Az ige jelentése: megszolgál, meghálál, megadózik, megfizet, visszasegit, visszaszolgál, viszonz. De soha se *pénzzel*; azonban kapott *pénzt* lehet *megforbátolni* más egyébbel.

A főnév jelentése: díja, hálája, jutalma, kölcsönje, robotja (vminek). Segítségért segítség.

Példák:

„*Forbátolhatsz* érte, csak bird.“

„Eleget *forbátoltunk* érte, nem lehet panaszszsa.“

„*Forbátolhatsz* szakadásig, még se lesz elég.“

„Előre *megforbátoltunk* érte, besegíthetett“ (ezt egy szeremlei (Pest) ember mondta, a kit a képviselőjük besegített ide a „villany“-hoz).

„*Megforbátoltuk* a szivességét, mit hányja mindig?“

„Hát csak ez a *forbát*?“

„*Forbát* nélkül adta ezt a faderekat, a gyerekekre nézett“ (= aján-dékba).

„Mi lesz a *forbátja*?“ (a mult heti fuvarnak).

„A segítség jól esett, de a *forbátja* is elég.“

„Nem győződ a *forbátját* a faltömésnek, meglásd.“

„Sok lesz a *forbátja* ennek a kis kukoriczakapálásnak.“

„Egy kocsi szalma lesz a *forbátja* a ganéhordásnak.“

„Lehajolt a *forbátja* a fertály borba?“

„Ennek is elmaradt a *forbátja*.“ (Jótét helyébe jót ne várj.)

„Megúntam a sok *forbátolást*.“

Néha rossz értelemben is használják: „Meglesz ennek a *forbátja*, vagy: „majd *megforbátolom*, megállj!“ = megadom az árát, megfizetek érte.

Van-e *forbat* és *forbatol* is? Egyetlen egy adatom van rá, melylyel egy régi tanítványom szolgált valami hat éve. Döbröközön (Tolna szélén), hallotta egy kocsisféle embertől, a kinek a gazdája egy szép tajtékpipát küldött Pestről: „Ez a tizesztendei jóságom *forbatlatja*!“ Ha jól hallotta.

LEHR ALBERT.

Körömszakadtaig tagad. E kifejezés — él a nép nyelvében s a hírlapok hasábjain is sűrűn olvasható — véleményem szerint magán hordja eredete bélyegét.

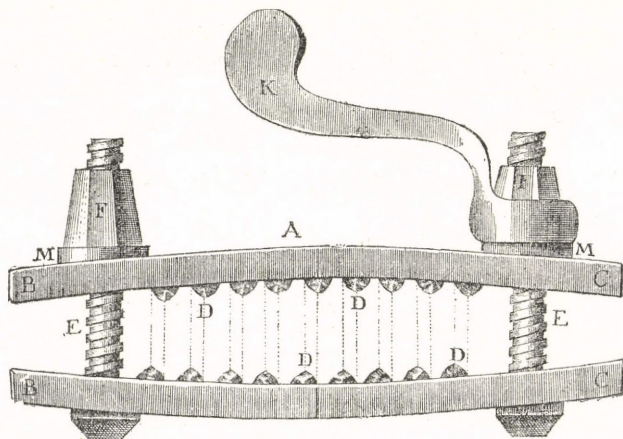
Körömszakadtaig t. i. az tagadhat, kit úgy vallatnak, hogy körmét valóban a leszakadás vagy beszakadás veszélye fenyegeti, ha nem a vallató óhajtása szerint vall. E kifejezés eredete nyilván összefügg tehát a torturával: a kínvallatással.

A kínvallatásnak két olyan módját ismerem, melynél a körömnek szerepe van. Az egyiknél a köröm alá valami keskeny, hegyes tárgyat, többnyire fa-szilánkot dugtak s azzal a körömöt lassanként

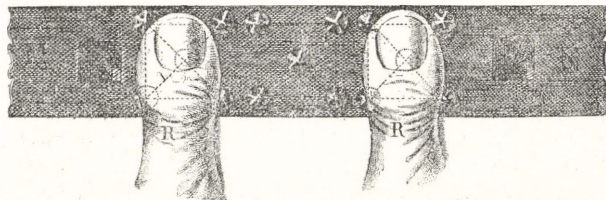
addig feszegették, míg a vallatás a kívánt eredményt elő nem idézte. A másik mód abból állott, hogy a vádlott két kezének hüvelykujját úgynevezett hüvelykszorítóba csíptették s ezzel a szorítóval addig sajtolták, míg a körömhús alól a vér köröskörül ki nem bugyogott.

Az előbbi mód szerinti kínvallatást a 48 előtti években az ú. n. pandurkommisszáriusok alkalmazták. Ezt többektől, de Zú István nevű vén betyártól is hallottam, mikor az 50-es évek közepe táján, mindet összevéve, 30 évi raboskodás után, a váradi *egyesből* kiszabadult s becsületes életre tért.

A *hüvelykszorító* használatát részletesen leírja a „Constitutio criminalis Theresiana, oder... Mariä Theresiä... peinliche Gerichtsordnung (Wien 1769)“. Az onnan ide átvett két rajz elseje be-

mutatja magát a hüvelykszorítót és a 2-ik szemléltetővé teszi, miként szorították a vádlott két hüvelykujját a csíptetőbe.

Minthogy az efféle vallatáskor a vádlott körme könnyen *leszakadhatott* (s bizonyára le is szakadt), azt hiszem, nem tévedek, mikor a fönt említett kifejezést a kínvallatásból eredőnek tartom.

SZÉLL FARKAS.

Nótafa. Egészen elkerülte a figyelmemet s csak most, bön-gészve újra a *Magyar Nyelv* hasábjain, az 1907. évi április havi (4.) füzetének 184. lapján találtam a fenti szónak magyarázatát.

Kissé későn, de nem elkésve, szívesen járulok a jelzett szó tisztázásához.

Nálunk, *Hódmező-Vásárhelyen*, élt egy egyszerű, síván parasztember, a ki szűrben járt, írni is, olvasni is, a hogy úgy, csak késő vénségére tanult meg. A ki mindenről verset írt, a mit látott, a mit hallott, ami a városban történt, ha az neki tetszett és figyelmét vagy a lelkét megragadta.

A becsületes neve *Szabó Pál* volt; egyszerű paraszt, földművelő szülők gyermeke, ki már 9 éves korában verselt, verset csinált. Verset csinált később is legény, férfi és öreg korában. Balladát, búcsúztatót, gúnyverset és dalokat, vagyis a hogy itt nálunk mondják: *nótákat*. Még pedig sokat. Már gyerek korában *Nóta Palkónak*, később *Nótás Szabónak*, még későbbben pedig egyszerűen csak *Nótafának* nevezték. Az öreg *Nótás*, az öreg *Nótafa*. Így nevezték a 80 éves korában meghalt *Nótás Szabó Pál* bácsit, kinek ez ideig már *kétszáz*nál több versét gyűjtöttem össze. Mikor egyszer egy egyszerű földműves embertől megkérdeztem, hogy miért nevezik az öreg Nótást ezen a néven, hogy *Nótafa*, annyit válaszolt: „mert úgy teröm nála a nóta, mint fán a gyümölcs“.

Megjegyzem, hogy *Nótás Szabó Pál* nemcsak verselt, de a dalokra *nótát* — dallamot — *is szerzett*, mely gyönyörű *nóták* közül körülbelül harminczig való van összegyűjtve nálam. Azt hiszem ennyi még lesz!

Így lett az öreg *Nótás Szabó Pál* igazi *Nótafa*.

A fentiekből következtetve, érdemes lenne utána nézni, hogy nem a *nótákat termő*, termelő vagy is *dalokat*, illetőleg ezekkel együtt, egy időben *dallamokat* is készítő, szerző személyekről vitték-e át a *nótafa* elnevezést a *nótákat* előadó tárgyakra, ugyanis: a guzsliczára, tamburára és hegedűre? Mert, mint az előadottakból kitűnik, *Hódmező-Vásárhelyen* egy olyan embert neveztek el *nótafának*, a ki valóban termette a *nótát*, mint a fa a gyümölcsöt. Az öreg *nótafa* sok és messze elágazó rokonságából még ma is úgy neveznek egyet, hogy *Dali Szabó*. Még ma is él. És pedig azért nevezik így, mert *nótakedvelő*, *nótászerető*, dalolni szerető ember.

Szívesen venném, ha lenne valaki olvasóink közül, ki e tárgyhoz hozzászólana.

VETRÓ LAJOS ENDRE.

Összes. Tolnai Vilmos igen érdekes és tanulságos úton-módon (MNy. V:33) jött rá, hogy az „*összes* (összes)“ szót *csakis újabbkori nyelvújító csinálhatta* s hogy e szerint azok a XVII. századi adatok, melyek e szó régi voltát bizonyítanak, *okvetetlenül hamisak*.

‡ Két ilyen adat van a NySz.-ban. Az egyiknek a hamis voltát Tolnai be is bizonyítja, de a másik ellen csak annyit hoz fel, hogy „egy teljesen megbízhatatlan forrásból, változtatott helyesírással van közölve, úgy, hogy belőle nyelvészeti következtetést vonni nem szabad“.

I. Rákóczi György egy leveléről van szó, melyet gr. Kemény József hirhedt gyűjteményéből Szilágyi Sándor adott ki, s melynek eredetijét jelenleg az Erd. Múz. Egyl. őrzi. Hát csakugyan gr. Kemény (hiszen csupa hazafiságból annyiszor megtette) hamisított itt is?

Érdékelt a kérdés. Irtam Erdélyi Pálnak, az Erd. Múz. Egyl. könyvtár-igazgatójának s Társaságunk választmányi tagjának, fölvilágosítást kérve. Erdélyi Pál szíves volt az Akadémia könyvtárának

pár napi használatra az eredeti levelet megküldeni, alkalmat akarván adni, hogy magunk győződjünk meg a dolog mibenlétéről.

Meglepetés várt rám. Nem gr. Kemény József hamisított, hanem Szilágyi Sándor rosszul olvasott. Ő szerinte ez volna a levélben: „Budán, Szolnokban, ajándékra *mind összesével együtt*...“; holott a valóságban így van: „Budán, Szolnokban, ajándékra *mind vezérével együtt*...“ (t. i. a vezérnek adandó ajándékot is beleértve).

Így hát Tolnainak igaza van a Rákóczi György leveléből vett adatra nézve is; jól sejtette továbbá, hogy az eredetiben nem így lesz: „összecomputálván“, hanem „*öszve*computálván“. Csakugyan így is van!

Bednár. A NySz. a *bednár* szavunknak *bednár* alakját is ismeri. Van t. i. egy adata (I. 259.), mely szerint a latin „vietor“ szónak magyar egyértékesei: a *pintér*, *kádár* és *bednár*. Sajtóhibáról nem lehet szó, mert ugyanezt az egy adatot kétszer is idézi s a *bednárt* mind a kétszer *bednár*-nak mondja.

Vajjon nem hibás olvasással van-e dolgunk? Nézzük meg az idézett helyet eredetiben. A forrás „Com. Vest. 150“-nel van jelölve, a mi a Források Jegyzéke szerint (I. köt. XXI.) „Amos Comenius: Januae linguae Latinae Vestibulum hungarice redditum“-jának 1697. évi lócssei kiadása volna.

Ez azonban tiszta képtelenség! Hiszen a Vestibulum 1697. évi kiadásának mindössze 48 lapja van, holott a NySz. a *bednárt* a 150. lapról idézi. Kétségtelen, hogy nem ez a kiadás foroghatott a NySz. emberei kezén.

A Régi M. Könyvtár I. és II. kötete szerint 1712 előtt Comenius Januae... Vestibulumjának 13 olyan kiadása jelent meg, melyekbe a magyar nyelv is föl van véve. Sok keresgélés után végre ráakadtam köztük arra a kiadásra, a melyből a NySz. a Com. Vest. jelzésű adatait vette. E kiadás címlapja így hangzik: Januae Lingvarum Reseratae Aureae Vestibulum, quo Primus ad Latinam aditus Tirunculis paratur: Cum versione interlineari Germanicá, Hungaricá et Slavonicá. Editum á Johan-Amos Comenio. Leutschoviae Typis Brewerianis Anno M.DC.XCIX.“ (A RMK.-ban II. köt. 1955. szám alatt). A szöveg 116 lap, végül „Index Quadrilingvis“ 38 számozatlan levél.

E kiadás tehát nem kétnyelvű, mint a milyen a NySz. Forrásjegyzékében szereplő 1697-iki kiadás, hanem négynyelvű; itt t. i. minden mondat latin, német, magyar és szlavón (voltaképen cseh*) nyelven négy sorosan egymás alá, az Indexben pedig minden szó ugyanezen a négy nyelven ugyanilyen sorrendben egymás mellé van nyomtatva.

Itt csakugyan megtaláljuk (az *N* jelzésű levél előlapján) a *bednár*ra vonatkozó adatot, még pedig a következő módon:

vietor, 3 m. der Bötticher, Pintér, Kádár, Bednár

Lehetőleg utánozva szedettük az idézett hely eredetijét, hogy világosan szembe tünjék az adatgyűjtő mulatságos tévedése. Látnivaló, hogy itt a *bednár* mint cseh szó van említve, a szórakozott

* Melich Jánosnak kérésre adott szíves fölvilágosítása szerint.
Sz. K.

adatgyűjtő ellenben magyar szónak nézte és mint ilyet, ezt is kiírta a *pintér, kádár* mellé.

A *bodnár* szó *bednár* alakja a NySz.-ból tehát törleendő.

Szükségesnek tartottam e helyreigazítást közzétenni, még pedig két okból: 1) nehogy valaki a NySz. ezen adatára nyelvtörténeti következtetést akarjon építeni, 2) hogy egy könyvészeti kérdésre fölhívjam az érdeklődők figyelmét.

Comenius Vestibulumjának szóban forgó kiadása a RMK. szerint csak egy példányban — a budapesti egyetemi könyvtár példányában — maradt volna reánk. Ez forgott az én kezemen is. Használata közben észrevettem, hogy egy levél, t. i. az *L.* iv 7-ik levele, a mit Szabó Károly nem említ, hiányzik belőle. Észrevehető rajta az is, hogy e levél már akkor is hiányzott, mikor e példányt a XVIII. században bekötötték. A könyvkötő t. i. kénytelen volt az *L.* levelet hátlapján külön beragasztani, hogy az *L.* hiányzása miatt ki ne essék a könyvből.

A NySz. szerkesztői azonban nem ezt a példányt dolgoztatták fel; nekik okvetetlenül egy másik, még pedig teljes példány állott rendelkezésükre. Hiszen a NySz. a most említett *L.* levélről is idéz Com. Vest. adatokat. Ilyenek pl. *ültetés* (planta), *utcza* (platea), *gyümölcsöskert* (pomarium), *hidacska* (ponticulus), *város konyhája* (popina), *örökös* (possefflor), *ital* (potus), *tanító mester* (praeceptor), *martalék* (praeda), *jutalom* (praemium). Mindezen szók a latin betűrend szerint a *planciae* és *privatus* közé esnek, tehát arra a levélre, a melyen az e két határ közti latin szók vannak nyomtatva.

Honnan vehették a NySz. szerkesztői ezt a teljes példányt s vajjon hol lehet az jelenleg?

SZILY KÁLMÁN.

Pirucs. Ez a furcsa szó *Rakovszky Sámuel*: „Rendes élet módja“ című munkácskájában fordul elő (Pest, 1776.). A fiatalság istentelenségét és élvezethajhzásását korholva így szól:

Ritkán jút eszében, a' buzgó Konyörnyörgés [olv. könyörgés]
Kedveseb' előtte a' pénz. 's *pirúts-zörgés*.

Szótáraink közül az egyetlenegy Kassaiban kerül elő (a MTsz. is oda utal): „*Piruts*: (Al-földi szó). Fedeletlen lógós kotsi: Essedum non tectum. Rhedula non tecta. syn. Ernyőtlen kotsi, Pilentum“. Egy darabig nem tudtam, hová tegyem ezt a szót, de úgy rémlett előttem, mintha vagy Bécsben hallottam volna, vagy legalább valami bécsi szövegben olvastam volna. Heinrich Gusztáv volt szíves figyelmeztetni *Seidl Gábor* bécsi költőre (1804—1875), ki költeményeihez maga irt magyarázó jegyzeteket; szójegyzékében csakugyan megvan a szó: „*Parutsch*, ehemal übliches, halbgedecktes, vierrädiges Fuhrwerk, dessen Dachtheil sich zurücklegen lässt; *Birutschgefährtlein* (rheda)“. En magam ilyesféle kifejezésre emlékezem: *Pirutschn-fuän* s ez valamilyen *Lustfahrt*-ot jelentett, könnyű kocsin a Praterbe, Schönbrunnba, szóval a *zöldbe*. — Világos, hogy a szó nálunk bécsi jövevény. — A szó további származásánál *Heyse*: Fremdwörterbuch-ja is elégséges felvilágosítást ad: „*Pierutsch* od. *Pirutsch*, fem. in Wien verderbt für *Barutsche* . . .; *Pierutschade* od. *Pirutschade* fem. eine festliche Umfahrt mit Prachtwagen und kostbarer Bespannung.“ — „*Barutsche* od. *Birutsche*, fem. (it. *baroccio*, v. l.

biróta, u. dies v. *birótus*, zweiräderig) ein zweiräderiges Fuhrwerk, eine Halbkutsche“. Olasz szótárakban csakugyan megtaláljuk: *baroccio* m. vagy kétkerekű kocsis, egylovas taliga. — Rakovszky Sámuelnek idézett sorai alkalmasint Mária Terézia korának fényes diszkocsikázásaira vonatkoznak, akkor kerülhetett e szó hozzánk, tudtommal azonban ma már nem él. — Heysé magyarozatát kiegészíthetjük Diez szótára alapján (Wb. I, 69): ol. *biroccio* (= *baroccio*) < lat. *birotum*-ból, s *-occio* végzetét a rokonjelentésű *caroccio* analogias hatása magyarázza (lat. *birotum*-ból az olaszban **biroto* lett volna). A *biroccio* mellett a velencei *birozzo* is átkerült a németbe *protze*, *protz*-(*wagen*) alakban.

Reforma. (MNy. 5:129). Megtaláljuk ezt a szót Faludi Nemes Urfi-jában is: „...senki sem birhatta reá, hogy az új *reformá*vál megalkudna.“ (Második közbeszéd, I. bekezdés végén.) Bellaagh Aladár, aki a Jel. Irók Isk. Tárában kiadta, a függelékben lévő szótárban így magyarázza: „*reforma*: az olasz *riforma*, politikai reform, t. i. változtatás, újítás.“ Igen valószínű, hogy Faludi a szót olaszból vette, bár az idézett szöveg eredetijében más kifejezést találunk: „...non fu mai possibile di persuaderlo a entrar ne' sentimenti del *nuovo governo*.“ Talán előkerül még a szó Faludi régebbi munkáiból is, a Nemes Urfit u. i. 1770-ben irta.

TOLNAI VILMOS.

Fagylalt. Lehr Albert a MNy. márcziusi füzetében erről a „Gefrorenes“ jelentésű új szóról megállapítja, hogy Mártonnak nemcsak 1803-i, hanem 1800-i lexiconában is megtalálható. De kimutatja azt is, hogy Toldy Ferencz kiadása szerint már Ráday Gedeon: „Török ifju éneke“ cz. költeményében is megvan a *fagylalt* személyragos főnév. Csakhogy, a mint bebizonyítja, ez nem egyéb, mint a *fagylaltan* ragos igenévi határozó sajtóhibás alakja (Lásd ugyanezt Tolnai Vilmóstól: Egy. Phil. Közl. 23:480. 1.).

„A *fagylalt* szó első előfordulta pedig — mondja fejtegetése végén — csak ezután fog kiderülni“. Azt hiszem, sikerült ezen első előfordulást megtalálnom, még pedig ugyancsak Ráday Gedeon ugyane költeményének ugyanazon helyén.

Tudvalevő dolog, hogy Ráday 1788. július 28-án megküldötte ezt a költeményét Kazinczynak* *Mechmet Éneke* címmel. Itt a kérdéses hely így szól:

Van Serbét, friss tej, Ráspia,
Van *fagylalt*, van megy-kotsonya.

És így van közölve e két sor Kazinczy „*Heliconi Virágok* 1791 esztendőre“ című versgyűjteményében is, hol ez ének Mechmet Dala néven jelent meg: 61. l.:

Van serbét, friss tēj, rásphia
Van *fagylalt*, van megy-kotsonya.

A vers eme kiadása sokkal hüebb a Kazinczyhoz írt levélbeli szöveghez, mint a Magyar Museum 416. lapján megjelent lenyomat. Amott csak három variánst találtam az egész költeményben (II.

* Kaz. Lev. 1:199. (Eredetije a M. Tud. Akadémia kéziratárában).

vers 4. sor; VI:5. és VIII:5.), míg az utóbbiban sokkal több van. (l. Kaz. Lev. 1:563—564). Ezért azt hiszem, hogy a *fagylalt* szó első előfordulását itt kell keresnünk, még pedig 1788-ból. Ez meg azt hozza magával, hogy a *fagylalt* szó alkotójának is Rádayt tartjuk.

A bonyodalmat a „Magyar Museum“ sajtóhibája (*fogyaltan*) okozta; Toldy pedig fokozta, mikor ezt *fagylaltam*-nak olvasta.

SIMAI ÖDÖN.

Körmagyar: „magyar körtáncz“. Szótárainkban a „körmagyar“ nem fordul elő, pedig e szó, valamint a fogalom is, a melyet jelöl, már 65—70 éves.

A negyvenes évek elején a szépirodalmi hetilapokban (Honderű, Regélő stb.), de még a napilapokban is hosszas és szenvedélyes vita folyt a tánczmesterek közt (Farkas, Szőlősi, Thúry, Kőhegyi) a „magyar vagy nemzeti körtáncz“-nak elsőbbsége felett, mert mindegyik magának vitatta a feltalálást és a tökéletesítését is. A kérdés akkor nem volt tisztázható, ma már igen.

1844-ben „őszhó 20-án íródott“ és 1845-ben jelent meg *Kilányi Lajos* kis füzeté (ma igen nagy ritkaság, egy példánya csak legutóbb került a M. T. Akadémia könyvtárába): *A Kör-Táncz*, melyet Szőlősi Lajos minden Tánczrész könnyen felfogható rajzolatával és magyarázatával előadta Kilányi Lajos nemzeti és ballettánczos és a nemzeti színház tagja. 6 Rajzolatokkal és egy zenemű melléklettel Bécsben 1845. Jaspersn könyvtárus tulajdona. Pesten Wágner József műkereskedésében.

Szőlősiről így szól: „S ekkor az előbb minden magasb körök-ből számkivetett nemzeti tánczunk is a köznépből ezen nemzetiségünk ós kamarájából napvilágra lépett.“ De az szabályozatlan volt, „míg Szőlősi Lajos fővárosi színházunk első nemzeti tánczosa 1841-ben egy kecses és igen könnyen betanítható *magyar körtáncz*-al ajándékozta meg ezen egyik nemzeti kincsünk barátait.“*

Tehát szerinte Szőlősi lett volna az első.

Azonban ez nem áll; mert egy debreczeni színlap tanúsága szerint „Farkas József Nemzeti Tánczművész“ illet már jóval előbb feltalált és 1836 április 30-án Debreczenben be is mutatott.

A színlapon alul t. i. így szól: *Nemzeti táncztanítási jelentés*. A víg társalkodás kellemei közt mely méltó helyet foglaljon a bájos tánczunk gyakorlott és ügyes tüneménye, eléggé tudva van Magyar nemzeti tánczunk minden neműek közt magossan kitűnik. Ezt én eddig nem is látott *korlátok közé szedvén* vagy a muzsikai felosztáshoz szabván a mostani kifejtettebb ízlésnek kívánságaival egyeztettem, sőt a magyar deli táncznak nemét a *körtáncz*szal (magyar quadrille) gyarapítván, ezt a társalkodási multságokban gyakorlatban is hozván, Bécs, Pest, Nagyvárad, Kolozsvár, Hazánk fővárosában ezzel a szüntelen egy forma keringő, több szédítő páros forgásokat, sőt még *nyargaltakat*,** ha nem mulandókká, bizonynyal felváltókká tettem.

E végre mindenkinek illő tisztelettel ezen kézségem azzal

* A füzet végén a zenemű-melléklet czime: „Első magyar körtáncz“ szerző Rózsavölgyi (azóta többször megjelent); de már 1847-ben ugyancsak Rózsavölgyi így czimezi: „Ellenzéki körmagyar“ (gróf Batthiány Lajosnak ajánlva).

** A galopp-nak akkori magyarosítása.

jelentem, hogy a körtáncz előbb négy pár személynek kellett; mind a körtáncz, mind a magányos táncz általános betanításáért 6 pengőt fizet. Velem való értekezéseiket vagy tudósításaikat tehetik a játék színiél. Tisztelő szolgáljuk Farkas József Nemzeti Tánczművész“.

Ez a legkorábbi adat (eddig) a magyar *körtáncz*-ra; és hogy az elsőség Farkast illeti meg, abból is kiténik, hogy egyidejűleg a budai színháznál (a pesti N. Sz. csak 1837-ben nyílt meg) Szőlősi még erről mit sem szól és csak magánytánczczal és „Mükedvelőkettős magyarral kedveskedik“.

Valószínű, hogy Petrichevich Horváth Lázár (a Honderű zenei és művészeti rovatát ő írta maga) vonta össze a *kört* meg a „magyar“-t* *körmagyarrá*. A Honderű 1843. évf. I. köt. 214. lapján olvassuk: „A *körmagyart* Nyitra szépei kellemmel és nemzeti lélekkel tánczolák“; u. o. 215. l.: „A *bájos körmagyar*“; II. köt. 18. lapon pedig egy tréfás cikkben már *Csárdásy, Keringei, Körmagyari* stb. urak szerepelnek.

Strauss János („Strauss der Vater“) 1843-ban Pesten jár; a magyar gárda táncmesterének *Gorszky*-nak choreographiájára Pesten hallott magyar motívumok után megírja a „Nádor-kör“-t** (Palatinal Tanz Op. 214); a negyvenes évek közepén már a kóta cím-lapokon is ott áll a „*körmagyar*“ Rózsavölgyinek, Travnyiknak (ámbar „jurátus magyar“ is sokszor), Szélessy-Breiternek sat. szerzeményein. 1847- és 48-ban már a tánczrendeken is „*körmagyar*“ van. (Egy igen szép tánczrendet közölt a Vas. Ujság 1908. évfolyama Rónaky Kálmán pécsi árvaszéki ülnök tulajdonából.) A „magyar körtáncz“ és a „*körmagyar*“ szó tehát Farkas József és P. Horváth Lázár nevével függ össze.

FABÓ BERTALAN.

Visszaperdül mint a gyűrű*** = úgy perdül vissza, mint a hogy az *elperdített* (és nem *elgurított*) gyűrű szokott visszaperdülni. Ha ugyanis a síma lapon, pl. asztalra állított gyűrűt a felém eső részén ujjam hegyével megnyomintva elperditem, akkor a gyűrű egyidejűleg előrehaladó és visszafelé forgó mozgást kap. (Ugyanaz, mint a billiárdban az ú. n. *rekuzé*.)

CSEFKÓ GYULA.

* Magyar = rövid, elvont megjelölése a magyar tánczdarabnak, sőt minden magyar stílus zenedarabnak külföldi mintára. Ahogy külföldön a zenészek csak röviden „Allemande“, „Anglaise“, „Polonoise“ néven nevezik az illető zenedarabokat, úgy nálunk is már a század elején „Hongroise“-nak nevezik, régies helyesírással „Hongraise“-nak is. Pl. Kauer Ferdinánd: XII. Hongroises pour le couronnement de S. M. Maria Ludovica. Vienne 1808. (Magyar királynéva koronáztatott Pozsonyban 1808-ban). A mikor magyar kótacím-lapok kezdtek feltűnni, kialakult a „magyar“ elnevezés, sokszor jelzővel pl. „érzelgő magyar“, „fellezgő magyar“ (Rózsavölgyi), „friss magyar“.

** Nádor-Kör Uj-Társas Táncz szerző *Gorszky* Miksa, zenéje Strauss János cs. k. udvari táncz-vigalmi zene igazgatótól — Palatinal Tanz — Nach ungarischen National-Melodien componirt für das Piano-Forte von Johann Strauss. Neuer Gesellschafts-Tanz 214-tes Werk (Wien Tóbiás Haslinger Witwe und Sohn No. 10.741.). Köszöntés. Látogató. Hódolat. Nagy séta. Ujjongó. Zárlat. †

*** Vö. MNy. 5 : 75.

ADATOK NYELVÜNK UJABB FEJLŐDÉSÉHEZ.*

(1907.)

„Fölkászkalódott egy öreg ember az asztal mellől.“ B. H. V. 19. 1. (Szemere György tárczája.) Máshol: felkászmalódott, feltápázkodott, nagy nehezen felállott).

„Sándor megfeszengett szűrében.“ Eddigelé csak a „feszengeni“ egyszerű alakban volt használatos; tehát a jelen esetben körülbelül „feszengeni kezdett szűrében“. — De a „megfeszengett“ igen jó kifejezése annak az árnyalatnak, a midőn teste csak mintegy láthatatlanul megborzongott a szűr alatt. Ezt bizonyítja a következő folytatás is:

„Igen nagy az én sorom, tekintetes uram — motyogta s összedídergett, mint a lázbetegek.“ (U. o. 2. l.)

„A szerző mindent meglát, kiköt, kikotor, a miben *formanyelve* megszólal“ B. H. V. 19. 31. Berczik Árpád ismertető cikke Malonyay Dezső „A magyar nép művészete“ könyvéről.

„Azok a névtelen művészek, a kik minden oktatás nélkül fāragják, cifrázzák, festegetik a házát, a kapukat, a „*bentájékot*“ (a mit mi nobilesan intérieurnek szoktunk nevezni). (U. o.)

„A hídfőnél ült a *réház* vadszölővel befuttatott kis tornáczán a vámszedő“ B. H. VI. 2. 1. Sebők Zs. tárczája = *Révház*.

U. o. „Az avatott szem ugyanis abban az egyhangú, egyformának látszó *gombakalap*, fejkendő stb. tengerben is — mely hetivásáronként áthőmpölyög a hidon, meg tudja különböztetni az eltérő vonásokat.“

„Valamelyik megyei úr könnyű csészán *elvillámlott* előtte“ (t. i. a vámszedő előtt). U. o.

„A hidat kinyitották s a nyiláson nagy hullámmal *átcsobog* a hajó.“ (U. o. 2.)

„A kocsi neki *csörömpölt* a hidnak.“ (U. o. 4.)

„A honvédség is megsínyli a katonai kérdések sajátos *elzárulását* (— elposványosodását.) P. N. V. 23. 1.

„Szeretne ismeretei tārából valami érvert *előkotorni*, a mivel bizonyít-hasson.“ P. N. V. 26. 18.

„Hát *ippeng* ezen szándékomból támadt.“ M. O. V. 28. 1. (Koncz Ákos tárczája, Debreczen.)

„A zavaros beszéd értelmetlen *összeszegygyválása* volt a gondolatoknak.“ M. O. V. 30. 6.

„A helyzetet annyira elferdítik, valótlanságokkal *telespéklik*.“ M. O. VI. 2. 2.

„A *bársonyszemű* ember.“ Zboray Aladár tárczái czime. M. O. IV. és V. = álmatag, bársonyos tekintetű ember.

„Elkezde őt csendesen *piimaszolni*, de az meghallotta és *visszapimaszolta* őt.“ P. N. VI. 2. 15.

„Átszaladt a szomszédasszonyhoz, hogy *megetanácskozza* vele az esetet.“ „A Hét“ VI. 2. 371.

„Az ötödik (orvos) fāt *vágatott* (velem), A hatodik hegynek *kur-tatott*“ (engem) = ösztökélt, nógatott. P. N. VI. 2. 41.

„Többet nem beszéltem. mert ke-llemetlen volt nekik és *lehurrogta*.“ M. O. VI. 5. 5

„Ne illesd *mordáliomsággal* az én Istenemet.“ (Káromlással?) M. O. VI. 5. (Rexa Dezső tárczája.)

„A nyakas kuruczból csakhamar *lāgygerinczű* labancz lett.“ M. O. VI. 6. Hock János vezérczikke.

* Rövidítések: B. H. = Budapesti Hirlap; E. U. = Esti Ujság; P. N. = Pesti Napló; P. H. = Pesti Hirlap; M. O. = Magyarország. A római számok a hónapokat, az arab számok a napokat; az utána következő szám az illető hirlap oldalszámát jelenti. U. o. = ugyanott. V. ő. = vesd össze.

„Nem tudtam, hogy *egyhosszában* utáznunk Párisból Rómába.“ P. N. VI. 5. 22. Vö. egyfolytában.

„Magsodorta keskeny, *kunkorgós* bajuszát.“ P. N. VI. 5. 1. (tárca.)

„A herczegnek *macskabajusza* van.“ U. o. VI. 7. 12.

„Azt, hogy itt *skatulyázzak*, hogy ezt fizettem ebből és mást abból, — megtehetném, de ez nem volna komoly dolog.“ P. N. VI. 7. 8. Tisza István beszéde a zárszámadási bizottság előtt. Ertelme az volna, hogy részletesen, tételenként felsorolja a kiadásokat.

„En meg egészen *pafl* vagyok (= a meglepetéstől odavagyok). B. H. VI. 9. 1. (tárca.)

„Minek csinálsz ilyen *májusfát* magadból, ha kirándulásra megyünk?“ (U. o. 2.)

„*Göndörfürtü* szép gyermek volt.“ (U. o. 3.)

„Egy kis *múlángolástól* eltekintve, szerelem nem volt köztük.“ B. H. VI. 9. 3. (tárca.)

„Egyikünknek sem kell *mártírarczot* vágnia.“ (U. o. 4.)

„Soha sem fog engem látni a cselelésem mögött mérgesen *áspiskodni*“ (= gyűlölködni) (U. o.).

„*Észbekaptam*. Magsajdítottam, hogy istentelen szándékaik vannak. Kakas Márton VI. 9. 10. „Magyarország Amerikában“. Szemere György regénye.

„Bécs tanácsa *saktól* tilalmat adott ki, melyben azt követelte, hogy a marhát *saktolás* előtt fejbéütéssel elkábítsák.“ M. P. VI. 13. 8.

„A magyar nyelv kedves nekünk idehaza is; de százzszorta *kedveséges*, ha idegenbe halljuk megcsendülni.“ B. H. VI. 13. 11.

„Privilegiumot vett magának a *hó-bortériákra*.“ M. O. VI. 14. 5.

„Sokszor *kisértett fel* a terv, hogy a Margitszigeten játékbank állítsásék fel.“ Magy. Estilap VI. 25. 3.

„Az aljegyző *felhördült* ijedtében s egyetlen ugrással az ajtónál termett.“ (M. O. VI. 24. 2.)

„E tények őt a kriminálhistória *döbbenetesen* nagy alakjává avatják.“ A Nap VI. 26. 1. (Vezérczikk.)

„Negyvenöt éves korában *megözevgyülvén*, feleségül kérte őt.“ M. O. VI. 26. 4.

„Ilyen óriási *elmerugaszkodásnak* akadjon hívője ebben az országban!“ P. N. VI. 27. 10.

„Minthogy nincs igazolva vagy *valószínűsítve* a vád tárgyává tett cselekvény.“ Magy. Hirlap VII. 5. 6. (Mentelmi bizottság jelentése).

„Apró *versikéiben* fejtette ki minden erejét.“ Tudós Nők. Ford. Gábor Áron Magyar Könyvtár. 7. 6. lap.

„Mind ez az ügy *széle-zerzte* függőben van.“ P. N. VII. 14. 6.

„*Szöszemérmes* öreg plébános.“ P. H. VII. 18. 1.

„Ennek az *elmecsátározásnak* befejezte után következett az esküdek verdiktje.“ P. N. VII. 28. 11.

„A pénztárcazt (a zsebtolvaj) a vasuti kocsi folyosóján *elcirkalmazta*.“ Magy. Estilap VII. 31. 3.

„Időnként olvasunk ígért, tervezett, tanulmányozott és *megankévezett* munkáslakóházakról.“ E. U. VIII. 2. 1. (Vezérczikk.)

„Valahányszor a függetlenségi pártban az önfentartás ösztöne kissé *megberzeng* és szóba mereszkedik.“ P. N. VIII. 4. 2. (Vezérczikk.) — Nem azonos a megborzonggal. Ez utóbbi félelemből származó rázkódás, az előbbi pedig a dühből. — Egyébiránt a Czimjegyzékből a *megborzong* is hiányzik.

„A csavargó arca piszkos volt; bajusza és haja *összecsapzódott*.“ P. N. VIII. 16. 1. (tárca) = a víztől egyes fonatokba összeragadt.

„Csapatait *jöleve* készíti a harcra.“ (P. N. VIII. 18. 4.)

„*Osztálykodás*.“ Új Idők VIII. 18. 187. Péczely József cikkének czíme. U. o. a szövegben: „úgy egyeztünk mög (testvérek), hogy ma *osztálykodunk*“ = a hagyaték elosztása.

„Útját állta a hivatalban a *sürgetőlözöknek*, protektoroknak, akarnokoknak.“ P. N. III. 27. 21.

„Szinte *beleöregszik* arcának kifejezése, a mint el-elkinlódik a lelkén átvonuló érzésekkel.“ P. N. VIII. 31. Homok tárcaja.

„A kiegyezési tárgyalásokon nem lehetetlen, hogy a háttérben történt valami, osztrák takarodó-e vagy magyar *derekebeadás*, még nem lehet tudni.“ P. N. IX. 12. 3.

„Szép lassan valamennyien *beszelszeltek*.“ P. N. IX. 12. 12. Tarkakrónika; = lerészegedtek.

„*Legurnyasztotta* fejét és bambán nézett ki az ablakon.“ M. O. IX. 15. 4. Zboray A. tárcaja. — *Legörnyesztette* fejét. A Czimszótárból ez utóbbi is hiányzik.

„Egy szittya (paraszt) odahuján-totta.“ B. H. IX. 15. 13. — odakiáltotta (Szeged).

„Egy engedésem osztrák kiegyezést Lueger pártja nem fog megszavazni.“ Az Újság IX. 22. 1. t. i. engedményekkel teljes kiegyezést.

„Erkölcs, mértéktartás és az efféle avétságok.“ Az Újság IX. 22. 8. (Quintus) = avétságok.

„Hiszen látva-látjuk: megtévelyt-hetők a munkásokat tajtékozó svádájukkal.“ B. H. IX. 29. 1.

„Kergessék el a nemzetrontó elemeket.“ (U. o. 2.)

„Határozottan lekeveselte barátnőit.“ M. O. X. 4. 1. (Tárca) = *Lekicsinyelte*, lekisebbitette.

„Elmondta rólam, hogy korcsmátólélek, részeges vagyok, kártyázom, stb.“ M. O. X. 6. 25. (beszély.)

„Azért varrták a nyakába azt a ragadványnevet, hogy fahitű.“ Fehér Kereszt naptár 1908. évre 76. lapon. Móra István beszélye. (Szeged.)

„Ott pörölgjön, ott vitályoskodjon valakivel.“ (U. o.)

„A mostvaló bérese is hét esztendeje szolgálja őt“ = jelenlegi bérese.“ (U. o.)

„Vélem együtt a komámasszony se *mosifarsangi* menyecske már!“ (U. o. 78.)

„Ketek, emberek, összeakaszkodtok.“ (U. o.) „Együtt lánykodtunk a komámasszonynyal“ = Egy időben voltak leányok, egykorúak. (U. o.)

„Szinte azt horkogták a lovak is.“ (U. o. 79.)

„A tanyából végtülem nézték (a kocsi) elakadását“ = végignézték. (U. o. 82.)

„Mégfogta a felesége feléaló könyökét.“ (U. o.)

„Irodista szép írással egy gyárba

felvétetik“ E. U. X. 17. 4. hirdetés. V. 6. dalárdista stb.

„Egy-kettő vetett véget (a párttagok közül) a *figyelődésceinek*“ (várakozó álláspontjának). P. N. X. 18. 3.

„Az ifjú számárságok idejében, a mikor még rimek közé szorított alanyi *nyögedelmeim* jelentek meg a vidéki újságokban.“ P. N. X. 31. 1.

„Kissé *megbiggyedt* az ajka.“ B. H. XI. 3. 4. Szemere Gy. tárczája (önkéntelenül biggyesztette az ajkát kicsinylése jeléül).

„A népet az éhség és nyomor segítségével akarja *forradalmosítani*.“ P. N. XI. 6. 7. (= forradalomra ingerelni.)

„*Fejest* ugrik a hideg fürdőbe.“ P. N. XI. 8. 9. (= fejfelé.)

„...melyet (a hadiparancsot) a tisztikar *megállusztáltat* és *megzenésített* a tisztikaszinó számára.“ P. N. XI. 17. 6.

Mozi pl. Királymozi. (Király-u. 83. sz.) A pesti nép nyelvén a mozgóképek színháza.

„Rám nézett a *szeme csücskéből*.“ B. H. XI. 21. 1. Szemere Gy. tárczája.

„Föl kell kelni hajnalban (a párbajhoz); *segédek* után kell *csaflagni*.“ (U. o.)

„A derék hajdúk *vasvillaszemmel* néztek rá.“ P. N. XI. 21. 14.

„Testidomái fejlettek voltak, *kirajzolódtak*.“ P. N. XI. 24. 39. regény.

„Durván *összerötta* ezt a darabot, de *összerötta*.“ B. H. XI. 24. 14.

„Igen sok *kivándoroltnak* lehetővé teszi a *visszarándulást*.“ P. N. XI. 26. 3. (Ennél jobb a visszavándorlás).

„*Letörülközött* a szónokok táblájáról.“ P. N. XI. 27. 5.

GÖNCZY BELA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Gabecz-gyökér*, *Gabicz-gyökér*?
A gabecz, vagy gabicz gyökeret ó hájjal ószve kell törni és flastromot belőle csinálván, azzal kell kötni. (Orv. K. 45.) E szó különben *gavez-gyökér* alakjában

már Frankovithnál is előfordul. (Eöreg gauzez gyöker leuele viragostul. Lásd: M. Term. Tud. Társ. Évk. I. 96.)

**Galambicza*: keserű gomba; *agaricus piperatus*; pfefferschwamm.

(Veszelszki 103.) „Ezt a gomba nemét a mezei emberek belől sóval meghintik, a marhaganéj eleven szénén meg-fonynyasztják és a mikor ott jól meg-levesültt, melegen úgy eszik meg, és enge-met-is kínáltak véle, nevezetesen a tárkányi marha-járáson. Ditsérje a kinek tetszik, de én azt mon-dom, hogy így a gomba igen otromba“ (u. o.) A G. szó külön-ben igen régi; már Clusius (Fun-gorum in Pannon. observ. brev. hist., cap. I. gen. XIII.) említi a *kék G.-t* (blau teubelinge; képét is adja); a *vörös G.-t* (rot teube-linge); a *fekete* és a *varos G.-t* (rauhe t.).

Galambócz-fű: verbena; eisen-kraut. (1745; Torkos, 8. lap.)

**Galambszínű róza*: rosa Da-mascena. (1745; Torkos, 3. lap.)

**Galgant*. Reá metélj petresely-met, malosa szőlőt, galgantot (Radv. Szak. 113.). Mai neve: rhizoma galangae minoris, vagyis az *Alpinia officinarum* Hance nevű chinai növény tőkéje, melyet régen füszerül, gyomorerősítőnek használtak.

**Gáliczkő-spiritus*: spiritus vitri-oli. Rácz: Borb. 174. De már a XVI. sz. végén is szerepel: *gá-liczkő-olaj* néven. (Ilyenkör legyen neked igazán elkészítetett gá-liczkő olajod; Radv. Szak. 263.) Mai neve: angolkénsav, vitriol-olaj.

**Gáncza*: lásd Hariska.

Gánya-virág: flores genistae. (1745; Torkos, 3. lap.)

**Gelegenye-fa*: galagonya. Gele-gegye fa, deákul acuta spina. (Orv. K. 72; kétszer.)

**Gelicze-tüske*: iglicze-tövisk. (Csapó 120.) Mai neve: *Ononis spinosa* L., tövises iglicze.

Gelyva: laskagomba? Lásd: Veniczfa.

Genyetségmadzag: lásd *Kérő*.

**Gém-háj*: axungia ardeae, rei-herfett; graisse de héron. Hajdan aranyér ellen használt gyógyszer. (PP. Pax, 163.)

**Gémlábú gomba*. (A XVI. szá-zadból; Radv. Szak. 223.) Nem sikerült megállapítanom, hogy milyen gomba értendő alatta.

**Gilisztafű*: santonicum. (Frick.)

**Giliszta-por*: semina (helyeseb-ben: flores) cinae, citvor-virágok. Meg-annyi geleszta port (semen cinae) tégy hozzá (PP. Pax 157.)

Giliszta-üröm-mag: flores cinae; zitwersaame. (Csorba: 42.)

**Gímuyelvű fű*: scolopendrium (Veszelszki 400.)

**Gispán*: grünspan. Lásd *Zöld görög*.

Git. Lásd: *Fekete mák*.

**Gólyahügyfű*: asphodelus luteus (Veszelszki 79). V. azt mondja, hogy a Kemenesen és a Farkas erdején használja a nép ezt a kifejezést.

**Gombókás csalán*, olasz csalán: urtica pilulifera (Veszelszki 448.)

**Gomborka*, körköly: myagrum sativum (Veszelszki 361.)

**Gömbölyeg-szegfű*: fructus amo-mi (Mátyus IV. 355.)

**Görög bab*, görög széna-mag: semen foenu-graeci; bockshorn-saamen. (Torkos, 11. lap.)

Görög fehér: plumbum carbo-nicum, cerussa, szénsavas ólom, bleiweiss. Görög fejjérel törd-öszve erősen (PP. Pax 163.) Görög fejjér vagy fejjér görög, bleyweiss (Ts. M. — Sz. K.)

Görög széna: Trigouella foenum graecum L., lepkeszeg. Görög széna magot törj meg aprón (PP. Pax 236.) Görög-széna magot aprón megtörvén (u. o. 284.) U. o. 286.

**Grófné-íre*: unguentum comi-tissae. Grófné íre... igen hasz-nos a folyó sülyben, ha azzal vékonyát és farát gyakorta kenik (PP. Pax 168.). Kénsavas czinket tartalmazó kenőcs.

**Gumma*: gummi, mézga. Gum-mák, balsamokok és egyéb ke-ményített nedvességek. (1745; Torkos, 5. lapon és számos más helyen.)

Gummi-fa: euphorbia officinarum. Rác:z : Borb. 164.

**Gyalog olajfa*: farkas boroszlán; daphne mezereum. Gyalog olajfa gyökér héja: cortex meze-rei radiceis; kellers hals-wurtz-rinden (1745; Torkos, 2. lap). Gyalog-olajfát a deák orvosok Chamelaeanak nevezik (Váli 13.)

**Gyapota*: gossypium, vatta. Itt láttam holdakkal teremni az gyapotát vagy pamutot (Sz. 1889. 464.)

**Gyenge-gyökér*: Polygonatum officinale All.; orvosi sülyfű, Salamon pecsétje. Mossák... gyenge gyökér vízzel (Sigillum Salamonis) vagy pedig a tehén-ganéjnak vedd vizét (Aqua omnium florum). PP. Pax 259.

Gyékényfű; lásd *Öreg káka*.

**Gyöngy*: bimbó. Végy cardui benedicti gyöngyét, májusban szedettet. (Orv. K. 29.) Vö. PPBl. Gemma: drága kő; item: fakadás, bimbó, szem.

**Gyöngyczégér*: Végy tölgyfa-gyöngy-tzégernek porrá törtet és megszitált leveléből 2 latot. (Szind. 12. l.) A szemben álló német

szövegben „*Aichenmiszbel*“ felel meg a gyöngy-tzéger-nek. Mivel-hogy a tölgyfán leggyakrabban a fakín, Loranthus europaeus L. élösködik, első sorban erre kellene gondolnunk a *gyöngyczégér* magyarázatakor; de mivel a német köznép Eichenmispel és Eichenmistel névvel a fagyöngyöt, Viscum album L. is illeti (Holfert, 50. l.), s mivel ez utóbbit hajdan Viscum quercinum-nak is nevezték, ennél fogva ezt sem zárhatjuk ki.

**Gyövötény*, növötény (Veszelszki 454). Mai neve: apró szulák; Convolvulus arvensis L.

**Gyözedelmi fű*: victorialis. (Frick.)

**Gyözüdelmes gyökér*: radix victorialis longae; allermanns-harnisch-wurtzel. (Torkos, 10. l.)

Gyülep: julep.

Gyürü-fa, farkas-hárs: gnidium, coccognidium. (1745; Torkos, 4. l.) Mai neve: Daphne mezereum L., farkas boroszlán.

KÓSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

A debreczeni ref. főiskola f. évi márczius 25-én iktatta be ünnepélyesen tavaly választott két tanárát: *Pápay József* és *Darkó Jenő*t. Ez alkalommal *Pápay József* „A finn-ugor nyelvtudomány története Gyarmathi Sámuelig“, *Darkó Jenő* pedig „A görög philologia feladata és célja“ című értekezéssel foglalta el tanári székét. *Pápay* először is azokat a XVI. század előtti törekvéseket rajzolta, a melyek célja az óshazában maradt magyarok felkutatása volt, majd Miechow András, krakói kanonok művéről szólt részletesen; végül Gyarmathi Sámuel nyelvészeti, illetőleg nyelvrokonsági nézeteit ismertette. *Darkó Jenő* azt fejtegette, miként kell változnia különböző korokban a görög philologia feladatának és céljának.

Kitüntetés. Wichmann György jeles finn nyelvtudóst, a kinek folyóiratunkban is több cikke jelent meg, a helsingforsi egyetemen a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány nyilvános rendkívüli tanárának nevezték ki.

Finn-ugor kézikönyv német nyelven. A Magyar Nyelv januári számában ismertettük Simonyi Zsigmond „Die ungarische Sprache“

czímű munkáját, a mely a magyar nyelv szerkezetét és történeti fejlődését ismerteti meg az érdeklődő külföldiekkel. Most ismét egy újabb hasonló czélzatú német nyelvű munkáról adhatunk hírt, a mely a finn-ugor összehasonlító hang- és alaktan főbb eredményeit fogja a magyarul és finnül nem tudó nyelvtudósok számára összefoglalni. A Lipcsében megjelenő „Sammlung Göschen“ szerkesztője ugyanis felkérte Szinnyei József egyetemi tanárt, Társaságunk alelnökét, hogy vállalata számára, melyben már több kitünő nyelvtudományi kézikönyv, ill. vezérfonal jelent meg (pl. Meringer-től: Die indogermanische Sprachwissenschaft; Zauner-tól: Die romanische Sprachwissenschaft; Bernecker-től: Russische Grammatik, stb.), írjon egy 10—12 íves összefoglaló munkát, a mely a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány legfontosabb eredményeit a külföldi nyelvtudósok számára is hozzáférhetővé tegye. Szinnyei munkáját, a mely az ősszel fog sajtó alá kerülni, annál nagyobb örömmel üdvözölhetjük, mert eleddig ilyen összefoglaló munka (Szinnyei „Magy. Nyelvhasznítását“ kivéve, a mely azonban inkább hallgatói számára készült s a magyar nyelvből indul ki), magyar nyelven sem állott rendelkezésünkre.

NÉPNYELV.

I.

Tekintetes Szerkesztőség! Mint a magyar nyelv jelenségei iránt érdeklődő debreczeni emberek, mi is olvastunk arról a nyelvészeti vitáról, a mely Lehr Albert nyelvtudós és több debreczeni tanár közt folyt az *ül-ül* ragos határozók használatá fölött. Azt is olvastuk, hogy egy debreczeni származású úri ember: Dr. Muraközy Károly budapesti tanár kinyilatkoztatta, hogy gyermekkorából biztosan és jól emlékezik ilyen kifejezésekre: *képül* törülte, *szájul* vágta, *torkul* fogta, *orrul* ütötte, *nyakul* teremtette, *szárnyul* lötte, *czombul* találta, *farul* rúgta, mint a melyek a debreczeni népryelvben általánosan használatosak volnának.

Mi, a kik szakszerűen nem foglalkozunk nyelvészettel, nem akarunk a vitába beleszólni, nem is azért szólalunk meg, hogy igazságot tegyünk Lehr Albert és a debreczeni tanárok között, de dr. Muraközy Károlynak, a ki nemcsak földink, hanem sokunknak jó barátja is, emlékezését nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül. Mi ugyanis, a kik kevés kivétellel szintén itt Debreczenben születünk vagy legalább e városban növekedtünk és a kik vagy már származásunknál fogva teljes mértékben, gyermekkorunktól kezdve ismerjük a debreczeni nép nyelvét, vagy foglalkozásunkból kifolyólag sokat, mondhatni mindennap érintkezünk a debreczeni néppel, soha egyetlenegy tősgyökeres debreczeni ember szájából sem hallottuk a dr. Muraközy Károly által említett kifejezéseket; ellenben a leghatározottabban állíthatjuk, hogy az idézett kitételeket kivétel nélkül *n*-raggal használja a debreczeni nép és a környékbeli hajdúság is, így: *képen* törülte, *szájon* vágta, *torkon* fogta, *orron* ütötte, *nyakon* teremtette, *szárnyon* lötte, *czombon* találta, *farba* rúgta.

A nyelvészeti vitába egyéb tekintetben nem bocsájtkozva, ennyit az igazság, a debreczeni és vidéki népryelv helyes ismerete érdekében szükségesnek tartottunk nyilvánosan elmondani.

Ezzel maradtunk a Tek. Szerkesztőség iránt Debreczenben, 1909 márczius 1. Kiváló tisztelettel:

Dr. Boldisár Kálmán, r. főkapitány-helyettes, Csóka Sámuel, városi tanácsnok, Dávidházy Kálmán, ipartestületi elnök, Hódy Béla, ref. egyház

levéltárnoka, Király Gyula, városi gazdasági tanácsnok, Király József, gazdálkodó, Id. Komlóssy Arthur, takarékpénztári aligazgató, a Csokonai-kör alelnöke, Dr. Komlóssy Pál t. rendőrkapitány, Könyves Tóth Kálmán, ref. elkész, Dr. Könyves Tóth Mihály, mezőrendőrkapitány, Dr. Körösy Kálmán, a „Csokonai-kör“ ügyésze, Lovász János, takarékpénztári titkár, Medgyaszay Miklós, városi árvaszéki ülnök, Mille Pál, t. rendőrkapitány, id. Pálffy Gábor, földbirtokos, id. Rác Lajos, gazdasági titkár, Sámly Béla, biztosító intézeti tisztviselő, Simon István, ref. igazgató-tanító, Simon Miklós, rendőrkapitány, Szabó István, városi adópénztárnok, Szele György, ref. lelkész, Dr. Tüdös János, takarékpénztári ügyész, a „Csokonai-kör“ alelnöke, Udvarhelyi Géza, város-gazda, Vecsey Zoltán, földbirtokos, Zoltai Lajos, városi múzeumi ör.

II.

Az -ul-ül ragos határozókhöz. (Vö. MNY. 4:483.) Kirnbergerné Kósa Ilona úrnő, ki kolozsvári születésű és 9 éve lakik Szolnokon, itt a következő kifejezéseket hallotta tanítványaitól: „*Fejül* vágta, *szemül* csapta, *szájul* csapta, *orrul* ütötte, *kéjül* teremtette, *nyakul* vágta, *halántékul* ütötte, *vállul* fogva, *torkul* ragadta, *kézül* vezette“. Magam pedig tanítványaim*ajakáról a következőket jegyeztem fel: 1. János vitéz *fejül* találta az óriás királyt (egy rákóczi-futól); 2. *szául* verlek (egy szolnoki futól); 3. *lólul* ül (egy hernádpetri futól); egy tanítványomat pedig esztergomi származású anyja úgy *orrul* ütötte, hogy . . .“ Szolnok, 1909 márczius 28. Dr. SZIDAROVSKY JÁNOS, áll. főgimnáziumi tanár.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

VII. közgyűlés

1909 január 19-én.

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinneyi József alelnök, Gombocz Zoltán titkár; Asbóth János, Baros Gyula, Concha Győző. Csánki Dezső, Erdélyi Lajos, Frecskay János. Gulyás Pál, Gyomlay Gyula, Heinlein István, Herman Ottó, Horger Antal, Jambrikovics László, Karl Lajos, Katona Lajos, Kertész Manó, Komáromy Lajos, Lampérth Géza, Lehr Albert, Melich János, Nagy Gyula. Orbán János, Pais Dezső, Perényi Adolf, Putnok Imre, Simai Ödön, Szeremley Császár Loránd, Szívos Béla, Tolnai Vilmos és Vikár Béla tagok.

1. Lampérth Géza felolvassa „A kurucz-kor magyar nyelvéről“ cz. értekezését.

2. Az elnök megnyitván a tulajdonképeni közgyűlést, jelenti, hogy a választmány a megüresedett jegyzői állásra egyhangúlag Horger Antal rendes tagot jelölte és hogy Melich János v. tag indítványt nyújtott be, hogy a vidéki v. tagok száma 9-ről 12-re emeltessék fel. A decz. 15-én tartott v. ülés Melich János indítványát elfogadta, s a három új helyre egyhangúlag Pápay József (Debreczen), Pap Károly (Debreczen) és Dézsi Lajos (Kolozsvár) r. tagokat jelelte. Az alapszabályok értelmében végre a vál. tagok egyharmada is kisorsoltatott s választás alá kerül.

Az elnök indítványára a közgyűlés a szavazatszedő bizottságba Tolnai Vilmos elnöklelte alatt Putnok Imre és Szeremley Császár Loránd tagokat küldi ki.

3. Gombocz Zoltán felolvassa titkári jelentését a Társaság 1908. évi működéséről (1. a mellékleten 1. alatt). — Tudomásul szolgál.

4. Vikár Béla felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését (1. a mellékleten 2. alatt). — A közgyűlés a jelentést elfogadja s Tiringner Béla pénztárosnak az 1908. évre a felmentést megadja.

5. Az elnök előterjeszti a választmánytól elfogadott 1909. évi költségvetést (l. MNy. 5:143). — A közgyűlés változtatás nélkül elfogadja.

6. A szavazatszedő bizottság elnöke kihirdeti a szavazás eredményét. Jegyzővé megválasztatott Horger Antal 31 szavazattal; kapott még Melich János és Szeremley Császár Loránd 1—1 szavazatot. Budapesti választmányi taggá lettek: Asbóth Oszkár (32), Csapodi István (31), Erdélyi Lajos (31), Gyomlay Gyula (32), Nagy Gyula (32), Négyesy László (32) és Széll Farkas (31) szavazattal; szavazatot kaptak még: Szeremley Császár Loránd (5), Baros Gyula (1), Lampérth Géza (1); b) vidékiek: újra megválasztottak Csengeri János (33), Erdélyi Pál (33), Szilády Aron (33) szavazat; új vál. tagokká (Melich János indítványa értelmében) Dézsi Lajos, Pap Károly, Pápay József 33—33 szavazattal.

7. Katona Lajos indítványára a közgyűlés elhatározza, hogy a tisztikarnak sikeres működéséért köszönetét fejezi ki.

8. Az elnök a közgyűlést berekeszti.

Jegyzőkönyvi mellékletek.

1. Titkári jelentés. Midőn tisztemhez képest a mult év történetéről rövid jelentést teszek, mindenekelőtt örömmel kell kiemelnem, hogy az 1908. évben — legalább az anyagiakban — jóval kedvezőbb eredményt mutatunk fel, mint a megelőző esztendőben.

1907 végén az alapító tagok száma 28, a rendes tagok és előfizetők száma 848 volt. A mult közgyűlés óta, alapító tagjaink közé időrendben a következők léptek be:

Győr: a pápóczy prépostság könyvtára,

Kolozsvár: Magy. Nyelv. Seminarium,

Budapest: Országos központi takarékpénztár,

Gombocz Zoltán tanár,

Gróf Mailáth Gusztáv Károly v. b. t. t., erd. püspök.

Velük az alapító tagok száma 33-ra emelkedett. A rendes és pártoló tagok és előfizetők száma 1908 december havában 898 volt, a gyarapodás a megelőző évhez képest 55. Hálás köszönettel kell megemlékeznünk e helyt is a nagyméltóságú Vallás- és közoktatásügyi miniszter úrról, a ki a Magyar Nyelvre 1000 kor. erejéig előfizetett, s ezzel társaságunkat nemcsak anyagi támogatásban, hanem erkölcsi elismerésben is részesítette.

A halál a mult évben is kérélelhetetlenül pusztított sorainkban. Elvesztettük Erdélyi Károly, Falk Miksa, Kolumbán Samu, Póra Ferencz, Schönherr Gyula, gróf Széchenyi Ferencz és Than Károly tagtársainkat s csak a mult héten temettük el Joannovics Györgyöt, a magyar nyelvtudomány neoztorát, Társaságunknak kezdettől fogva alapító és választmányi tagját. Joannovics György négy évtizeden keresztül volt a magyar nyelvtudomány lelkes bűvara. Erős logikára, éles megfigyelő tehetségre valló czikkei, tanulmányai, a melyek a Nyelvtudományi Közleményekben, a Magyar Nyelvörben s az Akad. Értekezések közt jelentek meg, egy-két kivétellel mondattani és nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkoznak. A Magyar Nyelv tavalyi évfolyamában megjelent czikke élénken bizonyítja, hogy az a lelkesedés és aggodó szeretet, a melylyel nyelvünk fejlődését vagy romlását kísérte, még élete utolsó éveiben sem aludt ki szívében. Ravatalánál a Magy. Tud. Akadémia és a Magy. Nyelvtudományi Társaság nevében elnökünk intézett búcsúszót az elköltözöttökhöz.

Még egy kegyeletes tetről kell megemlékeznem, a melylyel Társaságunk egy másik elhunyt jelesünk, Szarvas Gábor emlékének hódolt. A május 12-én tartott választmányi ülés Szigetvári Iván indítványára elhatározta, hogy kérvényt intéz a székesfővárosi Közmunkák Tanácsához, hogy vagy a Délibáb-utcát, a hol Szarvas Gábor élt és meghalt, vagy valamely más utcát Szarvas Gábor nevéről nevezzék el. A Tanács helyt adott kérésünknek s értesítette elnökünket, hogy az I. kerületi Szarvas-utcát Szarvas Gábor-utczá-nak nevezte el.

Folyóiratunkban, a mely a múlt évben 30 és $\frac{3}{4}$ ivnyi terjedelemben jelent meg, az állandó rovatokat nem is számítva, 49 nagyjából magyar nyelvtörténeti kérdéssel foglalkozó cikk, értekezés látott napvilágot. A munkatársak száma 75 volt, s köztük, a mit örvendetes jelenségül említek, néhány új névvel is találkozunk.

A múlt évben 6 felolvasó ülésen 9 tagtársunk tartott felolvasást. Február 11-én, a közgyűléssel kapcsolatos felolvasó ülésen Lehr Albert mutatta be „Pénzüll és atyafisága a népnyelvben“ című tanulmányát. A többi ülésen a következő tagtársak járultak felolvasó asztalunkhoz: márczius 10-én Réthei Prikkel Marián „Csuzy Zsigmond szavai“. Bajza József „Bajza József mint nyelvújító“ és Szily Kálmán „Egy rejtélyes szó a Bécsi Codexben“ című értekezésükkel; május 12-én Réthei Prikkel Marián „Három szócsoport“ és Böszörményi Géza „Jelentéstani fejtegetések régi magyar nyelvészeknél“ és Pápay József „Pandúr“ című tanulmányukkal; október 13-án Viszota Gyula „Adatok a nagyszótár történetéhez“ és Szeremley Császár Loránd „A jelentésváltozások egy csoportjáról“ című értekezésükkel, november 17-én Vikár Béla „Az ősi magyar versidomról“, Trócsányi Zoltán „Zent Paal leveley nyelvéről“ című tanulmányukkal, végre december 15-én Réthei Prikkel Marián „Sándor István és a magyar nyelvtudomány“ című értekezésével.

Melich János tagtársunk értekezése Dévai Orthographia Vngarica-járól (e beces emléki hasonmásával együtt), a mely a Magyar Könyvszemle 1908. évfolyamában látott napvilágot, Társaságunk kiadványai közt (8. sz.) is megjelent.

Társaságunk egyik főczélja, alapszabályaink szerint is, a népnyelv tanulmányának szervezése. Már tavali titkári jelentésemben kifejtettem, hogy az eddigi gyűjtések hiányain legkönnyebben úgy segíthetnénk, ha a Társaság a főbb nyelvjárások területéről egy-egy falú vagy zárt vidék nyelvét szakemberekkel monografikusan feldolgoztatná. Társaságunk anyagi helyzetének jobbrafordulása a múlt évben végre lehetővé tette, hogy e terv megvalósításához fogjunk. Az október 13-án tartott választmányi ülés a kérdés megvitatására és javaslatételre öt tagú bizottságot küldött ki, a mely jelentését a november 17-iki választmányi ülés elé terjesztette. A deczemberi választmányi ülés végre a bizottság javaslatát elfogadta s elhatározta, hogy egyelőre két ilyen monographia — egy dunántúli s egy székely falú vagy zárt vidék szótárának megírására ad megbízást. Örömmel jelenthetem, hogy a székely szótár megírására dr. Erdélyi Lajos vál. tagot, a dunántúliéra dr. Horváth Endre rend. tagot sikerült megnyernünk, tehát olyan szakembereket, kiknek eddigi tudományos munkássága elegendő biztosítéka vállalkozásuk sikerének.

Kérem jelentésem tudomásul vételét.

2. Jelentés a Magy. Nyelvtud. Társ. pénztári kezeléséről. Alulírottak megvizsgálván a Magy. Nyelvtud. Társaság pénzügyeinek vezetésére és kezelésére vonatkozó könyveket és számadásokat, meggyőződttünk arról, hogy a bevételek és kiadások rovatainak minden tétele megfelel a valóságnak s a könyvek vezetése teljes rendben történik. Indítványozzuk ennél fogva a fölmentvény megadását a pénztáros úr részére. Továbbá javasoljuk, hogy a Társaság vagyoni megerősödése körül az elmúlt egyesületi év folyamán is mutakozó s a czéltudatos vezetésnek köszönhető fejlődésért a közgyűlés ezennel is fejezze ki elismerő köszönetét. Budapest, 1909. január 12. ERDÉLYI LAJOS, VIKÁR BÉLA számvizsgálók.

LEVÉLSZEKRENYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

19. **Osztom.** A Nyr. márcziusi füzetében ez a szerk. *izenet* olvasható: „Ha Lehr azt írja: „Hogy a villámlást istenostorának, a villámcsapást istencsapásának mondassék [így], *nem osztom*“ (Hivatalos Közlöny 3. sz. 86. l.), a NyÚSz. ellenben ezt az *osztom*-ot „kírvó germanizmus“-nak ítéli: kétségtelen, hogy valamelyiknek nincs igaza. *Ha* Lehr csalhatatlan, *akkor* a NyÚSz. hibázta el a dolgot“.

Nabukodonozor = ne bolondozzon az úr! Jól tudja ön, kedves szerkesztő, hogy egy könyvbírálatomból idézett ama mondatot én *nem írhattam úgy*, a hogy a Hiv. K. közli. Hanem így írtam: „Hogy a villámlást istenostorának, a villámcsapást istencsapásának *mondanák, nem tudom*“. Arról nem én tehetek, hogy gallimathiást csináltak belőle. Correcturát nem kaptam, a Hiv. K.-t sohasé látom. Nézze vagy nézesse meg kéziratomat a miniszteriumban, aztán ne hamiskodjék, mert az nem illik a Nyr. méltóságához, melyet ön eddig oly szerencsésen megőrzött. LEHR ALBERT.

20. **R. P. M.** úrnak. Tessék elhinni, hogy nem volt szándékomb „munkáját hitelevesszítetté tenni; tulajdonjogú birtokterületek szerzésére“ sem gondoltam. (Vö. MNy. 5:139.) Csak azt akartam megakadályozni, hogy néhány téves állítására más valaki téves következtetéseket ne építsen. Azt hiszem, ezzel csak a tudomány érdekében jártam el. Vajjon kijavítottak volna-e ezek a ténybeli hibák azáltal, hogy a többi részek is megjelennek s vajjon nem marad-e tévedés az egész műben az, a mi a részletekben helytelen, azt „én nem tudom elhinni, de nem hiheti velem együtt egy komolyan gondolkodó tanult ember sem“.

SIMAI ÖDÖN.

21. **Visszaperdül.** Saguly József azt írta a Nyr.-ben (36:480), hogy „Riedl Frigyes is megjegyezte Aranyról szóló előadásai folyamán, hogy e kifejezés (Visszaperdül mint a gyűrű) eredete kétséges.“ Saguly úr téved. Én ugyanis Riedl szóban forgó előadását 1906-ban gyorsírással következőképen jegyeztem föl: „Szibinyáni Jank-ban, ha a költeményt magyarázták, régebben azt mondták, hogy Arany érthetetlen. Magam is ismerek egykettőt, a ki mondta, hogy Aranyt nem lehet megérteni. De ha kissé foglalkozunk vele, meg lehet érteni és meg lehet értetni. Szibinyáni Jank-ban egyikét nehéz kifejezés fordul elő, melyekre mellékesen figyelmeztetem önöket. — A mint a király beszél Szibinyánihoz, egyszerre egy farkas ugrik fel, de

Visszaperdül, mint a gyűrű.

„Visszaperdül, mint a gyűrű“, itt Arany arra gondolt, hogy ha egy gömbölyű tárgyat elgurítunk, az egyszerre visszahajlik, oldalvást fut egy kis darabot és leesik. Így szaladt előre a farkas és megint vissza“. — Riedl tehát egész határozottan nyilatkozott e kifejezés értelméről. MIHÁLY BALINT.

22. **Terjed az új magyar helyesírás.** 1. A Magyar Estilapban olvasom: „Most legtöbb *sánca* egy fuziók alakulásnak van, a mely Kossuth, Andrassy és Wekerle hiveiből rekrutálódik“.

H. I.

A Hétben (1909. XIII. 217. l.) olvasom: „Molnár Viktor tekintete lelátott a jövő szemhatárának a pereme alá, a lelke ihletetten érezte meg, hogy új szervezet kell, új fókusz a meginduló tudományos munka számára“.

T. Z.

23. **Csonka hétnek** (MNy. V:94 és MTsz.) minálunk (Komáromban) az olyan hét-eleji egypár napot nevezik, melylyel esetleg a hónap végződik.

BEÖTFAY ZSOLT.

Hibaigazítás. A MNy. 5:129. 1. utolsó sorában *Reformatorja* helyett *Reformája* olvasandó.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. MÁJUS.

5. SZÁM.

A szólásokról.*

(Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez.)

Ezelőtt hatvankét esztendővel, a M. T. Akadémia 1847. évi aug. hó 23. tartott „kis ülésén“ mutatta be Erdélyi János Szvorényi Józsefnek székfoglaló értekezését: „A' közmondások' és példabeszédek' szelleme és vegyes elemeiről“ (M. Aca-demiai Ertesítő, 1847: 239). Ettől az időponttól kell kelteznünk tudományos tárgyalását a nyelv, a beszéd azon elemeinek, melyeket *közmondás, példabeszéd, szólásmód, közszólás, szólásmondás, szójárás* néven szoktunk nevezni, s melyeket a tárgyalás könnyebb-ségeért a *szólás* gyűjtőnévvel jelölök.

Méltán feltűnhetik, hogy elméletileg a tudomány ily későn kezdett foglalkozni a szólásokkal, holott gyakorlatban már régóta figyelemmel kíséri, gyűjti és felhasználja, mint a nyelvi kifejezés leghathatósabb tényezőit, a szép előadás legváltozatosabb, leg-szemléletesebb eszközeit, miket lelkes gyűjtők joggal neveztek a nyelv „virág“-ainak. Talán nem nagyon merész föltevéssem, ha Sylvester Jánosnak, az Új Testamentom fordításához irt megjegyzéseinek azt a híres helyét, a melyben a magyar virágénekek nyelvi előadását a biblia képes beszédével veti össze, azt a „szip lelist“ is arra magyarázom, hogy itt Sylvester nemcsak a szóról-szóra vett képekre és alakzatokra gondolt, hanem a magyar nyelvnek szólásokban való nagy gazdagságára is. És a XVI. szá-zadtól, Baranyai Decsi Csímor Jánostól, az első gyűjtőtől kezdve, szinte a mai napig nem szünetel egybehordásuk és gyűj-tésük, részint külön művekben, részint folyóiratokban s a szólások keretein belül. Egyszer a szólások egyik fájában, a közmondásokban rejtlő erkölcsi elem, a tanulság, indító oka a gyűjtésnek, máskor a valamennyi fájában nyilvánuló szemléletesség, elevenség, a nyelv elméssége és fordulatossága. Az élő beszéd és az irodalom pedig egyre alkalmazza és használja őket; a vallási vitáknak különben száraz fejtegetései tőlük vesznek szint és erőt, a történet- és emlékirók velük tarkítják elbeszéléseiket és elmélkedéseiket, a régibb és újabb irodalom kötött és kötetlen beszédű irodalma részint a régiségnek, részint a népnyelvnek kifogyhatatlan tár-házából előszedi ezeket az ősi, és mégis örökké új drágaságo-

* Székfoglaló értekezés. Felolvasatott a M. Tud. Akadémia I. osz-tályának 1909 márcz. 22-i ülésén.

kat, melyek semmit sem vesztenek értékükből a nyelvnek mennyi válsága és viszontagsága közben sem.

S az elmélet mégis olyan soká késett. Nem osztozom Szvorényi nézetében, a ki — valószínűleg W. Körte, egyik legjobb német közmondásgyűjtő után* — azt mondja, hogy a velük való foglalkozást nem tartották tudóshoz méltónak. A szólások nem részesültek ugyanabban a megítélésben, mint a sokáig üldözött és kárhoztatott *virágénekek*, a később lenézett *pórdal*, a cselédházba való *paraszti mese*. Megvédte őket már régóta magának a bibliának a tekintélye, főképen azonban az a körülmény, hogy élt velük nemcsak a nép embere, hanem az úr is; a rigmust faragó falusi kántor, meg a biboros főpap; az iparos mesterember, meg a vármegyegyülés nemesei. Nem hihetetlen Kis Viczay Péter állítása, hogy Zemplén vármegyének gyűlésén füle hallatára az egyik szónok majd három óra hosszát tartó beszédében vagy száz latin és magyar közmondással és szólásmóddal tüzdelt meg előadását.** A szólások soha nem voltak a nemzetnek bizonyos műveltségi rétegéhez kötve, hanem mint közkincs éltek és élnek mindenki ajakán és tollán. Minden tapasztalásnak ellene szól az az elméleti fejtegetésekben elterjedt balhit, hogy a szólás elsősorban és kiváltképen a népnyelv sajátja és tulajdona. Hisz egy pillantás bármely gyűjteménybe vagy íróba az ellenkezőről tesz tanúságot. A nép egyszerű szemléletéből eredő szólások szerte el vannak terjedve a néptől legtávolabb álló társadalmi osztályok nyelvében, a nép költésétől teljesen különvált irodalmi termékekben is. A tudós „mélyen szánt”; a politikus „kiugratja a nyulat a bokorból” s néha „bakot lő”; az orvos azt látja, hogy betege „rossz bórben van”; az embert „cserben hagyja” emlékezete, sokszor nem tudja „csinja-binját” a dolognak, s akkor „dugába dől” minden fáradtsága, még mielőtt „dülőre juthat” tervével; ha változtat sorsán, nem egyszer „cseberből vederbe” kerül és „eben gubát cserél”, még jó, ha valami módon „egérutat vehet” és „tönkre nem megy” „egy füst alatt”; „a ki messze járt, annak szabad hazudnia”, de ha nagyon „elveti a sulykot”, ráczáfolnak és „ráterítik a vizes lepedőt”; a gazdagot nem kell irigyelni, mert az ő sora „sem fenékig tejfel” és sokszor „fügét mutat” szerencséje, akkor aztán „kirántják alóla a gyékényt”, legjobb barátai is „faképnél hagyják” s egész boldogsága „nem ér egy fabatkát, egy hajítófát”.

Épp így a szorosán vett irodalmi szólások is száz meg száz módon utat találnak az egyszerű néphez is és gyökeret vernek nyelvében. Hogy másra ne utaljak, csak a bibliát említem, melynek szóláskincse teljesen belevette magát a nép beszédébe, úgy hogy mindenképen úgy él vele, mint sajátjával. Hát még az

* *Wilhelm Körte*: Die Sprichwörter der Deutschen. (Leipzig, 1847. Volksbibliothek, III. Bd.) — 2. kiadás 1861. XVIII. l.

** *Kis Viczay*: Adagia. Praefatio.

iskola, szószék, újabban az olcsó könyv és a sajtó mennyi, eredetileg a nép felfogásától egészen idegen képzetet, fogalmat s velük együtt szólást honosítanak meg nála.

Nékem az a véleményem, hogy nem a szólásoknak „népies“ volta, a kutatók „tudós gögje“ volt az oka, hogy nem foglalkoztak eléggé a szólás elméletével.

Nem tudok mindenképen kielégítő okot mondani, de azt hiszem, abban kereshetjük, hogy a szólásoknak sajtóságos helyzetük van a nyelvben, mely őket a tulajdonképeni nyelvészet meg a stilisztika mesgyéjére veti s így a velük való foglalkozás nem maradt meg mindig a szorosán vett nyelvtudomány szigorú módszereinek határai között, hanem el-eltévedt a nyelvi anyag alkalmazásának, a nyelvi kifejezés elméletének inkább aesthetikai, tehát sokszor nagyon is subjectiv területére.

Ez pedig azért van, mert a szólások legtöbbjének az a sajtósága, hogy két dolog egyesül bennük: a jelentés és a nyelvi kifejezés, melyeknek pontos szétválasztása nélkül a fejtegetés egyenetlenné és zavarossá válik. Mert ha például ezt mondom: *se pénz, se posztó*, akkor fejtegethetem először a jelentést, hogy: *nincsen semmim, elvesztettem mindenemet*, azután azt is kereshetem, mi az eredete e jelentés nyelvi kifejezésének, külsőjének s akkor történeti, művelődési kutatásokat kell tennem s kiderül, hogy ez a szólás a XVI—XVII. század katonai életének nyomorúságából származik. Vagy ha ezt a szólást tárgyalom: *dűlőre jut*, akkor először megállapítom jelentését: *bevégeződik, befejeződik*; másodszer keresem a kifejezés eredetét, hogy a *dűlő* voltaképen a szántóföld vége, alja, mely az útra ér,* tehát ott végződik a barázda, ennél fogva a szántás is; *dűlőre jutni, vinni* eredetileg tehát annyit jelent, mint befejezni a szántást, szólássá általánosítva pedig: bevégezni, befejezni bármit.

Nézetem szerint e szempontok elválasztásának hiánya volt a szólások elmélete teljes kifejlődésének legfőbb akadálya; mert a kik foglalkoztak vele, majd egyik, majd másik oldalát nézték, fejtegették az egyes szólásokat, részletekkel bibelődtek, de teljes áttekintésig, összefoglalásig nem jutottak.

Ez nagy hibája gyűjteményeinknek és akadéka használatosságuknak. Nincsen egyetlenegy sem, mely a felvett szólásokkal minden szempont szerint bánnék; legtöbbje egy szempont szigorú figyelembevételében sem eléggé következetes. Hogy csak a legfőbbekről szóljak, a régiek: Decsi minden rend nélkül, Kis Viczay a latin szólás első szavának betűrendjében közli az utána következő magyar szólásokat; Kovács Pálban semmi rend nincs; Noszkó Alajos és Baróti Szabó Dávid csoportjaiban hol a jelentés, hol a szólásnak egyik szava, a vezérszó szerint sorakoznak; Dugonics András jelentés szerint próbálja őket csoportosítan

* Vö. Nyr. 32: 329, 353, 445, 510. MTsz 1: 422, OklSz. 162, 720.

49 „szak“-ba, a hogyan ő mondja; ez utóbbi három gyűjtő itt-ott megadja a szólásnak az alkalmazásban való jelentését, Dugonics néha a kifejezés eredetét is magyarázgatja. Mindezekben a különben véghetetlen nagybecsű szóláskincs szinte hozzáférhetetlen, mert egy-egy adatnak fölkeresése legtöbbször szinte az egész könyvnek elolvasásába kerül.

Sokkal célszerűbb a már említett W. Körte elrendezése, a ki minden szólásból kiválaszt egy-egy jellemző szót, a mely mintegy gerincze, tengelye s ez *alap-, fő- vagy vezérszavak* betűrendje szerint csoportosítja a szólásokat. Így nagyjában együvé kerülnek egy-egy alapszónak szólásai; például az *ember-ről*: *ember emberrel jó, ember embernek farkasa; kis ember nagy bottal jár; nagy ember nagyot botlik* stb. Ezt a rendszert követik Ballagi Mór és Erdélyi János gyűjteményei; a dolog természetete szerint így találjuk meg a szólásokat szótárainkban is: Kassaiban, Czuczor-Fogarásiban, a Nyelvtörténeti Szótárban. Jó oldala ennek az eljárásnak, hogy hamar megtalálni a vezérszókra vonatkozó legfőbb szólásokat. Legnagyobb tökéletességre vitte ezt a rendszert Margalits Ede a maga könyvében avval, hogy egy-egy szólást nemcsak egy, hanem annyi czim alatt idéz, a hány jellemző szó van benne; például az *eben gubát cserél* szólást megtaláljuk mind az *eb*, mind a *guba*, meg a *cserél* vezérszavak alatt; ezért minden egyes szónak valamennyi szólása megvan egy-egy cikkben s ez a szó szerepének, jelentés-árnyalatainak felismerésére igen fontos. Gyakorlati haszna, hogy az ember minden szólást rögtön megtalál, még pedig — s ez is Margalits igen hasznos újítása — nemcsak egy, hanem valamennyi alakjában, a hogy történeti rendben az irodalomban előkerül. Ez a könyv valóban a legjobb vezérszó-rendszere szólásgyűjtemény volna, ha szerkesztője nem mulasztotta volna el a forrás általános megnevezésén kívül a helyet, lapszámot is pontosan idézni, pedig e nélkül nincs mód, hogy az ember utána járhasson eredetijének; második mulasztása, hogy a szólások nem eredeti helyesírásuk szerint jelennek meg, hanem átírva. Így ez a nagy fáradsággal, gondnal megszerkesztett gyűjtemény szorosan vett tudományos czélokra nem alkalmas és igazság szerint még egyszer meg kell, hogy csinálják.*

Rendszeres szóláselmélet csak akkor lesz lehetséges, ha teljes gyűjtemény lesz rendelkezésünkre. Az ilyennek, véleményem szerint, két részből kell állania. Az egyik vezérszavak szerint csoportosítja a szólásokat, még pedig minden előforduló változatban, a forrás eredeti írásával és legpontosabb megjelölésével. A másik rész jelentésük szerint rendezi őket, tehát a szerint, milyen értelemben alkalmazzuk a beszédben. Míg az első részben egy szónak megjelenését látunk a különféle szólásokban, addig a másokban egy jelentésnek változó kifejezéseit találunk meg;

* L. bírálatát: Simonyi Zs. Nyr. 27:1 és Pesti Napló 1897. jún. 6.

ez volna mintegy a szólások synonymikája, a rokonjelentésű szólások tára. Ennek a második résznek is megtaláljuk csiráját a többnyelvű szótárak idegen czímszavú részében, első kísérletét Dugonics gyűjteményében; ilyesféle részben Póra Ferencz-nek 1907-ben megjelent „Rokonértelmű szók és szólások“ című könyve is.

Ilyen gyűjtemény vagy gyűjtemények segítségével majd meg lehet valósítani a szólások tudományos feldolgozását a szorosan vett nyelvtudomány határain belül is, a nyelvtudomány eszközeivel és módszereivel. Mert a szólásoknak is épp úgy megvan a maguk alaktana, jelentéstana, történeti fejlődése, mint az egyes szavaknak. Ugyanazok a lélektani törvények, főképen a képzetkapcsolás különféle módjai érvényesülnek változásaikban; ugyanazok a tényezők mutatkoznak vándorlásaikban egy nyelv keretén belül és idegen nyelvek között. S valamint vannak elhomályosult, elavult kölcsön- és idegen szavak, úgy vannak elhomályosult, elavult kölcsön- és idegen szólások. Valamint a szavak, akár eredetiek, akár jövevények, mindig művelődéstörténeti állapotok és mozgalmak tanúbizonyságai, úgy a szólások nem egyebek — néha talán még inkább, mint a szavak — mint valamely nép fejlődése korszakainak, más népekkel való érintkezésének ismertető jelei, melyek mint a föld rétegeinek vezérkagylói, megkövesedve szívósan ellenálltak a nyelvet másító hatások erejének és feltárják az avatott kutató előtt a múlt történeti, művelődési körülményeit, belevilágítanak a nemzet korszakainak külső és belső életébe.

A szólásmagyarozatnak is épp úgy, mint a szólásgyűjtésnek, két pályán kell haladnia. Az egyik, a szólások jelentéstana, minden szólás jelentésének, néhai és mai alkalmazásának pontos feltüntetése; ennek már a gyűjtés folyamán kell történnie s teljesen azonos eljárás a magyarozó szótáréval, mely a különálló szavak értelmét állapítja meg. A másik pedig a szólások alaktana, a szólás külsejében, a kifejezés eszközeiben rejlő vonatkozások megfejtése, mely a szólások történeti rétegének. művelődési fokának megállapítására vezet. Ennek azonban nem szabad szórványosan, csupán alkalmilag történnie, hanem a szóláskészlet egészére kell kiterjednie. Mert, valamint a történeti nyelvtudomány célját nem közelíti meg elszigetelt, egyes szavak megfejtése, hanem csupán egész fogalmi körök, egybetartozó tárgyi, művelődéstörténeti csoportok megállapítása, úgy csakis teljes szóláscsoportok magyarozata szolgáltatja az egy nyelvet beszélő nemzet multjának ismeretét.

A szavak vizsgálatában a hasonlítás a kutatásnak egyik hatalmas eszköze, melylyel elkülönítjük az eredeti szókincset a jövevénytől, elválasztjuk az eredeti szókincs rétegeit egymástól, s a térben és időben a különböző népektől különböző korokban történt kölcsönvételek rétegeit is. Ezt a módszert a szóláskutatásban is alkalmazzuk. Szinte közhely már minden szólásgyűj-

temény bevezetésében, minden idevágó fejtegetésben, hogy a „szólásokban nyilatkozik meg leginkább a nemzeti lélek, jellem, szellem, bölcsesség, értelem, humor, stb. stb.“ Az ilyen igen szép és nagyhangú szavakkal nagyon csinján kell élnünk és joggal csak akkor használhatjuk, ha egytől-egyig pontosan tudjuk, mi a miénk eredet szerint; mit, mikor, hogyan vettünk és kaptunk másoktól; szóval meg kell rostálnunk az egész anyagot. A rostálás kitünteti majd, mi eredeti sajátunk; mi természetes, a nyelv szélesebb rétegeiben történt kölcsönvétel — ebben is nyilatkozik a néplélek sajátja, nemzeti szellem —; mi szivárgott át irodalmi úton s végül mi önkényes csinálmány vagy pusztá fordítás, a mi csak a gyűjtemények lapjain van följegyezve, de soha közkeletű, a nyelv közkincese nem volt. Nagyon derék előmunkát e tekintetben Margalits Edéé, a ki összeállította a magyar és latin nyelv egyező szólásait,* minden bíráló megjegyzés nélkül, pusztán anyaggyűjteményül. Ezt az egybevetést a többi nyelvvel is — hazai német, tót,** horvát-szerb, rutén, oláh, cigány; irodalmi német, olasz, francia stb. — meg kell tenni. Irodalmunkban különben Gaal György gyűjteménye az első e nemből, a ki hat nyelv közmondásait állítja egymás mellé. Szórványosan találunk egyeseket Erdélyi és Ballagi gyűjteményeiben. Margalits igen helyesen jegyzi meg, hogy két szólás egyezéséből korántsem szabad mindjárt kölcsönvételere következtetnünk; azonos vagy hasonló körülmények az egymással nem érintkező helyeken is azonos vagy hasonló eredményekkel járnak. Különösen az olyan szólások közt, melyek nyelvi kifejezésük eszközeit a mindennapi, gazdasági, egyszerű társadalmi életből veszik, igen gyakori az olyan találkozás, a mely nem mondható átvételnek. Meglepő például az egyezés az olyan szólásokban, melyekben a vezérszó valamely, hogy úgy mondjam, ősfogalom: testrészt, a család szavai, az ősfoglalkozások fogalmai, gazdasági állat és növény; ezek mindenütt azonos szemléletet keltettek, tehát azonos módon is szerepelnek a szólásokban.***

* * *

Legnehezebb a szólás fogalmának meghatározása, evvel gyúlt meg a baja a legtöbb elméletírónak. Én a szólást, mint már említettem, gyűjtő, nem fogalmul használom mind azokra a kifejezésekre, mik közmondás, közbeszéd, példabeszéd, példaszó, szokásmondás, szólásmód, közszólas közmondásszerű szólás, szójárás stb. néven fordulnak elő.

Gyűjteményeink ez elnevezések alá tartozó kifejezések közt egyáltalán nem tesznek különbséget. Első elméletíróink: Szvo-

* A magyar közmondások és szólások rostája. NyK. 29. és 30. kötet.

** Vö. A. P. Zátarecký: Slovenská příslovi. Prága, 1896. nagyszámú magyar egyeztetéssel.

*** Vö. Simonyi: Magyar Nyelv¹, 2: 152 sk.

rényi, Ballagi, Erdélyi, nagyobbára megeleghszenek a *közmondás* fogalmának — legtöbbször nagyon ingadozó és tág — meghatározásával, fejtegetésükben azonban belevonják a többit is. Szótáraink közül CzF. nagyjában szintén így jár el, míg a NySz., bár az utasítás (II. 11.) csupán *szólásmódo*król rendelkezik, magában a szótár cikkeiben különválasztja a szólásmódokat és közmondásokat; mi alapon különbözteti meg őket, arról nem ad számot s innen lehet, hogy találunk is ingadozást s egyik-másik kifejezés nem a maga rovatába kerül.

A szólások meghatározása és fajainak megkülönböztetése tulajdonképen Riedl Frigyesnek rövid fejtegetésével (Nyr. 17: 260) kezdődik: „A közmondások és közszólások... abban hasonlitanak, hogy hagyománykép a nép száján élnek... A közmondás is, a szólás is, ha alkalmazzuk, voltaképen nem egyéb mint egy bizonyos esetnek alárendelése egy általános kifejezés alá; mindakettő képies és szimbolikus. De e mellett nagy a különbség közöttük. A közmondás elv, a szólás többnyire valami czélzás, valami, gyakran rejtett vonatkozás... A közmondás mint tanács vagy általános életbölcseleti maxima magában érthető; a közszólásnál ép az a különös, hogy ezren meg ezren oly kifejezéssel élnek, melynek eredeti vonatkozását már nem tudják, csak alkalmazását értik meg“. Az ezután következő magyarázatok és fejtegetések legtöbbször Riedl Frigyesnek e bizonyos tekintetben alapvető meghatározására támaszkodik, vagy belőle indul ki.

Névy László szerint (Sirisaka Andor gyűjteményének birálatában, Nyr. 20: 226): „a közmondás mondat, ítélet... a tartalom is a lényeghez tartozik, a szólásmódokban maga a kifejezés módja lényeges; a közmondás már beszéd, a szólásmód csak a stílus eszköze“.

A legtartalmasabb és legmélyebbreható fejtegetést e téren Bauer Simon írta: „A szólásmód“ (A lőcsei főreáliskola 1892.-i értesítőjében). Ő az első s azóta is egyetlen elméletírónk, a ki az egész kérdés lényegét, a fogalmak tisztázását tűzte ki vizsgálódása céljául. A *jelentés* alapján először is különválasztja a beszéd *valódi* és *átrított értelmét*; a *valódi értelem* szókapcsolatait, a nyelvtan ú. n. *vonzatait*, vagyis az állandó határozókat, mint nem a tárgyalásba valókat kirekeszti. Az *átrított értelmű* beszédet felosztja *elhomályosult* és *tudatos képekre*. Az *elhomályosult képeket* az állandó kapcsolat sajátosságainak nevezi s a vonzatokkal együtt, mint a nyelv legsajátabb, legjellemzőbb elemeit a *phraseologia*ába utalja. Így a tulajdonképeni szólások közé, a *paroemiologia* körébe csak a *tudatos képek* tartoznak. Ezek *eredetükre* nézve vagy a műköltés, vagy a népköltés termékei. Mindkettőben három-három, egymásnak megfelelő csoportot különböztet meg, úgy mint a műköltői *tropust*, *hasonlatot*, *sententiát*, s a népies *szólásmódot*, *hasonlatot*, *közmondást*. Minthogy az értekezés tárgya csak a népies elemek, a műköltés csoportját szintén mellőzi. A *szólásmód*, *hasonlat* és *közmondás* megkülönböztetésében legkönnyebb

a hasonlattal elbánni, minthogy ez nyelvtani alakjánál fogva is már kiválik. Nehezebb a másik kettő szétválasztása. Itt Bauer arra az eredményre jut, hogy a *szólásmód* nem más mint *népies tropus*, a *közmondás* meg *népies sententia*; külső alakjára nézve a közmondás mindig *teljes mondat*, míg a szólásmód *sohasem befejezett mondat*, hanem mindig valamely mondatrész kiegészítésével illeszkedik a beszédbe.

Az igen részletes, sok példával megvilágított és erős ítéletre valló értekezéshez Kulcsár Endre szólott hozzá (Egy. Phil. Közl. 17:384) és elfogadva a hasonlat és közmondás meghatározását, a szólásmódot úgy módosítja, hogy ez részint nyelvsajátságokon, részint esetleges külső vonatkozásokon alapuló állandó kapcsolatú *népies körülírás*; *kép* nem lehet, minthogy van elég szólásmód, melyben kép egyáltalán nincsen. Kifogást tesz az ellen, hogy Bauer Simon az állandó kapcsolatú homályos képet minden áron külön akarja választani a szólásmódtól s a vonzattal együtt a phraseológiába sorolni; példákkal bizonyítja, hogy ebben Bauer tévedett; nem veszi észre azonban, hogy Bauer minden szólásmódot *tudatos képnek* tart, holott igen nagy részük teljesen elhomályosult.

Az utolsó, a ki e kérdéssel azóta foglalkozott. Szabó Ernő: „A házi állatok a magyar szólásokban“ című czikkorozatában (Nyr. 23. k.), melyben Riedl, Névy és Bauer meghatározásait bírálva, a következő eredményekre jut. A *közszólásokat* (gyűjtő név) két csoportra osztja: az első csoport „a *közmondások*, általános érvényű életigazságokat tanító vagy parancsoló formában kifejező mindig teljes... mondatok. A második csoport a *szólásmódok*, egyes helyzeteket, állapotot, cselekvést vagy tulajdonságot jellemző, főbb részeiben állandó, de a beszédhez többé-kevésbé simuló, teljes vagy csonka mondatok“.

E fejtegetések sokfélesége és eltérése világosan mutatja, hogy a szólás körének megállapítása, fogalmának meghatározása és fajainak szétválasztása nem könnyű dolog. Ha nem jutottak is minden tekintetben teljesen kielégítő eredményre, nagy érdemök, hogy az ellentétes vélemények megbírálásában, új meghatározások felállításában, a kérdések sokoldalú megvitatásában egy-egy határt megállapítottak, kijelölték az utat, melyben a következő kutatásnak haladnia kell.

Az elért eredmények felhasználásával kísértsük meg, talán sikerül a kérdést egy-két lépéssel közelebb vinni a megoldáshoz.

Legelsőben is szükséges magának a *szólás* fogalmának és határainak megállapítása. Említettem már, hogy én ezt a szót választottam gyűjtőnévül, nemi fogalmul, mivel a közhasználatban legkevésbé megállapodott, legingadozóbb, nincs egy határozott fogalomra lefoglalva; meg aztán azért is, hogy könnyen forgatható, alkalmas szóval élhessünk, a melyből minden nagyobb nehézség nélkül lehessen a szükséges műszavakat megalkotni: *szóláskutatás*, *szólásmagyarázat*, *szólástanulmányok* stb.

A *szólás* fogalma alá tartozónak veszem a beszéd mind amaz elemeit, miket *közmondás, példabeszéd, szólásmód* stb. néven szoktunk nevezni. Evvel a megállapodással úgy vagyok ugyan, hogy inkább *érezem*, mit szeretnék vele megjelölni, semhogy félérthetetlenül meg tudnám *szabni* e fogalom határvonalait.

Azt mindenki *érzi*, hogy a szólást a beszéd elemeinek egyik csoportjától a különbözeti meg, hogy míg amott a tartalom kifejezésére *egy szó* szolgál, addig itt, a szólásban, *szavak kapcsolatának* jutott a feladat.

A szólás tehát *szókapcsolat*.

Ámde a folyóbeszéd mindig szókapcsolat; a beszéd izei, a mondatok szókapcsolatok; a mondaton belül az összetartozó elemek, a szólamok szintén szókapcsolatok. Miben különböznek mindezekről a szólások? Nyilvánvalóan csak abban, hogy míg a szólamok, mondatok csak *alkalmi szókapcsolatok*, melyek a tartalomnak nyelvi kifejezése után megint elemekre bomlanak, vagy jobban mondva, olyan kapcsolatok, melyeket akkor teremtünk meg a tudattartalomban lévő szókészletből, a mikor szükségünk van rá, addig a szólások *állandó szókapcsolatok*, melyek tudatunkban épp oly egységben vannak elraktározva, mint az egyes szavak, s mikor szükségünk van rájuk, nem alkotjuk meg őket alkalmilag, hanem készen, alkotó elemeik szoros egységével merülnek fel tudatunkban. Azt mondhatná valaki, hogy akkor az összetett szavak is szólások. Hát ebben az ellentétben van némi jogosultság; az összetett szó és szólás közt gyakran nehéz is a határt megvonni. A különbség véleményem szerint az, hogy míg a valódi összetételben az egyes elemek annyira egybeolvadnak, hogy eredeti jelentésük módosul, különkülön való értelmük megszűnik, alaki függetlenségük is elveszhet s végre még az összetétel tudata is elenyészhetik (elhomályosult összetételek, képzés, ragozás), addig a szólásban, bár együttesen új jelentés kifejezésére szolgálnak, az elemek külön jelentése még tudatos, alakilag még teljesen megtartják önállóságukat. Ha szabad hasonlattal élnem, az összetételt kémiai kapcsolatnak nevezhetném, mint az ásványoké, melyben az elemek egyesüléséből új test származik, míg a szólásoké mechanikai, mint a közeteké, hol az alkotórészek majd szabadszemmel, majd csak nagyítóval, de mindig megkülönböztethetők.

Különböznek továbbá a szólások még azoktól a szókapcsolatoktól is, melyekben valamely szófaj a másikkal csak bizonyos nyelvtani alakban, határozott viszonyítással egyesülhet, az ú. n. *állandó határozó* kifejezésektől, vagy régi, de igen alkalmas nevükön, a *vonzatoktól*. A vonzatokban u. i. a kifejezésnek csupán egyik eleme állandó, a másiknak pedig — legyen az bármilyen szó — csak viszonyítása van jelezve. Például: *visz valahová, valamerre, valahonnan*, ez *vonzat*; a határozatlan névmás helyébe az alkalom szerint tehetek bármilyen szót: *visz a városba, a falura, a hegyre, a jégre*; de mihelyt az alkalmi kap-

csolatból állandó lesz, például a képes használat hozzájárulásával, akkor a *jégre visz* kifejezésből szólás válik s azt jelenti, hogy: *hiszekénységénél fogva bajba juttat*, mint. Petőfi versében:

„Szegény atyánk! ha ő úgy nem bizik
Az emberebben: jégre nem viszik.“
(István öcsémhez.)

A *vonzatoknak* elkülönítését a *szólásoktól* már Bauer Simon is megtette, csak hogy ezenfelül még azokat a *metaphorás* kapcsolatokat is kirekesztette a *szólások* köréből, melyekben az eredeti kép a mai nyelvtudat előtt nagyon elhomályosult, mint például: *a nap lenyugszik, az idő telik, a munka folyik*, továbbá a következőket: *békét köt, pénzt keres, esküt szeg, lelkére köt-számot tesz* stb. Ezekben Bauer Simonnak különben éles megkülönböztető itélete kissé tévedett; mert az első csoportbeliek: a *a nap lenyugszik, az idő telik, a munka folyik* stb. nem állandó, hanem alkalmi *metaphorás* kapcsolatok,¹ melyeknek akármelyik része helyébe mást tehetünk, a nélkül, hogy a másik rész jelentése alapján megváltoznék: a *nap lenyugszik* kifejezés főneve helyébe tehetek bármi mást: az *ember, az állat, a vihar, a zaj lenyugszik*, vagy igéje helyébe: a *nap leszáll, leáldozik, alámerül* stb. A második csoportbeliek már valódi *szólások*, állandó *kapcsolatok*, mikor az elemeknek mással való helyettesítésekor a jelentés is más árnyalatú, színezetű, sőt teljesen mássá is lesz: *pénzt keres*, mást jelent, mint *pénzt szerez*; *esküt szeg* stilisztikai értéke egészen más, mint: *nem tartja meg esküjét*; *lelkére köt* annyira szemléletes kép, hogy vele egyértékűt szinte nem is találni; *számot tesz* van annyira hathatós, mint *ember a talpán, legény a gáton*. E bizonyos mértékben homályos *szókapcsolatok*, mint már Kulcsár Endre is megjegyezte, semmiképen nem rekeszthetők ki a *szólások* köréből. A közhasználatban némelyike megkopott ugyan egy kissé, elemeik erősebben összeforrtak már, de azért magukon viselik a *szólás* minden jellemző jegyét. Olyanok, mint a *közetek* közt a csak nagyítóval elemezhető *Bazalt* vagy *Diorit*, az öregebb szemcséjű *Granit* mellett.

A *szólás* tehát *állandó szókapcsolat*.

De mi teszi *állandóvá*? Az, hogy mindenki él vele. Megvan legfőképen a nép mindennapi beszédében és költészetében, a város minden rangú és rendű emberének nyelvében, megtaláljuk az egyházi és világi szónoklatban, a költők és írók műveiben, még a legelvontabb kérdéseket tárgyaló tudományos fejtegetésben is: szóval, otthon van kunyhóban és palotában egyaránt. Egyik helyen sűrűbben találkozunk, a másikon ritkábban, de megvan mindenütt. S nemcsak mindenütt, hanem mindenkor is. A mióta a szájhagyomány tova viszi az idők folyamán az elme termékeit, a mióta az írás megrögzíti a gondolatot, azóta ott találjuk mindenütt és mindenkor a *szólást* minden égöv

minden nyelvében. Röviden, a szólásnak egyik sarkalatos saját-sága, hogy *közkeletű*. Némelyik megmarad egy nyelv határain belül, sőt egyike-másika kisebb területtel, egy-egy vidékkel, még faluval is megelepszik; mások átlépik a sorompót s miként vannak szavak és vannak mesék, melyek a világ vándorai, úgy vannak szólások is, a melyek végigkalandozzák az egész földet, világpolgárok a szó szoros értelmében.

Némelyike magán viseli keletkezése helyének, idejének és körülményeinek bélyegét, melyről ráismerünk az alkalomra, mely szülte; másika külsejében, a kifejezés eszközeiben idegenné lett, mégis él ma is alkalmazásában, érezzük, tudjuk *mit* jelent, bár a *miértre* sokszor nem tudunk kielégítő választ.

Mi tette ezeket a *szóban* érthetetlen, *jelentésben* világos szólásokat elszigeteltségükben ma is élő tanúivá a mult időknek és viszonyoknak? Az, hogy keletkezésük korában közérthető voltuknál fogva *közkeletűekké* lettek, annyira, hogy az alkatrészek kapcsolatának elhomályosulása után is a maga egészének értelme, jelentése, tehát alkalmazása is megmaradt, mintha külön, egy-séges szó volna. Mindegyikünk ismeri, használja az *eben gubát cserél, tönkre megy, elveti a sulykot, illa berek nád a kert, hátra van még a fekete leves, még a Herkó Páternek sem teszem, fakép-nél hagy, dugába dől, csütörtököt mond* szólásokat, soha nem vétjük el alkalmazásuknak módját, teljesen kielégítő magyará-zatukkal azonban ma is adósunk a szólásfejtés.

Fejtegetésünk eredménye idáig tehát az, hogy a *szólás közkeletű, állandó szókapcsolat*.

A meghatározás további megállapításának azonban most már útját állja az a körülmény, hogy az eddig való fejtegetés-sel kimerítettük a szólásoknak közös *tartalmi* jegyeit — a nyelv-beli kifejezés egyező sajátosságait később érintjük — s hogy előbbre haladhassunk, szükséges a szólások fajait osztályoznunk.

Az osztályozás alapjául a jelentést vesszük, azaz keressük, hogy milyen szerepe van a különféle szólásnak a nyelvben.

Ha ezeket mondom: *fél tőle, mint a tüztől; szereti, mint kecske a kést; reszket, mint a nyárfalevél; ismeri a várost, mint a tenyerét; meglapul, mint nyúl a bokorban; úgy tesz, mint Bodóné: másról beszél, mikor a bor árát kérdik; bekukkantott, mint Bolond Istók Debreczenbe* — nyilvánvaló, hogy hasonlattel van dolgunk. A szólás két részből áll; egyik része valamely fogalom, másik fele pedig a fogalom ismétlése vele tartalmilag egyértékű képbén, a mely szemléletének elevenebb voltánál fogva a fogalmat megvilágítja, hathatósabbá teszi. A nyelv stilisztikai eszközei közt a hasonlat egyike a legszaporábbaknak, könnyen és gyakran terem a beszélő ajkán. Minőségben és mennyiségben természetesen nagyon függ a beszélő egyén megfigyelő képes-ségétől, képzelő és szemléltető készségétől s a környezettől, melyből képzeteit szedheti. Szólássá azonban csak akkor lesz a hasonlat, ha *közkeletűvé* és *állandóvá* válik, ha a fogalom kap-

csolata a képpel nemcsak muló természetű, nemcsak addig tart, míg a beszélő egyén ajkáról elröppen, hanem más helyen, más alkalommal, más egyén beszédében újra, ugyanabban az alakban jelenik meg. Ha ez megtörténik, akkor a hasonlat szólássá: *szóláshasonlattá* lesz. *Példabeszédnek* is nevezték többször, mivel benne valamely személyre, dologra, esetre, helyzetre, körülményre, mint *példára* hivatkozás történik; de minthogy ezt az elnevezést többször bizonyos irodalmi műfajra, a *példázatra*, *parabolára* is alkalmazták, szabatosabbnak tartom a *szóláshasonlat* elnevezést.

A szólások valamennyi faja közül talán a szóláshasonlaton figyelhető meg legjobban a közkeletűség különböző fokozata. A legáltalánosabb, legkezdetlegesebb szemléleten alapulók szinte minden nyelvben közösek. Majd az éghajlati, földrajzi viszonyok szűkebbre vonják elterjedtségük határait: a mérsékelt földöv szóláshasonlatainak bizonyos hányada különbözik a többi földövétől. Nálunk: *ravasz*, *mint a róka*, a hindú mesékben: *mint a sakál*; itt: *kegyetlen*, *mint a tigris*, amott: *mint a farkas*. A kör egyre szűkülhet, végül teljesen helyi és alkalmi körülményekből meríti eszközeit. Természetes, hogy ilyeneknek terjedése térben és időben nagyon korlátozott, legtöbbször arasznyi lét után feledésbe merül és csak nagyon kicsi számuk marad meg a nyelv szóláskészletének állandó részéül. Ezek azok az *adomások* eredetű szóláshasonlatok, azok a rejtvények, miket semmi tudomány meg nem fejt, ha csak valami véletlen nem tartja fönn keletkezésük alkalmát. Ki tudná még ma megmondani, ki volt például az a *Bodóné*, a ki másról beszélt, mikor a bor árát kérték; az a *Bolond Istók*, a ki bekukkantott Debreczenbe; az a *Bertók*, a ki belényert a csikba; a rátartós *Kompódi* (Kompolti) kisasszony vagy asszony; a *mádi zsidó* stb. E szóláshasonlatoknak eredete ismeretlen marad s az ok is, a miért közkeletűekké lettek. Helyenként utólag támadnak vagy csinálódnak magyarázatokra történetek és adomák, minden vidék a magáét tartja a helyesnek, a valódi megfejtés azonban örökre rejtve marad. Érdekes példája ennek a hirhedt *Samu nadrágja*, mely csak úgy bővelkedik a „hiteles” magyarázatokban (Nyr. 25: 477, 558; 29: 82; 35: 335; 36: 335). Régebb és újabb gyűjteményekben az ilyeneknek se szeri se száma.

(Folytatjuk.)

TOLNAI VILMOS.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

II.

A XVIII. század nyolczvasas éveinek végén, Kazinczy Ferencz tulajdonképeni föllépésének idejében — mert két valóban ifjúkori irodalmi kísérletét, azt hisszük, bátran mellőzhetjük e helyen — nagyobb nyelvújítóink: Molnár, Baróti Szabó, Dugonics és Bartzafalvi már megkezdték purista törekvésekkel áthatott munkásságukat. A század-, szörnyeteg-, visszhang-, gömb-, kör-, s még néhány szóval már kezd megbarátkozni mind a két haza csekély írógárdája; mindjobban visszaszorul a százasztendő, karika, kerék elnevezés a nép nyelvébe; a saeculum, circulus, echo is ritkábban, csak az öregebb íróinknál olvasható. A műszikadalom, irásnág, feketény s több más hasonló idétlén alkotások pedig nevetető bosszankodást, szinte felzúduló visszatetszést keltve, mintegy parancsszóra haltak, temetődtek el a Magyar Hirmondó meg a Szigvart lapjain, a hol napvilágot láttak. Szóval a nagyarányú nyelvújító mozgalom akár az ismert politikai visszahatásnak, az új felvilágosító eszmék terjedésének és a szűk, készületlen magyar nyelv térfoglalásának következtében, akár a kiváló költők és írók: Gottsched, Klopstock, Wieland és Lessing által bővített, újított német nyelv hatásaképen,⁵ már megindult.

Kazinczy „példánykép“-ének, a sokszor büszkén emlegetett Barótzinak munkái, fordításai megelőzték ugyan a gyors és tömeges újításnak szinte hirtelen beállott korszakát, éppenséggel nincsenek mégsem újítás nélkül. A Kassandra, az Erköltsi Mesék hazafias érzésű fordítója is tudatában van a magyar nyelv „szűkvoltá“-nak, a mivel az imént említett szófaragók védelmezik álláspontjukat; hiszi ő is, hogy az idegen szók „megmocskolják“ nyelvünket. Ezért igyekszik a Kassandra fordításában arra: — a mint Előljáró Beszédében maga is bevallja — „hogy azt tiszta magyarsággal adhassam vissza, a' minthogy elis távoztattam a' menyiben tsak lehetett, minden idegen szokat melyek a' magyar beszédet kortsossá tészik, más nyelvektől költsenezni“.

E kijelentésének ellenére sem tartozik Barótzai a vérmesebb szóújítók közé. Van ugyan fordításaiban szép számmal újszerű szó, mint: áruha, álöltözel, andalgó, balvégezés, barátné (freundin); elbámít, elhomályosodik, elrészegít, esztendőszáz, felülél, felülemel, felkoszorúz, felzöldül, fotosít, hogylét, kétszinség, kiáralás, kinyílásakori, központolás (interpunctio), lelkesít (aufmuntern), lebeszél, megszentelenít, pályapiacz, szájvallás, viszontszeretet, viszont-hajlandóság, stb.; nyelvének újsága mégis inkább stílusának keresettségében, németes és francziás idegenszerűségeiben, szokatlan szólásaiban és szép, festői jelzőiben rejlik. Nem is — a felhoztam példák tanúsága szerint — a legnagyobb részt németből fordított új szavain akadtak fönn barátai, a tősgyökeres magyar testőrök,

hanem „a' szóknak bizonyos öszve alkotását“ találták hibásnak, meg azt, „hogya a' szollás mestersége (Syntaxis) ellen“ vétett.

Báróti maga is érezte, hogy ez „ujtság, és az a' Magyaroknál még nem volt“, de abból, hogy új, nem enged rosszaságra is következtetni. „Ha a' Görögök — így védi idegenszerűségeit a Kassandra 7. részének végén, A' Fordítónak szavai-ban — újjítást nem hoztanak volna bé, soha aunyira nem vitték volna tudományokat, és az ékesen szollásban ugy el nem híresedtek volna. A' Deákok nem szégyenlették a' Görögöktől költsönözött moddal ékesíteni nyelveket. A' Frantziák [frantziák helyett] még mai napig is görögből és deákból szedik a' gyöngyöket melyekkel nyelveket gazdagíttyák, 's ékesebbé tészik írásokat, miért nem követhetnök hát miis nyomdokokat, 's ne ujjíthatnánk nyelvünken“.

Ha kissé behatóbban vizsgáljuk aztán ebben a tekintetben Báróti Sándor fordításait, kétségkívül arra a meggyőződésre jutunk, hogy az idegenszerűségek első tömeges átültetőjét nem, mint eddig tettük, *Kazinczyban, hanem ő benne kell keresnünk. A kipanaszolja magát, az adósságot lefűzetni, leczkékét venni vkitől, jól született leány, az életre visszahozni, elfelejteni magát, magához jönni, magát előmutatni, átok fekszik rajt* stb.-hez hasonló németesség és gallicismus; továbbá a főnévi igenév igen gyakori használata az ilyen mondatfűzésekben: „Gyakran el vagyunk rendelve az uralkodóknak kevélységéért... vért ontani“ (Erk. lev. 123), vagy: „e' pedig el ítéltetett az ellenséges zászlóra eskünni“ (u. i. 127) és: „siess tölem meghallani tanulni“ (u. i. 199) végül: „reszket megbántani köteleességét“ stb. tömegesen olvashatók valamennyi fordításában. Feltűnő ezeken kívül például a németes-francziás birtokviszony: „Egész sorja az elfolyt eszterdőknek“ stb.; a weder—noch egyszerű sem—sem-mel való fordítása az ilyenekben: sem keresték, sem kerülték egymást; vagy a mondatok előtt néha a teljesen értelmetlen: annyi mint az; talán a franczia *c'est que* fordítása.

Hogy ezek az idegenszerűségek csakis a tiszta magyar vidékekről való testörökben keltettek némi visszatetszést, annak okát nemcsak a festői, elevenítő jelzők nagy számában keresem, melyek azokat elfelejtették az olvasókkal mint pl. *halálos hidegség, kegyetlen öröm, gyűlkos köröm, gyászos csapás, hódító indulat, kényes eleven gondolat, eleven magyarázat, hivalkodó képzelődés, oltso hízkeledés, keserű mosolyodás, vak szerelem, szíves könyhüllatás* stb. Az is lehetett ennek oka, hogy Báróti olvasóközönsége, a magasabb osztálybeli szép nem, francziául és németül jól tudván, nem ütközött meg idegenszerűségein, hanem inkább a franczia és német nyelv szépségeire ismert bennük.

Ez a most nagyjában jellemzett nyelv volt Kazinczy „példány“-a, ez az idegenszerűségekkel megtömött ékesen szóló stílus volt első fordításaiban: a Gessner Idylliumiban, Bátsmegyey öszve szedett leveleiben nagyrészt fölülmult, némely hibájával azonban híven utánzott, becézett mintaképe.

A mikor Kazinczy fordításainak sokszoros javítgatása után végre a nyilvánosság elé lépett, tisztában volt azzal, éppúgy mint Báróti, hogy irodalmi nyelvünket csak ezután kell megteremteni, hogy „Nyelvünket tsinosgatni 's gazdagítani“ e kezdő fokon csakis „hív fordítások“ által lehet. De jól tudta azt is Bárótiival, hogy „milyen nehéz Nyelvünknek a' Nyugotiakkal való atyafiságtalansága

s' készületlensége miatt némelly részében a' Poésisnek szerentsés hív fordítást nyújtani". (G. Idyll. aj. 4.). S hogy nálunk a legtöbb fordítás még: „vagy viz-izü 's elveszti eredeti tüzét, vagy erőltetett, homályos és izetlen“ (u. i. 6.), annak magyarázatát főleg az „új faragású szók és szóllások“-ban, az „idegen szóknak szükségtelen 's nagyobb részént káros ki-kerülésé“-ben látja: „Erőlködve akarunk mindent Magyar szóval ki-tenni, 's el-felejtjük meg-fontolni, ha ezen új el-nevezés által nem veszt-é az értelem, az energia. idiotismus?“ (u. i. 7.) Él is az idegen szókkal széltében, különösen Bácsmegeyeyje van velök tele; itt több mint száz latin és francia szót használ, igaz hogy, mint később látni fogjuk, majdnem valamennyi olyan, melyet csak évtizedekkel Kazinczy fellépése után magyarítanak meg, vagy ma is, mint meghonosodott idegen él nyelvünkben. Az idegen szók tömeges használata közben érezte, hogy „litteratori eretnenség“-et követ el, de ezen, Bárótzival teljesen ellentétes álláspontját azzal védi, hogy nem akart „szófaragásokra vetemedni“. Éppúgy tudta más nemzetek példájával igazolni különös eljárását, miként Bárótzai a saját idegenszerűségeit: „Engemet erre a' különösségre Nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségén, 's következőképpen szük-voltán felyül, a' leg-virágzóbb Nemzetek' példái bátorítanak. Nem szölök semmit a' Frantzia, Olasz és Anglus zürzavarról: egyedül a' Németeket említem, mely, valamint a' miénk-is, anyanyelv. Ha ezek, minekutánna már a' Tudományoknak minden nemében remek-munkákat mutathatnak, nem szégyenlik segedelmul vonni az idegen szókat: ha azoknak még az Odákban, Epicumokban 's Tragoediákban is, helyet engednek: mit akarunk mi, a' kik alig mutathatunk egy-két fordítást, mely az idegen Nyelvet tsak félíg-értő Olvasó előtt érthetőbb ne légyen az eredetiben mint a' magyarban, ezzel a' példátlan különösséggel?“ — (Bács m. Jel. 3—5.).

Hogy jBárótzai a francia, Kazinczy pedig a német nyelvre hivatkozik, azt irodalmi nevelkedésük magyarázza meg.

De Kazinczynak az új szók alkotásától való emez idegenkedése egyáltalában nem jelenti azt, hogy mereven állást foglalt az újítók ellen. Hisz a *tünemény*, *század*, *levegő*, *barátné*, *virít* s több ebben a korban keletkezett, vagy ismertté lett régi szót maga is többször használja fordításaiban, sőt — bármennyire ragaszkodik is az idegen szavakhoz — maga is elkövet több újítást. Az *alant*, *ínszövevény*, *kihallgat*, *kézszerítés*, *mellszűllag* és *panaszlós* stb., azt hiszem, nála és ezen fordításokban jelennek meg először. Legjobban bizonyítja azonban ezt Bartzafalvi Szigvártjáról a kassai Magyar Museumba (1788—185.) irt szigorú bírálata. Nyíltan kimondja itt, hogy a szószerezést általában tilalmasnak nem tartja. A mikor azonban az új szókat „sokkal szenvedhetőbbeknek“ tartja valamely philosophiai munkában, mint a mulatságra írott könyvekben, s „megengedhetetlen vakmerőségnek“ mondja „Románt fordítani 's a' gyönyörűségre szolgáló dolgokat-is idéten nevekkal motskolni-el“, akkor újra csak a saját eljárását igyekszik igazolni, de helytelen nézetet vall, hisz a tudománybeli terminus technicusok lefordítására sokkal kevésbé volt szükség, mint az olvasónak a román megértéséhez, a mit az idegen szók csak akadályozhattak.

A félénk, óvatos újítót azonban semmi sem mutatja jobban, mint az a négy pont, a melybe itt a bírálat keretében az új szókra vonatkozó kívánalmait összefoglalja: „1. hogy az újonnan talált szó,

azt, a' mit jelenteni akar, alkalmasint kinyomja — 2. hogy bizonyos gyökértől jöjjön — 3. hogy Magyar hangzású legyen, és a' Nyelvnek analogiájához alkalmaztassék — 4. hogy az ilyenek félenken és igen ritkán hordattassanak elő“. Így gondolkodott Kazinecy Ferencz az új szókról pályája kezdetén.

(Folytatjuk).

SIMAI ÖDÖN.

Az igeragozás a csanád-apátfalvai nyelvjárásban.

A csanád-apátfalvai nyelvjárásban az igeragozás egyrészt olyan eltéréseket mutat, a minők a köznapi beszédben vagy a táj-szólások egyikében-másikában éppen nem szokatlanok; másrészt azonban olyan sajátosságokkal is bővelkedik, a minőkről ritkán hallani.

Mielőtt a ragozást bemutatom, megemlítem, hogy a fölszólító mód többes 3. személyének kötőhangzója egy fokkal zártabb, mint a köznyelvben, tehát pl. *kérjének, írjonak, mondjonak, küldjönnek, törjőnek* stb., s hogy *csíp* és *tép* (tép) mélyhangúak, tehát: *csipom, tipom* stb.

I. Szokott igealakok. 1. *A jelentő módnak* csak két ideje van: jelen és mult; a jövőt majd-dal írják körül. A jelen időről meg kell jegyezni, hogy a tárgyas ragozásban az egyes és többes harmadik személy jelölésére mélyhangú igéknél a *-ja, -i* s a *-ják, -ik* vegyesen használatosak, pl. *látja* v. *látí, látják* v. *látik*; ha azonban valaki feltűnően használja az *-i, -ik*-et, azt mondják rá: *palóczosan* beszél. A mult időben meg elvéve ilyesmik is hallatszanak: *vettünk* (vetettünk), *köttünk* (kötöttünk).

2. *A fölszólító módban* az *-ul, -ít, -ajt* végű igéknél veszünk észre különöséget, pl. *rántsd* és *ránd, rontsd* és *rond*; *szárítsam, száríts(a)d* stb. rendesen és *szártíjjam, szártíjjad* v. *szártídd, szártíjja* s így tovább; *szalajtsam, szalajts(a)d* stb. és *szalajjam, szalajjad* v. *szalajd, szalajja* s így tovább. Éppen így az alanyi ragozásban is; a többes harmadik személy: *szártítsonak* v. *szártíjjonak, szalajtsonak* v. *szalajjjonak*. Az *-ul* végűeknek az alanyi ragozásban csak a rendes alakjaik találhatók.

A nyomósító *-sza* csak két igében van meg: *hocza, hoczcza* és *accza* (addsza).

3. *A főítételes módban* az alanyi ragozásban a mélyhangú igék első személye *-ná* módjelet is mutat, pl. *tudnák, járnák*; a tárgyas ragozásban a többes első személyragja az alanyi *-nk*, pl. *olvasnánk* a könyvet.

A mi a ragokat illeti, a *-ja, -i* és *-ják, -ik*-ről már szoltam, de ezenkívül még azt tapasztaltam, hogy a) az *-ikes* igék az 1. és a 2. személyben éppen olyan ragokat kapnak, mint az iktelenek; b) a jelentő mód jelen idejű egyes második személyében sokkal használatosabb az *-l*, mint az *-sz*, még pedig *-s, -z, -sz* végű igéknél mindig és nagyrészt akkor is, ha az ige foghangon s még inkább ha kettős mássalhangzón végződik, pl. *mosol, hozol, viszel, kötöl* v. *kötsz, köszöntöl* v. *köszöntsz. Köszöntesz, mondasz*, valamint

a néhol gyakori *írot*, *csinálol* ismeretlenek; c) a fölszólitó mód egyes második személyében ikes és iktelen igéknél egyformán van ragtalan és *-l* ragos alak, pl. *menj* v. *menjél*, *mássz* v. *másszál*; d) a második személyi *-l* rag a jelentő mód jelen idejében néha megmarad, néha meg lekopik és pótlónyujtást okoz, pl. *játszol* v. *játszó*, *ugrol* és *ugró*; e) a jelentő mód mult idejében, továbbá a föltételes és fölszólitó módban mindig lekopik, pl. *jártá*, *járná*, *járvá*.

Még csak a *megyek* ige jelen idejét említem meg: *mék*, *mégy*, *mén*, *ményünk* v. *ménünk*, *ménték*, *ménnek*.

II. Szokatlan igealakok. 1. Külön *ikes* ragozás nincs. A dicsértessék-en és *tessék-lássék*-on kívül még a *kell* ige két alakjában akadtam *ikes* ragozás nyomára (*alhatnám*-ról külön szólok a 3. pontban): a föltételes módban *kellene* helyett azt mondják *kéne* vagy *kék*, esetleg *kök* s a fölszólitó módban ebben a babonás-szólásban: királynénak *köllessék* (*kölletik* s többi alakjai ismeretlenek).

Erdekes, hogy Makó éppen a szomszédságban van, az apátfalvaiak szinte naponként érintkeznek velük, s nálunk mégsem terjed az efféle: *gyűjjék*, *adjék*, *hozzék* kend stb., ámbár a makaiak csak így mondják.

2. A *kend*-del kapcsolatos fölszólitó módú harmadik személyben a miénk is szokatlan személyragot használnak. Ezt is hallani ugyan: *hozzon*, *vigyén*, *beszéljén kend*, de sokkal többször üti meg az ember fülét ilyesmi: *hozzin* v. *hozzín*, *vigyin* v. *vigyín*, *beszéljin* v. *beszéljín kend*. *Jön* (gyün) igének ez alakját is így mondják: *gyün*, *gyün* v. *gyű kend*, sőt többesben is: *gyün*, *gyün* v. *gyű kendték*.

A rendes rag mellett ez az *-in*, *-ín* végzet használatos még a jelentő mód mult idejű egyes harmadik személyében is: *hoztin* v. *hoztín*, *vittin* v. *vittín*, *beszéltin* v. *beszélttin kend*.*

A *kend*-et néha kétszer is kiteszik az igék mellé, még pedig vagy úgy, hogy a két *kend* közbezárja az igét, s ilyenkor az első *kend* után is kötőszó van az ige után, pl. *kend is keres*, *keresett* v. *kerestín*, *keresne*, *keressén* v. *keressin kend* vagy: *keres*, *keresett* v. *kerestín*, *keresne*, *keressén* v. *keressin ken*, *ken*. (A *kend* *d*-je ugyanis mássalhangzó előtt vagy mondat végén nem hangzik).

3. *Sajátságos körülírás* és egyúttal *ikes maradék* tűnik föl az *alhatnám*-, *ehtném*-, *ihatnám-féle* alakokban. Ezeket többféleképpen ragozzák:

a) *alhatnám*, *alhatnád*, *alhatnék*, *alhatnánk*, *alhatnátok*, *alhatnának*.

b) *alhatnám vagyok*, *voltam*, *lészék*, *volnék*; *alhatnád vagy*, *voltál*, *lészél*, *volnál*, *alhatnék*, —, *volt*, *lész*, *volna*; *alhatnánk vagyunk*, *voltunk*, *lészünk*, *volnánk*; *alhatnátok vagytok*, *voltatok*, *lésztek*, *volnátok*; *alhatnának* —, *voltak*, *lésznek*, *volnának*.

c) *alhatnám volt*, *lész*, *volna*; s így tovább, *alhatnád*, *alhatnék*, *alhatnánk*, *alhatnátok*, *alhatnának volt*, *lész*, *volna***.

* Ehhez hasonló személyrag a moldvai északi csángó nyelvjárásban is dívik (Vö. Nyr. XXX. 112. és XXXI. 5.). A feltűnő csak az, hogy míg Csanádapátfalván alanyi személyragként szerepel, addig ott tárgyrag és mélyhangú alakja is van. Pl. *szeretin* és *megállítán*; *felejtettin*, *megszenteltén* és *hosztán*. Igen kíváncsú munkát végezne e czikk írója, ha ezen ragnak az apátfalvi nyelvjárásban való szerepét még pontosabban megfigyelné és tüzetesen leírná. A szerk.

** A ragozásnak b) és c) alatti módjai közül mindenestre az előbbi az eredetibb. Az *írtam vala*-, *írtál vala*-, *írt vala* (*volt*, *volna*)-féle összetett

Mindezeket persze melléknévvel is szokták mondani: álmos, éhes, szomjas vagyok, voltam stb. De ebben a formában: *alhatnak, alhatnál, alhatna* csak ilyen kitételekben használják: *Alhatna már ő is! Bizony már te is alhatnál! Hiszen aludni alhatnék, senki sem akadályoz!*

4. Ha még általánosságban sem akarjuk kitenni az alanyt, hivatalos írásban a *-tatik, -tetik*-et használjuk, egyébként a német *wird gelobt* mintájára azt mondjuk: *bele lesz téve, ez ide lesz ragasztva (ide jön ragasztva!)*. Az apátfalvai magyarok, a kik a Debreczeni Grammatikának bizonyára hírét sem hallották, különbséget tesznek a *wird gelobt* és a *wird gelobt werden* közt; amazt mindig így fejezik ki: két ló *eladódik*, a disznó *mégölődik*, a fa innét *kivévődik*, emezt pedig így: két ló *el lesz adva*, a disznó *még lesz ölve*, a fa innét *ki lesz véve*, vagy: *majd megölődik, eladódik, kivévődik*. Mult időre vonatkozólag csak így hallható: *eladódott, megölődött, kivévődött*. — Érdekes kitétel: *megvörödsz!* A *lész* igével való szerkesztést jövőre (talán közel jövőre) többnyire, mult időre pedig mindig csak ilyen esetekben használják: „sétálni megyek, mire az étel *meg lesz főzve* v. *el lesz készítve*, itthon leszek; még reggel munkába álltunk, de beestelédett, mikorra a fa *ki lett véve*; öten is forgolódtak a tűzhely körül, a dolog mégsem *lett elvégezve*“. Ezt is hallottam: *a lába ki vót gyűve helyből, é vót mēnve az esze*.

Alanynélküliséget fejeznek ki effélékkel is: *a tésztát bele lehet tenni a vízbe! az ablakot ki lehet nyitni!* A *szabad* szót általában melléknévül használják, de azért ezt is olvassuk: *szabadott, szabadjon, szabadni fog*. Apátfalván az egyes számban még két ige melléknévi természetű: *fáj* és *viszket*. A mult időben igeformára is ragozzák őket, legtöbbször azonban melléknévi értékűek: *fájt, viszketett* és *fáj volt, viszket volt*; a jövőben csak *fáj lesz, viszket lesz*. Pl. De *viszket* a tenyerem! Az enyém is *az volt* tegnapi egész nap.

Befejezésül még ideiktatom, hogy a *-v* tövű igék közül *bú-, fú-, hű-, rű-, szű-* a ragozásban *j*-vel használatosak: *búj(ok), fúj(ok), hűj(ok), rűj(ok), szűj(ok)*; *fő-* -*l*-et kap: *fől, nyő-* (*nő*) pedig vagy *nyöv-*(ök) vagy *nyől-*(ök).

B. TAKÁTS LAJOS.

igealakok is régebben így hangzottak: *irtam valék, irtál valál, irt vala irtunk valánk*, stb., de mivel leggyakrabban a harmadik személyt használjuk, azért ennek segédigéje idővel behatolt a többi személyekbe is. Az apátfalvi nyelvjárás tanulságos példa arra, hogy hogyan élt egy ideig egymás mellett a kétféle ragozási mód, míg végre az újabb teljesen kiszorította a régibbet.

A szerk.

A nyelvtani alany és állítmány.

A nyelvtani alany és állítmány meghatározása a nyelvtudomány egyik nehéz kérdése. Nyelvtaníróink és azok, a kik a kérdésnek elméleti megvitatásába bocsátkoztak, eddig egészen szabatos és kifogástalan meghatározást adni nem tudtak. *Dr. Kicska Emil* a kérdést már több ízben beható vizsgálat tárgyává tette s most *A subjectum és praedicatum a grammatikában** czímen megjelent újabb értekezésében ismét részletesen foglalkozik vele.

Terjedelmes tanulmánya voltaké az előbbi cikksorozataiban** kifejtett nézetének s a rá vonatkozó feleleteknek*** újabb megvitatása.

Elméletét a következőkben ismertetjük.

Az alany és állítmány logikai műszók s így a nyelvtannak csak „abban az értelemben van joga használni őket, a melyben a logika él velük“ (124 l.). A logika szerint a mondatnak az a tagja az alany, a melyről valami mondva van, s az a tagja az állítmány, a mi amarról mondva van. E szerint „az alany és állítmány nem két egyes szava, hanem a két fele a mondatnak, az a két része a melyre oszlik az egész mondat“ (10 l.).

Ebben a mondatban tehát: *e jó búza termő szép ország | a Duna mentén fekszik*, csak két mondatrész van, a mondat első fele az alany, második fele az állítmány. Az első tag, vagyis az alany tovább fejteve megint két tagra bontható, melyek egyike alany, másika állítmány. A *szép ország*-ról az van mondva, hogy *jó búza termő*; tehát az egész szólás így bontható két részre: *e jó búza termő | szép ország*. Az első rész az állítmánya, a második alanya a szólásnak; de a fejtegetendő mondatnak ez csak másodrendű alanya, az csak másodrendű állítmánya. Mind a két tagot megint két-két részre bonthatjuk, melyek egymással alany-állítmányi viszonyban vannak. Ezek már harmadrendű alanyai és állítmányai a mondatnak. Hasonlókép az állítmányi főrészt is tovább lehet fejteni. A *Duna mentén fekszik* igei szólás megfelel ennek a mondatnak: fekvése | a *Duna mentén* *vagyon*, tehát erre a két tagra bonthatjuk: a *Duna mentén* | *fekszik*. Az első tag állítmány, a második alany, de a fejte-

* Megjelent Budapesten, 1908. 8-r. 125 l. Hornyánszky V. könyvnyomdája.

** Vö. Alany és állítmány, Nyr. 24. és 25., Még valami az alanyról és állítmányról, NyK. 29., Van-e pszichológiai alany és állítmány? NyK. 31., Alany vagy állítmány, Nyr. 30., A szórendhez, Nyr. 31., Mondattani egyenletek, NyK. 33., Két álláspont, Nyr. 33.

*** Vö. *Kalmár Elek*: Állítmány és alany, NyK. 28., Alany vagy kiegészítő? Nyr. 30., A határozókról, NyK. 32: 454., Alany és kiegészítő, Nyr. 32.; *Balogh Péter*: Alany vagy kiegészítő? Nyr. 30.; *Petz Gedeon*: Van-e nyelvtani alany és állítmány? Phil. Közl. 24.

getendő mondatnak mind a kettő csak másodrendű tagja. Az első tagot megint két részre lehet bontani; ezek harmadrendű tagjai a mondatnak.

Hogy helyes mondatfejtéssel így kell tagolni a mondatot, azt sok grammatikus is érzi. Sokan közülük is a mondat két felét veszik alanynak és állítmánynak, de „az egyébként helyesen kezdett tagolást nem folytatják tovább, hanem nyomban az egyes szókra térnek át“ (11 l.) s az alanyi és állítmányi rész fő szavát keresve az egyeztető nevezőt (itt: *ország*) mondják alanynak s a személyes igét (itt: *fekszik*) állítmánynak. Pedig ez esetben jogtalanul élnek az alany és állítmány műszókkal, mert tisztán grammatikai alakokat értenek rajtuk.

Az alany-állítmányi viszony nem a szavak alakja vagy jelentése szerint való megkülönböztetése a mondat tagjainak, hanem egymáshoz való viszonyukon, más szóval funkciójukon alapszik. Ebből a szempontból pedig nem lehet több mondatrészt megkülönböztetni kettőnél. „Mert akármeddig fejtegetjük a mondatot, két-két része között (a mennyiben nincsenek csupán egymásmellé rendelve), mindig ugyanaz a viszony, az egyik rész az alany, a másik az állítmány tisztét tölti be“ (17. l.).

Ez a viszony azonos a ‚szólás‘ két tagja közt levő viszonyval. A mint ennek a szólásnak: a *kőbe gödröt vájó* | *hullton hulló víz-csepp*, az első fele a *határozó* s a második a *határozandó* tagja, éppen úgy a megfelelő mondatnak: *hullton hulló víz-csepp* | *gödröt váj a kőbe* egyik fele (még pedig a második) *határozó*, másik *határozandó* tagja. *Határozandó* az alany, *határozó* az állítmány. E szerint ebben a mondatban: *e szép országot* | *Árpád szerezte*, nem *Árpád* az alany, mint a grammatikusok állítják, s nem *szerezte* az állítmány, hanem *e szép országot* az alany, mert ez a *határozandó* tag, s *Árpád szerezte* az állítmány, mert ez a *határozó* tag.

Nincs tehát *külön* nyelvtani alany és állítmány, sem *külön* logikai alany és állítmány. Csak egy alany és állítmány van: az, a mi logikailag alanya, illetőleg állítmánya a mondatnak. Ez pedig teljesen független a grammatikai formától. Ugyanazon tag alany is meg állítmány is lehet a mondatban. Ebben a mondatban: *Sándor tanul*, a *Sándor* szó nem azért alany, mert nevező, hanem mert *határozandó* tagja a mondatnak; a *tanul* pedig azért állítmány, mert *határozó* tagja a mondatnak s nem azért, mert ige. Ha ez a viszony történetesen meg van fordítva, mint pl. ebben: *Sándor tanul* (= *a tanuló* | *Sándor*), nem alany többé a nevező, hanem állítmány, s nem állítmány többé az ige, hanem alany.

Hogy melyik rész az alany s melyik az állítmány, azt a mondat hangoztatásából vagyis a hangsúlyból tudjuk meg. A *határozódás* viszonyában levő két mondattag közül a *határozót*, vagyis az állítmányt erősebben hangoztatjuk a *határozandónál*. Ebben a mondatban tehát: *e szép országot* | *Árpád szerezte*, az állítmányt azonnal fölismerhetővé teszi az erősebb hangsúly.

Röviden előadva ez a *Kicska* elmélete. Fejtegetései érdekesek és tanulságosak, felfogása eredeti, de eredményeit nem fogadhatjuk el.

A nélkül, hogy terjedelmes fejtegetéseinek részletes megvitatásába akarnánk bocsátkozni, felfogásának csak egy tévedésére kívánjuk felhívni a figyelmet, arra, a mely nézetünk szerint az egész elmélet tarthatatlanságát bizonyítja.

A mit a logika alanyának nevez, a mondat egyik része éppen úgy mint az, a mit a grammatika mond alanyának. Hasonlóképen a mondat egyik része a logikai és grammatikai állítmány is. Ebből *Kicska* szerint az következik, hogy „a grammatikai alany és állítmány a *dologra nézve* nem különbözik a logikaitól, hogy a grammatika nem érthet mást az alanyon és állítmányon, mint a logika“ (110. l.). De hiszen nem az a lényege sem a logika alanyának és állítmányának, sem a grammatika alanyának és állítmányának, hogy „a mondat egyik része“, hanem hogy *milyen szerepű része* a mondatnak, s éppen ebben van a logika és a grammatika kategóriáinak a különbsége.

A grammatika mást ért e műszókon, mint a logika. Persze bajos szabatosan megmondani, hogy mit mond a grammatika alanyának és állítmányának, s valóban igaza van Wunderlichnak, a ki azt mondja: „Subjekt und Prädikat sind Termini, deren Bedeutung leichter nachgeföhlt, als definiert werden kann“ (*Der deutsche Satzbau* 108.). De bizonyos, hogy a logika meghatározása nem illik rá a nyelvtani alanyra és állítmányra, hogy tehát a nyelvtan kategóriája más, mint a logikáé.

Kicska szerint ez csak látszólag van így s onnan magyarázható, hogy a nyelvtan „hol a forma, hol a functio szempontjából“ tekinti a mondat egyik tagját alanyának vagy állítmányának. De ha csak a functio szempontjából vizsgálná a tagokat, akkor a nyelvtani alany és állítmány azonos lenne a logikai alanyal és állítmányal. Itt van a tévedés! A nyelvtan nem „hol a forma, hol a functio szempontjából“ él az alany és állítmány műszókkal, hanem mindig csak a mondatbeli functio szempontjából, de más functiókat, más viszonyt ért az alanyon és állítmányon, mint a logika. Hogy ez a viszony miben áll, azt helyesen meghatározni nem tudjuk; de hogy más, mint a logikai alany és állítmány viszonya, azt minden nyelvész érezi. Attól annyiban is különbözik, hogy a logikai alany és állítmány viszonya független a formától, míg a nyelvtanban az alanyi functio a nevező esethez, az állítmányi functio elsősorban az ígéhez tapad.

Hogy a nyelvtan a maga külön kategóriáinak megnevezésére joggal él az alany és állítmány műszókkal, ahhoz szó sem férhet. Minden tudományak joga van a körében meghonosodott műszókat abban az értelemben használni, a mely értelmüket a maga körében kifejlesztette.

Kicska elméletének az a gyakorlati haszna sincs meg, hogy a tanuló emberiségnek könnyebbségére szolgálna. Mi könnyítést értünk el azzal, hogy az ismeretes öt mondatrészt helyett csak kettőt különböztetünk meg, ha egyszer azok tovább fejtte második, harmad- s esetleg negyedrendű tagokra oszlanak? Ellenkezőleg megnehezítettük a dolgot, mert, ha az elsőrendű tagok megállapítása elég könnyű is, a másodrendűeket már csak az elsőrendűeknek megfelelő mondatokkal való helyettesítésével tudjuk felismerni, ez pedig nem könnyű eljárás.

Nézetünk szerint *Kicska* tanítása sem elméleti szempontból nem jár jó nyomon, sem gyakorlatilag nincs hasznára a nyelv- tudományaknak.

A nyelvjárástanulmányozás módszeréhez s egykét adat a magyar hangtanhoz.

Paul a *Prinzipien der Sprachgeschichte*-nek a hang és írás összevetésével foglalkozó fejezetében az írást a mult és jelen közvetítőjének mondja. „Csakhogy — úgymond — sohasem szabad a nyelvűvárnak szem elől tévesztenie, hogy az írás nem maga a nyelv, hogy az írásba foglalt nyelvet előbb mindig vissza kell fordítanunk, hogy vele számot vethessünk.“* Az írás nemcsak nem maga a nyelv, hanem annak meg sem felel. Főkülönbségnek írás és beszéd közt abban a folytonosság hiányát, ebben a folytonosság meglétét találja. Nyelv és írás szerinte úgy viszonylik, mint vonal és szám. Bármennyi jelet használunk is és bármily pontosan határozzuk is meg a beszélő szerv megfelelő hangtagolását, mégis a tagolás módjainak végtelen sora marad jelöletlenül.**

Jespersen szerint hang és írás abban különböznek, hogy más-más érzékszerv segítségével fogjuk fel a kettőt; amazt a hallás, emezt a látás útján. Az írott szó hangtani értékelésére nézve pedig tudnunk kell, hogy a betűknek még ugyanazon nyelvben sincs határozott hangtani értékük, annál kevésbbé, ha több nyelvet hasonlítunk össze egymással. A fonetikus legelső feladata, hogy tudja ezeket a különbségeket és teljesen szabaduljon meg azon balítélet-től, melyet a helyesírás és a nyelvnek a helyesírás szempontjából való hagyományos felfogása eléje állít.***

Valamely szöveg viszonylagos pontosságú hangtani feljegyzésében is első dolog, hogy úgy tekintsük a nyelvet, mintha sohasem lett volna leírva. A beszélt nyelv helyesírási formában nem érvényesül a maga eredeti mivoltában. Passy szerint a beszélt nyelvet csak a helyesírás segítségével tanulmányozni épp oly nehéz, mint római számokkal végezni számtani fejtegetéseket. Jespersen még tovább megy. A szokásos helyesírást oly számtanhoz hasonlítja, melyben ugyanaz a számjegy majd 9-et, majd pedig 11½-et stb. jelent.†

Fonetikus írásról pedig csak akkor lehet szó, ha nem kísért folyton bennünket a mi etimológiai helyesírásunk. Megalkuvásról nem lehet szó ebben a kérdésben. Tisztán balfogalom az, hogy a fonetikus írást nehezebb megérteni, mint az etimológiai. Hát vajjon mikor beszélünk, nem fonetikailag beszélünk-e, vajjon vigyázunk-e rá, hogy beszédünk etimológiai legyen? És mégis megértjük egymást.

Azért akarom ezt kiemelni, mert nem rég folyt egy kis vita arról a kérdéstről, hogy az érthetőség kedvéért ne szakítsunk-e inkább az illető esetekben a fonetikai írással.††

* Paul: *Prinzipien*³ 348. l. — ** U. o. 349 s. köv. l. — *** *Phonetische Grundfragen*. Leipzig u. Berlin, 1904. Erstes Kapitel. — † I. m. 14. l. — †† *Vö. Nyr.* 36: 38. és 87. l.

Egyebek közt a mássalhangzók hasonulására vonatkozó tanulások is csak ily hangtanilag pontosan feljegyzett szövegekből vonhatók le. S éppen erre vonatkozólag egy érdekes tanulságra akarom fölhívni a figyelmet.

Kräuter a mássalhangzók hasonulásáról írt művében* nem említi ugyan, de megfigyeléseimből az tűnt ki, hogy bizonyos helyzetek kevésbé kedveznek bizonyos hasonulásoknak, mint mások. Pl. sohasem hallottam hasonulást e példákban: *mit szól hozzá?*, *kopott szék*. Viszont, ha szó belsejében kerül egymás mellé a *t* és *sz* hang, akkor kölcsönös hasonulás áll be. Pl.: *tecczik, nem láccz, mecczó*.

Tehát némely hasonulás csak egységes hangcsoportban, csak szótestben fordul elő. Oly helyzetekben azonban, mikor az indukáló és indukált hang szó végén és a következő szó elején fordul elő, a hasonulás nem áll be. E kifejezésben: *mind szedd össze* nem áll be hasonulás (kivéve, hogy a *d* zöngétlenné lesz az *sz* miatt), pedig ha a *d* és *sz* szóközépen kerül egymás mellé, akkor rendesen kölcsönös hasonulás áll be *cz* hanggá, vagy ha két magánhangzó közt fordulnak elő, hosszú *ccz*-vé. E megfigyelés helyességét bizonyítja különösen az összetételekben megfigyelt hasonulás. S ezt érdekes összefüggésbe lehet hozni az összetétel különböző fejlődési fokaiival. Óváriban, Szatmármegyében egy határrésznek három neve is van: *Menczérét*, *Menczélrét* és *Mecczettrét*. Nyilvánvaló, hogy itt egy régi szóval van dolgunk, mely magánhangzóit tekintve, eredetiséget mutat, amennyiben eredetileg *Mendszentrét* volt. Láttuk fentebb, hogy ha két önálló szó érintkező határain kerül össze a *d* és *sz*, akkor hasonulás nem áll be. Valamint azt is, hogy a hasonulás beálltát nagyban elősegíti az alaki egység. Tehát e kifejezésnek: *Mend szent*, *d* és *sz* hangja legelőször épp úgy nem hasonult össze, mint ma ezé: *mind szedd össze*. Az összetétel aztán a kettőt egységes alakú szóvá tette és elősegítette a *d* és *sz* hang kölcsönös hasonulását. S ezt most már biztosan lehetett is várni. Egy ideig még ellenállhatott az összetétel tagjaiban még érzett etimológiai kapcsolat, de biztosan beállott a hasonulás, mikor a nyelvtörténet folyamán a *mend* szó alakja *mind*-re fejlődött s az összetételben elszigetelődve megmaradt a *mend*. Ekkor az etimológiai összefüggés érzete megszakadt. Az összeforradás szorosabb lett; a szó még egységesebbé vált. A hasonulás talán még elébb, de ekkor bizonyosan beállott s a *Mendszentrét*-ből *Menczentrét* lett. Az *n* és *r* hang közt a *t* hang megint nem maradhatott meg az összetétel belsejében. (De ez is másképp van, ha két önálló szó határa érintkezik egymással.) Így aztán *Mendszentrét*-ből lett *Menczenrét*. Csakhogy ez sem maradhatott így. Megfigyelésem szerint ugyanis Szatmármegye északnyugoti negyedének nyelvjárásában bizonyos helyzetekben az *m* és *n* hangot nem artikuláljuk, hanem a helyett az előttük levő magánhangzót orrhangúan ejtjük. Ily eset áll elő, ha az *m* hangot *f*, vagy *v* követi. Pl. *sőfa* (= somfa), *neke van*. Az *o* és *e* hangokat nyílt orrüreggel ejtjük. Az *n* hangot illetőleg ugyanez áll elő, ha *v*, *f*, *s*, *sz*, *z*, *l*, *r*, *j* és *h* hang követi. Pl. *tanállok é szeretőt*; *idegē föld*; *kételeség*; *nagyō rossz*; *fē száll*; *el van a szorossō zárva*; *péntekē láttam*; *vū jó dógod? nehezē hall*. Az *ny* hang ugyanolyan helyze-

* Nyelvészeti Füzetek 44. sz.

tekben teszi orrhangúvá az előző magánhangzót, mint az *n*. Az *n* hangnak *r* előtt való előfordulása okozta, hogy a *Menczerét e* hangja orrhangú. A másik két alak nyilván népetimologia útján keletkezett.

A hasonulásnak ugyanolyan esete van az *acczide*, *acczi* szóban, mely *addsa ide*-ből tapadt össze és rövidült *acczi*-vá, miután az etimologiai összefüggés érzete elhomályosult.

A följegyzés pontossága szempontjából szükségesnek tartom a hangok egymásra hatásából keletkezett bárminő elváltozás följegyzését. Pl., hogy e kifejezésben: *nincs benne a cs a b* miatt zöngés, hogy a *menni* szóban *s* általában oly helyzetekben, hol a magánhangzót nasalis mássalhangzó előzi meg és követi, az illető magánhangzót orrhangúan ejtjük. Szükséges volna aztán megjelölni, hol ejtjük az explosívát implosívának. S itt épp eszembe ötlött, hogy vajjon nem az implosive ejtett *t* okozta-e *Szatmár* helynévnek a környező falukban divatos *Szakmár* ejtését a képzés helyének eltolódása útján.

De legszükségesebb volna, ha a gyűjtők önmagukon tett kísérletekkel — bármily kezdetleges módszer áll is rendelkezésükre — napról-napra gyarapítanák hangtani tapasztalataikat. A beszélő magyarság igazi hű fonetikája csak akkor állhat elő, ha a gyűjtők gyakori kísérletekkel meggyarapított önálló megfigyeléseiket a gyűjtés közben is felhasználják.

Itt akarnék egy-két szót szólni a népköltészet verses termékeiről. A népszerű hagyományok e csoportjának tanulmányozása nyelvészeti szempontból el van hanyagolva. Nem hangtani tanulságokat értek, sem alaktaniakat, hanem a népköltészet szókincsét és mondattanát illető tanulságokat. Mert a népnek is megvan a maga költői nyelve, mely nem ugyanaz, mint a prózáé. Hogy egyebet ne említsek, pl. ha *Szatmármegyében* a nép közt valaki közbeszédben a *guba* szó helyett a *subát* használná, kinevetnék s viszont ugyanaz történe, ha e dalt így dalolná:

„Tegye le kend a *gubáját*,
Ölelje meg a *babáját*“.

s nem így:

„Tegye le kend a *subáját*“.

Verses termékekben soha a *guba* szó nem fordul elő, prózában viszont a *suba* nem.

A mondattant illetőleg még több érdekesség kínálkozik megfigyelésre. Így mindjárt feltűnő, hogy a népdalokban a lélektani alany a nyelvtani alany formáját veszi fel gyakran ott is, a hol ezt a rendes beszédben sohasem tapasztaljuk. Pl.:

„Káposzta, káposzta, burull a levele“.

A helyett, hogy: A káposztának borul a levele.

A következő példák is részben ide sorozhatók, részben pedig annak jellemzésére említhetők fel, hogy gyakran mennyire nincsenek meg a népköltészet mondattanában azok a szoros logikai kapcsolatok, melyek a közönséges beszédben nélkülözhetetlenek, itt pedig túlságosan konkrét, egyszerű voltukkal a költőiség ingerével hatnak ráink.

„Diófának három ága,
Alatta ül három árva.“

A helyett, hogy: a diófa három ága alatt ül három árva.

„Három ablak, hat kemence,
Körüljártam, mék sincs este.“

A helyett, hogy: három ablakot, hat kemenczét körüljártam, még sincs este. A mondatárgy alanyesetben van. Még érdekesebb példa a következő:

„A mék kis já láty párnája
Libatallu vam benne,
Amék legé reáfekszik,
Igen könnyenn elálszik.“

A helyett, hogy: A melyik kis lány lány párnájában lúdtoll van, azon igen könnyen elalszik, a melyik legény reáfekszik.

Ilyen példa ez is:

„Natypeleski hármás határ,
Abbā vagyok rózsám betyár.“

Én sokkal természetesebbnek találok az ilyen megfejtést, mint azt, hogy mindezekben a helyeken felkiáltásokat keressünk. E felkiáltások okát bajosan lehetne megmagyarázni. Az utolsó előtti példában pedig lélektani képtelenség volna.

A népköltészet ezen mondatalkotását Petőfi önkénytelenül eltanulta s szépen alkalmazta is pl. a következő példában:

„Erdő szélén puszta csárda,
Hej, mért sietsz oda, Sárga?“

E helyett: Hej, mért sietsz Sárga, az erdő szélén levő puszta csárda felé?

Ezek lélektani szempontból nagyon érdekes mondattani jelenségek.

A magyar népnyelv aesthetikája szempontjából igen érdekesek ezeken kívül azok az állandó kifejezési formák, melyek oly gyakran előfordulnak, de még nem figyelték meg őket. Pl.:

„Zavaros a Tisza vize, *nem tiszta.*“

„Lassan, *lassan* édes lovam, *ne nagyon.*“

„Kéket nyilik az ibolya, *nem sárgát.*“

„Nyisd ki babám az ajtót,
Magyar kopogtat, nem tót.“

Vagyis az állítást az ellenkezőnek tagadásával megerősíti.

Megfordítva fordul elő ez a kifejezési forma a következő példában:

„*Nem forog* a malom, *áll* a vitorlája .

Mindezek oly eredeti, magyar kifejezésbeli sajátosságok, oly eredeti gyöngyei a magyar népnyelv aesthetikájának, melyeket hiába keresnénk idegen nyelvekben. Eredeti magyar szépségek ezek, de, sajnos, még rejtett szépségek.

Merüljünk el végre a magyar nyelv aesthetikája érdekében népnyelvi hagyományaink tüzetes tanulmányozásába s onnan bányász-
szuk elő a gyöngyöket. Ne azzal állítsuk nyelvünket az őt költői
szempontból is megillető magaslatra, hogy kimutassuk benne a
görög, latin, német stb. nyelvben már fölkatartott költői szépségeket,
hanem annak bebizonyításával, hogy a mi nyelvünkben olyan szép-
ségek is vannak, a milyenek a többiben nincsenek.

Még a nyelvjárási anyag kritikájáról volna egy-két szavam.
A kötött alakú népies termékek szövegét illeti ez a megjegyzés.
Ismeretes, hogy a népköltészet termékei mily nagy területet járnak
be, s hogy egy-egy dal, varázsmondás stb. mily szívósan megmarad
a maga régi alakjában. Csak természetes, hogy kötött alakjuk
többé-kevésbé a hangok minőségét is megőrzi, különösen a magán-
hangzókét. A nyelvjárastanulmányozó tehát soha se induljon ki
különösen hangtani kérdésekben a népköltészet kötött alakú ada-
taiból. Ezekben sohasem érvényesülnek a nyelvjárás hangtani saját-
ságai a maguk mivoltában. Pl. *Egriben* egy népdal első sorát így
éneklék: „Szép élet a huszárélet, a hazájér szenvedni“, Pedig pró-
zában így mondanák: *Szép élet a huszárélet a hazájér szenvedni*.
Ugyanezt a dalt Szatmárhegyen is hallottam, melynek nyelvjárása
i-zó. Ott is úgy énekeltek, e helyett: *Szíp élet a hnszárélet a hazájér
szenvedni*. Ezt tapasztaltam aztán, hogy többet ne említsek, az
élelzés szövegében is, mely szintén kötött szöveg s az egész
országban egyenlő alakja van. *Egriben* is azt mondják, hogy: *éjjen*
s nem *éjjen*; az i-zó Szatmáron se mondják, hogy: *éjjen*. Viszont a
közbeszédben így szólnak: *Ne bá szegém bogárt, had éjjen*. Az i-zó
nyelvjárásban pedig így: *Had éjjen ű is*.

Mindamellettt ezzel nem azt mondtuk, hogy kötött szöveget
nem kell gyűjteni. Gyűjtsünk minél többfelét és minél többet, mert
a nyelvjárastanulmányok elavulhatnak, de a pontosan feljegyzett
szövegek mindig értékesek lesznek.

A nyelvjárastanulmányt illetőleg leghelyesebbnek látszik előt-
tem a következő elvek szem előtt tartása. A nyelvjárastanulmány
legfőbb feladata az, hogy a gyűjtött anyagban szétszórt, rendszert-
telen halmazban heverő adatokat a rendszerezés által könnyebben
kezelhetővé, csekélyebb fáradsággal hozzáférhetővé tegye. Legelső
célja: a nyelvbúvár munkáját megkönnyíteni. Ezen cél elérésére
kell fordítani a legtöbb figyelmet. E célból dolgozza fel a tanul-
mányozó a gyűjtemény legapróbb mondatát, legutolsó szavát is.
Rakjon el minden sajátsgót a maga fiókjába. Úgy járjon el, mint
a statisztikus. Az illető sajátsgóra található összes példákat gyűjtse
össze s írja együvé. Ne azt tartsa feladatának, hogy minden saját-
sgóra csak egy példát említsen, hanem a hányat gyűjtött. (Termé-
szetesen, a hol kell és: ha tudja, magyarázza is meg a jelenségeket.)
Ezzel az eljárással a nyelvjárastanulmányozó egy magasabb célú is
szolgál: egy nagy, egyetemes magyar nyelvtan eszméjét.

CSÜRI BÁLINT.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Gyalogra száll. Ezt kérdezi egy vidéki ismerősöm (V. J.): „Tolnai Világlapjában (márcz. 14. 503. l.) olvasom: Kamuti Balázs, a vármegyék hadainak generálisa ezt mondta: Kész vagyok, uram, mind magam, mind népem *gyalogra szállani* stb. — Evvel azt akarta mondani, hogy a *lóról*, a *nyeregből leszállani* és *gyalog* venni részt Hodolin vára ostromában. Soha se hallottam se nem olvastam ezt a kifejezést, azért önhöz fordulok felvilágosításért: megvan-e ez a nyelvben, vagy csak az író csinálmánya?“

Ilyen kifejezés: „*gyalogra száll*“ nincs, nem is volt; de van ez: *gyalog száll*, mely azt jelenti, hogy *leszáll* a *lóról*, *szekérről* s *gyalog* megy, vagy általában tesz valamit. T. i. *gyalog* nemcsak *név*-szó, pl.:

„Minden *gyalog* embert annak gondol Jóka“ (Arany)
(= melléknév).

„Azt esküszí lófő, azt esküszí *gyalog*“ (Arany)
(= főnév),

hanem *határozószó* is, bár ragja nincs, pl.

„Ki lovon, ki *gyalog*, ki ha éppen mászva“ (Arany)
(= zu Fuss).

Ily ragtalan vagy ragjavesztett *határozó* sok van a nyelvben. Ilyen a *gyalog*-hoz végzetre hasonló *balog* és *keszeg*, pl. „*Balog* is földhöz vágjak“ (nép) = bal kézzel.

„*Balog* addig tépegeted,
Míg nem bírod a kezedet.“ (Vadr. 342. 1)

„De *keszeg* áll a kalapod!“ (nép.)

„Értő kaocsintást vága rá *keszeg*.“ (Arany: B. I. I. É.)

Vagy, minthogy „*gyalog*“ = *láb* (vö. a rokon nyelveket), ilyenek *mezítláb*, *négykézláb*, *épkézláb* is, melyek szintén többnyire *határozó*ként szerepelnek a mondatban (az első mindig), pl. „Katonaság, részint fegyverben, részint *mezítláb*“ (Bernáth G. tréfája).

„Ha már kutyákká aljasodtok,
Miért nem jártok *négykézláb*?“ (Petőfi.)

„Mindketten *épkézláb* emberek vagyunk“ (Petőfi). Itt *épkézláb* jelző.

„Vagyok mostan, mint sokan nem,
Épkézláb.“ (Arany.)

Itt állítványkiegészítő, de *határozónak* is vehető (= *épkézláb-bal*). „Tudok példát mondani arra is, hogy a mit csak úgy rázott

ki a köntöse ujjából, az is milyen *épkézláb* jött ki onnan“ (Szász Károly). Itt világosan határozó.

Igaz, hogy a régi nyelvben a határozó *gyalog* mellett ragos alakok is előfordulnak azon jelentéssel: *gyalog-on* és *gyalog-gá* (esett); igaz, hogy ez utóbbi alakok ma is hallhatók néha a néptől, sőt ez is: *gyalog-ul*; de az is igaz, hogy a mai nyelvben a ragtalan *gyalog* divik, mint határozó, pl. „Nem lehet vele *gyalog* beszélni“ (nép). „Lovon jött, *gyalog* ment“ (közö.). „Csak kinek lova nincs, az hadd járjon *gyalog*“ (Arany) s ragos alakjai helyett inkább ezek a synonymok járják: *gyalogszerrel*, *gyalogosan*, *gyalogjába*. Pl.

„*Gyalogszerrel* a király is
Csak nehezen futhat.“ (Arany: Rozgonyiné.)

„Nem kell, hogy a templomot
Gyalogosan járja.“ (Petöfi: Hejh, édes szülőimék.)

„Ki szánon, ki lovon, ki csak *gyalogjába*
Örömkurjantással siettek nyomába.“ (Csokonai: Dorottya.)

Itt jegyzem meg, hogy ezt: „*mezítláb*“, szintén *gyalog* értelemben használja olykor a nép, úgy hogy „*mezítlábon* jön“ az is, a kinek csizma van a lábán.

Elég az, hogy — a kérdésre térvén — „*gyalog* száll“ oly állandósodott szólás, melyben *gyalog* mint határozó, nem vesz föl ragot soha. Maga a szólás a régebbi nyelvben gyakori, de ma is él vele egy-egy író s a nép. Pl.

„Végre *gyalog* szálla“ (Heltai).

„Itt *gyalog* száll, — paripája
Fel s alá nyerit gazdátlan“ (Arany: Szib. J.)

„Majd ott a kapaszkodónál *szálljunk*, fiam, *gyalog*“ (nép). Magam is használom „Hermán és D.“-ban:

„*Szálljanak* itt *gyalog* és bizonyos hírt hozzanak arról“ (V. É.)

Tehát az, a ki Tolnai Világlapjában ezt írta: „*gyalogra* szállani“, a szólást tudva vagy tudatlan, de megrontotta.

Mindamellett előfordul a nép beszédében a *gyalogra* határozó is, de tudtommal csak így. Baktat a sárban az öreg bíró. „Hát kend, bíró uram, *gyalog-ra* került (szorult)?“ — „Az ám! Megsántult az egyik lovam.“ Ebben a tréfás rigmusban meg *mezítláb* kapott ragot:

„Felöltözött nagy czifrára,
Mint a kutya *mezítlábra*“.

LEHR ALBERT.

Szipoly. Hogy ez a szó az eredeti *molypille*, *gabonamoly*, *méz-moly* jelentést a *szl*, *szíp* hatására az újabb irodalmi és köznyelvben a *piócza*, *nadály* jelentésével cserélte fel, ez Simonyi Zsigmondnak czikke óta (Nyr. 32:371) köztudomású dolog. A MNy. 4:416. lapján közölttem Vörösmartynak 1832-ben írt Kincskeresésiben előforduló *szipoly*-t s a Jelenkor 1833:661. lapján olvasható *vérszipoly*-t, mint tudtommal első adatokat, melyek ezt a jelentést feltüntetik. Találtam azonban adatot, mely a változást még közvetlenebbül is megmagyarázza. Dugonics Példabeszédeiben (1820) van egy szólás-

hasonlat: „Csügg rajta, mint lábom az Ivóka“ (1:203), melyhez következő magyarázó jegyzet van fűzve: „*Ivóka* az, a' mit mások *vérszívónak*, *vér szípnak* és *nadálnak* mondanak.“ A *vérszívpót* „*nadály*“ jelentésében megtaláljuk Kassai Szókönyvében is: „*Vér-szípó* állat, ez-helyett: *Vér-szívó* a'vagy] *Nadály* (Tóthosann *Piótza*)“ (4:429 és 441). A MTsz. pedig számos adattal bizonyítja, hogy a szó az ország keleti részeiben ma is él. A *szípolynak* *nadály* jelentése tehát véleményem szerint nem is annyira a *szíp* szó, mint inkább a *vérszípó* hatása alatt fejtett, a mit a Jelenkor *vérszípoly* adata is igazol: *szípoly* (moly) + *vérszípó* (nadály): *vérszípoly*, *szípoly* (nadály).

Az *uzsorás* jelentést már a *nadály*-tól kaphatta, melynek volt ilyen használata (CzF.). Eddig először Jókai „Csataképeiből“ van kimutatva (Nyr. 33:373). „Az élet komédiásaiban“ így is találjuk: „*Szípoly*“ úr, „*Nadály*“ úr, ismeretes *uzsorások* (1875, Nemz. kiad. 54:139). Arany pedig ezt írja a könyvmolyról, hogy „... letrataposó gép, a betű lelketlen *szípolya*,“ (Bol. Ist. 2:39), megint az eredeti *nadály* értelemben.

Kám, mэд, boza. Arany János a Buda Halálában a *bozát* és a *kámot* említi a húnok italául:

Boza italt, *kámot*, bort is vele bőven,
Dús lakomák lelkét, emelik tömlőben.
(B. Hal. V. 35.)

A költeményhez írt jegyzetekben a következőket mondja Arany: „*Boza*, *kám*. Mint a *hún* és *kún* népek itala emlegettetik a krónikák által. Kölesből erjesztett sörféle folyadék“. A *bozáról* kimutattam (MNY. 4:131), hogy Arany *Oláh Miklósnak*: *Hungaria* (1536) című könyvéből vette; a *kám* forrásáról nem tudtam számot adni. Szilágyi Sándor tanártársam volt szíves figyelmeztetni, hogy *Priskos Rhetor* emlegeti a húnok italául. Tudvalevő, hogy Priskosból Arany igen sok anyagot vett hún költeményéhez, innen vette ez ital nevét is. Minthogy pedig Aranynak forrása Szabó Károly fordítása volt (Új Magyar Múzeum, 1850—51, 1:560), innen idézem Priskos szövegét, az eredeti görög szöveget pedig a Corp. Script. Historiae Byzant. (Bonn, 1829; I. 183) című műből, a mely Szabó Károly fordításának szolgált alapjául: „ἐχορηγοῦντο δὲ ἡμῖν κατὰ κόμας τροφαί, ἀντὶ μὲν σίτου κέγχρος, ἀντὶ δὲ οἴνου ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος. ἐχορίζοντο δὲ καὶ οἱ ἐπόμενοι ἡμῖν ὑπηρέται κέγχρον καὶ τὸ ἐκ κριθῶν χορηγοῦμενοι πόμα· κάμον οἱ βάρβαροι καλοῦσιν αὐτό.“

„S falunként szolgáltattak számunkra eleséget, étel helyett kölest, bor helyett pedig honniasan *mэд*¹ nevezetű italt. Kaptak a bennünket kísérő szolgálk is kölest, kik árpából készült italt is kaptak, melyet a barbarok *kámnak*² neveznek.“ (Jegyzetben: „¹ A *mэд* (μέδος) nevezetnek nyelvünkben többé nyoma nincs ... ² Az árpából készült ital, tulajdonkép ser, *kám* neve sincs már meg nyelvünkben.“)

Nyilvánvaló, hogy Aranynak a *kám* szóra csakis a Szabó Károly-féle Priskos-szöveg szolgált forrásul; ezt világosan mutatja az is, hogy a maga magyarázó jegyzetében a „sörféle folyadék“ meghatározást innen vette. A *kám* szóra különben tudtommal Priskosnak ez az egy helye az egyetlen forrás. Talán az egyetlen hún szó, a mely ránkmaradt. A másik a „honniasan *mэд* nevezetű ital“, melyet Priskosék bor helyett kaptak, valószínűleg *méh-sör*, alakja is erre mutat: μέδος (Szabó Károlynál μάδος sajtóhiba lehet): szanszkr. és

ó-iráni *mádhu*, gör. μέθυ, egyházi ó-szláv *medŭ*, ófelnm. *mēto*, ném. *mēt* = méz, édes ital, bor, méhsőr.

Hetet-havat. A sok minden haszontalanságról fecsegő emberről mondjuk: *hetet-havat összebeszél*, meg az olyan íróról, a ki tücsköt-bogarat, összefüggéstelen lim-lomot halmoz egybe, hogy *hetet-havat összehord*. Első pillanatra az ember hajlandó volna ez ikerszó elsejében vagy a számot, vagy az időszakaszt jelentő *hét* szót keresni, másodikában pedig a megfelelő *hó* (hónap) szóra gondolni, annál is inkább, mert van ilyen hasonló adat: *Hetel-haval*: az időt eltölti ok nélkül valami járásban. *Se hete se hava* a dógodnak. *Elhetelni*, Kriza Vadr. Szótár; *hetel*, *elhetel*: egy hétig időz, sokáig oda marad. MTsz.; a régiségből: Pázmányból, Faludiból, Molnár Albertből ismert szólásmód: *sem hete, sem hava* s immár parancsola. CzF. is a *hét* (időszakasz) czímszó alatt idézi. Ballagi szótárában (1890) pedig a *hét* számnév alatt van. Szólásgyűjteményeinkben: *Hetet, havat össze-hord* Kovács 193 (1794); *Hetet havat összehord* Dugonics 1:175; *Hetet-hovat összehord* Ball. Közm. 3298. Ez a magyarázat azonban erőltetett, az idő jelentése nem nagyon fér meg az összevisszasággal. Van azonban szólásmódunknak más alakja is: *hevet hovat összehord*. Omnia commiscet. Kresznericsben a *hé* (*hév*) czímszó alatt, hasonlóan *hevet-havat* alakban CzF. (*hé* alatt), Ball. Közm. 3303 és Erdélyi Közm. 3594. Ezekből az adatokból világos, hogy itt a *hé* = forró és *hó* = nix szavakkal van dolgunk, melyek mint ellentétes rokonszavak a *meleg* és *hideg* fogalmai helyett állanak. A szó-lás tehát annyit jelent, hogy meleget és hideget, azaz ellentétes, össze nem tartozó dolgokat hord össze, a mint hallani is, hogy ez *hideget-meleget* összekever, vagy *hevet-hideget fúj azon szájjal* (Pázmány stb. NySz.). Épp úgy került egymás mellé e szólásmódban a *hé* meg a *hó*, mint a *hébéhóba*: *néhanap* jelentésű határozóban (Nyr. 21:99).

TOLNAI VILMOS.

Cziczemacsa. Czeglédi Istvánnál olvassuk (Redivivus Japhetke 1669): „Pálnak azonban *czítze-matzáit* olvasd meg Stellánál s-Blondusnál, s-feltaláld Julia Farnésját s-a többit“ (138.).

Mi ez a *cziczemacsa*?

Nem egyéb, mint: a *masia*, a *mica*, vagyis *szerető*, *kedves*.

A NySz.-ban ugyan jelentés nélkül van közölve, de azért kétségtelen, hogy ez az értelme.

A *cziczemacsa* nyilván ikerszó, melynek mindkét része külön is előkerül a *masia*, a *mica* jelentéssel: „Szerelmest setétbenn tanyára vezette, ott igaz kedvéből *tzitzáját* ölte“ (Orczy, KöltH. 145.) és: „Egy meg-sentenciatzatott ember a *maczája* kedvéért nem a suppliciumnak helyén vereté agyon“ (GKat., Váls. II. 307.). Barótnál (1792): „*Matzája*: a szeretője“; továbbá Kisfaludy S. Regéiben (74.), valamint a MTsz.-ban: *macza* am. szerető (Vas vm., Kecskemét).

Etymonjára nézve nincs szorosabb kapcsolatban e szó a *czicza-macsa*: *fructus rami palmarum* (Kr.); *barka*, fűzfa v. rekettye *barkája* (MTsz.) névvel. Igaz, hogy valójában mind a kettő a *czicza*: *macska* szónak ikerítése, csak hogy más-más apperceptió alapján. A *barka* jelentés ugyanis külső érzéki felfogás útján: a macska farkához való hasonlításból keletkezett (vö. ma is *czicza* am. női szörgallér!); a *szerető* értelem pedig belső, erkölcsi szempontból, t. i. a kedvességre való gondolattal. Kedveskedésből szokás tudnillik a macskát *cziczá*-nak nevezni. Ugyanezen okból hívja a

legény kedvesét cziczájának. „Cziczám, édes *cziczám!*“ Minden bizonynyal igaz van a NSzótárnak, mikor a *cziczamacza* illeten használatát, tréfás alkalmazásnak állítja: „Megczirógatja *cziczamaczáját*“.

A *czicza*, *czicze* ikerítése alkalmazására való tekintet nélkül legnagyobb valószínűséggel a gyermeknyelvből került ki. Gyermekjátékban szokásos mondóka: „*Cziczuska-maczuska*, mit ettél?“ — „Kásácskát.“ Így is: „*Czicze-micze*, mit fogtál?“ — „Egeret.“ Vagy: „*Cziczuka-maczuka* fogtál-e egeret?“ Stb.

Megjegyezni való, hogy az összetételnek *macza* része egyáltalán nem függ össze a szintén amasia jelentésű szláv eredetű *mátka* szóval.

RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN.

Hallgatóság. Erről a szóról azt olvassuk a NyUSz. második részében (471. l.), hogy a régi nyelvben csak taciturnitas jelentésben volt ismeretes; az auditorium *tanítványosság*-nak van magyarítva MA.-nál (1621). A mai *hallgatóság*-ot csak 1841-ből Dessewffy Aurél XYZ. könyvéből idézi. A mai értelem azonban már jóval előbb előkerül. 1754-ben jelent meg Bárany Györgynek, szeniczei ev. predikátornak *Új-Testamentoma*, melyet Torkos József győri pappal fordított s magyarázott. Ebben a minden ízében jó magyar, sok új szóval teli fordításban olvassuk ezeket a magyarazatokat (581. l.): „félben szakadott a' beszéd és a' halgatóságra illendő magyarazat el-maradt“; és: „Péter itt a kösséget és egy Gyülekezetbeli hallgatóságot nevezi sorsnak, mivel olly rész, melly a' tanítóra vagon bizva“ (1319 l.).

Ezen, névtelenül megjelent bibliafordítás szerzőinek kutatása közben Torkos József apjának, Torkos Andrásnak műveit is átvizsgáltam; s míg egyrészt arról is meggyőződtem, hogy a fentemlített fordítás teljesen Torkos András szövegének majdnem szó szerinti másolata, másrészt azt is láttam, hogy a magyarazatok nyelvének újszerűsége is az öregebbik Torkos nyelvben gyökeredzik. Így például a mai jelentésű *hallgatóság* is ennek műveiből került Báranyhoz. A' *Cedrusfának Síralmas eseté*-ben, mely 1723-ban jelent meg, már kétszer is olvasható a mai *hallgatóság*: „a Tekéntetes halgatóság eleiben álléott“ (41—42. l.) és: „Tekéntetes és számos hallgatóság előtt“ (46. l.).

Az auditorium jelentésű *hallgatóság* tehát már a XVIII. század első negyedében előkerül.

Bajtárs. Eddig Bod Péter alkotásának tartottuk. Bod szótárába, azt hiszem, Bárany Gy. és Torkos J. 1754-i *Új-Testamentomából* került. Itt olvasom ugyanis az 1194. lapon: „együtt vitézkező társunknak... Bajtársunknak, vagy mint a' hadi rendben együtt szenvedő s vitézkező Pajtásunknak“. Ez az idézet egyszersmind igazolja a NyUSz. állítását, hogy ez a szó tudákos szófejtés eredménye. Szerzője azonban nem Bod Péter, hanem valamelyik a két fordító közül.

Kaczér. Réthei Prikkel Marián azt állítja, hogy „Csúzy használatában a *kaczér* kivétel nélkül mindig főnév...“ s hogy „melléknévül állandóan a *kaczérost* használja (MNY. 5:138). R. P. M. eme kategorikus kijelentését maga Csúzy czáfolja meg, a „Három Kenyér“ 286. lapján, ezt írván: „mint a *kaczér* menlo csintalankodnak“, vagy pedig u. o. 406. lapon: „örömöst halgattúk azokat az el-kárhozandó kosokat... inkább a' nyeréttő *kaczér* menlovakat, és rivó számárokat“.

SIMAI ÖDÖN.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

I.*

Horváth (?) Márk Nádasy Tamásnak 1542-ben: „... merth resth thewbed íjar, felswým thebed kewlth...“

Báthory András Nádasy Tamásnak 1551-ben: „... nem hijaba warota az barát az swueget az kewntewshez býzonjý soha nem wj az; terekeckel cýjak traktal...“

Báthory András Nádasy Tamásnak 1551-ben: „... az tewrekewk az zalamat meg zegtýk...“ (Megszegték a békét.)

Báthory András Nádasy Tamásnak 1551-ben: „... nem beteg embernek walo az temeíswarjý týzt: fogas ebnek walo az cýjont ragas...“

Nádasy Tamás Nádasy Tamásnének 1552-ben: „... reghel enis ot leszek, es wjan az nap esmegh ide villamom...“ (Sietek.)

Nádasy Tamás Nádasy Tamásnének 1552-ben: „... köz beszéd ez: az három wj ír, es az eghesz test munkalkodik...“

Batthyány Ferencz Nádasy Tamásnak 1552-ben: „... mert regjý magýjar proverbium az hogý mýjkor ember egj nyilat el lew es elwezty tahať ýsmeg masth lew utana, hogý annýval hamarab megtalalna az elwezeth nyelath de gjakortan lýezen hogý mýnd az ket nyel elwez...“

Fraxinus Gáspár (Nádasy háziiorvosa) Nádasy Tamásnak 1554-ben: „... vide muliebre consilium: toth tanacz seggel al egýbe...“

Nádasy Tamásné Nádasy Tamásnak 1556-ban: „... ki azt monýja hoj himló ki azt monýja hoj az olt var tündereskedik...“ (Mutatkozik.)

Nádasy Tamás Horváth Márknak 1556-ban: „... De az lehetlen dolog, hoj teghed az török megh szallion, mert sem íre sem szelenéie...“ (Nincs hozzá készülsége.)

Nádasy Kristóf Nádasy Tamásnak 1557-ben: „... az ü menyegzőiet megh naposztak immar...“ (Napját meghatározták.)

Fraxinus Gáspár (Nádasy háziiorvosa) Nádasy Tamásnének 1558-ban: „... mezítelen dajka...“ (Szoptató.)

Nádasy Tamás Egerszegi Mártonnak 1559-ben: „... özweg aszoñ holgáý, kiknek az hosza rövid, es szele kesken...“

Zarkandy Péter Nádasy Ferencznek 1561-ben: „... feleseghem mastan egj falkaig Kanisan maradna...“

Batthyány Ferencz Nádasy Tamásnak 1562-ben: „... vetus proverbium: hal zamar hal chýazar...“ (I. „Actio curiosa“ Történelmi tár 1894. évf. 337. l. „Hol barát, hol számár“.)

Zalay Benedek Nádasy Tamásnének 1566-ban: „... az wta fogwa zömerel sem akar lathný, azth hijzem hogh az hol le wl, annak az w kegelme le wlesinek heleth bator hajamal törtenem megýs, megh sem lelnem kedweth...“

* Orsz. Levéltár, limbus III. sorozat, 18 csomó, Miscellanea.

Pelérdi Adám Nádasdy Ferencznek 1572-ben: „... *Eg zwnogbol eg ceber wert nem wehetny* ...“

1585-i számadásból: „*wyzbe hanio hetth feon wagy kedden walamy azzoni alatoknak es leanzoknak harom rendbelynek w Nga paranchiolatthiabol attham fl. 1. den. 3.*“ (husvét-hétfő, vö. MNy. 1:48)

„*walamy azonntpeknek kyk zent giergh wyragoth zetthenek* ... den. VI.“

„*Barbelnak ky az vrainath keppelezeth es feneketh mossoth attham* ... den. 50.“ (Clysteriumot ért.)

DR. KÁRFFY ÖDÖN.

II.

Régi magyar gyógyszervek.

**Hagymázfű*: alliaria (Veszelszki 36).

**Hajasfű*, rontófű, aggófű, keresztfű: senecio vulgaris (Veszelszki 407).

**Hajladozó fű*: beta. (Murmelius-Szamota 21.)

**Halzsr.* Lásd *Bolondító halzsr.*

Hánytató gyökér: radix ipecacuanhae. Rác : Borb. 171; Enyedi 44.

**Hariska, haricska*: hajdina, pohánka (Veszelszki 230). „Vasvármegyébe a hientzek között kétszer-is vetik és stertzet, *gántzát* (ez ott tartományos szó és annyit tesz, mint a *puszlítza*) készítnek belőle“ (u. o.) Mátyus: II. 152.

**Harmatfű*: herba rorellae; sonnen-thau. (1745; Torkos, 8. l.) Mai neve: *Drosera rotundifolia* L.

**Harmatkása*: lásd *Mannakása*.

**Három királyok vize*. „Füz Anna kezét Szent Tamás hájával, melyben Isten fája, szentölt tömjén és három királyok vize volt, gyógyította meg.“ (1728. egy szegedi boszorkánypör irataiból. Ethn. X. 36.)

Háromság-fű: herba trinitatis. (Frick.) Vö. NySz.

Hashajtó eszköz: remedium catharticum. „Ezeknek a piluláknak nagyobb munkájoknak kell lenni, mint a közönséges hashajtó eszköznek“ (Domby: 210).

**Hasznos-fű*: abrotanum. (Murmelius-Szamota 21.)

**Havadi virág*, nártzissus virág kankós virág: narcissus (Veszelszki 321).

**Havasi morgógégér-hűj*: axungia muris montani; murmelthierschmaltz. (Torkos, 12. lap.)

**Havasi ugorka*: az *Ecbalium elaterium* Richard (*Momordica elaterium* Linné) régi neve. (1745; Torkos, 5. lap.)

**Havasi vadugorka-gyökér*: radix cucumeris asinini; esels-kürbiszwurzel. (1745; Torkos, 9. l.)

**Hegyes útifű-mag*: semen plantaginis angustifoliae, gespitzter wegerichs-saamen. (Torkos, 12. ap.)

**Hegyi ikra*: asbest. (Mátyus IV. V. lap.)

**Héhel-fű*, tühegyű fű, erdei káposzta: scandix pecten Veneris. (Veszelszki 340.)

**Herecz*: feje h. és kék hátú h. (Radv. Szak., 222. és 223.) Valami gombafaj.

**Herencs* (gomba): kremling. Clusiusnál; Term. tud. társ. évk. I. 104.) Vörös herencs (u. o.)

**Hermes ujja*: hermodaetylus. (Frick.)

**Higviricz*, édes gyökér: radix liquiritiae; süsz-holtz. (Torkos, 10. lap.)

**Him czipros*: lásd *Fekete czipros*.

**Him-farkasalma-fű*: herba aristolochiae longae; langosterlucykraut. (1745; Torkos, 6. lap.)

Him levendula. Spikinard, him levendula, nardus Indica ...

„Hideg gyomrot melegít, emésztetlenséget elűz.“ (Orv. K. 62.)

**Hiripgomba*: boletus ferrugineus; steinpülz. (Mátyus II. 481.) Ma is használják Erdélyben. (Lásd MTsz.: *hiriba*.)

**Hüzkő*: lapis lyncis, seu belemnites; luchs-stein. (Torkos, 14. lap.) Így nevezték hajdanában egy ásatag fejlábúnak (cephalopodának) a törmelékét.

Hóldruta: lásd *Lúdréttentő-fü*.

**Hód monya*: castoreum-zacskó. Batthiány Ferencznek Nádasdy Tamáshoz (1553) intézett levelében fordul elő. (Orsz. Lvtár.)

**Hódtetem zsúrja*: axungia castorei; biber geil-schmaltz. (Torkos, 12. lap.)

**Hód-tőke, hód-tőki olaj*: castoreum. „Végy fertály font babérolajt... hód-tőki olajt“ (Ts. M. K. J. 38.). „Végy... hód-tőki olaját“ (u. o. 42.). Vö. PPB. Castoreum: Hód tőkihől való orvosság. (A NySz.-ban található *halhód-tőke* szintén kétségtelenül castoreum-ot jelent.)

**Hollandiai szurok*: pix navalis; schiff-pech. (1745; Torkos, 5. lap.) Mai nevei: Pix navalis, P. nigra, fekete szurok; schwarzpech, hart-pech. Illó részeitől megfosztott fakátrány.

Hólyaghúzó-fü: lásd *Sebestő-fü*.

**Horgas hüvelykű széna*: foenum graecum. (Orv. K. 84.) Vö. *Görög széna*.

Hölgymál: lásd *Drágulob*.

**Igen-hasznos-fü*: pulegium (Murmellius—Szamota 21.)

**Igen-keserű-fü*: aloes. (Frick.)

**Iglitze-búza*. „A tavaszi-búzának szinte van rokonsága; ilyen az iglitzebúza, a melyet 4 hólnap alatt malomba lehet adni.“ (Veszelszki 432.)

**Imely*. „Végy szapora füvet, kapotnakot, körtvélyfa imelyét.“ (Ts. M. K. I. 22.) Hogy ezen érdekes szó jelentését megállapítsam, megnéztem a Tseh Márton-féle könyvnek német eredeti-

jét s ennek 1633-iki kiadásában (mely megvan az akadémia könyvtárában) a 25. oldalon a *körtvélyfa imelye* úgy hangzik, hogy *birnbaum-mispeln*; ebben a kifejezésben a *mispel*-nek (naspolya) semmi értelme se volna, ha nem tudnánk rá példát, hogy a német köznép néhama is felváltva használja a *mistel*-t és a *mispel*-t. (Pl. *Eichenmispel*: viscum quercinum. *Holfert-Arends* 50.) Kétségtelen tehát, hogy a Tseh M. szövegében is a *birnbaum-mispel* helyett a *Birnbaum-mistel* értendő, s így az imely itten fagyöngyöt (Viscum album L.) jelent. L. még *Imelygyökér* és *Vad-imely*.

**Imely-gyökér*, tárkon gyökér: radix pyrethri; bertram-wurtzel. (Torkos, 10. lap.)

**Imerygyökér*: lásd *Koloka*.

**Imola*: lásd *Sukollat*.

**Indiai fa*: anacardium. (Frick.)

Indiai fekete fa: ébenfa. Lásd *Kötting*.

**Indiai keserű bab*: fabae sancti Ignatii. A strychnos nux vomica magvai. (Szentm. 167.)

**Indiai szegfü*: lásd *Borsola*.

**Indiai torma*, sárga felfutó, spanyol sarkantyú virág, királyszínű virág; nasturtium Indicum; cresson d'Inde, capusine; indiaische kresse (Csapó, 279). Mai neve: nagy sarkantyúvirág; Tropeolum majus L.

**Indiai tuskés disznó-kő*: lapis hystricus, seu piedra del porco spino; indianischer stachel-sau-stein. (Torkos, 13. lap.) Lapis porcinus, L. Malaccensis, Bezoar hystricum néven is ismerték. Nem egyéb, mint a tuskés disznó (Hystrix cristatus L.) epehólygájában található concrementum.

**In-ír*: unguentum nervinum. „Hasznos ide a geszta olaj, az in-ír a patikában“ (unguentum nervinum). PP. Pax. 308.

**Innyújtó-fü*: lásd *Csikorgó-fü*.

Ires ruha: vászondarabra kent flastrom; sparadrap. „Ires ruha

módra kösd a sebre (a békák tojományát).“ B. Szabó D. 1786. (Ethn. XIII. 134.)

**Ispikanárd-olaj*: unguentum nardinum PPBl. „Kildjen Kd énekem egy kevés ispikanard ola(j)t, mert itt nem tehetem szerét.“ (1561; Nád. Lev. 173.)

**Istárj*, vízi méreg, lator kóldus, méhek nevetése, farkas-nevető fű: ranunculus sceleratus. (Veszelszki 373.)

**Isten juhocskája*, *Isten tehenkéje, Isten üneje: Meyenwürmer (Ts. M., Sz. K.): nünüke, olajbogár. „A májusi bogár vagy nyű, melyet a magyarok isten tehenkéjének is neveznek... nem egyéb, hanem egy... insectum, melyet ama nagyhirű... Liné Károly a coleopterák classisában helyeztette és úgy nevezi, hogy Meloe; tserebogár pediglen scarabeus melolontha. Az a két bogár neme nagyon különböztetik egymástul külső természetü ruházatyára.“ (Linz. III. 2. 549.) Egy adat a XVI. sz. elejéről: „Kinek az alfelében süöl vagjon, keresen az naranch heyath, es az Isten nőnejth (igy!), aszald megh es törd-megh erőssen.“ (Ethn. X. 271.)

**Isten kegyelme-füve*: herba gratiolae; wild-aurin. (1745; Torkos, 7. lap.) *Istennek kegyelme-füve*: gratia Dei. (Frick.)

Isten korsócskája: lásd *korsócska-fű*.

**Isten lova farka*: mai neve spárگا; asparagus officinalis. „Egy dictionáriumban mint egykor látám, ez fű Isten-lova-farkának neveztetik, melly nevezetet repobálok, azért mivel kivált keresztényekhez nem illik az Istennek Szent Nevét ilyen hijában valóságokra ruházni.“ (Csapó, 270.)

**Isten-pohárkája-fű*. „A Helxinét vagy Cis-ampelost-is Isten-pohár-

kája-fűnek nem helyessen nevezik.“ (Csapó, 143.)

**Isten üneje*: lásd *Isten juhocskája*.

**Izgap*: lásd *Salokfű*.

**Itató papiros*. „Itató papirosra kenvén, tedd a mellére.“ (1564? Gyógy. 1880. 106.)

**Iz*: lekvár; electuarium, roob. Péld.: *fenyőtíz*: roob juniperi (Mátyus: IV. 436.). Továbbá a NySz.-ban: *szilvátz*, *szőlőtíz*.

**Izeiten fű*. (Csapó, 149.) Mai neve: kerti laboda. A Triplex hortensis L.

**János (Jánusz)-köröm*. Radván-szki „Magyar családélet és háztartás“ cz. munkájában (II. köt. 315, 163 stb.): „Jánosköröm, mind büröstől“. Minthogy egy másik helyen (163. o.) az orvosságos kövek közt említi, azt hiszem, hogy amulétumként karperecezen stb. hordozták. A fenti idézet is bizonyítja, hogy valami állatnak a karma volt, de hogy melyiké, azt nem tudtam kideríteni (hiúz? nyest?).

**Jénister*, kerti sárga borsóka-fa; genista. (Veszelszki 233.)

**Jerva gyökér*: radix contrayervae, gift-wurtzel. (1745; Torkos, 9. lap.)

**Jó illatú gumi*: assa dulcis. (Frick.) A mai benzoé-gyanta.

**Jó szagú csalán*: erdei csalán, lamium montanum, lamium Plinii (Csapó, 55.). Mai neve: erdei méhfű, Melittis melissophyllum L.

**Juhász-mogyoró*. Bulbocastanum: „földi gesztenye, juhász-mogyoró; erdkesten, schaeffers-nüss; mivel a juhászok a mezőn tsemege helyett élnek vele.“ (Veszelszki 112.)

**Jujuba*. *Fekete jujubák*: sebesten, seu myxae. *Veres jujubák*: zizyphae, seu jujubae. (1745; Torkos, 4. lap.)

III.

Szármenta. A NySz. a Bécsi-codexből közli ezt a szót: „Nem zönnecvala a' kemencet gerieztteni len muztal es pozdorialual, zurockal es aziu *sarmentauaal*“. A NySz. szerint jelentése: malleolus; reisholz. Kettő ellen lehet kifogást emelnünk, t. i. mind az olvasás, mind pedig az értelmezés ellen. A helyes olvasása ugyanis *sármenta*, a jelentése meg nem „reisholz“, vagyis: ág-bog, rózse, hanem: *szőlő-venyige*. Valójában tudniillik nem egyéb e név, mint a latin *sarmentum*: szőlővenyige szónak többes számú alakja. Hogy pedig s-sel kell olvasnunk, bizonyítja a MTsz., a melyben *saramontá-t* (száraz szőlővenyige) találunk.

Törkök. A NySz. egy példát idéz e szóra Göröcsönyiből s megkérdőjelezve „irruo; anstürmen“ értelmet tulajdonít neki. Göröcsönyi mondata ez: „Ellenségemre keményen *törkölec*“. Helyes értelmezéssel a *törkölec* a *türkök*: cornibus petit (csak metaphorice: irrit) igének (a *tülök*, *türök*: baromszarv szóból) változata, a melyre szintén van egy példa a NySz.-nak más helyén: „Pofozzák ezek is Sámhárt, csapkod ez is... más téged *türkököt* is említek“ (Czepl., Japh. 173.). Vö. továbbá ugyanitt *türköködik*, *türköködik* és a MTsz.-ban *tülkök*, *türkök*.

RÉTHEI PIRKEL MARIÁN.

KÜLÖNFÉLÉK.

Kitüntetés. A Magyar Tudományos Akadémia április 28-án tartott nagygyűlése az I. osztály ajánlatára a Sámuel-díjat dr. Trócsányi Zoltán tagtársunknak ítélte oda a Nyelvtudományi Közlemények 38. kötetében megjelent „A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései“ című értekezéséért.

Budenz József ifjúkori arczképe. A Magyar Nyelv tavali áprilisi számában közzétettük Budenz ifjúkori arczképének hasonmását, a mely az elhunyt tudós kézirati hagyatékával együtt került a M. Tud. Akadémia kéziratárába. A solti Nagy-család szíveségéből a mi Társaságunk is birtokába jutott az említett arczkép egy példányának. Néhai Nagy Ferencz Göttingában tanultakor több magyar társával együtt megismerkedett a fiatal Budenzzel, s emlékül arczképet kapott tőle, Budenz sajátkezü ajánlásával: „*Nagy Ferenc barátjának emlékül, Göttinga marcius 29-ikén 1858 Budenz József*“. Fodor Ignác solti tanító szíves közbenjárására Nagy Béla az érdekes arczképet a Magy. Nyelvtud. Társaságnak engedte át.

Földi János „Magyar Nyelv könyv“-e. Görög Demeter és Kerekes Sámuel, a „Hadi és más nevezetes Történetek“ szerkesztői 1789-ben 20 aranynyal pályázatot hirdettek egy jó magyar nyelvtanra, s miután Nunkovics György cz. püspök s pécsi nagyprépost ugyanazon évben e pályadíjat 50 aranyra emelte, a pályázatot 1790-ben sürgetve megújították. Őt pályamunka érkezett be. Görög és Kerekes a pályamunkák megbíralására „elsőben is a kolozsvári és a nagyenyedi főiskolákbeli tudós profeszorokat“, azután pedig

Debreczenben Domokos Lajos városi főbíró, Hunyady Ferencz superintendenst, Szikszay György prédikátort és Benedek Mihály egyházkerületi aljegyzőt kérték föl. A pályabírák a „Grammatica est Philosophia verborum subtilis et acuta“ jellegű pályamunkát találták legjobbnak s ennek 26 aranyat ítéltek oda, a fenmaradó 24 aranyat pedig a többi négy pályázó közt egyenlő részben osztották fel.

„A legjobbnak ítéltetett Grammatika tudós írója“: *Földi János* volt; munkája azonban nem látott napvilágot. A debreczeni bírálok jegyzéseket tettek maguknak, melyeket eleintén toldaléku alkantak az egyik grammatikához (bizonyára Földiéhez) adni; „de bővebb megfontolás után sokkal helyesebbnek és arányosabbnak látták, mint ők mondják, hogy Benedek Mihály szerkesztése mellett maguk készítsenek (díjtalanul) egyet. Így keletkezett az a „Magyar Grammatika, melyet készítet Debreczenbenn egy Magyar Társaság“ s mely Bétsbenn 1795-ben jelent meg.* Ezt a grammatikát nevezi, mint ismeretes, az irodalomtörténet *Debreczeni Grammatikának*.

Mennyit vett át a debreczeni „Magyar Társaság“ Földi „Nyelvkönyvéből“, és mi az, a mit belőle elhagyott? Toldy azt mondja, hogy „a Debreczeni Grammatika tartalmának nagyobb részét a Földié nyújtotta“;** Mixich Lajos pedig Földiről irt derék tanulmányában (62. l.) így szól: „bátran ki merem mondani, hogy a mi a debreczeni grammatikában jó, az Földi nyelvtanából került oda“*** Merész állítás mind a kettőjöké. Földi pályamunkáját egyikök sem olvasta s nem is láthatta; ítéletüket csakis a Földi és Kazinczy levelezésében elszórt néhány adatra alapították. A pályamunka grammatikai része vagy elkallódott vagy valahol lappang, csak a verstani rész került elő s ez most a Nemzeti Múzeum birtokában van.† Az egész kézirat még a XVIII. században valahogyan Nagy Gábor tulajdonába jutott s az ő szívésségéből akkoriban úgyszólván, közkézen forgott s Kazinczy is többször kölcsön kérte tőle.†† Nagy Gábor kézirat-gyűjteményét (vagy talán csak egy részét?) a Nemzeti Múzeum vásárolta meg 1857-ben s így került Földi pályamunkájának verstani része („A versírásról“) a Múzeum birtokába.††† A Nemzeti Múzeum akkori könyvtárnoka, Mátray Gábor, így jegyezte be: (984. Quart. Hung.) „Földy János értekezése a magyar versírás, példabeszédek és közmondásokról. Cod. autogr. Sec. XIX. A. 1801. E collect. Gabr. Nagy“. E nyilván hibás bejegyzésből kitűnik, hogy a pályamunka első része — a grammatikai — nem jutott a Nemzeti Múzeumba s 1857-ben már nem volt Nagy Gábornál. Mixich nemcsak a Nemzeti Múzeumban, hanem a többi budapesti közkönyvtárakban, sőt a debreczeni könyvtárban is hiába kereste a „Nyelvkönyv“ első részét.*

Vajjon végkép elkallódott-e? Nem! Pár héttel ezelőtt, levelet kaptam Gulyás Károly tanár úrtól, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár örétől, melyben arról értesít, hogy a felügyelete alatt álló könyv-

* Vö. A Debr. Gramm. előszava és Toldy Ferencz A M. Nemz. irodalom története. — ** Összegyűjt. Munk. III: 248. — *** Földi János, írta Mixich Lajos, Budapest 1905. — † E rész nagybecsű voltára Suhajda Lajos figyelmeztette először az irodalomtörténet-írókat s a magyar verselés történetével foglalkozókat. (Selmeczbányai lyceum 1900/1-iki Értesítője, 371) — †† Vö. Kaz. Lev. III: 166: „A Földi Grammatikája is itt van“ — írja Kazinczy Nagy Gábornak 1804 febr. 21-ikén — „Ez az Úr. Küldöm vissza“. — ††† Vö. Géresi Kálmán: M. Prot. Figy. VIII: 120. — * Mixich, id: h. 56 l.

tárban nem régiben egy 1504c jelzésű, ivrétnél valamivel kisebb, 120 oldalas, papirkötésű kéziratra akadt, melynek belső czímlapján a következő felírás:

*Magyar Nyelvkönyv
avagy
Grammatika*

olvasható. Ezután a czímlapból jókora darab ki van vágva és a helyébe ragasztott papírra más kézzel ez van írva: „*Irtá Földi János a' Hajdú Városok Kerülete Physicussa és Orvos Doktor . . . Ez a' Grammatika nyerte el a' Magyar Újságban feltett első jutalmat melly állott 26 aranyból*“. A bevezetés „*Ditső Magyar Nemzetem*“ megszólítással kezdődik s a végén e dátum áll: „*Iram Szathmáron. 1790. Esztendőben Bak Havának 15-ik napján*“. — A munka tartalomjegyzéke a következő: *A' Nyelvkönyvnek tekintete* 1—100 §-ban; *A' Szó rakogatás* 1—50 §-ban; végül *A' Verstrásról* szintén 1—50 §. „*Ezt az utolsó részt azonban — írja a könyvtárőr úr — itt hiába keresem, úgy látszik külön kötetben van meg valahol*“.

Azonnal válaszoltam s elküldtem Földinek 1789 febr. 5-ikén Kazinczyhoz intézett leveléből az 5 első sor hasonmását, hogy Gulyás úr megállapíthassa, vajjon a marosvásárhelyi „Magyar Nyelvkönyv“ csakugyan Földi sajátkezű írása-e?

Az összehasonlítás kétségtelenül bebizonyította, hogy a marosvásárhelyi lelet valósággal nem egyéb, mint a Földi pályamunkájának a mi eddig hiányzott belőle, első része. A pályamunka kézírata tehát most már teljesen előkerült: 1-től—120 lapig a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban, 121-től—185-ig (és ez csakugyan így is van számozva) a Nemzeti Múzeum könyvtárában van. Ez utóbbi részt a magyar verselés történetével foglalkozók már jóformán feldolgozták, de az első — a grammatikai — részről eddig csak annyit tudunk, hogy Kazinczynak igen tetszett s hogy maga Földi úgy vélekedett e műve felől: „*hogy az előtte ismeretes nyelvek közül egy sints, a' mellynek a' maga nemében tökéletesebb grammatikája volna, mint a' mineműt ő írt magyar nyelvünkre*.“*

A M. Tud. Akadémia már évekkkel ezelőtt „*Corpus Grammaticorum linguae Hungaricae veterum*“ czím alatt kiadta valami tíz régi magyar nyelvész grammatikáját. Igen kívánatos volna, ha Földi Magyar Nyelvkönyvének grammatikai részét, a mihez most alig férhet valaki hozzá, szintén közrebocsátaná.

SZILY KÁLMÁN.

„*Wörter und Sachen*“. — A Magyar Nyelv április havi számában két igen szép, tárgyi alapon nyugvó magyarázat jelent meg; az egyikben *Herman Ottó* vizsgálja a „*Koppantóra*“ befogni kifejezés eredetét, a másikban *Széll Farkas* a „*körömszakadtig tagadni*“-ét. E két czikk kapcsán nem érdektelen megjegyezni, hogy a heidelbergi Winter-czég kiadásában egy olyan folyóirat indult meg, a mely a szavak etymológiáját tárgyi alapról (legtágabb értelemben véve e szót) igyekszik megvilágítani. A folyóirat czíme: „*Wörter und Sachen*“. Kulturhistorische Zeitschrift für Sprache und Sprachforschung. Herausgegeben von R. Meringer, W. Meyer-Lübke, I. I. Mikkola, R. Much, M. Murko. Az első évfolyam első füzeté

nemrég hagyta el a sajtót, s benne több, tárgyi alapról megvilágított etymologia található. Magyar szempontból figyelmet érdemel *Janko József* cikke, a ki Peisker „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung“ cz. művét részletesen bírálja, s kimondja, hogy a mű elhibázott munka. E fejtegetései közben szól a m. *táró* (hibás alapról, nem ismeri Gombocz idevágó dolgozatát) és *tarhó*, *taróh*, NySz.; tót *tvaroh*-ból eredtnek mondja, a szláv *tvarog* (J. szerint eredeti szláv szó) eredetéről. A ki a folyóirat irányával közelebről meg akar ismerkedni, annak figyelmébe ajánljuk *Meringer R.* „Wörter und Sachen“ cz. dolgozatát, továbbá „Die Stellung des bosnischen Hauses und Etymologien zum Hausrath“ (Sitzungsberichte 144. k. Bécs) cz. értekezését. Ez értekezésben több magyar szöfejtés is található (*pad*, *padka*, *padló*, *palánk* stb.).

A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. A nagybecskereki községi főgimnázium 1907—1908. évi értesítőjében *dr. Czirbusz Géza* a fenti címmel egy hosszabb értekezést írt, a melyben egy sereg hazai tulajdonnevet (folyó-, hegynév) próbál megfejteni. A szerző elvi álláspontja ez: „A levéltárakban meg nem magyarázhatjuk a geographiai nevek értelmét, künn a szabadban kell a hegyet, folyót ismernünk, lakóit meghallgatnunk, csak azután forduljunk tanácsért oklevelekhez és szótárakhoz“. És ezen alapelv szerint a szerző meg is magyaráz nekünk egy sereg tulajdonnevet, de magyarázatai között alig van elfogadható. Szótárak, oklevelek s tegyük hozzá, a mai magyar nyelv tanúsága szerint a m. *eresztvény* = fiatal, fakadó, sűrű, bokros erdő, ehhez képest rendszerint tilalmas (MTsz., OklSz.); *gyakor* erdő = sűrű erdő (Tagányi, Erd. oklevéltár, I. XIV.); *avas* erdő = ó, makkos erdő (Tagányi, Erd. okl. I. XIV.), „rég, nagyobb részt kopárosodó erdőrészt“ (MTsz.) stb. Ezzel szemben Czirbusz azt tanítja, hogy „eresztvény = nyujtvány“, „*gyakor* valami erdőfoltos hegyfélést“ jelentett. Minőt? Dr. Karácsonyi J. sem tudta eldönteni, „*avas* = legelőnek fogott erdőrészt. Csagatájban *ova* = berekerdő“. Erdélyi szász nyelvjárástanulmányok szerint a ném. hangzóközi *g*-ből a szászban *j* lett, majd beleolvadt a környező magánhangzókba. Ha tehát a szászok átvettek egy idegen helynevet, a melyben *-ege-* volt, ebből a mai erdélyi szászban *-é-* lett. Szász-*Régen*-t szászul *Reen*-nek hívják, *Seges*-vár-t *Schüss*-burg-nak. Mindkettő szabályos alakulás. Czirbusz ezt nem így tudja, mert ezt írja: „... *ségh* = hegy... Mivel a XIII. századig nem igen alkalmazták még a hangilleszkedés törvényét (l. Halotti beszéd), lehetett *Segesvár*,* mit a beköltözött és magyarul nem értő szászok *Schüss*-burgnak fordítottak“. A m. nyelvtudomány kimutatta, hogy a m. egyház-beli *égy* (régibb m. *igy*-) „szent“-et jelent (vö. OklSz. *Egku*, *Hegku*). Ezt Hunfalvy a sopronmegyei *Hegyhő* = *Heiligen-Stein* nevéből következtette ki (Magyarorsz. Ethnogr. 250. l.). Czirbusz ezt így adja vissza: „*Eg*-nek két értelme volt: a) szent Hunfalvy és Kuun gr. szerint, b) kőhegy. *Eged* tehát = „szent“ hegy“. — *Pusztaszer* Czirbusz szerint „pusztny jezer, pusztai tó“, pedig Anonymus, a kit Cz. kún embernek tart s a ki épp ezért Cz. szerint hibásan írta a magyar földrajzi neveket, sokkal helyesebben magyarázta meg e nevet. Nagyon sokat kellene írnom, ha Cz. valamennyi hibás

* Ha jól sejtem, Cz. szerint ez *Hegyesvár*-at jelent.

magyarázatát itt szóvá akarnám tenni vagy pedig ki akarnám mutatni, hogy a nekem tulajdonított állítások közül én egyet sem mondtam. Én pl. sehol se állítottam, hogy „Bodrog = m. *Po + drog*: Tiszával ikerfolyó“, sehol sem hirdettem, hogy Délmagyarországon és Erdélyben szlovének (t. i. mai értelemben vett szlovének) laktak stb. Azt a sok tévedést, a mit Czirbusz e művében olvashatni, nem tudom azzal menteni, a mivel Czirbusz szeretné, mondván: „Vidéken nálunk tudományos dolgot írni bajos“ (70. l.). Én már Czirbusztól is több helyes és szép értekezést olvastam. Csak olyan elveket nem kell felállítani, a mely elvek alapján kérdések egyáltalában meg nem oldhatók. Pedig Cz. ezt tette a jelen esetben.

MELICH JÁNOS.

ROVÁS.

Főnév-e a főnévi igenév? E kérdésre, mint érdekelt fél, saját igazolásomként néhány szóval felelni tartozom.

1. A két tudóstól e lapokon felemlített nyelvtan a *szavak fajairól* szóló részben a címzeli kérdésre vonatkozólag ezt mondja: „Ide (t. i. a főnevek kategóriájába) kell sorolnunk a főnévi igénevet is, a mely mondatba fűzve a főnév szerepét veheti át, pl. Dolgozni (a dolgozás) nem szégyen“ (24. l.). Ez annyit jelent, hogy „a főnévi igenév kétségkívül a főnevek osztályába tartozik ugyan, de azért még sem szabad a többi — mondjuk közönséges — főnévvel egy kalap alá fogni“ (MNy. V. 135. l.). Ettől az illető nyelvtaníró csak annyiban tér el, hogy fönt idézett szavaival egyenesen meg is mondja, mennyiben sorolható a főnévi igenév „a főnevek osztályába“.

2. Annak megrovását, hogy „az -ás, -és képző cselekvést fejez ki“, vagy annak helytelenítését, hogy „a gyűjtőnevek valami sokaságot, egybetartozást“ jelentenek, szörszálhasogatásnak tartom. Ezen az éles megkülönböztetésekhez szokott nyelvész talán megakadhat, de eddig még egyetlen tanuló sem értette félre.

3. A -né (grófné) és -é (grófé) képzőket egyforma értékűnek tartom ezentúl is; mert hiszen grófé annyit jelent, hogy a grófhhoz tartozó valami, és hasonlóan grófné annyi, mint a grófhhoz tartozó valaki. Itt a fogalmak közös kategóriája egészen világos.

4. Arról nagyon sokat lehetne vitatkozni, hogy tegyük-e különbséget képző és képző között, még a nyelvtudománymagasabb álláspontján is. Arra a kérdésre, hogy használjuk-e a képző és jel műszavakat akár a nyelvtudományban, akár az iskolában, szeretnék egyenesen nem-mel felelni. Az előbbiben ez a két műszó egyenesen fölösleges, az iskolában meg czélszerűtlen. Amarról bővebben nem szölok, mert ilyen rövid felszólalás keretében e lapokon ez egyáltalán nem szükséges. Az utóbbira vonatkozólag azonban hangsúlyozom, hogy zavart okoz. A tanuló tudja, hogy mi a különbség képző és rag között; de nem tudja a képző és jel kategóriájának elválasztó határait, mert a tudományban ez lényegében nincs is meg. A jel az ő fogalmainak körében másra van alkalmazva (+, —). Ezenkívül csak valljuk meg, hogy a jeleket a képzők és ragok

kategoriája közé megfelelő és kielégítő magyarázatokkal elhelyezni eddig még a legkitünőbb nyelvtanírónak se sikerült.

5. Való igaz, hogy „az iskolának nemcsak tudósnak, hanem bölcsnek is kell lennie“. Bölcs pedig csak akkor lesz, ha eszméit a tudomány magasságából a gyermek egyszerű gondolatkörébe czélszerűen le tudja plántálni és gyümölcsözővé tenni.

DR. BARTHA JOZSEF.

Furcsaság a magyar Corpus Jurisban. Beckers Miklós Vilmos udvari főorvosa volt I. Lipót császár és magyar királynak. Ő tanácsolta Lipótnak, kinek két első nejétől nem lett fiú örököse, hogy harmadikul a pfalzi gróf leányát, Eleonorát vegye el. Mikor azután 1678-ban a trónörökös (a későbbi I. József) megszületett, Beckers a boldog apának igen kedves emberévé lett,* báróságot kapott, sőt a Felség kegyes ajánlatára az 1681-ki magyar országgyűlésen a 82. trvczikk 18. §. értelmében honfűsítást is nyert: „Nicolaum Guilielimum Beckers, liberum baronem de Wallhorn, consiliarium et *archiatrum caesareum*... status et ordines in consortium et numerum suum acceptarunt et cooptarunt“. A magyar Corpus Juris (Millenniumi emlékkiadás) az „*archiatrus caesareus*“ azonban *császári főéptlésznek* fordítja, összevétve az *archiatrus*-t az „*architectus*“-sal. Efféle hibának még sem szabadna előfordulni ily nagy igényű és jelentőségű munkában.

BARTAL ANTAL

Visszaperdül, mint a gyűrű. Ha azt hittem, hogy a MNy. febr. számában közölt érveléssel eldöntöttem a Szibinyáni Jank e hasonlatának kérdését, hát erősen csalatkoztam. Nemcsak hogy Saguly József kel védelmére a maga megtámadott magyarázatának (Nyr. ápr. 180—81. l.), hanem két új vélemény is hallatja magát, úgy hogy Arany, ha élne, aligha újra el nem mondaná: „Valóban sohse hittem volna, hogy ebből oly *vxzatus* hely kerekedjék commentátorok kezében“. (Hátrahagy. Dolg. II. 391. l.) Ilyenformán kénytelen vagyok még egyszer kiállani okaimmal s meg is szaporítani őket, tüzetesebben bizonyítván, hogy az én régi felfogásom a valószínű, sőt az egyedül helyes.

Nézzünk először szeme közé a két új magyarázatnak. Az egyiket Saguly említi válaszában: „Más magyarázatát a hasonlatnak Balassa Józseftől hallottam, a ki lehetségesnek tartja, hogy Arany hasonlatának forrása a nagy fakarikát hajtó gyermekek játéka. Ez a magyarázat már közelebb jár az enyémhez. Ha t. i. a karikát a kezünkbe vesszük, megforgatjuk s forgása közben a földre ejtjük, akkor eleinte előre szalad, aztán visszafordul; éppen úgy, mint a biliárdjátékban az úgynevezett rekuzék“. E magyarázatnak két bibéje van. A rántva-formán földre dobott (nem „ejtett“) fakarika visszavágódik, de nem *perdül* vissza; azon az úton forog visszafelé, a melyen előre szökkent. Tehát evvel a képpel csak a vad meghökölését s visszafarolását lehetne szemléltetni, holott a Janko meghökkent s menekülő farkasa *fejje* előre törekedett vissza a sűrűbe, s így fizikai lehetetlenség, hogy egyenes vonalban, a kijövő nyomán menekült volna vissza: legalább meg kellett fordulnia, akkora a mekkora kanyarodást tennie. Aztán a „nagy fakarikát“ ki mondaná *gyűrű*-nek? Még az is kérdés, vajjon a ballada keletkezése idejében divott-e már ez a karikás játék; ha igen, s ha

* Allgemeine Deutsche Biographie II: 236.

Arany gondolt reá, hát csak a jól meghajtott s szabadjában nyaraló karikát képzelhette, mely, mielőtt elesnék, előbb egyet kanyarodni szokott, jobbra vagy balra. Balassa (ha nem tiltakozik a szerzőség ellen), sokkal okosabb ember, semhogy ezt be ne látná, s be ne látná, hogy az ő magyarázata — ha lehetséges, a mi nem lehet — éppen nem jár közel a Sagulyéhoz; mert nála a karika: *előre-vissza*, S.-nál *vissza-előre*.

A másik magyarázatot Csefkó Gyula közli folyóiratunk múlt számában: „*Visszaperdül, mint a gyűrű* = úgy perdül vissza, mint a hogy az *elperdített* (és nem *elgurított*) gyűrű szokott visszaperdülni. Ha ugyanis a síma lapon, pl. asztalra állított gyűrűt a felém eső részén ujjam hegyével meguyomintva elperditem, akkor a gyűrű egyidejűleg előrehaladó és visszafelé forgó mozgást kap. (Ugyanaz, mint a biliárdban az ú. n. *rekuzé*.)“

Ez a magyarázat velejében a Balassáé, avval a különbséggel, hogy itt a gyűrű valósággal gyűrű. Egyébként ugyanaz a nyavalyája. Mert a Csefkó gyűrűjét nem *elperdítik*, hanem *elpeczkelik*, elpattantják; tehát nem is *perdülhet* vissza, hanem forogva megy-jön. Hogy Arany erre a *kunaszt*-ra gondolt volna, az (Deutsch Jakabként) „ki van zárva“.

Attérhetünk már most Saguly Nyelvörbeli válaszára, melyben az ő felfogását czáfoló érveimet meggyöngíteni, sőt lerontani vállalkozik. Nézzük, sikerül-e ez neki s mi igaz abban, a mit czikke végén szerénységgel vegyes önérzettel mond: „Én ugyan nem merek rá mérget venni, hogy csak az én magyarázatom helyes, de engedjen meg L. A., hogy az övénel mégis valószínűbbnek tartom“.

Megemlítem először is, hogy Sagulynak Riedl Frigyesre hivatkozása, a ki „a kifejezés eredetét kétségesnek mondta“ volna, kudarczot vallott. Riedl még február 14-én küldött hozzám egy szép virágos ánzikszot, melynek szövege így hangzik: „Én a „visszaperdül, mint a gyűrű“ kifejezést *mindig* úgy magyaráztam, mint Lehr Albert — az egyetemen 1906 nov. 7. mondtam el ezt a magyarázatot, a mint egy szorgalmas tanítványom jegyzetéből látom“. Megerősíti ezt egyik (tán éppen ez a) tanítványa, Mihály Bálint, a ki gyorsírói feljegyzéseiből bizonyítja, hogy „Riedl egész határozottan nyilatkozott e kifejezés értelméről“ (MNy. ápr. sz.). De még a Nyr. szerkesztője is ezt jegyzi meg S. mostani cikkének új „úgy emlékszem“-jére: „Riedl F. úr értesítése szerint a cikkíró emlékezete e tekintetben tévedett; előadásaiiban csakis Lehr magyarázatot említette s a kifejezés értelmét nem mondta kétesnek“.

Mint hogy S. sorra veszi czáfoló érveimet, tartsuk meg ezt a rendet s foglaljuk az egészet a régi pontokba.

1. Saguly rézkarikás hasonlatát azért mondtam, hogy nem talál, mert a játék karikája *előbb* pereg (vagy inkább: forog) *vissza*, a perditő gyerek felé, csak *azután előre*, a szemben ülő felé, holott a fölögrott farkas *előbb* rohan ki az erdőből, a *vadászok felé*, s ezeket megpillantván, csak *azután vissza az erdőbe*.

Saguly azt tartja, hogy a farkas futása (de bizony) „*éppen olyan*, mint a leírt játék karikájáé“. Ezt így bizonyítja: „Mind a farkasnak, mind a rézkarikának visszaperdülését a gyorsaság, a pillanatnyiság jellemzi s ezt Lehr gyűrűjének visszakanyarodásáról éppen nem lehet elmondani. A mi pedig azt illeti, hogy a gyerek rézkarikája „*előbb pereg vissza, csak úgy előre*“, azt hiszem,

itt nem a *pergés*, hanem a *visszaperdülés* a fontos, tehát az, hogy a rézkarika pillanat alatt az ellenkező irányba fordul. De egyébként is eleinte éppen mint a *farkas a vadászok felé*, a gyerek felé halad, aztán pedig mint a *farkas a vadászoktól, eliramlik a gyerektől*. Ennek éppen ellenkezője történik a guruló gyűrűvel, mely eleinte eltávolodik az embertől s csak aztán kanyarodik vissza, hogy egyúttal be is fejezze lassú czammogását“.

Fonák okoskodás. Nem az itt a főfontosságú, a mit S. annak mond: a visszaperdülés s a visszaperdülés gyorsasága, pillanatnyisága; hanem azon sarkallik az egész kérdés, vajjon a farkasnak az erdőből ki s az erdőbe visszafutása mihez hasonlít jobban, a guruló gyűrű szokott kanyarodó útjához-e vagy a gyerekek rézkarikájához, mely mindig egyenes vonalban s egy nyomon forog hátra-előre. Más szóval: mi a kétféle mozgás hasonlósága? mi a hasonlításban a tertium comparationis? S ebben térünk el egymástól, pedig a tapasztalás, az élet megfigyelése megadja a feleletet. A ki vadász ember, vagy volt vadászaton, százszor láthatta, hogy a vad, ha futtában szembe kerül az emberrel, nem *czrukkol* vissza, hanem kisebb-nagyobb kanyarulatot csinál, ha menekülni akar. *Perdül egyet*. S ez a perdülés pedig, ez a görbe mozgás a ballada gyűrűjéé, nem a játék karikájéé, mely csak forog, de nem perdül. Ez még hagyján volna. Hadd nevezze S. a karika visszafelé forgását visszaperdülésnek; de mit mondjak arról a furcsaságról, hogy a karikát ugrató gyereket tartja a vadász népnek, s a távolodá uló gyereket az erdőnek, melybe a farkas visszairamodott? Természetes ez? Az a természetes, hogy, valamint a farkast a *hajtók nesze veri föl*, ennek feleljen meg az a gyerek, a ki *mozgásba teszi a karikát*; s valamint a fölvert farkas az erdőszélen lesben álló *vadászok felé fut*, ezeknek megfelelője csak az a gyerek lehet, a ki felé forog a karika. Itt a nagy bökkenő! S. karikája szerint a menekülő farkas *előbb* arra fut, a honnan a neszt hallja, a hajtók felé, s *azután* a vadászok felé, a — veszedelembe.

Joggal mondhatja-e hát S., hogy a Balassa magyarázata közelebb jár az övéhez? Az az igaz, hogy a Balassáé s Csefkőé is az enyémhez, az övé mindhármunkéval homlokegyenest ellenkezik.

2. Második kifogásom az volt Saguly hasonlata ellen, hogy „a farkas *perdül* (inchoativum), tehát egyszer, egyet pereg, míg a játszó gyerek karikája *peregve* indul s *peregve* halad, vagyis *folyvást pereg*. É szerint így kellett volna: *visszapereg*, mint a gyűrű“.

S. ezt az ellenvetést nem tartja elfogadhatónak. „Egyrészt — úgymond — igaz, hogy „*peregve halad*“, de a rézkarika nem a farkasnak futását akarja első sorban *szemléltetni*, valamint nyilván Arany sem a farkas menekülését akarta első sorban festeni a hasonlattal, hanem a hirtelen *meghökkenését* és *visszafordulását*, de másrészt az is igaz, hogy a *peregve* haladó rézkarika nem áll meg, nem rogy olyan tehetetlenül a földre, mint a lassan guruló, majd visszakanyarodó gyűrű. Ezt a felfogást nemhogy meggyengítené, még inkább megerősíti a TSz.-ének Lehr Alberttől idézett helye. Az az őz sem áll meg, hanem *gurulva halad*, vagyis *folyvást gurul*“.

Nem szerencsésebb okoskodás amannál. Való, hogy a versben nincs említve a *futása* a farkasnak, csak *fölugrása* és *visszaperdülése*, de egy-két vonás említése megeleveníti képzeletünkben, élénk teremti az egész képet: látjuk (önkéntelenül), hogy a farkas *futva*

jön, *futtában* perdül egyet s *futva* menekszik. *Meghökkenése* sincs említve, de magától értetődik, hogy visszaperdülésének az volt az oka. Tehát Arany a *gyűrű*-vel, akarva-akaratlan, a vad futását szemlélteti. Arról, hogy a *rézkarika* mily visszás képet nyújt, a fentebbiek után nincs mit mondanom többet.

Felfogásom helyességének támogatására a vitatott jelenethez hasonlót idézek a TSz.-éből, a hol „a döbönt őz“ *„visszagurul mintegy teste körül s száguld“*. Ezt S. ellenem próbálja fordítani, azt hívén s állítván, hogy az ő felfogását erősíti: „az az őz sem áll meg, hanem *gurulva halad, vagy folyvást gurul“*. Nagy tévedés. Mert se nem halad *gurulva*, se folyvást nem *gurul*, hanem valamint *visszaperdül* = egyet perdül, *visszagurul* = egyet *gurul*; azért teszi hozzá a költő, hogy „*mintegy teste körül“*, a mi a körös mozgást, a kanyarodást jelenti. Hogy nem *gurult* tovább vagy *folyvást*, az is bizonyítja, hogy a maga körül *gurulása után* „száguld“, azaz egyenes irányban sebesen *futva* menekül. Hisz maga a „*gurul*“ ige is nem olyan, mint „*pereg*“ vagy „*forog*“, vagyis nem gyakorító, hanem inkább inchoativum, mint „*perdül*“: *gurog* (frequ.) — *gurul* (*gurdul*) — *gurít* (*gurdít*), magashangú megfelelői *görög* — *gördül* — *gördít*. Annak bizonyítására, hogy „*gurul*“ rendszerint a cselekvés kezdetét vagy pillanatnyiságát fejezi ki, elegendő néhány népnyelvi példát hoznom föl, mint: *bajba gurult*, *dögbe gurult*, *könnybe gurult*, *vérbe gurult* (a szeme) s az irodalomban annyira fölkapott „*dühbe gurult*.“

Ilyenképen csak ismételnem kell, hogy a *visszaperdülő* farkas egy cseppet sem hasonlít a *rézkarikához*, mely csak *pereg*-het, szabatosabban: *foroghat*, ha vissza, ha előre.

3. Döntőnek tartottam az én magyarázatom helyességére, hogy a hasonlatban a *hasonló* pusztán áll: „*mint a gyűrű*“. Az következik ebből, hogy Aranyak eszeágában se forgott se *Saguly rézkarikája*, se *Balassa nagy fakarikája*, se *Csefkő elpatintott gyűrűje*. Nem gondolhatott egyébre, mint a *gyűrűnek* (vagy *gyűrűféle tárgyaknak*) mindennap látható, közönségesen ismert, szokott szaladására. Ha valami *gyerekjátékra* vagy *ügyeskedésre* gondol, annak minden okvetetlen valamilyen nyomának vagy jelének kellene lennie a kifejezésben. Fel is hozok költeményeiből öt helyet, a hol a hasonlóság *gyerekjátékon* alapszik, de az meg is van nevezve (1. febr. sz.).

Atlátja ezt mindenki, csak S. nem. Neki „a jelen esetben nagy súlylyal esik a latba az, hogy itt *balladai* kifejezéssel van dolgunk s a *ballada cselekvényének gyorsasága* nem engedi meg, hogy a költő a hasonlatok részletezésével, hosszas leírásával bibelődjön“.

Tisztelem S. esztetikai tudományát, de kitől tanulta azt, hogy a miért a *ballada* nem tűri a homéri hasonlatokat, a *hasonló* benne csak *egy* szóból állhasson, még az értelem rovására is? Már pedig ez esetben, a csupaszon maradt „*gyűrű*“ csak nem is sejtet holmi *gyerekjátékot*, s jól mondtam, hogy effélet csak erős képzelődéssel lehet kivájni belőle. De nem is igaz, hogy *balladákban* is ne fordulhatnak elő oly hasonlatok, melyekben a *hasonló* több szóból, sőt egész mondatból is áll, ha az érthetőség, világosság úgy kívánja. Ime néhány példa.

„A nép, uram király
Csendes, *mint a halál*“ (V. László).

Egy szó, de nem is kell több.

„Mint gyümölcs a fát, lehajtja
Nehéz gondja, gondolatja.“ (Both b. ö.)

Két szó: alany és tárgy.

„Szól s mint harmat gyenge fűvön,
Remeg a szép asszony teste.“ (Pázmán l.)

Három szó: alany és jelzős határozó.

„A nép, az istenadta nép
Ha oly boldog-e rajt,
Mint akarom, s mint a barom,
Melyet igába hajt?“ (A walesi b.)

Itt a hasonlónak mondatjelzője van.

„Fagy ütésre föl nem enged:
Hogy kidobják, szolgát csenget.“ (A képmutogató.)

Ebben a hasonló bővített mondat, de a hasonlításnak hiányzik a synt. mutatója.

De magában a Szib. Jank-ban is ezt olvashatja Saguly:

„Majd, mint vert eb, ki' hevertebb
Ostor üldöz, szűköl és nyi.“

Tehát valamint ezek nem ellenkeznek a balladai előadás kellékeivel: Arany a hasonlónak pusztá megnevezésével nem a ballada fukarszavúságának akart eleget tenni (a Szib. Jank különben is részletező előadású), hanem mert a hasonlóság így is világos. Hogy vannak, a kik tudja mit akarnak kisütni belőle vagy belemagyarázni, arról se Arany, se az aesthetika, se én nem tehetünk.

Ez a pályafutása Saguly rézkarikájának, melyről jónak látom még megjegyezni, hogy csak karika, soha se gyűrű, tehát Arany, ha csakugyan S. karikáját érti, bizonyára nem mond *gyűrűt*, még a *sűrű* iránti barátságból se.

Akárki eliheti, magam is unom ezt a sok beszédet, melynek kevesebb a szeme, mint a polyvája. De nem kerülhettem el; Ha Arany egyik-másik helyét nem értik, baj; de nem oly baj, mint ha félreértik.

LEHR ALBERT.

NÉPNYELV.

Szeicz Leó tájszógyűjteménye. Gálos Rezső a MNy. II. évfolyamában (91—92. l.) megemlíti Szeicz Leó nyelvjárási gyűjteményét, közölni azonban csak néhány, a nyelvtant érintő megjegyzését közli s megjegyzi, hogy „Tájszó-Toldaléka... sokkal fontosabb lenne, ha szűkebb nyelvterületre szorítkoznék, mert akkor az illető nyelvjárás mai állapotával összehasonlíthatnók“. De érdemes ez a tájszógyűjtemény így is a közlésre. Nyelvjárásainknak történeti alapon való feldolgozásához (vö. MNy. I. 303.) bár mennél több ilyen szójegyzé-

künk volna! Vannak adatai és alakváltozatai, melyek a MTsz.-ban nem találhatók vagy csak más vidékről vannak följegyezve (pl. *burkus, karsa; baraszk, palaszk, olma, szolma, körtü, csordos, csiriske*), vagy mert már kihaltak, vagy mert elkerülték a gyűjtők figyelmét. Jelentéstan tekintetében fontos az az eljárása, hogy a dunántúli és a tiszáninneni szavakat jelentésük szerint egymás mellé állítja, így Dunántúl: *öreg* (-*atyám, -anyám, -templom, -oltár, -mise*), Tiszáninnen: *nagy* (-*atyám* stb.), Dt.: *gócza*, Ti.: *kácsa*; Dt.: *lator kutya*, Ti.: *hamis kutya*; Dt.: *himpellér szabó*, Ti. *kontár szabó*.

Mi indította Szeicz Leót arra, hogy tájszógyűjteményt is közöljön „Kis Magyar Frázeológia“-jában? E munkáját Máriafi István álnév alatt bocsátotta közre Pozsonyban, 1788-ban. „Válogatott szép magyar mondások“-at tartalmaz, „ama” magyar Tzitzerónak Kárdegnális Pázmány Péternek Kalauzzából“ és „prédikátióiából“. Művét megszerzte három „toldalék“-kal: I. „Magyar Köz-mondások“. II. „Külömbőség a' Magyar Szóban, a' mint azt Dunán túl, Kivált Soprony- és Vas-vármegyében; és a' Tifzán innen, Kivált Heves- és Borfod-Vármegyében, 's a' Jáfzságban éfzre vettem“. III. „Száz Német Szó, melyet Német Uraimék a' Deakoktól költsönöztek“. A munka bevezetője egy „Elöl-járó Beszéd, a' magyar, és német nyelvről, 'S azokról, kik ezen két Nyelvet illendőképén meg-nem betsülik“. Ebben idézi Czvittinger Specimen-jéből (pag. 367.) Révai Pétert és hozzáteszi: „mélán fzemekre hányja Gróf Révai a' Magyaroknak, hogy annyira vízzé vált benne a' Magyar vér, hogy femmi gondgyok niutsen tulajdon nyelveknek tsinosgatására, holott ez olly derék, vitéz, ékes és mindenkép' tökéletes nyelv, hogy akár-melly idegen nyelvvel bátran fzembe szállhat“. Felemlit azután három német rőpiratot, melyek a mienkhez hasonló állapotok miatt panaszknak. Majd rátér József császárnak a német nyelv ügyében kiadott híres rendeletére s e kijelentést teszi: „midőn ő Felsege fzemünk eleibe állítja a' Frantziáknak. Anglufoknak, 's Mufzkáknak példáját, minket-is alattomban arra ferkengetni látíztatik, hogy ezen jeles példákat fzemünk előtt forgatván, mi-is már egyfzer ha lften' fiai vagyunk, ébredjünk-fel hozfzfas álmunkból, 's azon emberkedjünk, hogy nyelvünk' elő-mozdításában, 's felmagafztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg-is előzzünk. 'S imé! ez ébrefztet, 's öfztönözöt engem-is ezen Kis Magyar Frázeológiámnak kéfzítésére“. Tehát a nemzeti nyelv csinosítása, ügyének előmozdítása volt a tüzes lelkű egri szervita célja,

A német nyelvészeti irodalom már a XVIII. században több tájszótárt tud felmutatni (vö. Paul, Grundriss I.° 54—56). Nálunk tájszótár nem volt. Pápai Páriz közöl ugyan szótárában székely szavakat, de ő a székely nyelvet egyenrangúnak tartotta a magyar köznyelvvél (vö. Melich, A magyar szótárirodalom, 175. l.). Különbösen is korában az a nézet volt elterjedve, hogy a tájszólás nyelvromlás útján keletkezett (vö. uo. 176. l.). Igen fontos e tekintetben Herder törekvése. A költői nyelv gazdagítására felhasználádnak tartotta a nyelvjárásokat és a régebbi korok íróit (vö. Paul, Grundriss I.° 49.). Nem fogta ugyan fel a nyelvjárások valódi fontosságát, gondolatai, törekvései azonban lendületet adtak a népnyelv kutatásának.

Herder eszméinek hatása látszik meg Szeicz Leó e munkáján is. Ösztönzést, a mint maga mondja, József császár rendelete adott

neki, a kivitel módjában azonban Herder közvetlen vagy közvetített hatása nyilatkozik meg.

A Gálos-említetté nyelvtani megjegyzésekhez hozzáadhatjuk még a következőket: *húsz, kút, rút, út*, Ti. hosszú, Dt. rövid (151. l.), ugyanígy: *kísérteni, dicsérni, kívánni* Ti., *kísérteni, dicsérni, kívánni* Dt. (150. l.); a *nagyobb, vagyok* Dt. *naobb, vaok* is (156. l.). A *nyír* ige Dt. rövid és magashangú; *nyirem, nyired, nyiri* (156. l.) Az ige-képzéshez: *fitogatni, pattogatni, csepegtetni* stb. Ti., *fitogatni, pattogatni, durrogatni, csöpögtetni* Dt. (155. l.). Az ikes igék első személye Dt. -m, pl. *eszem, iszom, nyugszom, aluszom, imádkozom, káromkodom* (150. l.) Ti.: *taszítja, fordítja, veszje, veszitse*, Dt.: *taszítsa, fordítsa, veszesse* (150. l.). Ti.: *ett, itt, ütte, sütte*, Dt.: *evett, ivott, ütötte, sütötte* (150. l.).

A tájszógyűjtemény a Frázeológia 150—156. lapjait foglalja el. Ti. = Tiszáninnen, Dt. = Dunántúl.

Abronts Ti. Abrints Dt. 155.
Ad. Hagy. Ti. Ad, hágy Dt. 155.
Ajtatofság Dt. Ajtatofság Ti. Sine accentu. 155.

Alma Ti. Olma, Óma Dt. 152. (MTsz. *olma* Moldvaj csáng.)¹

Almárom Ti. Olmáriom Dt. 156.
Anyós vő. após.
Apófom. Anyófom Ti. Ipam, Napam Dt. 151.

arra vő. merre.
Afztalos Ti. Tislér. Afztalos Dt. 156.
Barafzk Ti. Borotzk Dt. Kajfzin
Barafzk Ti. Sárga-Borotzk Dt. 152. (MTsz. *barasztk* nines.)

bábsütő vő. mézeskalácsos.
Bádok. Bádokos Ti. Bágyog. Kolompár Dt. 153.

bánom vő. szánom.
Béllyeg. Meg-béllyegezni Dt. Billyag
Meg-billyagozni Ti. 155.

biszke vő. egres.
Bodnár Dt. Kerek-jártó Ti. 156.
Bodnár Ti., Pintér Dt. 156.
Borbély Ti. Barbély Dt. 154.
Borgyú, Várnyu, Sarnyú Ti., Bor-nyu, Várnyu, Sarnyú Dt. 152.

borsó vő. korsó.
Bögge Ti., Pohár Dt. 156.
bökní vő. döfni.
Bójt, Bójtolni Ti. Bút, Bútülni Dt. 153.

bőr vő. kő.
Bőr-egér Ti., Szárnyos-egér Dt. 154.
Burkus Ti. Burgus Dt. 152. (MTsz.-ban nincs.)

büdös féreg vő. poloska.
Tzékla Ti. Veres Répa Dt. 152.
Tzipó. Tzipe Ti. Tzipelis. Topánka Dt. 153.

csafarni vő. facsarni.
Tsalány Dt. Tsanál Ti. 155.

Csapdos vő. kapdos.
csécs vő. himlő.
csik vő. halcsik.
csintalan vő. pajkos.
Tsípdész Ti. Tsípdezni Dt. 151.
csiriske, csirke vő. tyúkfí.
Tsizmadia Ti. Tsizmazia Dt. 153.
csoport vő. röges.
Tsordás Ti. Tsordos Dt. 153. (MTsz. csordós, Sopron.)

Tsöfz. Dinnye Tsöfz. 's a' t. Ti. Ki a' Dinnyét, Kukoriztát őrizi Dt. 153.

Tsúfzkálni. Tsúfzkorálni Dt. Sin-közni Ti. 153.

csúz vő. Szent Antal tüze.
Tsűr Ti. Pajta Dt. 153.
dara-kása vő. gríz.
dévaj vő. pajkos.
Désa Ti. Sajtár (más a' Zsétár) Dt. 153.

dinnyecsősz vő. csősz.
Dió Ti. Divó Dt. 152.

Dobni Dt. Hagyítani. Hajítani Ti. 150.
Dolmány- Szűr Dt. Kankó Ti. 156.

Domb Dt. Part Ti. 154.
Döfni Ti. Bökní Dt. 154.

dönt vő. ledönt.
dörög vő. zeng.

Dunya Dt. Dunna Ti. 154.
Dülni. Le-dült Dt. Dölleni. Le-döl-
lött Ti. 154.

Egres Dt. Bifzke Ti. 156.
Elömbe, Elődbe, Elönkbe 's a' t.

Ti. Eleibém, Eleibéd, Eleibénk Dt. 155.

előpénz vő. foglaló.
eperj vő. számóca.

Eperj, Eper-fa Ti. Szederj, Sze-
derj-fa Dt. 154.

Ezüst Ti. Ezüst. Üst. Dt. 155.
Fatsarni Dt. Tsafarni Ti. 156.

Fakadni. Fakasztani Dt. Fokadni.
Fokajtni Ti. 150. (MTsz.-ban a *fokad*
Debreczen és Eszék vidékéről; *fokaj-*
tani nincs.)

Fazekas Ti. Gerentsér Dt. 155.
fánk vö. pompuska.
fára vö. plébánia.

Fáradt ember Ti. Sovány ember
Dt. 154.

Fehér. Fejér Ti. Fejér Dt. 153.
Fej Dt. Fő Ti. 153.
Fel-fogadom egy itfze borba Ti.
Fel-fogadok egy itfze borba Dt. 153.
felicce vö. messzely.

(Folytatjuk.)

SÁGI ISTVÁN.

LEVÉLSZEKERÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

23. H. I. úrnak. A NySz. T á k cikkében (és csakis itt) található *bögöre* bizonyára a *bögre* szónak tájnyelvi változata. Köszönjük, hogy ez érdekes alakra fölhitva figyelmünket. Az *EpitCath.* jelzést a NySz. nem magyarázza meg; de kétségkívül Vásárhelyi Kerekes Ferenc: *Epitaphion catastrophicon* cz. munkáját (Szeben, 1618.) érti rajta.

24. C. G. úrnak. A póriás *saftos* szónak az irodalmi nyelvben leginkább a *zsiros*, néha a *szabaðszájú* felel meg. Sz. K.

25. Sz. G. úrnak. Az *aczat* (szokottabban: *aszat*) latinul *cirsium*, németül *Kratzdistel*. MOESZ GUSZTÁV.

26. Penkő játcz. Melegdi János kérdése (MNY. 5:144) a Decsinél olvasható „nehéz Istennel *követ vetni*: haud pugnare potest hominum cum numine quisquam“ s a nála, valamint MA.-nál található „követ vetni nálánál nagyobb“ közmondásokat juttatja eszembe. Ilosvainál is Toldi Miklós

„Oly nagy *nehéz követ*, melyet hánnak vala,
Az t is sokkal messzébb *visszaveti* vala“.

Hogy MA.-nál a discobolust jelentő *Penkő jártcz* csak jóhiszemű, de értelmetlen átvétel Calepinusból, alighanem bizonyos. Párizspápai így magyarázza: „Tekét vagy *vetőkövet* hanyó“.

A *követ vetni* meg a *vetőkövet hanyó* arra a feltevésre ad okot, hogy a *Penkővet* a *vetőkőből* származott sajtóhibának gondoljam. Az egész *Penkőjátcz* tehát *vetőkőjátczó* volna.

Könnyebben volna magyarázható a sajtóhiba származása, ha *Fénkő*-ből állott volna elő, a mi Cal.-nál a maga helyén (*cos* alatt) így olvasható. Ámde *fénkő-hányásról* semmit sem tudunk. SZILÁDY ÁRON.

27. M. K. úrnak. A Csongrád vidéki betlehemes gyerekek számára nézve négyen vannak, kik közül egyet *angyalnak* neveznek, a többit pedig *Maksusnak*. Minden egyes Maksusnak külön neve is van, t. i. az első *Tütüre*, a második *Bandi*, a harmadik pedig *Peti*. A *Maksus* nem egyéb, mint a Vergiliusnál előforduló *Mopsus* pásztornév elferdítése; a *Tütüre* pedig a. m. *Tityre* (M. Népkölt. Gyűjt. I. 29). Az *öreg Maksus* tehát, a mit Ön hallott, ugyanaz, mint a másvidéki betlehemesek „öreg pásztora“ vagy „öreg juhásza“.

Hibaigazítás. A NyUSz. 490. lapján a *Játékszin* szóra vonatkozó észrevételt, a melyet egy az 1787-ik évi Magyar Műsa I. köt. 236. lapján névtelenül megjelent cikkben találtam, Horváth Ádámnak tulajdonítottam, holott e cikket, tehát a *játékszin* szóra vonatkozó észrevételt is Földi János írta. (Vö. Toldy F. Munkái III: 246.) Sz. K.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. JÚNIUS.

6. SZÁM.

A szólásokról.

II.

Térjünk át a szólásnak más fajára. Ha azt mondom valakiről, hogy *fogához veri a garast*; még a *száraz kortyot is számba veszi*; *egy pénzből, ha lehetne, kettőt csinálna*; *pénzének rabja*; *a követ is megnyúzná, ha bőre volna*; *somfánál főz*; még a *levéget is bérbe adná, ha lehetne* — világos, hogy *fösvénynek* akarom mondani; — a *meghal* szó helyett mondhatom: *rútették Szent Mihály lovára*; *elment Földvárra deszkát árulni*; *leejtette a kanalat*; *megkönnyebbült az ágya szalmája*; *fölvette a néhai nevet*; — a *síró*-ra azt mondják, hogy: *eltörött a méces cserepe*; *itatja az egeret*; — a *részegre*, hogy: *felöntött a garatra*; *sűrűn hajtogatja a kancsót*; — arra, a ki nagyon megkésett dolgával, hogy: *körmére égett a dolog*; a *lassúra*, hogy: *jó volna halál póstájának*; az *okosra*, hogy: *nem esett a feje lágyára*; — a helyett, hogy *bejárja az országot*, mondjuk: *nyakába vette az országot*; — *fogadkozik*: *köti az ebet a karóhoz*; — *magához hasonlót talált*: *meglelte a zsák a foltját* stb. stb.

Ha e példákat az előbb tárgyalt szóláshasonlatokkal egybevetjük, nevezetes különbséget találunk. A mig ott a fogalom mellé mintegy megvilágításul más fogalmat vagy fogalomesoportot tettünk, addig itt a fogalom maga megnevezetlen marad s *helyébe* vele egyértékű fordulatot kifejezést, képet, körülírást tettünk. A lényeges ebben a *helyettesítés*, még pedig *fogalomnak*, legyen az akár egyszerű, akár összetett fogalomnak helyettesítése. Magának a helyettesítésnek eszközei itt nem lényegesek, sem a módja, hogy képpel, vagy körülírással, teljes, vagy csonka mondatlalt történik-e. Mert a szólások e fajában, melyre a szólásmód nevét szeretném lefoglalni, találunk minden nyelvtani meg stilisztikai formára példát, ez tehát nem szolgálhat alapul a szólások többi fajtától való megkülönböztetésre, legföljebb e fajnak, a *szólásmódnak* alfajokra való osztására.

A szólásmódok az igazi virágai a nyelvnek, diszítói és elevenítői a stílusnak, legföképen a nép nyelvének. Alig van fogalom, melynek saját szava helyébe ne találhatnánk szólásmódot; nincs az életnek az a helyzete, körülménye, melyet a nyelv ne tudna ily módon kifejezni. Itt is, épp úgy mint a szó-

lášhasonlatban, a szólásmódok gazdagsága a beszélő egyén szemléletének gazdagságától, leleményétől, a helyzetnek gyors és jellemző felfogásától függ. Itt is a nyelvi kifejezés eszközei függnék a beszélő egyén külön körülményeitől, onnan veszi a hozzávaló anyagot. Természetes, hogy itt is nagy számban találkozik olyan, mely sem bizonyos helyhez, időhöz kötve nincsen, hanem általános emberi helyzetekben és körülményekben gyökerező voltánál fogva mindenütt, minden nyelvben előkerülhet. A szólásmód is elhomályosulhat, ha keletkezése sajátos körén, helyén vagy idején kívül terjed. De ha eredete elhomályosodik is, alkalmazása, azaz tartalmi jelentése megmaradhat, — itt-ott módosul ugyan — s ez alkalmúl szolgálhat igen érdekes fejtegetésekre.

Szolgáljon például erre három szólásmód.

A mint már előbb említettem, a *dűlőre jut* szólásmód eredete a gazdasági életben keresendő. *Dűlő* voltakép a szántóföld vége, a hol a barázdának, tehát az eke munkájának is vége szakad. Innen van, hogy a szólásmód a *véget ér, bevégeződik, befejeződik* jelentés kifejezésére szolgál. A szólásmód a gazdemberek nyelvéből lassanként átszarmazott azoknak nyelvébe is, a kik nem foglalkoznak szántás-vetéssel s ekkor az eredet elhomályosult. Nem egyszer volt alkalmam azt a magyarázatát hallani, hogy a szólásmód jelentése voltaképen annyit, mint *eldűlésre, elesésre jut* s az álló fa levágásának képét kelti. Hogy a szólásmód eredeti körén kívül annyira elterjedt és országossá lett, annak oka bizonyára az, hogy az eredeti, elhomályosult kép helyét olyan kép foglalta el, mely lényegében ugyanannak a fogalomnak jelképezésére alkalmas volt. Hozzájárult még az is, hogy magának a *dől, dűl, dönt* igének csakugyan keletkezett a XIX. század első felében a *fadöntéssel* kapcsolatos átvitt jelentése: *eldűtni* a pert, a *kérdést* (Márton, 1823), *ügydöntő* kifogás (Tisztbéli írás módja, Pest 1826), a pert *eldöntni* (Hartleben, 1827), *eldöntő* (Fogarasi D. M. M., 1833), *eldöntés* (Tzs. 1835), *döntvény* (NyÚSz., 1842), *döntvénytár* (Királyföldy, 1846). A szólásmód értelmezése tehát egyik szemléleti körből átlépett egy másikba.

Hasonló folyamatot figyelhetünk meg a *körmére ég* szólásmódban. Eredetének ismerete nélkül önkéntelen az a kép ébred bennünk, hogy égő gyújtót mit tartunk kezünkben, s ennek foyása sürget sietségre. De a régiségben bővebb alakját találjuk a szólásmódnak: *körmére égett a gyertya*, ez pedig a régi kolostori életből származik: az éjjeli ájtatosság alkalmával t. i. viaszgyertyát ragasztottak körmükre, úgy tartották a könyvet; bizonyára nem egyszer sietni kellett az olvasással, hogy a gyertya körmükre ne égjen. Itt is a szólásmód a mai szemléletből kapott képet, mely a feledségbe merült régi képet az értelem változása nélkül helyettesíthette.

Még tanulságosabb e tekintetben ez a németből került

szólásmód: *fején találja a szöget*, melylyel a helyes okoskodást jellemezzük. A *szög*: Nagel itt tulajdonképen a czéllövők táblájának fekete középpontját jelenti; a ki tehát ezt a szöget fején találja, a legjobb lövést tette. A szólásmód eredete ma már magában a németben is elhomályosult s a köztudat előtt a szögnek kalapácschal való beverése áll, mint kép. Az új kép azonban szemléletességre nézve egyáltalában nem gyengébb, mint az eredeti, innen van, hogy közkeletű maradt s hogy nálunk is meghonosodott a XIX. sz. közepe táján, sőt a nép nyelvébe is belekerült (Nyr. 15:87).

Általános szabálynak látszik, hogy jelképes szólás csak úgy mehet át egyik nyelvből a másikba, ha az átvevő nyelv művelődési s egyéb körülményei akár minden pontjában azonos, akár csak a szemléletre nézve azonos képpel támogathatja. Az irodalmi és, hogy úgy mondjam városi köznyelvben előfordulnak olyan példák is, melyekben a kifejezés képes volta csak látszólagos, valójában azonban semmi kép nem szolgál alapjául. Ilyen az *szik, mint a kefekötő* szóláshasonlat, melynek magában a németben sincsen semmi szemléleti, tapasztalati alapja, hanem csak diákok, tréfás szöferditésből származott.

Lássuk már most a szólások utolsó fáját, a melynek a közszokás és nyelvhasználat kevés ingadozással a *közmondás* nevet adta. Ha egymás mellé tesszük a következő szólásokat:

Ujjat von az Istennel is	: Nem jó az Istennel ujjat vonni —
Dunába hord vizet	: Hiú dolog a Dunába vizet hordani —
Szeret a más háza előtt seperni	: Kiki a maga háza előtt seperjen —
Megkerült a veszettfejszének anyele:	Vesztett fejszének a nyele is jó,

azt vesszük észre, hogy a szólaspárok elseje szólásmód, azaz *fogalmak*nak szókapcsolattal való helyettesítése; a párok másodikában azonban, bár megvan ugyanaz a fogalom, nem áll magában, hanem mással van egybekapcsolva, még pedig logikai *ítélet* alakjában: az Istennel való ujjhúzásról, azaz vetekedésről azt mondja, hogy nem tanácsos; a Dunába való vízfordásról, azaz fölösleges munkáról, hogy hiú dolog; a ház előtt való seprésről, azaz az erkölcsi gondoskodásról, hogy a maga körében maradjon; a veszett fejsze nyeléről: a vesztesség egy részének megtérültéről, hogy meg kell elégednünk vele.

Ugyanezt tapasztaljuk, ha szóláshasonlatból és közmondásból álló párokat tesszük egymás mellé:

Úgy fél tőle, mint a tíztől	: Égett gyerek fél a tíztől —
Meglapul, mint csirke a kánya előtt:	Kánya előtt meglapul a csirke —
Lappang, mint nyúl a bokorban	: Véletlen bokorban is találni nyulat.

Itt is a párok elseje, a szólás-hasonlatok csak egy-egy *fogalom* kifejezésére és szemléltetésére szolgálnak; másodikika pedig két fogalmat, mint alanyt és állítmányt *ítéletté* kapcsol össze. Ez a lényeges jegye a közmondásnak, mely a szólás másik két fájától megkülönbözteti. Innen van az a különbség is egyrészt a szólás-

hasonlat és szólásmód, másrészt a közmondás közt abban a módban, a hogyan a beszédbe illeszkednek. Sejtették ezt már Riedl, Névy, Bauer és Szabó is, mikor azt mondták, hogy: „a közmondás . . . magában érthető“, „a közmondás mindig teljes mondat“, „a közmondás mondat, ítélet“, míg: „a szólásmód sohasem befejezett mondat“, „a beszédhez többé-kevésbé simuló teljes v. csonka mondat.“* De kielégítő magyarázatot mégsem adhattak, mert nem vették észre a szóláshasonlat és szólásmód fogalomtermészetét, mely megengedi, hogy a beszédben viszonyítsuk más fogalmakkal; míg a közmondás már viszonyított fogalmak kapcsolata, tehát zárt ítélet, melyet újra viszonyítani nem lehet. Például ezt a szólásmódot: *Körmére égett a gyertya*, ezt a szóláshasonlatot: *úgy érzi magát, mint farkas a veremben* viszonyíthatom bármely személlyel; míg a közmondást mindig, minden viszonyítástól elszigetelten, önállóan illesztjük a beszédnek ízei, a mondatok közé: „Hiába beszéltem neki, nem fogadta meg tanácsomat, most már szánja-bánja; hja! késő bánat ébngondolat!“

A közmondás különben igen sok pontban egyezik a másik két szólásfajjal. Épp olyan állandónak kell lennie, épp olyan közkeletűnek, nyelvi kifejezését ugyanazokból a forrásokból meríti, mint amazok, csak hogy nem *fogalom* kifejezésére, szemléltetésére, hanem *ítélet* előadására szolgál. Hogy ez az ítélet aztán elméleti igazság vagy tapasztalati életszabály-e, természeti vagy társadalmi megfigyelés-e, hogy a tételt a bölcselkedő elv, a komoly tanács, parancsszerű kijelentés vagy gúnyos, tréfás ötlet alakjában fejezi-e ki, az nem lényeges, legföljebb csak a közmondás alfajainak osztályozásában szolgálhat alapúl. Régibb elméletiróink: Szvorényi, Ballagi, Erdélyi — ismét a már említett W. Körte értekezésének erős hatása alatt — fejtegetéseikben majdnem csak ezekre a szempontokra vannak tekintettel, holott ezek nem annyira a közmondásokra magukra, mint inkább alkalmazásukra, alkalmazhatóságukban rejlő erkölcsi értékükre vonatkoznak, melynek megítélése inkább az etikára, s ha a közmondásokat legtágabb értelemben népies eredetűeknek vesszük, a néplélek megismerésére, mint a nyelvtudományra tartozik. De mindenesetre a nyelvtudomány segítsége szükséges arra, hogy a közmondások roppant tömegéből kiválasszunk az egy bizonyos népre vonatkozókat, mert a közmondások gondolati tartalmuknál és „jórészt általános emberi helyzetekben és körülményekben gyökerező voltuknál fogva nagyon alkalmasak arra, hogy egyik néptől a másikhoz kölcsönbe vándoroljanak s némi módosítással, vagy sokszor ilyen nélkül is annak közmondásai között polgárjogot nyerjenek“ (Katona Lajos cikke a közmondásról, Pallas Lexikon).

* Megjegyzem, hogy nyelvtanilag ez nem talál, mert például: *szeget szeggel* nem teljes mondat, pedig közmondás; viszont: *körmére égett a gyertya* teljes mondat, mégsem közmondás, hanem szólásmód.

A szólások keletkezésének és alkalmazásának lelki folyamatát már Riedl Frigyes érinti, mikor azt mondja, hogy: „a közmondás is, a szólás is, ha alkalmazzuk, voltaképen nem egyéb, mint *egy bizonyos esetnek* alárendelése *egy általános kifejezés alá*“. Ha jól magyarázom ezt az állítást, az „általános kifejezésen“ itt a szólást kell értenünk, az „egy bizonyos eseten“ pedig azt az alkalmat, a mikor használjuk. Így értve, ez a meghatározás annak a lelki folyamatnak magyarázatát adja, mely a szólást általános érvényűvé teszi. Egy példa világossá teszi a dolgot. Ha faluhelyt a gazdaasszonynak elfogyott a kenyere. kölcsön kér a szomszédasszonytól, a ki ezt a szívességet — ha csak sérteni nem akarna — meg nem tagadja; a tisztesség aztán azt parancsolja, hogy mihelyt az új kenyér megsült, a gazdasszony megadja a kölcsönt, még pedig, mintegy a szívesség kamatjának fejében, kissé meg is eresztí a kést. A *kölcsönkenyér visszajár* közmondás tehát a nép „társadalmi szabályaihoz“ tartozik és voltaképen csupán csak egy körülményre, a kenyér kölcsönözésére vonatkozik. Mivel azonban a *kenyér* szó jelentése a beszédben kibővül s mindent jelent, a mi az ember életében szükséges: — *megkeresi a kenyerét, sovány kenyéren él, nagy kenyérből szel, egy kenyéren élnek*, a *Miatyánk mindennapi kenyere* — abban a társadalmi szabályban is a kenyér jelentése egyre bővült s vele a szabály alkalmazhatósága is és az lett az értelme, hogy: *az adósságot állik visszafizetni*. De még itt sem állott meg a fejlődés, gúnyos értelme is lett s a nép fiának önérzete úgy magyarázta, hogy: *a sérelmet is vissza kell fizetni*. Mikor tehát a legény a másikat valami régi bántalomért alaposan helybenhagyja s utána kiáltja: „*Kölcsönkenyér visszajár!*“, ez az eredetileg csak egy esetre vonatkozó szabály már általános érvényűvé vált s a megtorlást, mint egyes esetet, alája rendelte. Ez a szólások érvényességének fejlődése, a fejlődés lelki folyamata. Egy eset, egy helyzet, egy megfigyelés a vele kapcsolatos nyelvi kifejezésben általánossá válik, jelentésének köre kibővül, az érzéki benyomásból, a tapasztalatból elvont fogalom, elv, tétel lesz s aztán alája rendelünk minden hasonló esetet, helyzetet, megfigyelést.

* * *

Foglaljuk össze fejtegetésünk eredményét.

A szólás állandó, közkeletű szókapcsolat.

Fajai a szóláshasonlat, szólásmód és közmondás. A szóláshasonlat két, bizonyos pontban: a hasonlóságban azonos értékű elemből áll; az egyik a hasonlítandó fogalom, a másik az előbbinek jellemző módon, legtöbbszöire szemléletes képen való megvilágítása. A szólásmód valamely fogalmat vele tartalmilag azonos értékű szókapcsolattal helyettesít. A közmondás pedig tartalmilag mindig itélet.

Eredetére nézve a szólásnak mind a három, a népnyelvnek

s a köznyelvnek szerzőhöz nem kötött terméke s ezért szájhagyománykép száll egyik nemzedékről a másikra, valamint térben is vándorol egyik területről a másikra.*

A nyelvi kifejezésre nézve minden szólás első sorban a szemléltetésre törekszik, főszköze tehát a szókép és a körülírás, melynek elemeit mindig abból a fogalmi körből veszi, a hol keletkezett. Ezért magán viseli eredete helyének, idejének és minden körülményének színezetét; de éppen ez az oka annak, hogy kikerülve eredete köréből, elhomályosulhat s csupán alkalmazásának módja, mondhatnók tartalmának jelentése marad meg a köztudatban. A szemléletességen kívül jellemző sajátága még a velős és hathatós kifejezőmód; gyakran minden jelképeség nélkül, a szavaknak saját értelemben való alkalmazásával, pusztán a tömött, szabatos előadással éri el célját. Nem ritkán hozzájárulnak versszerű sajátágok (rim, ritmus) is, melyekben a szólás mintegy kikristályosodva elérte fejlődésének legteljesebb fokát.

Alkalmazásában a két első faj, a *szóláshasonlat* és *szólásmód* a nyelvi kifejezés alaki, tehát stilisztikai eszközei közé tartozik; míg a *közmondás* ezen fölül a beszéd tartalmával is összefügg, mintegy tömötten, összesűrítve, egyetlen általános érvényű és közérthető tételbe foglalja össze a mondottakat, vagy azt, a mit különben bőven kifejtve akarna mondani.

*
*
*

Végül legyen szabad a szólásoknak *szótári* jelentőségéről és feldolgozásáról is szólnom. Szenczi Molnár Albert az első, a ki a szólásokat felveszi szótárának második, 1611-i kiadásába. Hogy Szenczi Molnár Albertet erre nem a szólások nyelvi érdekessége, hanem főképen a közmondások erkölcsi tartalma, tehát az iskolának, a nevelésnek érdeke indította, ezt meggyőzően kifejtette Melich János „A magyar szótáriróladalom“-ról szóló könyvében (Nyelvészeti Füzetek, 46. sz. 141. l.). Szenczi példáját követte minden nagyobb szótár, csak-hogy az erkölcsi érdeket később az iskolának s a gyakorlati élelnek más követelése, a szólások nyelvi sajátágainak más nyelvekétől való eltérésük fölismerése váltja fel. Márton József többnyelvű szótárai még ezt a gyakorlati célú tartják szem előtt, míg Kresznericsben, Kassaiban a szólások már a tudomány szempontjából, mint fontos és jellemző nyelvi jelenségek vannak feltüntetve; ugyanezért gyűjti őket Czuczor-Fogarasi s végül a Nyelvtörténeti Szótár, a melyekben az előbbiekhöz képest összehasonlíthatatlanul nagy gazdagságban találjuk.

* Bauer Simon az eredet kérdésében a *műköltést* és *népköltést* állítja szembe egymással; én helyesebbnek tartom a szerzőhöz kötött *irodalmi nyelv* meg a *nép- és köznyelv* szembeállítását. Amannak nyelvi kifejezései *műtermékek*, ezeké pedig *köztermékek*.

Mind a gyakorlati élet, mind pedig a tudomány érdeke megkívánja, hogy a szólások mennél teljesebben meglegyenek az olyan szótárban, mely a nyelv szókészletének egészét van hivatva magába foglalni. A Nagy Szótár utasításai is ezt tűzik ki a gyűjtések egyik céljául: „Az új Nagy Szótár a magyar nyelv szókincsének mentől teljesebb tárháza óhajtván lenni, benne lehetőleg a magyar nyelv minden szavának, kifejezésének, *szólásának* és *közmondásának* helyet kell foglalnia“.

Bővebben kifejti ezt Zolnai Gyula: „Az új Nagy Szótár feladatáról“ szóló székfoglaló értekezésében (Akad. Ért. 10: 73, különnyom. 25. l.): „... nemcsak szavaink, hanem *szólásaink* és *közmondásaink* is a lehető legteljesebb mértékben összegyűjtendők és megmagyarázandók az új szótárban. A *szólások* kétségtelen alkotó részei a szókincsnek, hiszen nem egyebek, mint a szóknak bizonyos megállapodott értelmű kapcsolatai s ennél fogva már jelentésüknél fogva sem hiányozhatnak a bennük szereplő szóknak tárgyalásából. A *közmondások* szigorúan a szókincs szempontjából mellőzhetők volnának ugyan, de minthogy a nagy szótárak idézeteiből már az írók és költők legnevezetesebb mondásai, legismertebb helyei sem hiányozhatnak, természetes, hogy az igazi közmondásokat egy-egy nép életbölcseiségeinek eme sok tekintetben fontos kifejezőit sem szabad egy nagy szótárnak mellőznie, sőt mennél teljesebb összegyűjtésüket is célul tűzheti ki.“

Most csak az a kérdés, miképen illesztessenek a szólások a szótár anyagába. Minthogy a szótár szavaknak gyűjteménye, nyilvánvaló, hogy első sorban nem lehetünk tekintetre a szavak kapcsolatára, hanem csupán az egyes szavakra s ezért a szólásokat, jelentésükre való tekintet nélkül a bennük előforduló szavak szerint kell besorozni, még pedig nemcsak egy-egy cikkbe, hanem annyi czimszó alá. a hány jellemző szó előfordul bennük; úgy hogy például ez a közmondás; „Ki kutyával játszik, bot legyen kezében“ előforduljon a *kutya*, *játszik*, *bot*, *kéz* czim-szó alatt. Csak így lesz elérhető, hogy minden szónak teljes szólás-készletét láthassuk és figyelemmel kísérhessük a szónak a szólásokban nyilvánuló minden jelentésárnyalatát.

Más kérdés már az, vajjon *jelentésük* szerint hogyan veendők fel a szólások. Itt legelőbb is a *közmondásokat* kirekesztendőknek tartom. Minthogy a közmondások nem egyebek, mint állandó, közkeletű szókapcsolatban kifejezett itéletek, elvek, tételek, e minőségükben már nem szótárba tartoznak, hanem olyan gyűjteménybe, melynek nem nyelvészeti, hanem erkölcsstani, neveléstani célzata van, mint például az Almásy János-féle „Magyar közmondások gyűjteménye, különös tekintettel az életbölcseiségre és nevelésre“.

A *szóláshasonlatokat* föl kell venni, mivel az alapszó jelentésének árnyalatai éppen a hasonlatban tűnnek ki legjobban. A beiktatásnak természetesen az alapszó szerint kell történnie,

pl. ezek: *áll, mint a bálvány*; *tengődik, mint a Toldi Miklós lova a szeméten*; *összesűgnak, mint a szegény ember malacjai* — az *áll, tengődik, összesűg* czímszók alá osztandók be.

A *szólásmódok*, mint fogalmak helyettesítői, nem sorozhatók a bennük előforduló szók szerint az anyag betürendjébe, hanem ahhoz a szóhoz veendők, melynek tartalmi kifejezői. Például ezek: *odébb állott a löcs árával, kámforrá vált, érezte a sáfrány illatját, illára vette a dolgát, a kapufélfától vett bucsút* stb. a *megszőkik* szók alá valók, mert ennek jelentéskörébe tartoznak. Természetes, hogy a szólásmódoknak illetően való fölvétele csak akkor történhetik, ha szótár tervében benne van a rokonjelentésű szók és szólások összegyűjtése is; ha nem, akkor külön synonymikába utalandók. Minthogy a szólásmódok egyes szavaik miatt úgy is benne vannak a szótár anyagában, nem szabad elmulasztani — mint eddig legtöbbször történt — jelentésüknek egy szóval, legalább zárójelben való föltüntetését.

Különben nem vagyok azon a nézeten, hogy az olyan önálló szólásgyűjteményekben, mint a Dugonics-, Erdélyi-, Margalits-féle, teljesen külön kellene választani a szólások fajait, a *szólás-hasonlatot, szólásmódot, közmondást* és különálló könyvbe, vagy fejezetekbe osztani. Annyi a közös sajátságuk, eredetükben annyira egy tőről fakadnak, hogy ez a merőben való szétválasztásuk nemcsak nem járna haszonnal, hanem kárára volna a kutatásnak. Maradjanak csak együtt, mint eddig; ha a szétválasztás csak az egyes czikkeken belül történik is, akkor mindenféle czélnek és tekintetnek szolgál. De mindenképen szükséges, hogy meg legyen a forrás pontos megjelölése, a jelentés feltüntetése, a nyelvi kifejezés keletkezésének magyarázata s a mi vele együtt jár, a szólás eredeti vagy jövevény voltának kimutatása, más nyelvek azonos vagy hasonló szólásainak idézésével.

A szóláskutatás a nyelvtudomány egyik igen fontos, s egyszersmind igen érdekes ága. E rövid elmefuttatás keretében éppen csak hogy rámutathattam a legfőbb kérdésekre, a melyek itt fölmerülnek, a teendőkre, melyek munkásaikra várnak. Ha csak valamennyire is sikerült egyik-másik kérdés megoldását megközelítenem, vagy nyelvünk bűvárainak figyelmét az e téren régóta szünetelő rendszeres vizsgálódásra fölhívni, elértem czélmomat és nem végeztem hiábavaló munkát.

(Folytatjuk.)

TOLNAI VILMOS.

Az igekötő helye.

A nemzet nyelve a nemzet lelke.
Kisfaludy Sándor.

A tősgyökeres magyar szórendet az újabb időben a gyakorlat nagyon felforgatja. Ez különösen az igekötő elhelyezésében tapasztalható. Azért talán nem lesz haszontalan, ha az igekötő szórendjének tősgyökeres magyar törvényeit csupán gyakorlati czélból röviden összefoglalom. Egyet-mást talán tisztáznom is sikerül. Mert az igekötő elhelyezése elméletben is, gyakorlatban is, legnagyobb részt magyaros ugyan, de némely esetben ma már annyira ingadozó, hogy már a tősgyökeres magyar beszéd is kísértetbe kezd esni s kezd a rossz példa után indulni. Pedig a tősgyökeres magyar beszéd az igekötőt mindig logikusan helyezi el s ebben *önkéntelenül következetes is*; csak az elhelyezés okának a kihámozása látszik bonyolódottnak. Hát lássuk, csakugyan az-e?

I.

Tudjuk, hogy az igekötő voltaképen határozó s arra való, hogy az igéjebeli cselekvés mikéntjét meghatározza. Mint ilyent, eredetileg külön is írták. Pl. Mikes Leveleiben: *nehéz a házaságtól messze vagy tellyességgel el esni* (13. Lev.); *innét el visznek* (16); — *a tenger egészen bé csapván az ágyam alá...* (27); — *azt el mondhatni boldognak, a ki kevéssel be éri* (68.); stb. Ma közvetlenül az igéje előtt vele összeírjuk: *felmegy* — *lemegy, kimegy* — *bemegy*; *elmegy*, — *átmegy, keresztülmegy*, — *visszamegy, összemegy, szétmegy, széjjelmegy, megmegy* (a várt vendég, a lesen a vad).

Első szabály: Ha az igekötő szinte külön kérdés tárgya, akkor közvetlenül vagy közvetve, de mindig az igéje előtt áll.

Bizony a kerék is mutatja példával:

Egyszer fel, másszor le forog a talpával. (Ar. Csab. kir. I.)

Az energikus stilusnak is ez a szórendi vonása. Pl.:

Megállj! Lélek ez ajtón se be, se ki (ne lépjén)! — Komámasszony! Meg ne mondja az urannak! Hogy... — Ki se' terítetté, meg se' mosatja. — Bárca addig ki ne vinnék, Míg én innen oda érnék. — Felre (állj) tölem te búbanat! Ki vele! Be vele! Le vele! El innen, el! stb.

Ebben nem tévedünk. De igen is sokan tévednek, vagy legalább is ingadoznak az igekötő elhelyezésében akkor, ha az igekötő külön nem kérdés tárgya, hanem csak mint az igéjének kiegészítője, támogatója szerepel. Ezen esetben az igekötő elhelyezésére nézve a magyar észjárás *négyféle* mondatot különböztet meg: 1. olyanokat, a melyek azt mondják, hogy az igekötős igebeli cselekvés *érvényesül*, vagy bizonyos feltétellel *érvényesülne*. Pl.:

Befujta az utat a hó. — Elmennék én tihozzátok estére. — De sok falut, de sok várost bejártam! — Addig még sok víz elfolyik a Dunán. — Elvennék én, csak adnának. — Talán bizony megbántad már? Hogy engemet megbántottál. — Sorra belépdel sok dalia. — S hid volna bár: ledülne az; Hajó volna: elülne az. (Keveháza) stb.

Ezek *positiv* (állító) mondatok.

2. olyanokat, a melyekkel azt akarjuk mondani, hogy az igekötős igebeli cselekvés vagy egyáltalán *nem érvényesül*, vagy *nem úgy érvényesül, mint kellene*. Pl. *Nem mondom meg senki emberfiának. A Pali a kötelességét nem (soha sem, ritkán, alig, nehezen, rosszul) tette meg.*

Ezek *negatív* (tagadó) mondatok.

3. olyanokat, a melyekkel azt akarjuk mondani, hogy az igekötős igebeli cselekvés *csak mennyiben* érvényesül vagy nem érvényesül, érvényesülne vagy nem érvényesülne. Pl. *Csak Pista írta le. Csak félig írta le. Csak Pista nem írta volna le?*

Ezek *korlátozó* mondatok.

4. olyanokat, a melyekkel azt akarjuk mondani, hogy az igekötős ige jelezte cselekvés *éppen mennyiben? világosan megmondva mennyiben?* érvényesül vagy nem érvényesül, érvényesülne, vagy nem érvényesülne. Pl. *Éppen ő jött el. — Éppen ő nem jött el. — Éppen ő nem jönne el?* (Világosan megmondva) *két óraker* feküdt le.

Ezek *kikerekítő* mondatok.

A négyféle csoport vázlata tehát ez:

Positiv mondat:	Negatív mondat:
..... <i>eljön.</i> <i>nem jön el.</i>
Korlátozó mondat:	
<i>Csak</i> ? <i>jön el.</i>	<i>Csak</i> ? <i>nem jön el.</i>
Kikerekítő mondat:	
<i>Éppen</i> ? <i>jön el.</i>	<i>Éppen</i> . . . ? . . . <i>nem jön el.</i>

Több eshetőség az igekötős ige jelezte cselekvés érvényesülésében nincs.

Második szabály: Ha az igekötő csak mint igéjének a kiegészítője, támogatója szerepel, akkor a *positiv mondatban* az *állítmány-ige előtt áll*. Ha a maga igéje az, akkor vele összeírva (*Befordultam a konyhára, Rágyujtottam a pipámra;*

Az az *rágyujtottam* volna . . .); ha valamely segédige vagy módosító ige az, akkor ez által az igéjétől elválasztva [*Be van az én szűröm ujjá kötve. Meg tudta (akarja, lehet, szabad, kell, taláلتa, szokta, szokás) mondani.* Az is, ha az állítmány-igére vonatkozik, szintén elválasztja az igéjétől (*El is megyek a rózsámhoz rajta.*)

A többi csoportbeli mondatokban meg az enyhe felszólításban az igekötő az állítmány-ige mögött áll (*Kérem, jőjjön el! Kelj föl, kelj föl édes anyánk!*).

II.

Lássuk a *positív* természetű mondatokat, Sokszor nemcsak az igekötős ige jelzi, hogy a benne kifejezett cselekvés érvényesül, hanem vannak a mondatban névszók is (számnévek, névmások, határozók), melyek a mondat *positív* voltát támogatják. Az ilyen névszókat *positív nyomatékszók*-nak nevezhetjük. Pl.:

De sok falut, de sok várost bejártam! — Itt viszik az ablak alatt. *De sok ember sírva fakad!* — Ferczenkint *jobban-jobban elsötétül* láthatárom . . . életemben *oly sokszor megcsalattam.* — *Ezt többször leírtam . . . sokan kinevettek.* (Petöfi.) — *Dalotokra hamarabb kihajt a holt berek.* — *Könyüddel korán meglocsoád az ima:sámolyt.* — *Öh az egyenlőség gyorsan előbbre lép.* — *Hosszú az éjszaka százszor eljöhét még.* — *Együtt az idő jobban eltelik.* — *Sokon átment; mégis . . .* (Tomp.) stb. — *Kis Katiczabogár menten el is ájul.* — *Hátraveti fülét, teste hosszan elnyúl.* — *Piroskának reggel mindjárt el is mondtam.* — *Hát csakugyan meg kell halnom?* — *A békák előtte mind hasravágódtak.* (Pósa mesés könyve.) — *Délcegen megüli sárga paripáját.* — *Csaknem összeroppan a rúd vas-kezeiben.* — *Vérit a piros föld nagy mohón fénnyalta.* — *És kiverte szépen koporsószegével.* — *Majd kétségbe estem, érted majd meghaltam.* — *Pedig ő is szörnyen meg vala indulva.* — *Két fiát megölték! Ki öle meg és mért?* — *Toldi György pedigen kidöngölte bölcsen . . .* — *A cseh barátságát jókor megelőzte.* — *Királyi levelet óhajtott felőle, hogy öcsesét könnyebben kitudja belőle* stb. (Toldi.).

Ide tartoznak az effele figurális mondatok is:

Húsz esztendő! . . . Az idő hogy' eljár! Cserebogár! . . . = az idő de gyorsan eljár! . . . (Petöfi.) — *De mennyi elcsepeg . . . elcsurog így átabotában, áldatlan munkában! = sok elcsepeg — elcsurog . . .* (Ar. Aj-Baj.) — *Hányszor elbeszéltek azelőtt! = no ebből . . . ember lesz, ha megnől = sokszor elbeszéltek . . . Hogy' megeredt a könny két öreg szeméből! = (egyszerre, hirtelen, szépen, csöndesen) megeredt.* (Toldi.) — *Legyen áldott a te hajad, Mely annyiszor beborított (= sokszor b.); drága kezéd, Melynek fehér párnájában Annyit-annyit megnyugodott (= sokszor m.) Az én szegény izzó fejem.* (Tóth K.) — *Hányféle szép dolgot össze nem álmodott! = sokféle szép dolgot összeálmodott. Nem megjövendöltem? Hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem = Űgy-e megjövendöltem, hogy . . .* (Toldi.) — *A jó Magyarország nem egyszer megakadt = sokszor, többször megakadt.* — *A gyászos időkben mennyit kiállta! = nagyon sokat kiállta* (Tomp.: A fekete ember.) — *Mit meg nem tettem volna érte! =*

mindent meglettem volna érte! Meghagytam neki, hogy soká el ne maradjon! **Hát nem éjfélig elmaradt? Hát éjfélig elmaradt!**

*Mint*ha gyöngé csírát **egy ujj nem letörne!**

*Mint*ha kis galambfi **nem meg volna ölte,**

Kit szíven nyomának. =

Bizony! Gyöngé csírát **egy ujj letör,** kis galambfi **meg van ölte,** *kit szíven nyomának* (Ar. Ráchel sir.) stb.

Az efféle mondatok csak alakilag azok, a miknek látszanak; értelmileg azonban pozitív mondatok. Azért marad igekötőjük közvetlenül vagy közvetve az igéje előtt.

III.

Most lássuk a *negatív természetű* mondatokat. Tudjuk, hogy a tagadás vagy tiltás vonatkozhatik minden mondatrésze s így magára az igekötőre is. Azt is tudjuk, hogy a közönséges tagadó mondatban (vagyis mikor a tagadás vagy tiltás nem a külön hangsúlyozott igekötőre vonatkozik) az igekötő az állítmányige mögött áll. Ha a maga igéje az, akkor e mögött, ha valamely segédige vagy módosító ige az, akkor a maga igéjével összeírva a mögött (*Nem írta le. — Ne írj le! — Nem fogja leírni, nem kell leírni, nem akarta leírni, nem volt bekötve*). Ebben sem tévedünk: noha a tagadó-szók elhelyezkedése a tagadott mondatrész szerint nagyon változó.

(*Senki ez ajtón se be, se ki!* = *Ezen az ajtón se be ne lépjen senki, se ki ne lépjen senki!* = *Ezen az ajtón senki se lépjen se be, se ki!* — *Ki sem terített meg sem mosatja.* = *Nem is terített ki, nem is mosatja meg.* — *Bárczi Benőt én meg nem öltem, de a tört én adtam neki* = *Én Bárczi Benőt nem öltem meg, csak a tört adtam neki.* = *Bárczi Benőt nem én öltem meg, de a tört én adtam neki.* — *Komámasszony, meg ne mondja az uramnak, hogy . . .* = *Komámasszony, ne mondja meg az uramnak, hogy . . .*)

Fontos azonban, hogy, valamint *pozitív nyomatékszók* vannak, melyek az állítmányige-jelezte cselekvés (kellő) érvényesülését támogatják, éppúgy vannak *negatív szók* is, a melyek meg azt jelentik be, hogy az állítmányige-jelezte cselekvés nem érvényesül úgy, a hogy kellene (vagy ahogyan várnók). Ezeknek a szembeállítására nagyon fontos. Íme egy-két példa:

Positív mondatok

Az egész leirta.
Egészen „
Nagyon elhibázta.
Mind eljöttek.
Gyakran meglátogat.
Sokszor „
Sokan elmaradtak.
Többen „
Többször „
Rég elhúzták az esteli harangot.
Korán felkelt.
Hamar elérte.

Negatív mondatok,

Semmit sem irt le belőle.
Semennyire sem írta le.
Csak egy kicsit hibázta el.
Senki sem jött el.
Ritkán látogat meg.
Kevésszer „ „
Csak kevesen maradtak el.
Kevesebben maradtak el, mint . . .
Kevesebbszer „ „
Csak az imént húzták el . . .
Későn kelt fel.
Lassan, későn érte el.

Csakugyan meghallotta.
Bizonyosan „ „
Szépen leírta.
Jól megcsinálta.
Jobban „ „
Erősen összekötötte.
Könnyen felfogja.
Szigorúan megfeddette.
Gazdagon megajándékozta.
Emberül elvégezte.

Alig hallotta meg.
Nehezen hallotta meg.
Csúnyán írta le.
Rosszul csinálta meg.
Rosszabbul „ „
Csak gyengén kötötte össze.
Nehezen fogja fel.
Enyhén büntette meg.
Fukaron bánt el vele.
Csak imígy-amígy írta le.

stb.

A mondat pozitív vagy negatív természetén fordul meg az is, hogy némely névszó majd pozitív nyomatékszó, majd negatív; a mi aztán az igekötő elhelyezésére nézve nagyon fontos. Pl.:

Pozitív.

Rövidebben (= *jobban*) kidolgozta, mint gondoltuk volna.
Sokkal rövidebben (= *sokkal jobban*) kidolgozta, mint gondoltuk volna.
Néhányan megcsinálták, de nem sokan.
Félig-meddig megértette, de nem egészen.
Imígy-amígy megcsinálta, de az nem elég.

Negatív.

Rövidebben (= *gyengébben*) dolgozta ki, mint kellett volna.
Sokkal rövidebben (= *sokkal gyengébben*) dolgozta ki, mint kellett volna.
Csak néhányan csinálták meg, a többi nem.
Csak félig-meddig értette meg.
Csak imígy-amígy csinálta meg.

stb.

A figurális negatív, de értelmileg pozitív mondatokat a pozitív mondatoknál láttuk.

IV.

Lássuk végre a *korlátozó* meg a *kikerekítő* mondatokat. Az elsőknek az ismertető jele (kitéve vagy odaértve) a „*csak*“, az utóbbiaké az „*éppen*“ vagy a „*világosan megmondva*“. Tudjuk, az igekötő mind a két fajtában az állitmányige mögé ugrik.

Vannak azonban magyaros fordulatok, melyekben *csak* vagy *éppen* is van, de a mondat pozitív természetű lévén, az igekötő is az állitmányige előtt áll. Pl. *Ilyen a görög, ha csak egy arasznyira (emelik) is (fel, de) felemelik a földtől.* (Mikes 149. lev.) — *Ha csak egy pillanatnyira (hunyod is le, de) lehunyod a szemedet, megszőkik a ménesből (az a tátosló).* (Benedek E. Székely Tünderország). — Vagy: *A vármögye embőreit pejlovam, csak olyan jól mögősmeri, mint magam = éppen úgy mögősmeri, mint magam.* (Pet. Hirös város...)

Aztán meg vonatkozhatik a *csak* meg az *éppen* magára a pozitív mondat igekötős igéjére is. Pl.

Csak elolvasta, de még nem értette. — *Éppen beharangoztak, mikor a templomhoz értünk.* — *És valahányszor csak a lábát kihúzza (= elindul), Győződelmes útját hírnév koszorúzza.* — *Hatalma jeléül csak átmenne falán.* (Csaba kir. I.)

V.

A *kikerekítő* mondatokkal külön kell foglalkoznunk.

1. Általánosan elfogadott szabály, hogy az állítmányige előtt mindig az a névszó áll, a melyiken a főhangsúly van. Pl. *Megállj!* — *Elmennék én innen...* — *Nem ver meg engem az isten...* — *Be van az én szűröm ujja kötve* stb. *És* a szabály mindenekelőtt a kikerekítő szóra nézve áll. (*Most akarják kiirtani...*) De, mivel a pozitív mondatokban is sokszor van az igeikötős igeinek valami nyomatékszója, s mivel ezt is sokszor nagyon hangsúlyozzuk: az erős hangsúly sokunkat megtéveszt és sokan pozitív mondatot is megtesznek kikerekítőnek. Pl. Akantisz V. japáni meséiben olvassuk a többek közt ezt is: *sok ezer zarándok látogatja meg* (helyesen: *meglátogatja*; mert ez a mondat azt akarja mondani, hogy azt a helyet *nagyon sokan meglátogatják*). Itt a baj! Sokan azt gondolják, hogy mihelyt valamely névszót erősen hangsúlyozunk, az kikerekítő szó és az igeikötőt föltétlenül az állítmányige mögé veti. Ebben van a tévedés oka. A *kikerekítő-szónak* nem az erős vagy erőltetett hangsúlyozás a főkelleke, hanem a *világos, határozott jelentés, melylyel a nyílt vagy lappangó kérdésre felelni akar*. A kikerekítő-szó *térbelileg, vagy időbelileg, vagy gondolatilag világosan határolt valami*; *egy* (esetleg több, de világosan megnevezett) *valami a sokból* vagy *határozott rész az egészből*. Pl. *A kertben találtam meg*. — *Tegnap látogattam meg*. — *A méreg ette meg*. — *Ketten jöttek el*. — *Eppén a felét végezte el*. — *Igy mulik el ifjúságom*. — *Akkor ismertem meg, mikor a hangját hallottam* stb. A pozitív meg a kikerekítő mondat különbözőségének a megvilágítására álljon itt a következő, ugyanazon elemekből álló két mondat: *Ez a leves még most sem elég sós, pedig sok (mennyi!) sót beletettem; (annyi sót beletettem, hogy...)*. — És: *A levesem ma nem a legjobban sikerült; alighanem sok sót tettem bele = sót tettem bele sokat*.

Hogy a kikerekítő szót nem az erős vagy az erőltetett hangsúly teszi, arra bizonyíték a *mind* meg az *egész* s minden jelentésbeli rokonjuk. Positív mondatban egy sem veti az igeikötőt hátra, mert mind az igeikötős ige támogatja. Pl.

Mind leírta, *mindent* elfelejtett, *mindenhol* előfordul, *mindig* megfelelt, *mindenestül* felforgatta, *az egészet* elmondta, *egészen* betolta, *teljesen* feldolgozta, *egy szálig* elfogyott, *szőröstül-bőröstül* megette. — *A daru is búsan kiáltozik, pedig egész nemzetével útra-kerekedik* (Tompá). — *Kihajtom egy cseppig* borát a telt üvegnek (Pet.). — *A félvilággal* szembenézett nemzeteket tapodó haragja (Berzs.). — *E síri gyászolás örömhangokká változik, keresztüldörög a hazát kelettől nyugatig*. — *Énekemben háromszáz évrnek minden fájdalomra felzokog* (Bajza).

Ha pedig sem a *mind*, sem az *egész*, sem semmi rokonjelentésű származékuk kikerekítő szó nem lehet, hogyan lehetne az a kevesebbet mondó *sok, több, legtöbb* s akármelyik számnévi származékuk? Íme:

Pázmány: **sokan** megütköztek, megbotránkoztak; Isten az igazakat **sok gonoszságoktól** megmenti; — **sokszor**, nyilván, állhatatosan megvallá; — a harag **sokakat betegségbe** ejtett; — a betegségek az emberrel **sokszor** az életet megvonatják stb. — Himfy: Szóljon bár a csörgedezve folydogáló csermelye, hol, kebelem ömlédeze, **oly sok estvéim** élte; — **számtalan szív** megfüle már érzelminek hevétől; — Kisfaludy K.: **sok szembetűnő okokkal** megmutatta; — az ember **sokat** elnézne neki; — Arany: **sokat** ösölt az éji harc; **temérdek földet** összehord; — **sok** elfut és **sok** összevagy; — **sok bajnok** kiment már éltre-halálra; — Részeg ember ez a világ, **ötször-hatszor** egy nyomba hág; stb. — Petöfi: Engemet **sokszor** meglátogat a jó angyal, az emlékezet. — **Ezt többször** leírtam... **sokan** kinevették. — Tompa: Háború lesz, el sem mulik, **Sok adósság** letudódik. — **Többször** megállt az óta a nap is. — S a tömeg **nagy része** elveszett gonoszul. — Hosszú az éjszaka, **százszer** eljöhét még. — Innen-onnan: **Sokkal jobban** küsmeri, mint .. **számtalanszor** megmutattuk. — **Több ember** megbetegedett, **sokan** belehaltak. — **Több rabot** fölkeresett stb.

De ha az igekötőt a nagyképű szó, az erős hangsúly vetné hátra, hová lennének az olyan pozitív mondatokkal, a melyekben a nyomatékszó igekötőt kettőztetjük? Pl. **Sokszor** meg-megállt a csodálkozás miatt (János V. XX). — **Sokszor** ki-kiszólt a kürtészó Lehel sátorából. (Leh. V. I.)

A magyaros beszéd semmiféle pozitív nyomatékszó miatt sem veti az igekötőt hátra; hiszen az a pozitív nyomatékszó (a mint láttuk) voltaképen az igekötőt akarja támogatni. Ime:

Pázmány: Isten az egész emberi természetben **mélyen** beoltotta az ismeretinek szikráját. — **Világosan** kimutatja. — **Keményen** megfedd. — Mikes: **Ha jól** fel számlálom, éppen ma egy hónapja. — **Itt a változás könnyen** megyesik. — **Jobban** megmagyarázza. — **Köröskörül** be pólyálgják magukat. — Hozzítja való barátságát **holtáig** meg mutatta. — Himfy: **Könnyen** elszenderedtem. — Most **örömet** meggyógyulnék! — De, ha mindezt **jól** felvesszük, mind csak álom. — Kisfaludy K.: **Én jól** megfizetem kendet. — **Jobban** megnyugszom és becsületemben mint hamis nyereségben. — **Messzéről** kitűnt, hogy... — Tompa: Óh a fátyol mi **könnyen** hátralebben! — **Sok** szív **hogy** elszorult! — **Messze tájra** el-kilátszik koronája. — **Sebesen** visszafordul a legelső sírhalomtól. — **Milyen szépen** megélnék! — Bizony, ha lelked fáj, ha rajta seb vagyon, **könnyebben** begyógyul a honi hantokon. — Népdal: De jó anyám nekem kend, De jó vizet hozott kend; Másszor is elmenjen kend, **Tovább** oda-járjon kend! **Hogy először** megláttalak, viritott a róna. — Tóth K.: **Midőn legelőször** megláttalak, úgy reszketett kezem! — Deák F.: **egyenesen** megtámadja. — **Világosan** ki van fejezve. — **Határozottan** kimondja. — **Csakugyan tetteleg, változatlanul** megtörtént. — Ar.: Toldinak a híre **előbb** odaére. — Olykor egy-két szó is **jobban** helyreüti a szegyet, mint... — Mely is a bírői zsebben meghúzódik a **legszebben**. — Innen-onnan: **Milyen jól** megvan, **milyen szépen** eljátszik ez a gyermek maga! **Jobban** elvan, **szebben** eljátszik maga, mint többedmagával; **legjobban** elvan, **legszebben** eljátszik maga.

Mert miből is lett az efféle szórend? Pl.:

Nagyon leverte. Ebből: **nagyon** leverte. Arany: **Egyszersmind** erősen nekirugaszkodva sarvát öklelőre **nagy-le** bocsátotta. — **A fegyverél mélyen** behat... — Etel Buda kardját kiróptá **messze**. — Így aztán: **egyenesen** nekiment. — **Egészen** betolta. — **Teljesen** eljátszotta. — **Mind** eljöttek. — **Sokan** eljöttek. — **Többen** eljöttek. — **A legtöbb**

eljöttek. — **Sokszor, többször, gyakran** meglátogat. — **Hányszor** megigéerte! — **Jól, emberül** megtanulta. — **Jobban** megfelel stb.

2. Hogy pedig a kikerekítő szó meg a pozitív nyomaték szó két különböző valami, bizonyítja az is, hogy: a *kikerekítő szó* a *felelő mondatban föltétlenül szükséges és mindig az állítmányige előtt áll* (**Ketten** jöttek el; — **Ketten** akartak eljönni); ellenben a *pozitív nyomaték szó* a) a *legpazarabb hangsúlyozás mellett is valamely rokonjával helyettesíthető* (**Pontosan** = **hajszátra** kiszámította: — **alaposan** = **jól** meggondolta; — **meglehetősen** = **kellőleg** rendbehozta; — **szépen** = **gyönyörűen** = **pompásan** berendezte; — **jól** = **derekasan** megtanulta; — **jobban** = **különböen** megcsinálta, mint . . .); b) *igekötős igéjének utána is tehető* (*Kiválogat fényes öltözötű embert sokat* (Toldi E); *Mit vétettem azzal, hogy kikeltem bátran?* — *Mely is a bírói zsebben meghúzódik a legszebben*); c) *akárhányszor ki is maradhat a nélkül, hogy a mondat az értelmét elveszítene* (*Beszámolt? mindig? rendesen?* — *Beszámolt (mindig, rendesen)!* — *Be!*

S ez mutatja meg, hogy a határozók közül melyik lehet kikerekítő szó és melyik nem. Ime pl. Jókai „Egy az Isten“ cz. regényének ez a helye: „*Ugyebár az ilyen nagy tábori lazaretumokban rendesen szokott kiütni (ki szokott ütni!) valamely ragály, mely az ápolónőket is magával viszi (elviszi vagy elragatja!)*“ Ebben a mondatban a „rendesen“ módhatározó csak pozitív nyomatékszó lehet, mert a mondat azt akarja mondani, hogy „*az ilyen lazaretumokban valamely ragály rendesen ki szokott ütni*“. Már most ha a „rendesen“ határozót a nagy hangsúly miatt kikerekítő szónak tesszük meg, azt a gondolatot kelti bennünk, hogy az a ragály „nem rendetlenül“ szokott kiütni. Ez pedig képtelenség. Ellenben pl ebben a mondatban: „*Ezeket a cseppeket rendesen kell ám bevenni, mert különben baj lehet*“, a rend a fő; azért az azt kifejező szó a mondatban föltétlenül szükséges is és így kikerekítő szó is; mert a rend időszerint világosan meg van szabva, pl. **óránként, két óránként** kell bevenni. — Vagy pl. Columbus Amerikát **nyugatnak hajózva** fedezte föl. — **Sírva** jön a magyar nóta világra. — A távolra mutató névmások is lehetnek pozitív nyomatékszók is, meg kikerekítők is. Ime: *Ha énnekem feleségül ezt a lányt nem adják, Úgy elmegyek a világba, hogy hírem' se' hallják.* És: *Úgy mentem el innen, mint kis gyermek. És mint meglett ember, úgy jöttem meg.* — *Annyira megijedt, hogy . . .* — És: *Annyira becsülik meg, a mennyire megérdemli.*

3. A kikerekítő szó világos jelentéséből következik, hogy semmiféle pozitív értelmű közép- vagy felsőfok sem lehet kikerekítő szó. Ime Pázmány:

Mennél nagyobb valaki, **annát inkább** meg kell magát alázni. — *Ha nem haragszunk, hamarább és jobban* végbeviszük dolgainkat. — Arany: *Takaróját jobban* felvonja füléhez s **mélyebben** elalszik. (B. H.

VIII.). — Magát **jobban-jobban** a nádasba fúrta. (T. V.) — Tompa: **Többször** megállt az óta a nap is, hogy nézze a csatát (Újévi üdvözlés). — Együtt az idő **jobban** eltelik. (András polgár.) — Petőfi: Perczenként **jobban-jobban** elsötétül láthatárom. (Jókaihoz.) — Megérdemli a szót és **jobban**, mint sok más. — Egyik-másik tűzhöz odáültek **többen**.

Sőt a közép- és felsőfok semmiféle névszót kikerekítő szóvá sem tehet, hacsak elébe nem illik az „*éppen*“ vagy a „*világosan megmondva*“. Pl.

Jókai **több regényt megírt, mint a mennyit sok** más ember elolvasott. — Sokan **a legtöbb** jó könyvet olvassák a nélkül, hogy rájuk hatással volna. De pl. *Éppen a szebbik* (vagy: *a legszebb*) lovát lopták el; *éppen a szebbiket* (vagy: *a legszebbiket*) lopták el.

Ha pedig a mondatban kikerekítő szó is, meg ettől függetlenül közép- vagy felsőfok is van, az utóbbiaknak a kikerekítő szó helyét elfoglalniok nem szabad. Tehát pl. *Legvigabb napjaim nálatok telének el*. Nem pedig: *Nálatok legvigabb napjaim telének el*, sem pedig: *Legvigabb napjaim telének el nálatok*. Vagy pl.: *Temetésen láttalak meg legelőbb*. Nem pedig: *A temetésen a legelőbb láttalak meg*. Sem pedig: *Legelőbb láttalak meg a temetésen*.

4. Hogy pedig a nagyképű, nagyhangú pozitív nyomatékszók miatt az igekötő nem ugrik az állitmány igéje mögé, azt a magyaros szórend egy érdekes és most már természetes saját-sága is bizonyítja. T. i. az igekötőt, mint az ige kiegészítőjét, sokszor valamely más névszó helyettesíti; de a magyaros szórend ezt is éppen úgy kezeli, mintha igekötő volna: tehát pozitív nyomatékszó társaságában odateszi — mintegy igekötőnek — az állitmányige elé.

Pl. *Az idén sok legény katona lett* (= bevált). *Sokat a tüzérséghez soroztak* (= besoroztak). *A Fehér Laczit is tüzérnek írtatták. De az ágyúszóhoz sokszor gyengének bizonyult. Hányszor lélekzetet vett, mire az ágyút elsütötték! A tüzérségnél nem is bírta ki; nagy-szoromorúan hazajött, de mind a két fülére nagyot hall. Szegény! Soká beteg volt; már egészen oda volt; de utóbb szerencsésen lábra állt* stb. Vagy: *Nem megjövedöltem, hogy előbb vagy utóbb bajnok lesz belőlem. — Itt viszik az ablakod alatt. De sok ember sírva fakad* stb.

Lám! Pedig az erősebb hangsúly a pozitív nyomatékszón van; de azért az igekiegészítő mégis ott marad az állitmányige előtt mintegy igekötőnek.

(Folytatjuk.)

(Székes-Fehérvár.)

MOLNÁR JÁNOS.

A denominalis *-ék* képző eredete.

Arról az *-ék* képzőről van szó, mely a *papék*-, *Kisék*-féle kifejezésekben van meg. Véleményem szerint, melyet már régebben nyilvánítottam (MNy. IV. 319), ez az *-ék* eredetileg helyhatározó rag volt.

Vagyunk együtt egy társaságban a pappal. A sok ember közül ő hozzá akarok odamenni. Ha kérdi most tőlem valaki, kihez akarok odamenni? felelhetem: „A paphoz”.

Megy egy szegény ember az utcán a *papékhoz* fát vágni. Kérdezi tőle valaki, hova megy? Ez esetben is lehet a felelet ez: „A paphoz”.

Mind a két esetben ugyanaz a *hova?* kérdésre felelő irányhatározó (*paphoz*) van alkalmazva, de ugyanazon határozónak mind a két esetben más a jelentése. Az első esetben csakis úgy mehetek oda a *paphoz*, ha az ott van a társaságban velem együtt. A *paphoz* ott azt fejezi ki, hogy az irány a pap személye. A második esetben az a szegény ember akkor is mehet a *paphoz* fát vágni, ha tudja is, hogy az nincs otthon, hanem akár a hetedik határban jár. Ugyanis ez esetben a *paphoz* nem azt fejezi ki, hogy a pap személye az irány, hanem hogy annak a háza, háza népe, hozzátartozói. Itt a *paphoz* jelentése: *papékhoz*. Metonymia, melyben a szűkebb jelentésű *pap* van a tágabb jelentésű *papék* helyett. Olyanforma metonymia, mint például ez: „Zápolya János elkésett a mohácsi ütközetből.” Itt *Zápolya János* nem Zápolya személyét jelenti csupán, hanem a hozzátartozó sereget is.

Látjuk tehát, hogy nyelvünk a *pap-hoz* alakkal ki tudja fejezni azt, hogy az irány nem a *pap*, hanem a *papék*. A továbbiak megértése végett jól megjegyezzük, hogy ennek kifejezésére nincs okvetlenül szüksége nyelvünknek külön képzőre, hanem csupán az irányragot (*-hoz*) függeszti hozzá a metonymicus értelemben vett személynévhez (*pap*). *Pap-hoz* = *pap-ékhoz*, tehát itt *-hoz* = *-ékhoz*.

Tegyük föl, hogy a *-hoz* rag elavult volna s csakis ily metonymicus irányhatározókban maradt volna fenn. Akkor jelentése — ugye bizony? — mindig ez lenne: *-ékhoz*. Így érthetjük meg, hogy van egy elavult ragunk, a dialecticus *-ni* ∼ *-nyi*, melynek jelentése, mint irányragnak, mindig: *-ékhoz*; *pap-ni* v. *-nyi* = *pap-ékhoz*.

Ez a *-ni* ∼ *nyi* rag a palócok, kalotaszegiek, székelyek, csángók ajkán él. Egykor nyelvünkben, annak történelmi kora előtt, általános volt e rag és nem csupán metonymicus kifejezésekben fordult elő. Vogul megfelelője, a *-nē*, ily határozót is alkot: *kātēm-nē* = *kezem-höz*. Hasonlóképp nyelvünkben is, melyben csak a rokon nyelvektől való elszakadás után fejlődött ki a *-hoz* rag a *hozzá* névutóból, volt valamikor *kezemhöz* értékkel ily határozó: **kezem-ni* (ill. *-nē*). Most pedig ez a *-ni* ∼ *nyi* rag csak az említett nyelvjáráásokban

él, ott is csak szűkebb szerepkörben. Nevezetesen tárgyak nevéhez (*kezem*) már nem járul, hanem csak személyek nevéhez (*pap, Szabó, Kis Pál, bátyám*), azokhoz is csak oly kifejezésekben, melyekben — metonymice — nem csupán az illető személyt jelölik, hanem annak házat, háza népét, hozzátartozóit. „Megyék a *pap-ni, Szabó-ni, Kis Pál-ni, bátyám-ni* v. *-nyi*” mindig azt jelenti, hogy: „megyék a *pap-ékhoz, Szabó-ékhoz, Kis Pál-ékhoz, bátyám-ékhoz*.”

A *papni* megyek’ = *papékhoz* megyek’ kifejezés érteti meg velünk ezt a szintén dialecticus kifejezést: *papék* megyek’, melynek jelentése szintén: *papékhoz* megyek.’ A *pap-ék* megyek’ kifejezésben a *pap-ék* éppoly irányhatározó, mint a *pap-ni* megyek’-ben a *pap-ni*. Tehát, a szótó *pap* lévén, az *-ék* éppoly irányrag, mint a *-ni*. „Megyék a *pap-ni, Szabó-ni, Kis Pál-ni, bátyám-ni* v. *-nyi*” helyett több nyelvjárásokban ezt mondják: „Megyék a *pap-ék, Szabó-ék, Kis Pál-ék, bátyám-ék*” ily jelentéssel: „megyék a *pap-ékhoz, Szabó-ékhoz, Kis Pál-ékhoz, bátyám-ékhoz*.”

Balassa írja (Magy. Nyelvj. 68) a felsőtiszai nyelvjárásról: „Érdekes a helyhatározó ragok használata. A *hol* és *hova* kérdésre, ha az egész családról van szó, elhagyják a ragot: *Kihe mitgy? Naggyék megyek.** — *Naggyék vótam.*” Papp Antal közli (Nyr. III. 230) a Nagykunságból Turkevéről: „Különös szokás itt a *nál, nél* s *hoz, hez* ragoknak teljes kihagyása, . . . Példák: *Hol voltál? Hová mégy?* — *Tóték voltam; megyek Kisék, mert nagyasszonyom aligha tiszteletesék nincs.*” Veres Imre közli (Nyr. IV. 528) M.-Berényből: „Kékki Gábor mit gondoltál, Mikor Séliék indultal?” Berze Nagy János a hevesmegyei nyelvjárásról szóló munkájában (NyFüz. 16, 22) ezt írja: „Nyelvjárásunk szelvényben használja a palóctság jellemző *-nyi* ragját . . . A *-nyi* nyelvjárásunkban a *hol?* és *hova?* kérdésre egyformán hallható, pl. *hun van a tűz?* — a *harangozónyi! Hova ment a kántor?* — a *papnyi!* (De mindig így érti: a *papékhoz*.) A Tisza mellett a *-nyi*-t az *-ék* helyettesíti ugyanazon kérdések mellett. A Nyelvtörben (VII. 220) írja egy olvasó: Debreczenben és vidékén a közelítő *-hoz -hez* rag egy bizonyos esetben a főnévtől elmarad, pl. *Csákiék, Futóék megyek*’ e helyett: *Csákiékhoz, Futóékhoz*.” A debreczeni nyelvjárásról (NyFüz. 26, 14) Oláh Gábor ezt említi meg: „A *-hoz, -hez* és a *-nál, nél* néha elmarad a nevek mellől; pl.: „Nem tom, Pista mekkapta ji al levelet? Ozsvát *nénémék* küttem“. A *-nál -nél*-re: „Kis Gáborék *vótam*; Matkóék baj van.“ Böszörményi Géza a jánosfalvi nyelvjárás mondattani sajátosságairól tárgyalva (NyFüz. 29, 26) ezt mondja: „Itt említem meg a rag nélkül képzett határozókat, a hol a mondat értelméből lehet következtetni, hogy a pusztá nominativus a három irány (hol, hova, honnan) közül tulajdonképen melyiket jelenti, pl. *Hol jártak mogik? Hát itt csak ozañ ni a birójiék valánk.*” Ugyancsak e munkában kerül elő — másra hozva föl ugyan — (10. l.) a következő példa: „*vívék vala egy kis gobanát a birójiék . . .* (vettem egy kevés gabonát a birónál v. bírótól . . . (Ujlak).” Ujvári Béla közli (Nyr. VII. 472), hogy Udvarhelyt is mondják: „Bágyiék megyek”; sőt a veszteglő *-nál, -nél* rag is elmarad ily esetekben; pl. *Pálfiék mulatánk, Bágyiék valánk.*” Ime, a mennyi az itt föl-

* Hogy a *Naggyék*-féle határozókban az *-ék* nem képző, hanem rag, említettük. Hogy a *Naggyék*-féle határozókat miért nem lehet ragelhagyással vagy raglekopással magyarázni, arról később lesz szó.

soroltakban van, annyi említés van népnyelvi közleményeinkben, munkáinkban a *papék*-féle határozókról.

E tudósítások — Oláh Gáborét kivéve — czéломhoz képest hiányosak, Böszörményié pedig még hibás is. Ezért több felé tettem kérdést, hogy hallhatók-e ez s ez helyen ilyen kifejezések: *„papék megyek“* e h.: *„papékhoz megyek“*, *„papék voltam“* e h.: *„papéknál voltam“*; *„Kisék tűz volt“* e h.: *„Kiséknél tűz volt“*; *„Nagyék disznótor van“*, *„Szabóék lakodalom lesz“* stb.? E kérdésemre Barla Kálmán főgymn. tan. azt válaszolta Jászberényből, hogy a felsorolt kifejezéseket a jászok nem ismerik; de, hogy a vármegye keleti felén, különösen a Nagykunságban és a vele közvetlenül határos hajdú községekben nagyon is használatosak, azt intelligens emberektől tudja. Azt pedig *saját tapasztalásából*, „hogy Gömör-megye kishonti járásának népe és a háromszéki székelyek között is lépten-nyomon hallhatók.“ Mivel Erdélyi és Horger szóbeli kérdésemre azt válaszolták, hogy ők a szóbanlevő kifejezéseket székelyek közt nem hallották, Barlánál újra kérdezősködtem s ő ezt felelte: „Hogy a kért kifejezések a háromszéki székelyek között járatosak, azt közvetlen tapasztalásból tudom. Hallottam az orbai és sepsi járások több községében: Zágomban, Körösön, Zabolán, Kovásznán, Málnáson stb. Hogy az alesiki és udvarhelyi nép ajakán is hangzanak, azt erdélyi származású itteni kartársamtól, Karády Győzőtől tudom, a ki mint kolozsvári diák, lépten-nyomon hallotta ezeket arról a vidékről való convictor-társaitól. Hogy Gömör-megyének mely községeiben él a nép velük, arra már ily határozottan nem nyilatkozhatom. Én a 90-es évek egyik vakációját az ajnácskői fürdőben töltöttem. Felső-Borsodból és a rimaszécsi járásból oda került fürdővendégek, természetesen intelligens emberek, gyakran éltek ezekkel a kifejezésekkel és én ebből következtettem arra, hogy talán az ottani református községek színmagyar népe is él velök. Hogy az ottani barkók nem használják, azt bizonyosan tudom“. A nyiregyházi á. e. főgymn. igazgatója szerint eme városban nem szokásosak a kért kifejezések, de — írja nekem — „egyik collega (Zimmermann Rezső) szerint Nagykállóban, Tiszalökön, Nyírbátorban használják; de ezt is csak másoktól, hallomás útján mondja.“ Korpás Ferencz főgymn. tanár arról értesített, hogy egész bizonyossággal mondhatja, hogy Beregszászon, a hol működik, és vidékén nem használják az illető kifejezéseket. „Egyik-másik községből való több nagyobb tanulójának egybehangzó tanúságtétele alapján“ közölte velem, hogy nem ismerik azokat a következő helyeken: Bereg vármegyéből Asztély, Surány, Tiszaszalka, Beregerdő, Bótrágy, Kigyós, Jánd, Tiszativadár, Tarpa, Nagybánya; Szatmárból Uszka, Cseke, Panyola, Szamosszeg, Tiszakóród; Ugocsából Veresmart. Sárospatakon, mint a ref. főgymn. igazgatója értesített, szintén nem mondják a kért kifejezéseket. Ismerik ellenben Nagyváradon, mint Báthory Ferencz ottani felsőkereskedelmi iskolai tanártól hallottam. Hadházy Géza, Hadházán, Tisztavári Béla, Zilahon született s nevelkedett barátaim szóval értesítettek, hogy szülőhelyükön közkeletűek ama kifejezések.*

Megállapíthatjuk az elsorolt adatokból azt, hogy a *papék*-féle alakok hova? és hol? kérdésre felelő helyhatározókul is ösmereteseek:

* Mindazok, kik szívesek voltak munkámban adatokkal támogatni, fogadják e helyen is hálás köszönetem.

a Nagykúnságban, a Hajdúságban, Debreczenben, a Nyírségen, Biharban, Szilágyságban és a székelyek között.

A *pap-ék*-féle helyhatározók *-ék* ragjának — mint az eddigiekben is — ezután is egyelőre csak lativusi, hova? kérdésre felelő funkciójára legyünk tekintettel. Vizsgáljuk meg, mit szól ahhoz a nyelvtörténet, hogy van hova? kérdésre felelő *-ék* ragunk?

Terminativusi ragunk köznyelvi alakja *-ig*. De ma is még népnyelvben, nyelvelméinkben pedig gyakran, alakja *-ég*: *addég*, *bokájég*, *harmad napég* stb. Az *add-ég* \sim *add-ig* alakok hangtanilag úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. *kez-ét* \sim *kez-it*. Tehát az *-ig* rag magánhangzójának van és volt *é* alakja is. Tudjuk továbbá, hogy közönséges hangváltozás nyelvünkben a szóvégi *k* hangnak *g*-re lágyulása. Így lett a *hörcsök*, *üszök*, *üllek* stb. szavakból *hörcsög*, *üszög*, *ülleg* stb. E hangváltozásnak egy képzőnk is köszöni mai alakját: az *-atag*, *-eteg*. Tudjuk, hogy *g* hangja eredetibb *k*-ból lett (TMNy. 527—528). E hangváltozást ismerve, föltehetnők, hogy az *-ig* rag *g* hangja is *k*-ból lett. A rokon nyelvekben annak a rag- és képzőelemnek, mely az *-ig g-jének* felel meg, szintén van *k* alakja. Föltevéésre azonban nincs szükség. Az 1519-beli Lányi-Codex apáczák ordinariuma s azt sorolván elő, hogy mely szertartás mettől medd-*ig* tart, igen sokszor előfordul benne a helyhatározó *-ig*-gel azonos eredetű s alakú időhatározó *-ig*. S ez a rag e codexben az elején a Nyelvelméltár 19 lapján át 43-szor kerül elő s mind a 43-szor *-ik*-nek van írva; tovább 50 lapon keresztül 42-szer *ig*, 68-szor *ik*. Számbavéve a codexnek helyesírását, kitűnik, hogy az *-ig* rag mai *g* hangja helyén valamikor *k* hangot is ejtettek.* Ha tehát e rag *i* hangjának volt — mint láttuk — *é* változata, *g* hangjának pedig eredetibb *k* alakja, nyilvánvaló, hogy az egész *-ig* ragnak volt régebben ilyen alakja: *-ék*. Valóban találkozunk nyelvelméinkben e ragnak ily alakjával is, bár ez nem oly általános, mint a LányiC.-ben az *-ik*.

Volt tehát a régi nyelvben is *-ék* helyhatározó ragunk. Mivel azonban ezt az *-ig* rag változatának mutattuk ki, mely rag meddig? kérdésre felel, — kérdés: hogy ez a *régi -ék* azonosítható-e a hova? kérdésre felelő, tehát más funkciójú *mai -ék* raggal?

A feleletet az *-ig* rag eredetének ismerete adja meg. E rag ugyanis, eredete szerint nem más, mint egy régi, elavult, hova? kérdésre felelő irányragunk, megtoldva egy nyomósító elemmel (MHat. I. 338). Az a régi rag az *-é* \sim *é* s változatai. A raggal vannak a határozók e kifejezésekben: ,messze földé elbudostanak' BodC. 12; ,kimént és sőtít helé' = ,helyre' Pápa vid. NyF. 17, 16; ,vülággá megy', ,Györré megy' stb. E rag van e határozószókon: *elé*, *föle*, *alá*, *soká*, *messze* stb. E ragnak már pusztán is, minden más elem hozzájárulása nélkül is, *-ig* értelme van ily régi kifejezésekben: ,negyven é és nappá' = ,negyven éj- és nap-ig' JordC. 62; méné hété avagy miné hónappá, = ,mennyi hét-ig avagy mennyi hónap-ig' ÉrsC. 324b. A megfelelő vogul ragnak hasonló alkalmazását látjuk (Beke, Vog. Hat. 49—50). A *messze* ma is felel hova? kérdésre is, meddig? kérdésre is. Általában mind a rokon, mind a nem rokon nyelvekben közönséges az, hogy lativusi (hova?) ragoknak és praepositióknak terminativusi

* Szolnokdobokában ,eddig': *édik* Nyr. XVII. 315. Úgy emlékszem hogy népnyelvi közleményekben több ily *-ik* ragos alak is kerül, de nem akadok most rájuk.

(meddig?) értékük is van. A latin *ad*, a német *zu* is szerepel mind a két minőségben. Az pedig nyelvünknek régi és nyelvjárásokban fönmaradt természete, hogy a lativusi ragokat megtoldja egy nyomósító elemmel, mely ma *g*-nek hangzik: *annyira-g* (meddig?), *hagyításné-g* (meddig? A *-né* az említett *-ni* \sim *nyi* változata), *hanyaté-g*, *kevessé-g*, *messzé-g* (hova? és meddig?) stb. Így fejlődött ki a terminativusi *-íg* rag, melynek tehát eredetibb funkciója lativusi volt és egyik eredetibb alakja *-ék*.

Ha tehát ma nem ismernők is a nyelvjárásbeli *papék* megyék' kifejezéseket, megtanítana bennünket nyelvünk története arra, hogy volt egykor egy hova? kérdésre felelő *-ék* helyhatározó ragunk.

A helyhatározóknak — tudjuk — három főosztályát lehet megkülönböztetni a hol? honnan? hova? kérdések szerint, t. i. a locativust, ablativust és lativust. A három irány közül a hol? és hova? egymással közelebb rokonok annyiban, hogy mind a kettő — legalább rendszerint — érintkezést fejez ki (az egyik már beállottat, illetőleg tartósat — locativus — a másik még csak beállót — lativus), míg ahonnan? az érintkezésnek ellentétét, illetve megszűnését jelöli. Innen van a hol? és hova? kérdésre felelő határozók váltakozása. A latin *ad* jelentése: *-hoz* és *-nál*. A franczia *dans*: *-ben* és *-be*. Az angol *under*: *alatt* és *alá*. (L. MHat. I. 27—38). A magyarban nemcsak azt mondjuk: 'megyek a pap-hoz' (hova?), hanem ezt is: 'oda voltam a pap-hoz' (hol?). 'Megyek a vásár-ra' (hova?) és: 'a vásár-ra voltam' (hol?). 'Messze megyek' (hova? meddig?) és: 'messze vagyok' (hol?). *Pap-ni* nemcsak azt jelenti, hogy: *papékhoz* (hova?), hanem van ilyen jelentése is: *papéknál* (hol?). Így érthetjük meg, hogy — mint az elősoroltam adatokból kitűnik — a *pap-ék*-féle határozók *-ék* ragjának értéke is nemcsak *-hoz*, illetve *-ékhoz*, hanem *-nál*, illetve *-éknál* is.

Tehát azokon a vidékeken, a hol az *-ék* rag még él, e kifejezéseket: 'Nagyéknál disznótor van', 'Szabóéknál lakodalom lesz', 'bátyáméknál szüret volt', 'szomszédéknál nagy veszekedések szoktak lenni' stb. így mondják: 'Nagyék disznótor van', 'Szabóék lakodalom lesz' stb. A *Nagyék*, *Szabóék* stb. helyhatározók. Hagyjuk meg e helyhatározókat s fejezzük ki e mondatok egyéb részeit úgynevezett általános alanynyal. Lesznek akkor e kifejezések: 'Nagyék disznótoroznak' (= 'Nagyéknál disznótoroznak'), 'Szabóék lakodalmazni fognak' (= 'Szabóéknál lakodalmazni fognak'), 'bátyámék szüreteltek' (= 'bátyáméknál szüreteltek'), 'szomszédék nagyon szoktak veszekedni' (= 'szomszédéknál nagyon szoktak veszekedni') stb. E mondatokban — látjuk — a *Nagyék*, *Szabóék* stb. határozók, hanem pedig, mint köznyelvünkben, alanyok. Abban az időben, mikor még az *-ék* mint lativusi és locativusi rag általános volt nyelvünkben, nyelvünk egész területén határozóknak érezték az ily alakokat. Mikor azonban az *-ék* rag mindinkább avult s nyelvünk területének legnagyobb részéről — eredetibb funkciójában — ki is vészett, a 'Nagyék disznótoroznak' stb. kifejezésekben a *Nagyék* stb. alakokat nem érezhette többé a nyelvérzék határozóknak, hanem alanyoknak, mint köznyelvünkben ma is. Elősegítette ezt az is, hogy az elavult ragot nyelvünk — szokása szerint (pl. *messz-i* > *messz-i-re*) — megtoldotta az elavultnak helyét elfoglaló újabb raggal: *pap-ék-hoz*, *pap-ék-nál*. Ezek az alakok már most a *pap-hoz*, *pap-nál* mellett — az *-ék* rag elhomályosultával — nyilván úgy tünnek föl, hogy a szótó bennük *papék*. Így lett a *papék* tovább ragozható nominativusi alak és rajta az *-ék* képző.

Vonjunk még egy összefoglaló párhuzamot a *-ni* és az *-ék* rag közt. A *-ni* ragnak megfelelői megvannak a rokon nyelvekben, rendszer lativusi rag a hozzánk legközelebb álló vogulban. Ugyanezt mondhatjuk az *-ék* rag *-é-* eleméről, mely e rag jelentésének tulajdonképeni hordozója. A *-ni*, mint helyhatározó rag, nyelvünk írott emlékeiben nem fordul elő. Az *-ék* szintén. De a *-ni* ragnak a lativusi (hova?) jelentésből a terminativusin (meddig?) át fejlődött mensivusi (mennyire?) változata (‘egy csöppné sem fél’ = ‘egy csöppnyire se’) néhány kifejezésben és alakban elég gyakori nyelvemlékeinkben, a belőle lett *-nyi* mértékképző peddig (‘egy csöppnyi’) egészen általános.* Ez — figyelembe véve mai lativusi ragjainknak a *-ni* raghoz képest újabb voltak — azt mutatja, hogy a lativusi *-ni* nyelvünk külön életében is általános volt egykor. Az *-ék* ragnak szintén lativusi jelentéséből fejlődött ki a terminativusi *-ig*, mely ugyancsak általános nyelvemlékeinkben is (mensivusi jelentésben is, pl. ‘Alig vagyon negyven mélyföldig az hossza’ MHat. 344). Ez azt mutatja, hogy a lativusi s e jelentés mellett kifejlődött locativusi *-ék* rag is, melynek magánhangzó eleme azonos a *-ni* ragéval, általános volt nyelvünk külön életében. Mind a két rag nyelvjárásokban, egymással érintkező, sőt egymásba folyó területen maradt fenn, majdnem azonos functionálisan. Teljesen azonosnak nem mondhatom. Ugyanis a locativusi *-ni* csak a *van* ige mellett fordul elő (nem lehet mondani: ‘Nagyni díszőtoroznak’), de a locativusi *-ék* mellett mindenféle állítmány elfér. Tehát a *-ni* ragból nem is fejlődhetett olyan természetű képző, mint az *-ék* ragból a *papék*-féle nominativusi alakokban, a milyen képző egyébként nyelvünkön kívül más nyelvben — tudtommal — nincs is. Illető nyelvjárásainkban a *papék*, mint továbbragozható nominativusi alak is, mint határozó is előfordul. Ez épen olyan, mint hogy köznyelvünkben a *meztelen-*, *szüntelen*-féle alakok melléknevekül is, határozókul is előfordulnak. Továbbá, hogy a Bécsi és Münchener Codexben a *-né* mértékhatózó ragul is szerepel és e szerepéből fejlődött mértékképzőül is. A Bécsi Codexben pl. ‘kilencz könyökletre v. *-nyire*’ így van kifejezve: ‘kilencz könyöklet-né’ 130 s e mellett ‘hat könyökletnyit’: ‘hat könyökletnéjét’ 124.

Az *-ék* képző codexirodalmunkban nem fordul elő. A régi nyelvből csakis az *uramék* és *uraimék* alakban ismeretes előttem. Ez alakok legrégebben tudtunkkal — Tolnai Vilmos figyelmzettetett rá — Mindszenti Gábor naplójából 1541-ből kerülnek elő: *szász uramék, szász uraimék, vajda uraimékat, az brassai uramékkal* stb. Érdekes volna kideríteni, hogy e képzőnek mai, szélesebb körű alkalmazása hol és mikor kezdődik.

Budenznek e képzőről adott magyarázata szerint (UA. 260, TMNy. 581) az *-ék* képző *-k-*ja a többes szám képzője. E magyarázatot helyesnek mutatta az, hogy az *-ék* képző után az állítmány valóban többes számban van. De az én magyarázatomból világos, hogy ez esetben az állítmány többes voltának más az oka: eredetibb általános alany. De az én fejtegetéseimet nem nézve is, elfogadhatatlan Budenz véleménye azért, mert a szerint a ‘*papék* megyek’, ‘*papék* voltam’ kifejezéseket nem lehet megmagyarázni.

Ha a *papék* helyhatározóban az *-ék* képző, akkor a *papék* ragtalan határozó lenne. Ragtalan határozók előállításának egyik oka

* E képző eredetéről irt cikkem a NyK.-ben vár közlésre.

ellipticus kifejezés lehet. Például: „két *hete* (ragtalan időhatározó) itt volt' ebből lett: „két *hete* (alany) van annak, hogy itt volt'. Ilyen okról a *papék* esetében nem lehet szó, így nem is magyarázta senki. Maradt a magyarázóknak a másik lehetséges ok, a raglekopás. Szerintük a *papék*hoz, *papéknál* volt eredetibb alakja a *papék* határozónak (L. Simonyi, Nyr. IX. 316). Megjegyzem, hogy véleményem szerint — majd egyszer bővebben írok erről — a raglekopással való magyarázatok a legeslegtöbb esetben hibásak. Az is, hogy oly testes ragok, mint a *-hoz* és *-nál*, lekoptak volna oly képző után, mely még a XVI., XVII. században is ritka — lehetetlenség. Meg miért kopott volna le éppen ez a kettő, nem pedig társuk is, az *-ék* képzőhöz éppoly gyakran járuló *-tól*? A *papék* határozó miért jelenti vagy azt, hogy: *papék-hoz*, vagy azt, hogy *papék-nál*, de soha azt, hogy *papék-tól*? E kérdésre a feleletet, melyet az én magyarázatom — láttuk — már megadott, Budenz magyarázatának elfogadói nem tudják megadni.

Számoljanak tehát nyelvünk történetének bűvárlói azzal, hogy volt nyelvünkben egy lativusi és locativusi *-ék* rag. Számoljanak népnyelvünk tanulmányozói azzal, hogy megszűnik szerepkörben bár, de nagy területen ma is él e régi ragunk. Azt hiszem, a székeliek nyelve kutatóinak a székelység története szempontjából is jó lenne pontosan meghatározni az *-ék* rag elterjedésének határait. A mi a nyelvtörténetet illeti, néhány szavunk elhomályosult *-ék* végzete is, melyet most egyéb képzőnek tekintenek, véleményem szerint a régi *-ék* ragból lett. Erről azonban most szólnom nincs itt a helye és ideje.

MÉSZÖLY GEDEON.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

III.

Valóban, ha Kazinczynak a XVIII. század nyolczvanas éveiben elkövetett szóújításain, képzett és összetett szavain végignézünk, merészebb alkotást, idegen képzőt, vagy nyelvünk természete ellen való, például igetős összetételt, vagy csonkitott, kikövetkeztett alakokat egyáltalában nem találunk nála. Leginkább a szokásos *at-et* és abban a korban már eléggé járatos *zat-zet* és *iság-iség* képzőkkel csinálta új főneveit, *ős-ős*-sel a mellékneveket. Sok az újszerű *gyakorító* és *mozzanatos* ige *-g*, *-ózik* és *-n* képzővel. A *sziszerg*, *fercseg*, *simongat* stb. pedig azt bizonyítják, hogy szereti a szemléltető, hangutánzó szokat, hogy fordításaiban a természeti képek gyakori leírását élénkítse, előadását elképzelhetőbbé tegye. Összetételei között leginkább csak a sok ige-kötős összetételében látszik meg a német nyelv erős hatása. De szeretett élni „a' ritkábban elő-forduló szókkal“ is, a mint ezt Földi egyik hozzá írt levelében említi (Lev. 1: 506). Ilyen például a *repület*, *tenyészet*, *írteszelmelkedik* stb., azaz olyan kifejezések, melyeket a régi nyelvből kellett feleleveníteni, vagy a köznyelvből irodalmivá tenni.

A másoktól átvett új alkotások között is csak helyes, törvény-

szerű képzéseket találunk, mint pl. *tünemény, élelmény, emberiség, hátráltat, csalódik* stb.

Hogy Kazinczy szókincsének régi magyar nyelvünkhöz való kapcsolatát feltüntessem, ezekkel az utóbbiakkal kezdem újszerű szavainak felsorolását.*

Angyalkép: Bácsm. 3.: „egyszerre előttem terem angyalképed“. Egy szintén németből fordított Meséskönyvecskéből 1629-ből ismeri a NySz.; kétségtelenül az „engelsbild“ fordítása.

bábozás: Bácsm. 69. „Neveztetek bár gyermeki öröme, bábozásnak“. A XVII. század végéről ismeri a NySz. „Puppenpiel“ a jelentése.

emberibb: Hiv. besz. 27.: „a' Nemzeti Oskolában a' gyengébb Ifjúsággal emberibben, szelidebben bánunk“. Az *emberi* = humanus jelentésben igen ritka lehetett a régi nyelvben, inkább *emberséges*-t mondtak; l. NySz. — Itt „menschlich“ a német megfelelője.

bevár: Idyll. 140.: „Itt várom ötet bé, a' rósa-bokronn“ és Bácsm. 180.: „nem várván-bé hogy még egy bimbó fakadjon ki“. Csak a XVIII. század elejéről kéziratokból ismeri a NySz.

dal: Lev. (1:395): „Azt tudakozád mi a' DAL? — írja Kazinczy Aranka Györgynek — Szükség, hogy a' *Gesang*-ot a' Lied-től — *chant*-ot *chanson*-tól — a' *canto*-t a' *canzonetto*-tól a' Magyar is megkülönböztesse. Az első harsogó Epopaeákat, magassan repdeső Odákat — az utolsó szerelmes darabokat, nyugodalmas scenákról irtt énekeket jelent. — — — Közönséges nállunk *danolni, danlani*, melly világoosan az obsoletum *dal*-tól jó“. Vö. MNY. V:32. és NyUSz. II.

elandalodik: Bácsm. 225.: „Én el-merülve andalodtam-el kedvemre töltött bódlog óráim szemléletésiben“. *Elantalodik* alakban és *stupro*, *verdummen* jelentésben ismeri a NySz. is Miskolczinak Egy jeles vadkertjéből 1702-ből. Bárótzinál is olvasható (Kassandra 1:27—28): „Nézését annyira függesztette vala reája, hogy nem is ügyelt Sisigambis szavaira, úgy hogy az idegeny fegyvernek zörgeése... hozta helyére el andalodott elméjét“. Jelentése itt is közel jár még a *stupro*-hoz, Kazinczynál azonban már „sich in Träumerei versenken“ az értelme.

elizetlenít: Idyll. 262.: „Nem izetleníti-el semmi tsömör mindig új gyönyörüségit“. A régi nyelvben *Faludinál* kerül elő; ennél „*verstimmen*“ a jelentése, Kazinczynál „*verderben*“.

elsuhan: Idyll.: „Be lassan suhansz-el, kis forrás“ és Bácsm. 139: „jövendöm képe birtelen mint a' fel-lobbautt villám előttem el-suhant“. Kéziratból közli egyszer a NySz. a XVII. századból „*clam aufugio*“ jelentésben; az Idylliumok eredetijében „*vorüberrieseln*“ szót olvasunk a megfelelő helyen.

emergyülölő: Idyll. 228.: „az emergyülölő Timon“; *menschengeindlich*. A NySz.-ban csakis *Calepinus* szótárából.

fölbodroz: Bácsm. 149.: „háta megett az eskető-öltárt fel-bodrozva, fel-ékesítve láttam“. *Orczytól* 1787-ből ismeri a NySz.; „*aufkräuseln*“ a jelentése.

föleszméllkedik: Bácsm. 54.: „viszsa-esett abba a' tsábúlásba,

* *Rövidítések*: Bácsm. = Bátsmegyey öszve szedett levelei 1789. — Idyll. = Gessner Idylliumi 1788. — Magy. Mus. = Magyar Museum I. — Lev. = Kazinczy levelezése. Kiadja Váczy János. I. köt.

a' mellyből még nem eszmélkedett vólt fel egészen". A NySz. tanúsága szerint először Haller Hármas Históriajában.

fölgógygul: Bácsm. 162.: „még fel-gyógyulhatok“. Csakis Pázmányból van eddig a régi nyelvben kimutatva, inkább *meggyógygul*-t mondtak régen.

fölhajhásztat: Bácsm. 78.: „Gróff K . . . fel-hajhásztatott“. Felhajhászra is csak egy adata van a NySz.-nak, az is a XVIII. század elejéről.

fölszörböl: Bácsm. 171.: „mint szörbölöm-fel ezt a' gondolatot“. A NySz. Calepinusból, s csakis innen ismeri.

följajdul: Bácsm. 212.: „Nem, édes Marosym, ha indulataim fel-zajdulásában ötet vétkesnek tartottam, vétettem“. A NySz. szerint a régiségben egyedül Geleji Katona él evvel a szóval.

kávéház: Bácsm. 237.: „Ma a' Kávé-házból néztem egy Tanuló temetését“. A régibb kávéházat, alkalmasint a német Kaffeehaus után, Mikes és Faludi kezdik vele kiszorítani.

kíhal: Idyll. 28.: „együtt támadtak együtt hóltak-ki fájakal“. 1683-ból ismeri a NySz., de azután és azelőtt csakis el- vagy meghal járta. Valószínű a német „aussterben“ fordítása.

leczkézés: Hiv. besz. 12.: „ez a' Tanító a' maga tót tanítványait nem grammaticai letzkézések, hanem az által . . . annyira vivé“. A leczkéz ige a XVIII. század közepéről ismeretes, kétféle jelentésben: Faludinál „verweisen“, Adáminál „unterweisen“ értelemben; Kazinczynál a. m. grammatische Lectionen, tehát az utóbbihoz áll közelebb.

meggyőződés: Lev. 1:463: „azt kívánom, hogy tökéletes meggyőződés nélkül belőlök leg kisebbet se adoptálj“. A meggyőződik a régi nyelvben csakis Medgyesinél fordul elő; hajlandó vagyok azt hinni, hogy e szó Medgyesi alkotása is. Ő volt ugyanis az, a ki a Gelejinél túlságba vitt *-tattatott*, *-tettetett* végű szenvedő alak ellen először kikelt, s helyette sokszor az *-odik-ödik* visszaható formát használta; vö. MNy. IV:18. l. Tény az, hogy még a XIX. század elején is csak a *meggyőzettelés*, *magamegyőzés* járta helyette.

nevezellen: Magy. Mus. 1:25.: „Leg-nevezetlenebb örvendezése Lelkemnek“. A NySz. csakis szótárakból ismeri; inkább nevetlen-t mondtak a régiek. Klopstock ódájában: „Namloseste Wonne meiner Seele“.

összeölelkezik: Bácsm. 90.: „állottunk . . . öszve-ölelkezett karral ott“. Faludinál először, az alapige is csak itt.

párosodik: Gessn. 51.: „párosodjatok a' liliomokon“: *Megpárosodik* a NySz.-ban szintén csak Faludiból „heiraten“ jelentésben; Kazinczynál: „sich paaren“. Alkalmasint a népnnyelvből került mindkettőjükhöz.

repület: Magy. Mus. 1:148.: „Museumunk' első Negyedében látták már Olvasóink egy példáját a' Klopstock tsaknem utól-érhetetlen repületeinek“. A Corn. C.-ben van egy adat rá, „flug, volatus“ jelentésben. Itt átvitt értelemben; vö. NyÚSz. II.

sut: Lev. 1:227.: „Se sutjára szorúlt Napád ne győzze Édes vétkeidet rovásra róni“. E szóra ugyan a NySz. csak Orczyból hoz fel egy adatot; hogy micsoda korból, azt nem mondja meg a rövidítések magyarázatja sem; alkalmasint a XVIII. végéről. E népnnyelvi szóra azonban már jóval előbből van adatunk. Telek József írja Négy Világító Úrnapi Lámpás-ában 1763-ban: „nem sutban

nem falusi vagy Várasí birák-elótt; hanem a' Királyi táblán kelle-
tik törvénykezni, ott kell a' birtokost meg-nyerni" 126. l.; sőt
ngyancsak nála ugyanitt van *sutos* is: „kezdének imitt amott *suttos*
táblákon ezen prókátorkodni" 127. l.

tenyészet: Magy. Mus. 1:363.: „Anacreon azon panaszkodott,
hogy szívében szapora tenyészettel termenek az Érosok“. Geleji
Katoná Istvánnál van rá adat „fetus ingenii“ jelentésben, Medgyesi
eltenyésztől adata nem a tenyészettel, hanem tenyészéssel való egy
címszó alá, mert sajtóhiba. E szó különben Geleji után is kimutat-
ható nyelvünkben. A XVIII. század közepén például Biró Mártonnál
többször is előfordul: „meg-tesztelés által a' lelki tenyészetben,
gyarapodásban . . . első szülött“ Micae (1766) 311; s „Akár az elejét
vizsgáld 's eredetét Akár tenyészetet . . . Föl-találd ennek itt titkos
értelmét“. Préd. (1761) 1804. Nála egyszerűen „fetus, stirps“ a jelen-
tése, Kazinczynál is.

*

Azok a korabeli új szók. a melyekkel Kazinczy pályája ele-
jén már megbarátkozott, s fordításaiban élt is, a következők:

Arbocz: Magy. Mus. 1:193.: „Nem látod é mint ingadoz a'
kevély Arbocz 's az el-törtt karfa miként retseg? Baróti Szabó
elvonása az arboczfaból vö. NyÚSz.

benyomás: Bácsm. 208.: „szívek . . . még minden bényomást
el-fogadhat“. A németességek egyik szorgalmas átültetőjének, Kónyi-
nak a bűne.

birál: Magy. Mus. 1:256.: „még egyszer látta a' Fiút, 's a'
hatalmas vádolókat körülötte 's a' bíráló Rómaiát“. A NyÚSz. II. része
B. Bálinttinnak tulajdonítja (1784) a régi bírál = „bíróvá tesz, a
bírónak ismer“ szó eme jelentésváltoztatását. Ez a változás azonban
alkalmasint már jóval előbbi. Biró Mártonnál ugyanis 1766-ban a
Micaeben ezt olvashatjuk: „magadat jól *meg bírólván* és lelked ismé-
retét jól meg-vizsgálván ojjad magadot a' büntül“ 35. l., a corrigendák
között: *bírólván* a. m. *bírálván*. Itt is már „se recensere“ a jelentése.

csalódik: Idyll. 258.: „Tsalódom é vagy igazán halloom lassú
énekeket?“ vö. NyÚSz. II. Továbbképezve is: *csalódás*, Bácsm.
199.: „akkor látom, hogy az tsak tsalódás volt“.

élemény: Idyll. 214.: „Nem volt-é elegendő eleménye hazai
földeteknek“. E szavunk is jóval előbb élt már, mint a NyÚSz. II.
hiszi. Telek József Tavaszí rósá-jában 1757-ben többször is előjön:
„Rosalia . . . soha nem gyönyörködöt . . . testet élesztő élemények-
ben“ 14. l., épp így a 25. lapon is. Jelentése: nahrung.

elnéz: Idyll. 180.: „El-nézte volna é kegyes Anyád . . . hogy
tilalmas ölelgetés között fetrengj“; Bácsm. 10. is: „Hogy egymást
szerették, azt elnézték“. Nem valószínű, hogy Batsányi használta
először „nachtsicht haben“ jelentésben, hisz az Idylliumok előbb jelent
meg, mint a Magy. Mus.

század: Bácsm. 221.: „láttatlan következéseket von századokra
maga után“. Vö. NyÚSz. II. Bárótzinál *esztendőszáz* (Kassádra 1:
Tudósítás).

emberiség: Hiv. besz. 27: „olly szívet formálóvá tehetné, mint
a' millyen a' Görögök' és Rómaiak' története, kikhez hasonlító
remekeket az emberiség nem mutathat“. Geleji Katonánál a. m.
emberi lét, itt „Menschheit“.

hátráltat: Bácsm. 224.: „Ezer akadályokat hordott-elő kívánságom' hátráltatására“. Alkalmasint Bárótzinál olvasta az Erk. lev. ben 1775-ben: „egy szempillantásig hátráltathatná repülő lelkemet“. 165. l. vö. NyÚSz. II.

igazi: Bácsm. 214.: „De most jöve-elő az igazi“; a *gyakori*-val együtt ismeretlen volt a régi nyelvben. L. NyÚSz. II.

képzelt: Hiv. besz. 29.: „Az a' kedves *képzelt* . . . a' tsüggedésnek minden verejtékét fel-szárazszthatja ortzáitokról“. A sokszor kigúnyolt Kónyinnál olvashatta, vö. NyÚSz. II.

képzet: Hiv. besz. 16. „Ez a' mód, a' melly szerint a' leg-értetőbb, érzékenységek alá vettetett képezeteknek, az azokról el-vontt, abstrahált képezetek általkell megvilágosítani“. Ugyanebben az alakban Horváth Adámnál is Magy. Mus. 1:141.: „'Tsak maradgy, már Lelkem! az emlékezettel Nem birnak érzésum semmi képezettel“ és 143. is: „az érzéketlen . . . 'Test nem tud mutatni semmi képezetet“. Kazineczy itt olvashatta, vö. NyÚSz. II.

kiáll: Bácsm. 5.: „Vallyon ki-állhatnám-é?“ vö. NyÚSz. II. Volt úgy látszik ennek a szónak még egy más, a régi nyelvben szintén ismeretlen jelentése. Pinamonti P. J. Magános Pustzában Lévo Keresztényé-ben 1755-ből olvasom: „Avagy nem cselekeszel-e' valamelly gonoszt, hogy *bosszudat ki állhassad* s-ki tólthessed“ 106. l. A *megállani* igének volt régen egy „leisten, praesto“ jelentése; ehhez áll az említett értelem legközelebb.

őr: Bácsm. 82.: „az *éjjeli őr*' borzasztó ordításával messziről ránk . . . kiáltja“ u. i. 96. is. Az *éjjeli őr* úgy látszik itt jelenik meg először. Vö. NyÚSz. II.

rabláncz: Bácsm. 75.: „Ki-kerestem rab-lánczomat“. Révainál olvasta l. NyÚSz. II.

remek l. emberiség, vö. NyÚSz. II.

személyes: Hiv. besz. 6.: „a' mellett a' magyar nyelvnek gyakorlása és el-terjesztése eránt is, melly a' közönséges életben, az adásra és vevésre, a' közönséges és *személyes bódogulásnak* ezen forrására, el-mulathatatlanul meg-kívántató; az érzékeny Hazafi előtt pedig. . . betses, olyl gonddal vigyáztam“. A német szövegben: individuelle Glückseligkeit — a Lev. 1:436. is: „*személyes esmerettséged* után vágyakodom“. Gelejinél más jelentésben; itt a kapcsolat is újszerű. Vö. NyÚSz.

tünemény: Bácsm. 209.: „A' szerelem . . . nem sokára csak tüneménynek fog' tartatni“. Ez is Bartzafalvi azon szavai közé tartozik, melyek a Magyar Hirmondóban láttak napvilágot s a nagy megbotránkoztatás ellenére rövidesen általánosakká lettek. Itt említtem meg, hogy a hasonló jelentésű *tünet* nem maradt ki a NySz.-ből, mint a NyÚSz. II. mondja; megvan, csak hogy a *tündér* alatt: „czac tündér vagy tüneti csodalátás volt legyen“ (MA. Tan. 1403.).

utasít: Lev. 1:161.: „Hozzám ezen hónap 7-dikén utasított Levelére kívánom jelenteni“. Egész biztosan Bárótzitól vette. Nála többször „értesít, tudósít“ a jelentése, pl. (Kassánda 1:40): „igyekezővén magamot nemzetek szokásaibannis utasítani“ és Erk. mes. 338: „Siess bennünket utasítani, minémü bal végezések tudtanak ebben és az alá való sorsban hozni“.

világít: Idyll. 61—62.: „a' Hold világította a' gyászos esetet“, u. i. 214. is. A régi világosít igéknnek ezen valószínűleg népies

rövidítése is sokkal régebb, mint a NyÚSz. II. mondja, s a XVIII. század második felében szinte gyakorinak mondható. A MNy. IV: 232. lapján már 1750-ből idéztem; 1757-ből is idézhetem: „Vedd-el a napnak sugárát, ez nem világít“. Az igaz utnak meg-választása 186. l., Telek József egy művének czime 1763-ban: „Négy Világító Urnapi Lámpás“; Mészáros Kartigamjában is 1772-ben: „minden-felől... világító gyertya tartók látszattak“ (386. l.). Itt olvashatta Kazinczy.

*

A következő szavak még nem lévén előbből kimutatva, egyelőre neki, vagy, mint megemlítettem itt-ott, egy-egy kortársának tulajdonítandók; tehát vagy e szavak keletkezésében, vagy gyors elterjesztésükben van nagy része pályája elején.

Alant: Idyll. 257.: „alant allasz te a' fűben“, Bácsm. 167. is: „még egynéhány kevés napokat ide alant“. Mint melléknevet is használja: Lev. 1:237.: „retsegve dördült meg a. *leg-alantabb* pokol“. Ugyanez a mondat némi változattal a Magy. Mus. 1:150, is: „retsegve bődült-meg a' *leg-alantabb* pokol“. Simonyi szerint (Kombináló szóalkotás 21. l.) az *alatt*, *lent* és *főnt* keveréke.

andalgás: Bácsm. 140.: „A' Kegyes Természet' tsudálása két óráig tartott szerentsés andalgásban“. Báróztitól került hozzá, nála már van *andalgó*: Erk. mes. 254.: „maga viselete pedig hideg és andalgó“.

anyaiság: Magy. Mus. 257.: „nem tartja kitsínynek az Anyaiságot érzeni“. Az emberiség stb. analogiájára.

anyó: Bácsm. 142.: „egy tisztos ósz Anyóval édesded beszélgetett“. Van ugyan a NySz.-ban rá adat, de sokkal későbből. A népnyelvből vehette. Érdekes, hogy *anyós* nincs a régi nyelvben, csak *napa*.

betűzet: Hiv. besz. 18: „Az úgy'nevezett Methodenbuch, a' mint tudjátok, négy tanításbeli módot tanátsol a' Tanítóknak... a' harmadik a' Betűzet“. A német szövegben: „die Buchstaben-methode“. Benyáknál: betűzés = characteris scriptio, l. NyÚSz. II.

boltozódik: Idyll. 149.: „felettünk pedig árnyékos fűz és sugár éger boltozódik“. A. m. sich wölben.

borúlat: Idyll. 29.: „el-ment a' fekete borúlat“, das schwarze Gewitter; u. i. 211. is: „Fekete borúlat emelkedett előttök“, ugyanilyen jelentéssel. Továbbképezve is:

borúlatos: Idyll. 87.: „Borúlatos napokat lát ugyan tavasszal“, az eredetiben: „zwar kommen trübe Tage in Frühling“.

bukdosás: Idyll. aj. 3.: „a' Bucoliastákkal való alkalmas esmerettségen különbféle bukdosásoktól menthetek meg“. A régi szótárakban „bukdosik a. m. urino, ich tauche mich unter“; itt „falliment“ jelentésben. Vö. *bukik* a NyÚSz.-ban.

csalogány: Idyll. 72.: „Vagy talám jobban énekelnek a' ti Lantosaitok a' fülemülénél és a' tsalogánynál“, a németben: die Nachtigal oder die liebliche Gras-Mücke. Benkő József már 1784-ben, tehát, a mikor ez a fordítása készült, ezt írja Kazinczynak: „A' Tsalogány név nekem tetszik. Többet illyet!“ (Lev. 1:61). Erre a javallásra vonatkozik aztán Kazinczynak következő megjegyzése: „Nekem valaha jó néven vevé Benkő József, hogy a Grasmücke-t, mely igen kedves zengésű madár, csalogánynak neveztem el“ (Lev. 5:466.). Vö. NyÚSz.

cselédkedő: „Magy. Mus. 36.: „Tselédkedő Zephirusok hozzák azokat balsamos szárnyakonn“. A főnevek ilyen továbbképzése a régi nyelvben is szokatlanabb volt, inkább *-oskodik*, *-áskodik* stb. képzővel csináltak belőlük foglalkozást jelentő igét.

csónakázás: Idyll. 128.: „A' Tsónakázás“; a „hajózás“ analogiájára. Vö. NyÚSz. II.

díszesül: Idyll. 133.: „kétszeres ékkel díszesül minden“; mit doppelter Anmuth geschmüct. A NySz. említ egy *megdíszesül* igét egyik codex-ből; azt hiszem azonban, hogy itt újra-alkotásról van szó.

dördület: Magy. Mus. 1:153.: „A' Mennykövek' szent dördületei tsak a' közelgető isteni feleletet jelentették“. Klopstocknál: „Die heiligen Donnerwetter Waren Verkündiger nur der nahenden göttlichen Antwort“ (Mess. 15., Reclam kiad.).

ellen: Magy. Mus. 1:194.: „Allj; egyéb-ként Tsúfja leszle dühös Ellenidnek“. Horatiusnál: „Tu, nisi ventis debes ludibrium, cave“. (XIV. óda). Úgy látszik Kazinczy volt az első, a ki főnévül kezdte használni, nem Verseghy, vö. NyÚSz.

érdekel: Bácsm. 98.: „Az én nyomorúságom... érdekli Nagyságodat“. Itt már „interessiren“ a jelentése. Ez a jelentés úgy látszik Bárótzinál van először; Erk. mes. 177—178.: „A mi | leg inkább érdekelte szokásaink között... az a' gazdagságnak szerfelett való külömbségéből állott.“

(Folytatjuk.)

SIMAI ÖDÖN.

A magyar nyelvtudományi irodalom 1908-ban.

a) Folyóiratok.

Egyetemes Philologiai Közöny. Szerkesztik Császár Elemér és Láng Nándor. XXXII. évfolyam. Budapest, 1908.

Magyar Nyelv. Közérdekű havi folyóirat a művelt közönség számára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkeszti Szily Kálmán és Gomboz Zoltán. IV. évfolyam. Budapest, 1908.

Magyar Nyelvtör. Szarvas Gábor folyóirata. Szerkeszti és kiadja Simonyi Zsigmond. XXXVII. évfolyam. Budapest, 1908.

Nyelvtudomány. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Asbóth Oszkár. II. köt. 2 füzet. Budapest, 1908.

Nyelvtudományi Közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Szinnyei József. XXXVIII. kötet. Budapest, 1908.

b) Önálló munkák.*

Asbóth Oszkár. A j > gy változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. (Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 10. sz.) Budapest, Akadémia, 1908. (8.-r. 61 l.) 1 K. 20 f.

Asbóth, Oskar. Die Reflexe von *ę* *ą* in den slavischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache. (Jagić = Festschrift.) Berlin, 1908. (Külön is megjelent.)

* Az iskolai könyvek mellőzésével.

- Bálint Károly.* Történelmi helynevek és műkifejezések szótára. (Iskolai segédkönyvek. 3.) Szentgotthárd, (Wellisch B.) (8-r. 84 l. 1 lev.) 60 f.
- Böszörményi Géza.* Tanulmányok a magyar-ugor nyelvek összehasonlító jelentéstanához. I. rész. Assimilációs jelentésváltozások a Kalevalában. Budapest, Eggenberger, 1908. (8-r. 129, 3 l.) 4 K. Ism. Trócsányi Zoltán. Nyelvt. Közlem. 364—367. l.
- Csoma Kálmán.* Jászberény nyelve. Budapest, Franklin-t. ny. 1908. (8-r. 91 l.)
- Demiány Ervin.* Jelzős összetételek. (Bonyhádi ág. főgymn. 1907/8. értes. 5—40 l.)
- Dénes Szilárd.* Kossuth Lajos a szónok. (Nyelvészeti Füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond, 53. sz.) Budapest, Athenaeum, 1908. (8-r. 54 l.) 1 K. Ism. Sz. Cs. L. Philol. Közl. 781. l.
- Excerpta linguae hungaricae.* (Exercitia Nicolai Ritzmanni.) Az eredeti kéziratból sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Gulyás István. Debreczen, Hegedüs és Sándor, 1908. (8-r. 106 l.) 2 K. Ism. Melegdi János Magyar Nyelv 134. l. — Szeremley Császár Loránd. Philol. Közl. 446. l.
- Gombocz Zoltán.* Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 7. sz.) Budapest, M. Nyelvt. T. 1908. (8 r. IV., 108 l.) 3 K. — Ism. Kemenes Pál. Philol. Közl. 300—303. l.
- Horovitz Jenő.* Idegen szavak magyarázata. Budapest, Népszava, 1908. (8-r. 181 l. 1. lev.)
- Jendrassik Ernő.* Nyelvészeti tanácsadó. Orvostudományi írók használatára kiadta a magyar orvosi könyvkiadó társulat. Csapodi István, Imre József, Lenhossék Mihály, Székely Ágoston javaslatainak felhasználásával szerkesztette — Gyoma, Kner I. 1908. (8-r. 35 l.) Ism. Tolnai Vilmos. Magyar Nyelv 281—282. l. — Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 268—271. l. — Csapodi István. U. o. 458. l.
- Kardos Albert dr.* Vitás nyelvi kérdések. (Debreczeni főreálisk. 1907/8. értes. 3—19. l.)
- Kelemen Béla.* A magyar helyesírás kis szótára. A hivatalos iskolai helyesírás alapján. Harmadik bővített kiadás. Budapest, Athenaeum, 1908. (16-r. 172 l.) 60 f.
- Kelemen Béla.* Magyar és német zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. II. Magyar-német rész. Kilenczedik, az új magyar és német helyesírás szerint átdolgozott kiadás. Budapest, Athenaeum, 1908. (16-r. 390 l.) 2 K. 20 f.
- Kertész Manó dr.* Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei. Budapest, Athenaeum, 1908. (8-r. 13 l.) (Különnyomat a „Beöthy-emlékkönyv“-ből.)
- Kicska Emil.* A subjectum és praedicatum a grammatikában. Budapest, Hornyánszky V. ny. 1908. (8-r. 125 l.)
- Klemm I. Antal.* Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. (Nyelvészeti Füzetek. Szerk. Simonyi Zs. 50. sz.) Budapest, Athenaeum, 1908. (8-r. 70 l.) 1 K. — Ism. Simai Ödön Magyar Nyelv 234. l. — Prohászka János. Nyelvőr 227. l.
- Kont, I. Petite grammaire hongroise.* Paris, J. Gross, 1908. (8-r.) — Ism. Horger Antal. M. Nyelv 182. l. — Kertész Manó. Nyelvőr 271. l.
- Melich János.* Révai Miklós nyelvtudománya. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX. köt. 4. sz.) Budapest, Akadémia, 1908. (8-r. 42 l.) 1 K.
- Melich János.* Az „Orthographia Vngarica“ és a magyar helyesírás. (Az Orthographia Vngarica hasonmásával.) (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 8. sz.) Budapest, M. Nyelvt. Társ. 1908. (8-r. 31 l.) 1 K.
- Metzing Lajos.* Nyelvtani műszók (Kismartoni polg. leányisk. 1907/8. értes.)
- Mohai Lajos.* Jelentés-tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, Szammer ny. 1908. (8-r. 44 l.)
- Népköltési gyűjtemény, Magyar —.* Új Folyam. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti Vargha Gyula. X. évfolyam. Hétfalusi csángó-mesék. Gyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Horger Antal. Budapest,

- Athenaeum, 1908. (8-r. 464 l.) 6 K. — Ism. Tolnai Vilmos. M. Nyelv 474. l. — Gálos Rezső. Philol. Közl. 761. l.
- Nyelvemléktár.* Régi magyar codexek és nyomtatványok. XV. kötet. Székelyudvarhelyi codex. — Guary codex. — Nádor codex. — Lázár Zelma codex. — Birk codex. — Piry hártya. Budapest, Akadémia, 1908. (8-r. XLIII, 360 l.) 6 K.
- Révai, Johannes Nicolaus.* Elaboratio grammatica Hungarica. Ad genivam patrii sermonis indolem fideliter exacta, affiniunque lingvarum administrabilis volvminibus illustrata. Tribus volvminibus comprehensa. Volvmen Tertium. Ivssu Academiae Scientiarum Hungaricae sumpibus a Constantino Röck legatis e manuscriptis Musei Nationis Hungaricae nunc primv edidit Sigismvndvs Simonyi. Bvdapestini, Academia. 1908. (8-r. 358 l.) 6 K. — Ism. Zolnai Gyula. Deutsch Liter. Ztg. 29. sz. — Rubinyi M. Liter. Zentr. B.. 51—52. sz.
- Rubinyi Mózes dr.* Nyelvestétika. Budapest, Athenaeum 1908. (8-r. 8 l.) (Különnyomat a „Beöthy Emlékkönyv“-ből.)
- Schwartz Izidor dr. és Hajtás Ödön dr.* Jogi műszótár. I. Magyar-német rész. Budapest, Grill, 1908. (8-r. 163 l.)
- Simonyi Kálmán.* A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátosságai. Budapest, Beresényi ny. 1908. (8-r. 86 l.)
- Simonyi Zsigmond.* Jó magyarság. A magyaros írásmód szabályai szójegyzékkel. (Iskolai segédkönyvek 1. szám.) Szentgotthárd, Wellisch B. é. n. (1908.) (8 r. 89 l.) 60 f.
- Simonyi Zsigmond.* Helyesírási szótár. Bevezetésül a hivatalos iskolai helyesírás újításai. Harmadik kiadás, földrajzi nevekkel bővítve. Budapest, Athenaeum, 1908. (16-r. 47 l.) 20 f.
- Szily Kálmán.* A magyar nyelvújítás szótára. II. rész. (Mind a két részre terjedő szómutatóval.) Budapest, Hornyánszky V. 1908. (8-r. XII, 405—662 l. 1 lev.) 13 K. — Ism. Gombocz Zoltán. M. Nyelv 426. l. — Ignóty. Magy. Hirlap 274. sz. — Sasvári Benő. Philol. Közl. 759—760. l.
- Tihanyi Gál.* Helyesírásunk küzdelmei. Budapest, Stephaneum, 1908. (8-r. 82 l., 1 lev.)
- Trócsányi Zoltán.* A XVI. századbeli nyomtatványok e-jelölései. Budapest, Franklin ny. 1908. (8-r. 62 l.)
- Vargha Damján dr.* A magyar helyesírás szabályai szó- és névjegyzékkel. Második átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Stephaneum ny. 1908. (16-r. 152 l.) 70 f.
- Vass József.* Fejezetek a népnyelv mondatánából. (Nyelvészeti Füzetek. Szerk. Simonyi Zsigmond. 52. sz.) Budapest, Athenaeum, 1908. (8-r. 47 l.) 1 K.
- Velledits Lajos.* Révai és Adelung. Budapest, 1908. (8 r. 287—312 l.)
- Wichmann, Yrjö.* Zum Stufenwechsel im Ungarischen. (Sonderabdruck aus dem Finnisch-Ugr. Forschungen VII.) (8-r. 31—53. l.)

HELLEBRANT ÁRPÁD.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Néhány magyar szólásról. 1. *Boldog-boldogtalan.* Ennek a szópárnak ilyen alakjával a régi nyelvben nem igen találkozunk; eredeti formáját ez az ismeretes közmondás őrizte meg: *Szegény ember szándékát boldog isten bírja.* A *boldog* szó t. i. a régi nyelvben gazdagot is jelent és így a *szegénynek* ellentéte, a *boldogtalan* azonban sohase jelentett szegényt; természetesen tehát, hogy a régiségben a *boldog-boldogtalan* szópár nem lehetett járatos. Ezt olvassuk egy XVI. századbeli gazdasági utasításban is: „Mennyi bora lött mind *szegén-*

nek boldognak“ (Gazd. Sz. 4:27). Vörösmarty is ezt írja a *Szegény asszony könyvében*:

Tele kamra, tele pincze
 § mindig kézben a kilincse
 És szegénynek és boldognak
 Udvar és ház nyitva voltak.

Mikor aztán a *boldog* elvesztette *gazdag* jelentését, a *szegényboldog* szópárban nem érezték az ellentétet s így lett ebből a szó-lásból *boldog-boldogtalan*. Természetesen ezzel a formai változással együtt a jelentése is bizonyos mértékben eltolódott. A következő mondat a XVIII. század első feléből azért nagyon érdekes, mert ügylátszik, mintha olyan embertől származnék, a kinek a lelkében még meg volt e szólás eredeti jelentésének a halvány tudata: „*Boldognak, boldogtalanak, szegénynek, gazdagnak*, félretevén minden atyafiságot . . . amennyire a Fölséges Isten tudnom adta, törvényt teszek“ (Gazd. Sz. 5:517).

2. *Ingó-ingatlan*. Ez a szópár is másképp hangzott a régiségben, mert az ingatlan vagyont általában *indulatlan* vagyonnak nevezték: „Szólók, rétek, szántóföldek és egyéb *indulatlan* örökségek (1700-ból Gazd. Sz. 7:408).“ „*Ingó és indulatlan* jók“ (1659-ből Gazd. Sz. 4:473). De már a XVII. század második felében találkozunk e szópár mai alakjával: „A mi kevés *ingó és ingatlanjaim* vadnak emberséges emberek előtt tészek ilyen intézést“ (1679-ből Tört. Tár, 1882:773). (*Ingatlan* a NyUSz.-ban csak 1742-ből).

3. *Adás-vétel*. Ez a szópár nyelvünknek egy megőrzött régisége; abból az időből maradt meg, a mikor még az igekötők használata nem volt a mai gazdagságában kifejlödve, a mikor *ad* magában annyit is jelentett, mint *elad*. Ennek a kifejezésnek a párja: *vevők és adók* a nyelvtörténet folyamán átalakult s ma már így mondjuk: *vevők és eladók*. A régi nyelvből számos példát idézhetünk e kifejezés eredeti formájára: „*vevők és adók*.“ (1689-ből Gazd. Sz. 5:38). „Mind az *adó*, mind az *vevő* egy frttal megbüntettessék (1628-ból ul. 3:108)“. „Bemene Jesus az templomban, kezde ki vetni az *adókat* es az *vevőket* az templomból“ (Félegyházi Bibl. I. 72). Comenius Januárjában (95. NySz.) azonban már a mai nyelvhasználat szerint: „Az *eladó* árrát mondja, a *vevő* árrát igéri“.

4. *Fogadj' isten*. Tisztán megviláglik ennek a szólásnak az értelme néhány, régi használatát feltüntető mondatból; a XVI. és XVII. században t. i. nemcsak az *adjon isten*-re való válaszképen éltek vele, hanem bőven volt egyéb alkalmazása is: „Az habarniczát, édes szívem, *Isten fogadja*“ (Thurzó Lev. 20). „*Isten fogadgya*, én szerelmes szívem, hogy rólam el nem feledkezhvén, egészséged felül irsz énnékem“ (Thurzó Lev. 33). „*Fogadja Isten* Kegyelmednek, hogy az borkövet Lengyel kezébe adta“ (Nád. Lev. 28). Ezekből a mondatokból kitetszik, hogy a *fogadj' Isten*-nek ez a régi jelentése: mit te nekem kívánsz, vagy teszel, azt fogadja Isten, vagyis tekintse úgy, mintha nem is nekem kívántad, vagy tetted volna, hanem magának az Istennek. Van egyébként ennek a kifejezésnek ilyen alakja is: „*Úr Isten* neked *megfogadja* a bélest, bizony sok jámborral öttök meg“ (NádLev. 10). „Agion isten is napot kegielmes vram. *Isten megfogadgia* Balassa vram kegielmednek“ (Com. Bal. 21. NySz.).

5. *Nem oda Buda*. Tudjuk, hogy mit jelent ez a közmondás, de ha grammatikailag vizsgáljuk, egészen érthetetlennek fogjuk

találni. Eredeti formája bizonyára nem ez volt, hanem az, amelyet Bethlen Farkasnak egy 1679-ből való levele őrizett meg: „Kegyelméd az én irásomat nem jól értette, az mit írtam, igazán írtam, de *nem arra Buda*, Lugosi uramként, *merre Kegyelmed magyarázza*“. (TörtTár 1883: 412).

Az eredeti alakja tehát: *nem arra Buda* s ezt, a mint az idézett példa tanúsítja, úgy kell érteni; *nem arra van Buda*, amerre te mondod. Ezt a világos és érthető kifejezést, úgy látszik, a hangarányos, rimes forma szükségére szorította ki a nyelvhasználattól.

Néhány költői helyről. 1. Az Esztergom megvételéséről szóló ismeretes kurucz vers végén olvassuk e sorokat:

Mikor Esztergomban örömet lőttenek,
Ez versek kevéssel az után költének.

Örömet lő a mai *üdvölvés* értelmében a régiségben, még a XVIII. század második felében is általános használatu: Izend meg mindenütt jószágunkban, hogy *lőjenek örömet* (Thurzó Lev. 36). Árván, Litawán, Bichén *lőjenek örömet* (Thurzó Lev. 155). Midőn valami kis victoriánk vagyon, nem győzzük az *örömet lövni* (Hazánk I. 302. NySz).

2. *Romlott hazánk.*

Magyarországról, *romlott hazánkról*,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról.

A régi éneknek ez a kifejezése szintén közkeletű a mult századok prózai nyelvében. A *megromlott szabadság*, *megromlott haza* sokszor kerül elénk a régi magyar levelekben: Az miolta Isten bennünket édes hazánkból . . . az egész magyar nemzetnek *megromlott szabadságinak* helyére állatására kihozott vala (TörtTár. 8: 228. Bethlen Gábor lev.). Én nagyságodnak . . . szegény *megromlott hazánknak* java mellett tiszta szívből való jóakaró igaz szolgája vagyok. Balassi is énekel a *szegény elromlott magyar népről*.

3. *Romlandó cserép.*

Mikor lesz már ép?
Romlandó cserép!
Mint az ékes eleven kép,
Valál olyan szép,
Magyar nép!

A Rákóczi-nótának ez az ismeretes metaphora szintén a köznyelvből vált ki, a mint egy 1628-ból való levél adata bizonyítja: [Isten] engemet is, szegény bűnös fiát, gyarló, *romlandó cserepet*, reménységen kívül csemeri betegséggel meglátogatott (Gazd. Sz. 9: 348). A kifejezés kétségtelenül bibliai eredetű; a próféták sokszor hasonlítják országok, emberek sorsát a cserép törékenységéhez: „Melynek romlása hasonlatos leszen egy fazekas *edényének romlásához*, mely minden kimelés nélkül eltörtetik, annyira, hogy annak cserepei között nem találatik oly cserép, melyben szemet vihetnének az tűzből“ (Esaiás 30. 14, Károli). „Részegséggel és bánattal megteled: azaz pusztaságnak és elpusztulásnak poharával. Meg kell innod azt és felhajtod és az ő *cserepeit elrontod*“ (Ezek. 23. 34).

4. *Döntő magyarok.* Horvát Istvánnak Vörösmartyra gyakorolt nagy hatását misem bizonyítja jobban, mint az, hogy még Horvát délibábos szófejtéseinek is hitelt adott Vörösmarty és a *Dentumogeria*

— *Döntő Magyarország-féle* egyeztetést is elfogadta, a mint a Zalán futása két helyéből is megtetszik. Az I. énekben Huba énekese így dalol:

Nyugton vagytok-e még *döntő magyarok*? kezetekben
Nem zörög a buzogány, gerely és kard.

A II. énekben meg ez olvasható:

[Ármány] Volgán túl szigorú hegynek közepette lakozván,
A *döntő magyarok* seregét sokféle gonoszszal
Rontá.

5. *Honért tusakodva kiműlni* Czuczor [Szondijának ismeretes helye:

Rontsunk ki tehát,
Szébb érni halált,
S *honnért tusakodva kiműlni*,
Mint gyáva sok életet unni.

a Zalán futásának egy kifejezésére vezethető vissza; a IV. énekben vannak a következő sorok:

A deli Hábort és Edömrnek bajnoki testét,
A nyilazó Tarczalt és kellemes ifju Laborczánt
Férgek emésztik-e, hogy *honnért tusakodva kivesztek*.

6. *A poklok kapui*. Ismeretes Kossuth 1848. júl. 11-iki beszédének ez a nagyhatású befejezése: „annyi energiát a kivitelben, mint a mennyi hazafiságot tapasztaltam a megajánlásban; — és Magyarországot a poklok kapui sem fogják megdönteni“.

A *poklok kapui* kifejezés az új testamentomból való: „De én is mondom néked: te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat és a *pokol kapui* nem vehetnek azon diadalmat“ (Máté 16. 18). Kossuthnak kedves kifejezése lehetett, mert egy 1848. júl. 2-ikán megjelent vezércikkében is találkozunk vele: „Urunk király! Megszentesítéd a magyar szabadságát. Bizzál a magyarban; vesd magadat atyai bizalommal magyarjaidnak karjai közé. É karok megvédenek a *pokolnak minden kapui ellen*“ (Kossuth Hírlapja). Különb. általánosabb használatú kifejezés lehetett; Helmeczy is él vele a Berzsenyi verseihez írt előszóban (1816): „Ezeknek [a kezdő írónak] felhátorításokra inkább, mintsem a jó ügy védelmére (mert ezen a *pokol kapui* s minden hatalmai sem diadalmaskodhatnak) taldom meg e munkát egy kisdéd kalauz értekezéssel az úgynevezett Ujtításokról“.

KERTÉSZ MANÓ.

Leszavaz és holtbizonyos. A Budapesti Hírlap husvétii számában Csapodi István „Stílus és divat“ cz. hosszabb cikkben pellegérré állít egy csomó oly szót, kifejezést és szerkezetet, melyeket idegen és helytelen létükre fel-felkapott az irodalom és a közélet nyelve. Az ily hosszabb-rövidebb életű divatos nyelvhibákat, izléstelenségeket, sőt hóbotosságokat időnként, (nevetve) megcsipkedni dicséretes, mert hasznos dolog. S kivált éppen a napi lapokban, melyek az efféle plántáknak igazi melegágyai és szapora tenyésztői: a divat csinálói és terjesztői. De természetesen megkívántatik, hogy a ki erre vállalkozik, teljesen au fait (divatosan : *ofé*) legyen a tárgy-

ban s az egyes kérdésekben, tehát csak azt rója meg, a mit érde-
mes, csak azt hibáztassa, a mi valóban hiba, s maga se hódoljon
holmi divatnak. Csapodinak a nyelv elméletében való jártasságát
ki merné tagadni? Mégis ez a czikke azt mutatja, hogy vagy nem
kellőkép tájékozott, vagy elhamarkodottan ítél, minélfogva ott is
hibát lát, a hol nincs. Állításom bizonyítására a czimbeli két szót
veszem ki a többi közül: *leszavaz* és *holtbizonyos*, melyeket ok nél-
kül kárhoztat.

1. Az elsőről ezeket mondja: „Fölösleges az igekötő ebben:
A választáson minden épkezláb ember *leszavazott*. Helyesen csak
szavazott. Ha majd meglesznek az új választások, bizonyára megint
sűrűn találkozunk ilyfajta tudósításokkal, pedig csak a bukott jelöltet
vagy valami nem tetsző javaslatot szokott a magyar leszavazni“. Téved
Csapodi, ha azt hiszi, hogy „leszavazni“ csak valakit vagy
valamit lehet, hogy tehát ez az ige csak transitive használható;
téved abban is, hogy „leszavazott“ helyett mindig elegendő az ige-
kötőtlen „szavazott“, hogy a *le* igekötő fölösleges, sőt helytelen.
„Leszavaz“, igenis, intransitive is használtatik, de „szavaz“-zal nem
födözik egymást: van köztük árnyalati, sokszor lényeges különbség.
Csapodi nem ismeri, vagy felejtí a *le* igekötőnek azt a funkcióját,
melyet se a pusztá ige, se más igekötő nem teljesíthet. Figyelje
csak meg a nép beszédét. Ha azt mondja: „A pálfaiak *szavaztak*“,
evvel egyszerűen csak annyit mond, hogy a pálfaiak szavazása
megtörtént; de ha azt mondja: „A pálfaiak *leszavaztak*“, evvel többet,
azt akarja mondani, hogy a pálfaiak szavazása véget ért, *teljesen*
befejeződött. De ha e kettő között nem volna is valami nagy érez-
hető különbség, hány eset van, mikor a *le* igekötőt megkívánja a
a kifejezés szabatossága, mikor semmivel se pótolható, ha csak
tertyedt szószaporitást nem akarunk úzni! Ezek pl. „A pálfaiak délig
leszavaznak“, „nem hiszem, hogy akkorra *leszavazzanak*“, „még alko-
nyat előtt *leszavaztak*“, éppen nem lehetnek el az igekötő nélkül.
Más ez: „A pálfaiakat nem engedte *szavazni* az ellenpárt“, meg-meg
más ez: „nem engedte *leszavazni*“; amott *nem* szavazhattak, emitt
nem szavazhattak — *végig*. Egy szó mint száz, a *leszavaz*, mint
intransitivum helyes magyarság, még ha a német *abstimmen* segí-
tette is világra. Szükség is van rá, hát ne bántsuk.

Hogy pedig a *le*-igekötős igék mily forgandók a nép száján,
mutatja ez a néhány példa (jobbára a gazdálkodás köréből): lefőz,
lesüt, lefúj, letörekel, leszalmáz, lemasináz (legépel), levet (elvet), leetet,
leitat, lehordoz (-a a tyúk a csibét), lemeszel, leellet, learat, lenyír,
lemalacoztat, leszoptat, levásároz, leszüretel, lenyomtat, lekever,
leugarol, lefattyz, leszór (fölszór), leabrakol, leúsztat, lehízlat, lefej
stb. Mindezekben az igekötő a cselekvés perfectióját, teljes bevégez-
ségét fejezi ki. De ezekben is: levan, levegez, lefogyn, levall,
leszenved, levirágzik, leszűn, lebeszél (-i a sorát) stb. Jók tehát:
letárgyal, levizsgáz s egyéb újabb eredetűek, az ártatlanul vádolt
leszavaz-zal együtt.

2. A második szóról ezt állítja Csapodi: „Divatos németes-
kedés, hogy valami *holtbizonyos*“. Dehogy németeskedés! Ily össze-
télélekről, melyeknek előragja „holt“, szólottam már Arany „holt-
szegény“-ének magyarázataiban (MNy. II., 121—122. l.), s felhoztam
30 ily szót (nagyrészt a népnyelvből). Köztük van a *holtbizonyos* is.
Hogy az ily összetett szók, melyekben az előtag az utótag fogal-

mának legnagyobb fokát fejezi ki, nem német majmolások, már csak az is bizonyítja, hogy bár a németben a *Tod*—*Todes*—*totd*-összetételek özönével vannak, alig-alig találkozik egy-kettő, melyben az előtagnak afféle erősen fokozó jelentése volna, mint a magyar *holtrészeg*, *holtszegény* vagy *holtbizonyos* szókban. Lám *tot(t)betrunken* nincs,* *todarm* van, de azt jelenti, hogy „arm an Tod“ („holtszegény“ németül: *bettelarm*, *bitterarm*, *blutarm*), *todgewiss* szintén = *des Todes gewiss*; *tot(t)sicher*-t hallani, noha német szótárakban nem találom (übers., allzus.), de ha megvolna is, jelentése aligha ez nem: *sicher wie der Tod*; holott a magyar különbséget tesz ezek közt: „bizonyos, mint az (egy) halál“ és „holtbizonyos“, valamint más a „halálos beteg“ (*tot[t]krank*) és a „holtbeteg“ (= igazi, szives beteg, nem simuláns). A *holtbizonyos* magyarságának erős bizonyítéka továbbá, hogy rajta kívül ezek is járnak: *holtbiztos*, *holtvaló*, *holtiguz*, sőt *holtbizonytalan*, mely utóbbi körülbelül = lehetetlen, hazugság, mese. Legnagyobb bizonyítéka pedig, hogy a hozzá hasonló összetételeknek a mi nyelvünkben se szeri se száma. Ezért szükségesnek tartom a minap közöltek újakkal szerezni meg. Ime: *holtfekete*, *holtsárga*, *holtsavanyú*, *holtkeserű*, *holtsós*, *holtmeleg*, *holthideg*, *holtpupus*, *holtsánta*, *holtgörbe*, *holtmagas*, *holthegey* (kukhegyes), *holtrössz*, *holtczifra*, *holtéhes*, *holtszomjas*, *holtneléz*, *holtesúf*, *holtpállott*, *holtbüdös*, *holtvézna*, *holtgazos*, *holtpipacsos*, *holtkopasz*, *holtósz*, *holtsült* (p. rét), *holtzavaros*, *holtmérges*, *holtirigy*, *holtsilány*, *holtsíkos*, *holtsékély*, *holtéretlen*, *holtidétlen*, *holtizetlen*, *holtszomorú*, *holtkevény*, *holtgyöngye*, *holtmesszi*, *holt-sz. os*, *holtfarkas* (falánk), *holtróka*, *holtbéka* (szörnyen rút), *holthomok* (posz h.), *holthegy* (egy h.), *holterdő* (p. a nagyon gazos föld, vagy: valóságos, ós e.), *holtseb* (pl. a feje) stb. De bármily nagy kelete van is az ily összetételeknek, sok névszó van, mely nem tűri meg maga előtt a „holt“-ot. Hogy ez mely szókkal nem szövetkezik, az a nyelvészokáson kívül az utótag fogalmának minéműségétől függ. Ennélfogva nincsenek ezek: *holtjó*, *holtszép*, *holtnagy*, *holtokos*, *holtegészséges*, *holtgazdag*, *holtszelíd*, *holtfehér* (-kék, -piros), *holtegyenes*, *holtvilágos*, *holtgyors*, *holteleven* (ha nem „tetszhalott“-at jelent), *holtjózan*, *holtédes*, *holtkönnyű*, *holttisza*, *holtvig*, *holtsok* (de van „holtkevés“) stb.

Ennyit a *leszavaz* és *holtbizonyos* védelmére. Csapodi pedig csak folytassa „divattudósításait“, de több óvatossággal, hogy oda ne vesszen a — hitel.

LEHR ALBERT.

Tyató. Néhány évvel ezelőtt a Budapesti Hírlapban (1906. 185. szám) tárczacikk jelent meg a XVI. századi „*Magyar tyatók*“-ról. „Tyatóknak a XVI. században a török diákokat hitták — írja Takáts Sándor, a cikk szerzője — a kiket a basák és bégek eszének is mondtak, mivel a basák ó kigyelmük helyett igen gyakran ezeknek a jó tyatóknak kellett gondolkozniok s a pennát forgatniok“. Majd alább: „A hódoltság idején a tyatók színe-java magyar volt“. A XVI. század vége felé a tyatók egyre gyérülnek, a XVII-ben egészen eltűnnek.

Előfordul ez a ritka szó, a melyet régi szótárainkban (a NySz-ban is) hiába keresünk, a „Török-magyarkori Történelmi Emlékek“ okmánytárának II. kötetében is: *tiato* a 18., 19. lapon; *tiatójának*

* A mi svábjaink mondják: *tottbesofe*, a mi magyar hatás lehet.

a 94. lapon. Eredetére már Szilády Áron rámutatott a kötet végéhez függesztett „A török szavak magyarázatában“: „*Tiatio* írődeák. Alkalmásint a *kjatiib*-ből rontotta a magyar“. Ilyenformán ír Kúnos is a Keleti Szemle II. kötetében (282. lap): „Die form *tiatio* mag sich durch die südslavisch klingende form *tyatub* hindurch gebildet haben. Die formen *kjatiib*, *tyatiib* kommen öfter vor“.

Kétségtelen, hogy a magyar *tyató* (v. *tyátó*) az arab-oszmani **کتاب** *katib* 'író, írnok' szó átvétele; Barbier de Meynard szótárában ezt olvassuk e szóról: „Dans l'ancienne administration la Chancellerie était divisée en trois séctions et les employés en trois classes; la première était celle des *kjatiib* qui avaient le titre de „*guedikli*“, „salariés“. Ils étaient investis de fiefs militaires (*zyamet* ou *timar*) dont le revenu était leur seul salaire“. Hozzánk tehát e szó már mint közigazgatási műszó került, még pedig a *tyató* alak (szinte főlöszlegesen megjegyezmem, hogy Szilády és Kúnos *tiatio* olvasata helytelen: az élő alak csak *tyató* — a hogyan Takáts olvassa — vagy esetleg *tyátó* lehetett) tanúsága szerint nem is egyenesen a törökből, hanem szerb közvetítéssel. Nyilvánvaló másodszer az is, hogy a tör. *kjatiib* nem a magyarok ajakán „romlott“ *tyátóvá*, a mint Szilády, s ha jól értem, Kúnos is gondolja.

A szerbben ugyanis a török szóhoz közelebb álló *ćatip* (szerb *ć* körülbelül = magy. *ty*) mellett *ćato* és *ćatu* alakok is vannak. (Vuk³ 783; innen vette át ez alakokat a Horv. Akad. Szótára II., 127. a. és Ivek. Broz szótára is.) Iveković Broz szerint ez a *ćato* (a mely szorosán egyezik a magyar *tyató*-val) „hypocoristicon“ volna (= kedveskedő alak, deminutivum) *ćatip*-ből. E magyarázat magában véve elfogadható volna, ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Zenker a „Kitáb Tahrifat“-ból is idéz egy vulgaris török **کاتو** (= *kato*) alakot, valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a szerb *ćato* (és közvetve a magy. *tyató* is) a vulgaris *kato*; a szerb *ćatip* ellenben az irodalmi *katib* átvétele.

Csak hozzátetésképen említem végül, hogy talán a magyar *Csato* családnevek egy részét is a most tárgyalt *tyató*-val lehetne kapcsolatba hozni (vö. *tyurapé* ~ *csurapé*, *tyurak* ~ *csurak*). GOMBOCZ ZOLTÁN.

Úrgomba és társai. Úgy látszik, az újdonsült *úrígomba* szeretné az ősrégi *úrígomba* szavunkat végkép kiszorítani. Az *úrígombára* első adatom csakis 1854-ből való, ekkor jelenik meg először Ballagi szótárában mint a német *herrenpilz* fordítása; ellenben az *úrígomba* megvan már a XVI. század közepén a népnyelvben (Oklsz. és Szalay: Négy száz levél, 258 l.); megvan a legrégebb botanikai munkákban (Melius: 28, Beythe: Nomencl. 5); megvan Calepinustól kezdve egész 1899-ig minden szótárunkban. Simb. szótára az első, melyből az *úrígombát* az *úrígomba* már egészen kiszorítja. Pedig a legmerekvebb orthologus szempontból sem tehetünk ellene kifogást. Hiszen már Clusius (Fungorum . . . historia 1601: 272 l.) megmagyarázza: „Vngari propter excellentiam *Vr gomba*, veluti si diceret Dominorum fungum: Germani ob eandem causam Keyserling appellant“. * Éppen olyan

* A NySz. *úrígomba* cikkében Beythe Nomencl.-ből így idéz egy adatot: „fungus aureus, quem Germani *kupfer* (?) vocant.“ Vajjon mit keres itt a *kupfer*? Semmit. Az eredetiben *Kayser* van. Ezt olvasta a szórákozott adatgyűjtő *kupfer*-nek. Vö. *Kaiserling*, és Meliusnál (Herb. 28) „*agaricus caesareus*.“

birtokos összetétel ez is, mint akár a *császármádár*, *katonadolog* vagy a *szolgabíró* stb. Hogy az efféle összetételekben az *úr* csakugyan mint birtokos szerepel, erre a régi nyelvből (az *úrnéról* és az *úrfíró*l nem is szólva) nem egy példát hozhatunk föl: *Úrmező* Máramaros megyében már 1389-ben (Csánki, I:453); *úrmolna* 1390-ben (Oklsz.): „molendini domino ipsius possessionis pertinens vulgariter vocati Vrmolna“; *Úrsziget* 1566-ban (Vö. MNy. III:324); Mednyánszky János 1636-ban bezckói kertjébe Egerből *úrkörtvély*-ágakat hozat (TörtTár. 1880:774) stb.

Nincs tehát semmi szükség arra, hogy az ősrégi és mind a népnyelvben, mind a tudományos irodalomban ma is élő *úrgomba* szavunkat az *úrigombával* kiszorítsuk. Arra sincs szükség, hogy az újonnan föltámasztott régi szavunkat, az *úrasszonyt*, erőnek erejével újra kiöljük. Az *úrasszony* nem birtokos, hanem jelzős összetétel, éppen olyan, mint a *fejedelemsasszony*, *gazdaasszony*, *herczegasszony*, *parasztasszony*, s jelentése a. m. „úri rendbe tartozó asszony“. Ellenzői *úri asszonyra* akarják szétválasztani; de erre semmi szükség sincs, valamint nincs szükség a *herczegi*, *gazdai*, *parashti asszony* szavakra sem.

SZILY KÁLMÁN.

ADATOK NYELVÜNK TÖRTÉNETÉHEZ.

I.

Aprópénz. Zay Ferencz írja 1561. ápril 3-án: „En vettem valami enen magam tulajdon jeles zwksegemre Pesthy Ferencz uramtól chyazar ő fels. jövedelmenek bezolgaltatoiatol kölchyon 400 arany forynthot, minden aranyat masfel forynthert zamlalvan, mely tezen *apropenzvel* 600 magyarai forynthot“ (Köz. pénz. lev. Hung. 14359 f.).

Auszug és urkundt-levél. Petheó János főkapitány írja 1559-ben Thurzó Ferencznek: „hat egész honapya, hogi enekem az en adossagomert, kyröl az commissariusoktol *auszuegom és urkhundt levelem* vagion, hogy egi naprol masra halogatnak és vontatnak, kyröl urunk ymar egy nehanzor parancholt ty kűek, hogi ennekem az enym meg adassek, de nam en vagiok ty ktűel *leg alab valo*, hogi ygen *vontat és költett* ty klék utanunk“. (Köz. pénz. lev. 14344 f. Hung.)

Bárka nemcsak hajót és haltartót jelentett. Regécz 1678. évi összeírása (Orsz. levélt. Urb. et Conscr. fasc. 39 Nr. 24) például ezt mondja: „*buza tarto dezkas barkaban* abajdoc 15 k...“ „*ezen barkas kamrabol* nyári házra nyilo ajto...“, „*dezkas barkaban* tizta zep buza 73 köből“.

Elszűnni. „Azért arról *el zűnjetek*, mert ha reaja mentek zántani ott ember verés leszén“. (Körmendi levéltár 1569. levelezés.)

Ember-hitető. „Rosz ember *hytethő* lévén az ki mind engemet és kegyelmedet *el hytetett*; magamon nem esodálkozom annyira, mint hogy kegyelmedet *el hytette*.“ (Zrinyi Miklós lev. 1582. Körmendi levéltár.)

Fagyal-bogár. „Im küldtem az *fagyal bogarakat*, az kiket meg mart, mindeniknek hármat hármat adjon K. meginni benne.“ (1570 szept. 27. Ujvár, Batthyányi Boldizsár levelezése, Körmendi levélt.)

Farók-disznó: „porcos alius generis vulgo *farok* dictos 64“. (U. ott fasc. Nr. 4. 1670.)

Fejel és fejelke. Az 1684. év egyik összeírásában (Orsz. Lev. fasc. 79., Nr. 20. Urb. et Conser.) találtuk: „*gyermeknek való apró fejelke 2, hatatlan fejel 3.*“ Vö. *fej-al* (NySz.).

Fejsze-fokozó. Szilágycsehi 1682. évi urbariumában: „kupás véső, fojtó karika, fejsze fokozó, patkószeg ellenző, körömfaragó, karikás marokvas“ stb. (Original-Urbar über alle zu dem Schloss Szilágy-Cseh gehörige Güter. 15483 fasc. Siebenbürgen. Közös pénzügyi levéltár.) Vö. MNy. 3:131.

Frang. „De nem érthetők ha csak minket avagy az várost illety az a *frangh*. Ha penigh az várost, im irtunk oda az tisztartoknak, hogy az városnak is mi zónkkal törekeggienek, hogy megh enggegiék az *franghot*“. (Körmendi levéltár, Kanizsai Orsola levele 1568 nov. 9. Sárvár.)

Han-kút l. *sülyedék*.

Kipironkodni. Thengeldi Bornemissza János pápai kapitány írja Salm grófnak Bécsből 1574-ben: „chak any kölchýegem sem len, hogy kiwel egy kochyth fogadhattham volna, kyn the Nagyságodhoz mehetem wolua, hanem egy *tykos kochýra* wlek, azon kelle *bechýból* (t. i. Bécsből) *ki pýronkodnom*“. (Közös pénz. levélt. Hungarica 14364. fasc.) Ugyanez a Bornemissza 1574. június 5-i levelében írja: „azt is egy *tykos zekeresnek* adam“ (u.-ott.).

Malozsa nemcsak szőlőt, de édes bort is jelentett. Ime egy adat: „egy palack *malosath*, kit mostan Velenczéből hozattam egy általagot (t. i. küldtem); én azt hiszem, hogy beteges embernek jó iunya“. (Batthyányi F.-né levele 1571. Újvár, u.-ott.)

Megkiáltani. A kanizsai vitézek írják 1576-ban: „Towabba emlekezhetyk kygelmed, hogy my mind egez *sereguly* (seregül) nemet es magyar sokzor *megy kyaltottuk* mindeny nyawolyankath es zwksegwnketh, hogy az my kegielmes wrwnk chiazar ew fölsege az fizetést ennyre *ely halazta*; mi mar ez előlth ehel holtunk, ezutan — mert hogy *ruhatlanok* vagyunk s ninchen mively ruhazny magwnkath — *hydeggely kely megy halwnk*“. (Köz. pénz. lev. Hung. 1576. 14370. f.)

Megköppölyözni. „Az zombathelyi Borbély Pétört hivattam vala azzonyomat *meg köppölözny* mert az rohonzynak rezket az keze, sokkal is jobb az zombathelyi: Az *köppölözés* után sem lett semmi nyavalyája“ (Pái deák levele, Szalonok, 1569. okt. 5. Körmendi levéltár).

Osztriga. „Im tyz *barýlytze** saladyat kwldettwnk, *ostrigat* ez esztendőbe még egyet sem hoztanak“. (Zrinyi György lev. 1571. máj. 16.)

Pipe, pipés és pipétlen. A MTsz. jelenkori adatait kiegészítik és megerősítik a következő történeti adatok. Lorántffy Zsuzsánna porumbáki javainak 1649. évi összeírása (Orsz. Lev. Urb. 78. f. 36. nr. 1649.) említ pipétlen tyúkokat (*tyuk pipetlen 17*), továbbá pipeket (*pipe ez idei 100*). Makovicza és Zboró 1684. évi összeírása a *majorházzról* ezt írja: „két darab pad szék, kik alatt vagyon három *pipés lud*, azok alatt vagyon 22 *pipe*, item két tojáson ülő lud, kijáró

* A NySz. a *barillát* ném. *bahre-ra* érti; *barilicza* helyesen az OklSz.-ban am. „fässchen“.

lud“. A hrabóczi majorságról ugyanitt ezt írják: „ezen háznak pad széki alatt lud kettő 15 pipejével, item két fiastyuk 20 fiával“. A polyakóczi és a kurimai majorházakról a nevezett összeírás ugyanígy ír. (O. L. Urb. 21. f. 15. nr. 1684.)

Pökkő. „Az kannát im megh forraztotha, az *pok kew* be foglalasaért két forintot ker az eötwes, ennek előtte az *wér keövet* be foglalta volt attol is 16 pénzt kért. *Paysra valo thot thokoth* kibe az bokor thollak allonak zegezett harmat, és paysra valo zegeth chynált heteth, és az két herbariumot is megküldtem“. (Körmendi levéltár, Beycsy Gergely levele 1569. júl. 31.)

Ravatal. „És az eő fölsége *ravatallyát* is be zolgáltatni, most az terekek megh kiadták minden falunak, hogy sehonnend se az gratuitus laborra fel ne jöjenek, se az király *ravatallyát* meg ne agyják — — és azt mondják hogy karóban verik az mely faluból az megh irt gratuitus laborra fel jönek és az király *ravatallyát* is befzolgáltattják. Minden falun penigh *Pandurokat* akarnak támaztani“. (Sárkány István levele 1619. máj. 2. Körmendi levéltár.)

Senkellő-hely. „In popina clausura Senkelyő hely...“ „clausura Senkellő hely“. (Orsz. levélt. Urb. et Conscr. fasc. 69. Nr. 11. 1709.) Vö. *söntés* MTsz.

Sülyedék. „Adtam *silyedeket* és egy tót“ ... „az *Hanságban* levő egy silyedeket, az melyet Nádas viznek hinak ...“, „adtam egy *hankutat* és egy *silyedeket*, hogy ó meg epitse“, „Böjtös Györgynek adtam egy *han kutat* és egy *silyedeket* ...“, „egy darab *hanat* meg kaszálnia“ etc. (Orsz. levélt. Urb. et Conscr. Bona arcis Kapu 1639. fasc. 12.)

Toboz. Az OklSz. és a NySz. szerint a *toboz* tokot, skatulát jelent. De a toboznak más jelentése is volt. Gyula várának 1554. évi összeírásában olvassuk: „*gummi pinorum Toboz sive zurok*“. (Orsz. Lev. Urb. et Conscr. 76. fasc. nr. 1. 1554.) Munkács 1573. évi összeírása mondja: „*picias thoboz vocatae pro lampadibus 122*“ (u. o. 97. f.). Munkács 1627. évi összeírása meg azt mondja, hogy a várban: „*fenyő tobozok egy hordóval, és fenyőtoboz általaggal 3*“ volt (u. o. 18. f. 30 nr. 1627.). Regéczen már nem *toboznak*, hanem egyszerűen *fenyő viasznak* nevezik ugyanezt (u. o. 66. f. 31. nr. 1626. „fenyő viasz désában“).

Villámos „Menyörgös, vyllamos, chattogos *kőr* esső volt“. (Haller Farkas lev. 1571. okt. 15. Körmendi levéltár.)

Zalogba hanyi. Az 1576. évben írják a kanizsai vitézek: „Azert fölsegednek alazatossany könyörgwnk, fölseged reank *bwnt ne vesseny*, ha my vetek esik az zolgalath dolgaban; merth im my minden zwksegwnket és nyavalyankat tuttara attok fölsegednek ehseg miatt *megy szakaszhattunk* (így!) és fölseged megy bochyassa, mezeteleny, fegyverteleny hazat nem őrizhetwnk, merth az mint felly wly megy irtok fölsegednek, mind ruhankath, fegyverwnketh hitwnketh, tiztessegwnketh mind *szallogba* hantok“. (Köz. pénz. lev. Hung. 14370. f.)*

TABAKOS ÁBEL.

* A NySz. (III:1265) az ErsC.-ből ezt idézi: „Mynden Jozogat el weztegete es zalagba *hagya*“; holott az eredetiben *zalagba hanyi* van.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Nagyszombati-codex első részének, a „Teljes Bölcseség“-nek forrását eddig Sz. Anzelm művei között keresték, mert a codex első sora Sz. Anzelm nevét említi s így ráirányítja a figyelmet. A M. Tud. Akadémia június 1-én tartott ülésén DR. VARGHA DAMJÁN czisztercezi rendi főgimnáziumi tanár bebizonyította, hogy e forrásjelzés téves: nem Anzelm, hanem Amandus, vagyis Seuse Henrik Amandus XIV. századi Domonkos-rendi nagyhirű német író művéből, a „Horologium Sapientiae“-ből fordít a nevezett codex. Az eredeti németből 1334-ben latin nyelven megszerkesztett munka két könyvre és 24 fejezetre oszlik; a Nagyszombati-codex csak az első könyvből fordít és pedig a II., III., IV. és a XV., XVI. fejezeteket végig lefordítja, a többibe bele sem kezd. A „Horologium“- legelső fordítása francia nyelvű, 1389-ből; az angolok 1483-ban, a németalföldiek ugyanekkor, az olaszok 1492-ben fordítják. Ekkor készülhetett a magyar fordítás, a melynek a Nagyszombati-codex 1513-ból való másolata. (Az előterjesztés egész terjedelmében az Akadémiai Értesítőben fog megjelenni). —

Az Érdy-codex egy fejezetéről értekezett Katona Lajos a M. Tud. Akadémia június 1-i ülésén. Ez az „Exemplum mirabile“ című szép elbeszélés a felsőolaszországi főúri ifjúról, kit a saját földi lakodalmából mennyei vendégségbe ragad látomása s a ki az ott töltött háromszáz esztendőnyi időt csak három napnak véli, mikor csodálatos módon megint visszatér a földi életbe. Itt mindent teljesen megváltozva talál, úgy hogy nem ismer a saját várkastélya környékére. Ennek helyén kolostort és templomot lát, melyet reá hiában váró hozzátartozói alapítottak az ő emlékére. Mikor mindezt megérti, csak annyi ideje marad még, hogy jámbor halálára előkészüljön s azzal teste porrá omlik, lelke pedig visszatér az égbe, honnan úgy is csak nehéz szívvel tudott megválni, miután a mennyei lakoma édességét megízlelte. Így beszélte el ezt II. Eberhard bambergi püspöknek, Barbarossa Frigyes kortársának ama Cluniacensis kolostor apátja, melyet némely források szerint egy Loringus nevű főúri, vagy fejedelmi ifjú szülei alapítottak. Az Érdy-codex elbeszélésének latin eredetijét az értekező egy XIII. századbéli poseni kézirat krónikás legendái közt találta meg, melyet már a *Zeitschrift für deutsche Philologie* XIII. kötetében ismertetett Schwarzer József s ugyanott ki is adta a szóban forgó latin szöveget. Ehhez igen becses összehasonlító irodalomtörténeti megjegyzéseket fűzött Reinh. Köhler ugyanazon folyóirat XIV. kötetében, a hol e szép legendatárgyat beállítja tágabb és szűkebb értelemben vett rokonsága körébe. Az értekező e tárgy magyarországi régibb és újabb, latin és magyar nyelvű feldolgozásaival egy ízben már foglalkozott s már

akkor rámutatott az Érdy-codex e nevezetes részletére (*Katholikus Szemle XIV.*); most pedig újabban középkori irodalmunk túlvilági látomásainak átvizsgálása közben irányult figyelme ismételten a Longfellow Arany Legendája 2. elbeszéléséből (Felix barát) szélesebb körben is eléggé ismeretes themára.

Cuzberch. Egy 1228-ban kelt oklevélben (átirat 1357, lásd Zimmermann—Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I. 47—49) II. Endre Dénes tárnokmesternek Széplak községet (Szász-Régen mellett) ajándékozza, s a határleírásban többek között ez olvasható: „deinde intrat (értsd: meta) in *Soyou* (értsd: Sajó, a Nagy-Szamos mellékfolyója) et ascendit usque caput *Soyou*, de capite vero progreditur in montem qui vocatur *Cuzberch* (l. OklSz. 549. l.) Erről a *Cuzberch*-ről a Korrespondenzblatt des Vereines für sieb. Landeskunde legutóbbi számában (XXXII. 59. l.) *Kisch Gusztáv*, a kiváló erdélyi szász nyelvtudós egy igen tanulságos cikket irt, a melyben a következő eredményre jut: a) *Cuzberch*-et *Küz-bércz*-nek (mai nyelven *Köz-bércz*-nek) kell olvasni; b) ez a *Cuzberch* a besztercze-naszódmegyei *Szeret* hegy, a mely a Dipse patak és a Sajó folyó közt mintegy középen fekszik. A régi m. *Köz-bércz* és a mai *Szeret* név (= szláv *srěda*: Mitte) egymásnak teljesen megfelelnek; c) A Zimmermann—Werner-féle Urkundenbuch-ban két más *Köz-bércz*-ről is történik említés (I. 228. l.: 1303-ból *Kuzberch* Torockónál; I. 220: 1301-ből, de csak XVIII. sz. átiratban: *Küzbirch*, *Kuzbirch* Haranglábánál).

MELEGDI JÁNOS.

NÉPNYELV.

I.

Tisztelt szerkesztőség! Nem csodálkozom, hogy vannak vidékembeli emberek, kik a MNy. IV: 384. lapján közöltem *hasapos* tájszót nem ismerik. Kétségtelen, magam sem szabadkozom ellene, hogy a *hasápos* sokkal gyakoribb; de elvértve hallani amaz is.

1. „Mi az a *hasapos* föld?”

„Hát a *vögyceleges* * heleben az a vízhorta föld.”

2. A *hasapos* káboszta meg az, mikor éteszi az ember a tungba, az egész fej kábosztának a torzsáját egmetéli, azután a hordó közepibe teszi. Karácsonykor ennek a *hasápos* leveleibe teszi az ember a tötéléket, mikor tötött kábosztát akar ennyi.

3. Mikor szánt az ember, aztán ujan szappanyos, akkor *hasapos*, nem omlós. (Nem *hasápos*?!)

Hasapos is, *hasápos* is. Az ántiját, hát a hogyan a trágya is lehet ujan. Csomósan, laposan elváló.

4. *Sikeres föld*. Ezt a szót Lesencze-Németfalusi embertől hallottam. „Nekem is van ek-kis földem a Kuthegyen. De jaszt nem sokra használhatom, mer nagyon hideg. Próbátam vad telepet rácsinyáni, de annak se jó. Aztán krumplit raktam bele. Az se vót jó; mer a föld *sikeres*. Az eső a dombrú lefut, aztán a nedvesség nem tud a födbe szivárognyi.”

Tapolca (Zala megye).

VÁZSONYI IZIDOR.

* Öreg embertől ezt is hallottam: *pupolag*. „Pupolaggya nyött”; *dombolag* = halom a hegyen.

II. Állathivogatók.

Alsóábrányban (Borsod m.) az alábbi állathivogatókat használják.

Igy hívogatják a

libát: *pati — pati — pati — pati* (patikám — patikám);

kacsát: *tas — tas — tas — tas*; *tasókám — tasókám — tas — tas*;

tyúkot: *czire — czire — czire — czire*; *cziriském — cziriském — czire — czire*;

csirkét: *csire — csire — csire — csire*;

pulykát (*csibét, kis kacsát, kis libát*): *pi — pi — pi — pi — pi*;

pipikém — pipikém — pi — pi;

tojós tyúkot: *lülü — lülü — lülü — lülü*;

galambot: *tubi — tubi — tubi — tubi*.

A tyúkokat így küldik ülőre (aludni): *üjj el, üjj el, üjj el, vagy ülőre, ülőre, ülőre* [néha: *ülőre má', ülőre má'!*]. A *hessegető* szó: *hëss! hëss te!*)

A *dísznót, malaczt* ekképen hívogatják: *kuczu — kuczu — kuczu kuczu*; *kuczukám ne, ne, ne, ne*. (Kergető szó: *kuss! kuss te! kuss ne! Anya ne!*)

A *bárányt* így: *bari — bari — bari*; *barikám — barikám!* (Kergető szó: *bari nee!* A „ne“ szót hangsúlyozzák).

A *tehenet és borjút* így hívogatják: *boczi ne, boczi ne*; *boczikám ne, boczikám ne!* (Kergető szó: *pl. Virág ne! Kajla ne!*)

A *kis csikót* pedig így: *csina ne, ne! csina ne, ne!* (Kergető szó: *csina ne!* Ez utóbbit másképen hangsúlyozzák.)

A *macska-hivogató* szó: *czicz! cziczicz! cziczukám, cziczicz!* Vagy nevén szólítják, *pl. Juczi ne! Czili! Czili ne!* (Kergető szó: *Siecz!*)

A *kutyát* nevérol szólítják s ugyanekkor térdükre ütve hívják; de gyakran hívogatják így is: *Sajó ne! Burkus ne!* vagy *Tisza, gyer' ide!* vagy *komher!* (Kergető szó: *Takaroggy! Marss! Nem takaroccz el!*)

A *házi nyulat* így: *nyusz — nyusz — nyusz*; *nyuszikám — nyusz — nyusz!*

Ezekkel az állathivogatókkal vannak kapcsolatban a gyermeknyelv következő állatnevei:

pati: *kis liba, liba*;

kuczu, kuczuka (*kis kuczu*): *dísznó, malacz, kis malacz*;

tasó, tasóka: *kacsa, kis kacsa*;

boczi, boczika, kis boczi: *tehen, borjú, kis borjú*;

bari: *bárány, kis bárány*;

csina, kis csina: *csikó, kis csikó*;

czoczó: *ló*;

cziczuka: *macska, kis macska*;

nyuszi, nyuszika: *nyúl, kis nyúl*;

kutyus: *kutya*.

FEKETE JÓZSEF.

III.

Csibehivogató: *pi, pi, ne, pipi!* *hijjad kotlós, hijjad!* Kergető: *hëss é ne, hëss! vidd el kotlós, vidd el, vidd!*

Libahivogató: *popotyikám, popoty!* kergető: *véd é, véd!*

Réczehivogató: *li, li, li!* Kergető: *ne récze, ne!*

Pulykahivogató! *pi, pi, pi!* Kergető: *púr.*

Borjühivogató: *bëczi në, në!* Kergető: *haj bé! bruccs be!*

Csikóhivogató: *paczi ne! maczi ne!* Kergető: *ne paczi, ne! Csött be!*

Malaczhivogató: *czoczám ne, ne!* Kergető: *hüccs be!*

Kutyahivogató: *piszi ne!* Kergető: *nëm mész, kusti!*

Macskahivogató: *czicz, czicz!* Kergető: *siecz!*

(Szöllös-Györök, Somogy m.)

IV.

Kutyahivogató : Bundás le ! Kergető : nem misz !
Libahivogató : Buri, buri ! Kergető : hele, hele !
Bárányhivogató : bari, bari neh !
 (Horpács, Sopron m.)

CSAPODI ISTVÁN.

V.

Szaitz Leó tájszógyűjteménye.

(Folytatás.)

- Foglaló Dt. Elő-pénz Ti. 153.
 fő vö. fej.
 Früstök Ti. Fölöstököm Dt. 156.
 Fújni Dt. Fúni Ti. 153.
 Galagonya Ti. Gelegeny Dt. 154.
 Gereblye Ti. Garáblya Dt. 154.
 gerencsér vö. fazekas.
 Gombos-tű Dt. Gömbös-tő Ti. 153.
 Gombótz Dt. Némethaluska Ti. 152.
 gócza vö. kácsa.
 Golyóbis Ti. Glóbits Dt. 154.
 gömböstű vö. gombostű.
 Görény Dt. Girind Ti. 154.
 Griz Ti. Dara-Káfa Dt. 156.
 Guta Dt. Szél Ti. 150.
 Gyarapodni Dt. Gyaporodni Ti. 156.
 gyujtok vö. nyujtok.
 Gyűjteni Dt. Gyűjteni Ti. 151.
 hagy vö. ad.
 hajít vö. dob.
Hal-tsik Ti. Tsik Dt. 152.
 haluska (német —) vö. gombóc.
 Haluska Ti. Mátsik, Mézes mákos
 mátsik Dt. 152.
 hamis vö. pajkos.
 hamvvevő vö. koppantó.
 Hányat. Hányadik Ti. Hányat.
 Hányadik Dt. 156.
 Hangya Ti. Hangyál Dt. 155.
 Harmadévé, Negyedévé Ti. Har-
 madival, Negyedivel Dt. 155.
 Hatvanat. Hetvenet 's a' t. Ti.
 Hatvant. Helvent Dt. 155.
 Hálá Istennek ! Ti. Hálá Isten Dt.
 154.
 Hegedü. Hegedü Ti. Hegedü Dt. 155.
 hetes vö. peták.
 hébér vö. lopótök.
 héj vö. kenyér héja.
 Himlő Ti. Tséts. Himlő Dt. 154.
 himpellér vö. kontár.
 hi vö. padlás.
 Hóstya Ti. Külső város Dt. 154.
 Ing Ti. Üng. Ümeg Dt. 155.
 ipa vö. após.
 Irtani. Irtás Dt. Ortani. Ortás Ti.
 154.
 Istók vö. Pista.
 Itfze Ti. Itfze. Mézű Dt. 156.
 Jelenteni. Jele Dt. Lejenteni. Leje
 parofztosan Ti. 155.
 Juháfz Ti. Iháfz Dt. 155.
 kajszin baraczk vö. baraczk.
Kakas Ti. Kokás Dt. 152.
 Kalmár Ti. Kolmár Dt. 153.
 Kanál Ti. Kalány Dt. 151.
 Kanáfz Dt. Kandás Ti. 153.
 kankó vö. dolmányszür.
 Kaptza. Német Kaptza Dt. Strimfi.
 Tirimflis Ti. 156.
 Kapdosni, Tsapdosni Ti. Kapdozni,
 Tsapdozni Dt. 151.
 Karfa. Kafa Ti. Kaffa Dt. 152.
 (MTsz. nincs.)
 Kátsa, Katsa Ti. Rétze, Gótzta Dt.
 152.
 Kápfözta Ti. Kábözta Dt. 152.
 Kebele. Kebelébe Dt. Kelebe. Ke-
 lebébe Ti. 155.
 kell vö. ser.
 Kenyér' hajja Ti. Kenyér' héjja
 Dt. 154.
 kerékgyártó vö. bodnár.
 Ki-kisérni Dt. Ki-kisérteni Ti. 151.
 Kivánom. Köfzönöm Ti. Kiványok.
 Köfzönöm Dt. 151.
 klázli vö. pohár
 kolompár vö. bádok.
 kondás vö. kanász.
 Kontár Szabó, Orvos 's a' t. Ti.
 Himpellér Szabó, Orvos, Hünpellér
 Dt. 156.
 Koppantó Ti. Ham-vévő Dt. 153.
 Korhelység, korhelykodni Ti. Kor-
 helység, Korhelykedni Dt. 153.
 Korsó. Borsó Dt. Kofsó. Bofsó Ti.
 152.
 Köpni. Köpdösni Ti. Pökni. Pök-
 dözni Dt. 151.
 Körtve. Körtvély Ti. Körtű Dt.
 152. (MTsz. körtű nincs.)
 Kő, Bőr, Tő Ti. Kű, Bűr, Tú Dt.
 152.
 Köfzikli Dt. Kötzikli Ti. 151.
 Krajtzár. Karajtzár Dt. Grajtzár.
 Garajtzár Ti. 151. (MTsz. grajczár.

Tisza-Dobról és Zemplén m. ; karaj-
 czár Debreczenből.);
 Kutsma Ti. Gutsma Dt. 156.
 kukacz vö. pondré.
 Kunyhó Ti. Gunyhó Dt. 156.
 külső város vö. hóstya.
 Labda. Labdázni Dt. Lapta. Lap-
 tázni Ti. 153.
 lajtorja vö. létra.
 lator vö. pajkos.
 Le-dönteni Dt. Le-dőjteni Ti. 154.
 ledül vö. dül.
 Lelkem. Édes lelkem Ti. Lölkem.
 Édes lölkem Dt. 155.
 Lelni. Hideg-leli Ti. Lölni. Hideg-
 löli Dt. 155.
 Létra Ti. Lajtorja Dt. 154.
 Liba Ti. Zsiba Dt. 152.
 Lótza Ti. Pad Dt. 153.
 Lopó-tök Ti. Héber Dt. 156.
 Magas Dt. Magos Ti. 154.
 Mai nap. Accentus nélkül Ti. Mái
 nap Dt. 155.
 malom vö. szítás.
 mácsik vö. haluska.
 márcz vö. méh-ser.
 Meg-Szóllalni Ti. Meg-Szóllamlani
 Dt. 154.
 Merre? arra Dt. Mэрre? árra Ti.
 155.
 Meszszely Ti. Szájtli. Fél-itfze. Fél-
 méfző Dt. 156.
 Metéltt tsik Ti. Metét Dt. 152.
 Méh-fer Ti. Mártz Dt. 155.
 mésző vö. iczeze.
 Mézes-Kalátsos Ti. Báb-Sütő Dt.
 153.
 murok vö. sárgarépa.
 Mutatok Dt. Mútatok Ti. 151.
 Nagy (-atyám, -anyám, -templom,
 -óltár, -mife) Ti. Öreg- Dt. 151.
 napá vö. após.
 negyedév vö. harmadév.
 nehéz vö. tehén.
 német haluska vö. gombóc.
 német kapecza vö. kapecza.
 nyakas vö. szárnyas.
 Nyilamlás. Nyilallás Dt. Szögezés
 Ti. 154.
 Nyitni Ti. Nitni Dt. 151.
 Nyitra Ti. Nitra Dt. 151.
 Nyujtok. Gyujtok Dt. Nyútok.
 Gyútok Ti. 151.
 nyű vö. pondré.
 öreg vö. nagy.
 Ötöt Ti. Ötet Dt. 155.
 pad vö. lócza.
 Padlás. Pad. A' padon. Ti. Padlás.
 A' hiba. Dt. 153.
 Pajkos, Hamis, Pajkofság Ti. Tsin-

talan. Lator. Dévaj. Dévajság Dt.
 Pajkos gyermek, Hamis gyerek Ti.
 Tsintalan gyermek. Lator gyerek
 Dt. Hamiskutya Ti. Latorkutya Dt. 154.
 pajta vö. esűr.
 Palatzk Dt. Palafzk Ti. 152. (MTsz.
 palaszck nincs.)
 pampuska: Pampuska Ti. Fánk
 Dt. 152.
 Pamut Ti. Pamuk Dt. 156.
 Parányi Ti. Pitziny Dt. 154.
 Paróka Ti. Baróka Dt. 152.
 part vö. domb.
 Pafzománt Ti. Pafzomány Dt. 153.
 Pásit Dt. Pást Ti. 154.
 per vö. ser.
 Peták Ti. Hetes Dt. 152.
 pieziny vö. parányi.
 Pista. Pesta. Istók Ti. Istók Dt. 155.
 Pifztráng Dt. Pifztrang Ti. 152.
 pitlős-malom vö. szítás malom.
 Plébánia Ti. Plébánia. Fára Dt. 156.
 poczakos vö. potrohos.
 Pogátsa Dt. Bogátsa Ti. 156.
 pohár vö. bögre.
 Pohár Ti. Klázli. Üveg-pohár Dt.
 156.
 Pokrótz Ti. Pakrótz Dt. 154.
 Poloska Ti. Búdős-féreg Dt. 152.
 Pondré. Pondró. Féreg Ti. Féreg.
 Kukatz. Nyű. Dt. 152.
 Ponty Dt. Potyka. Ponty Ti. 152.
 Portéka Ti. Partéka Dt. 154.
 Potrokos Ti. Potzokos Dt. 155.
 prés vö. sutú.
 Pulyka Ti. Póka Dt. 152.
 Rántotta Ti. Vajjas-tojás. Vaj-rénye
 Dt. 152.
 réeze vö. kácsa.
 ribizli vö. tengeri szöllő.
 Rothadt Ti. Rohadth Dt. 155.
 Rőges. Rög Ti. Tsoportos. Tsoport.
 Dt. 153.
 Rőf Ti. Réf Dt. 154.
 Rüh. Rühes Dt. Rih. Rihes Ti. 155.
 sajtár vö. dézsa.
 sarjú vö. borjú.
 Saru Dt. Stübli Ti. 156.
 sárga baraczk vö. baraczk.
 Sárga Répa Ti. Murok Dt. 152.
 Sárt, Sáros Dt. Sarat. Sarak Ti. 154.
 Sekrestye Dt. Segrestye Ti. 151.
 Ser. Per. Perelni. Kell Ti. Sör.
 Pör. Pörölni. Köll. Dt. 153.
 Sertés Ti. Sörtvélyes Dt. 153.
 Sima az út Ti. Sikos az út Dt. 153.
 sinkózni vö. esúszkálni.
 sovány vö. fáradt.
 Söt Ti. Söt Dt. 155.
 stibli vö. saru.

- strimfli vö. kapeza.
 strudli vö. táska.
 Suszter Ti. Varga. Német Varga Dt. 156.
 Sutú, Sutúlni Ti. Prés, Préfelni Dt. 156.
 szakit vö. szalaszt.
 Szalajtani. Szakajtani. Szakitani Ti. (Jegyzetben: Hallani mindazonáltal ott azt-is, *Szalafztani, Szakafztani*; de ellenben a Dunán-túl fo ha fem hallani azt, *Szakajtani, Szalajtani*.) Szalafztani Dt. — El-ne fzalajd' el-ne fzalajja. Ti. El-ne fzalazd, el-ne fzalafzfza Dt. 150.
 Szalma Ti. Szolma, sózma Dt. 152.
 (MTsz. szolma nincs.)
 Szalonna Ti. Szalánna Dt. 156.
 Szamótza Ti. Eperj Dt. 154.
 Szánom, bánom Ti. Szányom, bánom Dt. 151.
 szájtli vö. messzely.
 szárnyas egér vö. bőregér.
 Szárnyas. Nyakas 's a' t. Ti. Szárnyos, nyakos Dt. 154.
 szederj vö. eperj.
 szekér vö. tehén.
 Sz. Antal' tüze Ti. Tsúz Dt. 154.
 szél vö. guta.
 Szilva Ti. Szilva. Sziva Dt. 152.
 Szitás-malom Dt. Pitlés-malom Ti. 156.
 szólal vö. megszólal.
 Szög. Szögezni Ti. Szeg. Szegezni Dt. 156.
 szögezés vö. nyilamlás.
- szűr vö. dolmányaszűr.
 Találni Dt. Tanálni Ti. 155.
 Tányért Ti. Tányérat Dt. 155.
 Táská Dt. Strudli Ti. 156.
 Teher Ti. Terh Dt. 153.
 Tehén. Szekér. Nehez Dt. Tehen Szeker. Nehez Ti. 151.
 Tengeri Szőlő Ti. Ribizli Dt. 156.
 Tenyerem. Tenyered. Tenyere Dt. Terenyem. Terenyed. Terenye Ti. 155.
 tislér vö. asztalos.
 Tojás Ti. Tikmony, Tyukmony. Tojás Dt. 152.
 Tolni Ti. Tulni Dt. 154.
 Tövisk. Töviskes Ti. Tövis. Tövises Dt. 153.
 tő vö. kő.
 Túl Dt. Tunnan Ti. 155.
 Tyúk Ti. Tik. Tyúk Dt. 152.
 Tyúkfí, Tsirke, Tsiriske Ti. Tikfi, Tyukfi Dt. 152.
 Uborka Ti. Buborka Dt. 152.
 üst vö. ezüst.
 Üveg Ti. Üveg, ög Dt. 155.1
 vajastojás, vajrénye vö. rántotta.
 varga (német-) vö. suszter.
 varjú vö. borjú.
 Vasárnap Ti. Vesárnap Dt. 154.
 veresrépa vö. ezékla.
 Viazk Ti. Viazf Dt. 153.
 Villa Ti. Vella Dt. 151.
 Zeng az ég Ti. Dörög az ég Dt. 155.
 zsétár vö. dézsa.
 Zsinór Ti. Sinór Dt. 153.

SÁGI ISTVÁN.

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

28. A fenével etetni. A Nyr. áprilisi füzetében Simonyi Asztrik ezt írja: „A Simonyi—Balassa-féle szótár ezt a német szólást: *jemanden zum Teufel schicken* így fordítja magyarra: *a pokolba küld, a fenével etet vkit*. Lehr Albert erre azt jegyzi meg: „nono!“ (a BSzemlében közölt bírálatában, 206: 97). Ezt a szükséztörvénymot többféleképpen is lehetne magyarázni, de alig tévedünk, ha arra magyarazzuk, hogy Lehr ezt az erős kifejezést a szerzők csinálmányának tartotta s nem tudta, hogy tősgyökerező szólam! Pedig már nyelvészeti irodalmunkban is többször foglalkoztak vele. CzF. szótára az *etet* czimzó alatt említi és magyarázza. *Fenével etetni*, azaz haragjában azt kívánni, hogy a fene egye meg“.

Hogy mit akartam mondani ama „nono!“-val, azt mindenki érti Asztrik úron kívül. Nem egyebet, mint hogy „fenével etet“ a német szólásnak nem egyértékűje, mert kelleténél drasztikusabb. Majd olyan, mintha ezt: „er kann nie ruhen“ evvel fordítanám: „mindig eszi a fene“, ezt meg: „es wäre nicht übel“ evvel: „a fene megehetné“. Aequivalense, mert szintén „ördöggel“ forgolódik, ez: „az ördöggel vitet“. Hogy a fentírt kifejezést,

Simonyiéek csinálmányának tartottam volna? Az már csak azért se lehet, mert ő tölik ily eredetiség nem telik. Hogy pedig nem ismertem? Hát nem ismertem. De ismerem ezeket: „fenével rágat“, „ráksebbel etet“, „koszszal etet“, „nyüvekkal etet“, „rühvel lepet“, „parttal üttet“, „istennel veret“, „vájatja a szemét“ (a hollóval) stb. „A' mingyárt *nyavalyával töreti*, a kire megharagszik“. Tudatlanságom bizonyítására hivatkozom még a Lehr—Riedl-féle M. Olvasókönyv III. kötetére, ott közölve van Tompa: „Pipás kántor“-a, a melyben ez fordul elő:

„Kántor uram pedig epekedik nagyon . . .

A *mennykővel üttet* dohányt, pipát agyon“.

Ezt a helyet így magyarázom: „*káromkodik*, hogy „a *mennykő üsse meg* azt a pipát!“, mert az az oka nagy bajának“.

Higgye meg Simonyi, hogy a Nyelvőr az ily tehetetlen *fenekedésekkel* nem lesz kevésbé — üres.

LEHR ALBERT.

29. Béka-szalonna? A Sándor-codex 7. lapján olvasható a következő mondat: „Negyed ez hog igón gyorsak lesznek, merth az ű testők az lelknek akaratanak semmiben ellene nem all: mel' igón gyors az lelk az test nekül. igaz olyan gyors leszön az testeel ha azt akarod hog' mind ezők az te testődben legyenek: tudode hog teeg: *ne keemeeld maasth az beka zalanaath*“. Ismeri-e a nép a *bekaszalonna* szót vagy ezt a szólást: „*ne kiméld a bekaszalonnátt*“.

K. L.

30. Kérdés. Ha a Bp. Hirl. *Bódenbak*-ot, *Laibak*-ot, *Redlik*-et, *Hobrekt*-et, *Rikthoffen*-t és *Sratt Katalin* ír, miért nem írja a *Bach-korszakot* — pedig erre talán némi joga is lehetne — *Bak-korszak*-nak? MOENICH KÁROLY.

31. Özveg azon holgay (MNy. V: 224) jelentése: „*özvegy asszony holdjai*“, melyeknek *hossza* azért *rövid*, *szélessége* azért *kaskeny*, mert a szomszédok innen is, onnan is el-elesipkednek belőlük“.

DR. KÁRFFY ÖDÖN.

32. Kik azok a berenczók? Czuczor—Fogarasi szótárában a *palócz* szónál olvasom: „... Horvát István szerént ezen palóczok nem voltak egyebek, mint az Árpáddal beköltözött kunok . . . kik táj szerént különböző neveket viselnek, milyenek a gömöri barkók, a mátraaljai matyók, a moldvai csángók, Eszék vidékén a *berenczók*, a Szeged alsó városában lakó tahók, a kik mindnyájan . . . sajátságos beszédejtéssel élnek“.

— Vajjon olvasóink közül tudna-e valaki felvilágosítást adni, kik azok a *berenczók*?

M. J.

33. A meg igeikötőről. Simonyi Zsigmond nemrég megjelent német munkájában azt a meglepő állítást találjuk, hogy igeikötőink használata szlovén hatás alatt fejlődött ki „Különösen a *meg* és *el* igeikötők használata — írja — olyan meglepő módon hasonlít a szláv *za-* és *pre-* igeikötőkéhez, hogy véletlen egyezésre nem is gondolhatunk“.

Már a januári számban megjelent ismertetésemben is megemlítettem, hogy a vogul is használja az *el-* igeikötőt a duratív cselekvés kifejezésére: *el-ünli* „elül, továbbra ül“; vagy az *el-fözni*, *el-épmi*-féléknek megfelelően: *el-jonji* „eljártsza (a pénzt)“.

Pótlásképen hozzátehetem még, hogy az északi vogul *χot* igeikötő (a *χütä* lativusi alak rövidült alakja) jelentésfejlődés szempontjából tökéletes párja a mi *meg* igeikötőnknek. Az alapszó *χüt* (= magy. *hát*) jelentése *mög*, pl. *ju-χütä* „a fa mögé“; mint igeikötő. éppen úgy, mint a magyar *még* (< *mégé*), a cselekvés befejezettségét jeleli: *χot-saji* „elrothad“, *χot-üarmi* „megkopaszodik“, *χot-lüumi* „meglazul“, tulajdonképen: *mögé-rothad*, *mögé-kopaszodik*“.

Erre a hasonlóságra különben már Munkácsi Bernát figyelmeztette a magyar nyelvészeket. (Vogul Nyelv. 28. l.).

G. Z.

Hibaigazítás. A MNy. V: 208. l. 2. pontjában *-ul* helyett *-nt* olvasandó. A Történelmi Tár 1894. évf. 337. lapján Thaly Kálmán e régi közmondást: *hal barát, hal számár* hibásan olvasta így: „*hol barát, hol számár*“. Vö. MNy. V: 224.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. SZEPTEMBER.

7. SZÁM.

Fű-fa.

Marót Károly és Bán Aladár rámutattak a nemzetközi néphit nyomaira, melyek a *fűnek-fának elmond* szólásmódunkban rejlenek (MNy. 5:35, 78), de pusztán idegen adatokra hivatkoztak. A következőkben a mi nyelvünkben található bizonyítékokat igyekeztem összegyűjteni, még pedig csupán a néphitből keletkezett szólásmódok alapján. Hogy ez a szólásmód igen régi, valószínűleg pogány vallási felfogáson alapszik, azt számos adat tanúsítja. A fa minden nép mythológiájában lakóhelye, széke, sőt képviselője is valamely istenségnek (Oreas, Dryas, Hamadryas stb.); erre vallanak a történeti emlékekben soká fennmaradó szent fák, berkek, ligetek. Oklevélbeli szavaink közt is kétszer kerül elő 1193-ból: „In bokon [= Bakony] prima meta incipit de *ugufa* . . . Redit ad predictam *ugufa*“, ez pedig nem más, mint *ügyfa* = szentfa (Szinyei: A magyarság eredete, nyelve stb. Árpád és az Árpádok 41. l.). Alig van fa, mely ne lett volna valamely istenségnek szentelve: a szent tölgy, bükk, hárs, dió; elsősorban az olyanok, melyek nagy vénségükkel már különben is tiszteletet gerjesztenek. Ennélfogva áldozati helynek is alkalmas volt az ilyen szent fa, a mint a sokszor idézett Szent László tilalmában is olvassuk: „ . . . quicumque ritu gentilium ad *arbores* sacrificaverit . . . “ A régi, pogány fatiszteletnek maradványait kell látnunk abban a még ma is szokásos babonában, mely szerint az ember valami baját, betegségét bűvös mondás kíséretében átruházhatja valamely fára, miközben viselt ruhájának egy darabját, rongyocskáját ráakasztja. Azt hiszem, hogy ebben a rongyocskában a hajdani áldozatnak utolsó maradványát kell látnunk, épp úgy, mint a görög hajáldozatban, vagy a gyermek bemutatásakor, avatásakor még ma is sok népnél divatos testcsonkításban. Említ több ilyen szokást már Ipolyi is Mythológiájában (248. l.): „ . . . a hideglázban lévő az *előfához* mén, üdvözlí őt: dicsértessél st. fa! vendéget hoztam neked, a harmad v. negyednapos hideglelést, itt *egyen meg a fene* vele együtt, terád hagyom, többet vissza sem nézek“. Bőven tárgyalja ezt a szokást Wlislöcki Henrik „Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben“ című értekezésében (Ethnographia 5:320), a melyben az eljárás nemzetközi, mondhatni általános emberi voltára utalván, a példáknak hosszú sorát idézi az ország

minden vidékéről s ezekből kitűnik, hogy alig van olyan baj: derék-, fej-, fogfájás, hidegletelés, himlő, kelevény stb., a melytől ilyen módon ne lehetne megszabadulni. — A *fánál* még sokkal nagyobb szerepe jut a néphitben a *fűnek*. Ezernyi ezer babona fűződik hozzá, szebbnél-szebb mondák, hogy mást ne is említsek, a *Szent László fűvének* mondája (Zlinszky Aladár: Szent László füve, Irod. Közl. 11:404); a régi orvosságok legtöbbször pedig *fű* volt, ma is a házi patika legjava az s nincs az a baj, melyről nénemasszony ne tudna valami jó füves herbatét, boro-gatást mit, hiszen: „*fűben fában* adta Isten az orvosságot“ (Kovács Pál, Közm. 84, 1794), a mint Arany Első lopásában (58. vsz.) is olvashatjuk:

Az asszony is épül. Nem kuruzsló bába,
De kitanult orvos tette rája kezét.
Mert való, hogy Isten adott *fűbe-fába*
Gyógyító erőt, ez helyes példabeszéd:
Nem is kételkedett Imre *fűbe-fába*,
Csak a vén banyáknak a tudományába’.

Épp csak a halál ellen nincsen orvosság, a mint a nagyon tiszteletreméltó *Scola Salernitana* már 1100-ban tanítja:

Cur moriatur homo, cui Salvia crescit in horto?
Contra vim mortis non est medicamen in hortis.

A fű ezer neme, mint varázslószer pedig ismeretes Homeros. Kirkéjétől kezdve a mai törvényszékek sok kuruzsló-pöréig.

Nem csoda, ha nyelvünk szólásmódjai közt is megvan mindennek nyoma. Kár, hogy az eddig ismert adatok nagyon is kések. Az elsőt Faludi Ferencz: A hadi és udvari hivatal cz. munkájában (1744) találtam: „Sir riv a jobbágyság, *fűnek fának reménykedik*, térden járja rend szerint a tiszteket“ (IV. pont, Toldy kiadásában, Nemz. Kvtár 214. l.); innen vehette Baróti Szabó Dávid a Magyarság Virágiba (1803. 356. l.): *Fűnek fának reménykedni* (ugyanígy Ballagi, Közm. 1850, 2620. sz.). Tudvalevő, hogy a *reménykedik* szó *panaszkodást, könyörgést* is jelent (vö. NySz., Arany, Toldi 2:7), a szólásmód tehát megtartotta még az eredeti mythikus jelentést: *fűnek-fának panaszoja* baját, hogy segítsen rajta. Faludi: Téli éjtszakák cz. munkájában már ezt az alakot is megtaláljuk: „Sirva, riva járta a magános erdőket, terjesztvén kezeit, *fűnek, fának panaszkodott*“ (Toldy kiad. 711.); itt még valóságos *fűre, fára* kell gondolnunk. Ezt a szólásmódot módosítja Csokonai Vitéz Mihály „Déli aggodalom“ című versében (Lilla I. k. 16. sz.), midőn Lilla kegyetlenségét panaszoja:

Sírok, panaszkodom, új szókat keresek,
Előtte könyörgést tészek, térdre esek,
Lefestem kínomat, sápadtan, mint félholt,
Kincsemnek mondom, és... Ah de már ez mind volt!
Mégis egy jó nézést tőle nem nyerhettem,
Eltűnt — én egy néma kőnek reménykedtem.

Később az elavuló *reménykedik* helyébe állandóan a *panasz-kodik* lép: *Fünek fának panaszkodik* (Erdélyi J. Közm. 1851. 2906b), mythikus értelme teljesen elhomályosul s a *fü-fa* a *mindenki*, *minden* jelentését ölti, mintha a szólásmód alánya *minden fűhöz, minden fához* fordult volna, melytől segítséget remélhetett. Ez a *mindenki*, *minden* jelentés marad meg a szólásmód többi változatában is: *Fünek-fának elbeszélte* (Ball. Közm. 2619. sz., CzF. *fü* alatt); *Fünek, fának adós*: Est debitis involutus (Kassai, Szókönyv, 2:236, 1833); *fünel-fándal adósságot csinált* (Jókai, M. nábob, Nemz. kiad. 4:186); *kérdőzködött felőle fütől-fától* (Jókai, Szegény gazdagok, N. K. 15:218); *fünek-fának muto-gatta* (Arany, Önéletrajz, Ö. M. 9:XXXVIII.); *köti lovát fűrefára*: kell vagy nem kell neki (Arany, Magyar Misi); *Fáy András*: Az asszonygyűlölő című versben:

Nagy baj . . .
A menyecskét galambjának,
A gavallért barátjának
Nevezgetni s sógorának
Venni füt-fát.

A minap hallottam itt Budapesten: *füt-fát ígért*, csakhogy föl ne jelentsék. Saját jelentésében áll együtt a két szó, de bizonyára a szólásmódok hatására s a szópárt még erősebben összekapcsoló alliteráció miatt is *Arany* n a k „Honnan és hová” című költeményében (Ö. M. 9:14):

Az anyag a halhatatlan:
Füben-fában újra éled,
Összetársul, meg elszéled
Mindörökké, szakadatlan.

A *fü-fa* mythikus képzetében rejlő *segítség* jelentés úgy látszik más képekkel is keverte a szólásmódot, a *vízbefülés* képeivel s ennél fogva szólásaival is: *kapkod* vagy *kétfelé kap mint a vízbehaló, vízbehaló habhoz is kap, a Tiszába haló ember még a szalmaszálhoz is kapdos* — így történhetett, hogy már Baróti is a *fünek-fának* reménykedni szólásmódot így magyarázhatta: *minden habhoz kapkodni* (Magy. Vir. 356.). A *kapkod*, *ragaszkodik* szó tán megragadt a szólásmódban s máig is megmaradt benne: *Fűhöz fához kapkodni*: Ubique quaerit auxilium, juvamen (Sándor István, Toldalék, 1808), *Fűhez fához kapkod, ragaszkodik* (Ball. Közm. 2618), *Fűhöz fához kapaszkodik*: (Erd. Közm. 2906-d), *Fűhözz fáhozz ragaszkodik*, Ubique quaerit auxilium (Kassai, Szókv. 2:236) s végül: *Vízbehaló a fűszálhoz is kapaszkodik* (Sirisaka).

Megjegyzem még, hogy más nyelvek szókinésében eddig nem találtam e mi szólásmódunkhoz hasonlót.

TOLNAI VILMOS.

Néhány magyar népnévről.*

A német és a francia nyelvtudomány hangtani tekintetben már régóta felhasználja a tulajdonnevek vallomását is. Ha a német nyelvtudomány legújabb termékei közül kezünkbe vesszük SCHATZ J.-nak „Altbairische Grammatik“-ját, vagy FRANCK J. „Altfränkische Grammatik“ cz. művét, látni fogjuk, hogy e szerzők az ófelnémet korszak bajor, illetőleg frank nyelvjárási sajátosságainak megállapításában a VIII—XII. századi latin emlékek német tulajdonneveit is tekintetbe vették. A francia, s általában a román nyelvészet is sokat tanult és tanul a tulajdonnevek hangalakja vizsgálatából. MEYER-LÜBKE „Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft“ című művében külön fejezetet szentel a tulajdonneveknek, elsősorban a helyneveknek (lásd műve 186. s köv. lapjait). Hangsúlyozza, hogy a helynevek eredete vizsgálatában ugyanazon alapelvek irányadók, mint az appellativumoknál. Majd néhány pontban összefoglalja azokat a főbb elveket, a melyek a latin-román nyelvekbeli helynevek kutatásában szemmel tartandók. Hogy e főbb elvek összefoglaló tárgyalására nagy szükség van, s hogy a tulajdonnevek magyarázása terén a külföldön is sok a műkedvelő, a dilettáns, mutatja az is, hogy Meyer-Lübke így fejezi be mondanivalóit: „Auf keinem Gebiete der Sprachwissenschaft hat der Dilettantismus so wilde Blüten getrieben und die Forschung geschädigt, wie auf dem der Ortsnamenkunde“ (205. l.).

Hogy a dilettantismus nálunk is milyen munkákkal „ajándékozta meg“ irodalmunkat a tulajdonnév-magyarázat terén, arra nem szükséges példákat idéznem. Az ilyen dilettáns munkák érlelhetők meg a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztőiben azt a gondolatot, hogy a tulajdonneveket a szótárból teljesen kizárják. A NySz. hatásának tulajdonítom, hogy nyelvtudományi irodalmunkban hangtörténeti kérdések tárgyalásában még ma is csak elvétve, itt-ott találunk tulajdonnevekkel való bizonyítást. Pedig a mai magyar nyelvészeknek nem kell bizonyítani, hogy a tulajdonnevek ugyanazon hangtani törvényeknek vannak alávetve (l. MNy. II. 54.), mint a nyelv többi szavai: névszói, igéi stb.

A NySz. szerkesztői a tulajdonnevek közül csupán a kereszt-

* Felolvastatott a M. Nyelvtudományi Társaság 1909 április és május havi ülésén.

nevek és a népnevek (vagy népnevezetek) csoportjával akartak kivételt tenni. Az volt a szándékuk, hogy ezeket külön függetlenül fogják közrebocsátani. E tekintetben azonban nem voltak következtetések. A szótárban itt-ott találunk egy-egy népnevet is; így pl. megvan benne a *magyar*, *székely*, *tót*, *zsidó*, ellenben nincs meg az *oláh*, *olasz*, *örmény*, *rác*. Az újabb szótári művek pl. a SZAMOTA—ZOLNAI-féle Oklevélszótár, itt is következetesebbek, mert valamennyi nép- és keresztnevet felveszik.

A magyar nyelv készülő etymológiai szótárában is meglesznek a népnevezetek is. E sorok írója a szótár részére a népneveket már ki is dolgozta, s e kész cikkekből készültek az alábbi fejtegetések. E fejtegetéseknek célja beszámolni a magyar nyelvben levő népnevezetek közül azokról, a melyekhez nyelvészeti tanulságokon kívül történetiek is fűződnek, mert a népnevezetek helyes értelmezéséhez történeti ismeretek is szükségesek. Mielőtt tehát az etymológiai szótár megjelenne, jónak látjuk e történeti ismereteket is kívánó cikkeket hozzászólás végett itt közzétenni. Nem annyira új dolgokat akarunk itt kikutatni, mint inkább ismert és kevésbé ismerteket egybefűzni. A mi történetesen különben eddig is sokat foglalkoztak a népnevezetek értelmezésével. Így pl. KARÁCSONYI JÁNOS azt próbálta bizonyítani, hogy a kozárok régi magyar neve *karil* volt s ez maradt meg Nagy-Károly városa nevében (l. erről Századok 1908: 460. lap); ugyanő egy más alkalommal a *székely* szót magyarázta, s azt a nézetét fejezte ki, hogy a *székely* szó a szláv *šěkz* (vágás) és az oszmanli-*li* „hovatarozóságot“ jelentő képzőkapcsolata (vö. NyK. XXXV. 479. pl. *Rumelia* = Rumi-: Bizánczhoz tartozó) s jelentése „útkészítő, útvágó“. SEBESTYÉN GYULA „Árpád emléke a hagyományban“ cz. dolgozatában (l. Árpád és az Árpádok, 169., 181. l.) azt bizonyítja, hogy a X., XI. századi magyarok összefoglaló neve *ungar*, *un-ugor* (= nagy ugor) volt. SEBESTYÉN e magyarázatát úgy kell értenünk, hogy ha egy X. századi magyartól magyar nyelven megkérdezték, hogy milyen nemzetből való, az így felelt: „Én ungar vagyok ebből vagy abból a törzsből“. A bizánczi írók a magyarokat *oi τούρκοι*-oknak nevezik. Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy e névből a magyarság eredetét illetőleg mi mindent következtettek. Pedig könnyű bebizonyítani, hogy a honfoglaló magyarok ezt a szót *török*, nem ismerték s tőlük e szót a bizánczi írók nem hallhatták. PAULER GYULA baskir-magyar elméletét a többi közt azzal is támogatja, hogy az arab íróknál található *badžgard* népnevezetet, a mely „baskir“-t jelent, egynek vette a magyaroknak az arab íróknál található *madžgar* nevével (l. Nyr. XXIX. 455.).

Szaporithatnám a példákat, a melyekből szintén csak az derülne ki, hogy történészeink a népnevek értelmezésére mindig nagy súlyt helyeztek. A mint tehát mi számítunk az ő megjegyzéseikre, épp úgy követelhetik ők is mitőlünk, nyelvészektől, hogy fejtegetéseiket nyelvészeti szempontból megvilágítsuk, ered-

ményeiket megerősítsük, vagy mint pusztá conjecturákat elvesszük. Mindkét irányú fejtegetések az etymologiai szótár czikkeinek csak javára válhatnak.

Én tehát a következő sorokban fogom be mutatni; az egyes cikkeket olyan alakban közlöm, a hogy azok az etymológiai szótárban fognak megjelenni. De nem szólok itt valamennyiről; mellőzöm az újabbakat, a melyek nagyon is magukon viselik a könyv útján való elterjedés bélyegét (pl. *szlovén, svéd, dán, vend* stb.). A régiek közül is főleg csak azokat tárgyalom bővebben, a melyek már a XVI. század előtt meg voltak nyelvünkben. A sorrend, melyet fejtegetéseimben követek, chronológiai. Én t. i. úgy látom, hogy a mi népneveink közt vannak olyanok, a melyek a tatárdulás előtt s olyanok, a melyek a tatárdulás és a mohácsi vész közti időben kerültek nyelvünkbe. A tatárdulás előtt nyelvünkbe került népnevek közt vannak olyanok is, a melyek honfoglalás előttiek, ilyen pl. az *orosz*, s ilyen a *lengyel* is. Úgy hogy az itt tárgyalt népneveket akár három csoportba is sorolhatnám. Mielőtt azonban ilyen időrendi tárgyalásukba belezdenék, néhány általánosabb megjegyzést kell előre bocsátanom.

Minden népnévnél fontos dolog tudnunk, vajjon az illető nevet a vele jelölt nép a saját nyelvében önmagának jelölésére használja-e, vagy pedig más népek jelölik vele. Egy példa megvilágítja szavaimat. A cseh ember a saját nyelvén önmagát *čech*-nek (a szó eredetéről legutóljára, Jagić, Festschrift 612. l.), nyelvét *český jazyk*-nak nevezi. A német beszédben azonban egész a legutóbbi időkig* a cseheket *böhme*-knek, nyelvüket *böhmisch*-nek, országukat *Böhmen*-nek nevezték. Régóta tudott dolog, hogy Csehországot Kr. születése táján *Boii* nevű (többes nom.) kelta törzs lakta, a mely a Kr. u. I. században ezt a területet elhagyta. A mikor a *Boii* nevű kelta törzs Csehországból kiköltözött, a terület neve a szomszéd népek nyelvében továbbra is fennmaradt (a név germánul **Baia-haima* lehetett, latinul *Boio-haemum*-nak hangzott) s természetesen átragadt arra, illetőleg azokra a népekre is, a melyek e területet elfoglalták. Így a csehekre is. A germ. *Baia-haima*, ófelném. *Béheim*, lat. *Boio-haemum* jelentése tehát „boi-ok hazája“ s a csehekre csak átvitel útján alkalmazták azon az alapon, hogy ők a *Boii* törzs területét foglalták el. E példából is kiviláglik, hogy egy nép idegen nyelven való nevéből nem lehet feltétlen biztossággal arra következtetni, hogy az a nép saját nyelvén hogy nevezte magát. Ha tehát valaki azt állítja, hogy a magyarok magukat saját nyelvükön összefoglaló névvel *ungar*-oknak hívták s ezt csakis idegen nyelvek bizonyítékaival támogatja, állítása helyességét kénytelenek vagyunk fenntartással fogadni.

* Újabban a németben is használják a *Čeche*, *čechisch* kitélt (vö. e politikai szüleményről VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 9.).

Második megjegyzésem, hogy a népnevek terén az etymológiának nem czélja a népnév jelentésének kutatása; megelégedhetünk avval, ha az illető nevet hangtanilag és esetleg történetileg pontosan tisztáztuk. Íme egy példa. A finn nyelvben Oroszországot *Venäü* vagy *Venäjä*-nek hívják (partitivus: *Venät-tä*), az „orosz“-t pedig *venäläinen*-nek. Tisztázott kérdés az is, hogy ez a *Venäü* germán jövevényszó. A germánban ugyanis a szlávok közös neve egy olyan név, a melynek latinos alakja *Venedi*, *Venadi*, *Veneti*. Az ófelnémet alak *Winida*, a kel. germán pedig **winiða* volna; a németek a köztük lakó szlávokat ma is *wind*-eknek, nyelvüket *windisch*-nek nevezik (innen a mai magy. *vend* név). Hogy a germánok e névhez miképen jutottak, nem tudjuk. A történelemben három helyen is fellépnek a *Veneti* (többes nom.) törzsbeliék: Franciaországban, az Adria mentén, Velence vidékén (*Velence* neve is innen való, lásd MNy. II. 212.) és Kis-Azsiában. A velencevidéki *venetus*okról azt tanítják, hogy olyan indogermán nyelvet beszéltek, a mely átmenet volt a déllillyrtől az itáliaihoz (latin-oszk-umbriaihoz). Jelentését sem ismerjük. MUCH RUDOLF „Deutsche Stammeskunde“ 35. lapján azt mondja, hogy e népnév talán a germán *ven-* gyökérrel függ össze s a jelentése „die befreundet“. Nekünk azonban teljesen elég, ha pontosan meg tudjuk magyarázni azt a hangtani utat, a melyet a szó a germ. **Winiða*-tól a finn *Venäü*-ig megtett.

Tehát a népnevek értelmezése terén is legfontosabb azon szabályos hangtani megfelelések figyelembevétele, a melyek a köznyelv szavain megállapíthatók.

E két általánosabb természetű megjegyzés után áttérek néhány magyar nyelvbéli népnevezet tárgyalására.

Lengyel. A lengyelek saját nyelvükön *polak*-oknak (többes nom. *polacy*) nevezik magukat, melyben az *-ak* képző (l. Vondrák, Vergl. Gr. I. 458). Ugyan e szóból más képzővel alakult a *polanin* név (képző: *-janin*, lásd erről lejjebb), a mely azonban a mai lengyel nyelvhasználatból már kihalt. Ebből a *polanin*-ből való a latin *polonus*: *poloni*. A magyarországi latin-ságban is mindenkor a *polonus* alak járta (vö. Anonymus 11., 18., 34., 57. §§-ok. Hartvicus ed. Flor. 7., 9. §§., Kézai ford. Szabó K. 64. §-ban hazai lengyel telepésekről).

A magyar nyelvi *lengyel* nevet azonban nem lehet se a latinositott *polonus*-ból, sem pedig a lengyelek saját nyelvi *polak*, *polanin* nevéből megmagyarázni. Pedig a mi lengyel szavunk régi kincseszókészletünknek. Az OklSz. személy- és helynevekből legrégibb adatképen 1095-ből egy *Langen* (olv. *Lengyen*) adatot közöl, míg szóvégi *l*-es alakra legrégibb adata 1256-ból való. Ez időrendi egymásután alapján ZOLNAI GYULA (Nyr. XXIX, 132), THURY JÓZSEF nyomán (lásd Erdélyi Múzeum, XVI. 341.) kétségtelenné tette, hogy a magyarban *lengyen* a régibb alak, *lengyel* pedig az előbbiből hasontalanítással fejlődött (vö. *Anton*-ból *Antal*). Az eredetibb *lengyen*, *lengyén* KASSAI IV. 32., CzF. és MTsz. tanúsága

szerint a népnyelvben ma is használatos. Még csak azt említem meg, hogy ilyen értelmezésre: „*lengel* — polonus“, legrégebbi adatumunk a Besztercezi szójegyzékben (77. sz.) van.

Ha tehát a *lengyel* nevet nem lehet a lengyelek saját nyelvi nevéből megérteni, kérdés, honnan való. Utána kell néznünk, hogy a magyaron kívül más nemzetek hogyan hívják és hogyan hívták a lengyeleket.

Az ó-orosz történeti kútfők a lengyeleket *ljachi-* és *ljasi-*knak nevezik (többes nom.) Az egyesszámi alak *ljachz*, a melyet megvető alkalmazásban ma is használ az orosz a lengyelre. E *ljachz* alaknak VIII—IX. századi orosz nyelvi alakja **lenchz-* (*en-* olv. *ĕ*). E **lenchz-*ből a mai szabályos délszláv alak *leh* s LINDE szótára szerint (vö. *polak* szónál) a szerb-horvátban nem is ismeretlen a „lengyel“-t jelentő *leh* (vö. IVEKOVIĆ-BROZ s a Horv. Ak. szót. *leh*). A délszláv *leh-*ből az oszmanliban a tör. *-li* „valahová tartozóságot jelentő“ képzővel (vö. fentebb *Rumelia*) alakult, *lehl*i nép-név (vö. VÁMBÉRY Deut. türk. Wbuch, *lähli*, RADLOFF III. 744.). Talán erre a tör. *lehl*i szóra czéloz LINDE a maga lengyel szótárában, mikor azt írja (*polak* szónál): „a magyarok minket *lengyelek*nek, mintegy *lenchelek*nek hívnak“. E magyarázat épp oly értéktelen, mint a mily értéktelenek a SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle XII. 79.), GYARMATHI SÁMUEL (Vocabul.), LESCHKA (Elenchus), CZF., MIKLOSICH FERENCZ (Slav. El., Nyr. XI. 317.) magyarázatai.

Az első tudományos magyarázatot a magyar szóról PERWOLF értekezése alapján (vö. Archiv für slav. Phil. IV. 70.) MUNKÁCSI BERNÁT (I. Ethnographia VIII. 18., X. 251.) MUNKÁCSI abból indult ki, hogy az ó-orosz kútfőkben *Lengyelországnak* *Ljadzskaja zemlja* neve is előfordul. A „Ljetopisъ po Lavrentijevskomu spisku“ (editio 1897) pl. az 1030-ik esztendőnél ezt írja: „В се же время умре Болеславъ Великий в Ляцьхъ, и бысть мятежь в земли Лядьскѣ“ (vö. SREZNEVSKIJ, Materialy a *metež* szónál: ... в Ляцьхъ ... в земли Лядьскѣ) = ebben az időben hála meg Nagy Boleszló Lengyelországban s felkelés támada a *lengyel* (*ljadzskĕ* ... *lendzskĕ*) földön“. Mondanom sem kell, hogy több ilyen adat is van az ó-orosz kútfőkben. A *Ljadzskaja zemlja* kitétel mellett a „Ljetopisъ po Ipatskomu spisku“ (editio 1871.) ismeri a *ljadzskoje polje* kitétel is. Az 1019. esztendő eseményeinél elbeszéli Jaroslav és Svjatopolk harczát s ezt írja: „покрыша поле Лядское * обои отъ множества вой“ = „mindketten a katonák sokaságával lépék el a lengyel mezőt“. Ugyanez a krónika az 1240. esztendőnél elbeszéli, hogyan ostromolta meg Batu khán Kiev városát s a többi közt ezt mondja: „Постави же Баты пороки городу, подъяв вратъ Лядьскихъ“ (másutt: Лядьскихъ, I. SREZNEVSKIJ, Materialy, *porokz* szónál) = „Baty [kán] pedig közel a lengyel kapuhoz a város ellen fal-

* Vö. a *pokryti* szónál SREZNEVSKIJ, Materialy: поле лядское.

törő gépeket állíta fel“. Kiev városában tehát volt egy kapu, a melyet *lengyel* kapu-nak (*ljadbskija vorota* vagy *vrata*) neveztek.

Kétségtelen dolog tehát, hogy az orosz krónikák *ljadbs-*(skoje polje, -skaja zemlja, -skija vrata) kifejezéseiben *lengyel* földről, kapuról, mezőről van szó. Az is kétségtelen, hogy az orosz *лѣдъ*-(*skytü*) melléknév egykor az ó-oroszban *lendbskij* (*en* = *ē*, azaz nasalisált *e*)-nek hangzott. A *lendbskij* lehet egy **lenda* (olv. *lēdā*) főnév származéka. Hogy ez a **lenda*: or. *ljada* (ein mit jungem holze bewachsenes feld; der neubruch, das rodeland; das laub, nadelgehölz auf sumpfigem boden, der bruch; niedriger, nasser u. schlechter boden; die sumpflache, die pfütze, PAWLOWSKY) az orosz *ljachz*: ó-or. *lenchz* (= *lengyel*) szóval minő viszonyban van, nincs kellően tisztázva (vö. Archiv für slav. Phil. XXVII. 245., XXVIII. 10., Anzeiger der Ak. der Wissen. in Krakau 1908 No 6—7:108. l.). Lehet azonban, hogy az or. *ljadbskij* ~ **lendbskij* az ó-or. *lendb* (*en* = *ē*, lásd SREZNEVSKIJ, Materialy: ЛѢДЬ: СУДНО ВОДОХОДНОЕ folyamhajó; a származtatást pedig VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 358.) szóval van kapcsolatban (mintegy „hajósnép“). MUNKÁCSI felteszi, hogy ez az orosz **lendb* valamikép átment a törökségbe s itt a *-li* melléknévképzővel alakult egy tör. **lendäli*, **lendäli* népnév, s ilyen török szónak volna a m. *lengyel* a mása. MUNKÁCSIVAL együtt török eredetűnek magyarázza a *lengyel*-t ASBÓTH OSZKÁR is (vö. Archiv XXII. 453., NyKözl. XXX. 209., Izvjestija VII. 4:266). Szerinte a törökben **lendli* lehetett a szó s ebből a magyar *lengyel* ki-magyarázható úgy, hogy a *-gy-* a magyarban keletkezett eredetibb *-d-*ből.

Mind a MUNKÁCSI-féle, mind pedig az ASBÓTH által jobbitott magyarázat ellen sokat, nagyon sokat lehetne felhozni. Magyar szempontból az első kifogást ZOLNAI GYULA tette meg, utalva arra, hogy a mi nyelvünkben az eredetibb alak *lengyen*, *lengyel* pedig a magyarban amabból fejlődött. (Nyr. XXIX. 132.) Am e fel-fogás helyességét maga az a körülmény, hogy *lengyen*-re régebbi adataink vannak, mint a *lengyel*-re, még nem dönti el; a magyarban akár a *lengyel*-ből is fejlődhetett volna egy *lengyen* alak. Erre a feltevésre feljogosítanak a Kolozsvári Glosszák, a hol a „Gönczöl szekere“ „Gönczön szekere“ alakban fordul elő; ez a *Gönczön* pedig nyilván az újabb alak.

Hogy mégis a *lengyen* > *lengyel* fejlődést vegyük fel, azt javallja különösen az, hogy így sokkal kevesebb feltevéssel tudjuk megmagyarázni a *lengyen* szó eredetét. A fővonásaiban helyes magyarázatot THURY JÓZSEF írta meg az Erdélyi Múzeum XVI. 341. s köv. lapjain. A helyett tehát, hogy a MUNKÁCSI—ASBÓTH-féle magyarázat tarthatatlanságát tovább feszegetném, áttérek THURY J. származtatására s az általa megjelölt alapon próbálom kifejteni azt a nézetet, a melyet a készülő szövejtő szótár részére már megírtam.

CONSTANTINUS PORPHYROG. „De administrando imperii“ című művében két helyen is említ egy olyan szláv törzset, melynek nevéből a m. *lengyen* = *lengyel*-t meg lehet magyarázni. Művének 9. szakaszában ezt mondja:*

De Russis e Russia Constantino-
polim in linitribus venientibus.

Lintres ab ulteriore Russia Cpolim
appellentes a Nemogarda proficiscun-
tur, ubi Sphendosthlabus Ingor Rus-
siae principis filius habitabat. sunt
etiam a castro Milinisca, Teliutza,
Tzernigoga et Busegrade. haec itaq-
ue omnia secundo Danapri flumine
descendunt, coeuntque ad castrum
Cioaba, cui cognomen Sambatas.
Sclavi autem ipsorum tributarii, Cri-
bataeni dicti et *Lenzaneni* (görög-
ben: οί λενξανηγοί), necnon ceteri
Scлавinii, in montibus suis monoxyla
sive lintres hiemis tempore caedunt,
ipsoque in aptam formam concinna-
tos, postquam sudo et sereno aëre
soluta glacies est, in proximis palu-
des deducunt. postquam autem illos
in Danaprim fluvium immiserunt, inde
eodem flumine Cioba se conferunt.
deinde monoxyla extrahunt atque
suspendunt Russisque venundant.

A Konstantinápolyba Oroszorszá-
ból dereglyéken érkező oroszokról.**

A dereglyék Oroszország túlsó
részéből, Nemogardából kiindulva, a
hol Sphendosthlabus, Ingor Orosz-
ország fejedelmének fia lakott, Kon-
stantinápolyba érnek. Vannak [köz-
tük] Milinisca, Teliutza, Tzernigoga
és Busegrade várából valók is. Mind-
ezek tehát a Danaper folyam mentén le-
ereszkednek s Cioaba vára alatt, mely-
nek másik neve Sambatas.*** A szlá-
vok pedig, az ő adófizetőik, a kiknek
neve Cribetaenus-ok és *Lenzanenus*-ok,
nemkülönbön a többi szlávok téli
időben hegyeik közt fatörzsből csó-
nakokat vágnak (faragnak), s al-
kalmas formát adva nekik, minek
utána a tiszta és derült ég a jeget
megolvasztotta, a legközelebbi mocsar-
rakba levezetik. Mikor pedig a csó-
nakokat a Danaper folyóba bebo-
csátják, onnét ugyanazon a folyón
Cioba-ba mennek, azután a fatörzs-
ből készült csónakokat kivontatják
és felfüggesztik s az oroszoknak
eladják.

E tudósítás szerint tehát az oroszok adófizető népei
közt van két szláv törzs, melyek közül az egyiknek a görög
eredetiben οί λενξανηγοί a neve. Ugyanennek a törzsnek a neve
előkerül CONSTANTINUS P. művének 37. szakaszában is s THURY
csupán ezt a 37. szakaszbeli adatot ismerte. Minthogy ez a szakasz
megjelent görög eredetiben és magyar fordításban a „Honfogl.
kútfői“-ben (lásd 117. l.), itt csak a magyar fordítást közlöm:

„Tudnivaló, hogy a besenyők négy törzse . . . túl lakik a
Dnyeperen, a keleti és északi részeken, Uzia, Chazaria, Alánia,
Cherson és más tartományok felé. A többi négy pedig innen
lakik a Dnyeperen nyugatnak és északnak. Ugyanis Giazik-
khopon kerülete Bolgáriával határos, felső Gyla területe Turkiá-
val, Kharoboé Rosziával, Jebdiertim pedig a Rosziának alávetett
országokkal, a viltinekkal, dervlyeninekkal, *lenzenyinekkal* (a
görögben: τοις . . . λενζενίνοις) és más szklávokkal.“

Kétségtelen dolog már most, hogy a τοις λενζενίνοις nép
ugyanaz, a melyet CONSTANTINUS P. a 9. szakaszban οί λενξανηγοί

* A latin fordítást közöljük; a 9. szakasz magyar fordítása tölem való.

** Itt orosz még nem szláv.

*** Más írók is bizonyítják Kievnak ezt a nevét.

néven említett. Az a kérdés már most, hogyan kell olvasnunk a CONSTANTINUS P.-féle neveket.

A hozzáértő az első pillanatra látja, hogy e szó görögösített szláv szó. Ugyanis igen könnyű felismerni benne a szláv *-janin* ~ *-énin* képzőt, a mely tulajdonnevekből, névszókból népneveket, törzsneveket stb. képez; pl. *Rim* = Róma, *Rimljanin* = római, *Izdrailit*, *Izdrailiténin* = izraelita stb. A] οἱ λευζανῆνοι *-anin-*, τοῖς λευζενίοις *-énin-* képzős szláv nevet tükröztet vissza. Hogyan kell azonban olvasnunk a λευζ-*et*? Hogy erre megfelelhessünk, emlékezetünkbe kell idézni, hogy az orosz kútfők Lengyelországot *ljadъ-skaja zemlja*-nak nevezik, a minek ó-orosz alakja **lendъ-skaja* z. volna. Mi ezt a szót **lenda-*ból vagy **lendъ-*ból eredetnek állítottuk. Az ú. n. Geographus Bavarus (több kiadása van, lásd POTHAST alapján és Archiv IV. 70.) rövid felsorolásában a mi λευζανῆνοι törzsünket *lendizi* (több nom.; a szlávban **lendьci* lenne az egy. nom.; az *-ci* néprnévképző is, l. VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 467.) néven említi. Az tehát, hogy a képzés alapjául *lend-*et kell vennünk, kétségtelen. Ha már most ebből a *lend-*ből* *-janin* képzővel akarunk néprnévet alkotni, akkor a származék az ó-egyh. szlávban és a bolgárban szabályosan **lenždaninъ*, az oroszban **lenžanin*, a lengyelben **lendzianin*, a csehben **lenženin* stb.-nek hangzanék, ellenben, ha az *-énin* képzővel alkotjuk e nevet, a *lend-* alapszó valamennyi szláv nyelvben változatlanul marad, kivéve azt, hogy a *đ* az *é* hatása alatt *ě* (= *gy*)-vé ill. *dz*-vé lesz azokban a szláv nyelvekben, a melyekben a palatális magánhangzónak (vagy egy részüknek) az előtte való mássalhangzóra „lágyító“ hatása van; lenne tehát ó-egyh. szláv és bolg. **lenděninъ*, orosz **lendeninъ* (olv. *lědenin*), lengy. **lendzieninъ* (olv. *lędźienin*), esetleg *-in* nélkül **lendzian*, cs. **lenděninъ* (olv. *lědenin*) stb.**

Az itt kifejtettek alapján a gör. λευζανῆνοι és λευζενίοι ζ-jét a következőkép olvashatni:

a) *dz*-nek. Így olvassa THURY J. (Erdélyi Múz. XVI. 343), s így a görög szó egy lengyel nyelvi **lendzanin*, **lendzianin* alaknak felelne meg. Ez azonban nem helyes, mert sehol semmi nyoma annak, hogy lengyel törzs lengyel nyelven valaha önmagát **lendzaninъ*-nak, *lendzienin*-nek nevezte volna. Minden arra mutat, hogy e név csak idegenek beszédében volt a lengyelség neve. Ezért nem lehet tehát a λευζανῆνοι-t, λευζενίοι-t lengyelesen *dz*-vel olvasni s lengyel szónak tartani.

b) *ě*-vel = *gy*-vel. Hogy a szót *lengyanin*-nak, *lengyenin*-nak (ez utóbbi λευζενίοις-ban) sem lehet olvasni, az nyilvánvaló abból, hogy CONSTANTINUS P.-nál a ζ jel sohase jelent *ě* = *gy* hangot. Idevonatkozóan legfeljebb a De adm. imperii 37. sza-

* Az *-en-* hangértéke mindenütt *-ě*.

** Az *-éninъ* és a *-janinъ* képzőről l. VONDRÁK Vergl. Gram. I. 422., LESKIEN Gram. der altb. spr. Heidelberg 1909. 75. l., JAGIĆ, Arch. XXIV. 583.

kaszában levő τοὺς Μαζάρους alakot lehetne felhozni, a mit esetleg „magyar“-nak is lehetne értelmezni, csak az a baj, hogy ez minden valószínűség szerint íráshiba μαζάρους helyett (l. Honfogl. kútf. 117. lapján a 37. szakaszt).

c) *zs*-vel. CONSTANTINUS P. mind a szláv *z*, mind pedig a szláv *ζ* hangot *ζ*-vel jelzi. A szláv *zakonъ* nála ζάκανος, ζάκανον; de a szláv *županъ* szót is *ζ*-vel írja ebben a származékban: ζουπανία. Más görög emlékekben is a *župan* mindig *ζ*-vel írva fordul elő. Ebből az következik, hogy CONSTANTINUS P. λευζανῆγοι, λευζενίνοι adatát *ž*-vel olvashatjuk, azaz a szó szláv alakja *lenžaninъ*, *lenženinъ*. Hogy ez az alak csakis orosz-szláv lehet, a fentebb kifejtett hangtani törvények alapján kétségtelen. A történeti adatok megerősítik ez olvasás helyességét, mert csakis az orosz-szlávok hívták a a lengyel földet egy *lend*-ből alkotott névvel.

Hogyan viszonylik azonban ezaz orosz-szláv *lenžaninъ*, *lenženinъ* a magy. *lengyen* > *lengyel* szóhoz. Már fentebb bizonyítottam, hogy az oroszban *lend*-ből *-janin* képzővel *lenžanin*, ellenben *-énin*-nel **lendénin* (olv. *lēdein*) keletkezik. Fel kell tehát tennünk, hogy az oroszban ilyen kettős hangalakban volt meg a szó, a melyre különben a kiegyenlítődés folytán keletkezett *λευζενίνοις* (or.-szláv *lenženin*) is mutat.* Ilyen kettős alakban előforduló néprözegetre van is egy pár példánk; ilyen pl. *krištaninъ* = Cretensis és *kritēninъ* (idem), *efesēninъ* „Efesombeli“ és *efesaninъ* (idem) stb. Ezek mellé sorolhatjuk az orosz-szláv *lenžanin* és **lendénin* (= lengyel) nevet is.

Az orosz-szláv **lendéninъ*-ből már most nagyon könnyű megmagyarázni a mi *lengyen* szavunkat. Az *-énin* képző ugyanis összetett képző, melynek egyik tagja az *-énъ*, másik pedig az *-inъ*. A többszámiban az *-inъ* elesik, az esetragok az *-énъ*-hez járulnak; egy *lendéninъ* tehát a többesben **lendēne* (*lendēnъ*, *lendēnъnъ* stb.). Hogy a magy. *lengyen* éppen a többes számi **lendēne* alakból való-e, azt azért nem lehet pontosan megmondani, mert az *-inъ* a többszám hatása alatt több szláv nyelvben az egyszámiban is elmaradhat s a tőalak *-énъ* végűvé lesz. Más szóval mi akár egy **lendéninъ*-ből a többszám hatása alatt rövidült egyszámi **lendēnъ* (olv. *lenden* = *lengyen* nyílt *e*-kkel) alakból is magyarázhatjuk a m. *lengyen* > *lengyel* szót.

A m. *lengyen* > *lengyel* szó tehát orosz-szláv eredetű jövevényszó s ezzel kétségtelenné van téve, hogy a magyar nyelvben honfoglaláselőtti szláv jövevényszó is van. Hogy nagyorosz vagy kisorosz szláv-e, azt már nehezebb eldönteni. Figyelembe véve az orosz történetet, a kisorosz nyelv régi, tatárdúlás előtti oroszföldi szerepét, valamint azt, hogy a kisoroszban ma is megvan a *poljaduvat* (l. a fentebb idézett krakkai Akad. Anzeiger-t) „ellengyelesedni“ értelemben (lásd még

* A *lenženin* alak igen könnyen magyarázható a *lenžanin*-ből is; ez esetben az írott gör. s nagyon nyílt, tehát *ā*. Vö. Vondrák, Vergl. Gr. I. 69.

ZELECHOWSKI szótárát *ljaduváti* alatt; nem neologismus?), azt hiszem, hogy a m. *lengyel* kisorosz eredetét valószínűbbnek kell tartanunk.

Örmény. A lat. *ärmēnius*-t Calepinus szótára *Arméniai*-nak fordítja, a Lex. januale szerint is *Armeniani* = *Armeniabeli*, *Armeniaca mala* = *Armeniai* alma. E könyvből könyvbe vándorló, tehát tudós eredetű elnevezés mellett a lat. *armenius*-ra van népies eredetű nevünk is: az *örmény*. A szó már legrégebb szótárainkban is megvan; így a Beszt. Szój.-ben ezt találjuk (77. és 76. sz.): *ermyn* — Ermenus, *ermen* orzaga — ermenia. A Schlägli Szój. szerint is (538., 539. sz.) *ermen* — ermenus, *orzaga* — ermenia. Későbbi szótári adataink ezek: Gyöngy. szót. tör.: *örmeenj* orzaagh, *ormeenj* o., *cörmeenj* o. (itt az *ő*, *eő*, *o* = rövid *ö*) | MA³: Armenia — *Örményország*; *örmény* — Armenius, *örményország* — Armenia | PP^{1, 2}: Armenia — *Örményország* (minden kiadásban, úgyszintén a hozzácsatolt Sz. Molnárféle m. l. részben). Újabb szótáraink *örmény* mellett *örmény* alakváltozatot is közölnek; ilyen hosszú *ő*-vel hangzó alakot közölnek MÁRTON JÓZSEF magyar-német szótárának 1800., 1807., 1811., 1816. évi kiadásai (e mellett *Örményország* 1807., 1811. évi kiadás, *Örményország* 1800. évi kiadás); ezt a hosszú *ő*-vel hangzó alakot találjuk CzF.-ban is.

E nyelvtörténeti adatokból az derül ki, hogy az *örmény* és a belőle fejlődött, kétségtelenül erdélyi m. *örmény* a XVII. században történt örmény bevándorlásnál régebbi eleme szökincsünknek. Hogy azonban milyen régi, azt a rendelkezésünkre álló történeti adatokból nem lehet eldönteni. Az adatok felsorolásánál nem szabad hivatkoznunk az *Örményes* helynevekre, a mint azt SZABÓ KÁROLY tette. SZABÓ KÁROLY ugyanis KÉZAI krónikájának ezen helyéhez (l. KÉZAI ed. FLOR. 64. §.): „Intrauerunt quoque temporibus tam ducis Geiche, quam aliorum regum Boemi Poloni Greci Bessi *Armeni*“ ezt a megjegyzést fűzi: „*Örményes*, németül *Armenisch*,* nevű falut Karán-Sebestől délre egypár mérföldre találunk hazánkban. Hogy e falu nevét nem a közelebbi múlt századokban történt örmény betelepedés idejében kapta, bizonyos; mert *Evrmenes* néven több XV-dik századi oklevélben találjuk említve“ (vö. SZABÓ KÉZAI fordítását 93. l.). Nagyon valószínűnek tartom, hogy KÉZAI állítása helyes (lásd Ethnographia I. 197.), azonban e régi örmény bevándorlásnak az *Örményes* nevű helyek nem emlékei. E helynevek a m. *örmény*: *örvény* [(MTsz., NySz., OklSz.), *örménylik*: *örvénylik* (MTsz.)] szóval függnék össze s az OklSz. őket — igen helyesen — az *örmény*: *örvény* szó származékának tünteti fel.

Az *örmény* népnévre tehát legrégebbi adatunk a XIV. századi Besztercezi szój. adata; ezzel azonban nem állítjuk, hogy a szó már régebben is meg ne lett volna nyelvünkben. A tör-

* LIPSZKY Rep. szerint e falunak oláh neve *Arménis*vel *Armönish* (sh = s). A német név csak újabb s az oláhból van németesítve.

téneti adatok valószínűvé teszik, hogy a szó már régebben is meg lehetett nyelvünkben; mi meg a nyelvészet segítségével a következő sorokban azt akarjuk bebizonyítani, hogy a szó a honfoglalás ideje táján, esetleg előtte került nyelvünkbe. De hát mi a m. *örmény* szó eredete?

Kétségtelen dolog, hogy a mi *örmény* szavunk a következő szavakkal egy tőből fakadt: gör. Ἰρμενίος (ó — és mellékn., Ἰρμενία, Ἰρμενίη), perzsa *Armina*, *Arminiya* (l. Ethnographia XI. 373.) *Armaniya* (KRETSCHMER, Einleitung 210.), lat. *Armenia*, *Arminia*, *Armoenia* (Thes. l. Lat.), *Armenus* (BARTAL, Magy.-o.-l. szót.), *ärménius*, régibb ném. *armenie*, *ormelein* -land, DIEFENBACH Nov. gloss.), lengy. *ormianin* (CALEPINUS, LINDE), ó-egyh. szláv *raměňnskъ* (armenus, MIKL. Lex. p.), *arměninъ* (MIKL. EtWb.) stb. Hogy ez a név mit jelent, milyen eredetű, nem lehet tudni (vö. KRETSCHMER, Einleitung 209., 210. l.). A tény csak az, hogy az itt felsorolt nevekkel az idegen nemzetek jelölik az örményeket, ők maguk saját nyelvükön magukat *hajkh*-oknak (latin betűs írásban írva *haykh*-nak, *haikh*-nak, l. Pallas Lex., KLEINPAUL R.: Menschen- und Völkernamen, Leipzig 1885. 285. lapon) hívják. Épp ezért a m. *örmény* sem származhatik magából az örmény nyelvből, hanem valamely más nyelvből. Az a kérdés, képesek vagyunk-e pontosan megjelölni azt a nyelvet, a melyből mi a mi *örmény* szavunkat kaptuk.

Nyilvánvaló, hogy a m. szó olyan nyelvből, a hol *arm-* az első szótag, meg nem magyarázható; idegen nyelvi szókezdő *arm-* vagy *ar* + mássalhangzó kapcsolat *a*-ja a magyarban változatlan marad, vö. *armális*, *armárium* ~ *almárium*, *armádia*, továbbá *arkangyal*, *árticsóka* stb. Nekiünk tehát olyan nyelvből kell kiindulnunk, a hol *ar-* helyett *er-*, *ir-*, szóval magashangú szókezdetet találunk. E tekintetben a következő lehetőségek vannak:

a) Elméletileg nem volna nehéz az *örmény*-t olasz jövevénynek magyarázni. Az olaszban *armeno* (hangsúly az *e*-n) „örmény“; minthogy pedig az olaszban és nyelvjárásaiban hangsúlyos szótag előtti *ar*-ból *er-* is szokott válni (vö. MUSSAFIA, bécsi Sitzungsberichte LIX. 6: *parente* = *perente*, *Margherita*, *Caterina*, *lazzaréto*; WIESE, Altital. Elementarbuch 35. l.: *smeraldo*; hangsúlyos *ar* = *er-re*, vö. SAVJ-LOPEZ-BARTOLI: Altital. Chrest. 178. l. 8. pont), fel lehetne tenni, hogy az olasz *armeno* mellett volt vagy van egy nyelvjárási **ermeno* (vö. még olasz *armellino* és *ermellino*, KÖRTING, Lat. rom. Wb.³). Csak az a baj, hogy ilyen **ermeno* alakot se az olaszból, se pedig a középkori latinságból nem tudunk kimutatni. A magyarországi latin *ermenus*, a melyet a Schlägli és a Beszterczei szójegyzékekből idéztünk, a magyar *örmény* *örmén* alakváltozatából latinositott alak, tehát olyan, mint pl. a Schlägli Szójegyzék *balatinus* — *balaton* (741. szám alatt) szava.

b) A másik lehetőség, hogy a szó török jövevény. A szerb szótárakban azt olvassuk (vö. VUK.³, Horv. Akad. szót., IVEK. Broz),

hogy szerbül az „örmény“ neve *jèrmenin*; bolgár művekben meg azt, hogy *ermenlija* = örmény, *ermenka* = örmény asszony (DUVERNOIS; én *erménec*-et is hallottam Bulgáriában, férfirá mondva). A bolgár *ermenlija* szó *-li* képzője rögtön elárulja (a szótárak különben meg is jegyzik), hogy a szerb-bolgár szavak oszmanli-jövevények, tehát jóval későbbiek, mint pl. a magyar szókincs *örmény* szava. A törökben ugyanis *ermenî* = örmény. RADLOFF szótára szerint az oszmanliban és a krimi tatárban *ärmänî* = örmény (I. 802.), VÁMBÉRY *ermeniy*-t ír (olv. *ermenî* Deutsch. türk. Wb.), BIANCHI *ermenî*-t, BARBIER DE MEYNARD *èrmenî*-t. LINDE lengyel szótára szerint (*ormian* szónál) arabban is, perzsában is az *ermenî* alak járja. Hogy a törökségben ez az alak hogyan keletkezett, azt nem tudom. A m. szó megfejtésében figyelembe kívánom azonban venni, hogy némely török nyelvek *ä* (nyílt *e*, tehát *ε*) kezdetű szavai más török nyelvekben *e*-vel (zárt *e*) vagy *i*-vel kezdődő alakban vannak meg; ilyen szavak pl. *ärmäk* ~ *ermäk* ~ *irmäk* (I. RADLOFF szót. I. 801., 1471.), *äki* ~ *eki* ~ *iki* (u. o. I. 678.), *äzik* ~ *esik*, *ezik* ~ *işik* (u. o. I. 915.), *ärk* ~ *erik* ~ *irek* (vö. GOMBOCZ, Honfoglaláselőtti tör. jöv. 41. *erö* szó) stb. Az a nézetem már most, hogy az *ärmänî* ~ *ermenî* mellett a török nyelvekben van **irmeni* alakváltozat is.

A m. szónak nézetem szerint ez a fejlődése: *ärmén* ~ **örmén* (> *ärmín* ~ **örmín*) > **ärmény* ~ *örmény* s ez utóbbiból *örmény* (hasonló eset, csak hogy közmagy., az *ös* ~ *ös*). Az *ärmén* ~ **örmén* lehet egy tör. *ermenî* átvétele, valószínűbbnek tartom azonban, hogy az *ärmén* ~ **örmén* régiebb magy. alakja **irménv* volt, vagyis hogy egy tör. **irmeni* alak került át nyelvünkbe. Az *-i*-re vö. GOMBOCZ Honf. tör. jöv. 98. l. 31. §. A végeredmény tehát ez: magy. **irmén* > *ärmén* ~ *örmén* (*ärmín* ~ **örmín*) > *ärmény* ~ *örmény* > *örmény* < tör. **irmeni* (esetleg *ermenî*). Az *örmény* szót én ezek alapján olyan török jövevényt szónak tartom, a mely honfoglalás táján, esetleg honfoglalás előtt került nyelvünkbe. Az átadó török nyelv aligha a bolgár-török nyelv volt (vö. az *orosz* szónál).

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.

ARANY-MAGYARÁZATOK.

XXVII.

Keze ügyébe(n). A „Jóka ördögé“-ben Júdit asszony:

„Végre, a mit keze ügyében meglátott,
Veszi a tűzhelyről a tüzes lapátot,
És úgy vágja képen szegény Jókát vele stb.“

Ez a kapcsolat: „keze ügyében“ sokkal közönségesebb, semhogy szükséges volna magyarázgatni. Ki ne tudná, hogy az idézett helyen ezt jelenti: „a mit közel ért“, „a mit leghamarabb“.

fölkaphatott ? A „kézügy“-gyel való szerkezetek azonban oly változatosak, hogy nem árt őket itt koszorúba kötni: akad tán köztük kevésbé ismert is. Íme: „keze ügyében van“, „keze ügyében áll“, „keze ügyébe esik“, „keze ügyébe kerül“, „keze ügyébe jut“, „keze ügyébe akad“, „keze ügyébe vetődik“, „nincs kezem ügyében“, „nincs kezem ügyén“, „nincs kezem ügyére“, „keze ügyére ad“ (= kézre, pl. a lopott jószágot, vagy a „szót“ is = szájára adja, szájába rágja), „keze ügyére kerit (juttat, hoz)“, „elteszi a keze ügyéből“ (= előle, pl. kis gyerekeknek a kést), „kézügybe ejt“ (megkerít, kézre kerit), „kézügybe vagy -re tesz (hajt) = kézhez készit, könnyű helyre tesz, előtesz, „kerüljön csak kézügybe!“ , „kézügy alatt van“ (felügyelet a., használatban, forgandó), „kézügy alá vesz“ (munkába, kéz alá, tanít), „kézügyön van“ (kézen, kéznél, elő van, pl. fűrés, balta, de cseléd is, a ki nem mozdul a házból, nem kell keresni, parancsra vár), „kézügyön tartja“, pl. a mester a gyereket (kordában, köröm közt) stb. Ballaginál: „Nem tudom a hajadat jól lenyírni, mert nem *ül sz kezem ügyében*“. Gyarmatinál: „*kezem ügyében van ez a jószágom*“ (= közel van, jól hozzáférek, könnyen munkálhatom). Erdélyi a „kezem ügyébe esik“-hez ezt jegyzi meg: „*Keze ügyébe esik embernek jobb kezével jobboldali zsebébe nyúlni. Mondatik szellemire is. Péld. igen keze ügyébe esik neki az irodalom története, mert ott van a Ráday-könyvtár*“. Átvitt használja Möriz Zsigmond is: „Ködös, elérhetetlen vágyak opálos láthatára felé bámult s beérte azzal, a mi a *keze ügyébe került*“ (= magától kínálkozott, Nyugat, jún. 16.). Közmondásban is jár: „*Nincs keze ügyében, mint Partinak a hiszekegy*“. Arany bizvást ezzel a szólással élhetett volna a következő helyeken:

„Most, hadaim vévén Trensín alatt szemre,
Látogatást tenni *esik ott kezemre*,
Közel a határszél, egy iramat Prága, stb.“ (TSz. IV. É.)

= esik kezem ügyibe vagy -re. (v. ö. X. É. 65. sz.)

„Tar nekigyürkőzött a gazdai késsel,
Esett neki visszá n szelnie bal kézzel“ (V. É.)

= *nem esett keze ügyibe*.

Mindez érdekes és tanulságos. De nekem más itt a czélom, mely felé ez a szólás csak az indító vagy kiinduló. T. i. Budenz József a Nyelvőr legelső számában (1872) „A magyar szóképzés tárgyalásához“ czimű értekezését így rekeszti be: „Ohajtani való, hogy a fent jelzett nyomozások megtételére vállalkozzanak többen, kiknek a magyar népnyelv jobban *fűlik ügyébe esik*, mint nekünk itt a bár eléggé népes, de kevésbé népnyelves fővárosban“. Evvel azt akarja mondani, hogy *több alkalmuk, módjuk van* a nép beszédét *hallani*, a néppel érintkezni. Világos, hogy Budenz ezt: „*fűlik ügyébe esik*“, a „keze ügyébe esik“ mindennapi szólás analogiájára csinálta. De megjárta bezzeg. Brassai keményen megleckézteti érte, így okoskodván: „A *kéznek van ügye*, mert a *kéz* mindig *ügyes*; mondható tehát *kezem ügyébe esik*; de hogy

a *fülben* vagy az *orrban* micsoda ügyesség van, annak nem ember a megmondhatója. A *fülem ügyében van* szólás tehát szemétre való. A *kezem ügyébe esik* idiomaticum unicum! "Kereken kimondja, hogy „idiomaticum unicumok analogiájára szólamokat gyártani nem szabad“. Engedjük meg, hogy valamely meglévő „egyetlen“ szóról nem szabad új szóásra varrni himet. Hiába! a nagyszámú tények nem törődnek a tilalommal, s azt hirdetik, hogy ha nem volna is szabad, de lehet. Nincs író, a ki egyszer-másszor, ha komolyan, ha tréfából, ne koholt volna efféle újat. Maga a nép is, mely pl. *krisztustalan*-t, sőt *jézustalan*-t mondogat az *istentelen* mintájára. Budenz is *mert*, s hogy jó érzékkel *mert*, tagadhatatlan. Szarvas védelmére is kél neki s a szólásalkotó szabadságnak („A nyelvphilosophia“ cz. vitázó cikkében, Nyr. V.), kimutatván írókból s magából a nyelvből, hogy unicum-szólások hasonlatára újak keletkeznek, s hogy evvel a másnak meg nem adott szabadsággal Brassai maga is él, mikor pl. a *szembeötlő* után *fülbeötlő*-t ír. Így vélekedik a mai Nyelvőr is márcziusi számában, a hol valaki Szemere Györgytől ezt hozza föl: „A gyilkos természetű daklit kivéve, a kin Csurgó (a házörző kuvasz), valahányszor csak *a foga ügyébe került*, sohasem mulasztotta el egy jóízút harapni . . .“, s azt kérdezi, van-e ennek értelme s lehet-e ezt mondani. A szerkesztő izenete ez: „Hogy van értelme, azt nem kell bizonyítgatni. És nagyon jó íróknál is találunk arra példákat, hogy az olyan állandó szólásokat, minő pl. *keze ügyébe kerül*, módosítják s más-más érzékszerv nevével alkalmazzák“. (Emliti aztán Budenz példáját is.)

De ne azt feszegessük, mi szabad, mi nem; lehet-e, a mi nem szabad s szabad-e, a mi lehet. Mondjuk ki nyilván, hogy vádolt, vádló és védők egyértelemmel azt tartják és vallják, hogy a „keze ügyében“ szólás *unicuma a nyelvnek*. Pedig — s ennek megállapítása a czélom — a népnyelv azt tanúsítja, hogy nemcsak a *kéznek* van *ügye*, hanem más testrésznek is. Nevezet szerint:

1. A *szemnek*. Csodálni való, hogy erről se Brassai, se Szarvas nem tud, holott (nem számítva a *szemügyre vesz, szemügyet vesz, kap, vet, tart, vesz* kifejezéseket) ez: *szeme ügyében van*, már Baróti Kisded Szót.-ában olvasható. Onnan vette CzF. s tőle Ballagi. Megvan Simonyinál is („szeme ügyébe akad“). Minap olvastam Szabó Endre „Szanin“-jában: „Minden, a mi a *szeme ügyébe esett*, pontosan világos volt, köröskörül pedig minden sötét“. A nép e szólást „megpillant“, „megsejt“, „megsajdit“ értelemben használja, még pedig ily formákban: „szeme ügyébe esik“, „sz. ü. akad“, „sz. ü. csapódik“, „sz. ü. vágódik“, „sz. ü. villan“, pl. agárnak a nyúl, macskának a röpös veréb, puminak az ürge stb. Megjegyzem mellesleg, hogy ez: „szemügyet vesz“ a népnyelvben ennyit is jelent: „erősödik“, „lábbadoz“ (ember, állat, fa).

Használatos:

2. *Foga ügye*. „Foga ügyibe“ van (kerül, esik); „foga ügyire“ veszi, kapja (veheti, kaphatja), pl. a róka a tyúkot, kutyá-

a macskát. „Ne menj közel hozzá (a lóhoz), mert ha *foga ügyibe kerülsz*, bizony megharap.“ De kis csikóról így: „Mindent meg-rág, a mi a *keze ügyibe akad*“.

Tehát nem Szemere csinálmanya.

3. *Orra ügye*. „Orra ügyibe akad (kerül).“ Rendesen disznóról. „A mi *orra ügyibe akad*, föltúrja (földönti, odább dobja).“

4. *Nyelve ügye*. „Nyelve ügyibe kerül“, „nyelve ügyibe(-re) vesz“. „Jaj annak, a kit a *nyelve ügyire vesz*.“ „A' mindig *nyelve ügyin tart* valakit.“

5. *Lába ügye*. Ügyetlen emberről, rossz lábú, közellátó lóról. „Mindenbe megbotlik, a mi a *lába ügyibe kerül* (akad)“ = lába alá.

6. *Körme ügye*. Többnyire átvittén (mint a „nyelve ügye“ is) „A ki *körme ügyibe akad*, sírhat utána“ (prókátornak, uzso-rásnak).

7. *S...e ügye*. „Vigyétek ki azt a gyereket, mindent össze-rondít, a mi a *s...e ügyibe kerül*.“

Lehetnek ezek is: *szája, füle* stb. *ügye*, de nem hallottam, nem tudom.

Íme, ilyen unikum a „keze ügyibe!“ s ennyit ér a Brassai érve, hogy „csak a kéznek van ügye, mert a *kéz mindig ügyes!*“

LEHR ALBERT.

Az igekötő helye.

VI.

(Második közlemény.)*

Ha tehát kétséges volna előttünk, hogy ebben vagy abban a mondatban az igekötőt vagy pedig helyettesítőjét, mint az ige kiegészítőjét, az állítmányige mögé tegyük-e vagy ne: akkor l. vigyázzunk arra, hogy az a mondat pozitív értelmű-e vagy nem. Ha az, akkor az igekötő vagy az ezt helyettesítő ige-kiegészítő semmiféle nagyhangú nyomatékszó kedvéért nem ugrik az állítmányige mögé. Pl. *Megbűnhödté már a nép a multat s jövődöt*. = *E nép már nagyon* (borzasztóan, rettentően, nagyon sokszor, számtalanszor, ezerszer, Isten tudja hányszor...) *megbűnhődött*. — Ha pedig a mondat nem pozitív értelmű, akkor az igekötő az állítmányige mögé ugrik. Pl. *Nem ver meg engem az isten*. — *Csak azt mondd meg, hogy szerrettél*. — *Eppen ő magyarázta félre*. — 2. Ne feledjük, hogy a korlátozó mondat ismertető jele a *csak*, a kikerekítőé az *éppen* vagy a „világosan megmondva“. A melyik névszó elé ezek egyike soha oda nem illik, az az igekötőt soha sem vetheti az állítmányige mögé. (N. B. az igekötővel támogatott ígéről van szó, nem magáról az igekötőről, mint külön határozóról!)

* Vö. Magyar Nyelv V: 249.

Álljanak itt vázlatul s magnak a következő példák:

Positiv:

Negativ:

..... *megcsinálta.* *Nem csinálta meg.*

Korlátozó:

Csak . . . ? . . . *csinálta meg.* *Csak* . . . ? . . . *nem csinálta meg.*

Kikerekítő:

(*Világosan megmondva = éppen*) (*Világosan megmondva = éppen*)
 . . . ? . . . *csinálta meg.* . . . ? . . . *nem csinálta meg.*

A mondat akár kijelentő, akár föltételes, akár fölszólitó, igekötője a szerint helyezkedik el, a mint a mondat értelme positiv vagy nem az. Pl. *Megírom.* — *Megírnám, ha . . .* — *Azért fogtam tollat, hogy megírjam.* — A mondat positiv természetében van a magyarázata annak is, hogy az erős óhaj-tást, akarást, felszólitást kifejező positiv mondatokban is elül áll az igekötő; mert azokat is úgy fogjuk fel, hogy az igekötős igejelezte cselekvés érvényesülni fog bennük. Pl. *Bár eljönne!* — *Ha eljönne . . .!* — *Azt akarom, hogy eljöjj!* — *Megállj!* — Ellenben az enyhe felszólitásnak, a kérelemnek positiv teljesülését esetleg nem is remélhetjük. Pl. *Kértem, hogy jöjjön el.* — *Jöjjön el, kérem.* — *Kelj föl, Kelj föl édesanyánk!*

A *-ván, -vén* képzős határozói igenév igekötője (vagy helyette az ige kiegészítője) is a szerint helyezkedik el, a mint a mondat positiv értelmű vagy nem az. Pl. *A bajt jókor észre-vevén, hamar elejét vettük.* — *A bajt későn vevén észre, már alig tudunk segíteni.* — *Csak* (vagy: *éppen*) *négy órára érvén oda, a vonatról lekéstünk.*

A *-ni* főnévi igenév igekötője sohasem ugrik az igéje mögé.

VII.

A *még meg* a *már azon szó* elé való, a melyikre vonatkozik. Mert érdekes, hogy voltaképen időhatározók, de a tény kezdetét, tartamát, végét jelezve, mindenféle mondatrész elé oda kerültek nyomatékszónak. Pl. Arany: *Kinek az ég alatt már senkije sincsen, ne féljen! Felfogja ügyét a jó Isten.* (Toldi.) — *Óh, ha még egy olyat énekelni tudnék!* (Toldi Sz). — *Már lecsöndesült a háborúk morajja, már pihen a bajnok.* (U. o.) — *Lásd Bence! A földön már még sem ismernek.* (Toldi E.). — *Még az égre fölnezhethetne* (de másfelé nem nézhet). — *Még a darvak hátravannak.* (A rab golya.) — *Még áll, még erős a nagy királyok vára, Még tisztelve néz rá élő unokátok.* (A rodstói temető.) — *Ezt a történetet még gyermekkoromban Egy öreg ősz ember beszélgette nekem.* (Az első lopás) stb. — Ezt azért kell számon tartanunk, hogy positiv értelmű mondatban a *már*-ral vagy *még*-gel nyomósított nagyképű nyomatékszó miatt az igekötőt hátra ne ves-

sük. Pl. hibás ez a szórend: *Ezt már tavál írta meg*, azt akarván mondani, hogy „*már tavál megírta*“. Mert az előbbi mondatban a *tavál* időhatározót kikerekítőleg vagy korlátozólag hangsúlyozván, a mondatnak az lesz az értelme, hogy pl. *Első regényét már 10 éve megírta, de ezt már csak tavál írta meg; mert pl. folyton betegeskedett.* — Mivel pedig a *még* meg a *már* a mi 4 mondatkategóriánk mindegyikében előfordulhat, nagyon fontos, hogy a mondat pozitív vagy nem pozitív értelmét szemünk előtt tartsuk. Így cselekedvén, a kérdő mondatokban való elhelyezkedésük is világos lesz előttünk. A tünődő kérdésben, a mely az értesítő mondatnak csak kérdőhangon való ismétlése, a helyükön maradnak. Pl. *Már tegnap elvégezte.* — *Már tegnap elvégezte?* — *Már tegnap elvégezte volna?* — *Még tegnap nem végezte el.* — *Még tegnap nem végezte el?* — *Még tegnap nem végezte volna el?* — De ha a pozitív állítmányige érvényesülése a kérdés tárgya, akkor mindig az kezdi a mondatot megtoldva az *-e?* kérdőszócskával. Pl. *Megtanultad-e már?* — *Tudsz-e még magyarul?*

Mennyit vesz a kifejezés az erejéből, sokszor a világosságából is, ha nemcsak a *még*-et, *már*-t, hanem akármelyik határozót nem a helyére teszszük. Ime pl. Csokonainak és Petőfinék egy-egy helye:

Mert ez a két határ a nagy epochában,
Mikor már s mikor még tűz van a dámákban. (Dorottya.)

Oly fiatal leány, olyan szép rózsaszál!
S már is és mégis az ördöggel czimborál. (Bolond Istók.)

Hová lenne ennek a logikus költészetnek a szépsége, ha az egyes szólamok tényezői nem a maguk helyén állanának. Hát, ha kötött beszédben meg lehet a logikus rendet tartani, hogy ne lehetne rá a kötetlen beszédben vigyázni?

VIII.

Az „*is*“ mindig azon szó után áll, a melyekre vonatkozik. Pl. *Pista is ír.* — *P. rossz is, hanyag is.* — *Pistát is szeretik.* — *Pistától is kaptam levelet.* — *P. a feladatját jól meg is tanulta, szépen le is írta.* — *Ezt a könyvet P. vitte el is, P. hozta haza is.* Vagy: *El is P. vitte, haza is P. hozta.* — *Sír is, nevet is.*

Fontos az *is* helyét megvigyáznunk a „*ha*“ vonatkozó szóval kezdődő pozitív mellékmondatban a *következményes* meg az *ellentétes* főmondat előtt. Pl. *Ha jól meg is tanulja, ha jól be is gyakorolja, akkor jól el is mondja.* — De: *Toldi Estéjét, ha a telked kinyögöd is belé (mégis elkészítsd!).* (Petőfi levele Aranyhoz.)

Hogy mennyire fontos, vajjon a mondat pozitív értelmü-e vagy nem, annak a megvilágítására álljanak itt összehasonlításul a következő példák: „*A kis bojtár fát is vitt be, tüzet is*

rakott, **vizet is** tett föl; mikor a víz forrni kezdett, **sót, paprikát is** tett bele, **hagymát is** aprított bele...“ Ezek kikerekített mondatok voltak. — „N. N. már **könyvet is** adott ki. — **Mit? Már különb könyvet is** adott ki. — **De már rosszabbat is** adott ki. — **Mert a kiadója még gyengébbet is kiad.** — **De ilyen gyenge munkát kiadni!** — **Még olyanabbat is kiad, csak jól megfizessék.**“ — Vagy: „Ez valóságos orv-gazda: a mult vásáron még **lopott jószágot is** adott el. — **Miért ne? ha lopott jószágot is megvesz.**“ Ezek meg pozitívek és kikerekítők vegyest.

Hogy az igekötő elhelyezésében csakugyan nem az erős hangsúlyozás dönt, hanem a mondat értelme, annak megvilágítására ime szembeállítva két olyan *is-es* mondat, melyekben a hangsúly mindig ugyanazon szólamra esik, pedig az egyikben az igekötő az igéje mögé ugrik (mert a mondat kikerekítő s így benne a kikerekítő szó a fő, az igekötős ige pedig másikkal helyettesíthető is), a másikban meg az igekötő az igéje előtt áll (mert a mondat pozitív természetű s így benne az igekötővel támogatott ige a fő). Ime:

„A hálót kihúzták, hát — — még **fogas is** került (jutott, tévedt) bele (közibe, hozzá)“. — És: „**Fogas is** belekerül annyiba, mint a valamire való tengeri hal.“ — Vagy: „A hálót kihúzzák, hát **mellény is** került (bújt, hullott, csúszott) ki belőle“. — És: „... A posztó nagyon széles; a milyen hosszú, még **mellény is** kikerül belőle (nemcsak a nadrág)“. — Vagy: „Szegény ember! Nagyon meg lehet szorulva: már **vetőmagot is** adott el“. És: „Szegény ember nagyon meg lehet szorulva: még egy mérő **vetőmagot is** eladott“.

A *-szor, -szer, -ször* képzős határozott számnevek mellett, mint pozitív nyomatékszók mellett, az *is* hol ki van téve, hol meg lappang. Pl. **Háromszor is beizentem, hej! de nem jött ki.** — **Háromszor beizentem, de mégsem jött ki.** — **Szememben a könny százszor (is) megered.** (Vörösmarty.)

IX.

Azt mondhatnám, sír az emberben a lélek, mikor azt a mi logikus szórendünket a hangsúly miatt úgy összekuszálják s a változatosság ürügye alatt úgy eltorzítják. Ez az eltorulás tapasztalható nemcsak olyanoknak a stílusában, a kik még nem jól tudnak magyarul, hanem olyanokéban is, a kik jól tudtak s a kik jól tudnának magyarul, de a kik az új-magyar szó árja által elhagyták magukat ragadtatni. Az előbbieket is, az utóbbiakat is egyik-másik költői szabadság vagy szeszély vezette félre, aztán a sok magyartalan szóbeszéddel egymást rontották.

Ime pl. Tóth K. egyik-másik helye:

*Falu végén egy dombtető, Rajta nyugszik a temető;
Keresztekkel telistele; Sokat temettek már bele.*

(*Már sokat beletemettek!*)

Sok lány kijár a falubul, S a kedves sirján leborul...

(A huszár sirja.)

Bírák, hadi bírák, jól megfontoljátok! ...
Vigyázz, hóhér mester, jól vágd le a fejét! (levagd!)
 (Az apa.)

Megnézem, mit csinál — szólt a zsémbes öreg —
S ment kedves fiával vendégét nézni meg (megnézni!).
 (Kinizsi Pál.)

A szerelem gyertya vagy mécs, Lobog, lobog, de hát végre
Szívben minél jobban ége, Annál hamarabb lesz vége (vége lesz!)
Honszerelem fényes csillag! Mennél jobban lement a nap,
Annál inkább ég szívünkben S mindörökre velünk marad.
 (A mi örökké tart.)

Lássuk csak, mit mond az Arany—Gyulai Népköltési Gyűjtemény hangsúlyozása és szörendje.

I. köt. Bár csak *előbb fölébredtem* volna! (6. l.) — Ha én király lehetnék, *mindennap háromszor* hájas piritóst ennék. (23.) — Rongyosan nem kétem (nem volt keuletem, nem keltem el), *Czifrán se is kéjek.* (157.) — Onnan elindula császár szép leánya, *Felmene nagy gyorsan* a maga házába. (158.) — Ki a zöld farsangban *hétszer megkérettet*, az... (165.) — Mikor megyen vala udvar közepéig, Fátyolkeszkenője *elhasada végig.* (177.) — Búsán bűgő bús gerlicze *Elrepüle messze földre.* (179.) — Bárcsak *hajnal lenne, meg se is virradna!* S a mi szerelmünknek *vége ne szakadna!* (185.) — Belegrád, Belegrád, átkozott Belegrád! De *sok édes anyát megszomorítottál!* De *sok édes anya átkot mondott* terád! (191.) — Ha kéd megvót, *én is csak megleszek;* Bárki mit mond, *én az övé leszek.* (199.) — *Kiüzeni a gulyásnak előre,* Tertijje le a subáját a gyöprő. (203.) — *Kidült a fa mandulástul.* (248.) — Nincsen feleségem, de majd lesz; *Hazahozom télen, ha hó lesz;* Veszek neki csizmát, ha jó lesz; *Megcsókolom százszor,* ha szép lesz. (251.) — Pedig a te kerted alatt De *sokszor* rám virradt a nap! Apró fürtű gubád alatt De *sokszor megcsókoltalak!* (253.) — Én istenem! Minek is születtem? Nyomorúság az egész életem. Szeretek és boldogtalan vagyok. Ezzel is *csak még szegényebb vagyok.* (256.) — Van szeretöm tizenhárom; Ha *tíz elhagy,* marad három; *Kettő elhagy,* azt se' bánom; *Egy elhagy,* holtig sajnálom. (257.) — Így jár, a ki szépet szeret; Felejténem, de nem lehet. Ézután olyat szeretek, Kit *könnyen elfelejthetek.* (277.) — Prága alatt van egy szép új temető; *Engem* temessenek abba *tegelő'.* (284.) — *Reggel korán megütötték* a dobot, *Kiadták* a kemény parancsolatot. (295.) — Kis szekeres, nagy szekeres, *Mindig a torkára keres;* Mig a szekere odajár, *Száz forintnak végire jár.* (313.) — *Messze eljár* hegyen, völgyön és sikon; Hej! De *mégis* azt csevegi; jobb otthon. (333.) — Másnap mindnyájan *igen jókor felköték.* (366.) — Erre a királyfi *még jobban megjíjed.* (369.) — *Éppen egyezer esztendeig maradt* ebb' a fényes kastélyba' (a királyfi); de az *oly hamar eltűnt,* mint azelőtt egy félesztendő. (370.) — *Szivesen szolgálatomba fogadlak* (= megfogadlak). (380.)

II. kötet. A szegedi városháza de sárga! De *sok legénnyt besoroznak* hiába! (42.) — De jó anyám nekem kend! De jó vizet hozott kend! Mászor is elmenjen kend! *Tovább odajárjon* kend! (44.) — Selyem kötő, selyem kendő! Hej! *Lángot vet az mind a kettő.* (51.) — Zavaros a Tisza, nem akar higgadni; Bogár Imre *még az éjjel által akar menni.* (53.) — Rőffel mérk a gyócsot; Adjál babám egy csókot! Tudod, rózsám, nem esik hiába: *Elveszlek nem sokára.* (74.) — Bárcsak én *még egyszer babámé lehetnék!* (75.) — A mezei kis pacsirta *Mind a két szemét kisírta.* (109.) — Olyan szeretöm van nékem, *Hazátg elkiésér* engem. (122.) — Elhagyott a galambom... Ha ő engem *elhagyott öt hétre,* En meg ötlet *elhagyom örökre.* (126.) — Ne haragudj, rózsám, azért, Hogy szám *gyakran szép szádkhoz ért;* Mert, a kik egymást szeretik, Azok közt *gyakran megcsik.* (138.) — Szép a szép ló, ha *szépen fölnyergelik;* Szép

a rózsám, ha *szépen felöltözik*. (151.) — *Korán reggel jókor föl kell öltözni*, A templomba esküvőre kell menni. (162.) — A szegedi kaszárnyába *Sok regruta be van zárva*. (178.)

III. kötet. *Hamar megjártam-e?* Tizenkét szép legény! *Jó hamar megjártad*, híres Biró Máté! (49.) — Ott a falu felső végén Lakik az ő violája; *Leghamarabb ott találja* (meg kend Váradit) vagy: *Ott leghamarább megtalálja*. (96.) — Anyám, anyám, édes anyám!... Rengő bölcsőm mellett *gyakran megvirradtál*. (35.) — Látod, beteg vagyok; *Könnyen meghalhatok*. (56.) — Mintsem kiküldeném kis vágás kenyerem', Legrosszabb ebemnek *inkább odavetem*. (59.) — *Eltemették nagy fényesen* a király leányát. (62.) — *Sok anyának szívét bánatba meríték*, Kínnal nevelt fiát katonának vitték. (76.) — Édes anyám, édes anyám! Sirass engem! elvesztem már; Hogy szót nem fogadtam egyszer. *Megbántam már ezeregyszer*. (102.) — Ha én páva volnék, *Jó reggel fölkelnék*. (171.) — De szeretnék patkós csizmát viselni, Ha a kovács *jól meg tudná vasalni*. — Ha te igazán szeretnél, *Sűrűbben megkeresnél*. — Kicsiny az én galambom, *Könnyen megcsókolhatom*. — Ha még egyszer Ludvig-baka lehetnék; A lányok közt *jobban széjjelnezhetnék*. — *Ínkább azt ígérem*, Hogy én a rózsámmal *Holtomig* beérem.

Vigyázzuk csak meg a még meg nem tévesztett tősgyökeres magyar stílust; az az igekötőt s az igekiegészítőt így kezeli. De vigyázzuk csak meg a már megtévesztett tősgyökeres magyar stílust is; az is, ha itt-ott a rossz példa után indul is, az ige kiegészítőjét önkéntelenül legtöbbször a tősgyökeres magyar észjárás szerint helyezi el. Abba a műkifejezésbe, hogy a nyelv szerves valami, bele kell nyugodnunk; hiszen a nyelven kinövés, elhalás szammal látható. De, hogy a mi logikusan is szép nyelvünkön minden kinövés magyaros, meg hogy rajta minden elhalás szükségszerű: azt elfogadnunk, abba belenyugodnunk nem szabad. A fattyúhajtásokat nyesegezzük, az elhalásnak indult nemes részeket pedig mentjük meg! Mert a nyelvet kettő teszi: a *sajátos szók* meg az ő *sajátos logikai* alkalmazásuk. *Ebben* látszik meg, mert *ebben* él a nemzet.

(Székes-Fehérvár.)

MOLNÁR JÁNOS.

Nandorfejevár.

A Magyar Nyelv áprilisi füzetében Melich János a Nandorfejevár nevében előforduló Nandort magyarazza. Szerinte Belgrád latin neve *Alba Graeca*, illetőleg *Alba Bulgariae* volt. Az utóbbit teljesen mellőzve, az előbbire építi fel okoskodását, pedig két ily különböző elnevezésnél önkéntelenül az a kérdés merül fel, melyik a gyakoribb, de főképpen melyik a régebbi. Krónikáink, ha nem *Nandoralba*-t mondanak, *Alba Bulgariae*-nak hívják a mai Belgrádot. Anonymus 39. §., melyet Melich is idéz, de ezenkívül a Bécsi Képes Krón. 56. §. és a Budai Krónika (Podhradczky kiadása, 133. l.) is; Muglen Henrik pedig: Weissenpurg in Pulgrein. (36. §) Tudtommal Bonfini az első, ki *Alba Graeca*-t ír (III. decas. VIII. könyv). De mennyivel későbbi tanú ő Verancsicsal együtt, kire Melich hivatkozik, a króni-

káknál! A krónikák szerint tehát Nandorfejevárv latin neve kivétel nélkül *Alba Bulgariae* volt.

Nézzük középkori nyelvünk másik, sokkal fontosabb emlékét, az okleveleket. IV. Miklós pápa 1254. évi levelében a nandorfejevári püspökségről ezt írja: „terra, quae *Alba Bulgaria* litteraliter nuncupatur“ (Wenzel, Árpádk. Új Okmánytár, V. 4. 1.); de hazai oklevéladótól eredő oklevelekben is találkozunk ez elnevezéssel: 1294 és 1295. „episcopus ecclesiae *Albae Bulgariae*“ (Wenzel X. 141. és 186. l.). *Alba Graeca* okleveleinkben sehol sem fordul elő.

Okleveleink azonban arra is figyelmeztetnek, hogy országszerte mindenütt voltak *Nandor* (*Nandur*) nevű helyek. 1246: a Tiszában *Nandur* halászhely (Fejér Cod. Dipl. IV. 1. 112.); 1268: Komáromban két *Nandur* is van, ma *Landor* nevű puszták (Csánki, Magyarország. Tört. Földrajza III. 508. 1.); 1357: Erdélyben *Nandurlaka* (Zimmermanu—Werner Urkundenb. I. 139. és 141. l.); 1400: Pest-megyében *Nandorföld*. 1434: *Nandor* (Csánki i. m. I. 32.); 1413: Somogyban *Nandor*, ma *Landordpuszta* (Csánki i. m. II. 631.); 1415: Csongrádban *Nandortho* (Fejér X. 5. 609); 1417: Szerémben *Nandor* (Csánki i. m. II. 250.). Kétségtelen, hogy a ki a *Nandor* szó jelentését akarja magyarázni, nem szorítkozhatik pusztán Nandorfejevárv magyarázására. Ha elfogadják Melich magyarázatát, mely szerint *Nandorfejevárv* = Görögfejevárv, akkor az említettek *Görögföld*, *Göröglaka*, *Görögtó* stb. volnának. Egy-két *Görög* nevű helyünk van: 1399: *Geregegyház* (Csánki i. m. II. 475.); 1398: Valkó megyében, tehát *Nandorfejevárv* szomszédságában *Geregmez* s nem *Nandormez* (Csánki i. m. II. 311. l.), de még ezek is, legalább az első, feltétlenül vallási különbséget jelölhetnek. Görög eredetű lakosságról, görög telepekről azonban nincs tudomásunk s nem lehetséges, hogy a nagy magyar Alföldön avagy éppen Erdélyben a Küküllő mentén valaha görögök laktak volna. Tehát sem a krónikák, sem az oklevelek alapján a *Nandor*-t a *görög*-gel kapcsolatba nem hozhatjuk.

Mit jelent hát a *Nandor*? Melich ötlete kitünő, mikor népnévnek tartja, de szerintem jelentése nem ‚görög‘, hanem ‚bolgár‘. Bolgár eredetű lakosai Magyarországnak a középkorban kétségkívül voltak, mint róluk Kézai II. k. 2. § és a többi krónikák a honfoglalás eseményeinek elbeszélésében megemlékeznek, de különösen sokat foglalkozik velük Anonymus (11. §.), ki, mint tudjuk, az ő korában az országban lakó valamennyi népnek juttat egy-egy részt a honfoglalás-kori Magyarország területéből. A mint a magyarokkal érintkező többi pusztai népnek, besenyőnek, kúnnak, országszerte voltak telepeik, úgy bolgártelepeknek is kellett lenniök. Már pedig *Bolgár*, *Bolgári*, *Bolgárd* (Olaszi, Németi, Besnyőd) nevű helyeink nincsenek, de vannak mindenfelé *Nandor*, *Nandord* nevűek. Ha meggondoljuk még, hogy krónikáink és okleveleink az *Alba Bulgariae* és *Albanandor* (*Nandoralba*) neveket oly sűrűn váltakozva használják, úgy feltevésünk, hogy *Nandorfejevárv* = *Bolgárfejevárv*, Melichénél sokkal valószínűbbnek látszik.

Ezen magyarázatnak Gardēzi adata sem mond ellen, ha ugyan fel lehet egyáltalán használni egy oly különböző módon olvasható szót. De tegyük fel, hogy a magyarok *nandurnak* nevezték a Gaihûn szlávok felőli partján lakó népet. Marquart fordítása szerint Gardēzi ezt mondja e népről: „Leute von den Romäern“, Kuun Géza for-

dítása szerint e nép a „görögök közül való“. Az első szerint inkább azt hihetnők, hogy e nép görög alattvaló volt, de a másik sem bizonyítja azt, hogy görög volt, mert a görögök Kr. u. a X. században, melyből az arab tudósítás származik, már nem oszoltak népekre, törzsekre, a mi fejtegetése végén Melichet is gondolkozóba ejti. Gardēzi szerint „a bolgárok és eszegelek tartománya közt, kik szintén bolgárok, van a magyarok határa“. (A m. Honfoglalás kútfői, 167. l.) Ibn Roszteh szerint pedig „A besenyők és eszegelek bolgárok földje közt fekszik a magyarok első határa“. (ugyanott.) Ez nem zárja ki, hogy a *nandur* (*nender*) nevű nép is bolgár ne legyen. Dsaiháni tudósítása a magyarokról, melyből mind Gardēzi, mind Ibn Roszteh merített, 892—943. évekből származhatik (ugyanott 143. l.) s a legnagyobb valószínűség szerint a magyarok etelközi tartózkodására vonatkozik. Ekkor pedig a bolgárok nagy része már a Duna jobb partján „a szlávok felőli oldalon“ lakott, keresztény volt, legnagyobb részben elszlávosodott s így nagyon különbözött keleten maradt mohamedán fajrokonaitól. A tudatlan arab utazók, kiktől Dsaiháni értesüléseit vette, mit sem tudhattak azok bolgár eredetéről. Végül a magyaroknál „számosabban“ a X. században nem lakhattak görögök a Duna mellett, még kevésbé valamely távolabb keletre eső folyó partján. A keresztény bolgárookra illik még Gardēzi azon adata is, hogy gyengébbek a magyaroknál, mint azt a Simon szárral 893-ban viselt háború megmutatta. (A m. Honfoglalás kútfői 125. l.)

Noha az arab utazók zavaros tudósításain alapuló s azóta még felismerhetetlenebbé vált népnévre nem akarok hivatkozni, az előbbieik alapján véleményem az, hogy *Nandorfejérvár* tulajdonképp Bolgárfejérvárt jelent, s hogy a felsorolt helynevek jelentése is *Bolgár*, *Bolgártó*, *Bolgárföld*, *Bolgárlaka*, *Bolgárd*.

ECKHART FERENCZ.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

IV.

fényeltet: Magy. Mus. 1:27.: „Azt a' vér-jövendölést vélagóssabban fényeltette“. A fénylik szenvedője, az eredetiben: „heller erleuchtet ward“. (Klopstock: Das Anschauen Gottes.)

fercseg: Idyll. 238.: „böven töltik a' fertsegő vizet a' fák böltozati alól“. Gessnernél „sprudelnd“. Vö. MTsz.

hátrúlsó: Lev. 1:247.: „az elsőbket a' hátrúlsóbbaknál jobbaknak nem állítjuk“. Vö. MTsz.

hemzeg: Magy. Mus. 1:262.: „A' te rettenetes Rómád egy hemzegő hangya-domb“. „Dein schreckendes Rom ist ein höherer Haufen Voll Ameisen“ (Messiás 141.). A nép nyelvből.

káprázolat: Bácsm. 97.: „véle tüntek-el azok a' káprázolatok is, a' mellyek annyira kinzottak“. Tehát használja már Hamlet fordítása előtt is. Itt valószínűleg az egész *-lat* képző egyszerre járult a *káprázik*, *káprozik* (l. NySz.) ígéhez, noha a *kápráz* ige mellett

lehetett a káprázol továbbképzett alak is, mint *ábráz* mellett az *ábrázol*, *szikráz* mellett a *szikrázol*.

kockázat: Idyll. 85.: „Vereslö kockázat nyúlik-le a' hegyről a' mezőkre a' zöld tetejű fenyők körül“. Annyi mint négyszög alakú terület. Az eredetiben: „Ein röthlichtes Gemische zieht von dem Berg sich in's Thal, von immer grünen Tannen und Fichten gefleckt“. Vö. NyÚSz.

komoly: Magy. Mus. 1:100.: „Tsendesség és Setétség! komoly Testvérek! ikrei... az agg Éjnek“. Ugyancsak a Magy. Mus. 1:154: „*komolyan* 's isteni mély elmélkedéssel fordult a' nagy Előához“, jegyzetben: „Igy nevezem én-is az Ernstet. Az Ernst a' Komorhoz közel vét: de minthogy kedvetlenebb a' Komor az Ernstnél az *r* betű keménysége *ly* betűvé változtatott-el“. Lehet, hogy Kazinczy Daykánál olvasta e szót „Penelopének Uliaszhez írott levele“ kéziratában; e költemény ugyancsak a Magy. Mus. 1. kötetében jelent meg és benne ezek a sorok: „A' *komoly Agg*, és a' felénk Szűzetske tsudálja“. A *komor* és *komoly* különben azonos eredetű népies szó (vö. NyÚSz. II.); a *komor* ~ *komol* (Dunántúl így!) az *r* és *l* zöngé-mássalhangzók egymásközi gyakori váltakozásának egyik példája. Ugyanígy lett a *fuvorá*-ból *fuvola* és *fuvolya*, noha itt a *furulya* hatására is gondolhatunk.

köny: Bácsm. 3.: „Egy nagy könny tseppen akkor ki káprázol szemeimből“, u. i. 9.: „Egynehány könnyet láttam már én e' miatt folyni“. Ez a szó természetesen régi, csak az alakja új; a régi nyelvben mindig *könyv*, *könyves*, *könyvezik*, de érdekes, hogy a *könyhullatás*, tehát a *köny* összetétele mindig *könyhullatás* és nem *könyhüllatás*, sőt Pázmánynál *könyhüllató* is van; éppígy a *könyhullás* is csak *ny*-nyel a régiségben. Talán a *h*-hang hatása alatt esett ki a *v*, vö. *révhely*, *révhajó* a NySz.-ban. Tény, hogy még Bárótzinál is mindig *v*-vel találtam e szót, Kazinczynál azonban már mindig e nélkül. Azt hiszem, hogy éppen Kazinczyra is vonatkozik Sándor Istvánnak 1796-ban (Sokf. 4:120) a *könny* alak ellen tett kifogása, l. NyÚSz. II.

könnyes: Bácsm. 47.: „könnyes szemmel veri a' setét szobában a' fortépiánót“. A régi nyelvben mindig *könyves*.

könyvez: Idyll. 47.: „könnyező szemmel... így szóllasz“. A régi nyelvben mindig csak *könyvez*. A Történelmi Tárból a NySz.-ban idézett *könnyel*: 'lacrimo' alak kétes s vagy *könyvel* vagy *könyvez* helyett áll.

leplez l. alább *béleplez* alatt.

mezeiség: Idyll. bev. 5.: „Az erköltsök' és indúlatok' egy-ügyüése igazabban sehol sintsen találva, 's a' Mezeiség, és a' mesterséget nem esmerő Természet“. A „das Ländliche“ szó fordítása.

mily: Bácsm. 33.: „eggy olyan levelet zárt mellé, egy olyan levelet, a' millyet az Atyám' Testvéreinek illik írni“. A *milyen*-ből az *ilyen* > *ily* analogiájára rövidült. Vö. Nyr. 38: 233.

milyetén: Podotz. 13.: „Nézzétek a' híres és csendes szellőket, millyetén gyenge ölekezésekkel köszönnék az erdőnek és a' virágoknak“. Ez a szó is alkalmasint Bárótzitól került hozzá. Erk. mes. 258: „de millyetén léssen az után öröme, midőn... el gazdagodva fog látui“. Valamint a *milyen* eredetibb *melyen* alakból lett, úgy a *milyetén*-nek is megvolt régibb *melyetén* alakja. Mészáros Ignác

Kartigam-jában 1772-ben olvashatjuk (218. l.): „Mellyetén mulatságában minekutánna Bojárdó a' kedvét meg-elégitvén, meg-taendesedet, . . . arra fordúlt artzal“. Egészen bizonyos, hogy ez az alak is *mely* és *olyatén, ílyetén* kombinációja.

nehézske: Hiv. besz. 20.: „A' Katechisálás nehézkébb mint egy tabella' le-írása“. A régi *hosszúka, hosszúkább* mintájára.

nyiszorgás: Idyll. 167.: „Egyszerre hallám-meg az ajtó-rekesz' nyiszorgását“. A *nyikorog* és *nyöszörög* egymásrahatásából.

ömlök: Idyll. 186.: „Szélyem olomva van már-is Sír-köve, s hamva a' posványba ömlött“. Gessnernél: „ist verschüttet“, vö. *zokog, zökög; dobog, döbög*.

panaszlós: Bácsm. 134.: „Te esméretlen Barátom azzal a' panaszlós furulyával“.

pongyolaság: Idyll. bev. 7.: „Meg-tudta adni az éneknek azt a' tetsző pongyolaságot, mellynek a' gyermekkori Pocsis' munkáiban kellett mosolygani“. Gessnernél: „angenehme Nachlässigkeit“. SzD.-nál (1792.) annyi mint 'felöltözetlenség', vö. NyÚSz. Manapság a *pongyola* külön nő ruhafajt is jelent (csináltatott két pongyolát, pongyolában volt stb.), vajjon mióta?

repkény: Idyll. 5.: „nézd a' fel-futó repkény millyen szép zöld hálót font rajta“. 'Epheu' a jelentése. Ugyanitt 15. l. is: „Repkényt és bőrvényt kötök együvé kék virágjaival“. A német eredetiben: „Epheu und das schlanke Ewiggrün“. Kazinczy ezt a szót Benkő József tanácsára használja a hederá poetica magyar nevéül. Még 1784-ben, tehát a mikor Gessner fordítása készült, írja neki kérdezősködéseire Benkő József: „A' mi illeti a Hederá Poeticát készen vagyon annak neve a' Székelyeknél, kik igaz Magyar Nyelvel szoktak születetni. *Repkény-fa* nálunk az ő neve, úgy tetszik az egyéb fákra való fel-folyásától avagy repülésétől . . . Hallottam először, mintegy két esztendővel, Csiki Székelyektől, de nem vettem bé mindjárt, vélvén, hogy tsak valami szegeletbéli szó; azután bé kellett vennem, ki tanúlván, hogy Székely földünkön mindenféle ismeretes nevezet: de mind azáltal nem minden embernél“. Úgy látszik a *repkény* mintájára változtatta aztán Kazinczy a régi *börceng, börcvei-t* (börcvél?) is *börcvény-re*.

sebez l. alább *megsebez*.

selypít: Bácsm. aj. 4.: „Boldog a' ki Bárótzyval, a' selypítő-frantziává váltt Bárótzyval-futni mer!“ A régi nyelvben *selypeg, selypeget*.

sétálló: Bácsm. 187.: „Estve felé a' Sétállóba mentem“. Olyan fajta jelentéssűrűsödés, mint *fogadó, ebédlő, háló*, a régi vendégfogadó, ebédlőház, hálószoba helyett.

szendereg: Magy. Mus. 1:31.; „Szenderegő Zephyrusokat ringattok ti puha öletekben“. Vö. NyÚSz. II.

tévedez: Magy. Mus. 1:31.: „Bátortalanul tévedez tekintetem a' homályos erdőn“. Vö. *révedez* és NyÚSz. II.

tömöttség: Magy. Mus. 1:100: „De egyéb eránt is valóban sajnállani lehet, hogy az a' tömöttség, a' melly az Olvasóval a' Joung gyötrelmeinek nagyságát olly elevenen érezteti . . . a' Pétzéli paraphrasisaiban eredeti tüzet el-vesztette“. Vö. NyÚSz. II.

virágtalan: Idyll. 85.: „búsan ögyeleg e' tordsa a' hervadó virágtalan fűvönn“. Blumenlos. Különös, hogy a régi nyelv a NySz. tanúsága szerint nem ismeri; alig hihető, hogy új.

vonogatós: Idyll. 97.: „ö nem vonogatós, azt tsak meg-adja“. Gessnernél: „sie ist nicht wunderlich“ (!). Kazinczy úgy látszik, még nem ismerte a *vonakodik*, „sich weigern“ igét; ezt bizonyítja a következő szó is:

vonogatózik: Idyll. 209.: „Vonogatózva adta ide terhét“, a német eredetiben „nach vielem Weigern“.

vonogatózás is Bácsm. 106.: „Minden vonogatózás nélkül követtem ötet oda“. A „sich weigern“ jelentésű *vonakodik* azonban már a XVIII. század közepén föltűnik. 1754-ben találtam Szükséges lelki harez cz. munkában (Előlj. b. 4.) ezt a mondatot: „a' vonakodó akaratosságot el-oszlassák“.

vonúl: Idyll. 206.: „a' mint feléje vonúltam, eggy embert látam-meg“. Gessnernél: „schlich ich mich hin“. Vö. NyÚSz. II.

zsúpozat: Idyll. 265.: „oda repülnének majd házam' zsúpozattjáról a' szelid galambok“. Gessnernél: „von beschatteten Dach“.

*

Kazinczy Ferencznek első fordításaiban igen sok új összetétel van; ezek nagy része igekötős összetétel. A *be-, el-, le-, ki-, föl-*, a német *ein-, ab-, aus-, auf-*nak megfelelőleg sok igéhez hozzájárult, a melyek a régi nyelvben vagy egyáltalában igekötő nélkül, vagy más igekötőkkel voltak ismereteseek. Először ezeket tárgyalom.

átvillámlik: Idyll. 243.: „A' habra 's a' puha mohra Arnyékainn ált-villámlottak“. A németben: „durch den Schatten blitzten“. Az *által* igekötő elrövidülése a XVIII. század végén kezdődött. A NySz. Szómutatója említi ugyan egy *átkerekedik* igét, csakhogy az idézett helyen *általkerekedik* van; az ugyanitt Comenius Januájából idézett *át-deszka* alkalmasint sajtóhiba *általdeszka* helyett. Az első kétségtelen adatot erre az elrövidülésre a népnyelvet alaposan felhasználó Kónyinnál olvastam 1779-ben: Hadi román 163. l.: „Sok veszedelmeken kell annak *ált-menni*“. Kazinczy után már mai alakjában is Göből Gáspárnál 1789-ben: „Durand, Az első embernek el-esése“, 127. l.: „Igaz, hogy Fiának paizsa *át-lyukadt*“ és 170. l.: „Ez *át-szúrja* magát; az ugrik a' viznek“. Baróti Szabónál (1792) *át-út, ált-út*. Ez az elrövidülés alkalmasint a népnyelvben ment végbe; rövidebb alak lévén, nyelvújítóink szívesen vették át.

általékez: Idyll. 92.: „a' két rövidet által-ékezi alól és felül a' két hosszabbkhoz“. Gessnernél: „befestigt“. Vö. *ékez* a NyÚSz.-ban.

általfordítgatás: Idyll. aj. 1.: „Midön . . . által-fordítgatásokhoz fogtam, éppen nem volt szándékom, hogy őket ki-eresszem kezem közzül“. Kazinczy itt bizonyosan az „übersetzung“-ra gondolt. A régi nyelvben csak *fordít, megfordít* van ebben a jelentésben. Vö. *lefordít* alább.

általhevül: Bácsm. 96.: „egészen által-hevül tölle hideg kezem“. A „durchwärmen, erwärmen“ lehet eredetije.

béáraszt: Idyll. 181.: „A' fedhetetlenség' édes érzése bé-árasztotta szívét“, Gessnernél: „strömte ganz durch sie hin“. *Kiáraszt* Csúzynál, l. NySz.

bébokrosodik: Idyll. 238.: „böven töltik a' vizet . . . a' bé-bokrosodott halmokról“.

békalandoz: Bácsm. 79.: „Kesergő Sonetjeivel kalandozom-bé a' mezőket és a' tserét“. A régi nyelvben a *kalandoz* igéhez nem járult igekötő.

béleplez: Magy. Mus. 1:23—25.: „Bé nem leplezve éjbe, Egy nappalnak világábann... Néz ő, úgy tartjuk, századok óta már“. Klopstocknál „Uneingehüllt durch Nacht“. Az alapszó is itt először.

békoszorúz: Magy. Mus. 1:36: „a' rósával bé-koszorúzott poharak mellett vígadozva énekeltem azokat az énekeket“.

bésugároz: Magy. Mus. 1:25.: „majd bé-sugározva Látod az Atya fényességét“. A *sugároz* ige gyorsan lett általános; törvényes származat lévén, már a XVIII. század végén egész családot hajtott, vö. NyÚSz. II.

bévezetés: Idyll. bev. 1.: „Bé vezetés“. A régi *előljáró beszéd*, *előbeszéd* helyett a német „*einleitung*“ fordításaképen itt jelenik meg először.

elbogyaz: Idyll. 37.: „el-bogyaztad a' fejemet“. „Du hast mein Haar zerzaust.“ *Bogyaz* sincs a régi nyelvben.

elborzad: Bácsm. 148.: „Én el-borzadtam“. Csak *meg-* és *fölborzad* van a régi nyelvben.

elcsillámlik: Idyll. 156.: „túl rajta a' tenger tsillámlott-el szemünk előtt“, Gessnernél „weiter hinaus flimmerte“. A régi nyelvben nem járult igekötő a *csillámlik* igéhez.

elcsömörlik: Bácsm. 215.: „el-tsömöröm a' Világtól“. Régen csak *megcsömörlik*.

elcsméllkedik: Bácsm. 216.: „ez a' szív egészen el-szokott elmélnkedni, 's-arra tanít“. Bizonyára az *elgondolkodik* volt Kazinczy eszében, mikor ezt az összetételt megalkotta.

elfogódik: Bácsm. 237.: „egyszerre fogódik-el a' szív“. A NyÚSz. II.-ben is ugyanebből az évből.

elfojtódik: Idyll. 62.: „El-fojtódott melje, 's dobogva fohász-kodott“. Gessnernél: „ihre Brust bebte von Schluchzen“. A NySz.-ban csak *megfojtódik*.

elheví: Bácsm. Aj. 3.: „Meg-lehet hogy én Mármontelnek *el-hevítése* nélkül nem nyúltam volna tollhoz“. *El hévül* Káldinál a régi nyelvben.

elképzel: Podotz. 35.: „el képzelt boldogságáért, az igaz Isten ellen... merészel fel-kelni“. Bácsm. 21.: „élő szerelmed' el-képzése ismét fel-vidítja el-szomorodott elmémet“.

ellágyít: Idyll. 43.: „talám ugyan el-lágyította valamelly Lyánka a' szíved“. A NySz.-ban csak *meglágyít*.

ellohad: Magy. Mus. 1:262.: „dagályos nagyságok mint lohad-el egészen!“ Klopstocknál: „wie fliegt ihr Wesen verstäubt in die Luft aus“. (Mus. 141.) A NySz. csak *lelohad*, *meglohad* igét ismer.

elpirít: Idyll. 238.: „a' fel-szökött Lyánkát tsintalanul el-pirították“. Gessnernél: „schamroth machen“. Régen csak *megpirít*, de vö. *elpirül*.

elsiklik: Bácsm. 251.: „Mantzi már nem az a mindenem el-sikló Leány“. Valószínűleg a nép nyelvéből; vö. *sikló* a NyÚSz.-ban.

eltüzesedik: Bácsm. 110.: „El-tüzesedett ajaki tsókolva szorultak ajakimhoz“, u. i. 138—139. is: „Eltüzesedett indulatimnak gyötresé alatt magoltt soraim fessék-le | néked mit szenvedtem“. *Eltüzesést* u. i. 56.: „mind ez, még jobban el-tüzesítette már azon kívül is meg-hevesedett érzékenységet“. A NySz. a *tüzesedik* alapszót sem ismeri, noha Cal.-nál MA.-nél és PP.-nál a *tüzesedik*, *meztüzesedik* (*incandescio, *ignesco) megvan.

előkiált: Bácsm. 144.: „embereket kiáltott-elő“. Valószínűleg a „*hervorrufen*“ fordítása.

előküld: Magy. Mus. 156.: „A' leg-távolyabb, leg-mélyebb fenekeiből az éjjeli Sirnak lassú kinokat küldött-elő“. A Messiásban (27.): „Saudt' er langsame Plagen hervor“, tehát a *hervorsenden* magyarítása.

előszalad: Bácsm. 226.: „Az öreg Gróff elő-szaladt“. Ez a szó is német eredetire, a „*hervorlaufen*“ igére mutat.

előszáll: Magy. Mus. 151.: „Mind el-múlnak a' Világok' gomolyai, s elő-szállanak ismét porokból“. A németben: „Es werden die Welten Alle vergehn und neu aus ihrem Staube sich schwingen“.

előremered: Idyll. 103.: „egyik lába mint meredt-előre“. Gessnernél: „Emporstrecken“. *Kimered, fölmered* a régi nyelvben.

felbátorít: Bácsm. 54.: „Elsőségemnek érzése fel-bátorított“; u. i. 86. is: „Azt nézni... hogy Théréz milyen szeretetre méltó leereszkedéssel bátorítja-fel a' félénk Lakosokat... ezt nézni... mennyi boldogság“. Csakis *megbátorít* a régiségben. Talán az *aufmuntern* fordítása.

felcsókol: Idyll. 47.: „ö pedig fel-tsókolja szemeimből a' könnyeket“; Bácsm. 24.: „Tsókold-fel ezt a' tseppet!“ A német eredetiben az egyszerű *küssen* van.

felkoszorúz: Idyll. 56.: „Fel-koszorúdom kopasz homlokomat“. Kazinczy Bárótnál olvashatta, mert ennél az Erk. mes. 51. l. már olvasható: „Fel koszoruzlak hát, o ifju Istenem, szölö ágokkal“.

fellebben: Idyll. 236.: „Újra fel-lebbent a' rósa levél a' levegőbe“; az eredetiben *schwamm empor*. Kazinczy szerette az *n* képzős mozzanatos igéket: *cseppen, suhan, reppen* stb. Úgy látszik, hogy e szó a *fellobban* magashangú párja, vö. a *leb* szót a NyÚSz.-ban.

fel-növí: Magy. Mus. 1:363.: „'S a' fel-növítek ismét Újjabbakat tenyésznek“. A *fel-növekedik* helyett az *ifjul' vénül* analogiájára.

felötlődik: Bácsm. 58—59.: „Ezer | még ezer gondolatok ötlődtek-fel egyszerre elmémbe“. *Felötlík* sincs a régi nyelvben.

feltép: Magy. Mus.: „Oh most ujobban feltépi ez lelkemnek sebeit“. Klopstocknál: „Ach, nun reisst sie von Neuem mir auf, die Wund in der Seele!“

felvidít: Bácsm. 21.: „élő szerelmed' el-képzése ismét felvidítja elszomorodott elmémet“. A NySz. tanúsága szerint a *vidít* igéhez nem járult régen igekötő; a *felvidul* mintájára. *Felvidámtt*: Idyll. 21.: „Tudom azt, hogy az ének fel-vidámtja kedvetlen óráinkat“. Régen csak *megvidámul*-t mondtak; vö. *aufmuntern*.

felvilágosít: Hiv. besz. 23.: „Világosítottak-fel a' Helységek' Elöljáróit“. A német szövegben: „klären... sie... auf“.

kibukik: Magy. Mus. 1:149.: „Ellenben meg-tompúlva, 's egyedül a' kétségbe-esés eránt érzékenyül... buktak-ki uralkodó székek-ből a' mélységben a' pokol' lelkei“. Klopstocknál: „entstürzt in den Abgrund ihren Thronen die Geister der Hölle“ (Mess. 10.). A népnyelvből. A régi nyelvben csak *elbukik*: „untertauchen“ van.

kifonakodik: Lev. 1:519.: „Közülök egy kigyó fonakodik-ki“. Az alapige sincs meg a régi nyelvben.

kihallgat: Idyll. 25.: „Ki hallgattalak, monda, 's egy igen édes tsókot nyomott ajakomra“; u. i. 224.: „ki-hallgatom mit szólnak“; Bácsm. 28.: „En békével hallgattam-ki“.

kimentekezik: Bácsm. 155.: „ha valóban ki-mentekezhettem volna is máskor, most szóllani sem tudtam“. A. m. „kimenti magát“. Vö. NyÚsz. II.

kipiperéz: Idyll. bev. 7.: „A' ki-nyirbáltt, kipiperézett elmésség még nem kapott újsági-kedvességre“. Gessnernél: „Der zugespitzte Wiz war noch nicht in der Mode“. Vö. *piperéz* a NyÚsz. II.-ben.

körüllebog: Bácsm. 44.: „Az a' szellő a' mely körül lebegte ötet . . . el-hatott szíveimre“. Az eredetiben „*umschweben*“.

lefénylik: Bácsm. 232.: „Tellyesen fénylett-le a' Hold a' tiszta Egről“. Az eredetiben: „*herabglänzen*“.

lefordít: Lev. 1:180.: „En ezt le-fordítottam 's Magyarra tettem“. Csak *abwerfen* jelentésben a régi nyelvben; az *übersetzen* jelentéssel, úgy látszik, Kazinczy ruházta föl. Előbb csak: *magyarra fordítani, magyarba általtenni* vagy egyszerűen *fordítani*.

megbukik: Bácsm. 160.: „Illyen szempillantást adott... nékem próbául az Isten; 's meg-buktam“. *Falliment machen* a jelentése, úgy látszik, itt először. Vö. NyÚsz. II.

megigérkezik: Bácsm. 238.: „Ebédre hívtam, 's megigérkezett“. Csak *elígérkezik* a régi nyelvben.

megsebez: Idyll. 197.: „Töviskék, hajoljatok félre, ne sebzétek meg kis lábát“. Az alapszó is új, valószínű Kazinczyé, a régi *meg-sebesít* helyett.

megsimongat: Bácsm. 17.: „te ötet meg-simongatod“, a cselekvés lágyságának feltüntetésére közbeszúrt *n* hanggal képezve.

megvonul: Bácsm. 67.: „egy szegletben vonultam-meg“. Régen: *megvonja magát*. A *vonul* is eddig Kazinczynál először. Vö. NyÚsz. II.

összeegyez: Idyll. 90.: „Örvendezve tsudálta rendes öszve-egyezését szavainak“. Gessnernél: „am Harmonie“. A NySz.-ban csak *megegyez*; vö. még u. i. *öszve-hangicsál*.

összerogy: Bácsm. 133.: „öszve-öszve-rogyog (igy!) ha a' leggyengébb szellő ér-is.“ A „*zusammenstürzen*“ fordítása. Manapság már nagyon elharapódzott a régi *lerogyini* rovására.

visszaszóz: Podotz. 13.: „a' meszsze levő hegyek vissza-szóz-nak, és zengnek“. *Visszaszól* megvan a régi nyelvben, de csak „revoco, widerrufen“ jelentésben. A *zurücktönen, zurückschallen* magyarjai még ebben a korban: *visszhangol* (SzD. 1792) és *visszahangzik* (Márt. 1803); vö. *visszhang* a NyUSz. II.-ben.

(Folytatjuk.)

SIMAI ÖDÖN.

Szótag-összevonások a nyugati nyelvjárásban.

Ismételten írtam a nyugati nyelvjárásról, vagyis arról a magyar nyelvről, melyet Sopron és Vas vármegyék népe beszél. Most azért térek vissza e tárgyra, hogy szülőföldem nyelvének egy eddig nem méltatott jelenségére hívjam föl a nyelvészek figyelmét, t. i. két szótagnak diftongusos egybeolvasztására.

Előljáróban jegyezzük meg, hogy nyelvjárásunk főbb sajátosságai a következők:

1. Az *i*, *u*, *ü*, mint eredeti hangok mindig rövidek, pl. *hír*, *ur*, *fű*; legfeljebb a rákövetkező mássalhangzó nyúlik meg, pl. *tanított*, *hűttök*, *mullik*, *fűjjet* (füvet).

2. Szigorúan megkülönböztetik az *e* és *ë* hangokat, pl. *embër*, *szeg* (caedo) és *szëg* (clavus); az *ë* helyett gyakran ejtenek *ö*-t, pl. *föl*, *vörös*, *köll*.

3. Az *á* után következő szótagban az *a* mindig *o* lesz, pl. *árvo* (árva), *kálho* (kályha). Így a latin eredetű *páva* visszakapja eredeti *pávo* alakját.

4. A köznyelvi *ó*, *ö*, *é* hangok helyén két-két hangot találunk. Az egyik *ó* helyett *ú*-t, pl. *ló*: *lú*, az *óta*: az *úta*, a másik *ó* helyett *u^a*, pl. *róka*: *ru^aka*, *jó*: *ju^a*; a *volt* nyújtott ejtése is *vu^at*, ellenben *olykor*: *úkor*. Az egyik *ö* helyett *ü*-t, pl. *kő*: *kü*, *lő*: *lü*, *bő*: *bü*; ellenben *szőlő*: *szü^elü^e*, *göz*: *gü^ez*. Az egyik *é* helyett *í*-t, pl. *szép*: *szip*, *rét*: *rít*, *méz*: *míz*, *mész*: *misz* (mégycék), *ég*: *ig* (ardet); a másik *é* diftongus *ie*, pl. *íg* (coelum), *mész*: *mie^eszet* (meszet).

A hosszú magánhangzók helyett ejtett, diftongusokat alkotó két-két rövid hang összetartozása azt az önkéntelen csalódást ébreszti a sopronmegyei emberben, hogy ezeket a rövid hangokat ösztönyszerűen összetartozóknak érzi akkor is, a mikor két külön szótagból kerülnek egymás mellé. Ilyenkor aztán két rövid hangú szótagot von össze egy hosszú szótaggá. Így lett egytagúvá az *üveg* és *süveg*. Ezeket a *v* hang kilökésével *üeg*, *süeg* helyett *ü^eg*, *sü^eg*-nek ejtik s úgy érzik, mintha *ög*, *sög* volna, tehát egytagúnak; a babhüvely nálunk *hü^el*, azaz *höl*. Így lett a *hüvelykém*-ből *hü^eköm*, azaz *hökköm*. Nem ilyen természetű a *hüvös* szónak másutt is szokásos egyberántása, a mi diftongus nélkül *hüs* lenne, de nálunk röviden csak *hüs* lesz.

Az *ua* egyberántására érdekes példa a *fuvár* szó ejtése, mert azt is megmagyarázhatni belőle, hogyan származott a német *fuh*-ból. A sopronmegyei ember *fu^ar*-ba megy, a fuváros az *ó* nyelvén *fu^aros*, mintha *fóros* volna. Egy tréfás versben is így mondják:

Mim megitták a pálinkát
Ném tuttak ie^e mennyi,
Kisfaludi faluvigen
Fu^arost köllött fogannyi.

A *fuh*mann-ból lett más vidéken használt *furmányos* nálunk ismeretlen.

Legfeltűnőbb az összerántás, ha a vidékembeli ember röstelli a *riépvármegyei* származását és szépiteni akarja a kiejtését. A saját testvéremtől hallottam, hogy a *Guar* község nevét illendőbbnek tartotta *Gór*-nak mondani a diftongusos *Gu^ar* helyett. A *Guary*-család nevét is *Gu^ary*, vagyis urasabban *Góry* hangon mondják. Így azon sem csodálkoztam, hogy a Pallas-lexikonban a *Guary*-codex nevéhez Simonyi Zs. azt is odairta, hogy *Góry*-codex. Ő is dunántúli s így ösztönyszerűen tehette.

A másik hosszú *ó*, azaz *ú* hangba nyomtalanul beleolvad a megelőző szótag rövid *i* hangja ebben a szóban *mióta*: *múta* és *mütáku fogva*, tehát itt is megvan, bár másformán, a két szótag összerántása.

Az egymás mellé került rövid *i* meg *e* hang diftongusos ejtésével két szótagból egy diftongusos *ie* hanggá olvad össze. Így lesz a *tied*-ből *ti^ed*: *téd*; *tietek*: *ti^etek*, *tétek*; *mienk*: *mi^enk*, *ménk*; *siet*-ből *si^et*, *sét*, úgy, hogy emez a *sétál*: *si^etál* szavunkkal lesz egyenlő ejtésű; továbbá a *siess*, *si^ess*: *séss*; mássalhangzó kihagyásával a

kőműves-ből kűmies: kűmés lesz. Nem is igen éreztük gyermekkoromban, hogy valami köze volna a városban látott aranyműves fölírásához. Diftongusosan rántódik össze az *ijjeszt* és *ijjed* ige, a *jj* kihagyásával, tehát: *de mēgi'sztētt; olla ncsunya, egtsz i sztiē; um megē'ttem*. A már úgy is diftongusos é-be nyomtalanul beleolvad az eléje került rövid *i* ebben a szóban *miért: mi'er*, sőt *miért nem-ből mi'rēm* lesz, holott a *mēr* ige *mír* ejtésű.

Nem diftongusos, hanem *j*-és összevonásra is tudok néhány példát. Így lesz a *pedig*-ből a mássalhangzó kihagyásával *pe'g: pe'jg*, *no hiszēn-ből nojszē, de hiszēn: de iszēn: dejszē*. Mint a hogy a köznyelvben is *ájtatos* lett a *áhítatos*-ból.

A rövid *i* nyomtalanul beleolvad a hosszú *á*-ba a *kátt* (kiált) és *kátoz* (kiáltoz) szavunkban. A nóta is azt mondja:

Háromszor is *bekátottam*

Kati gyere ki . . .

Szó elején a nyugati nyelvjárás is kerüli néha a mássalhangzó torlódást. Hallani néha *drága* helyett *dērāgo*, *próbál* helyett *poru'ábá*, sőt *toru'ábá*, de ezt már parasztosnak tartják. Néhány szóban inkább magánhangzó kilökésével, szó elején támasztott hangtorlódással rántanak egybe két szótagot. Így lesz nálunk a *saroglya: srāglo*, úgy szintén a *gereblye: grāblyo*. Tulajdonképen itt az eredetibb idegen alakhoz térnek vissza. Ilyen torlódással mondják a *Trézsi* és *Treszka* nevet, bár eredetije sem a latinban (Theresia), sem a németben (Terese) nem kezdődik két mássalhangzóval. Talán inkább horvát hatás, mert van e vármegyékben több horvát község is.

Az a tudat, hogy a szókezdő torlódás föloldása parasztos, támaszthatta ezt a saját rokonságomban hallott egyberántást: *friszpor* a helyett, hogy *fűrészpor*.

CSAPODI ISTVÁN.

Pótlás. A nyugati nyelvjárásról írt cikkem beküldése után Hévizen nyaraltam, Zalamegyében, vagy mint itt mondják, Szalában. A szalai nép nem beszél egészen úgy, mint a sopronmegyei, de a két tájszólás sokban egyezik. Azért nem volt rám nézve meglepő, hogy itt is tehettem néhány olyan megfigyelést, mely érdekes pótlás lehet ismertetésemhez. A sohase szóból is a *h* kihagyása után *sósé*, sopronmegyeiesen *su'sé* lesz.

Legelőbb is az ütötte meg fülemet, hogy az egyik háziszolgát a többi cselédség *Jákim*-nak hívja. Meg is kérdeztem tőle, hogyan hívják és miféle szerzet. Azt felelte, Lázár Jákim, a szomszéd Páhokról való, keresztény katolikus magyar legény. Nevében tehát a szalai nép az *oa* hangokat vonja össze *á*-ba; így lett a Joachim-ból Jákim. Ugyanígy vonják össze a *v* kihagyása után a *hová* kérdőszót, úgyhogy *há* lesz belőle, pl. *Há* misz Pista? *Valahá* (valahová). A sopronmegyei nyelvből egy tréfás szidás jut eszembe: *Az Isten akárhá* téggye a sémniháziját.

Az *ijjed* összevonását is hallottam Szalában, bár másformán, mint Sopronmegyében szokás: *De mēg-éttem*.

Vasmegeből átrándult testvérem beszédéből jegyeztem föl ezt az összevonást: *Annyan* voltak, hogy még. Az *annyan* szóban vonta össze az *ia* hangokat két szótagból egybe, vagyis inkább kihagyta az *i*-t az *a* megnyujtása nélkül.

CSAPODI ISTVÁN.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

„Jaj néked Abules, megölted Agétást.“ Pálffy Sámuel „Erbia“ című regénye rendkívül kedvelt olvasmánya volt a nagy magyar közönségnek a mult század első évtizedeiben. Példányai kézről-kézre jártak, édes könnyeket facsarva ifjak és öregek szeméből. Jóformán agyonolvasták — mondja Heinrich Gusztáv* — az érzelgős regényt, mert alig maradt egy-két példány az utókorra.

Természetes, hogy a sokat olvasott könyv a magyar nyelvre sem maradt hatás nélkül: szólások, melyek az Erbiában fordulnak elő legelőször, átmentek a közbeszédbe, mindenki értette és használta őket. Ilyen volt a jelen kis czikk fölé írt szólás is.

Az ifjabb nemzedék már nem igen ismeri, de mi öregek gyakran használjuk még ma is. Olyankor élünk vele, mikor valaki jót akarna tenni, de tévedésből vagy ügyetlenségből helyrehozhatlan hibát követ el. Így tesz a regényben Abules, a ki a leeresztett sisakú és álöltözötű Agétást — legjobb barátját — ellenfélnek gondolja s hogy a kedves Erbiát tőle megmentse, „egy rettenetes tsapással földre teríti“, mire Erbia így kiált föl: „Jaj néked Abules, megölted Agétást“ (I. kiad. 204. l.). Ezt mondja ma az öreg tarokkista is, mikor saját partnere addig hajtja kéz alá, míg elfogják a huszon-egyesét.

A 154. lapon ugyancsak Abules kilencz versszakban énekl el az ő szive szörnyű fájdalmait. Ez ének is közkeletűvé vált. Megvan a sárospataki dalok gyűjteményében 1826-ban (98. l.) s ugyanennek 1834-iki II. kiadásában; megvan Kecskeméti Csapó Dániel Dalfűzérében 1846-ban (I: 65) s bizonyára több más helyen is. Az első versszak első sorát:

Oh nagy Egek! rátok apellálok

országszerte szavalják s dúdolgatják még ma is.

A mi az „Erbia“ kiadásait illeti, Heinrich Gusztáv téved, mikor a már föntebb idézett helyen azt mondja, hogy a „Szemere és Kazinczy említette 1811-i kiadás esetleg nem is jelent meg, vagy az első (1805-i) kiadásnak egyszerű lenyomata volt“.

Könyvtáramban megvan mind az 1805-i, mind az 1811-i kiadás. Az utóbbi czimlapján ez van: *Erbia Pálffy Sámuel által.* (Ezután czimkép, „Jaj néked Abules, megölted Agétást“ körirattal). *Pesten, N. Kiss István könyvárosnál 1811.*** A két kiadásban egészen különböző a betűk formája, szedése, a lapok kezdete és végződése, tehát a második nem egyszerű lenyomata az elsőnek.

Jankovics Miklós hatkötetes bibliographiája (M. Akad. kéziratár) említ egy 1822-i kiadást, mely Pesten, Fűskuti Landerer Lajosnál

* Egyet. Philol. Közl. 1891. (787. l.)

** Szinnyei Magy. Írók élete és munk. (X: 183) rosszul idézi a czímet. Jele, hogy e kiadás nem volt a kezében.

jelent meg. E kiadást nem láttam ugyan soha, de ismerve a Jankovics-féle bibliographia megbízhatóságát, nincs okunk megvoltában kételkedni.

Petrik Géza Bibliographiája (III : 23) még egy kiadást említ, mely Pesten Petrózai Trattner Mátyásnál jelent volna meg, de nem tudja sem a nyomtatás évét, sem lapjai számát. Az egész alkalmasint tévedés.

Még a mult század második feléből is van két kiadás. Mindakettő Debreczenben jelent meg Telegdi K. Lajosnál, az egyik 1867-ben, a másik 1878-ban.

SZÉLL FARKAS.

Leb. A legrégebb adatot e szóra Szabó Dávid Kisded Szótárában találjuk: „*leb*: a' láng lebegése. A' tűznek *lebje*: a' tűz ereje“. Kassai erdélyi szónak mondja: „*leb* (Erd.). Vis et spiritus flammae ignis invisibilis“ (Szókönyv, III., 272). Szabóból és Kassaiból átkeült a többi szótárakba is: „*leb*: die schwebe“, Fogarasi, Zsebsz. 1836; „die schwebe, das flattern der flamme“. Királyföldi, Ujdon-uj szavak tára, 1846. A MTsz. számos adata szerint e szó Háromszékben, Csíokban, Udvarhely megyében, tehát az egész székely nyelvterületen közkeletű; jelentése „hópára, mely a fűtött kemenczéből kiárad“. Ugyanígy határozza meg e szót Paal Gyula is (vö. MNy. 5 : 333): „a kemence... szádán meg a lélekzójén élénken kiáradó hó“.

Szily Kálmán volt szíves figyelmzettetni, hogy e szó a NySz.-ban is megvan, igaz, hogy csak a *buza-verem* czímszó alatt. Borsos Tamás írja 1618-ban, „*Második portára való járásának közönséges históriájá*“-ban: „A mi földünkben is főképpen buza-vermekben vagy az féle megállott dohosult mély gödrökben, hogy az ember az dohától *leblétől* belé ne haljon, mint sok helyen láttam, hogy ez féleben belé holt ember, nagy orvosság egy lepedővel szelet fogni azféle gödörbe — ez mindjárt kiüti az dohot belőle az új szél és jó aer megyen belé“. (Erd. Tört. Ad. II. 64.) Nyilvánvaló, hogy az eredetiben, a mely a kiadó, gróf Mikó Imre szerint „aprón, sűrűn összevont betűkkel van írva, mi valóban is oly sűrű s itt-ott oly megkopott, hogy lemásolhatása iránt egy ideig kétségeskedtem“, nyilvánvaló, mondom, hogy az eredetiben nem *leblétől*, hanem *lebjétől* állott. (Vö. *kénkő-leb*: „a Büdös-barlangból kiáradó kengőz“, MTsz.)

Ezt a székelységben közönséges *leb* szót már SzD. a *lebeg* igével hozta kapcsolathá; és Simonyi (Elvonas, NyelvFüz. 11:40) szerint is népies elvonas a *lebeg* igéből. Én valószínűbbnek tartom, hogy a *leb* névszót a *lebeg* igével csak a közlők (vagy a nép) etymologizáló hajlama kapcsolta össze, s hogy a két szónak eredetileg nem volt köze egymáshoz. A törökségben ugyanis a székely *leb*-nek mind alakra, mind jelentésre pontosan egyező mása van. Ime az adatok: kirkiz *leb* ‚hőség, forróság‘ (зной) Budagov, Slovarj, 2:187; kirkiz *láp* ‚der hauch, der athem, die hitze (die aus dem feuer ausströmt, des windes)‘ Radloff, Wb. III:749. Kétségkívül ide tartozik még a csuvas *lap* ‚lau, lauwarm‘; *laplən* ‚lau werden‘ (Paasonen), s mint török jövevény, a cseremisiz *lewe*, *lüwê* ‚langyos, meleg‘, *lewém*, *lüwüş* ‚langyossá lenni‘ (I. Szilasi és Ramstedt szótárában). A többi török nyelvben, legalább a szótárak szerint, a *leb* szó ismeretlen,

Megjegyzem még, hogy a finn-ugor nyelvekben is kínálkozik egy szócsalád, a melylyel a magy. *leb*-et alkalmasan lehetne egyeztetni: finn *lämpö*, gen. *lämmön*, *lämpi*, gen. *lämmen* ‚melegség‘ | mordvin *lūmbä*, *lembe* ‚meleg, langyos‘ NyK. 5:235. Az alaki egyezés ez utóbbi esetben is kifogástalan volna, mégis a pontosabb jelentésbeli

egyezés a kirk. stb. *leb* ~ magy. *leb* összetartozását teszi valószínűbbé.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Bökcse. Ezt a szót CzF. így értelmezi: „1. Általán minden hegyes szűrő szer, czucza, fulánk, tövis, tű stb. melylyel bökni lehet, vagy szokás. 2. Nyári melegekben barmokat csipdeső, zaklató szürke mezei légy; máskép: *bögöly* vagy *pöcsik*“. — E két jelentés közül a 2. számút több más forrásból is igazolhatjuk. Földi János Természeti Historiájában I. 356. lapon ezt találjuk: „Bagóts, *Böktse*. Stomoxys . . . Stechfliege. *Böktse*. S. irritans, der Rückenstecher“. Hasonlóan megvan a szó Márton József magy.-ném. szótára 1807. és 1811. évi kiadásában (bagóts, *böktse*: die stechfliege, der rückenstecher, stomoxys), valamint Kresznerics szerint Sándor Istvánban is. Minthogy legrégebb adatom Földi 1801-ben megjelent Természeti Historiá-jában van (I. még Kassai, I. 393), nem lehetetlen, hogy valamennyi újabb adat Földiből való. Kérdés, vajjon nyelvújítási vagy népnyelvi szóval van-e dolgunk. Én inkább abban a nézetben vagyok, hogy a *bökcse* „stechfliege“ jelentésben népi szó, s szakaszított olyan képzés, mint az eredetibb *szököső*-ből alakult *szökcső* ~ *szökcske* ~ *szöcske* (vö. MTsz.). A *bökcse* tehát szabályosan megmagyarázható egy eredetibb **bököső*-ből. Hogy a *bökcse* „hegyes szűrő szer“ jelentésben népies volna, nem tartom valószínűnek; talán csak CzF. következtette ki a szó etymológiája alapján.

MELEGDI JÁNOS.

Babina = **babona**? Takáts Rafael 1794—98 tájáról való „Tóldalék“ cz. szótára (lásd részletesen Nyelvtud. Közl. 37:43, és MNy. 3: 447) a többi közt ezt írja: „*Babina*, babona; Idololatria superstitio“. Semmifele emlékünck sem igazolja, hogy a *babona* szónak „idololatria“ volna a jelentése; azt se tudjuk igazolni semmiféle forrásból sem, hogy *babona* szavunknak *babina* alakváltozata volna. És mégis a „Tóldalék“ cz. szótárban „*Babina* . . . Idololatria“ olvasható. Mi ennek az adatnak a magyarázata. BARTHA JÓZSEF, a „Tóldalék“ cz. szótár első ismertetője, igen szépen kimutatta (lásd Magy. Könyvszemle új foly. V. 184. s köv. I.), milyen művek alapján készült a „Tóldalék“. E forrásművek közt van BARTZAFALVI SZABÓ DÁVID „Szigvárt klastromi története“ is, a melynek végéhez nyelvújítási szavak szótára van csatolva. E szótárban ezt olvassuk (I-ső rész végén): „*Bábina*: Idololatria. Lásd: Ima“. — A „Tóldalék“ szerzője Bartzafalvi Szabó *Báb-ima* szavát sajtóhibásan *Babina* alakban közölte. A *babona* szónak tehát sem *babina* alakváltozata, sem „idololatria“ jelentése nincsen.

MELICH JÁNOS.

Fédel. Gombocz Zoltán a Magyar Nyelv IV. 178. lapján ezt írja: „A *fidel*, *fidél* szót ismeri a nép is, vagy legalább a mult század elején még élt vele. A régi Tsz. szerint Sopron és Komárom megyékben *fidel*: fejrevaló kendő“.

Elhöz legyen szabad adalékul közölnöm, hogy a *fidél* még csakugyan él Komárom megyében a Nyitra folyó mellékén, Martos, Imely és Naszvad községekben. Nagy, himezett és slingelt fehér kendő az, mely elől a homlokig, hátul a váll közepéig ér; elől az áll alatt kötik meg széles csokrokban; a hajat a fej hátulján fésűvel tűzik fel, mielőtt felkötnék. Néhány fényképen is van róla. Egyet közöltünk Komárom vm. monographiájában is. („Magyarország vármegyéi és városai“ cz. vállalatban.)

BÁTKY ZSIGMOND.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Régi magyar gyógyszervevek.

**Kákagyökér*: lásd *Olasz kákagyökér*.

**Kakasfarkfü*: *convallaria polygonatum*. (Veszelszki 354.)

**Kakasvirág*: *adonis*. (Veszelszki 27.)

**Kákóbot*, nád-botikó, buzogányfü, baka: *typha*. (Veszelszki 435.)

**Kakócsfü*:? Kakóts fünek mindenféleképpen egyenlő tulajdonságai vagynak a disznó kékkel. (1759; Váli: 97.) Kakics? Vö. NySz.

**Kakuk kenyere*. „*Trifolium acutum*: Siciliában termő Harom leuelő fw. Kakuk keniere. Abelullja.“ (Toldy: Újabb adalékok stb., 75.) A *Trif. acutum* írás-hiba (*Tr. acetosum*), szintúgy az Abelullja is (*Alleluja* helyett). Mai neve: *Oxalis acetosella* L., madársóska,

**Kakuk-pökte-fü*: kakuk virága, mezei torma. (Csapó 124.) Mai neve: réti kakuktorma; *Cardamine pratensis* L.

**Kakuk-saláta*: közönséges bakszakáll; *Tragopogon orientalis* L. (Csapó 23.)

**Kakuk-szegfü* (Veszelszki 289.) Mai neve: *Lychnis flos cuculi*.

Kakuk-terjék: flores anagallidis; gauchheil-blumen. (1745; Torkos, 2. lap.)

**Kakuk virága*: lásd *Kakuk-pökte fü*.

**Kalafonia*: *colophonium*, hegedű gyanta. (1676; T. T. 1894. 398.)

**Kaláris-lé*: *tinctura corallo-rum*. Lásd: *Lé*.

**Kaláris-szirup*: *sirupus corallo-rum*. Igen hasznos a kaláris

sirup-is (mellyre a gazdagabbak szert tehetnek). PP. Pax. 144. A gazdagok a kaláris sirupra szert tehetnek (u. o. 149.)

**Kálomista tapló*: *Artemisia vulgaris* L. Lásd: *Szent János füve*.

**Kana, kanna*: *radix alkannae verae s. orientalis*, a *Lawsonia inermis* (L. alba Lam.) nevű keleti növény gyökere, henna (alhinna). Mikor tetves labu lovad vagion: ved az tehennek . . . az epeit es ves kanat beleie, az kivel lovatt föstének (M. P., All. L. 1906. 202.) Előfordul a NySz.-ban (II. 97: Kannáért és börszönért Illyenek adtunk 57 frt) és az OSz.-ban (446. l.: Egj kerek skatula-ban lo feostenj való kana telj; Judas szabásu martalucz kurafi, kannával festett szakallu), de mindkét helyen helytelenül „*cantharus, cupa*“-nak (kanna, korsó) értelmezve. Vö. *Ethnographia* 1906. 213.

**Kankós virág*: lásd *Havadi virág*.

**Kapcsos moh* (Csapó 192.). Mai neve: *Lycopodium clavatum* L. korpafü.

**Kaponyák gyökerei* (!): *radix asari* (Frick). Vö. *Kapotnyak*. (NySz.)

Káposzta: lásd *Magyarország cizmere*.

**Karaláb*: lásd *Kele-rábi*.

Kárdi. Veszelszki (130) azt mondja az árticsókáról, hogy „az emberben tsak a melancholiát neveli . . . azért bátrán elmondom, hogy a Magyar az efféle kívántsíságra (t. i. az articsóka

evésére) fel nem indul, ha mindjárt a *Kárdi* nevet reá-adom-is“. A NySz.-ból azonban kiderül, hogy ezt a nevet nem ő „adta rá“, mert már Lipp: PKert II. 87. előfordul.

**Káriai kömény*: carvum carvi (Toldy: Újabb adalékok, stb., 69). Mai neve: franczia kömény.

**Karikó*: pilula? trochiscus? „Ögyék meg hatot az karikókba“ (1558; Gáspár doktor levele Nádasdy Tamásnéhoz; Orsz. Levéltár).

**Karmasin-mag*: grana chermes, seu tinctoria; kermesin-beer. (1745; Torkos, 4. lap.) Nem növényi eredetű gyógyszer, hanem a *Coccus ilicis* Fabritius nevű tetű, mely a *Quercus coccifera* L. déleurópai tölgyfán élősöködik.

**Karmazsin-féreg*: cocionella; kutzenellen. (Torkos, 13. lap.) A mai *cochenille*.

**Karmazsin színt festő mag*: grana kermes, PP. Pax 229. Lásd *Karmasin-mag*.

**Karmazsin virág*, őszi boroszlány: polygonum orientale. (Veszelszki 344.)

Kármelita-víz: aqua melissae composita. (Mátyus IV. 464.)

**Karó répa*. Földi-tök, karó répa: radix bryoniae; zaunruben. (1745; Torkos, 9. lap.)

**Kásafü*: lásd *Szent Iván virága*.

**Kassai rózsza*: lásd *Büdöske*. Mátyus (II. 72.) azt mondja, hogy sokan a konkolyt is így nevezték.

**Kassai vászon*. Maró szerekkel beitatott vászon, melyet vadhús stb. elroncsolására, edzésére használtak. „*Kassaj vászon*: A gáliczkövet, grispánt, timsót ted egy kis mázos uj csúporban, darabonként végy szép tiszta uj vásznat, a mely még ki nints fejezétve, ted belé a menyit látod, hogy a szerszám meghat, és osztán tölts erős eczetet rea, annak utánna tégy a csúpor szájára csaperepet, a mely szépen be érje, tapazd szepen rea, és ha eránzod, hogy immár meg főtt, veddki

a tüzbül, és a vasznat kivéven belöle, szárazd meg, s mikor kell, tedd a vad husra, ki eszi“. (Orv. K. 53.)

**Katika répája-fü* (Csapó 133.). Mai neve: sisakvirág; *Aconitum napellus* L.

**Katlankóró* (Csapó 132): katángkóró; *Cichorium intybus* L.

**Kattankóró*: *Cichorium intybus* L., katángkóró. „Száráz betegség ellen áss kattan-kórót.“ (W. IV. 294.)

**Kaulé répa*: kalarábé. (Mátyus II. 248.)

**Kecskegomba*: geyschwammen. Már Clusius említi (s képét is adja) a magyarországi mérges gombák között.

**Kecske háromlevelű füvet* igen szeretik a méhek szedni... cytissusnak hívják deákul; olyan mint a ló her, vagy három levelű fü. (1759; Váli, 98.)

**Kecske-ruta*: herba galegae; geisz-rauten. (1745; Torkos, 7. lap.) Mai neve: *Galega officinalis* L.

**Kecskeszakáll-gomba*, bokros gomba, klárisgomba: clavaria coralloides, fastigiata; corallenschwamm, ziegenbart. (Mátyus II. 482.)

**Kedves dió*: nux praenestina, nux pontica (Murmellius—Szamota, 20). Mai neve: *Corylus colurna* L., törökogyoró.

**Kedves fü*: siser (Murmellius—Szamota, 21).

**Kék csillag virág*: lásd *Béka terjék*.

**Kék kandilla*: lásd *Paraszt bors*.

**Kékkő*: 1. cuprum sulfuricum, caeruleum vitriolum, rézgálicz, kénsavas réz. Az mely lónak szemén valoa van: annak az szemét amaz kék küuel köl törültetny (M. P., All. L. 1906. 200.) 2. A NySz. is felhoz egy adatot, melyet szintén rézgálicz-ra magyaráz s mely a következőleg szól: „Az kékkő igen szép és drága, elein kékkőnek hitták, mostan immár

aquamarinának nevezték (Keck. ÖtvM. 276.). Első tekintetre feltűnik, hogy itt nem a rézgáliczról van szó, hanem azon drágakövekről, melyeket régen is aquamarinának neveztek, t. i. a beryll, topáz és korund zöldes-kék fajtáiról.

**Kék kükörics*: kükercz, kökör-csin, kökörtyén (Csapó 146.): őszi kikirics; *colchicum autumnale* L.

**Kék nádráfű*:? Arena ellen: fekete eper levelét és kék nádra füvet egy garas áró sáfránnyal főzd meg. (1564? Gyógy. 1880. 107.) A NySz.-ban „nádráfű“ alatt felhozott magyarázatok nem illenek rá.

**Kék spanyol viola*: fürtös ibolya, figebab, keserű vadbab. (Csapó, 119.) Mai neve: fehér csillagfürt, *Lupinus albus* L.

**Kék tetűfü*, Katika répája: *aconitum napellus*. (Veszelszki, 319.)

**Kék tövis*: *eryngium*. (Veszelszki 209.)

**Kele-rábi, kara-láb*, karó répa: *brassica oleracea caulii rapum*, gongylodes. (Veszelszki 142.)

Kelés-fű: *scabiosa*. (Házi Orv. 65)

**Kencse-fencse*: *kenőcs*. Veszelszki (95 stb.) azt mondja a betonikáról, hogy „ha ezen füvet magostól össze-török, szent Antal tüze ellen hasznos kentse-fentse“. Továbbá a kutyatejről is mondja, hogy „a kosz ellen-való kentse-fentsék közt nincs ennél egybe hathatós“. (U. o. 212.)

**Kendőző*: *cerussa plumbi*; szénsavas ólom. (Molnár, 322.)

**Kerek kapor*: *asarum*, kapotnyak, mogyoró-alja. (Veszelszki 75.)

(Folytatjuk.)

KÓSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának ő-zése. E címen tartott előadást Horger Antal a M. Ny. T. f. é. május 18-i felolvasó ülésén. Előadása tulajdonképen csak mutatvány volt egy nagyobb tanulmányából, a melyben nyelvtörténeti és nyelvjárás-földrajzi szempontból tárgyalja az udvarhelyi székely nyelvjárás hangtani sajátosságait. Mínt hogy a tanulmány a maga egészében a NyK.-ben fog megjelenni, e helyen csak röviden összefoglaljuk a bemutatott résznek fontosabb eredményeit.

Horger Antal három részre osztotta az Udvarhely megyei ő-zés imertetését. Először az ő-zésnek hangtani feltételeiről, másodsor elterjedésének földrajzi határaitól, harmadszor pedig keletkezése okairól beszélt. Az ő-zésnek a megye területén egy erősebb és egy gyöngébb foka dívik. Az erősebb fokon csak a vegyeshangú szavakban és néhány magashangú szó hangsúlyos szótagjában maradt meg az *ē*, minden más esetben *ö*-vé vált. A gyöngébb fokon csak hangsúlytalan helyzetben történt meg az *ē* > *ö* változás s ott is csak abban az esetben, ha nem állott közvetlenül előtte *ē* vagy *ē*. (Pl. *embörök*, *érközött*, *míndön*, de: *szém*, *szérzett*, *mékkérésztélkedött* stb.). Az *ē*-zö és *ö*-zö területek elválasztó határa észak-nyugaton a Firtos-tetővel kezdődő s Magyarzsákoknál végződő, kb. 28 km. hosszú hegygerincz, északon a Firtos-tetőt a Hargitával összekötő Pálfalvi hegy, északkeleten a Hargita-hegyláncz. Délkeleten, Háromszék felé

az egykori Bardócz-fiszék határa szolgál nyelvjárási határ gyanánt, délen pedig Nagyküküllő megye határával esik egybe az *ö*-zés határa. A fölötte érdekes tanulság tehát az, hogy a nyelvjárási határ vagy vizválasztó hegygerincz, vagy pedig régi politikai határ mentén halad. Az *ö*-zés történetére vonatkozólag először is bebizonyítható, hogy Uh. megye területén a gyöngébb fok a régiebb, vagyis hogy az *ē* > *ö* változás a hangsúlytalan szótagokban indult meg. Keletkezésének oka pedig abban keresendő, hogy hangsúlytalan *ē* a magyarban (igen-igen kevés kivétellel) mindig vagy kötőhangzó, vagy pedig ragnak vagy képzőnek eleme. Mint ilyennek a labiális illeszkedés következtében ugyanazon nyelvtani kategórián belül mindig *o* és *ö* hangú párja van. Pl. *hiszék*, de *ütök*, *adok*; *kéréget*, de *szövöget*, *huzogat*; *kerthöz*, de *földhöz*, *házhoz* stb. Minthogy a hangsúlytalan *ē*-vel ugyanegy kategórián belül állandóan váltakozó *o* és *ö* ajakkerekítéssel képezett hangok, azért ezeknek külső analógiai hatása folytán az *ē* is labializálódott. Az ilyen módon inducált *ē* > *ö* változás később megindította az *ē* labializálásának folyamatát a hangsúlyos szótagban is, tehát olyan esetekben, a mikor erre nézve nem forgott fenn külső analógiai ok. — —

Prinzipien der Sprachgeschichte. Hermann Paul „*Prinzipien der Sprachgeschichte*“ című munkájának néhány hónappal ezelőtt megjelent negyedik kiadását érthető kíváncsisággal várta mindenki, a ki az utóbbi évek nyelvélektani és módszertani irodalmát figyelemmel kísérte. 1882-ben jelent meg *Prinzipien* első kiadása, s azóta nemcsak az indogermán, hanem a jórészt a román és a magyar nyelvtudomány is a *Herbart—Steinthal—Paul*-féle nyelvélektani rendszer hatása alatt állott. Az első nagyobb szabású nyelvélektani munka, a mely szakítva a Herbartista iránynyal, új alapon új rendszer felállítását kísérlette meg, Wundt Vilmos „*Völkerpsychologie. Eine untersuchung der entwicklungsgesetze von sprache, mythus und sitte*“ című hatalmas műve volt (a nyelvvel foglalkozó első rész 1900-ban, a második kiadás 1904-ben jelent meg). A *Nyelvélektan* nyomán egész kis vitaközvetítő irodalom keletkezett; csak éppen Paul, a ki ellen Wundt fejtegetései első sorban irányultak, nem nyilatkozott. Pedig éppen Paul és Wundt vitájától várhattuk volna a módszertan vitás kérdéseinek tisztázását.

E részben a *Prinzipien* most megjelent negyedik kiadása is némi csalódást keltett. „Leider kann ich mich diesem werke gegenüber — írja Paul az előszóban Wundt könyvéről — so viel Anregungen es auch im einzelnen bringt, doch in den Hauptpunkten nur ablehnend verhalten.“ S csakugyan a szerző a negyedik kiadásban is megtartotta az eddigiek beosztását és menetét, s Wundt felfogását inkább a jegyzetekben igyekszik czáfolni. E merevségében sokszor talán túlságba is megy. Nem állítom például, hogy csak egy esetet említsék, hogy Wundt jelentéstani rendszere tökéletes alkotás, de hogy Paul logikai schemáinál értékesebb s a mi a gyakorlati nyelvtudomány szempontjából éppen nem mellékes, gyümölcsözőbb és termékenyebb, azt ma már bizonyítani is felesleges.

Megemlítem végül, hogy az előszóban Paul Simonyi „*Die ungarische Sprache*“ című munkájáról is megemlékezik: „Die anwendbarkeit meiner Prinzipien auf nicht indogermanische Sprachen ist mir besonders durch das vortreffliche Werk von Simonyi über die ungarische Sprache bestätigt.“

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Magyarság és európaiság. Mióta nemzetünk e mai hazáját elfoglalta és az európai nemzetek sorába lépett, két egymással gyakran ellentétbe kerülő tényező irányította életét, melyek külön-külön enyészetbe sodorták volna, együttvéve pedig fönnumaradásának legbiztosabb föltételei voltak régen, s azok még ma is. A nemzetnek *magyarnak* kellett maradnia, nemzeti sajátságait meg kellett tartania, hogy bele ne olvadjon Európa hatalmasabb népeibe; de *európaivá* is kellett lennie, bele kellett illeszkednie a Nyugat életébe, hogy szét ne zúzódjék a népek harczában, hogy egyenlő fegyverrel tarthassa meg nemzeti egyéniségét. Történelmi életünknek mind válságai, mind fényes és sötét napjai erről a súlyos harczról beszélnek: Géza és Szent István, III. Béla, az Anjouk és Hunyadiak, Zrínyi, az erdélyi fejedelmek, Rákóczi, Széchenyi s a jelennek küzdelmei, mind a magyarság és európaiság egyensúlyáért folytak, melynek megbillenése, megzavarása, akár innen, akár túl, végveszedelemmel fenyegette létünket. Valahányszor az egyik szeretlen erőre kapott, a másik végtelbe kergette a nemzetet; így váltakozik nálunk a makacs, minden európaiságtól visszariadó, duzzogó, parlagi magyarság, s az idegent hajhászó, majmoló, minden hazait megvető és lenéző, hol gógös lovagi vagy hízelgő byzanci, hol hajlongó hajporos vagy pápaszemes, köcsögkalapos európaiság. Azok az idők, mikor magyarság és európaiság egyenlő erővel irányították nemzetünk pályáját, mindig a nagy haladásnak, állami fenségnek, szellemi és anyagi gazdagságnak fénykorai voltak. Nemzeti életünk legutóbbi évtizedei megint erősen az európaiság felé sodornak bennünket; az újdun élet ezer tényezője, a nemzetek vetélkedése, a természettudományok hihetetlen föllendülése, a műszaki találmányok szédítő tömege, új társadalmi alakulások, a szellemi és erkölcsi élet vajúdásai mind a nemzeti különállás megszüntetésén munkálkodnak, az emberiséget elválasztó korlátok lerombolásán, a különbségek kiegyenlítésén dolgoznak. A nyugati nemzetköziség minden ízében támadja a nemzetet, a nemzeti életet minden nyilvánulásában kikézdi, lebecsméri, kisebbíti, hangzatos jelszavakkal, a nyugati haladás ígéivel igyekszik valójából kiforgatni. Apostolainak sikerül ideig-óráig olyanokat is elszédíteni, kik eleddig a nemzeti életet munkálták, de a korlátolt maradiság vádjától megfélemlítve, a nyugati európaiság híveinek táborához szegődnek. Az eszmék, érzelmek e harcának külső megnyilvánulása, a nyelv is mutatja ezt a változást. A népek érintkezése mindig fogalmak közlésével s velök nyelvi elemek átadásával járt, a tudattartalom bővülése mindig maga után vonta a nyelv bővülését is, mely részben idegen elemek átvételével történt. Az átvételnek oka első sorban a *szükség* s nem helyesen okoskodik az, a ki ezt az okot mellékesnek, lényegtelennek tartja. A *szükséges* átvétel soha sincs kárára a nyelvnek; de vannak olyan átvételek is, melyek a *szükségen* felül és kívül más okokból következnek, ezek azok, melyek kárára vannak a nyelvnek s bár sokféleképen magyarázhatók, ritkán menthetők.

Ezek ellen, a fölösleges, élődi bevándorlók, betolakodók ellen száll harczba Toldy Géza nemrégiben megjelent természetes könyvében: „Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Írta: Egy ázsiai“ (Bpest, Kilián Frigyes utóda. 1909. 8-rét, 707 lap. Ára 12 kor.), ajánlja pedig „Nyelvünk alél

Ósi Szellemének“. A könyv látszólag csak a nyelvről szól, voltaképp pedig társadalmi munka (206. l.), mely a nyelv jelenségeiben az egész nemzeti életünket rontó mételet: az idegen bámulását és majmolását mutatja ki; ezt tartja Toldy Géza a nemzeti élet hanyatlása legfőbb okának; minden, a mi idegen, bűvös varázsszal hat reánk, hogy elcsábúlva kövessük, valamire visz s elvessük azt, a mi a miénk, a mi tulajdonunk: nyelvünket, gondolkodásunkat, erkölcsünket, mindenünket s végre rabszolgájává legyünk. Az egész könyv tulajdonképpen szatira, mely inkább Juvenalis és Martialis ostorával sújt, néha enyelegve tréfál, majd Pasquino módjára bohóckodik — de mindenütt érezzük a szerző komoly keserűségét, kinek magának jobban fájnak a csapások, miket osztogat, mint annak, a kinek szánta.

Toldy Géza nem nyelvész-szakember: „Nem vagyok nyelvtudós. Nem is készülök annak. Am avatatlan létemre sem állhatom meg, hogy tollat ne ragadjak, mert fületem hasogatja s szememet égeti ez a magyar nyelv, a melylyel mai művelt társadalmunk műveletlenkedik s szívem elszorul annak az eszeveszett mohóság-nak a láttára, a mellyel hozzánk vetődő s köztünk támadó „európai“-ak bámulatába merülve, a tarsolyukból közénk dobált megértetlen szavakkal . . . hivalkodunk“. (11. l.) A nyelvtudósokat, kivált a honiakat, kiknek „tevékenysége . . . az idézés és válogatás“, (35. l.) lenézi, őket teszi felelőssé, hogy „röstellik a független gondolkozással járó fáradságot“ (12., 122., 197. l.), „mihasznák“-nak nevezi őket (204. l.), a „maga pusztá nyelvérzékeivel“ fejtegeti a szavakat (36. l.). Kellő szakképzettség híján Czuczor—Fogarasi (74. l.) és szegény Podhorszky Lajos (212. l.) az ő tekintélyesei a szőfejtésben, bár itt-ott nyelvtudományi folyóiratainkból is böngézzet; így aztán magyar szószármaztatásai legtöbbször a delibábok honába tartoznak. Vajjon mit szólna hozzá, ha valamely „mihaszna“ nyelvész, megvetve az *institutiókat*, a „*tripartitum*“-ot, a *törvényeket és döntvényeket*, a *jobboldaleletet* s egyebeket, pusztán a maga *jogi érzéke* alapján kísérelné meg egy s más bonyolult eset Gordius-csomóját megoldani? Külföldi, német, angol, olasz, francia s más műveket, sokat forgatott, roppant sokat olvasott, látott; éles szemmel vette észre a furcsaságokat; az idegen szavak eredetét, jelentését, kiejtését lelkiismeretesen kutatta, de nemcsak a szavakat, hanem a fogalmakat, tárgyakat is ismeri, miknek kifejezői, úgy hogy igen sok becses anyagot halmozott össze. A mit és a hogyan ir, az mindig érdekes és a figyelmet fogva tartja, csak az a kár, hogy a nagy közönséget gyakran meg fogja téveszteni, a szakembernek azonban sokszor hasznos lesz. Ő maga nem tartja művét tudományos munkának: „olyan bogaratlan bogarász gyűjteménye, a ki jártában kelteben összefogdosta a körülte zümmögő káros ajcák (= rovarok) közül a legtarkábbját, hogy gombostűre tűzve a maga s mások okulására szép rendjükbe szedje“. Igaza van, bogárgyűjtemény a könyve, de egy kis bogarász-szaktudással nemcsak szép, hanem hasznos rendbe is szedhette volna, mert a cikkek czímei s a bennük tárgyalt anyag nem nagyon vágnak össze; valósággal minden cikkében mindenről beszél, a mi szívéen van. Jó, hogy a könyv végéhez szótárakat csatolt, melyekkel a legtöbb dolgot (de nem mindent) meg lehet találni. Szaknyelvésznek igen jó anyagtarul szolgál majd ez a könyv.

Végül hagytam szóalkotásait. Sok szava, de főleg szókapcsolata, kifejezése van, melynek hasznát lehet venni; legtöbbje eszünkbe juttatja Barczafalvi és Bugát idejét, mikor a „szócsintan“ virágjában volt. Sok tősgyökeres szavunkat számúzná, mert német szímatot érez rajta s mindenképen kerülni akarván a német betegséget, *francs* (= francia) bajba és angol kórba esik. Nagy hibája, hogy csak egyes szavakat lát, a nyelv fejlődésének törvényeit, a nyelv életét azonban nem ismeri, főleg nem ismeri azt a már néhány száz éves munkásságot, a mely mai napig szüntelen nyelvünk tisztaságáért küzd.

Mindazonáltal könyve sok tekintetben igen érdekes és mint „idők jele“, értékes is.

TOLNAI VILMOS.

NÉPNYELV.

I.

Adatok a szalontai nyelvjáráshoz.

Acsarkodik: erősen sir (a kis gyermek).

acsarkodás: sirás. „Egész íczczaka acsarkodott ez a rossz fattyú, pejg az apja nem szenvedheti az acsarkodást.“

állapotos: viselős, terhes (csak aszszonyra mondják).

aszat: gyom.

aszatol: gyomot irt.

bajol: bajlódik. „Nem bajolok én tovább vele, bajoljik az Isten.“

bágyaszt: kotyvaszt. E' kis levest bágyasztottam az uramnak.“

csámborog: kószál.

csokán v. *csokány*: csutka, csuma.

csőncsör vagy *csőrcsön*: márvány- v. ívegolyó, gyermekjáték. [Vö. csőrcse MTsz.]

csőncsörözik: golyózik.

dőrczög: durcázskodik.

dűrczköl: dagaszt, nyomkod.

dűbögő: tánczhely, a korcsma nagy terme.

eltökít: ellop.

erdei: erdélyi.

esőlék: dirib-darab fahulladék asztalos- és kerékggyártó-műhelyben.

fattyú: fiú, nem törvénytelen, hanem általában minden fiú *fattyú*, *nyalka fattyú*, *rossz fattyú*. „Anyukám a fattyúk (iskolásfiúk) mind elszedték a pogácsám.“

fertő: kacs- vagy disznó-fürdő az udvaron (innen: *fertelmes* sáros).

fonnyasztó: edény, a mibe a szappannak való zsiradékot gyűjtik. [Vö. *fonnyasztó-zsír*, MTsz.]

gaja: fene. „Egye még a gaja!“

görből: bekallantyúz, becsavar.

görbőlő: kallantyú, tolózár, retesz, rigli.

gyepü: hulladékgyalyból rakott v. font kerítés.

hadricska: gyorsbeszédű.

havazodik: hóval dobál.

helybesít: helyesbit.

hentel: disznót öl. „Mikor hentelnek, komámasszony?“

hentelés: disznóölés.

hílinta: hinta.

hílintál: hintázik.

idés: anya.

iramos: gyors, szolgálatkész.

ivós: iható, pl. moslék.

jűczződik: játszik.

kastat: nagy sárban jár.

kaszmatol: csatangol.

kapuczán: zabla, fék.

kallott: herélt pl. disznó.

kahol: köhög.

kahog: köhög.

kondít: pattant, ostorral.

kondító: karikásostor.

korhely: lusta.

kornya: görnyedt, gubbaszkodó.

kornyadozik: görnyedezik, roskadozik. [Vö. *gornyadoz*, MTsz.]
kasornya: madzagból készült kantár, a melylyel a szilkét viszik.
koltog: zörög.
kötis: derék, pl. *kötésig ért a víz*; *jó-kötisű lány*, szép derekú.
köp: nyál, köpés.
köphendi: pökheni.
kötyföl: felver pl. tojást.
kutyul: felver pl. tojást.
lakik: szolgál. *Hol lakol?* e helyett: *kinél szolgálsz?*
luhatnék: legelni volna kedve.
leházasodik: megházasodik.
lüktet: siet.
méggülönözik: elválík pl. a férj a feleségétől.
majszol: eszik a fogatlan v. rosszfogú.
megmocskol: megszid.
megüti magát: megköti, nem megy, nem indit.
mível: közösül.
míveltet: közösültet. „*Ez a gonosz ember mindig az Istennel mívelteti a lovát, a jó Istennel míveltette az anyámat.*“
mívelkedik: üzérkedik; „*erdővel szokott mívelkedni.*“
murga: fehér hasú, veres-barna hátú disznó.
nyítik: nyílik (a virág).
ormó: hártya, pászta a szöllőben. [Vö. MTsz.]

pálmafa: orgonabokor.
perkész: permetezik (az eső).
piczulis: heti 10 krajczáros befizetésre alapított takarékegyesület.
poczokszeg: hosszú, kovácsolt vaszeg.
pustol: szórja a szél a havat.
rengő: diván, kanapé.
recze: sorompó, léczkerítés.
réjál: dalol.
rökönnyödik: összezsugorodik. „*Úgy megrökönnyödött a szoknyám, hogy bokáig se ír mán.*“
rühet: a disznó közösülésének a megjelölése.
sasfa: ágas, oszlop.
sejt: lát. „*Dobost nem sejtette ére komámasszony?*“
sikori: zsupori, fősvény.
szimoklál: szaglászva keres a (kutya); *finánczra is mondják.*
szopogtat: czupogva szopik vmit, pl. czukrot.
szodé: falánk.
szütyő: taposózsák, borszák.
tolló: gyermekágy.
vaskonyha: takaréktűzhely.
vigályos: ritka.
vecsak: patkány.
vinyákol: szűköl (a kutya).
virnyákol: a csecsemő.
zabolás: pállottszájú.
zsebi: zsebkendő.

MÓCZÁR JÓZSEF.

II.

Brassó vidéke.

árté: nagyszerű; árté vacsora.
bakóc: rözse.
cseszle: szünyog.
dajbó: ügyetlen.
dancs: piszkos.
frískó: rékli.
gaj: rög.
gërzsá: mankó.
góga: ügyetlen.
güzü: álomszuszek.
hányatos harisnya: vitézkötéses h.
jándékpénz: lakodalmi ajándék.
kámfuter: „*Krankenvater.*“
kanyó: agglegény.
kaszaly: kazal, farakás (Csik m.)
kendőszeg: edénytartó:
kuruczviz: pálinka.

lebelget: csintalankodik. [vö. *lebelég* MTsz.]
mánta: ügyetlen.
nyakángat: szundikál. [Vö. *nyakángat*, MTsz.]
passadoz: ásitoz.
pundra: bunda.
sollaszt: zaklat.
szekeillő szem maradt = egy sem m.
szenetál: valakire valamit rátukmálni.
talabor: kerékkötő.
tongyó: ügyetlen.
torokháborús: részeges.
törnyő: haszontalan.
vállabérc: tetű.
zsukhajnal: virradó.

HOFFMANN FRIGYES.

III.

Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz.

- Kulacs-képű:** czípő képű, széles ábrázatú (Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Hódmezővásárhely, ERDŐS JÁNOS).
- Kumetria:** keresztelő után való vendégség [= oláh *cumetriá*] (a románokkal szomszédos vidékeken, NÉMETH SÁNDOR).
- Kummog:** 1. lesekedve jár, lézeng (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Fehér m., Baracs, BRAUN LAJOS; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Pest m., FODOR IGNÁCZ; Hajdúböszörmény, Balmazújváros, BARCSA JÁNOS; Bihar m., Szerep, RÁCZ BÉLA); 2. hunyorgat, pislog (Tolna m., Szakcs, MÁNYOK FERENCZ; Baranya m. Keszű, SOMSSICH SÁNDOR); 3. duzog, nyakaskodik (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).
- Kupczihér** (Mezőtúr, TURI MÉSZÁROS ISTVÁN; *kopczihér* Tolna m., Fadd, SZTROKAY LAJOS): 1. se nem úr, se nem paraszt (Mezőtúr); 2. úri csavargó, állás nélkül lézengő tanult ember (Fadd).
- Kupéczés kalap:** pörgeszélű kalap (Fehér m., Baracs, BRAUN LAJOS).
- Kurnyavicza:** hőzivatar (Abauj m. Nagy-Szaláncz, SZEMKÓ ALADÁR).
- Kurup:** szalmából font kosár (Abauj m., Nagy-Szaláncz, SZEMKÓ ALADÁR).
- Kusza:** a tarlón összegereblyézett gabona (Tolna m., Szakcs, MÁNYOK FERENCZ).
- Kuszlík** (*kuszlil*, *kuszlík* Sopron m., Páli, NÉVTELEN; *kuszlí*, *kuszlík* Zala m., Tapolca, Diszel, VÁZSONYI IZIDOR; *kúszlík* Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Baranya m., Keszű, SOMSSICH SÁNDOR): 1. kunyhó, viskó; 2. kuczko.
- Kuttog:** lesekedik (Debreczen, Hajdúböszörmény, Balmazújváros, Földes, BARCSA JÁNOS; Szolnok-Doboka m., Domokos, NÉMETH SÁNDOR).
- Kuttog a lány után.**
- Kutyorodik:** kuporodik (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Zala m., Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR; Veszprém m., Lovászpátona, HORVÁTH ENDRE; Baranya m., Keszű, SOMSSICH SÁNDOR).
- Labatol:** szaporán, hadarva érthetetlenül beszél (Rábaköz, NÉVTELEN; Zala m., Diszel, VÁZSONYI IZIDOR).
- Laczi.** 1. kis vizmeregető (nem fából); kisebb, mint a *káforka*; 2. ezüstnemű elmosogatására szolgáló vizes edényke; 3. italhűtő edény (Zala m., Diszel, Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR).
- Lágyos:** „a szántóföldek mellett levő kaszálók megkülönböztetése (oláhlul *moína*)“ (Kolozs m., Gyerővásárhely, NÉMETH SÁNDOR).
- Lagyvál:** összeturkál (ételt). „*Ne lagyváld össze, mer' nem eszünk utánnad.*“ (Tolna m. Szakcs, MÁNYOK FERENCZ.)
- Lálé-nyakú:** görvélyes nyakú (Sopron m., Páli, NÉVTELEN).
- Langaléta** (*ember*): nyakig láb, menyeyei lajtergya (Zala m., Diszel, VÁZSONYI IZIDOR).
- Lappog:** lassú, lompos lépésben megy (Údvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA).
- Lásza:** élő vesszőből font kapu (Szolnok-Doboka m., Domokos, NÉMETH SÁNDOR). Vö. oláh *leasú*.
- Látó:** látogatás, látogató. „*Látóba voltunk*“ (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Udvarhely m., Bethlenfalva, PAAL GYULA).
- Lator:** dolgos, kardos, élelmes, merész (főfirre, nőre egyaránt alkalmazák). (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).
- Laza:** 1. megdült (gabona) (Rábaköz, FÖRHÉNCZ SÁNDOR; Sopron m., Páli, NÉVTELEN); 2. (nagy testű), de a munkát nem igen bíró, puha (ember) (Sopron m., Páli, NÉVTELEN; Rábaköz, FÖRHÉNCZ SÁNDOR; Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS; Zala m., Diszel, Tapolca, VÁZSONYI IZIDOR).
- Leb:** „a hevítésre berakott fa leégése után a sütő-kemenczét betöltő és belőle a szádán meg a lélekzőjén élénken kiáradó hő.“ (A kemence oldalán levő lyuknak *lélekző* a neve.) (Székelyföld, PAAL GYULA).
- Lehuppád:** lesüllyed, lesüpped (pl. a temetőben a sír) (Kemenesalja, SZTROKAY LAJOS).
- Lekalimpázik:** leessik s esés közben még egyet fordul is (Fehér m., Adony, BRAUN SÁNDOR).

Lelkem csúcsa (csucscsa): kedvesem, galambom (kedveskedő, tréfás kifejezés) (RÁBÁKÖZ, GÖTTL MARISKA, FÖRHÉNCZ SANDOR, KEMENESALJA, SZTOKAY LAJOS; ZALA m., TAPOLCZA, VÁZSONYI IZIDOR).

Lelottyan: hebe-hurgyán vagy nagy-tunyán leül, leveti magát. (MAROS-VÁSÁRHELY, PAAL GYULA.)

Lepint: lepény (GYÖR, KÁRPÁTI ENDRE; BAKONYTAMÁSI, HORVÁTH ENDRE).

Lésen: kivált, főleg. „Nállunk nagy sár van, lésen, ha sok eső esik.” (SZOLNOK-DOBOKA m., DOMOKOS, NÉMETH SÁNDOR).

Léve: ahhoz léve: ahhoz mérve, ahhoz képest. „Ahhoz léve. a h gy most a gabona jár, ez a búza nem drága.” (UDVARHELY m., BETHLENFALVA; PAAL GYULA.)

Lévest: ahhoz lévest (lévöst, lévőst): ahhoz képest (ZALA m., DISZEL, VÁZSONYI IZIDOR; BARANYA m., KESZÜ, SOMSSICH SANDOR; PEST m., SOLT, FODOR IGNÁCZ).

Lifeg-lafog: a rongy a fránzos, lucskos ruha aljárul. „Katona, lifeg-lafog a monya.” Tréfás gúnyolódás. (ZALA m., TAPOLCZA, VÁZSONYI IZIDOR.)

Liflangós, liflantos: szakadt, czafrangos szoknyájú, (átv. ért.) mocskos (nőszemély) (FEHÉR m., BARACS, BRAUN LAJOS).

Likal: krumplinak, kukoriczának az ültetéshez lyukat, fészket váj, kapál (KEMENESALJA, SZTOKAY LAJOS; KÖRMEND, CSIFE KÁROLY).

Líppent: libbent, biczzent. (SZÉKELY-UDVARHELY, PAAL GYULA.)

Lódám: „úgy megy bele az ital, mint

lódámba a menkü” (SZABOLCS m., NOVÁK MÁRTON).

Lófrál: ide-oda szalad (TOLNA m., SZAKCS, MÁNYOK FERENCZ; HÓDMEZŐVÁSÁRHELY, ACZÉL SÁNDOR).

Lóginya: közepén föltámasztott deszka: a két végén egy-egy gyerek áll s föl-e melgetik egymást (SZABOLCS m., NOVÁK MÁRTON).

Lóginyál: 1. himbál, hintál, lóggat. „Ne lóginyáld a lábadat.” (SOPRON m., PÁLI, NÉVTELEN; SZILÁGYSÁG, ÉHENNÉ KEMÉNYFI KATINKA); 2. do-logtalanul, lustán jár elé-hátra (UDVARHELY m., BETHLENFALVA, PAAL GYULA).

Lólinka: hinta (KOLOZS m., GYERŐ-VÁSÁRHELY, NÉMETH SÁNDOR).

Lólinkázik: hintázik (uo.).

Lombár: (KOMÁROMSZENTPÉTER, KOLLÁNYI ÖDÖN; ESZTERGOM, FODOR IGNÁCZ; ABAUJ m., NAGY-SZALÁNCZ, SZEMKŐ ALADÁR; longár Pest m., SOLT, FODOR IGNÁCZ): nagy, erős, lomha ember.

Lottyanik: *g-lottyanik*: hirtelen bajba esik, vmi baj ágnak döntötte (ZALA m., DISZEL, TAPOLCZA, VÁZSONYI IZIDOR).

Lögyből: 1. kelletlenül eszi (a levest). „Ne lögybőlj azzal az étellel, hanem egyél, ebadta kölyke” (HEVES m., FÜZESABONY, NOVÁK MÁRTON); 2. nagyjából kimos (HAJDU m., BARCSA JÁNOS).

Luczkó: a részeges emberre mondják csak. „Menny el, te részeges luczkó.” (SZOLNOK-DOBOKA m. DOMOKOS, NÉMETH SÁNDOR).

GOMBOCZ ZOLTÁN.

IV.

Kantár. Tompa Mihály Arany Jánoshoz írt egyik levelében (Hanva, 1858. május 28.) egy gyermekkori csínyjéről s ennek büntetéséről írván, a többi közt ezt mondja: „... A tanító úr aztán elkoptatott rajtam három vesszőt. Kortársaim közt ma is eldöntetlen kérdés: vajon 101-et kaptam-e vagy 102-öt, de hogy sok volt, azt tudom, mert nagyanyám (mikor hazamentem) a kantárral szinte elő akart fogni... de látván, hogy véres vagyok, nem bántott...” A *kantár* szót olvasva, azt hiszem, hogy első pillanatban mindenki a *lókantárra* gondol s Tompa nagyatyját önkéntelenül is a lótarató igrícziú gazdák közé sorozza: a kantárról a lóra, a lórlól a gazdaság fokára következtetvén. Feltűnő azonban, hogy a pajkos gyermek megfenyítésére a haragos nagyanya kezében bot, seprőnyél vagy más alkalmas konyhai eszköz helyett éppen a *kantár* akad. A dolog megfejtése az, hogy Igricziben *kantár*-nak hívják az edényhordó madzaghálót (vö. MTsz.), a melyet pajkos gyermekek büntetésére szeretettel használnak. A rosszal-kodó igrícziú gyermek szokott fenyegetése: „*kantárt kapsz!*”

DR. NAGY SÁNDOR.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

XXIX. Választmányi ülés.

(1909 febr. 16.)

Jelen vannak : Szily Kálmán elnök, Szinyvei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár ; Balassa József, Erdélyi Lajos, Kárdos Albert, Lehr Albert, Melich János, Nagy Gyula választmányi tagok. Jegyző : Horger Antal.

1. A megelőző ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után a titkár bejelenti, hogy Horváth Endre elfogadja a népnyelvi szótár megírására szóló megbízást, de jobban szeretné, ha a Társaság nem a lovászpatonai, hanem a sümei nyelvjárás szókészletének összegyűjtésével bízná meg, s ez utóbbi esetben arra kötelezné magát, hogy három esztendő alatt elkészíti a munkát. A választmánynak elvileg ez ellen nincsen kifogása, de megkéri a titkárt, hogy beszélje meg ezt az ügyet előbb személyesen Horváth Endrével. Vélegesen csak azután fog határozni.

2. Az elnök bejelenti, hogy egy polgári iskola igazgatósága megrendelte a Magy. Nyelv I—IV. kötetét, de minthogy az újonnan alapított iskolának évi átalányát sokféle beszerzés költsége terheli, engedélyt kér arra, hogy a kötetek árát évi 5 K-val törleszthesse. Ezzel kapcsolatban azt ajánlja az elnök, hogy szabjuk meg folyóiratunk II—IV. kötetének árát egyszerre való megrendelés esetén 30 K helyett 15 K-ban, és tegyük közhírré a Magyar Nyelv borítéklapján, hogy a Társaság az I. évf. 2. füzetét három koronán, vagy az egész kötetet 5 koronán visszaváltja. A választmány elfogadja az elnöknek mind a két javaslatát és megengedi, hogy a szóban levő polgári iskola a Magy. Nyelv I—IV. évf. 25 K árát évi 5 koronás részletekben törleszthesse.

3. Tiringer Béla pénztáros bemutatja a pénztár állapotát 1909 jan. havában. E szerint a bevétel összesen 4491 K 65 fill., a kiadás pedig 483 K 63 fill., a maradék tehát 4008 K 2 fill. Ebből értékpapírban van 2000 K, takarékpénztárban 1000 K, készpénzben 1008 K 2 fill.

4. Következik a tagajánlás.

A titkár bemutatja gróf Mailáth Gusztáv erdélyi püspök, v. b. t. t.-nak Zolnai Gyula tagtársunkhoz intézett levelét, melyben bejelenti, hogy „édes anyanyelvünk mennél tökéletesebb kiművelése és az ezáltal keletkezett új tudományoknak népszerűvé tétele érdekében“ belép a Magy. Nyelvt. Társ. alapító tagjai sorába. Örvendetes tudomásul szolgál.

Megválaszlatnak rendes tagnak :

Barabás György, igazgató, Sárvár
Bódisz Jusztin, tanár, Pannonhalma
Emmer Kornél, nyug. kúriai bíró, Budapest
György Ferencz, tanár, Székelyudvarhely
B. Inkey József, Iharosberény
Kist József, Adria-bizt. társ. tisztviselő
Kégl Sándor, egy. r. tan., Pusztalaczháza
Dr. Nagy András, Csacza
Németh Gyula, főgimn. tan., Karczag
Szabó István, tanárjelölt, Kolozsvár
Dr. Tomcsányi Mór, egy. magántanár, Bpest
Torkos László, felső leányisk. igazgató, Bpest
Vághó Ignác, honvédszázados, Budapest
Velledics Lajos, tanárjelölt, Budapest

Ajánló

Szily Kálmán
Szily Kálmán
Szily Kálmán
Visky Károly
Jambrikovich László
Lehr Albert
Gombocz Zoltán
Szily Kálmán
Trócsányi Zoltán
Zolnai Gyula
Lehr Albert
Horger Antal
Szily Kálmán
Trócsányi Zoltán.

Előfizetőkül bejegyeztetnek :

Bécs : *Pazmanem Magyar Iskolája.*

Budapest : *Angol kisasszonyok intézete.*

Budapest : *Magyar Katonai Közlöny szerkesztő-bizottsága.*

Budapest : *Magy. Nemz. Múzeum néprajzi osztálya.*

Győr : *All. felső leányiskola.*

Dr. Kohlmann Dezső, főgimn. tanár, Zombor.

Nagykörös : *Arany János-Onképző-Kör.*

Nagy Samu, Debreczen.

Nagyszombat : *Városi Közkönyvtár.*

Pécs : *Felső-kereskedelmi iskola.*

Pozsony : *All. polg. fiúiskola.*

Pozsony : *All. polg. leányiskola.*

Sopron : *Magyar Társaság.*

Temesvár : *Városi felső-kereskedelmi iskola.*

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

34. **M. M.** úrnak. A *toll* ragozva *tollal*-nak irandó; ellenben a *toll* és *lapda* összetéve : *toll-lapda* és nem *tollapda*, sem pedig *tolllapda*. Ugyanígy *mellel*, *bükkel*, *makkal*, de *mell-láz*, *bükk-karó*, *makk-kávé*, *makk-király* stb.

35. **M. G.** úrnak. A *tréfa-levelű fü*, a mit Ön a NySz.-ban (II. 605. és Index) talált, nincs meg sem a természetben, sem Comenius Januájában, a honnan a NySz. idézi. A Januában ugyanis *tserfa-levelű fü* van s a szóra-kozott gyűjtő ezt olvasta *tréfa-levelű-nek*, mert hiszen a *tserfa-levelű-t* a szerkesztő nem a *t*-be, hanem a *cs*-be sorozta volna be.

36. **Roppantság.** M. I. úr a NySz.-ban azt olvasta, hogy a *roppantság* a régi magyar nyelvben *nyomorúságot* („*miseria*, *elend*“-)et jelentett. Igaz-e ez, kérdi tőlünk, hiszen a „*roppantság*“ mai jelentése (vö. CzF. és Ball.) amannak éppen az ellenkezője.

A NySz. állítása merőben helytelen s a benne idézett forrás félre-értésén alapszik. Nógrádi Mátvás „*Idvösség Kapuja*“ cz. munkájában, honnan a NySz. idéz, ugyanis így van :

Debreczenben híres tanácsú *Biráknac*,
Kegyess *Eskütteknc*, sőt a' kik mondatnak,
Halvan Férfiaknac, kik szegény *Városnac*
Viselitek terhét, e' nagy roppantságnak.

Nyilvánvaló, hogy itt a „*roppantság*“ nem a *szegényre*, hanem a *városra*, a „*szegény*“ pedig e nagy roppantságnak (t. i. Debreczen váro-sának) akkori sok zaklatására vonatkozik. Sz. K.

37. **M. J.** úrnak. A baranyai kálvinista magyarság a szlavóniai kálvinista magyarokat hívja tudtommal *brenző*knak. Balassa is *brenző* alakot ír Nyr. 23 : 308. lapján. Vélekedésem szerint ez a gúnynev a reformációkori *brenzianus* névből származott, a mivel akkor a Brenz János értelméhez hajló protestánsokat illették.

38. **Kérdések.** A katonai térképen (az ú. n. „*spezialkarte*“-n) két egymástól távol eső és igen elütő tájtypusú helyen találtam az alábbi határ-nevet : *Rakottvás*, Komárom megyében, a Csallóközben, nedves kaszáló : *Rakottvás-tető*, Borszék mellett, 1200 m. magasságban, erdős hegytető. Helységnevtárunkban több községünk is van ezen a néven, valamint *Rekettye* néven is. Vajjon ebbe a családba tartoznak-e ezek a helynevek is : *Rakitta* (Krassóban, de különösen sűrűn Horvátországban, mint hegynév); *Rákitya* (Nógrádban); *Rekita* (Temesben); *Regete* (Abaujban); s talán *Rekiczel* (Kolozsban)? Továbbá *Rokitka*, folyó Posenben, *Rokitno-mocsarak* Orosz-országban, *Rokitnucz* helynév Krajnában? BÁTKY ZSIGMOND.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. OKTÓBER.

8. SZÁM.

Néhány magyar népnévről.

II.

Orosz. ROSTISLAV morva fejedelem 860-ban vagy 861-ben Konstantinápolyból szláv nyelvű térítőket kért. A császár CYRILLT és METHODOT küldte, mint a kik jól beszéltek „szlovén“-ül (СЛОВѢНЬСКИ — ez esetben „bolgár-szlávul“). Az egyik testvérre már hasonló feladatot bízott volt a császár. A CYRILL-LEGENDA ugyanis elbeszéli (lásd bécsi Akadémia Denkschriften XIX. köt. 219. 235. l.), hogy a császár CYRILLT a kozárokhoz küldte volt, a kiknek legjobban tetszett a császár vallása, s épp azért erre akartak áttérni. CYRILL el is ment hozzájuk, s megérkezvén Chersonba, több nyelvet, köztük a zsidót is megtanulta. Ez alkalommal többeket térített a keresztény vallásra. Így megtérített egy embert, kinek a nyelvét nem értette s a kinek ez okból tolmács segítségével volt kénytelen a keresztény hitet hirdetni. Erre nézve ez van a legendában (lásd Denkschr. XIX. 219., 235. l.):

ОБРЕТЬ ЖЕ ТОУ ІУВАГГЕЛІЕ И ДА-
ТЬ РЪ РОСЬСКИ ПИСМЕНИ ПИСАНО И
ЧЛОВѢКА ОБРЕТЬ ГЛАГОЛЮЩА ТОЮ
БЕСѢДОЮ И БЕСѢДОВАВЪ СЪ НИМЪ . . .

invento vero ibi evangelio et
psalterio rossicis litteris scripto
etiam hominem lingua illa loquen-
tem et cum eo locutus [vim ser-
monis accipit.]

E helyből az derül ki, hogy az az írás és könyv, a melyet a szláv anyanyelvű CYRILL nem értett, orosz betűkkel írt könyv volt. Hogyan kell e helyet értelmeznünk: A feleletet megkapjuk egy száz évvel későbbi eredetű forrásból, a X. század közepén író CONSTANTINUS PORPHYROGENNITUS császár „De administrando imperio“ cz. művéből. E mű 9. fejezetének latin fordításban ez a czime: „De Russis e Russia Constantinopolim in lintribus venientibus“; a fejezetben el van mondva, hogyan jutnak el hajókon (dereglyéken) az oroszok Konstantinápolyba. A hajók a Dnyeperen járnak. Miután Kievet elhagyták, a többek közt Βυζαντινῶν vár alá érnek.

Illic per duos tresve dies con-
gregati, postquam omnia mono-
xyla convenerunt, postea movent
ac per . . . fluvium Danaprim
descendent. ac primo quidem ad

„Ott két vagy három napon át
összegyülekezvén, miután vala-
mennyi egy fából való hajó oda
érkezett, azután indítanak és a
Dnyeperfolyón leereszkednek. Elő-

primum locum fluminis praeruptum veniunt, qui Essupe (Ἐσσοῦπη) cognominatur, quod Russorum Sclavorumque lingua valet „non dormire“ . . . superato hoc loco fluminis praerupto . . . ad alium locum praeruptum descendunt, qui Russis Ulborsi (Ὀὐλβορσι), Slavis Ostrobuni prach (Ὅστροβουνίπραχ) dicitur significatque insulam loci praerupti . . . stb.

szőr is a folyó első sellőjéhez érnek, melyet Ἐσσοῦπη-nek neveznek, a mi az oroszoknak és a szlávoknak nyelvén annyit tesz „nem aludni“ . . . áthaladva a folyó ezen sellőjén, egy másik sellőhöz érnek, a melyet az oroszok Ὀὐλβορσι-nak, a szlávok Ὅστροβουνίπραχ-nak neveznek, s a mely „sellősziget“-et jelent . . .“

CONSTANTINUS PORPH. azután a Dnyeper valamennyi (összesen hét) sellőjének a nevét oroszul is, szlávul is felsorolja. THOMSEN VILMOS részletesen foglalkozott a sellők orosz és szláv neveinek értelmezésével (lásd THOMSEN W.: Der Ursprung des Russischen Staates, Gotha 1879 54. s köv. l.), s nagyon becses dolgokat állapított meg. Így kiderítette, hogy valahányszor az van mondva CONSTANTINUSNÁL, hogy oroszul így meg így hívják a sellőt, hát ilyenkor a név mindég az ó-éjszaki germánból (mai svéd-norvégdán-izlandi) fejthető meg, míg a szlávnak mondott szó az orosz-szlávban leli magyarázatát. Pl. Thomsen szerint a fentebb közölt második számú sellő nevét így kell megfejteni: oroszul Ὀὐλβορσι = holm + fors = ó-éjszaki germ. *hólmr* „insel“ + *fors* „wasserfall“ || szlávul Ὅστροβουνίπραχ = ostrovni prach = szláv *ostroi* „sziget“, *prag*, orosz-szláv *porog*: sellő. E megfejtésben CONSTANTINUS teljesen igazolva van, a ki azt mondja, hogy az orosz szó is, meg a szláv szó is „insulam loci praerupti“-t jelent.

CONSTANTINUS PORPHYROGENNITUS tehát „orcsw“-on germán, ó-éjszaki germán (svéd) nyelven beszélő embert értett, neki οἱ Ῥῶς = az a germán törzs, a mely a kievi fejedelemséget megalkotta, s a mely régibb idő óta a Dnyeperen kereskedést folytatott. A száz évvel régebbi CYRILL-LEGENDA-beli adat ezek alapján már könnyen megfejthető. Az az ember, a kinek nyelvét CYRILL nem értette, germán ember volt, azok a „rossicis litteris“ irt könyvek, melyeket nem tudott olvasni, germán nyelven (ez esetben gótul?) irt könyvek voltak.

E hosszú kitérésnek az volt a célja, hogy bebizonyítsa, hogy a IX., X. században ez a kifejezés Ῥῶς (és többi más nyelvi átvétele) germán, elsősorban ó-éjszaki germán (svéd; aztán akár gót) embert és nyelvet jelentett. Ha mi már most ki tudjuk mutatni, hogy a magyar orosz szó a Ῥῶς és társaival összefügg s hogy már a IX., X. században, illetőleg a honfoglalás előtt meg volt nyelvünkben, kétségtelen lesz, hogy a szó nyelvünkben egykor csakis germán-t (oroszföldi germán): elsősorban ó-éjszakit (svéd) jelentett; „szlávot“ jelentő értelme csak XI., XII. századi.

Az orosz szó előfordulására legrégebbi adatunk 1208-ból való; egy ez évi oklevélben (átirat 1359., lásd Orsz. Levéltár DL. 50., más adatok Csánki III. 672., 676.) a mai mosonmegyei Oroszvár nevét így találjuk írva: *wrusw ar*, *wrusw ar*. Tudjuk,

hogy erről az *Oroszvár*-ról ANONYMUS azt írja, hogy a honfoglaláskor bejött oroszok emlékét őrzi (lásd Anon. 57. §.: „in eisdem partibus dedit castrum construere ruthenis, qui cum almo duce auo suo in pannoniâ uenerunt“ HFK. 461., Sándor, Sokfélé X. 112.). Más adataink 1252-ből *Uruuz*, 1258-ból *Vruuz* war, 1261-ből *Vruzy*, 1358-ból *Wrucz* mezew, 1359-ből *Wruzzy* (valamennyi adat helynév, I. OklSz., Csánki I. 93., II. 633., III. 245 stb.). A későbbi fejtegetésekből ki fog tűnni, hogy ez írott alakokat *urusz*-nak kell olvasnunk. Mai hangalakkal a szó 1369-ben jelenik meg először *Oroza* path nevében (lásd OklSz.), míg első szótári adatunk a Schlägli Szójegyzékben található, a hol 536. szám alatt ezt olvassuk: „ruthenus-orosz“.

A fentebb közölt helynévi adatok közt az -i-vel írottak *Uruszi* > *Oroszi*-nak olvashatók. A mai nógrádmegyei Nagy-Oroszít a történetudósok Kálmán király által hozott és telepített oroszok alapításának mondják (vö. Magy. Acad. Értesítő 1857:597. l.), ez oroszok királyi ajtónállók voltak (lásd erről Csánki I. 93., Országos Levéltár Liber Regius XIX. 396—402.). A magyar emlékekből könnyen kimutatható, hogy a „királyi ajtónállókat“ magyarul *orosz*-oknak hívták (lásd erre az adatokat OklSz.: 1519-ből való adat, Bartal magy.-lat. szót.: 1525-ből való adat, NySz.: XVI., XVII. sz., Brassói lat.-magy. szót.-tör.), a mi ennek a telepítésnek az emléke. A magy.-*orosz* = „janitor regius, servus regius“ szép példaként csatlakozik azokhoz az esetekhez, mikor egy népvezet foglalkozást jelölő névvel lesz; ilyen ismertebb esetek: ném. *schweizer*, lengy. *szwajcar*, or. *švejcár* = „portás“ | XI. századi byzanci görög βάρβαρος = császári testőr (l. Thomsen W.: Der Ursprung des Russ. Staates 122. l.) | nem lehetetlen, hogy a *székely* népnév foglalkozást jelentő értelme is másodfokú fejlődés.

Eddig azt igyekeztem bizonyítani, hogy a magyar *orosz*, régi magyar *urusz* megvolt nyelvünkben már a IX., X. században is, s hogy első jelentése ez volt: éjszaki germán (skandináv). E magyarázatot támogatja a szó eredete is. Milyen úton-módon került azonban a magyarba az *urusz* > *orosz* szó? Miklosich „Slavische Elemente“ cz. dolgozatában ezt írja: „*rusinz* a(lt)-russ. — *orosz* s. Russe“ (Nyr. XI. 361., hasonlóan GyARM. Voc., LASCHKA EL., KASSAI I.). E tanítás megfejtetlen hagyja a magyar magánhangzós szókezdetet; egy szókezdő szláv *r* (*rus-inz*) szókezdőnek marad a magyarban is (vö. *reték*, *rozsa*, *rozs* stb.). Teljesen helyes magyarázatot találunk azonban e szavunkról THOMSEN VILMOS 1879-ben német nyelven is megjelent „Der Ursprung des Russischen Staates“ cz. munkájában. E mű alapján mondom el a következőket:

Skandinávia germán lakói önmagukat saját nyelvükön *vaeringjar*-nak (varégeknek) hívták (egyesszámban *vaeringr* vagy *vaeringi*), míg ellenben a nyugati kútfőkben *nor(d)manni* a nevük. E skandinávoknak az a törzse, a mely Upland, Södermannland és Östergötland területén lakott, foglalkozására hajós nép volt s e fog-

lalkozását saját nyelvén *roðsmann*, *roðs-karlar* szóval jelölhette (= evezős emberek; vö. éjszaki *vikingr* törzset *vik* = öböl szóból, végelemzésben ebből magyar *vitész*). Ebből a foglalkozást jelentő éjszaki germán összetett szóból lett a finn *ruotsi*, a mely először csak e hajózással foglalkozó germánokat, később pedig az összes skandinávokat, illetőleg svédekét jelentette. A finnből átkerült a szó az orosz-szlávba, s *rus*-nak hangzik (szláv *u* talán *o*-ból vagy *uo*-ból). Első jelentése itt se lehetett más, mint „éjszaki germán, skandináv“, s ezzel a jelentéssel került át a görögbe $\rho\omega\varsigma$ alakban, a mint azt CONSTANTINUS P. is igazolja (lásd a fentebbi idézetet). A gör. $\rho\omega\varsigma$ szó ω -ját azonban igen bajos megmagyarázni a szláv *u*-ból (*rus*); épp ezért THOMSEN azt hiszi, hogy a szó a szlávól előbb a kozár nyelvbe került s innen aztán a görögbe. A görög szó, a mely 839-ben fordul elő először, átment az arabba *rús*, perzsába *rös* alakban. A mint már most Rurik és svédjei 862-ben urai lettek a Kiev környékén lakó szlávoknak, a germánok által kormányzott szláv föld neve szlávul „*ruszskaja zemlja*“, azaz „orosz = skandináv föld“ volt. Az uralkodó faj aztán lassan-lassan elvesztette nyelvét s helyébe alattvalóit vette fel, a mi még a XI. században sem volt általános az ú. n. Nestor tanúsága szerint. a kinél az orosz-szlávok törzsi neveiken soroltatnak fel. E nyelvváltozással jelentésváltozást szenvedett a „*ruszskaja zemlja*“beli kitétel is, a mennyiben ezentúl *ruszskaja* = szlávvá lett orosz, orosz-szlávot jelentett.

Közbevetőleg említem, hogy MARQUART I. „Osteuropäische und asiatische Streifzüge“ cz. munkájában (353. s köv. lapokon) a *ruotsi-rus*- $\rho\omega\varsigma$ etymonát Thomsentől eltérően keresi. Szerinte a Maiotis táján az V., VI. században élő *Hrös*, másutt *Rosomani* éjszaki germán (= herul, erul) törzs neve tovább élt a VII., VIII. században Déloroszországban s a IX. századi skandináv új jövevényekre egyszerűen átvonódott. Én se ezt, se az antinormannisták nézetét (szerintük *Rus* > *Ros* kievi guberniumi folyó nevéből) bővebben nem bírálok, mert az a meggyőződés, hogy THOMSEN nézetével lehet ma is a legtöbb idevágó kétséget eloszlatni. Tovább követem tehát THOMSEN fejtegetéseiben.

A m. orosz szó eredetéről THOMSEN ezeket mondja: „die ungarische Form *Orosz*, Russe, ... nach dem vorgeschlagenen *o* zu schliessen, unstreitig durch einen türkischen Dialekt überkommen ist ... Tatarisch *Urus*, kirgisisch *Orus*, tschuwaschisch *Vyrys*, mongolisch *Oros*“ (104. l., a helyet idézi ASBÓTH is Archiv XXII. 452., reámutat NYK. XXX. 209.). Kétségtelen, hogy a m. orosz török eredetű; a törökségben ugyanis *r* kezdetű eredeti szó nincs. Ha a török egy ilyen szót átvesz, a szó elején egy hangzót ejt. Közismert példa, hogy a görögöket oszmanli-török nyelven *urum*-oknak nevezik, a mely a byzancziak $\rho\omega\mu\alpha\iota\omicron\tau$ nevének az átvevése (több példa Ethnographia VIII. 18.). Ezen hangsajátság alapján a m. orosz szó csakis török közvetítéssel került szó lehet nyelvünkben. De vajjon milyen török nyelvből való a

mi szavunk? Erre nézve MUNKÁCSI BERNÁT, a kinek érdeme, hogy a magyar szó eredetét irodalmunkban elsőnek tisztázta, ezt írja: „Kétségtelen, hogy a magyar az orosz népnévvel keleten, a nyelvére egyébként is hatott törökség révén ismerkedett meg“ (Éthnographia VIII. 18.). Az én nézetem szerint is honfoglalás előtti török jövevény az orosz szó, de nem abból a török nyelvből, a melyből az *ökör*, *borjú* stb. szavak valók, szóval nem az ú. n. volgai bolgár-törökből. E nézet támogatására legfontosabb bizonyítékom, hogy a *Ῥως* — *rus* — *ruotsi* stb. Déloroszország területén nem régebbi a IX. század első felénél. Első előfordulása 839-ből való, s ép ezért MARQUART idevágó fejtegetése sem fogadható el (lásd fentebb). Ezzel szemben volgai-bolgár jövevénytiszavaink régebbiek. Chronologiai szempontból tehát a mi orosz szavunk csakis honfoglaláselőtti déloroszországi török-tatár (besenyő stb.) átvétel lehet (l. hasonló esetet az örmény szóval).

Összefoglalva most a már mondottakat, az etymologiai szótár orosz cikkét így írhatjuk meg:

orosz [régibb alak *urusz*, mai alakra legrégebb adat 1369. OklSz.; első kimutatható előfordulás 1208. (átirata oklev. 1359.) *uruswar*, *uruswar* Országos Levéltár DL. 50 = Oroszvár, Moson m. s. vö. Anonymus 57. §.; első szótári adat Schlägli Szój. 536: *ruthenus-oro*] 1. déloroszországi germán nyelvű skandináv (IX., X., XI. száz. jelentés, elavult), 2. *gross- und kleinrusse*, *russus*, *ruthenus*, 3. *janitor regius*, *servus regius* (latinositva *orozones*; e jelentésben első adatunk 1519-ből OklSz., más adatok NySz., Bartal magy.-lat. szót., Brassai lat.-magy. szót.-tör.; a történeti részre vö. Csánki I. 93., Országos Levéltár Liber Regius XIX. 396—402.; ma elavult, utolsó adat XVII. sz.);

< oszm., tat. *urus* (Russe, Radloff I. 1663., Bianchi I. 241., Barbier de Meynard I. 158.), kaz. tat. *urıs* (Bálint, Kaz. tat. II. 35., Radloff I. 1657.), *urıs* (Munkácsi Ethnogr. VIII. 18.), alt., tel., kirg., tar. *orus* (Radloff I. 1059.), csuv. *vırıs*, mong. *oros* (Thomsen W. Der Ursprung 104.). A tör. tat. szó a szláv *rus*-ból való (vö. vogul *rus*, *ros*, osztj. *rus* Ethnogr. XX. 127.), a mely a finn *ruotsi* (uo eredetibb *o*-ból) átvevése, finn *ruotsi* < ó-éjszaki germ. *roðs*- (menn, — karlar: evezős, hajós emberek). Lásd erről Thomsen W. Der Ursprung 104. s köv. l., másképp, de helytelenül Marquart Osteur. und ostas. Streifzüge 353—391. l.

A m. szót helyesen magyarázta Hunfalvy P.: Magyarország ethnogr. 464., Thomsen W.: Der Ursprung 104., Munkácsi Ethnogr. VIII. 18., Asbóth, Arch. XXII. 452, NyK. XXX. 209.; — másképp, de helytelenül Gyarm. Voc., Leschka El., Kassai, Miklosich Slav. El., Nyr. XI. 361.

Így lesz megszerkesztve a szótár orosz cikke. Kiegészítésül szólnom kell még néhány szót a *rutén*, *rusznyák*, *rusnyák* és *muszka* nevezetekről. A magyar ember a hazai ruténeket oroszoknak nevezi, újabb időben azonban a hivatalos világban a *rutén* elnevezés is terjed. Legrégibb adatom e használatra 1876-ból való s Hunfalvy Pál „Magyarország ethnographiája“ című művé-

ben található. CSOPEI LÁSZLÓ 1883-ban „Rutén-magyar szótár“-t írt, s ezzel is segítette a szót terjedésében. Ez a *rutén* név a német *Ruthene* közvetítésével a lat. *Rutenus-*, *Ruthenus-*ból való. A latin kútfőkben a XI., XII. században az oroszoknak *Russi* (*Ruzzi*, *Ruci* stb.) nevük fordul elő, a mely név a szláv *rus-*ból latinositott név. E latin *Russi*-t igen korán, tehát már a XII. század folyamán kiszorítja a *Rutenus*, *Ruthenus* név. A mi magyarországi latin emlékeinkben előfordul ugyan *Ruscia* is (vö. Anonymus 7. §. és ebből *Rwssya orzag* Erdy-cod. 296.), de a IX., X. századi kievi földnek általában *Ruthenia*, a népnek *Rutheni*, *Ruteni* a neve (vö. Anonymus 8., 9., 10., 11., 12., 14., 15., 57. §§., Kézai ed. Flor. 7., 15., 19., 27. §§., Képes Krónika ed. Flor. 8. §. stb.). Ez a latin *Rutheni*, *Ruteni* THOMSEN W. szerint (lásd *Über den Ursprung* 104. l.) részint *Pruteni* ~ *Prussi* (= porosz), részint pedig a régi gall törzset jelölő *Ruteni* (Ῥουθήνοι, lásd Petz V. Okori lex.) népnév hatása alatt keletkezett. A *rusznyák*, *rusnyák* inkább gúnyos értelemben járja a magyarban; legrégebbi adatom reá a Debrecz. grammatikából van (1795. év: 301. l., lásd még CzF.). A tót nyelv keleti nyelvjárásában *rušňak*, *rusnak*, *rusňák*, *rusňiak* (lásd Bernolák, Jancsovics, Czambel Slov. reč) névvel jelölik a görög katolikus, tehát kisorosz szlávokat. A görög katolikus kisoroszek önmaguk jelölésére is használják a *rusnak* stb. nevet (lásd Csopei szótárát, lengyelben *rusnak* Linde szerint kihalt szó) olyan esetben, ha más valláson levő szlávokkal beszélgetnek s nemzetiségük iránt kérdeztetnek. Egymásközt azonban *ruskij*-nak mondják magukat (Czambel S.: Slov. reč I. 586. Broch Olaf: Studien 1897. I. 14., Weitere Studien 1899. II., 5., 20.: po viri *rusnak*) A m. elnevezés tót eredetű (l. Leschka El. Mikl. Slav. Et., Nyr. XI. 417.).

A *muszka* szó újabb időben megvető értelemben használatos, ebből való a MTsz. közlötte „durva ember“ jelentés is (Lozsádról közölve). Régebbi időben azonban a szónak az a használata volt, a mi ma az „orosz“-nak (lásd Sándor: Sokféle VI., 118., Márton József m.-ném. szökönyv 1800., 1811., Kassai). A szóra legrégebbi adatom Szikszai Fabricius Szójegyzéke. Itt „Moschouia — *Muszka* ország“. Az 1629. évi Dictionariumban Moschouia — *Muskua* orfág, Moschus — *Muska* (447. lap, ugyanigy az 1641. évi kiadásban 167. lap). Az 1629. évi nagyszabeni Nomenclaturában „Moschouia — *Muszkva*ország, Moschus — *Muszkva*“ (A₆. lapon). Hogy a szót teljesen megmagyarázhassuk, fel kell említenünk, hogy CzF. szótára szerint a *muszka* mellett *moszka* alak is van nyelvünkben. E különböző alakváltozatok alapján már most könnyű megrajzolnunk a szó fejlődését. Moszkva városa alapján a magyarban a XVI. századi orosz czárságnak **Moszkvaország* > *Muszkvaország* volt a neve. Ebből *Magyarország* ~ *magyar*, *Németország* ~ *német* stb. alapján keletkezett a népet jelölő m. **moszkva* (*moszka* > *muszkva* > *muszka*). (Hasonló eset: *francia*). Más, de heiytelen magyarázat található LESCHKA Elenchusában.

Zsidó. Szent László király törvényeiben, úgyszintén Kálmán királyéiban több rendelkezés van a *zsidókról* (lásd a milleniumi Magy. törvénytár I. 52. stb., továbbá a zsidókra vonatkozó anyagot a Magyar-zsidó okmánytár I. k.), a mi bizonyítja, hogy már a XI. században voltak zsidó lakosai hazánknak. Hogy az előző századokban is voltak, aligha lehet kétséges (vö. a prágai zsidókra a X. század közepén *Westberg* fr.: *Kommentarij na zapisku Ibrahima-Ibn-Jakuba o slavjanach*. S. Peterburg 1903). Latin emlékeink *judei*, *judaei* néven említik a zsidókat, míg a zsidó nyelvet általában „lingua ebraica“-nak (I. Kézai ed. Flor. 2. §.) nevezik. A latin *judeus*-nak magyar beszédbeli megfelelője: *zsidó* (más, nyelvünkben fejlődött jelentéseit l. CzF., MTsz.). A szóra a legrégibb adatunk 1244-ből való; ekkor találkozunk egy *Sydou* személynévvel, a mely kétségtelenül egy a köznyelvi használatú *zsidó*-val. A szó alakváltozatai, részben írott alakjai ezek: A XV. század közepe tájáig *sydou*, *sydow*, ettől fogva *sido*, 1602 után *sidó*, a XVIII. századtól *zsidó* (l. OklSz., NySz.). A mi ez adatok hangértékét illeti, azt hiszem, hogy a régi alakok *zsidou*-nak olvasandók s ebből való a későbbi és a mai *zsidó*. Nyelvemlékeinkben *z*-vel írott alakok is előfordulnak (vö. 1454-ből *Zidowar* OklSz., *zido*, *Zido* ország Diction. 1629., és 1641-ből 445., 465. l., *zidók* Pázmányból NySz.), de ezeket is *zs*-vel kell olvasnunk.

A m. szónak tehát ez a fejlődése: *zsidou* > *zsidó*. A szó eredete kétféle magyarázat van. Kezdem azzal, a mely teljesen hibás.

A Nyr. X. 219—221. lapján KOHN SÁMUEL azt bizonyította, hogy a *zsidó* szó honfoglaláselőtti jövevény, a melyet a magyarok a kazároktól vettek át, a hol viszont orosz-szláv kölcsönzés volt a szó. Ezzel szemben MUNKÁCSI BERNÁT (Nyr. XII. 35., lásd Balassa I. Ung. Rev. V. 280, Mikl. EtWb.) azt tanítja, hogy a zsidó nyelvi *jéhudi* > *jüdi* > *jido* mint kölcsönzó átment olyan török nyelvbe, a mely a köztörök szókezdő *j* helyén *ž* hangot ejt. Ilyen török nyelv lehetett a kozár nyelv is, s ilyen török nyelvi *ž* szókezdetű alakból (*žéhudi?* *žüdi?* *žido?*) való a magyar *zsidó*, a mely honfoglaláselőtti kölcsönzés. A szláv *ž*-vel hangzó alakok szintén ilyen, magyartól független török nyelvi átvételek lehetnek, a szlovén *židov*-ot kivéve, a mely magyar eredetű.

MUNKÁCSI is, KOHN is csak sejtésüknek adtak kifejezést, bizonyítani azonban egyik se bizonyított. Mi a következő sorokban bebizonyítjuk, hogy a m. *zsidou* > *zsidó* hangtanilag kifogástalanul csakis a szláváságból magyarázható meg.

Az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben a „zsidó“-nak *židovinъ* a neve (vö. Cod. Mar. Ján. XVIII. 35., Glag. Cloz., Jagić zur Entst. II. 70., Mikl. Lex. p.), a mely kifejezés a későbbi egyh. szláv emlékekben is állandó (vö. orosz egyh. szlávra Sreznevskij Mater.). A szó ma is használatos az oroszban (*židovin* Dalj.:¹ csúfnév, kisoroszra vö. *Želechowski* szót.), a lengyelben (*żydowin* ein angesehener, gelehrter Jude Linde). Az ó-egyh. szláv nyelv-

emlékek adatai tehát igazolják, hogy a *židovinz* a IX., X. századi egyházi nyelvben használt szó volt. E *židovinz* alakból pedig szabályosan megmagyarázható a m. *zsidou* = *zsidó*. Az ó-egyh. szláv *židovinz*-ban az *-inz* népneveket alkotó képző, olyan képző, a milyen van a *bolgarinz* (bolgár), *latininz* (latin, római), *murinz* (szerecsen), *makedoninz* (macedoniai, lásd Vondrák, Vergl. slav. Gram. I. 420.) stb. szavakban. Az *-inz* képzős népnevek ragozásáról azt kell megjegyeznük, hogy a többszámban az *-inz* a ragozásban elesik; *židovinz*-t tehát az egyesben így ragozzuk: *židovinz*, *židovina*, *židovinu* stb., a többesben azonban *-inz* nélkül így: *židove*, *židovz*, *židovomz*, *židovy* (lásd Vondrák, Altk. Gram. 154., Leskien, Handbuch⁴ 50. §., Gram. 122. l.). Analogia útján ez a többszámi alak behatolt az egyesszámba is, úgy hogy az ilyen *-inz*-képzős nevek az egyesben *-inz* nélkül is hangozhatnak. Így pl. a szerb-horvátban az egyesszámi nominativus a *bugarin* (bolgár) mellett *bugar* is (lásd Vuk.³), hasonló esetek *srbin* és *srb* (szerb), *čifutin* és *čifut*, *čivut* (*zsidó*, Bern. EtWb.; más példákat lásd Archiv für sl. Phil. XXX. 170.). Ilyen analogia útján keletkezett alak *židovinz* mellett egy egyesszámi nom. **židovz* is. A m. *zsidou* = *zsidó* egy ilyen szláv nyelvi *židovz*-ból teljesen szabályos alakulás, épp úgy, mint a hogy a m. *bolgár*, *lengyel* is egy egyesszámi *-inz* nélküli alakból került át hozzánk. Kérdés már most, ki tudunk-e mutatni a ma élő szláv nyelvekből egy *židovz* alakot. A szláv nyelvekben ma *žid* az egyesszámi nom.-alak (vö. kisor., or. *žid*, szerb *žid*, szlov. *žid* = *žida*, cseh-tót *žid* stb.); e mellett azonban a kaj.-horv.-ban *židov* (Judaeus) (Habd., Belloszt., Jambri., Margitai), szerbben *židov* (Vuk.³ JvBr.), szlovénben *židov* (Pleteršnik) alak a használatos. Ezek közül a szerb szó hangsúlya és magánhangzója kvantitása miatt magyar eredetű. A szlov. *židov*, kaj.-horv. *židov* esetleg lehetnek magyar eredetűek, de lehetnek olyan analogiás alakulások, a milyennek fentebb a *židovinz*-ból lett **židovz* alakot feltüntettem. Miklosich különben is a szlov. *židov*-ból magyarázta a m. szót (vö. CzF., Mikl. Slav. El. Nyr., Asbóth, Izvj. VII., 4., 304.). Én közelebről az átadó szláv nyelvet nem tudom megjelölni, annyi azonban kétségtelen, hogy a m. *zsidou* = *zsidó* épp úgy, mint az oláh *jidov* egy szláv nyelvi *židovinz*-ból alakult **židovz* átvevése. Az átvevés a IX., X. században történt.

Nem tartozik ugyan szorosan ide, de meg kell említenem, hogy a szláv *židovinz* eredete nincsen tisztázva. Nincs megmagyarázva a szókezdő *ž*, magyarázatlan az *-ov*. Minderről bővebben lásd Miklosich Vergl. Gr. I.² 271., Lex. p., EtWb., Brandt Dopoln., Vondrák Vergl. Gr. I. 28. Annyi azonban kétségtelen, hogy ez a *židovinz* is végelemzésben a héber *jehudi*-ra megy vissza, a melyből a perzsa *dsahud*, *dsuhud*, oszm.-tör. *čifut*, bolg. *čafut*, *čifut*, lat. *judaicus*, gör. *ιουδαϊος* stb. is ered.

Az *é*-zõ nyelvjárásról.

Arany János az „Az *é*-t *i*-re váltó tájszólásról“ (Hátrahagyott Iratai II. 314.) cz. dolgozatában ezt írja: „Én, a nyelv egyik gyakorlati munkása, s az elméleti haladásnak inkább csak szemlélõje egy irodalmilag kevésbé ismert, kevésbé méltatott tájkiejtésre kívánom vezetni az illetõk figyelmét: a tiszántúlira. A palócz, barkó... kisebb-nagyobb mértékben ismertette s nyelvészeti czélokra használva van. A tiszántúlira — értem azt, mely az *édes* helyett *ides*-t, *ló* helyett *lú*-t ejt — elég volt annyit megjegyezni, hogy az *útálatos*, *czigányos* kiejtés“.

Az *é*-t *i*-re váltó tájszólás ma majdnem olyan kevésbé ismert, mint ezelõtt harmincz esztendővel volt. A NyF.-ben megjelent nyelvjárastanulmányok* néhány helység *é*-zõ nyelvjárását feldolgozták ugyan, de az *é*-zés okáról, keletkezésének idejéről, az *é* > *i* vátozás törvényszerûségérõl ma alig tudunk valamivel többet, mint Arany J. említett dolgozata.

A Balassa Magyar Nyelvjárás cz. munkájából megtudjuk, hogy az *é*-zés nem egy-két összefüggõ nagyobb nyelvterület jellemzõ sajátága, hanem egyes, az egész magyar nyelvterületen szétszórta levõ nyelvjárásszigeteké, kisebb-nagyobb összefüggõ nyelvterületeké.** *I*-zõ nyelvjárás van *é*-zõ, *e*-zõ s *ö*-zõ nyelvterületen s fõbb sajátosságaiban mindig megegyezik a környezõ

* Varga Ignác: A Felső-Órvidék népe és nyelve. (NyF. 9.) Nagy Sándor: A váci nyelvjárás. (NyF. 10.) Berze Nagy János: Hevesmegyei nyelvjárás. (NyF. 16.) Beke Ödön: Pápavidéki nyelvjárás. (NyF. 17.) Szûcs István: A nyitra-vidéki palócz nyelvjárás. (NyF. 20.) Oláh Gábor: A debreczeni nyelvjárás. (NyF. 26.) Szabó Sándor dr.: A szigetközi nyelvjárás. (NyF. 38.) Madai Gyula: A hajduk beszéde (NyF. 56.). Ezek közül az Oláh G. és Szabó S. dolgozata nagyon értékes s az *é*-zés törvényeinek megállapításában haszonnal forgatható. A többi csak röviden emlékszik meg az *é* > *i* váltakozásról.

** Balassa id. munkája szerint *i*-zõ nyelvjárásúak a következõ nyelvterületek: felsõ-tiszai, csallóközi, esztergomi, barsmegyei, ipolyvidéki, felsõ pestmegyei, jászberényi, zilahi, alsószamosi, kalotaszegi, Maros-Szamos-közi, alsó-drávai, felsõ-drávai, szlavóniai, tiszántúli, keleti, nyugoti székely, zalai, örségi, göcseji, hevesmegyei, bükkaljai, karancsvidéki, mátravidéki s a rábavidéki. — Tekintetbe véve, hogy a gyûjtõk rendszerint nagyon fogya-
tékos phonetikai képzettséggel bírnak s csak az abc-ben levõ jelekkel tudják leírni a hallott hangokat, — (mikor is az *é*-hez közel álló hangot *é*-vel, az *é*-nél zártabb hangot *i*-vel írják le), mind e nyelvjárásokról — szerintem csak az állapítható meg, hogy ezek az *é* helyén többé-kevésbé zártabb hangot, olykor *i*-t ejtenek.

nyelvterülettel, csak abban tér el tőle, hogy a zárt hosszú *é* helyett *í*-t ejt. — Az *í-ző* nyelvjárás éppen úgy ki van téve keveredésnek, változásnak, mint bármelyik más nyelvjárás s a szomszédos, más hangsjátosságokkal bíró nyelvjárás sok esetben megrontotta az *é > í* váltakozásban való következetességet, úgy hogy gyakran az egyik *í-ző* nyelvterületen *é* hangzik olyan szóban, hol a másik *í-ző* nyelvjárás következetesen *í*-t ejt. Ennek alapján megkülönböztetünk *tiszta* és *kevert*, vagy *teljes* és *részleges* *í-ző* nyelvjárást. A nyelvjárás-tanulmányíróknak nem volna szabad tehát megelégedniük annak megállapításával, hogy „*é* helyén *í* hangzik“, hanem pontosan össze kellene állítaniok azokat a szavakat, ragokat, képzőket, a melyekben a köznyelv *é*-t ejt s megfigyelniök, hogy a tanulmányozott *í-ző* nyelvjárás hol ejt *é*-t s hol *í*-t. Rendszerezésről, törvényszerűségek megállapításáról csak az adatok pontos összegyűjtése alapján lehet szó. Hogy van valami törvényszerűség az *í*-nek *é* helyén való ejtésében, azt már Arany J. észrevette. „A tiszántúli ember — mondja Arany — nem minden *é*-t mond *í*-nek, nem is önkényesen változtatja a kiejtést majd *é*-re, majd *í*-re. Emberemlékezet óta, apáról fiúra, az egész *í-ző* tájon, bizonyos tőszók, képzők és ragokban mindég és mindenütt *tiszta* éles *é* hallatszik; más tőszók, képzők és ragok pedig *é* helyen *í*-vel ejtetnek“. (id. m. 316.)

Arany észreveszi, hogy azon szavak *é*-i, a melyekben az *é* ragozáskor nyílt rövid *e*-re változik, sohasem hangzanak *í*-nek, s a két, vagy többtagú főnevek s melléknevek *é*-i sem, ha a következő szótag alhangú stb. Valószínű, hogy az egyes *í-ző* nyelvjárások egész szókincsének vizsgálata másutt is eredménnyel járna.

* * *

A magyar nyelvjárások közül az *í-ző*, *ő-ző* nyelvjárás a mai hazában való letelepülésnél nem igen lehet régiebb. A rokon nyelvekben nyoma sincs az egykori közös nyelvjárási fejlődésnek. Megvan ugyan a vogulban, a hol nagyon sok szónak van zárt *e*-s és *í*-s alakja is, de ez a vogul *e > í* változás éppen olyan független a magyar *é > í* változástól, mint akár a szláv, vagy germán nyelvekben is megfigyelhető *ē > i*, *é > i* változás. Az *í-ző*, *ő-ző* nyelvjárások Melich szerint valószínűleg a mai hazába való településünkkel egykorúak s a hangképző szervek, az éghajlati viszonyok megváltozása folytán, indultak fejlődésnek (Egyetemi előadásai 1909/10. I. félév).

A magyar nyelvtörténetben már a legrégebb időktől kezdve vannak nyomai az *í-ző* nyelvjárás meglételének.* Az OklSz.

* *bélyég*: 1263: biluk, 1436: bylegh; *bércz*: 1265: Byreh, 1269: Byrch; *édes*: 1290/1536: ydesuiz, *fehér*, *feír*: 1193: Feyr; 1229: Feeyr, 1330/1283: Feirpotok, 1240: Feyr-, stb. *gyümölcsény*: 1255: ghumulchyn, 1284: Gymulchin, *kemény*: 1267: Kemyrn, *legény*: 1211: Leguine, 1250: Vylegin, *örém*: 1095: eurim, *rét*: 1296: ryte, *sötét*: 1211: setit stb. stb.

XI—XIII. századbeli adataiban az *é* helyén nagy számmal levő *i*, *y*-i kétségtelenné teszik, hogy ekkor már az *i-ző* nyelvjárás fejlődésének elég magas fokát érte el. A codexek között nagyon sok az *i-ző* nyelvemlék, úgyszintén a XVI. századbeli nyomtatványok között is. A XVII—XIX. században, — a mikor már a mai irodalmi nyelv kezd kialakulni, — az *i-ző* nyelvemlékek ritkúlnak s az *i-zés* inkább csak okiratokban s magánlevelekben fordul elő, azonban egyes nyelvterületeken állandóan megvolt akkor is, lehet, hogy összefüggőbb területeken, mint ma. Nagyon valószínű, hogy az *é > í* változás nagyobb összefüggő területen vagy területeken történt s az *i-ző* nyelvjárásszigetek s területek mai elhelyezkedése a telepítések, vándorlások eredménye.

Az összes *i-ző* nyelvemlékek között a legteljesebb s legtisztább a Sylvester Vj Testamentuma (1541.). Ebben a köznyelvi *é-k* helyén általában *i-t* találunk, de *é*-vel van: a tárgyas ragozású ind. praet. egyes sz. 3. sz. (*tevé*), többes szám 3. sz. (*tevék*), feltételes mód egyes szám 3. sz. (*tenné*), többes szám 3. sz. (*tennék*), ikes igék praet. egyes szám 3. sz. (*esküvék*), a praet. többes szám 3. sz. (*esküvének*); lativusi *é* (*felé*), birtokképző *é* (*apámé*); és és még tőszavak. Mi lehet az oka annak, hogy míg pl. a feltételes mód, vagy jelentő mód praeteritumának (tárgyas ragozású) egyes számi első és második s a többes számi első és második személye *i*-vé változott, az egyes és többes harmadik személy *é* maradt? Nézetem szerint az, hogy az összes — Sylvesternél *e*-vel jelölt s zárt hosszú *é-t* jelentő hangok (az *és* kivételével) diphtongusos eredetre vezethetők vissza.

Sylvesternél a praeteritum s feltételes mód jelene (tárgyas ragozásban) a következőképen van:

f̄zeretím	f̄zeretním
f̄zeretúd	f̄zeretnúd
f̄zeretę	f̄zeretnę
f̄zeretĩnk	f̄zeretnĩnk
f̄zeretűtek	f̄zeretnűtek
f̄zeretęk	ę̄ f̄zeretnęk

Az *-ik*-es igéknél is *e* van a praet. és a feltételes mód praes.-ében (*efkűčk* és *eskűnnčk*).

Látjuk tehát, hogy a praet.-ban, — hol ma a köznyelv az egyes sz. 3. személyben ugyanazt az *é-t* ejti, mint a 2-ban és az 1-ben, — Sylv. a 3. személyben más betűt irt, mint az 1. és 2-ben, s így következképen más hangot is ejtett, úgy hogy mindazok az ige-alakok, a melyekben Sylvester *e-t* irt, egy fokkal hátrább vannak a fejlődésben, mint a többi személyek. Hogy ezek az *é > í* hangváltozáson nem mentek keresztül, annak oka valami gátló körülmény lehet, a mely az *é-t* *i*-vé válásában megakadályozta.

De mi lehetett ez a gátló körülmény? A feltételes mód

egyes szám 3. személyének teljesebb alakja *tennéje* (adnája), többesben *tennéjék* (adnáják). Az egyes szám 3. sz. s többes 3. személyű igealakok teljesebb alakja valamikor mind *éje* stb. végű lehetett (*tevéje, esküvéjék, eskünnéjék*), s így az *é*-nek *i*-vé való változását a rákövetkező *-jé* akadályozta volna meg. Ámde az *apámé, kövé, és, még* alakok ezzel nem volnának megmagyarázva. Más okot kell keresnünk.

A mély hangú igék praet.-nak egyik egyes számi 1. személye *-ék: láték, járék, várék, bámulék, szaladék*. A magyarban a képzők és ragok illeszkednek a tőszóhoz, a melyhez csatlakoznak, tehát ha a praeteritum eredeti képzője *á, é* lett volna, ezen alakoknak *láták, járák, várák, bámulák, szaladák*-nak kellene hangzaniok. Minthogy azonban az első személyben *é* van, a képzőnek más eredeti alakjára kell gondolnunk. *Szinnyei* (NyHas.³) megállapította, hogy a finnugor praeteritumi képző **j, -i* volt s hogy az igék is épp úgy lehetnek több alakú tövűek, mint a főnevek. *Várok* stb.-ben az *o* nem kötőhangzó, hanem a tő végvocalisa (v. ö. *vártam, várnék, várjak*). Ha az *árkot* szóban nem nehéz az *-rk*-ejtés, mért volna nehéz a **járk*-ban? A *járok* praeteritumának egyes szám 1. személye tehát eredetileg *járo+ik* vagy *jára+ik* volt, a miből *tanojt > tanejt > tanét* fejlődéssel lett **jaroik > járeik > járék*. A mélyhangú igék praeteritumának többi személyei illeszkedtek, de a diphtongusi eredet kétségtelen bizonyítéka a többi személyekben is meglevő hosszú hangzó (az alanyi ragozású egyes szám 3. sz. kivételével). A magashangú igéknél ugyanez a fejlődés: *lépeik > lépék, szereim > szeretém*.

A feltételes mód *Setälä* szerint történeti praeteritum^{*}). *Szinnyei* szerint (NyHas.³) képzője finnugor **-n-γ₂*-re vezethető vissza. Tekintetbe véve még, hogy a mélyhangú igék feltételes módjának egyes számú 1. személye is *-é, illetőleg -né* képzővel van (az alanyi ragozásban), itt is diphtongicus eredetet kell feltételeznünk, vagyis *járn₃+ik > járneik > járnék*, magashangúaknál *szeretn₃im > szeretném, szeretn₃ük > szeretnék*. A mélyhangú igék többi alakjaira ugyanazt mondhatjuk, a miket a praeteritumra mondtunk.

Az *é* birtokképző azonos jelentésű a nomen possessi *i* meléknekv képzővel (*istemi*). A fejlődés itt is lehet **kézei > *kézej > kézé*. A lativusi *é* fejlődése is: „*belē-j₃ > belēi > belé*“ (*Szinny. NyHas.*³). A *még* szó etymója **majég, *má-ég, *ma-ég* (*Simonyi, TMNy.* 63.) s így a fejlődés itt is lehet **ma+ég > *maig > *meig > még*. A diphtongusi eredet egyedül az *és* szóban nem bizonyítható.

* „... herrscht... zwischen dem in der jetzigen magyarischen Umgangssprache selten gebrauchten historischen Praeteritum und dem s. g. Konditionalis eine so vollständige Uebereinstimmung, dass auch der Konditionalis dem Tempus nach für ein historisches Präteritum angesehen werden muss.“ (*Setälä: Tempus und Modus* 102.).

Ezek az alakok az *ej* > *é* fejlődéstől valami oknál fogva elmaradtak s a praet. s feltételes mód egyes szám 1. 2., többes szám 1. 2. stb. alakjai (l. fennebb) előbb mentek keresztül az *-ej* > *é* változáson, mint az egyes és többes 3. személy (tárgyas ragozásban), illetőleg az egyes szám 3. személy az *-ik*-es igék-nél. S minthogy egy nyelvterületen egy bizonyos korban a tiszta *é*-nek hallatszó hangok alá voltak vetve egy általánosan uralkodó hangmozdításnak, melynek folytán *i*-vé változtak, a praeteritum s feltételes mód azon alakjai, a melyekben az *ej* > *é* hangváltozás már az *i*-sítés korában végbement, *é*-vé fejlődött hangjukat lassankint egyre zártabbá váló *é*-vel, utoljára *i*-vel cserélték föl. A mely alakokban Sylvester *e*-t irt, azokban az *ej*-diphthongusból *é*-nek fejlődése az *i*-sítés megszünte után következett be.

A diphthongusokból a XIII—XIV. század táján fejlődtek egyszerű hosszú vocalisok (*jou* > *jó*, *boudog* > *bódog*, *keyk(us)* > *kék* > *kík*). Ez az általánosan érvényben levő hangtörvény az *i*-ző vidékeken hangzó diphthongusokat is egyszerű, hosszú vocalisokká változtatta, egyiket rövidebb, másikat, melynek változását analogia, vagy környező hang gátolta, hosszabb idő alatt. Minthogy pedig az egyik diphthongusi eredetű *é* *i*-vé változott, a másik *é* maradt, következik, hogy az *i*-sítés az alatt az időköz alatt fejeződött be, a mely a feltételes mód és praeteritum egyes szám 1. 2. sz. *ej* > *é* s a 3. sz. *ej* > *é* változása között eltelt, vagyis az *i*-sítés határpontjául Sylvester nyelve alapján a XIII—XIV. századot kell tekintenünk.

Az *i*-ző nyelvjárások további vizsgálatának az volna a célja, hogy a nagyszámú *i*-ző nyelvemlékek s *i*-ző nyelvjárások mai állapotának egybevetésével nyelvtörténeti úton kutassa az *i*-zésben való törvényszerűséget. Lehet, hogy az anyag teljes ismerete után az *i*-sítés korára s okára vonatkozó feltevéssem nem állja majd meg helyét, sőt nagyon könnyen meglehet az is, hogy a szószerzők, törvényszerzők, biblia, zsoltár, kalendárium stb.-től megfontott *i*-ző nyelvjárások semmi törvényszerűséget nem mutatnak, s így az *i*-sítés korára, okára útbaigazítást nem nyújtanak. Tanulmányozásuk azonban még ez esetben sem leendett haszontalan, mert a magyar nyelv alaposabb ismeretét eredményezte.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Nem-nyírt fiatalság.

Buda Halála kilenczedik énekében van az itt következő versszak:

Álomban az éjjel (régí dolog) mintha
Játszom vala játék-hadaim ifjonta,
Nem-nyírt fiatalság szép zsenge korában,
Hős Bendegúz atyám zajos udvarában.

Hacsak felületesen olvassa is valaki Arany János eposzát, gondolkozóba esik a nem-nyírt fiatalságon. Hát még, a ki magyarázni akarná! A szövegmoly — annak mondta Arany az akadémikuskodó commentatort — úgy elkering egy helyben, mint a pesti moly a Wolfram-körte körül. De mégse mindig. Mert ha véletlenül classicus philologus a szövegmoly, akkor homlokára üt: heuréka, megvan! Arany itt az Aeneist fordította szóról-szóra: „Ora puer prima signans intonsa inventa“. (IX. 181.) Sőt mi több, Vergilius is csak fordított, ha nem is szó szerint, az Odysseiából: „Νετηνίη ἀνδρὶ εἰσικός, πρῶτον ὀπηρήτη, τοῦ περ καρισιστάτη ἤβη“. (X. 279.) A kölcsönhatás, az átvétel kétségtelen; a két szöveget egyértelműnek fogták föl a fordítók is. Barna Ignác például így fordítja az Aeneist: „Ifjúdad képét csak alig fedí gyenge pehely még“; Gyomlay Gyula az Odyszeiát: „Fiatal ember alakjában, a ki még alig pelyhesedik“. Feltűnő, hogy a fordítások közt nagyobb a hasonlóság, mint az eredeti szövegben. A pehely egyformán eltérő jelentésben szerepel itt is, ott is, a mi arra mutat, hogy a fordítóknak közös minta lebegett szemük előtt. Toldi Miklósról olvassuk, hogy „még legénytoll sem pehelyzik állán“, innen ered a két fordítás feltűnő hasonlósága. S ezzel egyszersmind megkaptuk a Buda halála kérdéses kifejezésének leghitelesebb magyarázatát. Eteléről se többet, se kevesebbet nem mond Arany János, mint Toldiról: hogy ifjú korában, a mikor még nem nyírták a szakállát stb. Szóval, nem-nyírt fiatalság, intonsa iuventa annyi, mint pelyhes állú ifjú. Eddig a classicus philologus.

Van aztán a szövegmolynak egy másik fajtája, a mely nem elégszik meg classicus idézetekkel, a szokatlanabb szólások mögött egyebet szimatol. Ethnographiai, műveltségtörténeti nyomokat keres, ősfogalmakat, nemzeti hagyományokat, régi népszokásokat. Egy ilyen megátalkodott szövegmoly alkalom adtán fölvetethné azt a kérdést, hogy a nem-nyírt fiatalság talán szintén valami ősrégi szokásra vonatkozik? A föltesét mindjárt idézetekkel támogathatja:

Király! jöve hozzám az imént e gyermek,
Gondold baromörző hitvány *sihedernek* . . .
Szól vala s a bojtár bizonyítá hévvel,
Verte reá naptól kesely *üstökével*. (Buda Halála IX.)

Vagy:

Üstökös ifjú had zúgó karikással
Kerüli a ménest rohanó futással. (Buda Halála X.)

Hihető-e, hogy mindez véletlen, háromszoros véletlen, a melynek semmi jelentősége? A ki ismeri Arany János felfogását az eposzi hitelről, és tudja, hogyan ragaszkodott a legcsekélyebb részletekben is a hagyományhoz, az ugyan el nem hiszi ezt a véletlent. Ilyen jelentéktelennek látszó kifejezésekben sokszor fontos történeti vonatkozások rejlenek. Gondoljunk csak az V. Lászlónak erre a sorára: „Itt a kehely, igyál!” A kehely, ahogy Zlinszky Aladár Arany forrásaiból kimutatta, czélzás a calixtinusokra, a kik állítólag megmérgezték a királyt.

De van még más bizonyíték is arra, hogy a kérdéses kifejezés valami régi szokásra vonatkozik. A Toldi Szerelme második énekéből való!

Egyszer ugyan közel járt már (így mesélik)
A házasodáshoz, benne is volt félig;
Megerszerette a lányt, nyomban meg is kérte,
Azt hívé, a lelkét odaadná érte;
Már az esküvőre nem hiányzott semmi,
Csak szép nagy szakállát kelle még levenni,
(Úgy szokták a nők): Toldi le nem vágta:
Megmaradt a szakáll, s elmaradt a mátká.

Itt már szakállról szól az ének, nem üstökről. A Toldi Miklós szakállának pedig történeti, vagy inkább irodalomtörténeti háttere van. Tudvalevő, hogy a Toldi Szerelme vezérmotivumát Szigligetinek Rózsa című vígjátékából vette Arany. A darab egyik jelenetében Rózsa arra kéri Toldit, hogy vétesse le a szakállát; Toldi meghagyja s ezért meg egybekért nem nyeri el Rózsa kezét. Szigligeti darabjának ez adomásízü jelenete volt az idézett versszak forrása. Arany János előadását is épen csak adomának kellene fölfogni, ha hozzá nem tette volna: „úgy szokták a nők“. Hogy írhatta volna ezt, ha nem tud valami régi magyar szokásról, vagy legalább is korabeli vidéki népszokásról? Igaz ugyan, hogy Toldi Miklós nevetségesnek tűnnek föl mátkariasztó szakállával, ha a szokásra való hivatkozás nem háritaná el róla az adoma komikumát. De a bajon segíteni lehetett volna úgy, hogy elmarad az egész strófa, a mi a szerkezetnek és az előadás folytonosságának legkisebb kára nélkül megtörténhetik. Minden esetre egyszerűbb megoldás, mint rátukmálni egy szokatlan szokást a Nagy Lajos közel eső korára, olyan korra, a mely — Arany János állítása szerint — „már nagyon világos“.

Tegyük föl most, hogy minden világos immár a nem-nyírt fiatalág körül is. A moly nem hiába, hogy a világosság körül kering. Csakhogy — máskép is lehessen. Apor Péter így ír a *Metamorphosis Transylvaniae* ötödik cikkelyében: „Mind felső alsó rendbéli ember, mihelyt megházasodott, az szakállát meghagyta s holtáig úgy is viselte“.

No most, légy okos Domokos! Mikor nyíratkoztak hát Dentumogeriában? A házasság előtt, vagy a házasság után?

Kazinczy Ferencz nyelvjútása.

V.

Az előbb tárgyalt igekötös összetételeken kívül sok a másfajta új összetétel is Kazinczy első fordításaiban. Ezek az összetételek is részben a német eredetieknek egyszerű átfordításai; van azonban sok olyan összetett szó is, a melynek a *németben* vagy *birtokviszony*, vagy *jelzős kifejezés felel meg*. Igetős összetételt, noha ilyenek már a XVIII. század nyolczvanas éveinek végén Barczafalvi Szabó, Gelei József és Benyák B. műveiben már föl-föltünedeznek, sem az Idylliumokban, sem Bátsmegyeyben, sem egyebütt Kazinczynál nem talál-
tam. A legtöbb főnévi összetétel.

Az érdekesebbek itt következnek: *álvilág*: Idyll. 276.: „a’ Critica szövétnekét ki nyújtottad, ellenébe azoknak az ál-világoknak“. Gessnernél: Irrlicht. A német *irr*-nek *tév*-vel való fordítása csak fél-századdal ezután kezdődött.

angyaltéknitet: Bácsm. 2.: „angyal-tekinteted mint ragadott úgy el“. Alkalmasint az *angyalkép*: *engelsbild* (l. fentebb) mintájára.

bábló: Bácsm. 194.: „olyan könnyen felejtette azt el, mint a’ gyermekek báb-lovokat, ha el-vonhatod szemek elől“. Vö. *bábgyermek*: pupa a NySz.-ban.

barátné: Idyll.: 118.: „keze reszketett Barátnéja kezében“. Gessnernél: Freundin. Érdekes Ráday Gedeonnak megjegyzése éppen az Idylliumok fordításának bírálatában a Freundin szóról (Lev. 1 : 100.): „Szeretném, ha nekünk Magyaroknak szónk volna, mellyel ezt a’ szót: Freundin, értelmessen ki tehetnénk. Itten az Autor vagy az Szeretőjét vagy talám az Házas Társát érti: minthogy pedig a *Kedves Barátné*, sem edgyiket sem másikat ki nem fejezi, talám az kedves helyett lehetne tenni: Szeretetre méltó Barátném“. Ráday ezt 1786-ban írta Kazinczynak, pedig már jóval előbb is találkoztunk a Freundin jelentésű *barátnéval*, még pedig éppen Bárótzinál, a honnan Kazinczy is vehette: „Miként vérzett szívem barátném szerentsétlenségén“ (Erk. lev. 1775: 21. l.). Sőt Kónyi Mul.-órá-jában 1774-ben *barátodné* alakot is találunk: „Tarts te-is engemet olly barátodnéuak, a’ ki... példájával előtted jární alkalmas“ (134. l.). Előbb csak *leánybarát*-ot, *asszonybarát*-ot mondtak ebben a jelentésben. A *barátnő monacha*-t jelentett, épp úgy, mint a *baráti* csak monasticust. Kazinczynál különben *israelitáné*, *rómainé* is olvasható: M. M. 1 : 258.: „de magok az Israelitánék is azt beszélik felölled“ és „Az ifjú sáppadt Rómainé... álmélkodva állott-meg“. *Jüdim* és *Rómerin* az eredetiben. Vö. még *tánczosné* alább.

elmejáték: Idyll. bev. 7.: „A’ Pásztorok érzették a’ szépet, 's nem üztek elme-játékot véle“. *Witz* Gessnernél.

ezüstoneső: Idyll. 49.: „Az ostromló tél bennünket most szobába

zár, 's forgó szelek zavarják-öszve a' hó-szem' ezüst-esőit"; den *silbernden Regen der Flocken*, mondja Gessner.

fabércz: Idyll. 212.: „a' meg-veszett szelek üvöltve mennek keresztül a' meg-hajtott fa-bértzeken“, az eredetiben: durch die gebogenen Gipfel. Vö. *fatető*.

féléber: Bácsm.: 102.: „néha fél-ébren álmodtam“. Vö. *félmeleg*, *félkopasz* a NySz.-ban.

felleghegy: Idyll. 212.: Lassan mozdúlnak a felleghegyek“, die Gebürge der Wolken. Vö. *fellegóriás*.

fent-, fentelés. Magy. Mus. 151.: „Végre meg-szóllamlott 's azokat a' gondolatokat mondotta az Öröknek... azokat az új fent-érzéseket“. *Fentgondolat*: Magy. Mus. 1:153—154.: „A' mint meg-némúltak az Isten, a' királyi székeknek örvendező tekintete előtt, a' kívánó királyi székeket az Öröknek fent-gondolathoz készíteni, meg-nyitotta Szentségét“. Az első a Mess.-ban (14): die neuen, erhabenen Empfindungen; a második (15): zu den hohen Gedanken des Ewigen. A *fent*, *fenn* határozószónak főneves összetételei bár nem a nyelvújítás kezdeményezései, elég ritkák a régi nyelvben, különösen „hoch, laut, hell“ jelentéssel. Az egy *fennszó*, *fentszó-* (vö. *főlszó* a NySz.-ban) kivételével csak a *fennneklést* és *fenfoháskodást* találtam. Amazt PP.-nál „acuta vox, tonus acutus“ jelentéssel, emezt a XVIII. század második felében: „színdenek hallattára fenháskodással hangoztatta a' kapun való vatsoráló háznak kő-falait“ (Telek J.: Tizenkét tsillagú Korona 1769:452. u. i. még egyszer). Vö. még a *fönn* összetételeit a NySz.-ban és *fennirást* Csuzynál (Nyr. 38 : 315.).

földgomoly: Magy. Mus. 262.: „a' szánakozás tsorgó könytseppje pedig olyan nyomos, mint egy egész föld-gomoly“. Klopstocknál csak: einer Welt gleich. (Mess. 141.) A *gomoly* is itt először I. NyUSz. II.

földkaliba: Bácsm. 216.: „ez a' szív... arra tanít, hogy a' pompás Paloták helyjett földkalibákba kívánkozzam“. Vö. *földpalaczk*, *földedény*, *földvár* stb. a régi nyelvben.

gyöngykötélék: Bácsm. 149.: „hosszú fekete haját virág és gyöngy-kötélékekben... fel-ékesítve láttam“. Vö. *gyöngysor*.

halálkísértet: Magy. Mus. 156.: „Ekkor fel-költ ismét; fel-fegyverkezett halál-késértettel 's Szammára rohant“. A Mess.-ban (27): Rüstete sich mit *des Todes Schrecken* und stürzt auf Samma“.

hangyadomb: Magy. Mus. 262.: „A' te rettenetes Rómád eggy hemsegő hangya-domb“. A német eredetiben ezen a helyen sem találunk összetett szót: ein höherer *Haufen voll Ameisen*. (Mess. 141.)

haszonvadászat: Bácsm. 70.: „kevesebb haszon-vadászat, 's kevesebb alatonyság az anyja“. A régi nyelvben *haszonkeresés*.

hazafitárs: Bácsm. 179.: „Hazafi-társaim által szívesen emlegetve, Őseimnek szent tetemek között reménylhettem fekhetni“. Vö. *-társ* a NyUSz. II.-ben.

homloklevél: Magy. Mus. 53.: „Magán a' homlok'-levelen kedvetlen a' sok íródott, fordítódott“. A *czímlap* is ebben az időben keletkezett. Vö. *homlok eleje* valaminek: Fronte Márt. 1803.; *homlokfal*, *homloktér* stb.

hószem: Idyll. 24.: „az el-üzött telet mutatták szállongó hó-szemeivel“, mit seinen Flocken. Érdekes, hogy a *hópehelyt* csak Apátzai-ból idézi a NySz., Márt.-nál (1803): die Flocke: pejh, pih, p. o. a hó pejhe, egy szem hó.

időszaki: Lev. 1:184.: „*Időszaki Irásunk*” neve az én tanácsom szerint Kassai Parnasszus lett volna“. Tehát az *időszak* sem SI-nál először, vö. NyUSz. II.

ínszövevény: Bácsm. 99.: „ebből láthatd, mennyit szenvedtek szívem’ betegsége alatt ín-szövevényeim“. u. i. 195. is. Az *idegzet* egyik előzője.

kártyavár: Bácsm. 175.: „egy le-omlott kártya-vár szint úgy el-kedvetlenít, mint érettebb esztendeidben meg-tsalatkozott reményed“. A németben *Kartenhaus*.

koszorúfonadék: Idyll. 25.: „A’ minap hajnal-hasadtakor koszorú fonadékokkal tzifráztam-fel az egész helyet“. Az eredetiben csak: *mit Krünzen*. U. i. 144. is.

köny-, könnycsepp l. *földgomoly* alatt és Bácsm. 236.: „egy kedves tavaszi szellőtske fújja-el könny-tseppet“. *Könypatak*: Bácsm. 86.: „szemből hirtelen könny-patak omlik-ki“.

közhivatal: Lev. 1:301.: „a Nagyok, kivált ha köz hivatalban vannak, a’ Litteratúrának Pártfogói“.

lakkerület: Magy. Mus. 149.: „körüllötte remegve feküdt néma lak-kerületi, mint a’ föld a’ közelgető fergetegek előtt“. Klopstock-nál: *schweigender Weltkreis*. (Mess. 10.) Alkalmasint a németben is új szó.

lámpástorony: Idyll. 212.: „Tsak a’ lámpás-torony’ tüze tsillog a’ borzasztó éjszakábann“. Az eredetiben *Leucht-turm*. A *világító torony* Márt.-nál (1803) még *világosító torony*.

lantverő: Idyll. 72.: „füleidet tanúlt Lantverők fogják gyönyörködtetni“. *Saitenspieler* Gessnernél. A régiségben: *lantos, lantoló, lantpengető*.

levélhordó: Bácsm. 47.: „mint várja szív-szakadva a’ levélhordót“; u. i. 22. is. Régen csak *levélhordozó*.

mell-, mellcsillag: Bácsm. 215.: „a’ sok melj-tsillog ’s hertzegei bársony alatt az embert keresem“; *mellpántlika*: Magy. Mus. 79.: „Fond azt és melj-pántlikádat Fürtös barna hajamba“. Mindkettő a német *brust-* összetételeinek mintájára.

nagyvilág: Idyll. 261.: „távol a’ Nagyvilágtól a’ bogarak közt a fübe’ fetrengenek“, Bácsm. 215.: „az esméretlen tsendes otthon-ülés kedvesebb előttem a’ nagy-világ’ ragyogó fényességénél“. Olyanféle tapadás, mint a *kisbíró, kispap, nagyhét* stb.

naptenger: Magy. Mus. 150.: „megláták a’ ragyogóbb Seraphimot a’ Nap-tengeren“. A *Sonneumeer* (Mess. 13) magyarja.

oldalpalota: Magy. Mus. 257.: „Midőn azután szemeit föl-emelé, a’ Római Ur’ oldal palotája mellett látta magát“. *Seitenpalast* az eredetiben (Mess. 138).

orgonafa: Idyll. 114.: „Bújjunk ide az Orgona-fa alá“. *Hollunder-Gesträuch*. A népnyelvből; Balatonmelléken *szelenczefa*.

orvmadár: Idyll. 91.: „ő találta-fel a’ nyil-lövöldözést az orv-madarak ellen“. *Raubvogel* Gessnernél. Vö. *orvgyilkos, orgyilkos* a NyUSz.-ban.

oskolatárs: Magy. Mus. 181.: „egy levélben tudósítja oskolatársai felől“. MA. és PP.-nál *iskolai társ*, nem bizonyos tehát, hogy a *schulcamerad* fordítása.

öröm-, örömmérés: Bácsm. 68.: „minden ki-hólt öröm-ézés meg-elevenedett bennem“; *örömpohár*: Bácsm. 2.: „mint hajtotta-fel akkor azt az öröm-poharat“; *örömsikoltás*: Idyll. 88.: „Az ének még

akkor rendetlen öröm-sikoltás volt“. A németben ezen összetételek helyén birtokviszony pl. regelloser Jauchzen der Freude.

örvénytáncz: Bácsm. 59.: „Egészen meg-könnyebbedtem, hogy ebben az örvény-tánczban fel 's alá kerenghettem“. Vö. haláltáncz.

pázsítszék: Bácsm. 189.: „közel ehhez a' pázsit-székhez... egy... rózsa volt“ vö. *gyepszék*, *gyeppárna* stb.

pókmadzag: Idyll. 13.: „Szépen ragyognak a' közel-lévő bokrok, vékony ágak dérral van bé tzi-frázva, és a' vékony pók-madzagok“; Gessnernél: umher flatternden Faden. Vö. *pókháló*.

reményfa: Magy. Mus. 4.: „Szerelme' kinjárt fülemlébe költt Lelkem, remény-fám bánatos ágain Énekli majd“. „Így nevezem én — mondja ugyanitt jegyzetben — az ákátzot, melynek árnyékában vannak a' temetők többnyire az al-földön“.

repkény-, *repkényháló*: Idyll. „Ide ülök erre a' reves eldült tölgy-törzsökre, mellyet repkényháló fon-bé“; *repkénykoszorú* Lev. 1:89: „annak a' keze teszi homlokomra a' repkény koszorút, a' kitől azt egyedül óhajtottam el nyerni“.

részvétel: Bácsm. 58.: „az azokon való részvétel a' mi az Uron történik, az adja nékem ezt a' hatalmat“, s u. i. 71.: „bé-zárja azt a' szívet, a' melly egész rész-vétellel nyílt volt meg-erántat“. Úgy látszik, hogy nemcsak az elrövidült alak Kazinczyé, vö. NyUSz.

rózsa:- alkalmasint nem újak, bár a NySz. nem ismeri ezeket az összetételeket: *rózsaharmat*: Idyll. 139.: „Én itt rósa-harmatbann áztatgatom szárnyaimat“; a németben: Rosen-Thau; *rózsaillat*: Idyll. 140.: „Rósa-illattal 's hívesítő szárnyakkal repülök akkor felé“; Gessnernél csak birtokviszony: Geruch der Rosen; *rózsakerítés*: Idyll. 51.: „kergessétek egymást a' rósa-kerítésenn“, az eredetiben is összetétel: Rosen-Gebüsch; *rózsaláncz*: Bácsm. 73.: „utánna rózsalánczokkal mentem“; *rózsaszekér*: Idyll. 235.: „felült rósa-szekerére“; a Rosen-Wagen fordítása. Mindannyi gyakori a későbbi költői nyelvben.

sír-, *sírhely*: Magy. Mus. 156.: „Sátán meg-hallá ezt, 's meg-reműlve nézett-ki a' Sírhely ajtaján“, Klopstocknál: Grabmahl (Mess. 27); *sírkő*: Idyll. 185. „nem lehetett az disze a' környéknek, kinek sír-kövét el-hányva hagyjátok“; u. így Bácsm. 232. is; Barótzinál: *temetőkö* (Erk. Mes. 56); *síroszlop*: Idyll. 157.: „A' forrás egy síroszlop zsámolyából tsorgott ki“: Grabmahl.

sorhegy: Idyll. 247.: „Azonn a' Sor-hegyenn, ... egy fiatal Pásztor ketskéket legelt“. Gessnernél csak Gebürge. Érdekes, hogy a mai: *hegysor*, *számsor*, *gyöngysor*, *ágyúsor*, *fasor* stb. eredetileg: *sorhegy*, *sorszám* (l. NyUSz. II.) és *sorgyöngy*, *sorágyú*, *sorfa* stb. alakban keletkeztek a XVIII. században; a *sorszám* után a *sorgyöngy* következett 1757-ben (Telek József: Tavaszi rósa 44) majd 1772-ben a *sorágyú* (Mészáros Ignác: Kartigám 209); a *sorhegy* után a *sorfa* 1803-ban (Márt.) l. NyUSz. II. Vö. még *füzérgyöngy* PP. és *gyöngyfűzér*. *szappanbuborék*: Bácsm. 209.: „olyan kívánság ez ... mint egy szappan-buborék“. Seifenblase lehet az eredetije.

szegletszám: Lev. 1:206.: „nem érzek egyebet tehetségemben hogy ... 28427. szegletszám alatt hirdetett normativum rendelését közöljem“. Vö. *szegletkő*, *szegletház*.

színadás: Bácsm. jel. 2.: „Vizsgálóba vettem a' Költeményt, az Elrendelést, a' Szín-adást“.

tánczosné: Bácsm. 59.: „Három tánczosnét fírasztottam volt ki“. Régen: *tánczolóné*; vö. *barátné*.

tisztváros: Hiv. besz. 8.: „intézetem alatt munkálkodó Tisztvárosaimat segítségemre kelni látlak“; u. i. 3. csak *tisztviselő társ. végszoba*: Bácsm. 151.: „Szent-Pétery maga akadt rám a' vég-szobában“. Vö. *végvár, végváros*.

vérjövendölés: Magy. Mus. 27.: „Azt a' vér-jövendölést világosabban fényeltette“; a Blutweissagung fordítása.

virágliget: Idyll. 50.: „olyan lesz az majd, mint valamely virágliget“; Blumen-Hain az eredetiben.

vízomlás: Idyll. 243.: „Egy vízomlásra“. Wasserfall Gessner-nél. Úgy látszik, ez a *vízesés*-nek első előzője; vö. NyUSz. II.

(Folytatjuk.)

SIMAI ÖDÖN.

Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből.

Pethő János végrendelete* nem nyelvemlék ugyan, a szó szókott értelmében, mindamellett, mivel csak két-három évtizeddel lépi túl a magyar nyelvemlékek határát, továbbá nyelvének és tartalmának érdekességénél fogva, méltó a közlésre.

Pethő János (II. János és Pósfay Zsófia fia) hatalmas, gazdag főúr volt; I. Ferdinánd és Miksa király idejében soproni kapitány és Sopron vármegye főispánja; továbbá kassai, komáromi és zólyomi kapitány, és a dunamelléki hadak főkapitánya. I. Ferdinánd magyar király, érdemei jutalmául, testvéreivel *Gáspár* és *Boldizsárral* együtt, Prága, 1549 ápr. 7-én bárói rangot adományozott neki.** Temérdek birtokáról, készpénzéről és értékes ingóságairól végrendelezik. Adósa volt I. Ferdinánd magyar király, Forgách Ferencz, a váradi püspök, és több osztrák főúr is. Első feleségét nem ismerjük; második felesége *Zinzendorf Erzsébet*, kitől Zsigmondon kívül még István, János, Kristóf, Ferencz, Mária, Judit és Gáspár nevű gyermekei születtek. Meghalt Bécsben, 1578 jan. 22-én és eltemették az Augustinusok templomában.

Végrendelete egész terjedelmében a következő:

Datta (*igy*) et facta Sopronio, ano (*igy*) 1562. die
Januarii VIII. Mikor ezt elkezdtem.

Atyanak fywnak es leleknek egy orok bizon istenek neveben es azew sent newe altal legien ez mostany el kezdett dolgaim amen.

En giarlo es bewnöss ember meg gondolvan hoig az kegyelmes wristen mynkett semyböl teremtett, es az my gyarlo eletunket yg rendelte, hoig my sem orayat sem napiatt nem twgiok, mykor ew sent felseghe az my zegein, bewnöss lelkunkett meg kywania, tezek ylen wallast es testamentomot, azew sent [felseg]he ayandekyrol; az mywel ew sent felseghe ez wilagon zerettet wolt, azen zerelmess hazass tarssam es fiam között es attyamfflay között, hoig

* Eredetije *Jekelfalussy Zoltán*, cs. és kir. kamarás úr birtokában.

** Ld. kir. könyvek, II. köt. 324. s köv. II. Vö. *Nagy Iván*, IX. köt. 264. 1.

mywel ez wttaniss isten zerent szeretettel ellyenek, az mynt ez wttan yrva következik.

Es kerem es hagiom mynd azen zerelmess tarssomnak es mynd azen zerelmess fyamnak Sigmondnak, es ha ez wttan tob lenne azoknakis, mert ne talam mostiss terhess azen felessegem, es mynd azen attvamffiyaytiss az wr istenert, hoig ehez tarcyak maghokat az mynt en el rendeltem.

Item azen lelkeket adom es hagiom az kegyelmes hattalmass megwalto, az yrgalmazo atya wristenek, hoig azew sentssegess sent fiaert megbochassa azen sok, zantalan gonoz bewnevmet, es azew naig yrgalmassagabol legien yrgalmass, kegyelmes enekem azew sent fiaert, az Cristusert amen.

Item azen földből lett testemet hagiom azew anyanak az földnek, yg, hoig azen testemet azen halalom wttan sokaig ne tarchak, se mezzé ne hordozzak, hanem az holl [aze]n istenem azen lelke-mett el wezzy, ott legien azen temetessem, mynden cyramonia nekwl az istenert.

Tovaba wagian enekem nemet orszagba austriaban es egieb baratymnal nemy soma penzeim, az mynt ez wttan következik meg yrva.

Ezeket hagiom mynd azen zerelmess felessegemnek es azen-fyamnak, ki meg most wagian Sigmondnak, waig ha ez wttan ha mass lenne aznakys, miert hoig most felessegem terhesnek tecky, egy arant equaliter egyknek anit mynt massiknak, hoig azal egy arant oztozanak, de yg, az mynt ez wttan yrvan wagian.

Item Hefflanert* attam Felez vramnak es azew comissariussy-nak neig ezer Reness forintot, kyröl levelem wagian az penzess ladaban es az wtta költöttem rea hoig az zoloket epetettem es az hazakat es földeket vettettem, epettem (igy); azt hyzem tobet tezen neig zaz forintnal, melnek laistromat ot talallyak meg, ky tezen mynd egy somaba fl. R. 4400.

Item wagian meg az becs orszagnal harom ezer rennes forintom fel penzre kit eztendöre meg keletik adniok mynd fel penzeweleg egietembe, yd est fl. 3000.

Item wagian cheh cancelariusnal masfel ezer talerom, kit ez jowo sent ywan napig attam neky kölchön, interesse nekwl, az tezen renest fl. 1750.

Item wagian gróff Bernalt won Hardekmal hett zaz renessem, kit zegein Wlrik won Aiczingnek attam wolt kölchön groff Hardek vram kezessegere, kynek az levele az penzess ladaban wagian, es regen tartozot volna megh fizetny, de interess nekwl, ydest . . . fl. 700.

Item attam most kölchön az Wyhely pewspöknek Gaspar Loguss uranak kölchön ez mostani vrunk követssegebe kez penzt ott zaz talert, ky tezen renest fl. 583 kr. 20.

Item mynd ez felett attam wgian ezen Wyhely pewspöknek ezewst mywett hettven egy ghyratt tizenhat renesre bewcholtek yt az mesterek ghyrayatt, tezen renest fl. 1120 kr. 0.

Item attam Warady pewspöknek kölchön harom zaz magiar forintot, kynek az fizetto napia el mwit; az obligatoria az penzess ladaba wagian, de interess nekwl tezen renest . . . fl. 375 kr.—

(Oldalt): De az wardy pewspök vram embere ma hozott meg az harom zaz forintban zaz forintot, kyt az obligatoriara yrtam.

* Ma Kis- és Nagy-Höflány, Kismarton szomszédságában.

Item wagion yt az ladaban kezpenz talerwl tizenkett zaz, ky tezen renest. fl. 1400 kr.—

Item Martonfalway Imre deak es Wngnod Cristoff tartoznak ketten ottven ottven reness forintal, kit kölchön attam berbe nekik fl. 100.—

Item wagion Pesty Ferenchnel eztendey fizetess, kit urunk ew felseghe Gede warara depwtalt eztendenkent es en ymar az enymböl meg attam nekik, es ew köteless enekem hoig ez jowo 24 May meg agia enekem, ki tezen ezer renes forintot . . . fl. 1000 kr.—

(Oldalt): Ezbeniss ma hoztak megy ott zaz renest, kit az penzess ladaba tettem az 1200 talerhoz, meg tartozyk Pesty vram ott zazawal mayusban.

Mynd ezeket hagiok en es adok azen zerelmess tarssomnak es azen fyamnak Sigmondnak, waig ha mass lene yss en tewlem, aznak, egy arant egiknek anit my massaknak; de ez okal, hoig mynd ezeket azen zerelmes tarssom birya es tarcha es haznat wegie mynd az eghesz somanak tellesseggel, mig azen newemet wisseli, waig mig azen fymat az isten fel neueli, ha azen felessegem azen newemet wisseli, mynd agig.

Hol kenig ferhesz menne, miert hoig megh ew ifyw ember, es nem ylyk hazassag nekwl maradny, tahatt ez somabol adok es hagiok azen zerelmess tarssomnak neig ezer reness forintot kez penzt, hoig az ew maghaye legien. Es hagiom hoig az tob szomalnakiss fele haznat ew wegie, mig az uristen azen fiamat fel neweli. De azkor tartozzek azen fiamnak waig ha most mass leneys az tob somarol es az fel penznek az feleröl ygaz zamot nekik adny es por nekwl ew nekik meg adnya.

De ezt hagiom, hoig ez elott mig ez az dimidualass lenne, az elott mynden zolgaimnak meg fizessenek es mynden adossagomat az kinel enekem kezem yrassat talalljak, mert en senkinek adoss nem wagiok, az kinel kezem yrassa nyncs, es azen adossagom eleg hewess, waig chak semit tezen, mert myndenek megh fizettem.

Item mynd ez fellett wagion hwzonkett aranyass kwpm es neig poharom araniass, egy ezewst palazk, ket mosdo ezewst, oreg, kett medenche ezewst, araniass karew, hwzon neig ezewst kalam, tizenkett willa, kett so tarto, mynd azok nekwl, az kyt ezewst mywett az pewspoknek attam, yt az ladaba; ezeknekys fellett mynd azen zerelmess felessegemnek hagiom, és fellett azen zerelmess fiamnak Sigmondnak, waig ha mass most en tewlem lenne aznak egy arant, m[el] ezewst mywe tobet tezen azt hizem kett ezer renesnel bizonial fl. 2000.—

Item ez kiwol wagion arain mywe es draga kowess nasfak, nyakba wettok, arain lanchok es draga arain gwrök jeles kovekel.

Item wagion neig arain lanch, oreg, er fl. 1200.—

Item wagion nioch nasfa, ernek fl. 1500.—

Item wagion hatt boglaross berettra pro fl. 500.—

Item wagion egy koves niakba vetto pro fl. 200.—

Item wagion hwz arain gwrw kowess pro fl. 600.—

Mynd ezeknek az fellett hagiom azen zerelmess felessegemnek, es az felett esmeg azen zerelmes fiamnak Sigmondnak, waig ha mass lezen, aznak.

Item ez felett wagion sok wont arain es selem draga rwhak, kikett en ez ket eztendöbe ez mostani felessegemnek cynaltattam

nwzth es holgy swbakhat es sok gazdag arain boglarokal es pere-mekel, azt tiztan chak azen zerelmess tarssomnak hagiom mynde-nestwl, azew en hozam walo jo zeretetiert, meg er . . fl. 2000.—

De az kywól wagian megh az zegein elöby felessegemt^l marat jeless draga rwhak, hatt wont arain, fodorgattot viragoss vont aran zoknya es kontöss waig hachokak etc. es egieb draga rwhak, hozwk, es en magamnakiss wont a[ra]jin felssew rwham, es az mezetelen nwzt swba, ki mindenestwl bezeg sep somat ernek; ezt esmeg hagiom mynd azen zerelmess fiamnak Sygmondnak, waig ha mass giermeke lezen most en tewlem fhelessegemnek, aznak. Hol kenig ez rwhahakattiss (*igy*) mind egwe akaryak wettny es depwt-talnia, az mynt az tőb marhamatt, es azen zerelmes tarssom ezeliss egy arant akar azew giermekiwel oztozny, mynt az tőbywel, zabad legien wele, mert en egienlő javokat kiwanom.

Mynd ez kiwól wagian egieb hazbali (*igy*) few marhaim vgymynt tizen nioch wj carpitt zoniegek, egy nehain preg es apro, ugy mynt tizen-hatt; ez kiwól ott satoross agyra wallo suporlatt, harma seljem, az egik barsson, wont araniel, ki az paplanawal chak, az egysz meg erne. fl. 400.—

Es ez felett aztalhoz walo kamwka abrosz, kezkenő, lepedew es egieb hazbaly (*igy*) tal, taner, giertiatarto es ez fele egieb haz-bali (*igy*) marha, hadakozo zeramtwl es satortwl, algwtwl, meg walwa, bizon en ezeknek sem zamat, sem somayt nem twdom, mert az wristen myndenekel feleb azen erdememmel zerettet vala; eztiss mynd egy arant hagiom nekik, hoig egy arant oztozanak wele. De yg, hoig most chak fel laistroljak myndeneket es myn-denek azen zerelmes tarssom birodalmaba legienek, mynd agig, az mig azen newemet wisseli, waig ha ferhesz nem menne mind agig, az myg azen fiamatt az wristen fel neweli es ember lezen, az mynt ez elöttys otffen meg yrtam etc.

Ez kiwól hagiom mynden barmomat es mynden fele mayorssa-gomat, walahol my wagian, akar mynemő newel newezetessek, myn-deneket, ott zekerbeli zekeress loyamat es zekeryemet mynd azen zerelmess felessegemnek, mig azen newemet wisseli, hol kenig ferhez mene, tahatt hwssonan (*igy*) felett myndeneknek maganak tarcha es wegie, az felett kenig azen zerelmess fyam Sigmond sza-mara es haznara tarchak waig, ha massik lezen azen zerelmess tarssomtwl, aznak.

Ez felett az my török rabaim, algwk, satorok és zolgalo zerzam ott niakba wetew ezeust aranias, es ezewstwss hegiess török es ezewstöss gazdag zabliak, ki wolna es azen nemet rwhaim es magiar rwhaimiss, az kikett ez wttan zegein attiamffayaynak es reghi zolgaymnak el nem hagiok benne, ezeketys hagiom, hoig tarchak mynd azen zerelmess fyam haznara, de az mit melto es ylik, azt tegiek mynd penze es az penzenek wegie azen zerelmess tarssom haznat, mig az giermekek fel newnek, waig mig azen newemet wisselik; de az wttan mynd az penz, az my marhatt penze tezne, es mynd az marha germekime legienek.

Ez felett hagiom azen zerelmess felessegemnek lako heliw azen becy hazamat, mynden benne walo elessel es haz zerzamal hoig ott lakyek es ew birya mynd agig, mig azen zerelmes fiam fel new, es az mig ew azen newemet wisseli özvegien, de öröksgehi

zerent azen zerelmess fiamnak es azen meg maradekomnak maragion, mert az enekem all florenis Renensibus 4000.—

Mynd ez felett walamy bor, bwza, gabona, zab, arpa es egieb eletl wagion mynd Gedeben, mynd Rezyben, mynd Sopronba, Hefflainba, Kovacyban es Istvandba, waig akhar hol, my my newel neveztessek, ki nem kewess somat tezen; ezeket most hagiom myndenestwl kicintwl fogwa nagig myndeneket azen zerelmess tarssomnak, chak ew maganak, hoig elyen wele es segeche magatt azew ozweigssegebe wele, es tarcha az giermekeket belole, kit bizoinal hizek, hoig ez mostani draga ydewben myndenestwl meg tezen soma zerentt neig ezer forintot vaig tobetiss fl. 4000.—

Tovaba az my joszagunk ewstwl maratt, noha en Rezyre enyt koltoitem es Fewleket en magannak wy adomanyawal atta ew fhelseghe, azt az Bebek Ferench hittlensseghe alatt, mert azen zegin wram battiam Pethew Gaspar meg zertzodot wolt Bebekel rola, es Banffi Lazlo wram es Bayony Benedekne, ewk wgian orok aron attak wolt el azew fewiekbeli rezeket Bebek Ferenchnek, wgy anira, hoig most Bebek Ferench twlaidona wolt, hanem en azew hittlensseghe alatt kertem wala meg, es Bebek Gjorgell, es meg alkottam rola, kirol eross jo leveleink wanak az ladakba, de mywel hoig azen battiam giermeky Gaspar wrame es az tob attiamfflayss jott mongianak en wttanam, es meg emlekezenek en rolam, es halaadok legienek, azen giermekemnek es ydegen ez zegen nemzett felessegemnek ezt hagiom, hoig mynden porpattwar nekwl es fizetess nekwl az eghez jossagnak az felett ezenel myndenewt ezen battiam germeki kezeben bochassak, myndenewt, semit ki nem vezek, es az felett azen felessegem es giermekem szamara biryak es tarchak ylen okal:

Hoig mynd agig az mig azen zerelmess tarssom azen newemet wisseli ozwegien, waig mig az wristen azen germekimet fel neveli, tahatt mynden joszagom haznat, az my az hazak tartassatwl meg marad, azt mynd azen zerelmess tarssom kezeben zolgalatassak, es ew wegie haznatt, mig ozweig lezen es azen newemet wisseli; az wttan oztan az giermek szamara jaryon, es tarchak, ezt hagiom erossen etc. wgy mynd az kire torven zerentiss ylett.

(Folytatjuk.)

HORVÁTH SÁNDOR.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Unuttei. A Halotti Beszéd homályos szavai közül ez az egyetlen, melynek magyarázatában Révai óta semmit se haladtunk. Sőt elmaradtunk tőle, mert azt se tudjuk igazolni vagy czáfolni, a mit e szóról írt commentárjában. Kétes szófejtését mellőzvé, közlöm itt a 176. czikk végét: „Quare nostrum *önöttei* genuine *beatos suos* valet, quos exemplar Latinum *electos* dicit. Sed auditur apud nos quoque, licet rarius, in nonnullis tantum partibus, idem hoc vocabulum, significatione aliquantulum translata: *meg nem önött*, non successit, non ex voto cessit; genuine vero, non est beatum; quasi diceretur, non pertigit ad beatitatem, ad statum affluentiae, quae optabatur“ (p. 317.). A népnyelvből idézett *meg nem önött* szólást utána mondják Révainak mások, a nélkül, hogy

ismernék. Így pl. Toldy „Az ó s középkori magyar nemzeti irodalom történeté”-ben (III. kiadás 118—119. l.) ezt írja: „Unuttei (önötte): boldogultjai (a diák egyházi nyelvben: electi, választottjai) mult részesülője az *önik* (boldogul) elavult középigének, melyet Révai oly szépen fejtett ki a rokonnnyelvek segedelmével s mely tájilag még most is él e formában: meg nem *önött*, az az nem boldogult (vele)”. Hogy „még most is él”, azt Toldy csak mondja, de bizonyára nem tudja; a „boldogult” után rekeszbe tett *vele* pedig az ó újítása és — rontása. Az 1875-iki Nyelvőr kérdései közt ezt találjuk (384. l.): „El-e még valahol ez a Révai korában még némely vidéken hallható *megönött* (jól ütött ki) vagy *meg nem önött* (nem sikerült) szó?” Erre a kérdésre nem érkezett felelet, úgy hogy: — nem számítva a NySz. kettős kérdőjelét: önött? beatus? — Zolnai még 1894-ben is csak ennyit mondhat e szóról: „Unuttei, ünüttei” valószínűleg am. boldogultjai. A szó ma teljesen ismeretlen; azonban Révai e század elején azt írja: „Auditor stb. (l. a fenti idézetet)”. Révainak e hallomása azóta nem nyert semmi megerősítést (Nyelvemlékeink). Így és itt állunk e szó ismeretében mai napiglan.

En már régóta kutatom, kergetem ezt a szót s ma szerencsés vagyok róla való tudásunkat egy lépéssel előbbre vinni. Kijelenthetem, hogy az nemcsak Révai korában nem volt, de ma sem ismeretlen egyes vidékek nyelvében. Tudtom és hallomásom szerint, ezek az alakok élnek néhány (s nemcsak Dunántúl):

Önik, megönik. Ily jelentésben: megered, megfogódzik, kapaszkodik, erősödik, üdül, nyersül, neki veszi magát stb. Mondják növényről, pl. „*Önik* ám már a kukoricza!” „De szépen *megönött* ez a csemete!” Állatról, pl. „Majd *megönik*, ha most poszka is”. Tudtommal csak a jelen és mult egyes 3. személyében fordulnak elő.

A Révai-féle „meg nem önött” igazolására mondhatom, hogy ez a szólás szintén forgandó még, ily jelentéssel: nem sikerült, nem sült el, meghiusult stb, s NB. *csak* tagadó szóval és *csak* a Révai közölte szórenddel; tehát nincs se ez: *megönött*, se ez: *nem önött meg*. Használják pedig mindenfélelről, pl. *meg nem önött* a kocsi, kútágas, kenyér, kézfogó, vétel vagy akármí munka, szándék. Némelyik esztendőben, mikor az a nagy hó volt, ezt mondta egy itt lakos ember: „Fölhozattam az öcsémet, de hogy *meg nem önött a hóhányás*, hát haza küldtem”. — Ez az alak is hallható: *megönödik*, hallottam is csak nemrég egy pestmegyei embertől.

Hogy ez a második jelentés mikép fejlődött amaz elsőből, azt könnyű megérteni. Hasonló folyamatot mutat a *boldogul* ige, mely nemcsak annyit jelent, hogy „idvezül” (boldogultak, boldogok), hanem concrete is használatik, mondja a nép pl. fáról, vetésről, borjuról stb.

Hadd végzem egy mulatságos esettel. Minap kezembe akadt egy e*-i nyugalm. tanító levele, melyet egy idevaló jőnevű cégz fejéhez, egykori tanítványához írt, midőn ez üzlete fennállásának 25 éves jubileumát ünnepelte. Így fejezi be: „Áldja meg a magyarok istene, tartsa meg erőben, egészségben kedves *Önötteivel* együtt”. Meg is örültem, nem is. Sejtettem, hogy *övéi*-t ért az *önöttei* szón, de mégis fölkerestem levéllel az öreg urat, megkérdezvén, mondják-e E*-ban vagy vidéken, hogy „önöttei”. Csakhamar megjött az ijedt válasz, melyben ezer bocsánatot kér vakmerőségéért, de bizony a szót sohase hallotta, maga se tudja, hogy került a tollára.

LEHR ALBERT.

Kádas. E szó nincs meg egy újabb szótárunkban sem. A régiek közül csak Sándor Istvánnál (1808) s tőle idézve Kresznerics-nél és a NySz.-ban. Szerintük annyit tesz, mint „doliarius, viator“, vagyis egyjelentésű a mai kádárral.

Egy régi könyvben azonban olyan adatra akadtam, a mely azt mutatja, hogy a *kádas* régi nyelvünkben nem jelenthetett *kádárt*. Nógrádi Mátyás „Idvösség kapuja (1672.)“ cz. munkáját a debreczeni városbíráknak, tanács uraknak, kereskedőknek, mesterembereknek ajánlja s végül még a

„*Gyolcsos és sok kádas Asszonyi rendeknek*“

is. Ebből az tűnik ki, hogy a „kádas asszony“, valamint a „gyolcsos asszony“ is régente valami kereskedést üzött, nem pedig kádakat készített. Ezt bizonyítja különben a NySz. egyetlen adata is. Telegdi ugyanis az „Evangeliumok magyarázatában“ (1578.) a 891. lapon tiltakozik az ellen, „hogy az éghaz innepere a czigan satorokkal (a templom közelébe gyűljenek) a *nyalanc kadasok es apró kalmarkác*“. A *kadasoc* az apró kalmarkák mellé vannak állítva és *nyalánk* a jelzőjük. Nyilvánvaló, hogy itt a *kadason* valami nyalánksággal kereskedő apró kalmárt kell érteni.*

Nógrádi Mátyás 1672-ben a debreczeni kadasokat emlegette; vajjon nincs-e róluk valami följegyzés Debreczen városa régi jegyzőkönyveiben? Ezt a kérdést intéztem Zoltai Lajoshoz, a debreczeni múzeum őréhez, remélve, hogy szíves lesz böngészete eredményeit rendelkezésemre bocsátani. Reményemben nem is csalódtam, mert alig pár hét múlva az ő szíveségéből már a következő négy becses adat jutott birtokomba, ú. m.

1. *De Mercatoribus.* Az Nylas kalmarok között es az *kadas* modon Nylnelkwl levők között, kiknek satorok zekerek marhaik mellett nincs, az arulas dolgabol az tanacs illjen rendelest tött, hogy affele *kadasok*nak is zabad legien az w marhaikat kinek kinek amý marhaia vagion minden fele arulni az satorokon kiwöl ahol nekik hel rendeltetik, de az nil vető satorosok kiwöl sator alat ne arulhasson, az az hogi ha satort akar csinálni hat az töbi közöt nilat vessen es ot arullion ahol helie lezen. Ha penigh az nil vető satorosok kiwöl akar arulni es ki rakodni, tehat satort ne csinálhasson a *kadas*, hanem ha ho vagi esső esnek, olliankor valami ponývat vagi gyekent szabad legien marhaia felet fel vonni vagi teriteni, hog kart ne vallion.

Az nil vető satoros kalmarnak penigh ne legien szabad satora kiwöl masutt fiszer marhaval kihordozkodni satorabol, vagý egieb derek marhawal, hanem istrangal hewederral, vakarowal gieplwvel, nemezzel es ehez hasonlatos marhawal. 25 dr. birsaga legien ezeknek. Ha ki el hagia nilas heliet masnak zabad legien rea allani, el ne vehesse tőle. (1574-i jegyzőkönyv 493. l.)

2. Ad postulatam minorum Mercatorum *kadasok* vocatorum deliberatum est: hogy az Deszka Satorok mellet minden feleol nyil vetes szerent osszak el az helyeket minden vásár napokon és az szerent arullyon ki ki közzleok, az mint az nyil hozza. (1638. jegyzőkönyv 133. lap.)

3. Contra minores Mercatores *kadas* appellatos Senatus Ampliss. decernit hoc modo: Az *kadasok* az mely kalibakat csinaltanak az veghez hogy azokban arullyanak minden napon kirakodvan az boltos Uraiméknak nem kitsin injuriajokra, azokat, minden felől mind az deszka satorok mellet, s mind penigh az plenger felől, eppen mind el boncsak. Hanem hetfő avagy ked napokon ha akarnak arulni, (mely meg engettetik nekik) csak olyan satorokat csinallyanak, mellyeket az vasar utan mindgiart el boncsanak,

* A NySz. sajtóhibásan *kadás*-nak írja. Réthei Prikkel Marián (Nyr. 28 : 218.), azt sejtí, hogy a *kadás* (igy) „mézeskalácsos, mézesbábos“ értelmű.

egyebet fűszerszammal és füvegnél semit se arulhassanak még vasarnapokon, hét köz napokon penigh ki ne rakodhassanak szabad sokadalmokon kívül. Az deszka satorokban mind az altal het koz napis arulniok meghengtetetik, de kívül nem. (1640. jegyzőkönyv 384. l.).

4. Michael Kun Actor, contra Joannem Csorvasi Inctum Casparem Posgai constituit in procur. Actionemque taliter erexit: hogy én az én igaz pénzemen vasarlot Borsomat arulvan az szab(ad) Piaczon, engemet meg zalogositottal, miért cselekedted: okat kerdem.

I. taliter resolutit: Az kadasoknak rendelt helyek vagyon, s ot kellett volna arulnod az nyl szerent az hol jutot volna neked. Mi az Boltoktul fizetünk, mi ellenünk, mi karunkra ot nem arulhatal volna, mert mindennek az Tiszteletes Tanacs vegezese szerent helye vagyon; az töb kalmarok akarattyabul zalogoltalak meg.

Deliberatum: Kun Mihalynek pro nunc zaloga ki adatassek, az kadasokkal tovb edgyet ertsen az holot az töb kadasok arulnak az rendelt hely szerent ő is ot arullyon, s ő neki is alkalmas hely mutassek, meg maradvan in vigore az előtti Tisz: Tanacs ez arant való Deliberatuma. (1664. jegyzőkönyv 389—390. l.).

Mindezekből kitünik, hogy a régi *kadas* szó nem kádárt, hanem borsot s egyéb fűszereket, meg holmi nyalánkságokat áruló kiskereskedőt jelentett.

Vaslevél. Szótáraink szerint (Sl., Tzs., Fog., Ball., CzF.) a *vaslevél* am. „lamina ferrea, bractea, eisenblech, eisenplatte, levélformára alakított vékony vaslap, vaslemező“, vagyis az, a mit köznyelven *vaspléhnek* nevezünk.

De én most nem erről a vaslevélről akarok írni, hanem a régi magyar jogászok azon műszaváról, a min ők a latin „litterae prorogatorie“-t, vagyis a mai „halasztó-, haladék-level“-et (Bart.) értették.

Werböczy Hármazs Könyvének indexében (az 1611-i s ugyanígy minden XVII. századi latin-magyar kiadásban) ezt olvassuk:

„*Prorogatio*: halogatás, halasztás, *vaslevél*lel való vontatás . . . Efféle haladékról való *vaslevelet* akárki-is csak egy uttal hozhat . . . Mert soha igazat nem tehetnének az törvénytevők, ha ma Peter ellen, eztendő mulva Pál ellen és harmad esztendőre Ianos ellen is kezdene valaki *vaslevelet* hozni“.

Vajjon mi lehet a magyarázata annak, hogy a régi magyar jogászok a „haladék-level“ *vaslevél*nek nevezték? Mit keres itt a *vas*, ha ugyan a magyar *vasat* kell rajta érteni. A NySz. nem is tartja magyar szónak; azt sejtí, hogy ez a *vas* latin szó, tehát hogy a *vaslevél* voltaképen *kezeslevelet* jelentene. De a dolog nem így van!

A magyar *vaslevél* német megfelelője ugyanis: az *eiserner brief*, mire Széll Farkas hívta föl a figyelmemet, megvan már a régi német szótárakban, a mienkével teljesen megegyező jelentésben. Így pl. Pomeynál (Das grosse königl. Wörterbuch, 1709): „*Eiserne Brieffe*: Anstands-Brieff, lettre de répit, Moratorium (rescriptum), Moratoriae (litterae); vagy pedig Kirschnél (Cornucopiae, 4-ik kiad. 1728): „*Eiserne Briefe*, Literae quinquennales moratoriae“. De megvan Adelungnál, Sandersnál s a nagyobb német-angol, német-francia, német-olasz stb. szótárakban mindenütt, sőt megvan Ball. minden német-magyar szótárában is „késleltető parancs, késleltető levél“ jelentéssel.

A német kifejezés eredetét Adelung, Sanders, Ersch és Gruber következőkép magyarázza: „A *vaslevél* olyan oklevél, a melylyel a fejedelem az eladósodott alattvalóját hitelezői ellen egy időre megvédelmezi s ennek erejénél fogva úgyszólván *vasemberré*, vagyis

sérthetetlené teszi („ihn dadurch gleichsam *eisern*, d. i. unverletzlich macht“). És e kifejezés nyilván kapcsolatban van a régi német jog egy másik műszavával, mely szerint a bérlettel veleadott és a bérlet megszűntével természetben visszaadandó, tehát *el nem idegeníthető* állat-állományt: marhát, lovakat, teheneket „eisernes Vieh, eiserne Pferde, eiserne Kühe“ néven nevezték. Megvan ugyanez az elnevezés (vö. Ducange és Sachs-Villatte) a latinban és francziában is: „bestia ferri, beste de fer, cheptel de fer“.

SZILY KÁLMÁN.

Siker. A MNy. IV:131. lapjain Réthei Prikkel Marián azt állította, hogy a *siker* szót valószínűen Csúzy Zsigmond a XVIII. század első negyedében hozta forgalomba.

Ennek ellenében u. o. (IV:231) kimutattam, hogy e szó és többféle származéka már 1673-ban megvan Köleséri Arany Almájában.

Most ismét előbbre vihetem a *siker* irodalmi szereplését jó egy pár esztendővel. Komáromi Csipkés György 1664-ben megjelent „Pestis Pestisében (90. l.) ezt olvassuk: „Eléggé hánnya veti az szegény ember elméjét, tanácskozik, busul, ezt s-amazt rendeli magában, de nincs semmi *sikere*, haszontalan. Csak az léssen, az mit Isten elvégezett“. — Ez adat a NySz.-ből kimaradt, noha KCsipk.: Pestisét e szótár számára feldolgozták. SZÉLL FARKAS.

Férj. Szily Kálmán a Nyr. 1885-i évfolyamában (vö. Adalékok 277. l.) családi irományaiból érdekes adatot közöl arra nézve, hogy a címűl írt szó a somogyi urak nyelvében — mint ma is itt-ott a népnyelvben — valaha feleséget jelentett. Ebből a jelentésből, meg a *férjfi* összetételből, mely a két házastárs közötti különbséget jelöli, azt sejtí, hogy a *férj* a régi nyelvben annyi mint házastárs. Nem tudom, mert — sajnos! — nincs módomban, hogy utána járjak, merült-e fel azóta írott adat e szó Szily-közölte jelentésére. De akár merült, akár nem, talán nem lesz érdektelen az alább következő néhány ugyancsak somogyi adat, melyekből kitűnik, hogy még 1812-ben is házastársat jelent a *férj* egy Szigetvár nagyközség tanácsa előtt készült contractusban, melyet Toponary János érdemes csizmadiamester és Lengyeltóti Katalin leányasszony kötöttek. Ez a szerződés egész terjedelmében így hangzik:

„Házosság Contractus. Mely eképpen végződöt mi alul meg irtak között ugymind 1° Én Toponary János veszem Házos Társul Lengyeltoti Mártony Hajadon Leányát Katalint melynek 2° Moring képpen ajálok, ha ne talán előbb meg hálnék mind emlétett Katy jövendő *férjem*, minden jószágomnak, Ingó, és Inगतantl értvén Negyedrészt, oly föltétellel 3^{or} Melete, hogyha előbb meg hálnék az én Házomban lakhassék, jószágomban élhessen és hasznát vehessen addig az ideig még vagy *Férhez* menne vagy ne talán az Gyermekeimel meg ne férne, akoron tartoznának Gyermekeim fönt megirt módon az negyedrészt ki adni. 4er. Ha többször emlétett *Férjem* Katalin Gyermekeket szülne azon Gyermekek mind az előbenyi *férjemtül* valok egyreánt (így!) fognak osztódni, Társom pediglen egy Gyermek részt. Én pediglen Lengyeltoti Katalin jövendő *Férje* Toponari Jánosnak ajálok Szüzességemet és minden Férhemhez megmutatandó alázatomat az Anya Szentegyház rendelése és értelme melet. Melynek nagyobb el hitelére adom ezen Contractust Nевem alá írásával megerősétve. Költ Szigethvarot 28-ik Decemberben 1812 Esztendőben. Toponary János csizmazia. Lengyeltoti Kati

menyaszonny. Én előtem Rákoczy Simon Város Eskütje, Csapo Josef Tanács Béli, Barits Miklos Tanács béli, Ketskés János Árvák Atya. Én előtem Ketskés Péter mp.*

A szerződést az írni nem tudó szerződő felek helyett Ketskés Péter írta, a mint a betűvetésből világosan kitetszik.

CSEFKÓ GYULA.

Brenczó, puzás, bóbacz stb. *Brenczó*,* vagy a kiejtéshez hívebben *brendzó* általában a szlavonai ósmagyarok neve. A baranyaiak hívják így csupáncsak Kórógy, Szentlászló, Haraszi és Rétfalu lakosságát. Sem az itteni, sem a baranyai magyarság köztudatában, sem a horvát- vagy szerb nyelvben e szónak semmi tulajdonságot jelentő értelme nincsen. A jelenlegi nemzedék azért mégis félig-meddig csúf-névnek veszi. A brenczók maguk különféle elnevezésekkel illetik egymást. A kórógyiak a szentlászlóiakat *bohóknak*, *puzásoknak*, *taporczaiknak* hívják, a harasztiakat *bóbaczok*-nak; azonban *bóbaczok*knak hívják általában a baranyaiakat s bácskaiakat is; a rétfalusiakat is hívják *puzásoknak*. A harasztiak viszont a szentlászlói emberre mondják, hogy *bóbacz*. Ezeknek a szavaknak sincsen semmi tulajdonságot jelentő értelmük; inkább csak gúnynevek. Használatuk, illetőleg vonatkozásuk sem állapotott meg. Ahány ember, annyiféleképen használja és vonatkoztatja. Egyik szerint a szentlászlói a *puzás*, másik szerint a *rétfalusi*. Egyik szerint a haraszi a *bóbacz*, másik szerint a szentlászlói, harmadik szerint a gyött-ment baranyai vagy bácskai magyar. A *brendzó* az egyetlen megállapotott szó közöttük, mely vonatkozik mind a négy falu magyarságára. Erre a névre nem büszkék, de nem is haragusz-nak érte.

A *matyó* és *bunkó* szavakat Szlavóniában nem hallottam, hanem Bácskában. A feketehegyi kálvinista magyar csúfolja a szomszédos hegyesi katolikusokat *matyó*-nak. Minthogy a feketehegyiek a Kunságból jöttek, hol *matyó* = pápistával, valószínűnek tartom, hogy ez elnevezést onnan hozták. A *bunkónak*, mint főnévnek értelme ismeretes. Hogy miért hívják így a hegyesi katolikusok a feketecsi (feketehegyi) reformátusokat, nem tudom mással megmagyarázni, minthogy a kölesönt visszaadandó ők is találtak egy csúfnevet a *matyóért*. Hogy felekezeti ellentétek hozták létre a *bunkót*, azt az is mutatja, hogy általában összekapcsolják a kálvinista szóval: *kálvinista-bunkó*.

ÁGOSTON SÁNDOR.

Több alany, de egyes-számú állítmány. Erre a kérdésre manapság nagyon sok tollforgató ember nem is gondol; mert vaktában úgy véli, hogy több alany mellett az állítmány egész természetesen többes számba teendő. Pedig nem. A gyökeres magyar beszéd csak többes számú alany mellett teszi az állítmányt többes számba. Ime: *A Tisza, a Duna zavarodik.* (Népdal.) — *Téged dicsőít a Zenith és Nadir. A szélvésznek bús harcza, harmatcsepp, virágszál hirdeti nagy kezéd alkotását.* (Berzs. Foházkodás.) — *Kezéd és vég egymást éri.* (Kölc. Vanitatum Vanitas). — *Kövé vált kalangya és kenyér.* (Tomp. Kenyérkő.) — *Utczára mén Leány, legény. Ökre, lova Jár tétova* (Pet. Est.) stb. rengeteg példa élőszóban s írásban. De meg vegyünk egy rövid párbeszédet, mely két

* Vö. MNy. 5 : 288. és 336.

magyar ember közt folyik, teszem ekképpen: A. „*Hát édes komám hun, mere vannak a fiai?*“ B. „*A Pista meg a Jóska katona, a Gyuri gyerek meg még itthon van mellettem.*“

A kérdés most már az, hogy honnan került bele hát nyelvünkbe egyes-számú alanyok mellett a többes-számú állítmány? Három forrásból: 1. idegenből, a latin, német, francia egyeztetés útján; 2. az így megtévesztett magyar stílus által, különösen pedig a megtévesztett vagy megvesztegetett költői szabadság s költői önkény által; 3. azon egyetlen esetből, a mikor egyes-számú alanyok mellett a magyar is csakugyan többes-számú teszi az állítmányt. Ez az egyetlen eset pedig az, mikor az állítmány több egyes-számú alanynak egymáshoz való kölcsönös viszonyát jelenti; pl. *szomszédok, komák, rokonok, testvérek, unokatestvérek, iskolatársak, bajtársak, szövetségesek* stb., vagyis: *egyik a másiknak szomszédja, komája* stb. De a *testvérek* helyett is inkább azt mondjuk, hogy pl. *Az a kis lány meg az a kis fiú két egytestvér.*

Tartsuk számul! Nem is lesz nehéz.

MOLNÁR JÁNOS.

Minister. Ez a szó valami kabátféle ruhát is jelent vagy jelentett, még pedig férfi és női ruhát egyszersmind. Az első esetre Kemény Zsigmondnak: A szív örvényei cz. beszérlében találtam példát. „A másik kiséro egy burnótszelenczés, cserebogárszin *ministerü* öreg férfi. — — Mohón nyúl a *minister*-zsebbe.“ — — (Összes művei. A szív örvényei. 1851. 11. lap). A másik esetre egy zsidó möringlevélben találtam a példát. „Összeírása B. Moyzes Katalin nevű Leánya hozományának — — 1 Krispin és egy *Minister*... 40 frt Váltóban. Almás [Bácsalmás] 1846 december 29.“ (Kézirat a Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat levéltárában.)

TRENCSENÛ KÁROLY.

A -tányi képzőhöz. Hogy ez a képző él és gazdagon sarjadzik mai nyelvünkben, azt Lehr Albert bőségesen bebizonyította. Én most egy olyan formára hívom fel a figyelmet, a melyről még eddig nem volt szó.

Előre bocsátom, hogy a -*tányi* képzőnek legalább egy példája, *fontányi*, elég bőven megtalálható XVII. századbeli hitvitázó írónknál. A NySz. is közli néhány példáját, a mint ezt már Lehr Albert is fölemlítette. Én egy Pázmányból vett példával toldom meg: „Mara-dékinak is léssen *fontányi szösze* miatta“ (Pázmány: Öt levél, ötödik levél elején. 1613.). Ugyanezt a szólásmódot Pázmány más helyen következőleg használja: „Vólna most-is *fontodnyi szösződ*, csak érkeznél hozzá, mert még fen vagyon ígírete-d amaz pápista levelekre való feleletre“. (Az Calvinista Predikátorok igyenes erkeoléseu tekéletességének teveore. 1614. Előljáró levél. Össz. Munk. V : 31. E munkát Pázmány Lethenyi István álnév alatt írta. Vö. RMK.). Már most önként fölmerül a kérdés: van-e ilyen egyéb példa akár a régi, akár a mai népnyelvből? Vagyis egy teljesen ragozható alakkal van-e dolgunk: *fontomnyi, fontodnyi, fontányi, fontunknyi, fontotoknyi, fontuknyi?*

SZIGETVÁRI IVÁN.

Csonka-hét. A Magyar Nyelv idei évfolyamának 94. és 192. lapján kétféle értelmezését is olvasom a csonka-hétnek. Beöthy Zsolt szerint (4. füzet 192. l.) *csonka héten* (Komáromban) olyan hét-eleji egypár napot értenek, „melyiyel esetleg a hónap végződik“.

Mészáros Kálmán pedig így vélekedik: „Az a hét csonka, a mikor hétköznapra ünnep esik, s így a hét nem teljes (különösen munkaidőben), mert a közben eső ünnep megzavarja“. Lehet, hogy Kisújszálláson így van, azonban nálunk katolikusoknál általában, de Egerben és Somogyban a *csonka-hét* a nagybőjtnek az első hete, vagyis hamvazószerda, csütörtök (csonka-csütörtök), péntek és szombat. Hogy miért csonka? könnyű megérteni. Farsang három utolsó napján senkise dolgozik; nap és éj mulatozásban folyik egybe; — hasznos munkára nézve elveszett. Hasonló értelmezést találhatunk a Cz. F. szótárban, azonkívül Ballagi Teljes Szótárában is.*

GÁRDONYI JOZSEF.

HELYNÉV-MAGYARÁZATOK.

Nandorfejevárvár. A MNy. V. 165—167. lapján igyekeztem bebizonyítani, hogy *Nandor fejevárvár* jelentése „görög“ *Fejevárvár*. Erveim ezek voltak:

a) GARDÉZI a többek közt arról értesít, hogy (körülbelül) Etelközben, a magyarok szomszédságában élt egy nép, a mely a *byzanziai közül való volt és keresztény volt*, s a melyet *nandarnak (nender, nendez)**** neveznek.

b) Latin emlékeinkben Belgrádnak *Alba Graeca* neve is előfordul. Ez az elnevezés a város történetéből igen szépen megokolható.

E fejtegetéseimre ECKHART FERENCZ a MNy. V. 311—313. lapján a következőket feleli:

a) Hazai emlékeinkben Belgrádnak előbb *Alba Bulgariae* volt a neve (legrégibb adat ANONYMUSBAN; változat: *Alba Bulgarica* oklevelekben a XIII. sz.-ból) — míg *Alba Graeca* BONFINBEN fordul elő először.

b) Az okleveleinkben gyakran előforduló *Nandor* helyneveket nem lehet a görögökkel kapcsolatba hozni, mert nincs tudomásunk görög telepésekről, görög eredetű lakosságról. Az az egy-két görög nevű hely (*Geregmezev, Geregegyház*) feltétlenül vallási különbséget jelöl.

c) Minthogy hazánknak volt *bolgár* lakossága, „*bolgár*“ helyneveink azonban nincsenek, ECKHART azt tartja, hogy *Nandor* jelentése „*bolgár*“. GARDÉZI adatában *nandar*, „ha ugyan fel lehet egyáltalában

* Így van Kresznericsnél is: „septimana, cujus postremi dies in Quadragesima incidunt;“ u. i. „*csonka csütörtök*: prima dies Jovis in Quadragesima.“ Kassainál azonban ezen kívül van még „Husvét tsonka-hét és Pünkösd tsonka-hét“ is, ekként magyarázva: „quasi Septimana mutila ob festos dies“. A NySz-ban pedig csakis: „hebdomas ante diem Paschae; woche vor Ostern“. (?)** Ballagi Ném. Magy. Szótárában: „die erste Woche in den Fasten“, de ezenkívül még: „pünköst csonka hete: die Pfingst-woche“. — SimB. és KelB. szótára nem ismeri. A MTsz.-ban Kolozsvárról és a Székelyföldről Szinyei így közli: „az a hét, a melybe karácsony ünnepe, husvét és pünkösd hétfeje esik“. A Nyrben (18: 575) Versényi Györgytől Kolozsmegyéből: „*csonka-hét*: sátoros ünnepek alkalmával az ünnep hete“. — Így változik, bővül vagy szűkül, némely szó használati köre. A csonka hét régente a negyennapi bőjt első hete, ma már sok helyütt a sátoros ünnepek hete, néhol pedig minden olyan hét, a melynek köznapjára ünnep esik. SZERK.

** Vö. Melich Szláv jöv. 2: 285.

*** Az arab írás mássalhangzós írás, innen a magánhangzókban az eltérés; a z és r jegyében egy pont a különbség.

használni egy oly különböző módon olvasható szót“, *elszlávósodott keresztény bolgárt jelent.*

Ez okok alapján *Nandorfejérvár* tulajdonkép *Bolgárfejérvár.*

A czikkre ez a feleletem:

a) Hogy *görög* telepesekről nem volna tudomásunk, azt megczáfolja KÉZAI, a ki ezt írja (l. ed. Floriani 64. §.): „Intrauerunt quoque temporibus tam ducis Geiche, quam aliorum regum Boemi Poloni Greci Bessi Armeni, et fere ex omni externa natione que sub celo est. . .“. Más adat ez: Komárom városában van gör. keleti egyház, a mely ma szerb. Ez egyházat, a mint 1511-ből való görög nyelvű pecsétje igazolja, görög nyelvű hívek alapították. (A mai szerb templomról l. Komáromi Lapok 1884. nov. számokat). A telepesek miatt tehát XIII—XV. századi *Nandur* helyek jelenthetnek *görögöt* éppen úgy, mint a hogy az a néhány *görög*-gel alkotott helynév sem okvetlen vallási különbséget jelölő megkülönböztetés. Itt jegyzem meg, hogy KISCH G. fejtegetései alapján még *görögnyelvi* helyneveink is vannak (l. erről a Korrespondenzblatt egyik legközelebbi megjelenő számát. K. értesítése).

b) Hogy hazánkban *bolgár* helynév nincs, tévedés. Brassó egyik részét *Bolgárszegnek* hívják (oláhul *Schiau*; ol. *schiau* (nyelvj. *stěj* is) = *bolgár*). LISZKY szerint Nyirmon község oláhul *Bulgar*, Nógrád megyében van *Bolgárom* (Kresznericsben, CzF.-ban *Bolgárhony*); Cserged község latin emlékekben *Chergeod Bulgaricum* (vö. Zimmermann-Werner: Urkundebuch 1306-ból).

c) Hogy Belgrád neve latinul *Alba Bulgariae*, *Alba Bulgarica* s hogy ez a név régibb az *Alba Graeca*-nál, kétségtelen. De épp oly kétségtelen, hogy Belgrád bolgár birtok csakis a IX. század végétől 1018-ig volt. 1018 után bizanczi *görög* birtok a város, majd magyar, szerb, török, magyar, szerb. Nem lehetetlen tehát, hogy a latin nyelvhasználat tovább is megtartotta az *Alba Bulgarica* stb. kifejezést, (vö. a keresztések útleírásaiban a XI., XII. században: *Bulgariae oppidum*, *Bulgarorum hospitio*, Rad XLII. 79., 105., 122. l.; 1295-ben is még episcopus Albae Bulgariae, Wenzel Cod. Arp. X. 186.), míg a *Nandorfejérvár* (= görög Fv.), a XI. századi bizanczi görög birtoklás emlékét őrzi. Hasonló eset XI. századi emlékeinkben hazánk *Pannonia* neve. — S végre a humanista *Alba Graeca* elnevezésnek is csak van valami alapja.

d) Teljesen lehetetlen dolog azonban, hogy a honfoglalás előtt Etelközben vagy annak szomszédságában „elszlávósodott keresztény bolgárok“ laktak volna. Ez annyira ellenkezik a bolgárok történetével, hogy erre kár is a szót vesztegetni. A IX. sz. végén és a X. században a bolgárok, vagy akár a bolgárszlávok nem voltak a bizancziak alattvalói, s a ki őket e korban a bizancziakhoz számította, az valóban a maga korában tájékozatlan volt a birtoklás viszonyait illetőleg. GARDÉZI nem volt ilyen tudatlan, mert ő igen jól ismerte a bolgárokat, rólok bőven tudósít. Ép ezért kár egy elmélet kedvéért e tájékozatlanságot az arab írókra és GARDÉZI-ra reásítani, kár „az arab írók zavaros tudósításait“, „tudatlan arab utazókat“ emlegetni. Ha a *nandarok* keresztény bizancziak voltak, *elszlávósodott bolgárok mint bizanczi alattvalók* a IX. és a X. században nem lehettek. Ez történetileg is lehetetlen.

Én tehát feltétlenül ragaszkodom ahhoz, hogy GARDÉZI adata másképp, mint *bizanczi görög* nem értelmezhető. Ha pedig ennek a

bizánczi keresztény *nandar* népnek neve és a m. *Nandor*(*fejérvár*) egy, akkor mást mint *görög-fejérvárt* nem jelenthet. *Bolgárt* semmi esetre sem.

Regede. Ismeretes dolog, hogy a hazánkon kívül fekvő helynevek magyar elnevezései vagy népies eredetűek, vagy tudatos csinalmányok. Így pl. a *Lápce* névről azt olvassuk a NyÚSz.-ban, hogy Sándor István csinalmánya, tehát irodalmi eredetű. Az olyan helynevek azonban, mint *Bécs*, *Boroszló* (régibb magyar *Braszló* lásd PP. m.-lat.), *Danczka* (lásd Calepinus 287. lap) stb. népi eredetű magyar elnevezések. Ebbe a csoportba tartozik *Regede* is. A vas megyei magyar ember a határszélen fekvő, Muraszombattól nem messze levő stájeri Radkersburg-ot soha másképp nem nevezné, mint *Regedé*-nek. Sőt mi több, Radkersburgban állomásozik egy huszárezred s ezek a huszárok is *Regedé*-ről beszélnek, mert, mint az egyik vitéz előttem megjegyezte, ez Radkersburg magyar neve. Az a kérdés, mi ennek a *Regede* névnek az eredete. Erre a kérdésre könnyű lesz felelünk, mert a Laibachban megjelenő „Carniola“ cz. folyóirat I—II. számában (45—49. l.) *Pintar L.* tollából egy kis cikk jelent meg, a mely *Radkersburg* nevének eredetével foglalkozik. A cikknek rövid tartalma ez: *Radkersburg* város címmerében egy hat küllős kerék (ném. *Rad*) látható. A város régi oklevelekben található nevéből azonban kiderül, hogy a *Rad* = *kerék*-nek Radkersburg nevéhez semmi köze. Régi stájeri oklevelekben ugyanis a városnak 1211-ben *Rategoyspurch*, 1213-ban *Ratigoyspurch*, 1214-ben *Ratkoyspurch* a neve. Az osztrák-bajor-német nyelvjárásban irt név tehát *Radegojsburg*, *Radigojsburg*, *Radgojsburg*, a mi tudvalevően azt jelenti, hogy *Radegoj*, *Radigoj*, *Radgoj* vára.

Ezt az értelmezést igazolja a város szlovén neve is. A várost, a melynek lakossága ma német, de a mely stájer részről is körül van véve szlovén lakossággal (vö. pl. Ober-Radkersburg-ot), szlovén nyelven *Rádgoná*-nak hívják. Ez a *Rádgoná* pedig = *Radgojina*, a mi ismét nem más, mint *Radgoj*, *Radigoj*, *Radgoj* vára (kúriája, telepe, laka stb.)

A *Radgoj* (*Radigoj*, *Radegoj*) szláv személynév, a mely össze van téve a *rad* és a *goj* szavakból.

A magy. *Regede* (eredetibb alak **Redege*, vö. *hegedü* ∼ *hedegü*) magát a személynevet tükrözteti vissza s kétségtelen, hogy vagy a *Radgoj* vagy pedig a *Radigoj*, *Radegoj* átvevése. Minthogy azonban a magyar szóra vonatkozólag közelebbi adataim hiányzanak, a szó helyes eredetére való rámutatásán kívül minden egyéb hangtani következtetéstől tartózkodom.

Tisza. A MNy. II:55. lapján az van mondva, hogy a *Tisza* folyó nevének a *dinyne* ∼ *dyňa*, *míse* ∼ *missa* stb. szavak alapján **Tésze*-nek, illetve **Tisze*-nek kellene hangzania nyelvünkben. A Besztercei szój.-ban a folyó neve *teza* (olv. *Tésza*), más emlékeinkben azonban állandóan *Tisza*. *Trenkó* György „A Bodrogköz vízrajzához“ (Budapest, 1909) cz. dolgozatában a *Tisza* folyó nevének eddig általam nem ismert alakváltozatát közli. A Bodrogköznek két főere van: *Ticze* és *Karcsa*. A *Ticze*-erről *Trenkó* ezt írja: „A *Ticze*-érnek neve is arra utal, hogy egykor *Tisza*ág volt. *Jászay* (A magy. nemz. napjai az arany bulláig, Pest, 1855 42. és 43. l.) szerint ugyanis őseink a nevekben az „a“ és „e“ véghangzót felváltva

használták s így a *Tice*-ér másképen *Tica*. Ugyancsak *Jászay* utal arra is, hogy a *Tiszát*, a *míg csekélyebb*, a *nép ma is Ticének nevezi* (9. l.). Ime a *Tisza* név **Tisze* formán keresztül fejlődött *Ticze* alakja, a mely teljesen szabályos alakulás. A magánhangzó közti -sz-ből nem egy esetben lesz a magyarban -cz-, pl. *peczér* < *peszér*, *keczele* < **keszele*, *kaczor* < **kaszor*, vö. *koszér* MTsz., egyéb példák: *alamuczi*, *maczat*, *vaczok* stb. Nagyon lekötellezne, a ki különne velünk, vajjon él-e, a *Tisza* folyóról szólva, a *Ticze* alakváltozat.

MELICH JÁNOS.

KÜLÖNFÉLÉK.

Bartal Antal. Szeptember hó 13-án hunyt el nyolczvan éves korában tudományos világunk ósz bajnoka, Bartal Antal. Hosszú, munkás életét tulajdonképen a classica philológiának szentelte; de midőn úttörő munkáját: „Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba“ kiadta, már az általános nyelvtudomány terére lépett. A magyar szótárírodalom munkásai közé sorozza három kiadásban megjelent „Teljes magyar-latin szótára“. Élete legfőbb munkája azonban, melylyel a magyar nyelvtudománynak is nagy hasznot tett „A magyarországi latinság szótára“-nak hatalmas kötete (Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae), melyet a M. T. Akadémia főtájkára 1901. október 7-én mutatott be az összes ülésnek. A ki meggondolja, hogy a latin nyelv nálunk a legújabb kor küszöbéig életünkben mekkora teret foglalt el, e szótárnak a magyar nyelvtörténetre való nagy becsét is kénytelen elismerni. Mert ez a latinság telítve van szókincsünk toldott-foldott alakjaival: magyar szavakkal, melyek latin végzettel vegyültek az eredeti latin szavak közé. Minthogy pedig ez a magyar-latin szókincs leginkább ügyiratokból s a közéletet érdeklő nyomtatványokból van merítve, művelődéstörténeti vonatkozásai miatt nélkülözhetetlen forrása lesz, sőt már ma is az. a magyar szókincs kutatójának. Bartal a testes kötet megjelenése óta sem pihent, hanem szüntelen gyűjtötte a kiegészítő adatoknak ezreit; a nyolcz év óta felgyült anyagot még e tavaszon adta át megőrzés végett az Akadémia könyvtárának, hogy alkalom adtán közrebocsátható legyen. A kiadás már most az utódok feladata.

A magyar nyelvtudomány, főként a magyar szótárírás, hálával adózik a fáradhatatlan tudós emlékének.

TOLNAI VILMOS.

Jalava Antal kiváló finn író, a kinek a neve nálunk is széles körben ismeretes, elhunyt július 3-án 63 éves korában Helsingforsban. Jalava igen előkelő szerepet játszott hazája közéletében; minden hazafias mozgalomban a vezetők között volt és mint publicista több ízben az igen nagy munkásságot fejtett ki. A magyar nemzetnek és a magyar irodalomnak lelkes barátja volt. Több ízben tartózkodott hazánkban, megtanulta nyelvünket, megismerte népünket, történelmünket és irodalmunkat. Hazánkról terjedelmes munkát írt finn nyelven a mult század hetvenes éveiben *A magyar föld és népe* czímmel, azután lefordított több magyar regényt és elbeszélést, kiadott egy magyar tárgyú albumot, írt ifj. Szinyei Józseffel együtt magyar nyelvtant (1880), részletesen megírta Széchenyi, Deák és Jókai életrajzát, stb. A helsingforsai egyetemen egy negyedszázadnál

tovább tanította a magyar nyelvet és sok tanítványába beoltotta a magyarságot és a magyar irodalomért való lelkesedést. Nyelvünk, történelmünk és irodalmunk ismertetésével szerzett érdemeiért a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság külső tagjává, a M. Történelmi Társulat pedig tiszteleti tagjává választotta. Az elhunytban Finnország legderekabb fiainak, Magyarország pedig leglelkesebb, leghívebb barátainak egyikét veszítette el, a kinek az emlékezete sokáig fog élni a saját hazájában és a mi hazánkban is.

SZERK.

Földi János grammatikájának történetéhez. A MNy. V. köt. 228—230. lapján már megírtuk, hogy Gulyás Károly tanár úr a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban megtalálta Földi János végkép elveszettnek hitt „Magyar Grammatikája“ eredeti kéziratát. Megírtuk azt is, hogy e kézirat a XIX. század elején a debreczeni szენvedélyes gyűjtő, Nagy Gábor birtokában volt, de arról nem tudtuk számot adni, hogy mikor és mi úton-módon került hozzá és azután tőle a marosvásárhelyi könyvtárba. Ismét Gulyás Károly tanár úr buzgalmának és szerencsés kezének köszönhetjük, hogy most már ezekre a kérdésekre is megfelelhetünk. A következő levél, melyre nem régiben ugyancsak a marosvásárhelyi könyvtárban bukkant, elmondja, miként jutott a kézirat Nagy Gábor birtokába s innen miként került 1803-ban gróf Teleki Sámuel könyvtárába:

Nagy Méltóságú Gróf, Cancellarius és Fő Ispán, Kegyelmes Uram!

Néhai Doktor Földi János ur kézírásait az Excellentiád által nékem Váradon adatott parantsolat szerént rendbevettem és azoknak Lajstromát* azzal az alázatos jelentésemmel idezárom, hogy azon Magyar Grammatikáját, mellyet a' Debreczeni Társaság az első jutalomra méltónak ítelt és a' mellyet az Özvegy Nékem ajándékozott, én némelly más neveztes kézírásokkal egygyütt Excellentiádnak alázatosan ajánlom, és jövő Debreczeni Vásárkor fel is küldöm. Fogadja el Excellentiád tőlem ezen csekély jelét háládatosságomnak, s nagy örömmnek fogom tartani, ha ezen ajánlásom Excellentiád közhaszonra szentelt gyűjteményét nevelheti. Egyszermind az eránt is instálom Excellentiádat, hogyha kézírásainak Lajstromát nékem méltóztatna megküldeni, rész szerént azért, hogy a' mik találnának nékem olyanok lenni, mellyek azok közt nem vólnának, azokkal Excellentiádnak szolgálhassak, más részről pedig azért, hogy ezen Lajstrommal is a' magam Gyűjteményeit szaporíthassam.

Külömben nagy Grátziaiba alázatosan ajánlott örök tisztelettel vagyok Excellentiádnak Debretzenben Nov. 16-ik napján 803. alázatos szolgája Nagy Gábor mk.

* *Serics Operum Mftorum Johannis Condam Földi*: Magyar Grammatika. — A' Magyar Poezisiról. — Hajdu Elmélet, vagy az ő származásai, Szabadfágaik és Privileg. — Magyar Versek 7 Darab. — Barlaeus Beszélgetése a' Szépségről magyarul. — Gellert Lucindája magyarra fordítva. — Relánd Adorján Galateája magyarul. — Az Ó Teftamentomi Historia 4 szakfokban. — Bor Theoria a' Chemiai tudomány fzerént. — Dissertatio de pulvere Antiophide Hungarico. — A' Linné nemí nevei magyarra fordítva. — Diarium Botanicum Hungarice, Secundum Linneum. — Az állatok országára való készületek 2 darab. — Az Ásványok országára való készületek. — Jegyzések a' Természet Históriájára 3 darabba. — Aliud diarium Botanicum hungarice. — Notae interlineares ad Historiam Naturalem Regni Hungariae in 3 tomis. — Jegyzések a' Csapó József füves kertjére.

A MNy. V:230. lapján említettük már, hogy a Grammatika kéziratának czimlapjára más kézzel ez van írva: „Irta Földi János... stb.“ E betoldás betűformái azt bizonyítják, hogy ez is Nagy Gábor kezeirása.

SZILY KÁLMÁN.

Horváth János: Egy magyar versbeli mondatképletről.* Egy Arany-magyarázat kapcsán Lehr és Kardos közt támadt vita (MNy. II.) vetett föl s igyekezett szabatosan meghatározni egy mondatképletet, melyet verselésünk kezdettől fogva a legújabb időkig nagy előszeretettel használ. Horváth e mondatképletet világítja meg mondattani, verstani és pszichológiai szempontból.

Legegyszerűbb példa:

Ő parancsolati.

Igazak mondási. (Sz. Molnár Alb. XIX. Zs. 4. vsz.).

Az ilyen mondat szerkesztést, egyik jellemző sajátágáról, *közölésnek* nevezi.** Idézzük tanulmánya főbb eredményeit (155—156. l.):

„A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a tőle függőktől közre vétezik, olyformán, hogy míg azok egymással rimelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet. Elő- és utórészből áll tehát, melyeket erősen érezhető szünet s gyakran kötőszó is (*és, s*) választ el egymástól. Előrése minden körülmények közt csonka, — utórésze lehet teljes, vagy csonka mondat. A csonka előrész kiegészítése utólag, gondolatban, az utórész visszaható analógiájára történik.

A kiegészítő mondatrész, mely mindig az utórész élén áll, olykor csak alakí, vagy jelentésbeli módosítás után illik az előrészeire is. Ez a zeugmás közölés. Pl.:

Hadd mondják az apák: mi csak egy országot —
Bírják ezek, ime, az egész világot! (B. H. X. 10.).

A közölés létrejöttét lélektani alapon három tényező közreműködése magyarázza:

Először a *pszichológiai alany* mondat tani és verstani (versmondattani) *önállóságra törekvése*, a mi abban áll, hogy a psych. alany nyelvbeli kifejezése a mondat kapcsolatából kiszakadva, magára marad s önállósága kifejezéséül igyekszik egy ritmikai egységet (sort, vagy legalább ütemet) egészen betölteni, maga részére lefoglalni. Hogy e törekvés a psych. alany természetében rejlik, vagyis, hogy verstani kényszer nélkül is külön válnék a mondatból: csak a némiképp bonyolultabb példákön bizonyítható; míg a legegyszerűbbek — jóllehet az önállóság ezekben is megvan — okául a verstanin kívül egyebet nem árulnak el.

Második a *gondolatbeli és ritmikai izületek egybevágásának elve*; melynél fogva a gondolat (beszéd) szakaszai lehetőleg nem nyúlnak át a ritmikai határpontokon, különösen a sor-határon; a mondat nem törhetik másfél sorra. Vagy ha nagyobb terjedelme miatt áttörök, akkor a törés oly teljes, hogy megszűnik a mondat egysége, s így

* Nyelvtud. Közl. 1909. 1—2. füzet, 128—161. l.

** A *közölni* ige népnyelvi s irodalmi használatára nézve l. Lehr Albert magyarázatát s példáit: MNy. I: 228. és II: 88.

az áttört mondatdarab mesterséges kiegészítésre szorul, míg a ritmikai határt (a második sor végét) el nem éri. Ugyanekkor az elő-részből maradt mondattöredék csonkán marad.

Harmadik a *gondolatritmus ősi ösztöne*. Szerepe ott kezdődik, mikor a másfél sorra tört mondat („Ő parancsolati — Igazak...“) átszakadt töredéke („igazak“), az említett verstani törvény kényszerére miatt, kiegészítésre szorul. A kiegészítést úgy hajtja végre, hogy az első sorba rekedt, s így a mondatból kiesett darab („Ő parancsolati“) helyére egy azt helyettesítő, vele rokonjelentésű darabot (rokonértelmű szót, kifejezést) állít („mondási“). Meg is találni a közlésben a gondolatritmusnak Arany János osztályozása szerint ismeretes mindhárom fajtát.

E tényezők közül az elsőről még eddig nem esett szó s annak megállapítása a dolgozat leglényegesebb része. A psych. alany mondattani önállóságra törekvése nem a közlésben nyilatkozik meg legészrevehetőbben, s hatásra is nem ott a legköltőibb. A dolgozat a közlés rokonául mutat be egy mondatképletet, melynek alkalmazása kivált népköltészetünkben gyakori s mely a magyar költői gondolkodásnak ezt a sajátját mintegy legfelső fokán s egyik legszebb formájában nevezi ki. Pl.

Debreczeni kerek erdő,
Lakik abban szarvas kettő. (Erdélyi I. 28.).
Szőlőtőke, venyige.
Rászállott a gelicze. (U. o. I. 133.).
Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
Nem sópri már többé az én gyenge karom.

(Arany—Gyulai II. 30.)

„Itt is, mint a közlésben, az előrész ki van vetve a mondat belső kapcsolatából, csak hogy még határozottabban s még nagyobb önállósággal: t. i. letisztítva minden viszonyító ragtól, tiszta, abszolút szóalakjában (nominativus). A mondatból való kiszakítása mintegy végérvényes; nem is kell igazodnia a mondathoz (mely utána következik), mert hiszen az igazodik hozzá, az rendezkedik úgy el, hogy hozzá való viszonya érthető legyen“. (141. l.)

Befejezésül egy függelékben mutatja be a közlés néhány (számszerint hét) legelemibb módosulását.

ROVÁS.

Vérszemet néz. Írásaim közt erre a levélre akadok, melyet B. R. tanár úr még tavasszal írt nekem: „Örömmel és haszonnal adom elő az V. osztályban a Toldi Estéjét az ön magyarázataival. Bár magam is sokat tanulok belőlük, ne vegye rossz néven, hogy egy helyen kétszeresen megütköztem. A IV. Ének ezen kifejezésének: „Úgy nézett a széllal farkasszemet soká“, érdekes magyarázatát evvel a NB-vel végzi: „Vérszemet néz: Dóczi Lajos sületlensége.“ Már kérem, először is, Dóczi Lajos nem sületlen, másodsor nem látom át, mért ne lehetne ezt mondani: *vérszemet néz*, ha lehet *farkasszemet nézni*. Ne sajnáljon eziránt egy kis felvilágosítást adni vagy magánlevélben vagy a Magyar Nyelv-ben.“

Szívesen adok, ha későcskén is. Az ön megütközésének van is oka, nincs is. Nem ön az első s az egyetlen, a ki fennakadt azon a rövid jegyzeten. A Budapesti Szemle bírálóján kívül maga Dóczy, a ki egy hozzám írt levélben kérdőre is vont. Válaszomban megmagyaráztam neki, hogy félreértés van a dologban; mert nem Dóczyt mondom én sületlennek, hanem sületlen, azaz nem sült el Dóczinak merészsége, melyet a „vérszemet néz“ kifejezéssel elköve-tett, ad normam: „farkasszemet néz“. Tehát ott „sületlenség“ objec-tive van véve s úgy is értendő. Dóczy, úgy látszik, meggyőződött, mert abba hagyta a dolgot. Győződjék meg ön is. En pedig okulva, hogy elejét vegyem a félreértésnek is, a Toldi Estéje jövőndő kiadásában (ha megérem) erre fogom javítani a „sületlen“ helyet: „*Vérszemet néz*: Dóczy Lajos *nem helyeselhető merészsége*.“ Jó lesz?

De már magát a kifejezést hiába fogja ön pártul. Megrovom újra, mert vele túl ment Dóczy a „quidlibet audendi“-n. Bizonyos, hogy előtte, mikor ezt a kifejezést koholta, a „farkasszemet néz“ szólás lebegett például. Alkalmazza pedig Schiller Der Handschuh-jában, melynek következő sorait:

Und herum im Kreis,
Von Mordsucht heiss,
Lagern sich die gräulichen Katzen —

így fordítja (elég szabadon):

„Lihegve ül
S néz vérszemet a macskafajzat.“

Mielőtt megállapítanók, hogy ez az újítás analóg-e a mintájával, s mint újítást jóváhagyhatjuk-e, nézzük, mi szerepe van nyelvünkben a *vérszem* összetett szónak. Legismertebb s legáltalánosabb az, melyben „bátorság“ (audacia) a jelentése. Ebben a használatban *kap* és *vesz* igékkel szokott társulni, emevvel gyéribben, pl.

„A többi cigány is *vérszemet vesz* legott“ (NCZ. IV. É.). Így is előfordul, még ritkábban: „vérszem-re kap“. Garay kedveli. Pl.

„A varázslók serge *vérszemre kap*“
„S már a megillott ellen, újra
Vérszemre kapva, összegyül.“

Barótinál ez is: „vérszemet *nyer*“.

A nép ezeket is mondja: „vérszeme van“, „vérszemes“.

Másik jelentése, midőn vér = véres; rendesen átvive = dühös, mert a dühösnek vér fut a szemébe. Ilyenkor többnyire *vet*, *néz* stb. igékkel szövetkezik, pl.

„Mily had kel a drégeli völgyön elé
S *vet vérszemeket* hegyi vára felé?“ (Czuczor)
„Egyik a másikára *vérszemet vetve* néz“ (Szász K.)
„Bosznnyábul délszakra hatolt Zágrábra *meresztvén*
vérszemeit“ (Horvát Endre)
„Ott a tigris, üvöltözve
Vérszemmel néz szertesét“ (Petőfi).

[Grimm ezt idézi J. Paulból „Zorniges *Blutauge* des Mars“, s *Blutblick* nála = oculus sanguinem sitiens.]

Világos, hogy Dóczi „vérszemet néz“-e ezeknek: „farkasszemet néz“ és „vérszemmél néz“, „vérszemet vet“ — a kombinációja, tehát per analogiam támadt; s világos, hogy azt akarta vele kifejezni, hogy a fenevadak dühösen néznek egymással szembe, dühös szemmel nézik egymást. De vajjon a „vérszemet néz“ az-e, a mi a mintája? „Farkasszemet néz“ egész sajátosság szerkezetű, szinte egyedül álló szólás („szemet“ = tárgyalakú határozó), mely, akárhogy magyarázzuk, tulajdonkép ezt akarja mondani: „úgy néz, *mint a farkas szokott*“ = a farkaséhoz hasonló szemmel néz. Ennek analógiájára tehát csak olyat lehetne éppen alkotni, melyben a *szem* jelzője szintén valami állat. Tudok is még egyet a néptől, mely nyilván amaz után keletkezett: *bikaszemet néz*, pl. „Egész nap *bikaszemet nézett* a feleségivel“ = komor, mord szemeket vetett rá, duzzogott vele. Helyes. Egy akadémiai verses pályamunkából néhány éve ezt jegyeztem ki (mint bíráló):

„Úgy néz merően oroszlánszemet
Sámsonnal . . .“

Ez is helyes volna, csak az a bökkenő, hogy *maga az oroszlán néz* oroszlánszemet Sámsonnal. Úgyde Dóczi próbája hamis nyomon jár, mert ennyit jelentene: „oly szemmel néz, *mint a vér*“, a mi pedig képtelenség. Valamint tehát ilyeneket nem lehet mondani: görbe szemet néz, irigy szemet néz, csúnya szemet néz, stb.: a Dóczi újítása is téves analógián alapszik. Mindenesetre oly merészség, melyet mi sem igazol; nincs is egyéb mentsége, mint hogy *költő* csinálta — alkalmilag vagy *egy* alkalomra. Ne is kellesse, mutogassa magát, hanem

Húzódjék meg szépen
Schiller keztyűjében.

Egyébiránt hamar megérhetjük, hogy valaki erre is rávete-medik: „farkasszemet *kap*“ (neki bátorodik). Lám Bródi Miksa már kikezdte ezt a szólást, így írván a Magyar Hirlapban: „Az asszony „farkastekintetet néz“ a férfival“ Pedig evvel csak azt bizonyítja, hogy vagy nem ismeri, vagy nem becsüli a — maga nyelvét.

LEHR ALBERT.

ADATOK NYELVÜNK ÚJABB FEJLŐDÉSÉHEZ.*

(MNy. V : 183.)

„A kisasszony-ügyvéd sírva fakadt és *szippogva* fordult az elnökhöz.“
P. N. XII. 5. 12.

„Szövetkeztek az ország ellenségeivel, s tulajdonképen nem tesznek mást, mint a vele *egykötésű* emberek.“

M. O. XII. 7. 9. (= egy követ fúvó, egyivású).

„Hát *koltázza le* a mennydörgést valamelyik *kócsonfitty* akadémiai növendék.“ P. N. XII. 11. 5. Eötvös Károly beszéde.

* Rövidítések: B. H. = Budapesti Hirlap; E. U. = Esti Ujság; P. N. = Pesti Napló; P. H. = Pesti Hirlap; M. O. = Magyarország. A római szám a hónapot, az arab szám a napot, az utána jövő szám a hirlap oldalszámát jelenti.

„Az ülés nagy részét ez a szótusa foglalta le a bankkérdésről.“ P. N. XII. 15. 3.

„Vaskényszer hatalma alatt.“ P. N. XII. 21. 2. (tárca.)

„Hogy ha megöröklé nagybátyját: akkor ugyancsak magas lóra ülhet.“ M. O. XII. 25. 35. Zboray Aladár tárcaja.

U. o. 36. lap. „Minden hunczutérián hosszasan törték fejüket.“

„Nagyon húzókéán beszél.“ Egy magyar fiú kalandjai Ázsiában. Irta Hetényi Imre dr. 46. lap. (= a szavakat húzva, vontatottan beszél).

1908.

„Akkor lepte meg őket kifejlődött vonalban, a mikor emezek (hadihajók) még libasorban haladtak.“ B. H. I. 19. 32.

„Szeretett volna menekülni, de mintha odatövesedett volna, nem birt mozdulni.“ B. H. I. 22. 2.

„Leitatta őt s a midőn ittas volt és magatudatlan.“ P. N. I. 16. 8.

„Mögöttem az éjjel őrt állott hajósgégy tunyokált, szintén az első sugarat lesve.“ B. H. I. 16. (tárca.)

„Csehpimasz.“ B. H. I. 19. 2. Sipulusz tárcaja. Csodálatos, hogy hiányzik a szótárakból a talkedlinek ez a magyarosítása.

U. o. 3. lap. „A pesti gyerekek nyeszledtek voltak s bottal kellett őket evésre kényszeríteni.“ Vö. nyiszlett MTsz.

„Földéhség“ M. O. I. 5. 33. (tárca czíme.)

„A jégpályán, a ki nem töfög, szívesen látják.“ P. N. I. 5. 2. (Tárca.)

Bár az automobil túlkölésére használják a kifejezést: itt mégis bizonyos bukdácsolást akar jelenteni, a gyakorlatlan korcsolyázó kinos vergődését.

„A kutyácska nyiszergett, kepiczkél a vízben.“ B. H. I. 5. 2. Gárdonyi Géza tárcaja. (= Nyöszörgött.)

U. o. „A kutya beiszokott az ágy alá s onnan csehetelt.“

U. o. „A kutya teste ellomhult.“ „Felsikkant az öreg úr.“ U. o. 1907. XII. 31. 1. (tárca.)

„Mindezekben a panaszokban, feketeletásokban van igazság.“ B. H. I. 1. 2. (vezércikk.)

„Ez az alkalom felhessegeti a katonai kérdések egész complexumát.“ P. N. I. 5. 4.

„A mindenkori kormányokkal szemben vaserősen állott.“ P. N. I. 5. 7.

„Végre elcsillapszik a zsongás.“ P. N. I. 7. 2.

U. o. 3. lap. „A havasok égbeszíró orma.“

„A kutya nyikított egyet és továbbrohant.“ B. H. I. 7. 2. Gárdonyi Géza tárcaja.

U. o. 3. lap. „A kutya a szemét az ajtóra meresztve morgadozott.“

U. o. 3. lap. „A (kutya) szeme düh-től kikarikásodottan meredt rájuk.“

„Miért van a hadvezetőség elbizakodott, szüikeszű sajtójában oly éles gyűlölet ellenünk?“ E. U. I. 9. 1. (vezércikk.)

„A hercegnőt térdrealázó vasyáros.“ B. H. I. 9. 2.

„A kutya nyelvvel lepetyeli a vizet.“ Paszlavszky: Állattan. 60. oldal. Vö. lefetyel.

„Öncsinálta ajánlólevél.“ P. N. I. 11. 1.

„Az emberi lélek sokszor kivetíti a maga baját s azt mondja, hogy nincs Isten...“ Szövetnek (ifjúsági lap) II. 9. 113. (= láthatóvá teszi).

„Már most felugatják ezek a cselédek.“ Toldi VI. ének 17. versszakasz 3. sor.

„A másik teremben Fényes Adolf képei uralkodnak a magátólértés szuverénitásával.“ P. N. I. 11. 1.

„Megcsemetélt kalapját“ — kissémegemeli.

„Nem az által hatott, hogy az emberi érzék meggondolkoztató színjátékát nyújtotta“ (t. i. a színész). P. N. I. 12. 17.

„Arra a tömérdek kérdésre, mely Budapest életének lármájából kijajong.“ E. U. I. 13. 1.

U. o. „Hol vegyen lakást, melyért azt a horribilis bért leszurkolhassa.“

„Csak napos időben lehet el az ember óra nélkül, a midőn az idő mibenállása az égen mászkáló fényességről amúgy is leolvasható.“ P. N. I. 21. 1. Tömörkény István tárcaja (Szeged).

U. o. „Öt pengő, négy napi nap-szám ára, azt nem dobáljuk olyan könnyesen szerteszéjjel.“

U. o. 2. lapon. „Hát kend hogy van, dicsőségteljes agcsont?“

U. o. „Komám — mondja — hösséges, dicsó, szent csatár!“

U. o. „ezzel sietve ki is óvakodik

a borházból“ (= óvatosan kisompolg a rendőr elől a kocsmából).

U. o. 3. lapon. „Azért gyűttem (be a városba), hogy tengeribalt akartam *furfangérozni*... osztán...“

U. o. „Már pedig hiába *osztánozik* kend — mondja a bíró — mert kend utcazi botránny csinált.“

U. o. „A négykoronákat leteszi az asztalra és a nyugtott nyugtát *visszapeczeli*, mondván: Ez mög maradjon meg maguknak.“

U. o. „Az asszony szótalanul *ágyá-lódik*“ (= az ágyakat veti meg, ágyaz).

U. o. „*Bele* akartam *alapodni* a tengőri halakba, de a Koczorbírótság *lecsökentett*...“

„Ezzel az *aranyigazsággal* fölvértezten...“ B. H. I. 24. 2. (tárca.)

„A széles, buggyos ujjak, melyek egyre nagyobb terjedelműek, *sonka-ujjá* nőnek meg. P. N. I. 31. 1.

U. o. „Némely *dívattudós* szerint...“

„Könnyedén, *folyamatosan* tudott beszélni.“ B. H. II. 1. 12. Színházi kritika.

„Egy *veszekedett* krajczárt sem találtam zsebeimben.“ P. N. II. 2. 7. Gárdonyi Géza.

„E városban, hol napirenden van a *kistajgerolás*.“ E. U. II. 7. Vezérczikk.

U. o. „Kitéteti (a vendéglőst, boltost) *könyörűség* nélkül.“

„Tehetségre *kiszesű* férfiú.“ E. U. II. 8. 1. Vezérczikk.

„*Kiszuperálták* a katonaságnál“ = a felülvizsgálatnál.

„Immár az amerikai közönség is *szédüldözni* kezd“ (egy újság hazudozásaitól). P. N. II. 8. 10.

„Tekintetük *megszikázott*.“ P. N. II. 12. 1. (tárca.) = Egymásra villant.

U. o. „Hévvél kémielte az új *élet-utakat*.“

U. o. „A lármas *hirmadarak*, az ügynök hirdetései felröpültek az újságokban.“

U. o. 2. lap. „*Gyorsérzésű* tekintével üzent a férjének.“

U. o. „A szomorú esték *kiszinesedtek*“ (= elvesztették szintelenségüket; élénkebbé váltak).

„Erős vágy szállotta meg, hogy *elbandukoljon* a temetőbe.“ P. N. II. 11.

„Szóba került tehát a régi Andrássterv részletesebb *körülvonalo-zása*.“ P. N. II. 13. 1.

U. o. „A semmeringi *viszontlátogatás*.“

„*Elnyivákolja* baját“ P. N. II. 14. 19. „*Meseszép* menyasszony.“ B. H. II. 14. 2.

„*Ráhí-bázott* a függetlenségi álláspontra.“ P. N. II. 15. 3. (= nem találta el.)

„A humoristák, a kik a bankfűukat *kiviczczelik*.“ (P. N. II. 16. 11.)

„Rettenetes és *vérbácsoló* még csak el is gondolni...“ E. U. II. 17. 1.

„Kis epizódok *pettyegtetik* tarkára az egyformán lepergő napokat.“ P. N. II. 22. 12.

U. o. „Egy éjjel *rajtafogták* az ápolók a beteget...“ (rajtakapták.)

„A vajda *ravaszkásan* legyintett kezével.“ E. U. II. 25. 1.

„En is azt hittem, hogy a jó és rossz élesen *elkülömbözik* egymástól.“ E. U. II. 25. 2.

„A pártiak ez a *viharviselt* tagja...“ P. N. II. 25. 5.

„Csak nem *bonnyálhatom* be magamat, mint a sarki kofa!“ (a hideg ellen). Bolond Istók. II. 23. 8.

U. o. „Mai napság kinek nincs egy kis *bájpótléka*?“ (pl. hamis, haj, hamis fog, puder stb.)

„Különös jelenség, de *színvaló*, hogy...“ P. N. II. 19. 6.

„Nagyon *kinyalós* asszony.“ B. H. II. 23. 3. Szemere György tárczája (= kikapós asszony).

U. o. „Nem illik ajtóstul bedülni, meg kell várni a *sziveskedést*“ (= tessékelést).

U. o. „A házörző eb *elcsahintotta* a bejelentést“ (hogy t. i. megérkeztek a vendégek).

U. o. „Nem akarunk mink *zavdálni*“ (zavarni a háziakat).

U. o. „Oszténd *rémisztő* sok a dolgunk magunknak is.“

„Ez az indítvány csupa *keszkeszaság*.“ P. N. II. 26. 4.

„Fejtegette álláspontját, mely *tótágast* ellenkezője a másikénak.“ P. N. II. 27. 3.

„Ez az *álomszuszék* testület...“ (t. i. a főrendiház). E. U. II. 27. 2.

„Az athéni Akropolisz egyik oszlopa, melyet a British-múzeumban őriznek, *poszdáni* kezd.“ P. N. II. 28. 1.

U. o. 4. lap. „A *nekiágaskodás* megint csunya letöréssel végződött“ (= nekibuzdulás, nekirugaszkodás).

U. o. „*Elokoskodta* magát.“

„*Bekötözte* a (pénzt tartalmazó) zsebkendő-t a ládába.“ B. H. III. 1. Szemere György tárczája.

U. o. 2. „kinyújtja kezét az orra irányában, mintha az ördögöt *ijjegetné*“.

„A gazdasági élet *vaskényszerűségű* törvényei.“ E. U. III. 3. 1.

U. o. 1. lap. „A minék *mérőfoka* az volt...“

„A nemzeti színház *elboszantotta* magától az egyetlen nagy, modern magyart, ki az új magyar drámát megcsinálta.“ P. N. III. 8. 1.

„De mint a vállalatoknak *zsebbevágó* dolog lett volna.“ P. N. III. 8. 15.

„*Lafatyolt* Stanczi néni a vénaszonyok egyhangú stíljában.“ B. H. III. 11. 2.

U. o. „Egy diszkrét *fejgyökintéssel* reánkterelte a vizsgálóbíró figyelmét.“

„Egy *idős*kés paraszt jön megkérni fia számára a leányt.“ P. N. III. 21. 12.

„Budapesti *járványszavak*.“ P. N. III. 22. 10. (Pl.: „Na ja, van neki szive.“)

U. o. „Az *elképesztő* tudományos-ságot akarják demonstrálni.“

U. o. „Következtek a *kezdeties*

szavak, miket épp oly borzadással lehet olvasni, mint azokat a puffanásokat, melyekből *kiütököznek*.“

U. o. 12. lap. „Három neveletlen gyerek kapaszkodik szoknyájába éktelen *visalkodással*.“

„Benn nem mernek szólni, csak kívül a folyosón bátorzkodnak a *szóadásra*.“ P. N. III. 28. 1.

U. o. 2. lapon. „Szemei a *lepördített* szélű kalap alól még a régi tűzzel csillognak.“

„Na ne *kekegjen*, hanem beszéljen!“ E. U. IV. 24. 2. = ne makogjon.

„*Ráhujjantottam* a törvénybíróra“ = rákiáltott. B. H. IV. 19. 41.

„Zavarban volt, hogy *karonfogvást* kell-e bevonulnia (az étterembe) vagy nem.“ B. H. IV. 28. 32.

„Társadalmunk *ölbetett* kézzel türi, mint moeskolják be jó hírünket.“ B. H. IV. 15. 2.

„A reakciós kívánságok *alkuvékony* teljesítése.“ = könnyen megalkuvó teljesítése. P. N. VII. 10. 1.

GÖNCZY BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Kénkő*. *Ló-kénkő*: sulphur ca-ballinum; ross-schwefel. (A kéntartalmú kőzetek föllengítése után megmaradó, tisztátalan, homokos kén.) *Sárga kénkő*: sulphur citrinum, gelber schwefel. (A közönséges, rúd alakú kén.) *Eleven kénkő*: sulphur vivum; lebendiger schwefel. (Torkos, 15. lap.)

Kenőcse. „A leveléből, gyökeréből (az Inula heleniuméből) a falusi asszonyok disznó-hájjal jó kenőcsét csinálnak, a fájó hideg gyomrot és hasat avval kenik“. (Veszelszki, 198.)

**Kenődés*: kenet. Legnevezetesebb haszna vala a régiek közt a faolajnak a kenetekben vagy kenődésekben. (Mátyus, IV. 312.)

**Kerek nádra*, folyó fű, földi borostyán (Csapó 43.). A kerek repkény, Glechoma hederacea L.

régi nevei. Veszelszki (151) is így említi és azt írja róla, hogy „Pesthen a füves asszonyok eleget árulnak tavaszszal, hogy a kik a füves levetskét szeretik, el-készithessék: mert sok szép hasznai vannak nemtsak levesben, hanem herbatheában-is“.

**Kereszt-fű*: polygala amara. Rác: Borb. 176.

**Kérő*: 1. Sebbe való tépés. „Fájni kezd a torkom... egy nagy disznószaka vagy tályog lett belőle... nagy kéré járt belé.“ (Bethlen Mikl. Önéletírása, I. 204.) A legrégebb ilyen értelmű adatom 1536-ból való. (Orsz. Levéltár, Nádasdy-levelek közt.) Nád. Más u. i. azt írja a feleségének: „Az hol azt irod hóg immar nem kezd *kerő* iarni az ferko kelesebe, en azon czodalok, hóg eddighis

íart“ stb. 2. Sebészi nyomókötéshez való vászondarabkákk. „Kérőtskék, vagyis nyomni való rongyok“, „nyomni való kérők“, „pálínkába mártott kérők“. (Rácz, Borb. Vö. MNy. 1908. 88. l.) 3. A fontanellák készítéséhez való gennyszalagot (ném. *eiterband*) is így nevezték néha. Hogy ezen mi értendő és hogy miként alkalmazták, az legjobban kitűnik Lencsés Antal (Az okos csudafi, 2. kiadás II. köt. 118. l.) köv. leírásából: „A kérő huzása így megyen végbe: végy egy darab posztószélt, mellynek szélessége egy újjnyi, hossza pedig fél réfnyi legyen; kend be ezt a közepe táján mintegy 4 újjnyi helyen, mind a' két felől, közönséges terpetinnel vagy írósvajjal, — 's készen a' kérő, mellyet némelyek *genyetség madzagnak* vagy *szőrmadzagnak* neveznek, minthogy leginkább ló vagy marha fark szőrből szokás fenni; de a' posztó szélel jobban és könnyebben lehet bänni. Elkészülvén a' kérő tsinálj a' baromnak azon tagján, mellybe a' kérőt akarod vonni, a' bőrön keresztül egy pár metszést, egy egy hüvelyknyi nagyságúra, egyiket feljebb, másikat alább, egyenesen egymás alá négy hüvelyknyire egymástól, vízerányosan; azután egy újjnyi vastagságú sima páltzával, mellyett itt tó vagy fűző gyanánt használsz, 's mellynek egyik hegyét tompa hegyesre faragtd, a' másikra pedig a, kérőt tzérnával reá kötötted, vond be a' kérőt a' felső lyukon, az alsón pedig ki, 's hűzd le annyira, hogy a' megkent része épen a bőr alá essék, a' végét pedig varrd öszve, hogy ki ne essék. Harmadnap mulva vonints egyet a' kérőn, hogy a' melly része eddig a' bőr alatt volt, kijöjön, 's más része essék oda, 's azután mindennap így bánj vele, és a' kiszivárgó genyetséget is mosd le mindennap tisztán. A'

kérőt 12—14 napig kell a' sebben hagyni; ekkor ki kell vonni, 's tisztán kell a' sebet tartani gyakori mosogatás által“. Ezen leírás különben szó szerint át van véve Rohlwes Baromorvos-könyvéből (ford. Kerekes Ferencz), Bécs. 1814., 180. o.

**Kerti berzseny*: lásd *Török-mag*.

**Kerti fürtös*, fige bab, gerezdes viola-mag: lupinus sativus. (Mátyus, II. 180.)

**Keserű fa*: taxus baccata; tisztafa (Murmellius—Szamota 20; A tisztafa levelei kellemetlen keserű izűek).

**Keserű hagyma*: cepa fissilis. (Orv. K. 102.)

**Keserű háromlevelű fű*, vidrafű: trifolium fibrinum; biber-kele. (1745; Torkos, 8. lap.)

Keserű lapu: oxylapathum. (Enyedi, 92.)

**Keserűmagú fű*: glycyrrhiza. (Murmellius—Szamota, 21.)

**Keserű saláta*: heracleum sphondylium. Vö. *Tótok salátája*.

**Keserű vízi saláta*: Kell vened... két marok keserű vízi-salátát (Fs. M. — K. J. 5.)

**Kétlevelű fű*. (Csapó 137.) A leírás után azt hiszem, hogy a mai *Listera ovata* (L.) R. Br., tojáslevelű békakonty.

**Keztyűvirág*: kásavirág, kankalék; tavaszifű, szent Péter kulcsa (Csapó 148). Mai neve: orvosi kankalin; *Primula officinalis* (L) Jacq.

**Kicsiny nádályvirág*: bellis minor pratensis; feld-maszlieben (ellenben: bellis m. hortensis: százszor-szép virág). [1745; Torkos, 3. lap.) Mai botan. neve: *Bellis perennis* L.

**Kifacsart lév*: diacrydium, scamonea. (Frick.) A diacrydium nem volt egyéb mint a *Convulvulus scammonia* L. nevű kizsiai növény besűrített nedve, gyantája.

**Kigyó-fa*: lignum colubrinum;

schlangen-holtz. (1745; Torkos, 8. lap.) A *Strychnos colubrina* L. gyökere, melyet régen váltóláz ellen használtak.

**Kígyógomba*: natterschwammen. Clusius említi így a magyarországi ehető gombák közt. (Vö. NySz.)

**Kígyógyökér*: radix bistortae. (Frick.)

**Kígyórokka*: barba Aaron, serpentaria minor; Aron zakala. (Toldy: Újabb adalékok stb. 66.)

**Kígyó-trankgyökér*: radix bistortae. Rácz: Borb. 165. (Vö. NySz. *trang* alatt.)

**Kikelet-virág*: primula veris. (Frick.)

**Kínai fahéj*: cortex chinae, cinchona-kéreg. (Patik. Luk. 193.)

**Királyi nádály*: consolida regalis. (Frick.)

**Király irta*: unguentum basilicum, seu tetrapharmacum; hegedügyantát, terpentint, fekete kátrányt stb. tartalmazó ir. „Oszmán mindjárt beköték király irával, úgy szünek az lábam fájdalma, úgy lappada meg.“ (1683; Száz. 1881. 597.)

**Királyné asszony káposztája*, sárkerep, királyfű. (Csapó, 239.) Mai neve: orvosi somkóró; *Melilotus officinalis* L.

**Királyné tüskés káposztája*: lásd *Szamárkóró*.

**Királyszinü virág*: lásd *Indiai torma*.

**Királyvirág*, sarkasfű, sarkantyúvirág. (Csapó, 240.) Mai neve: szarkaláb; *Delphinium consolida* L. Veszelszky (118) szintén így említi és azt mondja róla, hogy „a föld népei bokrétákat kötnek e füből, házaikban ide-oda szembetűnő helyeken fel-aggatják, hogy az által szemeik látása megerősödjön“. Régi babona!

**Kis borsocska fű*: temondád fű, büdös fű. (Csapó 42.) Mai neve: vetési tarsoly fű; *Thlaspi arvense* L. (hagyma szaga van).

**Klárísgomba*: lásd *Kecskeszakáll-gomba*.

**Klicsér*: kliszter. „Clýcsért is jó belőle csinálni.“ (Orv. K. 85.) Kólikát gyógyít a clýcsérje (u. o.). És még több helyen.

**Kóbáld*: cobaltum; termés arzén. (Molnár, 326.)

**Kócsagtollfű*: *Adiantum*, seu *tricomanes*, vulgo *polytrichum nigrum*; magy. aranyos paprád, kótsog-toll-fű; ném. abthon, wiedertodt, steinfeder. (Veszelszki, 26.)

**Kocsordgomba*? „Ez is sütvé jó.“ (Radv. Szak. 224.)

**Kolándrom*. *Kolándrom-mag*: semen coriandri; coriander-saamen. *Fekete kolándrom*: semen nigellae; schwartzer kümmel. (Torkos, 11. lap.)

**Kolcs*: átkristályosítással tisztított konyhasó. Ez a kósónak alkotása, kit hívnak a tudományban kolcsnak. (K. C. 46. lap.)

**Koldustetű-fű*. Koldús tetű fűvet sz. Iván havának 8-dik napján kell szedni. (1759; Váli, 103.) Ma a *Lappula ecchinata* Gilib., *Tribulus orientalis* Kern, *Bidens tripariita* L.-t és más növényeket nevez így a nép.

**Koloka*: imergyökér, deákul: *imera pannonica*. (Csapó, 140.) Cs. a leírásban csak annyit mond, hogy tüskés levelű vízben termő fű, mely Veszprém megyében „egy bizonyos tóban“ található. Kétségtelenül ugyanaz, mint a Kolokán (lásd ezt).

**Kolokán-fű*: Mikor Thököly Imre 1694-ben izületi csúzt kapott, „collocán fű“-ből készült fürdőben fürösztötték. (Monum. II. 15. kötet, 417. Sz. 1906. okt.) Ezen fű a *Stratiotes aloides* L., vízi áloe, ezerlevelű fű (PP.), vízi olló (ném. Wasserscheer). A MTsz.-ban „*kalokány*, *karlokány*, *kolokány*: tóban növő szűrös fű (*stratiotes aloides*)“. Ilyen értelemben említi Diószeghy-Fazekas füvészkönyve is („*imer-kolokán*“). Vö. *Koloka*.

**Komócsin*: grameu arundi-naceum; rohrgrass. (Veszelszki 238.)

Könyigyökér. Csaplovics. (Gemelede von Ungern, I. 74.) írja: „Bemerkenswerth ist eine Gift-pflanze, welche im Hanság wie auch in den Sümpfen Niederungens haeufig angetroffen wird. Sie heisst Kónyi-Gyökér, Kónyer Wurzel vom Kónyer-Teiche, wo sie haeufig waechst... Diese Wur-

zel ist nichts anders als der grosse Wasserschierling. (Cicuta virosa.)“

**Kornélkő, Kornil*: lapis sardae, seu carneoli; carniol-stein. (Torkos, 14. lap.) Kornil, húskő: sarda, carneolus; carniol. (Sokf. V. db. 114.) „Ekkor kornillal vagyis húskővel mindég öszve van keverve.“ (U. o. 125. l.)

**Koronafa*: ákácza. (Veszelszki 17.)

(Folytatjuk.)

KOSSA GYULA.

NÉPNYELV.

I.

Adatok a szalontai nyelvjáráshoz.

Biztosan a Dócziné lúdájába van: valahol a földön hever.

Erdővé szokott mivelkedni: erdőt vásárol haszonra.

Míjjen ruhába szoksz te menni: milyen rubát szoktál magadra venni.

Eladták a házuk.

Jobb tészéd, ha megészéd.

A ki nagyfel megyen, nagyfe esik.

Ne emeje nagyfel, mer elejti.

Nagyfel dobta, nagyfel rúgta.

Ugyan hadd el mán magad: hallgass.

Hallaggyik kee: menjen dolgára.

Hol lakol?: kinél szolgálsz?

Gyere nálunk: gyere hozzánk.

Nem méngyék én. Méngyék a papék.

Hun vótá? Biróék.

Vót-i úra eső? Nyihutt-nyihutt (néhol-néhol).

Nem sejtette az uramot a vásáron? = nem látta.

Én aszt itülém, hogy nem lesz abbul semmi = gondolom, vélem.

Méngyünk a törvényre = bírósághoz. *A jányok vízre járnak* = vízért mennek az artézikútra.

Lú döglök, hám ürül.

Vá' lú, vagy belse embér, akkor mondják, ha a távolban valami fekete-séget látnak, s nem tudják, ember-e vagy állat.

Debreczeni szeme van: nem akarja megismerni az embert.

Hány csélégyge van? hány gyermeke. *Iczzakának vadján* = éjjel.

Ugyan idés néném, szeressik nekem egy szíp kendőt = válaszszon.

Nem számos: nem számít, nem érvényes.

Köszönöm szivesen: köszönöm szépen. *Elliszi magát:* elbizakodik.

Úgy kupán váglak, hogy Pilátust vacsorán tanálad.

Úgy feniken billentelek, hogy.

Medvét fog, ha az ágyás beázik.

Hogy ityeg a fityeg?: hogy vagy.

Mégette a fene a malacot: nem sikerült a dolog.

Isván bá, mit para? István bácsi, mit parancsol.

Kiverte az ág a szemit; vagyonilag tönkrement.

Engem ki nem cserélsz: le nem főzöl, meg nem győzöl.

Se egy csepp fánk nem volt, se egy szikra vizünk.

Oly szegényék, hogy a nagy szegénysigtül még sz. rni se tudnak, mégis milyen pompát visznek.

Neki beretválkozik az ég: kitisztul.

Kutya egy hermányos ember: kötekedő.

Molyos ember: dolgos.

Hova lesz a menis?: Hová megy?

Más pénzivel játszik: más pénzén uraskodik.

Ezt az embert is megáldotta az Isten: sok gyermeke van.

Annye de magossan horgya az órát. Nizzed aszt a fattyút! Ez a leginy is vót mán a kocmába.

Nesze s. ggem, láss csudát!
Szalontán minden csuda három napig tart.

Hogy el ne felejtsük, föl írjuk a füstösre (= kéménybe).

Legyik ottan jó, ides néném, aggyik e'kis vizet.

Erkölcösös ló: csökönyös.

Nagytermészetű ember: indulatos.

Két közbe van, mint a menyasszon s. gge (= menne is, nem is)

Aldogál, mint a vőlegín f. . a.

Megájjik mán, drágám, ne legyik olyan kinyes.

Meghallá a jó atya a kérésit, oszt magához vevé.

Bizony jól jára szegény.

Hát te, te, jány, jártál valamire?

Járt a fekily. Nem írott egy betűt se. Hát a múltkorában mire jártál. Semmire se, még annál is kevesebbre, csak nem mondhatom egy fiatal embernek. hogy vegyik el.

Annyi a bajom, maj kidugul a fejem. De jókötésű menyeejske! kapuczánon is tartja az urát! No mán in csak a mondó vagyok, hogy elég a, ha az asszonynak annyi esze van, hogy a csepegőbe ne ájjik, ha esik az eső. Nem számos a maga beszéggye István bá!

Hát a gyerekek mit csinálnak? Ugyi megmontam, hogy nem esik sárba a Jani fia pecsenyéje. Hálát aggyik kelmed is a jó atyának (Istennek) hogy ilyen menyre találának!

* * *

Helynevek: kertek: Aranykert, Széchenyikert, Szalmakert, Tókert, Vinkert, Csutakos, Gacsóker, Füveskert, Delikert, Lúkert, Epreskert, Vargakert.

Erdők: Széperdő, Radványierdő. Cserepeserdő.

Puszták: Orosi, Kölesér, Atyás, Sziget, Pata, Eresztvény, Gyarak, Cserepes, Bagd. Vimer, Veresgyűrűs, Körtvélyes, Anyát. Csobánhida, Szilas, Panaszí, Ebei, Kéza, Mocsár, Nagyvásári, Keszi, Danszka, Zsombikos.

Laposok: Betegrigó, Kocsordos, Sárméke, Szilágyilapos, Pistuka-lapos, Gyórilapos, Vérszigetiszék, Bőrégető, Vásáriszék, Kovácstető, Vargalapos, Kuruczalapos, Macskáslapos, Németlapos, Bodzásalapos, Czigánylapos, Bibalapos, *Benczenyara*,

Rétek: Nádvágóré, Kigyósrét, Kerekret, Vásárirét, Paprét, Ispánrét, Selyemrét, Kurtarét, Kántorrét, Gyilkosrét, Pinczerét, Vakrét, Domikásrét, Gyarakirét.

Vizek: Kölesér, Fésüsvér, Darvasér, Nádasér, Sásosér, Káhásér, Kórosér, Kádárér, Borbélyér, Gányér, Fazékér, Kenderér, Határér, Kereszter, Tamásere, Sebesér, Kútajér, Bakosér, Dühöske, Komlóser, Szűnyogoser, Salamonere, And, Eresztvény, Körtvilomocsár, Szigettó, Panaszító, Tiszaárka, Bagdiláp, Sinkató, Iragyástó, Ördögárka, Toromtó.

Dombok: Füzgát, Megyefok, Keményfok, Pallódomb, Kenézhalom, Strázsahalom, Testhalom.

Utak: Aradi út, Tenkei út, Váradi út, Geszti út, Sarkadi út, Árpádi út, Gyaraki út, Mezőgyáni út. Csögödi út.

Városrészek: Bagos, Duna, Csere, Görögszállás, Keszi, Péterháza.

Utcák: Malom, Hosszú, Nagymagyar, Kismagyar, Duna, Nyil, Sarló, Kereszt, Kaszárnya, Széles, Györi, Váradi, Nagy, Kossuth, Vasut, Aradi, Kis-Csegöd, Nagy-Csegöd, Arany, Kölesér, Part, Össi, Felsőössi, Alsóössi, Kesziköz, Kiskút, Korona, Toldi, Iskola, Könyök, Hajnal, Belsőbagos, Külsőbagos, Temetősor, Hidas, Patai és Kasza.

Csardák: Kajla, Mihes, Páva, Szalma.

Családnevek: Fogas Arany, Habarcsos Arany, Irha Arany, Rézfödő Arany, Ékesjárású szagos Balog, Ser Balog, Csénes Balog, Musztányi Balog, Kompiros Balog, Kúházi Balog, Görcsös Balog, Hadnagy Balog, Jeges Balog, Szappanos Balog, Nagykapus Balog, Cserepes Balog, Szlóri Balog, Csabai Balog, Drótos Balog, Pillangó Balog, Hénall Balog, Takács Balog, György Balog, Tóna Balog, Sutyi Balog, Tésur Balog, Bivajos Bajó, Gyilkos Bajó, Retkes Bagosi, Duczi Bagosi, Gira Bakos, Szabó Bencze, Bibaja Bene, Lapos Bene, Piszte Benczik, Kakas Bondár, Rocskás Bondár, Kutyamunka Bondár, Samu Bondár, Dusku Bondár, Énekes Borbély, Tücskös Borbély, Kalácsos Borbély, Rézeges Boros, Józán Boros,

Bugyi Boros, Talpas Boros, Dêráló Bonczos, Boros Bonczos, Dongó Bôdi, Kolompár Bôdi, Hévar Csete, Sânta Csete, Mézes Domján, Nemacsa Dobó, Angyi Gyulai, Dandë Gyulai, Császár Gyulai, Hégyes Hajdú, Abel Illyés, Kurucz Illyés, Kokas Jámbor, Rocskás Jámbor, Vékás Jámbor, Fogas Jámbor, Zsinor Jámbor, Meszes Jámbor, Galambos Kenéz, Tánczos Kenéz, Hegyes Kenéz, Villás Kenéz, Jajgatós Kenéz, Bacsa Kenéz, Király Pál Kenéz, Hadi Küllüs, Jójárt Körösti, Gyözö Kovács, Titi Kovács, Jánó Kovács, Nyárfa Kovács, Kopasz Kenyeres, Sós Kenyeres, Sajti Kis, Palkó Kis, Kanász Kis, Kósa Kis, Nagybajszú Kertmegi, Csereibáró Lajos, Bóricza Lakatos, Dékán Lukács, Ruszuly Lukács, Velő Mados, Burkus Mados, Bölö Megyeri, Sárgekörmű Megyeri, Mondor Mikló, Lenye Mogyorós, Muszaj Mogyorós, Cserpes Mogyorós, Pinkó Molnár, Dobozi Molnár, Kanász Nagy, Kis Nagy, Dohány Nagy, Pohos Nagy, Ignát Nagy, Pozdor Oláh, Berda Puskás, Zsigó Pataki, Kokhándi Szabó, Maróczy Szabó, Vádi Szabó, Suba Szabó, Futó Szabó, Csüt Szemes, Kásás Szemes, Barna Szemes, Dupla Szemes, Tolvaj Szemes, Muszaj-szép Szentmiklósi, Hudász Szalontai, Csertető Szücs, Tótos Szöllösi, Paszulyos Szél, Pisze Szél, Cser Szatmári, Criszi Szatmári, Zsófi Szatmári, Árva Szatmári, Csiha Szatmári, Nyakó Torma, Csikos Tót, Gubás Tömö, Sonkolyos Tömö, Kancsi Varga, Veres Varga.

Gúnynevek: Kakas Pista, Tulipánt Jóska, Kutya Pista, Titi Gyurka, Nyalkatetű, Csupahús, Medvés Lajos, Kóczos Mária, Lesi Sára stb.

MÓCZÁR JÓZSEF.

II.

Állathivogatók.

Adataim ebből a két községből valók: Hobol (Somogy m.) és Botyka (Baranya m.).

Így hivogatják a

lovat: paczi nye, ne, ne! (H. B.) s így kergetik: csött innën! (B.), csött é! (H.). Így indítják: gy! gyú (B.) s ezzel állítják meg: pszt! hõhe v. hõhe! (B.)

tehenet: böcczë nye! (B.), böccze ne! (H.) s így kergetik: haj ki nyë! (B.), haj é ne! (H.)

sertést: czocza ne, ne, ne! (B.), kuczú, kuczú, kuczú! (H.); kergetõ: hücski nye! (B.), hiecs ollába hi be ne! (H.)

tyúkot: pipikém, pipi! (B.), híjjad, híjjad pipéjje, pipéjje! (H.) s így kergetik: hõss é, hõss! (H., B.)

ludat: bibiczám, bibi! (B.) bibiczájja, bibiczájja (H.); kergetõ: vedë, vedë, vedë! (B., H.)

ruczát: lili, lili, liliczám! (B.), lila, lila, lila! (H.) s így kergetik: rucz, rucz, rucz! v. rucz é, rucz! (H., B.)

Az *ökröket* így terelik jobbra: eseli ére hó! (B.), balra: hojsz éde hó! (B.)

CSEFKÓ GYULA.

III.

Hegy- s völgynevek: Hadavár, Vérmányvölgy, Királyhegy, Megyer-tető, Hajagostető, Radványvölgy, Rókásvölgy, Darnó, Pusztadüllő, Filegória, Nyirjes, Tinórúbércz, Kosárbércz, Pirosbércz, Nagy-Szavató, Csonkanyak, Csonkavölgy, Szarvasálló, Középső Szava, Kis-Szava, Gyakalyuk, Nagy-Mihálytető, Nagy-Sinkatető, Cziróka, Hajagos, Kútpatka, Czinege, Kácsárd, Gergelyhegy, Kapitányvölgy, Meszesvölgy, Pandákvölgy, Tehéntáncz, Gát, Gáttető, Havrilpallag (Sárospatak).

Erdei forrás-, kútnevek: Nyúlkút, Éheskút, Csonkakút, Fehérkút, Forrókút, Hidegkút, Szarkakút, Pogánykút, Diákkút. (Sárospatak.)

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

39. K. R. úrnak. *Izen* vagy *küld* valakitől. Ez a magyaros; valaki által kevésbé, valakivel legkevésbé. Vö. MNy. I.: 64—65. L. A

40. Tünejd. Ezt a szót Petőfinek Arany Jánoshoz írt egyik levelében találtam (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. A Tompa Mihályhoz írt levele végén, jegyzetben. 493. l.). Nem ismerem. A kezem ügyébe eső szótárakban se leltem meg. Ki ismeri? Ki mondja meg a jelentését? A kérdéses szóról ezeket szükséges tudnunk: Petőfinek 1847-ben valami szándéka lehetett, hogy elmegy Angliába. De lemondott róla. Június 18-án Pestről ezt írja Arany Jánosnak: „Már nem megyek a külföldre; nincsen annyi lelkem, barátom, hogy Juliskámat oly távol hagyjam” — — Majd Tompa Mihálynál így ír szintén Arany Jánosnak: „London... az az hogy Beje, július 5. 1847. A mint látod ott fõnn, nem Londonból írok (mint ígértem), hanem Bejébõl — — Denique megmondtam én még ott Szalontán, hogy aligha lengek én a *tengereken tünejd*, ha tovább is így tartanak a sóhajtások” — — (t. i. Juliska után). *Tengereken tünejd*. Mit jelent ez a szó? S hol vette Petõfi? Az itt a kérdés.

TRENCSENÝ KÁROLY.

41. Felelet a megelőző kérdésre. A *tünejd* nem egyéb, mint a *tünajd* (*tünan*) magas hangú párja; az *innejd* (*innen*) mintájára.

42. Sz. I. úrnak. A *p*, az *m* és egy rákövetkező mássalhangzó közé, hangphysiologiai okokból, ékelődik. Számtalan példa van rá minden nyelvben; a régi magyarban pl. *emplet*, *kompló*, *teremptő*, *Nempti*, *Sempse*, *Szempcz*, *Zemplén*. (Vö. MNy. I.: 68., 183., 234.)

43. T. K. úrnak. Ön furesának találja, hogy Com. Jan. a NySz. szerint az *adós-levelet* „adó-levél”-nek nevezi (II. 598.). Utána néztünk: Com. nál az idézett lapon *adós-levél* van; az *adó-levél* tehát hibás olvasás. A másik pedig, hogy a NySz. (II.: 602.) a „literae revocatoriae”-et „*einladungsbrief*”-nek mondja, nagyfokú elhirtelenkedés. Sz. K.

44. Őskori lelet. Az október 3-ikán megjelent magyar lapokban olvastam, hogy Franciaországban Le Dugue közelében egy történelem előtti ember jó állapotban levő csontvázára találtak. A leletről a mi lapjaink valamennyien így írtak: „*A bordák mellett*... iramszarvas-csontok és földolgozott tűzkövek feküdtek”.

Furesának találtam, hogy az iramszarvas-csontok és a tűzkövek éppen csak a bordák mellett feküdtek, és nem a lábszárak vagy a koponya mellett is. Tudvalevő dolog, hogy a mi lapjaink a francia híreket is német lapokból szedegetik. Nézzünk meg hát egy német lapot, pl. a Neue Freie Presse-t, vajjon mit mond ez. Ime: „Bei dem *Gerippe*... lagen Rennierknochen und viele bearbeitete Feuersteine”. De hát nincs a szerkesztőségekben német-magyar szótár?

B. F.

Hiba-igazítás. A MNy. V. 296. lapján a 27. sorban Munkácsi Bernát neve után kimaradt: *írta* | u. o. 300. lap 6. sor „szláv é hangot” helyett olv. szláv é hangot, | a 298. lapon a latin szöveg magyar fordításában „Sambatas” után kimaradt: „*találkoznak*”; végre 255. l. alulról 5. sorban: „*nagyon leverte* helyett „*nagyon-le verte*”.

MAGYAR NYELV Tudományi könyvtára

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. NOVEMBER.

9. SZÁM.

Néhány magyar népnévről.

III.

Görög. Néhány kétségtelen bizonyítékunk van arra, hogy hazánkban görög nyelvű telepések is voltak. Az egyik tanú KÉZAI, a ki műve 64. §-ában (editio FLORIANI: magyarul SZABÓ K.) ezt mondja: „Intraverunt vero temporibus ducis Geiche et aliorum regum Boemi, Poloni, *Greci* . . ., a másik pedig egy 1344-ből való pápai oklevél (lásd THEINER, Vet. mon. hist. Hung. sacr. illustr. I. k. 667. l., MII. szám), a mely kétségbevonhatatlanul vallja, hogy Száva-Szent-Demeteren (a mai Mitroviczán) „*Greci, Ungari et Sclavi*“ népségek laktak. E két adatot nem lehet úgy értelmeznünk, hogy bennük a *Greci* vallást megjelölő kitétel. Emlékeinkben ugyanis az ilyen kifejezésekben „secundum ritum Grecorum“, „monachi *Greci*“ (Vita S. Gerardi, az utóbbi kifejezés a visegrádi barátokra is 1221-ben, THEINER, Vet. mon. I. 29. l., szávaszentdemeteriekre 1344-ből u. o. 667. l.) a „*Grecus*“ görög ritusú keresztényt jelent, a ki lehetett nemzetiségére görög, de lehetett nem-görög is. Meg vagyok győződve, hogy ilyen egyes görög telepekre más bizonyítékok is vannak; czélom azonban csak az volt, hogy rájuk a figyelmet felhívjam. Kétségtelen az is, hogy e görög lakók hozzánk úgy vándoroltak be. Van ugyan egy elmélet, a mely azt hirdeti, hogy a mai görögök Görögország előtti lakóhelye Magyarország is lett volna, de ez elmélet „nem több, mint egy nem egészen érdektelen mese“ (lásd SCHMIDT H. ismertetését Nyelvtudomány II. 137), s így a mi XIII—XIV. századi emlékeink vallomásával ez elmélet sehogy össze nem kapcsolható.

A mily kétségtelen, hogy nálunk görög telepések is voltak, épp oly kétségtelen, hogy a m. *görög* népnév nem a görög nyelvből való átvétel. Hasonló hangtestű szóval soha semmiféle görög törzs saját nyelvén önmagát nem hívta. A görögök ugyanis különböző időkbén különböző neveket használtak önmaguk jelölésére, ilyen nevek: Ἀχαιοί, Δαναοί, Ἀργεῖοί, Ἑλληγες (ez a mai név is). Természetes, hogy e nevek egyikéből sem származtatható a m. nyelvbéli *görög* név.

A magyar *görög* szó végelemzésben nem lehet más, mint a lat. *graecus* név. Volt ugyanis egy görög, esetleg pelaszg törzs Epirusban, a melyet a görög emlékek Γραικοί, Γραικες (vö. KRETSCHMER,

Einleitung 172. l.), Γρᾶες néven emlegetnek. ARISTOTELES e korán letűnt törzsnék az utódait a Ἑλληγεσ-ekhez: a görögökhöz számítja. E Γραικός: Γραικοί törzsnék a nevéből valók az összes nyelvek Ἑλληγεσ-ekre vonatkozó elnevezése. MOMMSEN azt tanítja, hogy e név a hajózás útján került a Γραικοί törzstől magától az őslatinba, míg mások azt vallják (vö. KOSSINNA, Zur Geschichte des Volksnamens Griechen, lásd a „Festschrift zur 50 jährigen Doktorjubelfeier KARL WEINHOLDS . . . Strassburg 1896“ 27—42. l.), hogy e népnév előbb az illyrbe, s innen aztán a latinba ment át. Ez utóbbiak szerint a latinban a szó az alsó-olaszországi görög település előtt, tehát a Kr. előtti IX. század előtt már megvolt. A latin nyelvben a szó hangalakja *Graicus: Graici* > *Graecus*; *Graeci* > a Kr. utáni III. századtól hosszú nyílt *ē*-vel *Grēcus*: *Grēci* > majd ebből a lingua rustica-ban rövid nyílt *ĕ*-vel *Grēcus*: *Grēci* (e rövid nyílt *e*-re vö. olasz *greco*, vel. ol. *griego* Körting Lat. rom. EtWb.³ és rövid nyílt *e*-ből ófn. *chriach*, *chriech*, úfn. *griech*).

Kétségtelen, hogy végelemzésben a m. szó is e latin nyelvi alakokkal függ össze, de hogyan? A magyar nyelv történetében a szónak ilyen alakváltozatai fordulnak elő: *gerevch* orzag (PESTHY G. Nomencl. 1568. I. cap. 35.) = *gërok* ország | *gevrek* NySz. = *görek* | *gereg* Schlägli szój. 519 = *gëreg* | *göreg* NySz. = *göreg*. E különböző alakváltozatokból s a magyar hangtörténet egyéb adataiból (lásd erről MELICH, Szláv jövevényszavaink eredetéről 21—23. l.) azt kell következtetnünk, hogy a magyarban a szónak ez a fejlődése: legrégebbi alak **grik*, ebből **grëk* ∼ **grök* > **gërek*, *görek*, *gërok*, **görok* > *gëreg*, *göreg*, **gërog*, *görog*.

Mint hogy a magyarban a legrégebbi alak **grik*, mi nem származtathatjuk e szót közvetlenül a vulg. latinból, mert itt a tőhangzó nyílt rövid *ĕ* volt (*grēcus*), ilyen *ĕ* pedig a magyarban e marad (vö. *leczeke*, stb.). Mi csak olyan alakból indulhatunk ki, a hol az *r* után igen zárt rövid *e*, esetleg *i* hangzik vagy hangzott.

Ilyen nyelv az ó-egyh. szláv nyelv, a hol a szó *grëks*-nek hangzott. (Későbbi alak *grëks*, lásd erről NyK. XXXIII. 268, Mikl. Lex. p.). A szláv nyelveknek nincsen egy egységes alapalakra visszavezethető „görög“-öt jelentő szavuk, a mi annak a jele, hogy ők e névvel az őshazából való kivándorlás után ismerkedtek meg. A cseh *hrëk*, *řëk* a lat. *grēcus*-ból van átvéve, míg az ó-egyh. szláv *grëks* másféle alakból magyarazandó. A kelet-római császárság idején a latin nyelv a Balkán-félszigeten nagyon el volt terjedve. A latin nyelvvel együtt természetesen elterjedt a lat. *Graecus* szó is. Hogy milyen elterjedt lehetett e név, mutatja az is, hogy a birodalom görögjei tiltakoztak, hogy őket másképp mint Ἑωμαῖοι-oknak nevezzék (ebből tör. *urum* „görög“, Konstantinápoly szláv forrásokban *Novi Rímz* lásd JIRÉČEK, Die Romanen I. 36.). E balkáni hivatalos latin nyelvben — a szláv nyelvek tanúsága szerint — a szó igen zárt *ĕ*-vel kellett hogy hangozzék,

azaz **Græcus* (esetleg **Gricus*); csak ilyen alakból érthető meg az ó-egyházi szláv *grkz*. E *grkz* alapalakra mutatnak különben a következő szláv nyelvi alakok is: bolg. *grk* (több nom. *gríci*, alakv., ill. írásv. *grkz*, *grkz*); szerb *grk*, cá-horv. *grk*, *grk*, *gark*, kaj.-horv. *gerk*, or. *grekz*, kisor. *hrek*.

Fentebb azt mondtam, hogy a m. szó hangtanilag csak olyan nyelvből magyarázható, a melyben az *r* után igen zárt *e* hangzott vagy hangzik s ilyen nyelvtől az ó-egyházi szláv (tehát bolgár) nyelvet jelöltem meg. Azt hiszem, nem volna nehéz történetileg és hangtanilag is valószínűvé tenni azt a nézetet, hogy a m. *görög* szó akár az orosz-szlávból is megmagyarázható. IBN-ROSTEH beszéli, hogy a magyarok a görögökkel Dél-Oroszországban kereskedést folytattak, t. i. szláv rabszolgákat adtak nekik más áruért cserébe. E szláv rabszolgák csakis orosz-szlávok lehettek, a kiknek nyelvében a „görög“-nek *grkz*, később *grekz* volt, illetőleg ma is ez a neve. Lehet, hogy orosz szláv, lehet, hogy bolgár-szláv eredetű a magyar *görög* szó, annyi azonban kétségtelen, hogy honfoglalás előtti vagy honfoglalás ideje táján került szláv jövevény.

Rác. Történetileg megállapított tény, hogy a XIV. században hazánkban már volt gör.-kel. vallású szerb lakosság (l. HUNFALVY, Magyarország ethnogr. 469.); hogy egy-egy szerb telep már a XII., XIII. század folyamán is lett volna, semmivel se tudjuk bizonyítani. Igaz azonban az, hogy a magyarok a XII., XIII. században a szerbekkel sűrűn érintkeztek. II. BÉLA királyunk neje, ILONA, I. UROS szerb nagyzsupán, illetőleg fejedelem leánya volt (lásd különben a házassági összeköttetésekre Árpád és az Árpádok 130. l.). XII. századi tulajdonneveink közt, pl. a szolgák nevei közt nem egy olyan van, a mely szerb eredetre vall. Így pl. egy 1171. évi oklevelünk egy BORONS nevű szolgát említ; e név egy a szerb *Braničev* vár és város nevével (vö. hogy e vár ANONYMUS 45. §-ában így van említve: „castrum borons“).

A sűrű érintkezésnek, politikai összeköttetésnek emléke (más emlékekre vö. THALLÓCZY-ÁLDÁSSY: Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, bevezetés, Monum. H. h. I. oszt. XXXIII. köt., továbbá azt a nagy magyar jogi hatást, melyről JIREČEK Arch. XXII. 144. és JAGIĆ irt, lásd M. Nyelv V. 133.) az a név is, a melyvel mi a szerbeket a legrégebb időktől csaknem a mai napig hívtuk. Ez a szó a *rác*. A mai hivatalos nyelvben a *rác* szót a szerb szorítja ki, de könnyű kimutatni, hogy a szerb szónak nyelvünkben száz éves története sincs. TOLDY FERENCZ 1827-ben még *szerb*us költészetről ír (lásd Összegyűjt. művei VIII. 196.), nem akarván az akkor már megvető értelemmel is bíró *rác* szót alkalmazni. Ez a *szerb*us a szerbek saját nyelvükön való népi nevének latinositott alakja; a szerb ugyanis önmagát *srb*-nek nevezi. Ez a név eredetileg egy szerb törzs neve volt, s a *što*-nyelvjárást beszélők összeségének nevévé csak a XI. század végén és a XII. század folyamán vált.

A *rác* szó, mint említettem, a magyarok és a szerbek sűrű politikai érintkezésének emléke s eredetének helyes megfejtéséért a szerb nemzet és királyság megalakulásának első százada történetéhez kell folyamodnunk. (A következő sorokra lásd JIREČEK C.: Die Handelstrassen und Bergwerke 32, 34, 35, 77, KÁLLAY B.: A szerbek története I. 35., 49.).

A mai Deževka- és Raška-folyók összefolyásánál, körülbelül öt kilométerre az ó-szerbiai *Novipazar* (e néven 1499 óta, azelőtt *Trgovište*, mire legrégebb adat 1346) várostól állt a X. század közepén egy vár, melynek KONSTANTINOS PORPHYR.-nál ἡ 'Ράση, másutt τὸ 'Ράσιον neve fordul elő. Ez a vár a X. században a bolgár birodalom vára s egyszersmind bolgár püspökség székhelye. A bolgár birodalom rombadőlte után (1018) a vár a bizánczi birodalomé lesz, de biztos dolog, hogy a XI. század végén már a szerbeké. Ekkor már központja egy szerb župának s lakóhelye egy szerb župannak. A XII. század elején II. BÉLA királyunk apósának, a NEMANJAK őseinek, BELA UROS nagyžupánnak a székhelye. E köré a vár köré mint központ köré egyesítette NEMANJA ISTVÁN (1159—1196), az első szerb király, az összes szerb tartományokat s evvel a központtal alapította az önálló szerb birodalmat. Ha tehát valaki a XII. század végén *Rasz* váráról és földéről beszélt, az egyértelmű volt ezzel: szerb királyság. A szerb kútfőkben ugyanis e vár neve: *Rasъ*, *Rasa* (írva *Paca*, *Pacca*) alakban csak egyszer fordul elő (lásd DANČIĆ, Rječnik, MIKLOŠIČ Lex. p.), s ekkor aligha más, mint a név latinisított formája. A görög 'Ράση, 'Ράσιον, lat. *Rasa*, (írva *Rascia*, *Raxia* is) csupán a ragozás kedvéért van ellátva a nominativusi -η, -ον, α-val. A m. *rác* szó megfejtésében nekünk tehát az egytagú, szerb nyelvi *Rasъ* (olv. *Rasz*) alakból kell kiindulnunk. Hogy a szerbben ez a *Rasz* hogyan volt hangsúlyozva, nem tudjuk; lehet, hogy *Râs* (gen. *Râsa* v. *Rasa*), de az is lehet, hogy *Ras* (gen. *Râsa*). Én ez utóbbi hangsúlyozást tartom valószínűnek (l. NyK. XXXIX. 34.) s azt vallom, hogy a *Ras*-ból a m.-ban először **Rasz* lett s majd az előző szótagbeli magyar hangsúly alapján **Râsz*. A magyarok tehát először így beszéltek: **Rasz* vagy **Râsz* földje — országa — királysága; később az olyan analógiák hatása alatt, mint *Magyarország* ~ *magyar*, *Németország* ~ *német* stb. keletkezett a **Rasz* > **Râszország*-ból a népet jelölő **rasz* > **râsz* népnév (hasonló esetek *Muszkvaország* ~ *muszka*, *Franciaország* ~ *francia*). A régi m. **rasz* ~ *râsz*-ből aztán *rác* olyan hangváltozással keletkezett, a milyen van a következő szavakban: lat. *arbo*s > m. *árbo*cz, lat. *pardus* > m. *párdu*cz > *párdoc*z stb.

A m. *rác* szóra legrégebb adatunk ANONYMUS krónikájában van; itt a szó a 42., 57. §§-okban így fordul elő: terram *racij*, *rachij* (olv. *rác*z s vö. Nyr. XXXIII. 123., 306.). Innentől fogva aztán sok magyar nyelvi adatunk van, valamennyi *rác*z hangalakban. Hazai latin emlékeinkben a szó latinul legrégebben *rác*,

majd *servus* (Schlägeli szój. 550.), *Rama* (Beszterczei szój. 85., *Rama* tulajdonkép a Narentába ömlő boszniai folyó neve), a XVI. század óta ezek a latin nevek fordulnak elő: *thrax*, *rascianus*, *rastianus*, *illiricus*. A m. *rác* szó átment a németbe (*Ratz*, *Raz*, *Raitz*), a tótba (*rác*z Nyr. XVII. 496.), sőt gúnyos értelemben magába a szerbbe is (*rác* Vuk.³). A szó eredetére reámutatott MIKLOSICH (Slav. El., Nyr. XI. 415.) és KÁLLAY B. (A szerbek tört. I. 35., 49.).

A szerb-*rác* szó eredete kapcsán meg kell említenünk a *bunjevác* és a *sokác*z neveket is. A magyar irodalomban mást értünk az egyik néven, s mást a másikon. Nekünk *bunjevác*z (legrégebb előfordulása *bunjavác*z KASSAI I. 379.) első sorban a bácsbodrogmegyei róm. kath. szerb, míg *sokác*z (alakv. *sokacz*, KASSAI IV. 326., első előfordulása SÁNDOR Sokféle VIII. 201, *sokecz*, ? *sokesz*) néven a Baranya megyében lakó kath. szerbeket hívjuk (egy kisebb rész lakik belőlük Bács-Bodrog és Torontál megyékben is, lásd Pallas „Lexikon“ és Ethnographia VII. 38.). Minthogy mind a *bunjevác*zok, mind pedig a *sokác*zok a *što*-nyelvjárás (szerb) *i*-alnyelvjárását beszélik (vagyis az ó-egyh. szláv *ě* helyén *i*-t mondanak: *lip*, *mliko*, *zvizda*, *cvit* stb.), a szláv nyelvtudományban e két néptörzset egynek veszik (lásd REŠETAR, Der Stokav. Dialekt 63. l.). Ezt találjuk különben HUNFALVY PÁL-nál is (Magyarország ethnogr. 474.). A mi *bunjevác*z, *sokác*z szavaink a szerbből újabb jövevények. A róm. kath. szerbek ugyanis önmagukat *buñevci*, (egyes sz. *buñevac*), *bunijeveci* (egyes sz. *bunijevec* lásd VUK.³) névvel is nevezik, s lehet, hogy e név a hercegovinai *Buna*-folyóból van alkotva, mint a honnan a mi *bunjevác*zaink hazánkba vándoroltak (más magyarázatokot láss Horvát Akad. Szót., IVÁNYI I. Ethnographia II. 186.). A *šokac* (több. nom. *šokci*) nevet a gör.-kel. szerbek használják katolikus szerb testvéreik jelölésére (IVEKOVIC—BROZ szótára szerint: *šokac* gör.-kel. szerb nyelvben = kath. horvát, *vlah* = kath. horvát nyelvben gör.-kel. szerb), itt-ott azonban állítólag a sokaczok maguk is élnek a szóval önmaguk jelölésére. A szó eredetéről semmi biztosat nem tudunk. VUK.³ szerint talán az olasz *sciocco*-ból (geschmacklos, albern, töricht), mások szerint ismét talán valamilyen földrajzi névből ered.

Szerecsén és bőszőrmény. Kétségtelen dolog, hogy nálunk izmaeliták, azaz mohamedán vallású lakosok már a XI. században voltak. SZENT LÁSZLÓ és KÁLMÁN király törvényei bőven rendelkeznek róluk. Hogy a X. század végén is lehettek már ilyen lakosai hazánkban, bizonyítja ANONYMUS, a ki szerint TAKSONY vezér idejében sok izmaelita jött be hozzánk (l. 57. § és NyK. XXXIX. 10—11.). E mohamedán vallású lakosok foglalkozásra kétfélek voltak: kereskedők és földhöz kötöttek (lásd részletesen RÚTHY L.: Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia, Arad 1880, u. a.: Az oláh nyelv és nemzet megalakulása Bpest 1887. 167. s köv. l.). A

kereskedők* közt nemzetségre voltak volgai bolgár-törökök, a kik hozzánk a mai Bulgáriából jöttek (lásd NyK. XXXIX. 10.), voltak azonban egyéb, levantei vidékről jött népek, ú. m. arabok, szíriaiak stb. A földhöz kötött izmaeliták közt pedig kétségtelenül voltak besenyők, kúnok s más hasonló török fajú népek (vö. SZINNYEI J. fejtegetését „Pesthy Gábor származása“ M. Nyelv IV. 49). Hogy ez izmaeliták, mint vallási egység mikor szűnnek meg létezni, nem tudom, de nem is tartozik fejtegetésemhez (a Jeruzsálemben tanuló magyar szerezcsenekre vö. PAULER Gy. A m. nemz. tört. II 643.).

Az eddigiekből az világlik ki, hogy az izmaeliták csupán vallásban voltak egységesek, anyanyelvüket illetőleg azonban különböztek egymástól. Epp azért azt megmondani, hogy melyik minnek nevezte magát a saját nyelvén, igen bajos volna. Nagy valószínűséggel mi csak azt állíthatjuk, hogy nyelvünk ezen két szava: *böszörmény* és *szerecsen* közvetlenül tőlük való. Az izmaeliták ugyanis csak a latin hivatalos nyelvben voltak „ismaelita“-k, esetleg „sarraceni-, saraceni“-k (lásd Honfogl. kútfői 462.), a magyar ember magyar beszédében *böszörményeknek*, *szerecseneknek* hívta őket, a mely kifejezések nyelvünkben a XI., XII. század folyamán már megvoltak. Lássuk e neveket külön-külön, s állapítsuk meg eredetüket.

A *böszörményre* legrégebb adatunk 1325-ből való [„In villa . . . Bezermen“ OklSz., más adatok CsÁNKI I. 598., Beszterczei szój.], alakváltozatok: *buzermen*—ismaeliticus Schlägli-szój., *böszörmény* Nyelvemléktár XV. 2., Nyr. XXXV. 6.; valószínűen iráshibából támadt alakok: *bozermen* (olv. *böszörmén*), *bezermen* (lásd CsÁNKI I., 506: olv. *bészörmén*.) Ez alakváltozatok helyes magyarozatához tudnunk kell a következőket: Az arab *muslim*-ből (= az Iszlám követője) a perzsában *muslimán* lett (= többes számi alak). Ebből valók az oszmanli *mutsulman* (KORABINSKY 153.), *musulman*, *müsülman* (ZENKER 848.), *müsürman* (ez a népies alak, lásd az orosz Akadémia Izvjestija X. 4: 113—116. lapján MELIORANSKIJ P. cikkét), ujjur, csag., tat. *musurman* (NyK. I 312., XXIV. 233., Ethnographia XVI. 81.). Itt jegyzem meg, hogy a török hódoltság korabeli *muszurmán* és *muszurmán* szavunk (mohametanus NySz., BARTAL M. lat. szót.) újabb oszmanli jövevény. A szókezdő török-mongol *m* némely török-mongol nyelvjárásban *b* vé lesz (lásd a török *m* > *b*-ről RADLOFF, Phonetik 206. §.); ilyen *b*-vel hangzó török nyelvi alakok a következők: karakirg. *busurman* (mohametanus, Izvjestija X. 4: 114.), kazáni és kaukázusvidéki tat. *busurman* (Ethnographia XVI. 81., NyK. XXIV. 333.). Egy mongol földre szakadt török-tatár törzs önmagát nemzetségét jelölve *busurmannak* hívja, a mint arról RADLOFF-nál (lásd Phonetik XXXIII. 1.)

* Egy ilyen XII. századi izmaelita képe látható a „Hortus Deliciarum“ cz. gyűjteményben (vö. Herrad von Landsperg: Hortus Deliciarum, herausgegeben von Chr. M. Engelhardt Stuttgart 1818. Tabula VII.). Hogy hová való izmaelitát ábrázol a kép, nem tudni.

olvashatni, míg a kipcsaki kánság területének *bisermeni* nevérol lásd RÉTHY L.: Magy. pénzverő izm. 23. l. A török-tatár nyelvből a szó átment a szláv nyelvekbe is, a hol ilyen alakok vannak: or. *busurmanz*, *besermenz*, *besermeninz* (SREZN. Mat. Izvj. X. 4: 113.), *basurmanz*, *bosurmanz* (DALJ.³), *besermanz* (GORJAJEV) jelentés: mohametanus | kisor. *bisurmanz* (ZELECHOWSKI) | lengy. *bisurmanz*, *bisurmaninz*, *bessermanz* (LINDE) | szerb-horv. *busurmanin*, *busormanin*, *busromanin*, mellékn. *besermenski* (horv. ak. szót.); egyéb nyelvekbe: ném. *bessirmege*, *bessermeine* (NyK. XXIV. 333.), *bisurman*, oláh *busurman* (TIKTIN szót., téves magyarázat Nyr. XIX. 408.). RÉTHY LÁSZLÓ szerint ide való *Bessarabia* neve is.

A magyar *böszörményt* már most így vélem megmagyarázhatónak. Az oszmanli *müsürman* ~ *musurman* alapján feltehető, hogy egyik-másik török nyelvben **büsürman* is volt a *busurman* mellett. Egy ilyen **büsürman*-ból a magyarban először **büszürman*, majd **büszürmen* > *büszürmén* lett (ebből *büszürmén* Schlägli-szój.). A további fejlődés ez: *büszürmén* ~ *büszürmén* > *böszörmény*. A magyar szót tehát X., XI. századi török jövevénynek tartom, s azt hiszem, hogy besenyő-kún-palóczi nyelvi átvétel. Az átvételt úgy képelem, hogy a mi földhöz kötött: földmivelő ismaelitáink (jelen esetben a besenyő-kún nyelvben) önmaguk nemzetisége megjelölésére használták e szót: **büsürman* s a magyar nyelv így vette át a szót. Némileg hasonló dologról olvashatni RADLOFF-nál (Phonetik, bevezetés XLIV. l.). RADLOFF azt írja, hogy azok a földmivelő tatárok, a kik orosz parasztok szomszédságában vagy közéjük vegyülve laknak, elfelejtették törzsi vagy népvnevüket. Nemzetiségüket is, vallásukat is *muselman* szóval jelölik. Ilyen névnek tartom én a m. *böszörményt* is, a mely az átadók török nyelvében vallási és népi hovatartozóságot jelenthetett.

Nem lehetetlen, hogy a magyar beszédben a XII., XIII. század folyamán *szerecsen*-en nem akármilyen „ismaelita“-t értettek. Lehet, hogy az akkori időben *szerecsen*-nek csakis a levantei vidékekről hozzánk került arab, syriai stb. eredetű kereskedőket értettek (vö. BARTAL Magyarországi lat. szót. *sarraceni* cikkbén: Judaei et sarraceni). A latin nyelvi használat e tekintetben semmi felvilágosítást sem ad, mert latin emlékeinkben *saraceni* váltakozik az *ismaelitae* kifejezéssel (vö. Anonym. 57. §-ban a pesti ismaelitákról, s ugyanezek oklevélben *saraceni*-k; lásd még Thúróczyt a Pall. Lex.-ban). A czimertan se tud adni valamilyen felvilágosítást. Vannak ugyanis családaink, a melyek czimerében *szerecsenfej* van, a miből azt lehetne következtetni, hogy az illető családok talán *szerecsen* (ismaelita) eredetűek. Ámde a *szerecsenfej* bevett czimeralak volt a keresztes háborúk alatt (lásd Turul I. 28.; ugyanitt egy ilyen czimer a 26—27. lap közti mellékleten). Magyar nyelvű emlékeinkben levő adatok se tudják azt bebizonyítani, hogy *szerecsen* csakis „kereskedő“, míg a *böszörmény* „földhöz kötött“ ismaelitát jelentett volna. Magyar nyelvű emlékeinkben ugyanis a *szerecsennek* ezek a jelentései vannak:

a) aethiops, sarracenus; pl. Szent Pál első remetéről írja a Peer-kódex (l. Nyelvemléktár II. 58. l.), hogy „fel kezdet volna neukedny . . . mendh görögh yrasban ees *fcerechen* yrasban ő yfywsaga sferenth“.

b) fekete, niger, schwarz (példákat l. NySz.).

Az a kérdés, mi a *szerecsen* szónak az eredete, honnan került a magyar nyelvbe. E kérdés megbeszéléséhez szükségünk van a szó alakjának régi változataira. Tekintetbe véve a *szerecsen* hangalakú személy- és helyneveket is, a szóra ezek a változatok vannak:

Legrégibb adatunk 1138-ból (átírt okl. 1329.) van s ekkor a szó *szerecsin* (irva *scerecin*, más írásbeli változatok *Zerechin*, OklSz., *Zerechin*: ez utóbbi ma Szerecseny-hely Győr m.-ben Csánki III. 560., *szerecsin* Calep. aethiops, Aethiopia, brachybi szónál) | ebből a *szerecsin*-ből a magyarban részint *szerecsén* (lásd NyK. XXXIX. 25.), részint *szerecsön* lett. Adataink ezek: *szerecsén*-re (*Zerechen* OklSz., *zerecén* Bécsi-cod. 230., *serechen*, Besztercz. szój. 84., 85., *fcerechen* Peer-cod. 38., *zerechen* Beszt. szój. 81.), *szerecsön*-re (α) *Sceresum* Vár. Reg., *Scerechun*, *Zerechun* OklSz., β) *zerechön* NySz., *sereczön* Murm. 117. l. 1499. szám). A *szerecsén*-ből tovább fejlődve *szerecsény* (JERNEY I. M. nyelvk. 129.), *szerecsen* vált, míg a *szerecsén* ~ *szerecsön* mellett keletkezett egy *szerecsén* ~ *szerecsön* alak is (vö. *zereczön* dyo OklSz., *serenchenek* OklSz.), a melyre vö. a *Velence* szóban keletkezett *n*-et.*

A m. szó fejlődése tehát ez: *szerecsin* > *szerecsén* ~ *szerecsön* (> *szerecsén* ~ *szerecsön*) > *szerecsen* > *szerecseny*. Arra a kérdésre, honnan került a *szerecsin* szó, hangtanilag teljesen kielégítő magyarázatot nem tudok adni. Kétféle magyarázat is van a szóról, de egyik se kifogástalan.

Az egyik magyarázat szerint latin-olasz eredetű a szó. A class. lat. *sarracenus* (HATZF. DARM. *sarrasin* szónál), *sürācēnus* (KÖRTING Lat. rom. Wb.; lásd még PETZ V. Ó-kori lex. Σαρακηνοί, *Saraceni*), népi lat. *sarracīnus* (lásd HATZF. DARM.) nem magyarázza meg a m. *szerecsin* szót. Érthetetlen a *cs*, a szó magashangúsága, s részben a szókezdő *sz*. Az olasz *saraceno* (lásd KÖRÖSI S. Nyr. XXI. 414., Olasz el., fiumei értesítő), *saracino* (ZAMBALDI, TOMM. BELL.), *sarracino* (PESTHY G. 1550. évi Nomencl. *zerechen* szónál) se lehet az átvett alak, mert ez esetben — nem számítva a magyar szó magashangúságát — szókezdő m. *s*-et várnánk *sz* helyett. Megjegyzem, hogy a magashangúságot meg lehetne magyarázni, ha a vulg. lat. *serracinus* alakv. alapján (Zeitschrift für deutsche Phil. 37 : 575.) egy olasz *saracino*-t tennénk fel, a szókezdet azonban így is megfejtetlen maradt. A latin-olasz eredet (vö. Debr. gr. 336., SÁNDOR Sokféle XII. 132., KASSAI IV. 427., CzF., Kovács Lat. el.) tehát hangtanilag nem igazolható.

A másik magyarázat szerint a szó szláv közvetítéssel került

* Kovács Gy. Latin elemek 41. lapja szerint a „régí nyelvben *saraczen* gyakran fordul elő“. En ilyen régí nyelvi adatot nem ismerek.

volna nyelvünkbe. Az egyházi szláv nyelvemlékekben ugyanis ilyen alakok vannak: a) *sracinz* (*sraciminz* *sracinéninz*, *stracünz*, *sorocininz*), b) *srakininz* (olvasd *k'*-vel), c) *sračininz* (*saračinskoje pšeno*, *sorocininz*). Valamennyi adatban a jelentés „aethiops, sarracenus“, * lásd MIKL. EtWb. Slav. El., Lex. p., Cerkl. slov., SREZN. Mat., DALJ.³ A m. *szerecsin*-t ez alakok közül legkönnyebben a *sračininz*, illetőleg **sračinz*-ből lehetne származtatni. Ez alak megmagyarázná a mi *sz* és *cs* hangunkat, ellenben magyarázatlan hagyná a magashangúságot. Mi ugyanis egy **sračinz*-ből a magyarban **szarácson*, **szaracson*, **szorocson* alakokat várnánk. Hangtanilag kifogástalanul tehát szavunkat a szlávból se tudjuk megmagyarázni, mindazonáltal az eddigi magyarázatok közt ez látszik a legvalószínűbbnek. Ezzel tudjuk ugyanis a m. *sz*-t és a m. *cs* + *in*-t a legjobban megmagyarázni.

Végül annyit jegyzek meg, hogy mind a szláv, mind pedig a latin alakok a gör. *Σαρακηνοί* másai. Állítólag a szíriaiak Mesopotamia arab törzseit *šarakijune*, *sarakina* névvel nevezték, a mi azt jelentené, hogy „keleti“. (Lásd PETZ V. Ó-kori lex., más magyarázatot KLEINPAUL: Menschen und Völkernamen 312.). Ez a név került aztán a görögbe, majd innen a többi nyelvbe.

(Folytatjuk.)

MELICH JÁNOS.

A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez.

A tövégi rövid magánhangzók története egyike a magyar alaktan legtöbbet vitatott kérdéseinek.** Csak legutóbb is Szinnyi a Nyelvtudományi Közlemények XXXIII. és XXXIV. kötetében két idevágó részletkérdést tárgyalt nagy körültekintéssel és kimerítő pontossággal. Második cikkében („Az Árpád-kori *u*-betűk mivolta“) először vizsgálja meg alaposabban azt a hangphysiológiai folyamatot, a melynek eredménye a szóvégi magánhangzók egy részének teljes eltűnése volt. Szerinte a fejlődés menete az volt, hogy a véghangzók mindenekelőtt a képzésmód tekintetében redukálódtak s az Árpád kori szóvégi *u*-betű ezen *mormolt*, *határozatlan véghangzó jele* volt.

Szinnyi ez értekezése kapcsán a kérdés egy olyan részletére akarom felhívni nyelvésztársaim figyelmét, a melyet eddig, úgy látom, nem értékelték kellőképpen.

Már Munkácsi észrevette, hogy a magyar tövégi magánhangzók történetére érdekes világot vetnek nyelvünk régi, honfoglaláselőtti török jövevényszavai. Tanuvallomásukat azonban Munkácsi, véleményem szerint, nem helyesen értelmezi. Mindenek-

* Orosz forrásokban az orosz földi kúnokat *sarrakane*, *sarrakine* (több. nom., lásd NyK. 29: 358., Izvj. XIII. 1: 187.) néven is említik, a mi bizonyára „mohametanus“-t, tehát vallást jelölő kifejezés.

** A kérdés irodalmát lásd Szinnyi, „Magyar Nyelvhasznítás“, 51. l.

előtt tény az, s ebben egyetértek Munkácsival, hogy a jövevényszavak közül azok, a melyeknek véghangzója az átadó török nyelvben *a* vagy *e* volt, véghangzójukat a magyarban is megőrizték:

a) *alma, árpa, balta, béka, bika, csipa, csóka, dara, gyáva, gyertya, sima, torma*;

b) *csibe, czége, gyéngye, ige, kecske, kepe, kéve, serke, teve, ürge, zerge*.

Ellenben mindazon szavak, a melyeknek véghangzója a törökben *i, í, u, ü*, tehát magas nyelvállású vocalis volt, tövégi hangzójukat a magyarban elvesztették. Rövidség kedvéért csak a kikövetkeztetett bolgár-török alakot jegyezzem ide s csak utalok „Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink” című munkám azon lapjára, a hol a többi török alakok találhatóak.

a) Tőszavak *i, u, í, ü* véghangzóval: **oyri, oyru* > magy. *or, tolvaj*; **kudu* > *kút*; **šari* > *sár, gelb*; **kiči* > *kis*; **säki* > *szék*; **šinšü* > *gyéngye, gyöngy*. Talán idetartozik még mong. *düü* ~ m. *dél* (de a törökségben véghangzó nélkül: *tös, tüš*). Vö. Honf. tör. jöv. 71., 69., 74., 62., 80., 47., 37. l.

b) deverbális névszók *i, u, í, ü* képzővel: **beri* v. *berü* > m. *bér*; **čatu* v. *čati* > m. *csat*;

c) *-či, -čí, -ši, -šü* nomen possessoris-képzővel alkotott szavak: **ayačči, ačči* > m. *ács*; **böyüči* > m. *böcs* > *böles*; **satıyči* > m. *szatócs*; **söüči* > *szöcs. szücs*. Szinte fölösleges külön kiemelni, hogy csak a nyílt utolsó szótag magánhangzója veszett el (két és háromtagú szavakban), míg a zárté megmaradt: **kiči* > magy. *kis*, de *kičün* > magy. *kicsin* > *kicsiny*.

Arra, hogy a fent felsorolt szavak végvocalisa már az átadó török nyelvben lekopott volna s így a magyar már vocalis nélküli alakokat vett volna át — így vélekedik Munkácsi NyK. XXV. 285 l. — nem is gondolhatunk. Legfellebb az lehetne vita tárgya, hogy vajjon a magas nyelvállású magánhangzók nem redukálódtak-e már a bolgár-törökben is *ə* (palatalis) ill. *ê* (velaris) tökéletlenül képzett vocalisokká, mint pl. a mai volgai dialektusokban, a hol pl. az idézett *kiči* és *kudu* *kəčə* ill. *kəjə*-nek hangzik?

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy régi török jövevényszavaink vocalismusa milyen régies jellegű, s jóformán az őstörök vocalismus fokán áll, ez utóbbi feltevést sem tarthatjuk valószínűnek.

Elfogadván már most azt a kétségbevonhatatlan tény, hogy török jövevényszavaink alsó és középső nyelvállású tövéghangzói (*a, e*) megmaradtak, míg a magas nyelvállásúak (*í, u, í, ü*) eltűntek, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy eredeti érintőger szavaink véghangzóinak lekopása is a török-magyar érintkezést követő századokba esik, s hogy *e* kopás csak a magas nyelvállású magánhangzókra terjedt ki. A *gyingyü* > *gyéngye* > *gyöngy*, *csatu* > *csat* változás csak úgy érthető, ha feltesszük, hogy a *hodu* > *hod* > *had*, *küzü* > *küz* > *köz*-féle változások is a török hatás kora után mentek végbe nyelvünkben.

E feltevés természetesen egy másikat is von maga után, a

melyre azonban bővebben kitérni a jelen alkalommal nincs okom, hogy t. i. az eredeti szavak rövid véghangzójának helyét a török hatás kora előtt magas nyelvvállású hangzók, *i, u, i, ü* foglalták el.

A teljes lekopást természetesen a véghangzó reduciójának kellett megelőznie (vö. a ‚reductio‘ nyelvtörténeti fontosságára Sievers, Grundzüge der Phonetik, 190—197. l.). A reductio kétféleképpen történhetik; vagy az ajkak és a nyelv articulációja lazul meg s ezáltal a teljes vocalist tökéletlenül képzett, indifferens hangszínű vocalis váltja fel. Így esett össze pl. a francziában a VIII. század folyamán a *rosa(m)-, libru(m)*-féle szóalakok hangsúlytalan véghangzója az indifferens úgn. *e muet*-be: *rose, livre* (o: *rōza, livra* > *rōz, liv^r*). Vagy így fejlődtek az ófn. *geben, name, lebēn*-ből az újfn. *geben, name, leben* alakok (o: *gēben, nāma, lebēn*, ill. *gēbm, leb^m*). A reductio másik módja, hogy a magánhangzó elveszti zöngéjét, zöngétlen lehelt vocalissá lesz. Színnyei idézett tanulmányában arra az eredményre jut, hogy az Árpád-kor elején a szóvégeken még fel-feltűnő *u*-betű csak tökéletlenül képzett s nem zöngétlen magánhangzó jele lehetett. Én evvel szemben valószínűbbnek tartom, hogy a véghangzók előbb zöngétlenekké lettek s a képzés reduciója csak azután következett be. Igaz, hogy e véleményt nem nyelvtörténeti adatokkal, hanem csak egy találó fonetikai analógiával, a mai francia nyelv példájával tudom támogatni. 1873-ban Ellis vette először észre, hogy párisi francia színészek a szóvégi hangzók közül az *i*-t és *ü*-t zöngétlenül (‚voiceless or spoken as sharp whispers‘) ejtették. Azóta ez az ejtémód annyira terjedt, hogy ma a párisiak tekintélyes része, különösen mondat végén, csak a zöngétlen *i, u* és *ü* (tehát magas nyelvvállású) hangzókat ismeri, úgy hogy *sympathie, beaucoup, vécu* ma többnyire így hangzik; *sépati, bokv, vėkv* (a nagy betűk zöngétlen magánhangzókat jelölnek, ‚voyelles soufflées‘), míg az *alla-, aimait-, auto*-féle szavak megőrizték zöngés magánhangzójukat. E kétféle fejlődés oka kétségtelenül az, hogy a magas nyelvvállású vocalisoknál az aránylag szűk résen kitóduló levegő elég erős surlódásos zörejt okoz ahhoz, hogy zöngétlen voltuk ellenére is tisztán hallhatók legyenek.

Ha visszagondolunk arra, a mit fentebb a török jövevényszavaink rövid véghangzójának kétféle fejlődéséről mondtunk, lehetetlen a két eset hasonlóságát észre nem vennünk. Színnyei szerint „zöngétlen magánhangzókra azért nem gondolhatunk, mert azokat — minthogy akusztikai benyomásuk a *h* hangéhoz hasonló — semmi esetre sem jelölték volna *u*-val“. E megjegyzés azonban csak az alsó és középső nyelvvállású zöngétlen vocalisokra (*a, e, o* stb.) áll. Én a magam részéről nem tartanám lehetetlennek, hogy a magyarban valamikor a szóvégen teljes magánhangzó helyett zöngétlen *i, i, u, ü* hangzott, s hogy az Árpád kori *u* betű legálább közülök háromnak (*i, u, ü*) közös jele volt.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

A szólásokról.

III.

Hogy a szóláskutatásban módszeresen és szigorúan vett nyelvtörténeti úton járassunk el, szükséges az idevágó magyar irodalom lehetőleg teljes egybeállítása és ismertetése. Eddig sem voltunk egészen híjával ilyesféle munkálatoknak. Szólásgyűjtőink bevezetőleg rendszerint számot adnak forrásaikról, de ezek a felsorolások nem eléggé teljesek, főképpen pedig nem állapítják meg a forrásoknak értékét, idegen művekhez és a magyar gyűjteményeknek egymáshoz való viszonyát, akárhányszor megtörtént, hogy az értekező a munkát, melyről beszél, nem is látta s csak másod harmadkézből vette (igen sokszor helytelen) adatait; ezért nem szolgálhattak biztos vezetőül a rendszeres kutatásnak. A következőkben megkísérlem, ilyen, a mennyire lehetséges teljes jegyzéknek, vagyis inkább kalauzsnak megszerkesztését. Munkánk közben láttam, mennyi nehézség merül fel ezen a téren, mennyi a még megoldatlan kérdés, vagy nem helyes irányban megkísérelt megoldás, különösen a forrásoknak egymáshoz való viszonyában s mennyire megnehezíti a kutatást némely, különösen külföldi forrásnak hozzáférhetetlensége. Hozzájárul még az ezernyi ezer adat összehasonlításából eredő pepecselő és hosszadalmas munka, mely egyelőre lehetetlenné teszi teljes és végleges eredmények megállapítását. Azért mégis van reményem, hogy fáradtságom nem hiábavaló s egy s más kérdésben mégis biztos támaszt nyújt a későbbi kutatásnak.

Könnyebb áttekintés végett az idetartozó műveket három csoportra osztom: *gyűjteményekre, elméleti fejtegetésekre és egyes szólások magyarázataira.*

I. **Szólásgyűjtemények.** Irodalmunk ilyenekben nem mondható szegénynek. A XVI. századtól kezdve hosszú sorban következnek egymás után egészen máig. A sort az a szerző kezdi meg, kinek munkájában valamennyi gyökeredzik, ez pedig

1. Baranyai Decsi Csímor János. Könyvének pontos czime: „Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque: Ex Des. Erasmo, Hadriano Junio. Joanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succiua IOANNIS DECII BARONII. Nemo se eruditum putet, cui opus Adagiorum non arrideat. BARTPHAE Excudebat

Iacobus Klöß Anno 1598. "A czimlap hátlapján a következő ajánlás: „Magnifico Domino, Domino Georgio Varkvez, etc Domino et patrono observando In Grati animi testimonivm, et mvtvae affectionis symbolvm Ioannes Decius Baronius D. D. D.“ (= dedit, donavit, dedicavit). A könyv alakja 16 r., 18 és fél iv; 444 lap. Az A—G iv nincsen lapszámozva, a H ivnek csak másik lapja, úgy hogy a könyvben ez az iv lapszám nélkül kezdődik, ezután párosával felváltva számozottak és számozatlanok a lapok, (innen a mű könyvészeti leírásaiban ez a kifejezés: „a könyv közepén rendetlen lapszámozás“ vagy „némely lapjaira már föl vannak téve a lapszámok“), az I—T iv az utolsó levél kivételével számozott. Minthogy a czimlap és az előszó kilencz levele, valamint az utolsó levél a lapszámba nincsen beleértve, az utolsó lapszám 424.

Mivel ez a takaros kiállítású könyv valószínűleg csak kevés példányban jelent meg, már régóta a legritkább könyvek közé tartozik. Szabó Károly (RMKt) hat példányról tud, ehhez vehető hetediknek az akadémiai könyvtárnak igen szép Ráth György-féle példánya. Régibb irodalomtörténeteinkben és könyvészeti műveinkben gyakran olvashatunk e könyvnek strassburgi, valamint bártfai 1583-i, 1588-i kiadásairól. Ezek a szerzők vagy nem látták a könyvet, vagy Szathmáry Pap Mihály példányát, melynek évszáma 1588-ra volt kiigazítva. (Például Revész Imre, a Budapesti Hirlap 1853. évfolyamában megjelent értekezésében). Eötvös Lajos (Vasárnapi Ujság 1869, 39. sz. és Budapesti Közlöny, 1870, 9. sz.) kétségtelenül kimutatta, hogy a bártfai 1598-i kiadáson kívül soha más kiadása nem volt. A kik a könyvet nem látták, véleményem szerint azért keltezték a könyvet Strassburgból, mert Szenczi Molnár Albert szótára 1611-i kiadásának előszavában Decsire hivatkozik, mint forrására: „Inspersi . . . usitiora Proverbia Ungarica cum correspondentibus Adagiis Latinis. Ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baronii quem ante multos annos Argentinae adolescens observanter colui“, t. i. mikor Decsi János, mint Bánfi Ferencz nevelője Strassburgban tartózkodott. A kik Szenczi Molnár Albertnek ezt a megjegyzését olvasták, a két írónak személyes találkozását Decsi könyvének kiadására vonatkoztatták. Én legalább csak így bírom megmagyarázni ezt a furcsa tévedést, melyet először Bod Péter Athenásában (69. l.) olvashatunk: „Argentinában laktában adott Világra Deák és Magyar nyelven egy könyvetskét, melynek titulusa: Libellus Adagiorum Latino Ungaricorum. Szükséges és hasznos könyvetske.“ A cím hibás idézéséből nyilvánvaló, hogy Bod Péter nem látta a könyvet, csak Szenczi Molnár Albertből veszi, tőle pedig az utána következőknek hosszú sora egészen a XIX. század végéig. (V. ö. még Szabó Károly, Régi M. Kt. 143. l.)

Decsit gyűjteményének megszerkesztésére és kiadására első-sorban Erasmus művei ösztönözték, tanúskodik erről már könyvének czimlapja és előszava is. Erasmus az igazi megindítója a

szólásgyűjtésnek; kezdte a klasszikus írók velős mondásainak gyűjtésével, majd egyre szélesebb körre fordítva figyelmét, kiadja hosszú sorát a közmondás-, idézet-, gondolatgyűjteményeknek. Erasmus a közmondást, *proverbiumot*, *adagiumot* nem érti éppen úgy, a hogy ma fogalmazzuk, hogy ítéletet tartalmazó szólás, mely a nép- s köznyelvnek szerzőhöz nem kötött terméke, hanem inkább *szálló igének* veszi, azaz közkeletűvé vált idézetnek íróból, ösmert műből. Saját vallomása szerint már 1496-ban foglalkozott gyűjtésükkel, kezdett: „prouerbia similiaque . . . digerere . . . ante annos, ni fallor, uiginti septem“ (Catalogus omnium Erasmi Roterodami lucubrationum, ipso autore. 1523.) Az elsőségért különben heves vitába keveredett Polydorus Vergilius-szal, a ki 1498-ban adta ki *Proverbiorum libellus* című gyűjteményét, mely Nopitsch szerint 200 közmondást tartalmaz (Ch. C. Nopitsch: Litt. der Sprichwörter. 1833. 175. és 177. l.) Első ilyenféle munkája volt: *Senecae Proverbia* ab Erasmo recognita. Antverpiae, per Nicol. Leen. 4-r. évszám nélkül, de mindenesetre 1500 előttről. Ezt követték: *Desyderii Herasmi Roterodami veterum maximeque insignium paroemiarum, id est adagiorum collectanea*. Lutetia Paroemiarum 1500; majd: 1508-tól az *Adagiorum Chiliades*, 1514-től a *Parabola*, 1531-től az *Apophthegmata* kiadásainak hosszú sora. Hogy milyen kapósak voltak Erasmusnak e könyvei, mutatja, hogy az *Adagia* szerzőjük haláláig, 1536-ig 35, a XVI. század folyamán pedig összesen 66 kiadást értek; valószínű azonban, hogy ez a szám nem teljes. Erasmus e gyűjteményeinek valamelyike szolgált Decsi forrásául, még pedig olyan, a melyhez a XVI. század más szólásgyűjtőinek művei is hozzá voltak csatolva. A czimlap is erre czéloz: „ . . . ex Des. Erasmo, Hadriano Junio, Joanne Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae“ . . . (Itt Decsi a *Joannes Alexander* mellől kifelejtette a *Brassicanus* nevet, becsületes néven *Kohlburger*, a ki *Junius*-szal, *Cognatus*-szal (voltaképpen *Gilbert Cousin*) együtt egyike a XVI. század sokat író humanistáinak; többi közt a *Corviná*-ról is irt, (l. Michaud, Biogr. Universelle). Ilyen gyűjteményes kiadás több jelent meg a XVI. század hetvenes éveitől fogva. Toldy Ferencz (B. D. J. Magy. histor. 1866. M. T. Emlékek. II. oszt. 17. k. bevezetésében) a nevezettek külön gyűjteményeiben sejtí a forrásokat: *Junius*: *Adagiorum* ab Erasmo omissorum *Centuria* octo cum dimidia; *Brassicanus*: *Proverbiorum Symmicta*; *Cognatus*: *παροιμιῶν συλλογία*, quas Erasmus in suas *Chiliades* non retulit. Decsi forrása mindenesetre olyan gyűjteményes kiadás volt, a melyet a British Museum katalógusa idéz: „*Adagiorum D. Erasmi . . . chiliades quatuor cum sesquicenturia . . . emendatae et expurgatae*. Quibus adjectae sunt H. Stephani animadversiones . . . His jam primum accesserunt: Appendix ad chiliades, E. H. Junij centurię octo, cum dimidia. J. A. Brassicani proverbiorum *συμμικτα*, cum appendice symbolorum Pythagorae ex Jamblico.

J. Ulpii Adagiorum epitome. G. Cognati adagiorum συλλογη. Specimen adagiorum per Junium, Cantherum et Giselinum. M. Neipij adagia. J. Ferrerij... proverbiorum collectanea. Adagia aliquot ab Joanne Fratre Lavaleusi obiter observata. Item adagia collecta ex C. Rhodigino, P. Virgilio, P. Godofredo, C. Bouillo, M. A. Mureto, J. Hartungo, A. Turnebo, G. Gentio... Cum indicibus etc. pp. 1375. Apud M. Sonnum. Parisiis. 1579. fol.“ Ez az első ilyenemű kiegészített Erasmus, melyet sajnos, nálunk nem bírtam megtalálni. De vannak későbbi kiadásai, melyekben a szólások a fogalmi körök betürendjébe vannak beosztva; tartalmilag azonban teljesen egyeznek az első, 1579-i kiadással. Ilyen a N. Múzeum könyvtárában: „Des. Erasmi Roterodami Adagiorum Chiliades juxta locos communes digestae... stb.“ 1599 (VII. L. eleg. m. 12—20 jelzéssel) és a M. T. Akadémia könyvtárában: „Adagia... Francofurti. 1670.“ (Uj. lat. ir. F. 6. jelzéssel). Az összevetésre először magukat az Erasmus-féle Adagiákat kell használni, a milyen a *Proverbiorum Chiliades* 1515-i gyönyörű Frobenius-féle folio-kiadás a Nemzeti Múzeumban s ugyancsak a Frobenius-féle 1536-i a M. T. Akadémia könyvtárában. Igen jól használható az Adagia kötete Erasmus összes munkáinak leydeni kiadásában, 1703 (M. T. Akad. kv. Uj. lat. ir. F. 1.). Az Erasmus-féle szólásokon felül lévőket aztán a fent említett gyűjteményes kiadásokban találjuk meg. (A szerzőkre nézve l. még Ersch und Gruber Encycl.; Allg. Deutsche Biogr.; Michaud, Biogr. Univers.)

Decsi a maga könyvében teljesen az Erasmus-féle elrendezést követi. *Ezres* (chilias), *száz* (centuria) csoportokba osztja anyagát, de míg Erasmus a centuriákon belül 1—100 terjedő folyószámmal jelzi a szólásokat, Decsi a centuriákat is még *decas*-okra (tizedekre) osztja, s ezen belül vannak az 1—10-ig terjedő folyószámok. A szólások számát ötezerre (chiliades quinque) egészíti ki, míg Erasmus 4151-nél nem vitte följebb s a Nopitschtól idézett *Chiliades quinque*, Basel, 1536 mindenesetre hiba a más kiadáson olvasható *quatuor cum sesquicenturia* helyett. A *chilias*, *centurio*, *decas* beosztás lehetővé teszi, hogy bár a lapszámozás hiányos, az adatokat mégis könnyen idézhetjük.

A szólások egymásra következésében vagy csoportosításában azonban épp úgy mint Erasmusban, sem külső, sem belső rend nincsen: „proverbiorum ordo est sat confusus“ mondja maga a Praefatióban. Decsi teljesen Erasmus sorrendjében közli a szólásokat, itt-ott kihágy, másutt beletold egyet-egyet. Hogy Decsi mennyire nyomon követi Erasmust, világosan mutatja az első két *decas* következő egybeállítása:

Decsi : Erasmus

1. : 1. 2.
2. : 3.
3. : 4.

Decsi : Erasmus

1. : (56.)
2. : 12.
3. : 13.

Decsi : Erasmus

4.	:	5.
5.	:	6.
6.	:	8.
7.	:	9.
8.	:	10.
9.	:	11.
10.	:	?

Decsi : Erasmus

4.	:	14.
5.	:	15. 16.
6.	:	18.
7.	:	19.
8.	:	20.
9.	:	23.
10.	:	(7.)

A részletes összevetést itt nem hajthatjuk végre; ezt Decsi Adagiáinak új kiadásában lehetne majd megtenni. Különbösen első helyen a latin szolás áll, vagy ha a görögöt is idézi, ezt teszi elsőnek, utána a latint, végül a magyart. Minthogy Decsi könyvének nincsenek olyan tárgymutatói, mint a legtöbb Erasmus-féle gyűjteménynek, bizony nagyon nehéz megtalálni benne egy-egy szólást.

A szólások értelmezése, bő kifejtése, idézetekkel és párhuzamos helyekkel való megvilágítása, a mi Erasmus gyűjteményeit testes kötetekké dagasztja, nincs meg Decsiben; semmi egyéb, mint a latin, esetleg görög szolás és magyar egyértékese; még az író sem idézi, úgy hogy az egész mű zsebbevaló könyvecskének is beillik, holott a szólások száma jóval nagyobb az Erasmusénál.

Decsi művének értékét már Révész Imre is méltatta (Budapesti Hirlap, 1853, 63. sz. az *Athenaeum* rovatban), a ki minden valószínűség szerint Lugossy József példányát használta Debreczenben. Szól róla Toldy Ferencz is Decsi Magyar Históriajának kiadásában (M. Tört. Eml. II. oszt. 17. k. 1866), melynek bevezetésében megírja Decsi életét, jellemzi munkásságát és az Adagia Praefatióját is lenyomatja; igen helyesen mondja róla, hogy: „Decsi lett e munkája által közmondásirodalmunk valódi atyjává.“ De igazi értékét valójában csak Ballagi Mór mutatta ki, a ki egy akadémiai felolvasást szentelt neki (M. T. Akad. Ért. a Nyelv- és Szépt. Köréből X. Köt. 5. sz. 1882.) Decsi a latin szólást, idézetet sokszor értelmezi, körülírja, néha le is fordítja, de a mikor csak lehet a görög vagy latin szólásnak nem szószerint való, hanem értelmi, tartalmi egyértékését adja; megesik néha még az is, hogy a magyar értelmezés nagyon is távol esik a latin eredetitől s csak erőszakosan kapcsolható össze, de ez is csak Decsi önállóságát mutatja. Gazdagon ontja a szebbnél-szebb szóláshasonlatokat, szólásmódokat és közmondások özönét; zamatukon megérzik, hogy Decsi legtöbbször nem mondva csinált és alkalmilag kieszelt fordítást ad, hanem az első forrásból, a népnyelvből merít, melyből a XVI. és XVII. századnak néha nyers és durva, de mindig tősgyökeres magyar prózaja sarjadt. Innen van, hogy az ő műve — közvetlenül vagy közvetve — alapja és kiindulópontja valamennyi szólásgyűjteményünknek.

A „*benevoli lectori*“ szóló „*praefatio*“-ban elmondja, hogy a tudománynak akar szolgálatot tenni, mikor hazai nyelven adja ki ezt a munkát. Erasmus bevezető értekezése nyomán fejtegeti a közmondások értékét, melyek Aristoteles szerint az ősök bölcseségének ereklyéi; dicsőíti a régibb s újabb gyűjteményeket, különösen Erasmus „herkulesi“ művét. A közmondásoknak négy hasznát látja: megösmertetik a bölcsiséget; alkalmas eszközei a szónoki rábeszélésnek; díszítik a beszédet; megkönnyítik a legjobb írók megértését. De ne éljünk velük ételként, hanem módjával, füszerképpen. Gyűjtésük igen hasznos és becses; ezért nevezik Erasmus művét Minerva eszmetárának, Mercurius sótartójának, és Svada velejének. A *praefatio* legérdekesebb része azonban a 22. bekezdés, melyet fontossága miatt szószerint idézek fordításban: „Mindezekért gyakran óhajtottam, bár miközöttünk is találkozni valaki, a ki nyelvünk szokásos közmondásait összevetné a görögökkel és latinokkal és . . . kimutatná használatuk módját. Itt eszembe jut, hogy a boldog emlékezetű Siklósi Miklós* és még egynéhány derék férfiú, kik már nyugosznak az Úrban, nagy reményekre jogosító kísérleteket tettek az irodalomnak ez ágában. Ha műveik megvolnának, nem lett volna szükség, hogy én vállalkozzam erre a munkára nem minden verejték nélkül, vagy akkor a magam munkáját bizonytalannal nagyobb sikerrel végeztem volna“. Ebből az tűnik ki, hogy nem Decsi az első gyűjtő nálunk; bizonyára már mások is megkezdték a közmondások egybeszedését s valószínűleg ugyanazért, a miért külföldön is annyira föllendült gyűjtésük: az iskoláért, mely az igazságoknak e velős kifejezésében alkalmas segédeszközt talált a tanításra és nevelésre. Az is valószínű, hogy ezek a kéziratos és csak magánhasználatra szánt gyűjtemények soha sem jelentek meg, de hogy Decsi Erasmuson kívül tőlük is, s talán először is tőlük vett ösztönt munkájának megírására. Hogy meg van győződve a közmondásgyűjtemények fontosságáról, bizonyítja 1598-ban, tehát az Adagia megjelenésének évében, Thelegdi Jánoshoz írt levele: „*maximis forent digni laudibus, si Vngaricam grammaticam natiuorumque vocabulorum et proverbiorum origines . . . elaborarent*“. (Közli Bod Péter az Athenásban és Sebestyén Gyula a Rovás és rovásírás című tanulmányban (Ethnographia, 15 : 363). A *pruefatio* végén aztán azt mondja, hogy könyvével másokat is hasonló munkára akar édesgetni s hogy tulajdonképpen csak a maga és kevesek — alkalmasint tanítványai — hasznára gyűjtögette a közmondásokat, de aztán mások elől sem akarta rejtekben tartani művét. Szerénykedve mentegeti műve hiányait a dolog nehézségével, de reméli, hogy szorgalma elismerésre talál.

* Szabó Károly (RMKt, 143. l.) tévesen Györgyöt ír. Siklósi Miklós, marosi (a mai Nagymaros, Visegráddal szemben) lelkész, ki Szigetvár ostrománál jelen volt; magyarra fordította a baranyai ekklezsiák artikulusait, 1576.

Fölötte szükséges volna ennek a nemcsak szólástanulmányi, hanem általános magyar nyelvtörténeti szempontból is igen becses és alapvető forrásműnek új, bírálatos kiadása, mert ritkasága miatt csak igen nehezen hozzáférhető, pedig sok kérdésben csakis belőle kaphatunk útbaigazítást és fölvilágosítást

2. A második fontos szólásgyűjtemény Szenczi Molnár Albert szótárának 1611-i kiadása, melynek második, azaz *magyar-latin* részébe fölvette Decsi Adagiainak nagy részét (vö. Nagyszigethi Kálmán, Nyr. 18: 99; — Melich: A magy. szótár-irodalom. Nyelv. Füz. 46: 139 sk. l.). Megjegyzem, hogy az első, azaz *latin-görög-magyar* részbe ezek nincsenek fölvéve, bár a könyv *latin* részének címében szól róluk, de ott is világosan kimondja, hogy a szólások csak a *magyar* részben keresendők: „Item Dictiones Vngaricae . . . collectae . . . Quibus interspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica, cum adjectis aequipollentibus adagiis Latinis: quae omnia sub initiali vel praecipua proverbii Vngarici voce facillè reperientur.“ Tehát azt is megmondja, milyen eljárás szerint osztotta be a szavak sorába a magyar szólásokat: vagy a *kezdő*, vagy a *főszó* szerint. Ugyanezt megismétli a *magyar* rész címében is. Az előszóban pedig megnevezi a forrást is: „ea autem selegi ex Libello Adagiorum Latino-Ungaricorum Cl. Viri Joannis Decii Baronii.“ Tehát nem veszi föl Decsi könyvének mind az 5000 szótárát, hanem csak kiválogatja belőlük azokat, melyek véleménye szerint a legjellemzőbbek s egyszersmind paedagogiai értékűek, mert hisz az egész szótár első sorban az iskola számára készült. S ha végigolvassuk a — számításom szerint — 530 szólást, csakugyan azt látjuk, hogy Szenczi Molnár Albert jól válogatott; vagy erkölcsi, tanító irányú közmondást találunk, vagy olyan szólásmódot, szóláshasonlatot, mely nyelvi sajátosságban nagyon is eltér a latin szólástól; a latinnal nagyon is egyező, vagy fordítás aránylag kevés találkozik köztük. Az idézett szólások számát 530 helyett kerekén 500-ra lehet tenni, mert néhányát több czímszó alatt is fölveszi, ha több fontosabb szó van bennük, például ezt a közmondást: „törvényben tagadás jó“, megtaláljuk mind a *törvény*, mind a *tagadás* czímszó alatt. A szólást mindig a *proverbium* jelzéssel tünteti föl. Így Decsi becses gyűjteményének java Szenczi Molnár Albert szótárának közvetítésével (az 1611-i hanau, az 1644-i frankfurti és az 1708-i nürnbergi kiadásokkal) az iskolába is került, bizonyára nem minden haszon nélkül. A szólások értelmezésére érdekes az utolsó, az 1708-i nürnbergi kiadás, melyet Beer Kristóf még a némettel is megbővített; ezeket a német értelmezéseket azonban nem szabad készpénznek vennünk, mert a megfelelőnek odairt német szólás akárhányszor egészen mást jelent, mint a magyar. Megjegyzendő még, hogy az 1708-i kiadásból az 1621-ikinek három szólása hiányzik (Az *aszszonyembernec* hosszú á haya, de rövid az elméje; *Megfeynec* még tegedis, egy tál korpán; *Vakvereség-gel* verni). Egyik-másiknak latin értelmezése pedig más, pl. Nyert

benne, mint Bertoc á czikba, 1621: Operam et retiam perdidit; 1708: Operam et oleum; a *nyerőc* czímszó alatt azonban egyezik: operam et retiam.

3. Szcenzi Molnár Albert szótára magyar-latin részének mintegy újabb kiadása Páriz Pápai Ferencz szótárának megfelelő része. Ezért a szólások és latin értelmezésük is egyezik. Legföljebb, hogy Páriz Pápai egy részüket, körülbelül egytizedét elhagyja. Az 1767-iki Bod-féle kiadásban ez a rész német értelmezéssel is bővül, mely Felmer Márton tollából származik (Melich J. Magyar Szótáriród. 185. l.). Felmer azonban nem használta fel Szcenzi Molnár Albert 1708-i, Beer-féle értelmezéseit (legalább a szólásokban nem), mert majdnem mindenütt más, s legtöbbször jobb német szólással fordítja a magyart, mint Beer; csak ott találunk több-kevesebb egyezést, a hol már régen megállapodott szövegű német szólásokkal értelmeznek. A latin-magyar rész teljesen Páriz Pápai új munkája. Ebben igen sok latin kifejezést találunk magyar értelmezéssel, de ezek nagyjára sem szólások, sem szálló igék, hanem legtöbbször tisztán nyelvtani, mondattani sajátosságú szókapcsolatok, miket a szótár írója latin szerzőkből szedett és fordított, hogy a latin szövegnek nehézségein könnyítsen; ezeknek tehát szólástanulmányi szempontból semmi érdekességük nincsen. Akad azonban közöttük itt-ott szólás is s ezért Páriz Pápai szótárának latin-magyar részéből is ki kell válogatni az idetartozókat, mert néha olyanok, melyek más forrásban nem fordulnak elő.

(Folytatjuk.)

TOLNAI VILMOS.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

VI.

A sok új szónál, mely Kazinczy első fordításaiban nem is nagyon föltűnő s csakis az avatottabb szem behatóbb munkája által vehető észre, sokkal szembeötlőbb, érezhetőbb az írásmódnak szemléltető *költősége*. A sok metaphorás kifejezés, az elevenítő jelzők nagy száma teszi *széppé, újjá* az első fordítások nyelvét. Ez magyarázza meg Bácsmegeyey leveleinek sokakat elragadó hatását, ez az oka annak, hogy az Idylliumoknak is oly nagy keletje volt, ez, az eredeti német sentimentalismust szűkebbre szorító plasticus műfordítás megmondhatója annak is, miért érezzük Kazinczy első fordításainak nyelvét sokkal közelebbállónak a XIX. század nagy nyelv művészeinek stílusához, mint kortársai közül bármelyikét.

Míg egyrészt meglátszik ezeken a fordításokon az évekig eltartó, javítató műgond, másrészt Bárótzai hatása is észrevehető. Valamint tehát a XVIII. és XIX. század szóalkotó mozgalmának sem ő volt megindítója, úgy a szép stílusnak prózai írásművekben való alkalmazásában is már tört úton haladt. De a mint abban vezérszerepre jutott, ebben is túltett mesterein.

Szép prózánk művészi stílusa, mint tudva van, Faludival kezdődik, a kinél lépten-nyomon találunk ilyen képes kifejezéseket: *áruló indulat, forró vágyódás, röppenő ígéske, rögzött titok, keserű bú, csontos erő, elfajzott rendetlenség* stb. Hogy Faludi ezen kifejezések egy részét, a mint nemrég kitűnt*, az egyház nyelvéből, Csúzy beszédeiből, helyesebben Pázmányból vette, az keveset von le, azt hiszem a Nemes Ember, Szent Ember stb. nyelvbéli érdemeiből, hatásából pedig semmit; éppen úgy Kazinczy fordításainak kifejezésbeli újításai, merészebb jelzői sem vesztik erejüket azáltal, ha kimutattuk, hogy ezeknek megteremtésére példát, útmutatást az Erköltsi Mesékben, Kassándrában talált, s bátorságot Báróztitól vett. Persze sok ilyen metaphora a németből van fordítva; de hogy nem nyelvünk természete ellen valók, legjobban bizonyítja az, hogy a XIX. század nagy költőinél a legtöbb egészen általános.

Az itt következő képes kifejezések mutatják legjobban Kazinczy hatását, az első fordítások érdemét nyelvünk csinosítása körül.

áldó tekintet: Magy. Mus. 151. Klopstocknál csak *segnend* (Mess. 14.).

átnok hab: Idyll. 60.; — *szív*: Bácsm. 55. Gessnernél egészen más jelzót találunk: *plätschern*.

andalgó öröm: Idyll. 171. Az eredetiben: *schweremüthige Entzückung*.

ártatlan együgyűség: Bácsm. 249.; — *öröm*: Bácsm. 243. Az utóbbi Báróztinál is Erk. lev. 112.

bátortalan mosolygás: Bácsm. 51.; — *tekintet*: Bácsm. 213.

beteg képzelődés: Bácsm. 234.

boldog óra: Bácsm. 56.

biztató álm: Idyll. 173. Gessnernél: *hoffnungsvoll*.

csendes könnycsepp: Bácsm. 66.

égő orca: Idyll. 140. Gessnernél: *die schönen Wangen glühend*.

éles jegyzés: Magy Mus. 179.; — *levegő*: Bácsm. 222.

eleven tréfa: Idyll. 2.; az eredetiben *munttrer Scherz*; Bácsm.

8. is; Báróztinál: *eleven fájdalom*. Erk. Mes. 190.

édes ártatlanság: Bácsm. 42.; — *emlékezet*: Idyll. 122.; — *gondolat*: Bácsm. 45.; — *levegő*: Bácsm. 44. — *nevetés*: Idyll. 240. Báróztinál: *édes csendesség*: Erk. Mes. 81.; *édes gondolat*: Erk. lev. 56.

ezüst hab: Idyll. 239., a németben is: *silberne Welle*; — *csepp*: Bácsm. 84.; — *szakáll*: Idyll. 18. Gessnernél csak: *glänzend weiss*. Báróztinál: *a' hold ezüst sugárai*. Erk. lev. 25.

fecsegő patak: Idyll. 228. Gessnernél csak: *sprudelnd*.

forró kézsorítottás: Bácsm. 182.; — *szerелеm*: Bácsm. 19.

haldokló természet: Bácsm. 14.; — *levél*: Idyll. 87.; Gessnernél is: *das sterbende Laub*.

hamis habok: Idyll. 61; az eredetiben csak: *Wellen*.

hideg reszketés: Bácsm. 251.; — *tompaság*: Bácsm. 57. Báróztinál: *hideg háládatosság*: Erk. lev. 239.

írtígy pánczél: Idyll. 245.; a németben: *böser Harnisch*; — *szél*: Idyll. 97; Gessnernél itt is *bös* a jelző.

irtóztató gondolat: Bácsm. 221.; vö. alább *kinzó g*.

kegyelmes mosolygás: Idyll. 228.; *huldreich* az eredetiben.

kedves borzadás: Idyll. 192.; a *sanftes Schauern* kifejezés átültetése; — *síklás*: Bácsm. 156.

* Nyr. 38 : 253 stb.

- kesergő sonett: Bácsm. 79. vö. *fenségesen szárnyaló óda* stb.
 kevély gyönyörűség: Bácsm. 109.; vö. Bárótzinál: *kegyetlen öröm*:
 Erk. Mes. 129.
 kínzó gondolat: Bácsm. 127.; vö. *gyötrő gondolat*: Idyll. 222, és
 mardosó gondolat: Bácsm. 31., és *ijesztő gondolat*: Bárótzinál Erk. Mes. 370.
 kövér fü: Idyll. 267.
 lassú köny: Bácsm. 120.; — *pirosság*: Idyll. 167.; Gessnernél:
sanfte Röthe; — *szellő*: Idyll. 10.
 megfagyott érzékenység: Bácsm. 133. vö. Bárótzinál: *megölt órák*:
 Erk. lev. 212.
 meglepő gondolat: Bácsm. 235.
 megrészegült tekintet: Idyll. 233.; Gessnernél: *entzückter Blick*.
 megrongyolott felhő: Idyll. 29.; *zerrissene* a németben.
 meleg pirosság: Idyll. 136., az eredetiben is: *warme Röthe*.
 mély andalgás: Bácsm. 68.; — *andalodás*: Idyll. 16.; — *ézés*:
 Bácsm. 75.; — *ismeretség*: Idyll. bev. 8. Bárótzinál is: *mély hallgatás*,
mély szomorúság: Erk. Mes. 239. és 381.; vö. Nyr. 38 : 253.
 mosolygó nyugodalom: Idyll. 177.; *ruhiges Lächeln* az eredetiben.
 néma haladatosság: Lev. 1 : 437.; — *ölelés*: Bácsm. 111.; —
 öröm Idyll. 160.
 nyájas szín: Idyll. bev. 7.; *sanfte Miene*.
 paradicsomi Itália: Bácsm. 223.
 rettegő nyughatalanság: Idyll. 211.; *bange Unruhe* a német-
 ben; — *tekintet*: Bácsm. 63.
 susogó homály: Idyll. 1.; Gessnernél a megfelelő helyen: *durch
 der heiligen Wälder dunkeln Schatten*.
 szent borzadás: Bácsm. 138.; Bárótzinál: *szent könyvhullatás*:
 Erk. lev. 20.
 tévelygő tekintet: Idyll. 58.; *mit irrenden Blicken*, mondja Gess-
 ner; vö. Bárótzinál: *tétovázó tekintet*: Erk. Mes. 134.
 tiszta ölelgetés: Idyll. 32.: „szerelmes tiszta ölelgetés: *zärtliche
 Umarmung*“. vö. Bárótzinál: *tiszta hajlandóság*: Erk. Mes. 47.
 tömlöczre vetett tekintet: Idyll. 270., *eingekerkertes Auge* Gess-
 nernél.
 tüzes csók: Bácsm. 64.; Bárótzinál: *tüzes vonások*: Erk. Mes. 361.
 víg feslettség: Idyll. 269.; a németben csak *Unsinn* van; —
 köny: Bácsm. 120.

Ezen metaforás jelzőkön kívül egész mondatokat alkotó kife-
 jezéseket találhatni az első fordításokban, a melyeknek újszerű képei
 ma már gyakran olvashatók: „szívében kedves remény kezdett haj-
 nallani, Bácsm. 224.; szíve kimeríthetetlen forrása lessz gyönyörűs-
 gidnek: Bácsm. 47.; a *stron-túlról* jövök hozzád, Magy. Mus. 261; a
 másika a' *Természet* . . . *titkos műhelyébe* vezet, Idyll. 275.; olyan
homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lelkem előtt, Bácsm.
 101; ez a' *remény* nem a' leg-állhatatlanabb *phantasia játéka* volt-é,
 Bácsm. 184.

Különösen a Bácsmegyey van tele ilyen, bizonyára részben
 németből átvett képekkel: Therez látta mint *küszködöm ezzel a gon-
 dolattal*, Bácsm. 102; minden fuvallat *hervadásra düjt*, Bácsm. 170;
 a *halál álma* tsendesén vitte által az *örökkévalóság éjjelébe*, Bácsm.
 256; elevenebben emlékeztetett *bimbókra fakadó ifjú koromra*, Bácsm.
 jel. 2; az *ézés mélységeibe* hatott, Bácsm. 105; édes kék szemével
 az *Elystumba igéz* (Bácsm. 37); a' *hold* a' lassan zúgó Duna hajjain

reszkette tsillámlott, Bácsm. 2. Ezek már nagyrészt azon idegenszerűségek, németből átvett egész kifejezések közé tartoznak, a melyekről külön fogok alább szólni; itt még csak két szólásmódot említek. Ezeket Kazinczy első fordításait megelőző korból nem ismerem: *éjbe bori-totta a' mezőket*, Magy. Mus. 263, és: *szívének leg-gyengébb húrjait* . . . érdeklenni.

Ezek a most említett képek, a magyar szépstilus! egyik főalkotó részei teszik a lényeges különbséget egyéb kiválóságokon kívül Mészáros, Kónyi és Báróti, Kazinczy fordításai, nyelve között.

* * *

Azok között az *idegenszerűségek* között, a melyeket Kazinczy az imént említett fordító társaival együtt meghonosított irodalmi nyelvünkben, vagy először használ, legkevésbé feltűnőek manapság azok a *franczia, latin* és itt-ott *német szavak*, a melyekkel különösen Bácsmegyeyje van tele. Könnyen, észrevétlenül siklik el fölöttük a mai olvasó, mert ezekkel a franczia vagy elnémetesített franczia szavakkal újságainkban, művészi irodalmunkban lépten-nyomon találkozik. Olyan meghonosodott idegen szók ezek nagyrészt, a melyek minden más nyelvben is mint nemzeti nyelven egyáltalában nem, vagy nehezen és rosszul helyettesíthető, szinte általánosan elfogadott műszavakként szerepelnek.

A latin szavak pedig annak, a ki csak bepillantott is a régi magyar irodalomnak, különösen a protestáns irodalomnak, theologiai könyveknek nyelvébe, nem szűrnak szemet. Ugyanigy áll a dolog az elmagyarosított, magyarul ragozott és magyar képzőkkel ellátott latin szavakkal is. Hisz a *deklarál, resignál-félék*, melyek Kazinczy első fordításaiban olvashatók, már a XVIII. század elején, közepén sűrűen használatosak. Íme egynéhány 1723-ból: *disponál, statuál, accomodál, praeveniál, recognoscál, dirigál, copulál, erigál, resolvál, consulál. requirál, interveniál* (Torkos A.: Cédrusfának siralmas esete); vagy még érdekesebbek 1763-ból: *desperál, insultál, intimál, praetendál, classificál, expressál, succedál, grassál, gratulál, contemnál, parentál, reflectál, provocál, philosophál* stb. (Beszédék Teleki Mihály fölött Nemz. Múz. Hung. o. f. 1061).

Kazinczy egészen tudatosan él az alatt következő idegen szók tömegével, mert mint maga is mondja, (Magy. Mus. 186) „nem alacsonyítja-meg az ideákat otromba el-nevezések által.“ Egészen ellentétes az álláspontja ebben a tekintetben nemcsak — a mint már előbb láttuk — Bárótiéval, hanem Bacsányiéval is, a ki ugyancsak a Magy. Mus.-ban (13.) A' Fordításról szólva szinte önmagától értetődőnek mondja azt, „hogy a' fordításban minden idegen szókat, melyek nállunk polgári jussal még meg nem ajándékoztattak, mint meg-meg annyi Barbarismusokat, szorgalmasan el kellessék kerülni“. Kazinczynak ugyanis az az elve, a mint már az Idylliumok bevezetésében kimondja, hogy mindaddig él az idegen szókkal, „míg helyettek ugyan azon értelmű Magyar eredetű 's hangzásút“ nem talál. S ha elmondhatjuk ma már, hogy a *neglizsé, etikett, rezignáció, fantázia, komponál, dilettáns, delikatessz, detail* stb. idegen szók „polgári jussal“ bírnak, vagy sokáig bírtak nyelvünkben, ez elsősorban Kazinczynak köszönhető, ki tudtunkkal először élt velük a nagy közönségnek szánt fordításaiban. Nem hibáztathatjuk tehát, mint kortársai tették, a sok idegen, különösen zenei műszónak

nyelvünkbe való bevitelét és nem helyeselhetjük magának, Kazinczynek azt az eljárását sem, midőn első fordításainak későbbi kiadásában ezeket az idegen szókat helytelenül képzett, homályos értelmű magyar kifejezésekkel pótolta. Az idő a fiatal fordítónak adott igazat; első fordításai ma is élvezhetőbbek, közelebb vannak mai nyelvünkhöz, mint ugyane fordításoknak második, nem csekély purizmussal átvitott — rontott — kiadásai. Az idegen szók használata tehát nem hibája Kazinczy első műveinek, inkább az sűrű használatuk, meg az, hogy, mint minden túlzott törekvésnél szokott történni, a fordító is túlló a célzon: sok a „főlöleges idegen” is. Azokat a latin szavakat értem itt, melyeknek — mint pl. az *intervallum*-nak, *gratulatio*-nak, *eruditio*-nak stb. — réges-régóta éltek, s bizonyára Kazinczy korában sem veszték ki jó magyar megfelelői; értem itt továbbá egyes német szavaknak, mint pl. az *ersatz*-nak használatát. (Lev. 1:212.) Kazinczy mentségéül szolgálhat azonban, hogy ezen legutóbbi fajtából alig akad még egy-egy a fordításokban.

Körülbelül száz idegen szót találtam az első fordításokban, túlnyomó részük a Bácsmegyeyben van. Kazinczy maga is jól tudta, hogy a sok olasz, francia és németes-francia szó ismeretlen a magyar olvasó és magyar fül előtt, s nem akarván a lapokat jegyzetekkel „megmotskolni”, kénytelen volt a Bácsmegyeyhez függelékkel toldani „Magyarázatja az esmeretlenebb szóknak” czímmel; itt az imént említett idegen szók kiejtését, jelentését magyarázza, írja körül. Ezeket a magyarázatok az illető szavaknál, talán nem lesz érdektelen közölni, valamint azt sem, mikor sikerült helyettük jó magyar szavakat, vagy a mint Kazinczy mondja, „Magyar eredetűt és hangzásút” találni, alkotni. Ki fog tűnni, hogy a legtöbb ma is él, nemcsak azért, mivel latinos-görögös alakjával nemzetközi, hanem, a mint Kazinczy is jól érezte, csak körülírással, nehézkes kifejezéssel volna helyettesíthető.

Íme a latin és görögös-latin szavai:

actio: Bácsm. 66.: „jobban el-ragadott, mint a' Dittelmayerné igaz actioja.” PP. az ilyen színészi actiot *játszásnak*, *öltözésnek* mondja; ma *előadás*-t hallunk leggyakrabban. Ez *Vortrag* értelemben már Márt. (1803).

affectatio: Bácsm. 126. „Minden affectatio nélkül . . . vallotta”. Ma is gyakran hallható. A Márt. (1803) olvasható: *eröltetett*, *szépités*, *eröltetés*, *büszkeség* nem igen fűdi; a *szenveleg*, *szenvelgés* (l. NyUSz.) lehet mondani, már nem él.

atmosfera: Bácsm. 50. A mai *légkör* csak 1833-ban születik (l. NyUSz. II.); de tudományos munkákban ma is gyakori. Próbálták: *gőzkörnyék*-nek, *levegőkörnyék*-nek (Márt. 1803) és *gőzkör*-nek (SI.) és *levegőkör*-nek (l. NyUSz.) magyarítani. Kazinczy szerint: „gőzölgésből támadt felhő” (Bácsm. 257.).

clima: Bácsm. 170. Az *égalj*, *éghajlat* még csak később keletkeztek. Ma már nem igen hallható.

compositio: Bácsm. 121. Ma is így mondjuk sokszor a zenei szerzeményt.

correspondentia: Bácsm. 123. A *levelez*, *levelezés* bár előbb keletkeztek, nem igen voltak általánosak.

desperatus: Bácsm. 117. Kazinczy itt egész főlölegesesen élt ezen idegen szóval a régi és jó *kétségbeesett* helyett. A *desperált*-at még ma is hallani.

diaetalis: Bácsm. 171. Az orvosi műnyelv folytán ma is általános, s nehezen szorítható ki az *étrend*, *ételrendi* szavakkal.

disciplina: Bácsm. 136. *Tudomány*, *fegyelem*, *fenytték*, *fegyelmi mód* egészen jól helyettesítette régen s födi most is az értelmét.

elasiticitas, *elasticus*: Bácsm. 211. és 120! A *rugós*, *ruganos*, *rugósság*, *ruganyosság* Kazinczy első fordításainak idejében még nem éltek, de kevéssel ezek után már kezdik a latin szókat kiszorítani; ma már tudományos munkákban is csak azok olvashatók. Kazinczy szerint az első: „dagasztó, élesztő, visszarugó erő.“ (Bácsm. 258.).

energia: Bácsm. 121. Az *erély*, *erélyes* csak jóval később keletkezett. Az *energicus*-sal együtt még sokszor hallani; Márt. (1803) *teljeserő-*, *hathatóserő*-vel fordítja.

expressio: Bácsm. 110. Főlöszleg volt a jó és régi kifejezés helyett.

eruditio: Bácsm. 162.: „Az orvosok nagy eruditóival demonstrálgatják“; *iparkodás*, *tudomány* egészen megfelelt volna.

generatio: Bácsm. 221. A régi *nemzetség*, *nemzet*, *sarj* mellett a *sarjadék*, *nemzedék* csak később, az utóbbi pl. majdnem félszázaddal az első fordítások után keletkezett. (NyUSz.). Ma is mondják különben a *generatiót*.

genius: Bácsm. 134.: „talán az én Geniusom sugdosta füledbe . . . expressióját“. A *jószellem*, *örangyal*, *védangyal* csak később kelnek életre, de mai napig se igen tudták a genius-t kiszorítani.

gratulatio: Bácsm. 148. A régi, codexek korabeli *üdvözlés*, *üdvözlet* ügylátszik, a nyelvújítás korában felelevenítésre szorult; a szintén régi *szerencsésítés*, *megszerencsésítés* pedig feledésben maradt. A *gratulatio* mellett ma leggyakrabban *szerencsekívánatot* hallani.

horizon: Bácsm. 71. A *láthatár* ebben az időben születik ugyan, de Kazinczy idegenkedik tőle, hisz a Magy. Hirm.-ban ajánlotta ezt is Barczafalvi. Szerinte: „az a' messziség, a' meddig szemem elérhető“. (Bácsm. 259.). Vö. NyUSz. II.

idea: Bácsm. 195.: „néki sok ezer dologról . . . még tsak *ideája* *sints*“. A *képzet* ugyan élt már 1789-ben, de nem *idea* jelentéssel; a *sejtelem* sokkal későbbi (l. NyUSz.). Sokszor halljuk most is: *halvány ideája* *sincs*.

indiscretio: Bácsm. 71. *Bizalmatlanság* még akkor nem élt; Kazinczy szerint: „vissza-élés a' más jószágával“. (Bácsm. 259.)

intervallum: Bácsm. 198. Bár az *időköz* már a *Phraseológiában* (1750) megvan, még sokáig csak a latin szó vagy egyszerűen a köz járta.

machina: Bácsm. 70. A régi *gépe*lynél sokkal gyakoribb volt a *gép*, *gépezet* előtt; vö. *masina* a népnél.

melancholia: Bácsm. 191. A népies *méla* szót Kazinczy még aligha ismerhette; a *búskomolyság* is csak 1803-ban (Márt.) lép föl.

minutum: Bácsm. 130. Az *időpercz*, *percz* még nem volt általános; *minuta* most is hallatszik.

phantazia: Bácsm. 21., 105. A *képzelet*, *képzelődes* mellett ma is virágjában lévő idegen szó.

praeiudicium: Bácsm. 9—10. Az *előítélet* ritka volt még a XVIII. század végén; ma már teljesen kiszorította a latin eredetijét, épügy, mint a *praeludium*-ot (Bácsm. 152.) az *előjáték*.

planum: Bácsm. 241. a *terv*, *tervezet* csak a XIX. sz. harminczas éveiben szorítja ki, épügy, mint *proiectum*-ot (Bácsm. 204.) a *vázlat*.

qualificatio: Bácsm. 194. Ma is folyton élünk vele a *minősttés* helyett. Kazinczy itt *képesség* értelemben él vele: „közzülünk a leg-szerentsésebbek, a' kik leg-kevesebb érzést, leg-kevesebb *qualificatiót* kaptak“.

resignatio: Bácsm. 217.: „egész *resignatió*val várom ki-meneteletét“. Ezt a *keserű megnyugvás* értelmet Márt. (1803) még nem ismeri, nála csak *hivatalletétel* a *resignation*. Ma is általános.

scena: Bácsm. 246. Kazinczy szerint: „*eset*; látása valami-nek“. (Bácsm. 262.) *Jelenés, jelenet* már teljesen kiszorította.

secretarius: Bácsm. 117. A *titoknok* élt ugyan már 1795 óta, de csak a XIX. sz. elején kap nagyobb keletre.

situatio: Bácsm. 142., 182. Kazinczy szerint: „*helyeztetés, fekvés*“. (Bácsm. 262.) *Helyzet* csak a XIX. sz. első felében lesz általános.

synfonia: Bácsm. 118.] Eddig, úgy tudom, nincs is magyar neve.

simpla: Bácsm. 121.: „*mentől simplább a' compositio, annál erőssebben hat a' szívre*“. Ma is hallható még az *egyszerű* helyett.

strophá: Bácsm. 107. A *versszak* 1835-ből ismeretes először (NyUSz.); még nem tudta e görög szót kiszorítani.

textus: Bácsm. 122. Kazinczy szerint: „*a' muzsika mellett éneklendő vers*“. *Szöveg* csak 1835-ben lép föl (NyUSz. II.) Régen *leczkének* is mondták, különösen *praedicationok* elején.

temperamentum: Bácsm. 32., 69., 212. *Véralkat, vérmérséklet*, bár a XIX. sz. elején keletkeztek, a *temperamentum* még mindig elég gyakran hallható.

vocale: Bácsm.: 121. Kazinczy szerint: „*éneki muzsika*“.

(Folytatjuk.)

SIMAI ÖDÖN.

Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből.

II.

Tovaba wacion ezen ez Soprony warasson es tizten, wgy mynt in-scripcioban. kire en ew felseghinek az kez penzt attam, es zolga latombaniss haitot ew fhelsinghe benne, kiwel adoss wolt, ott ezer harom zaz reness forintom, kirwl azew felsseghe kottel levelei kezembe wanak az ladaban, yg, hoig agig ez warast es ez tiztett en tewlem es azen nemzetemtwl el ne wehessek, mignem azt az somatt le tezi ew felsseghek; azert ezbol hagiok azen battiam fiaynak Cristoffnak es Mihalnak masfel ezer reness, mert az Wigless arabali (*agy*) penzbol tartoztam azen zegein battiaimnak kett ezer renessel, Gaspar es Boldissar wrannak. Melrol alkowass es kottel lewel kolt wolt mester elott koptunk, ky az leweless ladaban wacion; es noha en ezrol az ezer ezer reness forintrol bizon nagioz rezere mynd megh elegettettem wolt szegenieket, de mynd az altal ezt az masfel ezer reness forintott nekik hagiom, yg, hoig azew anioz el ne tekozollja, hanem jo kottel alatt agiak kezeben, yg, hoig ha az giermekeknek my tortenik azew halalok wttan, az az masfel ezer reness esmeg azen maradekomra maragion es teryen, yd est fl. 1500.—

Item wallom, hoig wgian ezen Wigless arabol tartoztam az

Bayony Benedek giermekinek, Bayony Istvanak es Janosnak, wgy mynt ki azew rezekre jowtot wolna, kett ezer renessel az Wigless arabol. De myert hoig en azew penzeknek eny ydeig haznatt wettem, noha en lettem azt meg az Wigless aratt, naig sok kölchegemel es naig kemein zolgalatomal zegein Layos kiralne azonynktwl, es ewk azen yl naig kölchegemert tartoznanak en welem megh egienessedniek es meg alkodniok, mynt az tób attiafiak meg alkottak wolt wellem rolla, mert azt enekemiss zolgalatomert attak wolt meg Carol ciaszar es im vrunk altal.

De en megh tekentven az istent es myert hoig ewk wezedelmess helien laknak zegeniek, hagiok es adok nekik ezből ez Sopronon walo soma penzből kett ezer reness forintot ew nekik ketten, es azew hwgoknak, waig meg maradekiknak, hoig mywel ne kölchenek vitana, se azen zegein felessegemel giermekemel ne poröllienek, se gwłłkögienek erette, kik melett koniorgók az kegyelmes jo feyedelmeknek az wristenert, hoig ew fhelsseghe meg adassa zegeineknek fl. 2000.—

Item wgian ezen penzből hagiok Mayteny Gabrielnek es Lazlonak azew őchenek, noha en ewkett meg elegettem wolt, az Wigless arabol es aniók quartaliciomyabol, az my az Pethew joszagott ylette, az mynt ki tecky az ew menedekekből, hagiok nekik ketten neig zaz reness forintot, kez penzt, es egy egy few lowamat fl. 400.—

Item Forgach Peternenek es azew giermekynek, noha en ewkett ez elöttis meg elegettettem wolt az Wigless arabol, es az quartaliciomboliss, az my az Pethew joszagott ylette az Raskay joszag nekwl, es most az zegein Meray Gasparne meg holt, hwghom marhayattiss ew wette fel, ki engemet ylettet wolna, de mywel hoig jo attiafia legien azen felessegemnek, giermekemnek, hagiok es adok nekik wgian ezen Sopronon walo soma penzből kett zaz renest fl. 200.—

Item Fancy Imrenek, azen zerelmess nenem Fancy Giorne azoniom fianak, azen attiamffyayanak miert hoig meg eznek ez elött semit nem attam az Wigless araban, sem egiebel sem segettettem, wgy mynt az tób attiamffyaytt, hagiok es adok eznek wgian ezen Sopronon walo somabol nióch zaz renest . . . fl. 800.—

egy pancelt, egy bokor tolamat, egy ezewstóss zabliatt es seliem rwhatt. Item myert hoig Banffi Lazlo uram en welem jól tett giermek koromba, es myert hoig mostiss bizwan, ew kegyelmere biztam mynd felessegemet giermekemet few gond wisellewl, wgy mynt fewb es közelb walo attiamffianak, hagiok ew kegyelmenek es azew giermekinek ezből ez Sopronon walo somabol kez penzt neig zaz renest fl. 400.—

Item ez felett hagiom ew kegyelmenek Banffi vramnak azen zold satoross agiamatt, kinek az feli es körnieke zold barsson, es wont aranial ygen bewen es gazdagon meg peremzetek es az korniol walo suporlattia zold kamwka, ki enekem bizon mynden zerzamawal tóben all a neig zaz forintnal, yd est fl. 400.—

kerven az istenert, hoig nekem meg bochasson jo zyből, ha my nehességhe en ream volt, es legien k... d. attia azen fyamnak.

Item hagiok Matyass deaknak, azen reghi jambor zolgammak, ki enekem naig hiwen es zorgalmasson zolgalt, egy few lowamat, zaz forintot kez penzt, es azen wy granat nest swbamat es granat domaniomat, vetek nekwl.

Item mert kenig hoig ewiss felessegestwl meg nywgogiek, azen newem alatt es felessegem, giermekem zolgalatyaban, es ewyss joban es hiweben zolgallja ewket, es el ne hagia ylen arwassagokban, az mynt en ew benne bizom, hagiom es adom ew neki azen yt walo Soprony mayorhazomat es kerteymet, mynden hozza tartozwal, es walamy benne vagion myndeneket, hatt okorel, egy ekhe baromal, mel mayorhazatt en masfel zaz es egy forinton wettem, es isten twgia hoig zaz forintnal esmeg tobet koltottem rea, ki myndenestwl tezen harmadffel zaz forintot, yg es ez okal, hoig waig azen maradekom, waig ez warass walamykor ew tewle meg akarnak waltany, waig el weny tewle, tahatt semy kepen ki ne wehessek tewle, hanem ez harmadfel zaz forintot ewneki le tegiek, az kyn en wettem es rea koltottem, kiert kerem az testamentomossokat, hoig ezben yg meg ottalmazak, es ezeket ew nekie meg agiak, es benne meg tarchak, hoig ewyss erolkogiek azen ifyw felessegemet es giermekemet joban es hiveben zolgalnya, az mynt en rea biztam ewket; es bizom benne, hoig meg nem hagia fogiatkozni.

Item hagiok azen jambor zolgamnak Mylkowitz Farkasnak egy loamat, egy wy zederyess felsesew rwhamat, es azon pozto bellett bew mentemet, egy panchellomat, es zaz forintot kez kez *igy*) penzt, myert hoig engemet jol es jamborwl zolgalt, es bizom benne, hoig ez witaniss azen felessegemet es giermekemet jol es jamborwl zolgallia, az mynt en ew benne biztam es bizom, es hagiom hoig Gedenek ew legien tiztartoya, myert hoig ew ott ymar az dolgott myndent jol twd es ert, es joszagomba walahol kivanja, agianak egy nemess wdvarhelt nekie, ezt hagiom.

Item Mattyass deak kenig miert hoig minden dolgaimat erttette es twgia, es myhert hoig az yde ala walo joszagnakiss haznat es mogiat twgia, ezt hagiom, hoig ew yt felessegemmel lakyek, mynt egy wdvarbiro, es az my hazon es mayorssag onan alol fel zolgalattik, aznak ew wisselie gongiat, es ew wegie zegie be myndeneket es wisselje wgy azen zegein ydegen ifyw felessegemnek gongiat, hoig azen zegein newem meg ne gyalazzek.

Tovaba wagion yt en nalam harom zegein arwa giermek, egik az pwberle, massik egy nemet giermek, harmadik egy kiss giermek, kinek Gazda newe; ezeknek hagiok tanetassokra es fel nevellesekre, hoig myndeniket tanetassak eztendonkent zaz forintot, hoig isteny diceretre tanessak, es jvondoreiss azen meg maradekom meg ne hagiak zegenieket niomorodny.

Item hagiok az zegein agh Doranak, ki engemet eny ydeig zolgalt, kett rwha poztot, longist, es hwz forintot kez penzt, es kett borywss ynöt, hoig elien zegein vele, es walamel helien joszagaimba lakny akar, waig walamel mayoromba, elteig azen meg maradekom meg ne hagia fogiatkozny.

Item Pwrab Gergelnek, ki reghi zolgham, hagiom egy farkass beur swbamat, hwsz forintot kez penzt, es az Rezy hegien egy zolomet, ki Cerep Ferenche wolt: es kett ynött, kiwel felesseget taplallia, yg, hoig ewiss yt lakiek azen zerelmess felesseghem germekem kornywi, es ewtet holtaig tisztessesgeben tarchak, es meg ne hagiak fogiatkozny semyböl, kerem.

Item Tompa Imrenek, Horvat Janosnak es Kociss Gwrkonak hagiok hwz hwz forintot, egy egy rwha poztott, es az zegein Horvat Janosnak az Korhony Andras hazat es zoloyet, hoig zolgalliak azen

zerelness tarssomat es fiamat wele, az mynt en ew benek bizom etc.

Item mayorneknak, beresseknek, juhazoknak hagiok myndeniknek zolgalattia fellett hatt hatt forintot, egy egy rwhatt azew mogiok zerent.

Item az daykanak es azew uranak hagiok az felett ymar nekik attam azew jo zolgalatyokert, neigven forintot kez penzt, es egy egy rwhatt longist; ha yt akarnak maradny vdvaromba, tahatt eltekig eletot agianak zegenieknek, hol kenig meg akarnak telepedny, agianak azen joszagomba Kowacin egy helt nekiek, es neig okrot es kett. nyott, kiwel elhessenek zegeniek es istent ymagianak eretunk etc.

Item wacion egyhaz, marhaya sok, Reziben, es kelhekiss, mynd ott es mynd yt, kiknek laistromit meg talallyak az Rezi inventariom laistromokban; azert azt hagiom, hoig az istenert semyre el ne tekozollyak, se el ne weztegessek, hanem few egyhazi embereket kergienek meg, mint kell wele myelny, es myelliek azt velle, az my az kegyelmes ur istenek es azew sent newenek diceretti wacion welle, mert eznek el rendelesset en azen consscienciamra nem akar-tam wenem etc.

Item wanak esmeg sok zolok, kikett en az zantay naig rablass wttan birtam, de en myeltettem ewkett meg myndencor, meljek az zantay esperestsseghez es az egihazhoz tartoztak, azert hagiom, hoig myhent egyhazy embert talalnak reayok, azonal meg agiak es bochassak ewket az istenert.

Item mynd ez felett Reziben, Sharwarat es Gedeben wacion enekem tizen egy torok rabom, meljeknek walchagokat, waig ew magokat hagiok es adok az zegein kereztienekeknek meg waltassara, es meg zabadetassara, az kik legh niomorotabak es myndenektl el hagattattak zegeniek, hoig az ez fele rementelen zegein rabokat walchak meg welek, waig sharcholassokbol, waig wgian cereben, ezert az naig istenert koniorok, hoig egiebet ne tegienek etc.

Tovaba wacion kett megniomorodot zegein attiankffia, Pethew Mihál wram es azew hayadon hwgha Magdolna azon, ezeknek hagiok ottven otven forintot, az kettonek zaz forintot kez penzt vetek nekwl, es egy egy rwhanak walo iskarlatot, azki az weghben wacion, es ottven otven kobol gabonat ez zewk ydewben, es zaz zaz keeket, jott, hoig had segelljek zegeinek magokat wele, es egiebel se hagia ewket azen meg maradekom, ha elnek zegeniek, az wr istenert.

De ez testamentomot yg tezem es hagiom azen zerelmes felessegem es fiam Sigmond kozott, waig ha most azen felessegemnek mass gierneke lenne en tewlem, myert hoig most terhesnek remenlem lenie, waig leania, hoig ha azen zerelness tarssomnak ozveig koraban my tortenek, tahatt walamyt en most felessegemnek hattam es adok, az esmeg mynd azen fiamra Sigmondra, waig ha most mass lenne, akar fiw, akar lean, tahak esmeg myndenek azokra zallion, es ewk eredallyak myndeneket, az mynt az torveniss mwttattia, es hozna; hol kenig wizontak azen giermekemnek Sigmondnak, waig ha mass lenne en tewlem, aznakis, my tortenek, kit az kegyelmes uristen azew sent fiaert ne agion, ha ew sentsssegenek kelemetess, tahatt mynd penzt, mynd marhatt es az becy hazat, az ewstwl marat jossag kiwewen, mert az azen battiam fiayt es egiebel kozel walo attiaffikat yletty, ha enekem magwam szakadna gernek nekwl; az tobyt, walamy enekem wacion, myndenekett hagiok azen zerelness tarssomnak, hoig walamy azen giermekym rezere jwttot

wolna, aznak az hwsson (így) fellett, esmeg mynd azen zerelmess felessegeme legien, es ew eredallya ewket, es az masfellewel oztozanak azen battiam fiay es neneyme, es Forgach Peterneye, az kinek my jowt benne, mynd egy arant, mert enekem azok mynd egy arant walo attiamffiy zegeniek, azert naig istenert kőniőrgok az twttor uraknak, hoig ezt yg rendelljek es observallyak ezek kőzott.

Es miert kenig, hoig azen kett bizott zolgam Wolovitz Matyass deak es Mylkolwitz Farkass, mynd marhamat es mynd egieb dolgaimat joban twgiak az tőbynel, es few kepen ew bennek biztam es biztomba mostiss nekik ayanlottam, es reayok biztam mynd felessegem es mynd giermekem gond wisselessett, mynd az felett az mit mass articulosban hattam ezeknek, hagiom es adom nekik ketten az Bewdiek joszagat, kit urunk enekem hitetlenessegek miat orszag gwlessekor yt Sopronba adott wala, myert hoig walamy all levelett zerzettek wolt nemy attiokffia ellen, mel joszag pory ymar repwlssioban wagion es ez egy octawan meg yttelik enekem bizonial, hoig az az joszag oroke őwek legien, ketten es egyarant oztozanak welle, waig az joszag kell kezekben, waig kenig meg zerzōdnek wellek aznak az penzewel, hoig mywel ewkiss azen zerelmess tarshomat es azen apro giermekemmet zorgalmasban es hyweben zolgalhassak, azert adom es wallom ew nekik es azew meg maradekiknak ezbeli mynden ygassagomat es jwssomat, walamywel ew fhelssseghe enekem atta wolt orok ayandekon, meg hiwatatlan, es hagiom es kerem mynd az testamentomoss urakatt es mynd az procatorokat, hoig ezben bele wigiek es yktassak mynden kölchegek nekwl, sewt kőniőrgok ew fhelssseghe nekiss az naig istenert es azen meltatlan zegein zolgalatommertiss, hoig ew fhelssseghe ezkett zegein legent ne hagia, es keyelmes twttorok es ottalmok legien ew fhelssseghe, hoig mywel wisselhessek ewkiss zorgalmasban es joban gongiatkat azen zegein arwaymnak.

Mynd ezeknek erosseghere es meg tartassara yrtam ezt az en ezwilaghi marhaymrol es mynden dolgaimról ez testamentomott enen kezemel, jo magham gondolva es zabad akaratomal es hiwe lelekel, isten zerent, mykor ezen keyelmes wram engemet Lincben fel hiwatot, nadrispan wram es erssek wram altal, melnek nagiob erosseghere es bizonssagara kertem azen bizott wraymat es baratyamat az witezlew Sarkan Antal uramat, Wadasfalvay Dawicz uramat es Giorg Shmitt uramat, azew fhelssseghe yt walo jambor few harmochadoss zolgayat, kik azen keressemre wettettek ezre kezek yrassat es pechetiket, de yg, hoig ez ew keyelmeknek es azew megmaradekiknak walaha bantassokra ne legien semynemő okokal etc.

Mynd ezek kenig meg tartassat es be teljessettesett, wgy mynt few twttorwl kőniőrgwen, hagiom es bizom az my bizott keyelmes urunkra Maximiljanoss kiralra, hoig az uristent megtekentwe es azen giermeksssegemtwl fogwa walo orok zolgalatomat, hoig ew fhelssseghe tegien ezeknek azen zerelmess tarssomnak es azen fiamnak Sigmondnak, waig ha mass lenne aznakysse few twttora, testamentomossa es keyelmes ottalmok, mert az wristen wttan few kepen naig biztomban hagiom es wallom chak azew fhelssseghe keyelmess otalmara ewket, mynt ylen keyelmes orok uramra.

Item ew fhelssseghe wttan hagiom azen bizodalmass nemess

wraymra, few kepen nadrispam uram ew naighssaghara, azen bizott uramra Forgach Ferench, warady pewspok uramra, azen fewb es kozelb walo attiamffara, Banffi Lazlo uramra.

Es myert hoig azen szerelmess tarssom nemet nemzett, es myert hoig azen penzem joszagom es bizott hazam nemet orszagban wagian, hagiom ezmegh newezett magyar urak melle azen felessegem attiaffiat. Baispokhar Janoss uramatt es azen bizott zerelmess sogor uramat, Ördög Cristoff uramatt es kiwalt kepen wgy mynt nemet nemzet kozott fewb es bizottabb uramat Lenhart Pewller uramat, ew fhelsseghe camorassat es azen zerelmess sogor uramat Jeronymoss Pek uramat, hoig az ur istent meg tekentwen es azen ew hozzak wallo ylen naig bizodalmass zolgalatomat, hoig ew naighssagok ne hagiak es wisselljek jo gondokat ez meg newezet en zegein yffjw arvaymnak, ar ur isten wttan es ew fhelsseghe Maximiljanoss királnak es kegyelmes wrunk wttan, hoig az kegyelmes ur isten, kiert legien mynd ew fhelsseghenek es mynd azew fhelsseghe meg maradekinak, ew naighsagaknak es azew meg maradiknak oroke mynden jowal erette, ki legien attianak fiwnak es sent lelek istenek newe diceretyre amen, es az kegyelmes battalmas meg walto orok uristen legien welunk most es ydewnek myndencoron, azew sent fyaert, ugy, legien. Datum Sopronio tizen egiedik napian Januariusnak 1562, mykor yrtak ezer ott zaz es hattwan ketöbe Cristusszewleti utan.

Ydem Joanes Pethew manu propria (P. h.) Antonius Sarkan manu propria (P. h.) Wadasfalwi David manu propria (P. h.) Georg Schmid manu propria (P. h.)

Kövil: Hogy Beczben voltwnk attam Barbely Lóryneznak 5 forintoth.

HORVÁTH SÁNDOR

Szinnyei József Magyar Nyelvhasználása.

Szinnyei József Magyar Nyelvhasználása néhány héttel ezelőtt negyedik javított és bővített kiadásban jelent meg.* A finnugor nyelvhasználás a Magyar Nyelv sajátos munkakörén kívül esik ugyan, mégis a jelen esetben két körülmény is kötelességünkké tette, hogy Szinnyei könyvét részletesebben ismertessük s felhívjuk rá lapunk olvasóinak figyelmét.

Egy az, hogy nyelvtörténet és nyelvhasználás között éles határvonalat húzni nem lehet. A magyar hangtörténetet és alaktant, s részben a történeti mondattant is, annyi szál fűzi a nyelvhasználás kérdéseihez, hogy a szorosabban vett magyar nyelvtörténet munkása sem lehet el a nélkül, hogy a finnugor nyelvhasználás mai állásáról és eredményeiről — legalább másodkézből — ne tájékozódjék. Alkalmasabb és megbízhatóbb kalauzt pedig keresve sem találhatna

* Finnugor Kézikönyvek. III. Magyar Nyelvhasználás. I. Bevezetés a finnugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító magyar nyelvtan. III. Összehasonlító szójegyzék. Hallgatói számára írta Szinnyei József. Budapest, 1909. Hornyánszky V. kiadása; 175 l.; ára 8 korona.

Szinyyeinek nagy tudással, a legkisebb részletekig kiterjedő gondossággal s nálunk szinte szokatlan philológiai *ἀκριβεια*-val megírt könyvénél. Könyvészeti része, a melynek megértéséhez nem kell magyar nyelvtudás, tudomásom szerint a finn tanárvizsgálati követelmények közé is fel van véve.

Másrészt meg Szinyyei könyve, a mint a címe is mutatja, a magyar nyelvből indul ki s így természetesen számos olyan kérdést is tárgyal, a melyek részben a magyar nyelvtörténet körébe tartoznak s így a magyar nyelvészt is közvetlenül érdeklik.

A Magyar Nyelvhasonlítás egyes kiadásai, a melyek elég gyorsan követték egymást — az első 1896-ban, a második 1902—3-ban, a harmadik 1905-ben, a negyedik végre 1909-ben jelent meg — híven tükröztetik vissza a finnugor összehasonlító nyelvtudomány fejlődését. Különösen a hangtani rész ment át gyökeres változásra s ez természetes is: hiszen a fontosabb finnugor hangtörténeti értekezések, alig néhány kivételével, az utóbbi tizenöt esztendő alatt jelentek meg. A negyedik kiadás leglényegesebb újítása is a hangtani részben van. Szinyyei is elfogadta Setälä Emil szellemes fokváltakozás-elméletét ('quantitätswechsel'), a melyről már folyóiratunkban is többször esett szó (MNy. IV. 165., V. 27.) s melynek termékeny voltát a legutóbbi években éppen Setälä, Wichmann, Szinyyei és Ojansuu kutatásai tették kétségtelenné. Az erős és a gyenge fok váltakozása a finnugor alapnyelvben — legalább az eddigi kutatások után ítélve — első sorban a szöközépi mássalhangzókra terjedt ki, a hangtannak ezt a részét (31—45. l.) kellett Szinyyeinek is leggyökeresebben átalakítania.

Kétségtelen, hogy az alapnyelvbeli fokváltakozás felvételével több homályos kérdést sikerült már eddig is tisztázni (vö. pl. Szinyyei szép tanulmányát a finnugor $\gamma\gamma \sim \gamma$ váltakozásról), sok dolgot világosabban látunk ma, mint csak egy pár évvel ezelőtt is, odáig azonban még mindig nem jutottunk, hogy a finnugor mássalhangzórendszer fejlődésének minden részletét tisztázottnak tekinthetnők. Csak néhány ilyen nyílt kérdésre akarok Szinyyei könyve kapcsán reámutatni; részletesebb tárgyalásukra talán majd másutt nyílik alkalmam.

Szinyyei a finnugor alapnyelvben kétféle szókezdő *k*-hangot vesz fel: egy hátrább képzett postpalatalis \underline{k} -t s egy előbbre képzett, praepalatalis \underline{k} -t. Emez a magyarban változatlanul megmaradt (*két*, *kéz*, *kő*, *kel*, *kér* stb.), amaz, valószínűleg χ -n keresztül, *h*-vá lett (*három*, *hat*, *hal*, *hab* stb.). Van azonban a magyarban még egy harmadik csoport is: eredeti finnugor *mélyhangú* szavak szókezdő *k*-val; közülök hat: *kap*, *kapar*, *karcsú*, *kast*, *kopál*, *kopolya* megvan Szinyyeinél is. Ide tartozik még *kacsint*, *kar*, *kor* (ha ugyan nem török jövevényszó) s talán *kopog*, 'hiante ore capto' is (vö. MNy. IV. 458.). E hármasságot (pl. *hat* \sim *kap* \sim *kéz*) csak úgy érthetjük meg, ha feltelesszük, hogy az alapnyelvben három *k* hang (\underline{k} , *k*, \underline{k}), vagy — s ezt valószínűbbnek tartom — medio- és praepalatalis *k* mellett *aspirált* \underline{k} is volt. A *három*, *hab* stb. szavak szókezdő *h*-ja a finnugor szókezdő aspirata folytatása volna. Mindenesetre érdemes volna a finnugor *k* és *g* hangok történetét újból részletes vizsgálat tárgyává tenni, annnyival is inkább, mert Szilasi Móricz székfoglaló értekezése (Adalékok a finnugor palatalis mássalhangzók történetéhez) semmiképen sem tekinthető e kérdés végleges megoldásának.

Nyílt kérdés a finnugor szókezdő *š*-hang története is. Az idetartozó, valamennyi finnugor nyelvre kiterjedő esetek száma olyan csekély, hogy a szabályos hangmegfelelések megállapítása is nehézséggel jár. Szinnyei a *savanyú* és *sovány* szavak megfelelői alapján arra az eredményre jut, hogy a szókezdő *š*-minden finnugor nyelvben megmaradt, a finnt kivéve, a hol *h*-vá lett. Ezzel szemben néhány biztos eset inkább arra mutat, hogy a szókezdő *š*-az ugor ágban összeesett a szókezdő (nem palatalis) *s*-szel. Legfontosabb példa a magy. *egér* és megfelelői: *egér* | vog. *táyer* | osztj. *těykar*, *lōygar*, *ΛęyGer* | zürj.-votj. *šir* | mordv. *šejər*, *tšejər* | finn *hūri* | lp. *šüerra*. Ehhez járul még két eset, a melyben permi *š*- áll szemben osztj. *t*-, *l*-, *Λ*-, vogul *t*-, magy. *o*- (magánhangzós) szókezddel: m. *ár* ‚fluctus‘ | vog. *tūr*, *tor* | osztj. *Λōr*, *tōr* ‚folyóáradvány, lefolyás nélküli kis tó‘, *jar* id. | zürj. *šor*, votj. *šur* ‚a hó alatt meggyülemlett víz, forrás, patak‘ (vö. Setälä, FUF. II. 256. Gombocz—Melich, Próbadolgozat a Magy. Etym. Szótárból, 227. l.; másképp Munkácsi, ÁKE. 134., 644., MUSz.); m. *irt*, *ort* ‚succidere, resecare, extirpare, runcare‘ | osztj. *tärt-*, *Λört-*, *jört-* ‚beschneiden (haar u. a.)‘ Mém. XXIII. 57. | zürj.-votj. *šir-* ‚schneiden, zerschneiden, zerhacken, abschneiden, abstutzen‘ (több esetet idéz még Paasonen, Journ. XXVI. 4:15.). Hogy kell e kettős megfelelést magyaráznunk? Vajjon nem gondolhatnánk-e szókezdő *š*- \sim *ž*-váltakozásra? Hiszen Ojansuu csak nemrég mutatta ki (Lisiä astevaihteloppiin, Virittäjä, Új folyam, XIII. 53.), hogy legalább az ősfinnben a fokváltakozás a szókezdő réshangokra is kiterjedt, tehát: magy. *szarja* \sim gen. *zarjan*, *suttu* \sim gen. *zutun*.

Az alaktani részből kitűnik, hogy Szinnyei is elfogadta Setälä feltevését, hogy a fgr. **t* \sim *δ* hangviszony erős fokát a magyarban *z*, gyenge fokát *l* képviseli: *ház* \sim **holm* \gt *honn* (ugyanilyen viszony van Setälä és Szinnyei szerint (78. l.) a denominális *-z* és *-l* képzők között, ha ugyan ez utóbbi nem azonos az *-l* frequ. képzővel). Másrészt a *víz* \sim *ügy*, *fáz-*, \sim *fagy*, *iz* \sim *édes*, *bűz* \sim *bűdös* alakpárok kétségtelenné teszik, hogy a fgr. **t* \sim *δ* hangviszony magyar folytatása *z* \sim *gy*. Ehhez képest a 33. lapon a finnugor *t* \sim *δ* fejezetét így alakítanám át: fgr. **t* \sim *δ* = finn *t* \sim *d*, = permi *o* \sim *l* = magy. *z* \sim *l*, míg ellenben fgr. **t* \sim *δ*' = finn *t* \sim *d*' = permi *o* \sim *l*' = magy. *z* \sim *gy* (*j*). A felhozott négy példa közül az utolsó (*víz*) a második csoportba tartozik.

A mássalhangzókkal foglalkozó 27 lappal szemben Szinnyei a magánhangzóknak másfél lapot szentel, s ez a viszony híven tükrözteti a finnugor hangtörténet mai sajátságos helyzetét: a mássalhangzók története, ha nem is minden részletében, de legalább főbb vonásaiban világosan áll előtűnk, míg a magánhangzók fejlődéséről ma sem sokkal többet tudunk, mint huszonhét esztendővel ezelőtt, a mikor Budenz József a Magyar-ugor Szótár előszavában ezt írta: „... híjával vagyunk minden módnak, hogy az eredeti vocalisokat szorosabban meghatározzuk, kivéve azt, hogy a mélyhangúak (*a*, *i*, *o*, *u*) vagy magashangúak (*e*, *i*, *ö*, *ü*) osztályába tartoztak-e?“ Meg vagyok róla győződve — a Nyelvtud. Közleményekben legközelebb megjelenendő cikkemben bővebben is megokolom e meggyőződésemet — hogy az interdialecticus magánhangzómegfelelések kuszált szálait csak egy, már a finnugor alapnyelvben megvolt hangzók váltás felvételével fejthetjük szét.

A terjedelmes összehasonlító alaktan a 48—130. lapokat fog-

lalja el; a részletekben itt is sok a javítás, pótlás, az egész beosztása, anyaga azonban nagyjából a régi maradt. A míg a hangtan csak a főbb eredmények közlésére szorítkozik, addig az alaktan a részletkérdésekre is kiterjed, pontos bibliographiát ad, úgy hogy a szakemberek számára is nélkülözhetetlen compendium. E nagyobb részletesség különben nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy Budenz óta épen Szinnyei volt a finnugor összehasonlító alaktan legtermékenyebb s legszerencsésebb művelője. Terjedelmes összehasonlító szójegyzék, a mely a kétségtelen egyezések javarészét magában foglalja, zárja be a kötetet.

Avval végzem e rövid ismertetést, a mivel néhány esztendeje a második kiadás ismertetését (EPhilK. XXVII., 417—421.) végeztem. Szinnyei könyve mai alakjában vezérfonal hallgatói számára: a szóbeli magyarázat, az előadás tehát nélkülözhetetlen kiegészítője. Nagyon hálásak volnánk Szinnyeinek, ha immár nélkülözhetetlen forrásmunkává vált könyvét véglegesen kidolgozná, mert bizony ma nem egy helyén annyira tömör és szűkszavú, hogy a szerző gondolatmenetét még szakember is csak némi fáradsággal tudja követni.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Vak a koczkában. Régi szólásaink közt igen sokat találunk, melyek a szerencse változásainak képes kifejezéseit a koczkajátékból veszik s a jószerencsét *hat*-tal, a balszerencsét *vak*-kal jelölik *Vakja* kezd fordulni végre koczkájának (Gyöngy.: KJ. 96.). Hogyha *vak* a koczkád, ottan időd bírád, mihez kellessék nyúlni (Kisv.: Adag. 86.) [tkp. Beniczky 24. sz. példabeszéde]. Perdített koczkámat *vakra* fordította, jó kedvem örömét felháborította (Thaly: Adal. II. 109.). Olly könnyen perdül-e *hatról-vakra* koczkája (Csúzi: Síp. 687.). A házasság dolga Istennek munkája, nála nélkül *vakra* vetett sok koczkája (Gyöngy. D.: MV. 65.). *Vakrúl* lehet *hatra* koczka fordulása (Thaly: Adal. II. 110.). A Márs koczkáját mikor tovább vettyük, hirtelen hoz *vakot* (Gyöngy.: KI. 44.). *Vakot* mutat a szerencse (Fal.: NA. 225.). *Vakot* mutat a koczka (Fal.: UE. 464.). *Vakot* vetett ott a koczkád (Bal.: CsIsk. 35.). Itt is *vakot* vete Pazman koczkaia (Zvon. Pázm. P. 4.). Majd megválnik, kinek vet *vakot* a kotzka (Phil. Flor. 95.). [Mind a NySz. adatai.] Egynek *hatot*, másnak *vakot* vet a világ koczkája (Dug.). Vagy *hatra*, vagy *vakra* (Kovács Pál.) [Margalits idézetei] stb., stb.

Valamennyi adatból világos, hogy a kép a koczkajátékból van véve. Az is kétségtelen, hogy a *hat* a legjobb dobást, a *hat szemet* jelöli. De mit jelent a *vak*? Kétségtelen a legrosszabb esetet, vesztést. Csakhogy már most az a nehézség, hogyan kell értenünk ezt a *vakot*.

Szarvas Gábor a *czinkos* szóról való fejtegetésében (Nyr. 11:449.) ezt mondja: „Nem vagyok annyira jártas a játékok történetében, se a szükséges szakmunkákkal nem rendelkezem, hogy biztosan megmondhatnám, miként vált az *öt* (*cinq*) számnév a koczkajáték nevévé, de aligha csalódom abbeli sejtelmemben, hogy volt idő, mikor a koczkán csak *öt* szám volt s a fő nem a *hat*, hanem ez volt, a hatodik lap pedig üres (fehér) s a mint nálunk neveztek

vak volt. Erre czéloz a magyar kifejezés is: *vakot* vetni“. Mikor Szarvas Gábor ezt leirta, bizonyára a dominó-játék lebegett előtte, melynek szemnélküli lapját, a *blanche*-t szokták *vaknak* nevezni. De ugyanakkor Szarvas nem gondolt arra, hogy nincsen magyar szólás, melyben *vak* és *öt* volna egymással szembevéve, míg a *vak* és *hat*, mint ellentétek igen gyakran előfordulnak. Fel is szólalt mindjárt Császár Károly (Nyr. 11:250.), hogy olyan koczka, melyen ne volna meg a hat szem, soha nem volt. Engem már régóta bántott ennek a dolognak a megfejtése, s a hol csak szerét ejthettem, kerestem múzeumokban, gyűjteményekben játékkoczkát s bizony sehol sem láttam olyat, melyen egy lap üres, legmagasabb száma pedig *öt* lett volna. Láttam ó-kori római koczkát, középkori francziát és németet, újkorit, legalább egynéhány tuczatot, valamennyi hat lapja szerint egytől hat szemig volt jelölve. Nem maradt egyéb hátra, mint az *egyszemet* magyarázni a szólások *vakjának*. Az is az. Nem is kellett volna a magyarázatot olyan messze és sokfelé keresni; de hát gyakran az ember éppen azt nem látja meg, a mi szeme előtt van. Tudniillik Párizs-Pápai szótárának magyar-latin részében megvannak a koczkavetés fajai a *Kotzkajáték* czímszó alatt: „*Vak a' kotzkában*: Canis, Canis damnosus, *Kettő*: Binio. *Három*: Ternio. *Négy*: Quaternio. *Öt*: Quinio. *Hat*: Senio. *Két hat* vagy *Ezer*: Jactus Veneris“. Ehhez az 1801-iki Eder-féle kiadás hozzát teszi németül: „*Vak a' kotzkában*: Canis, Canis damnosus. Fehlwurf.“ A *Vak a' kotzkában* czímszó alatt pedig világosan és félreérthetetlenül olvasuk: *Tesseræ monas*, azaz *egyszem* a koczkán. (Szarvas G. Nyr. 11:522. Kresznericsből idézi, de sajtóhibával *mones*.) Az *egyszem* volt mindig a veszteszám (Fehlwurf), sohasem nyert, sohasem talált, innen kaphatta a *vak* nevet. Megjegyzem, hogy sem a latinban, sem a németben s tudtommal — pedig a *koczka* szó maga szláv eredetű — szláv nyelvben sincs a vesztes *egyszemnek vak* neve s ezért ezt az elnevezést nyelvünkben fejlődöttnek kell tekintenünk.

Lóvá tesz; megnyergel. Az első szólás jelentése: elbolondítani, kijátszani valakit; a másiké: valakit a maga akarata alá hajtani, levenni lábáról. Mind a kettő olybá tetszik, mintha semmi magyarázni való nem volna rajta; hisz a kép világos: mind a kettő a lóval való bánásból van véve, egyszerű hasonlati átvitel, metaphora. Az elsőről legföljebb azt lehetne még mondani, hogy a ló gyakran a butaság jelképe is, s innen a szólás. Így magyarázza például SZABÓ ERNŐ is: A háziállat a magyar szólásban cz. cikksorozatában (Nyr. 23:158.). Pedig a dolog nem így van. Mindkét szólásnak mélyebb, néplélektani háttere van, mely kiemeli az egyszerű stilisztikai tropusok köréből és fölöttébb érdekessé teszi őket. Szólásaink forrását a boszorkányban való hitben kell keresnünk. A boszorkánypörök megmaradt iratai, boszorkányvallatások, a róluk szóló néphagyományok és mesék sokat beszélnek arról, hogyan szoktak a boszorkányok egyik helyről a másikra röpdülni, különösen ünnepeik, a *boszorkányok szombatja* alkalmával: söprűn, pemetén, szénvonón, vasvillán, gereblyén, azsagon nyargalva járnak a levegőben; de leggyakoribb az, hogy *lóvá változtatott, megnyergelt* embereken járnak a Gellérthegyre. Ipolyi Arnold Magyar Mythológiájában (430) hosszú sorát idézi az adatoknak. Valamennyiben közös vonás, mondhatnám a boszorkányok szertartásához tartozik, hogy a boszorkány a kantárt az emberhez vágja, vagy nyakába dobja, mire ez rögtön lóvá válik,

erre megnyergelik s útnak indítják. Nem idézem sorra Ipolyi adatait, csak a legutolsót, melyben a boszorkány maga nagyon megjárja: „egy kovácslegényt a boszorkányok mindig járták, azaz odament a boszorkány, hozzávágta a kantárt, mire a kovácslegény *lová vált*, a boszorkány *megnyergelte*, s ide s tova nyargalt rajta, mi által már egészen elveszté erejét; elpanaszolta baját más tapasztaltabbaknak, mire a tanácsot kapta, hogy kiragadván a boszorkány kezéből a kantárt, vesse rá ő, s nyargalja meg; úgy lett, a kovácslegény *lová* változtatta a boszorkányt, ráült s járt rajta egész éjjel. Hajnal felé, midőn a többi kovácslegények felkeltek, odaállott lovával a műhelyhez, s megpatkoltatván, szabadon ereszté. Reggel mindenfelé szaladoztak orvosért a kovács házától, mert a háziasszony beteg volt, de baja okát meg nem akarta mondani, miglen az orvos meg nem vizsgálta.“ Szakasztott ilyen esetet közöl Versényi György Kőrmöczbányáról, hol egy csizmadiamesternek a felesége bánik ily módon az egyik legénnyel, de aztán pórul jár, mert kezén-lában megpatkolják s belehal (Ethnogr. 6: 233.). Hasonlókat olvasunk az Ethnographiában Szatmár megyéből (6: 311.) és Belovár—Körös megyéből (10: 125.). Nagyon érdekes a tolnamegyei Vörös Ilona paksi boszorkánypöre 1741-ből (Ethn. 13: 313.), kinek vallomásában szintén előfordul a *megnyergelés*: „Te mentél e Kocsishoz az Istállóban? — Nem én, hanem a Paczolainé vagyis Tamás Susa ment, ő is jelen volt. — Mi végre ment oda, megh akarta e vesztenyi vagy *megh akarta nyergelni*? — *Megh akarta nyergelni*. — Hova akart menni raita? — Szent Gellér hegyére valamelyik pinczébe borért. — Honnand tudod azt, hogy Szent Gellér hegyre ment volna, ha *megh nyergelte* volna? — Onnénd tudom, mivel maga Tamás Susa mondotta“. Valószínű, hogy a boszorkányos *lová változtatás és megnyergelés* minden nép hagyományában megvan, az idézett adatok magyar, német, horvát területről valók; ennek továbbnyomozása azonban nem tartozik mi ránk, hanem a néprajz tudósaira. Hogy közhit volt, igen érdekesen bizonyítja egy XVIII. századi katekizmus: „NAGY FERENTZ: Hitnek elei. Eger 1767 (130. l. Múzeumi Kvtár. Catech. 901a.), a melyben külön pont szól a boszorkányságról: „Mitsoda a' Boszorkányság? Ördöggel nyilván, vagy alattomban való szerződés; mely által szokatlan dolgok és tselekedetek vitetnek végbe. Úgy mint: Hirtelen messze földre menni: semmiből vendégeskedni; embert *lová tenni*, pemetén nyargalódnzi; fűvet, fát meg tántzoltatni“.

Valószínű, hogy mind a két szólás elég régen megvan nyelvünkben; a boszorkányokban való hit sokkal mélyebben benne fészkel a nép lelkében, semhogy nyomot ne hagyjon a beszédben is. Adataink azonban nem nagyon régiek. A legkorábbi az 1678-ból származó *Actio Curiosában* találtam (Thaly kiadása 177. l.): „De, Isten úgy segítjen, engemet *meg nem nyergel* ám, ha csak túl is olyan, mint innen: mert nem palatinusom, sem országbirám“. Itt már teljesen a mai értelemben találjuk a szólásunkat. Ugyanígy FALUDI Nemes Urfiájában (Jel. Írók. Isk. Tára 39: 109.): „Már látom, hogy *megnyergelték* bennünket a francoziák“, azaz a francia divat, szokás, élet elkápráztatta szemünket. Szintén ilyesféle FALUDI Téli Ejtszakáiban (RMKvtár 19: 161.): „a Német szolga barátja Urának, az Anglus szolga rabja, a Spanyol alázatos, tsak az egy Frantzia *nyergelli* meg gazdját, és Urának Ura.“ Hogy ez a *megnyergelés* csakugyan a boszorkányhitből eredt, annak nyoma megvan a mai nyelv-

szokásban is, mely leginkább asszonyról, menyecskeréről szokta mondani, hogy *megnyergeli* az urát, európai nyelven szólva: *papucsá alá hajtja*. Hogy ez nem új dolog, bizonyítja Páriz-Pápai is, a ki már 1708-ban ezt írja szótárának latin részébe: „Imperiosa conjunx: Urát *meg-nyergelő* feleség“.

Össze. Zolnai Gyula adatai (MNy. 5 : 79) kétségtelenné teszik, hogy az *össze* jóval régibb a XVIII. századnál, a hogy én véltem, s valószínűleg már a XVI. század végén járta. Bizonyítéka ennek Szenczi Molnár Albert is, a ki, bár különben *össze* alakot ír, szótárának második, 1611-i kiadásába fölvette a manap általános, használt alakot: „*Óssze*, Con, Vide *Óssze*“ (216. l.) (vö. Nyr. 38 : 372 is). Hogy mégis aránylag kevés adatunk van rá, annak oka az lehet, hogy az írás maradiságánál fogva inkább a régibb, bizonyára még szerte hallható *össze* alakhoz ragaszkodott. Szenczi Molnár Albert cikkekéje aztán változatlanul megvan szótárának többi kiadásában, valamint Páriz-Pápaiban is (*össze*). Más szótárban tudtommal először Mártonban, 1800: „*Össze* v. *össze*, zusammen p. o. *összefoglalni*, v. *összefoglalni*.“ Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárában (1792) az *össze* cikkben előkerülő „*Ösze* [igy!] (*egybe*) *veszni*“ a többi *össze* alak miatt valószínűleg sajtóhiba.

TOLNAI VILMOS.

A lászlókirályszekere. (MNy. III. 341. l.) R. PRIKKEK MARIÁN a régi magyar tréfaszók során említi a Bécsi-krónikában följegyzett népi hagyományt, hogy Kún László idejében az emberek igavonóbarmok nélkül szűkölködtek s magukat fogták a kétkerekű taligák elé. Ezeket a taligákat hívták *lászlókirályszekere*-nek. Adatait Dugonics egyik közmondásán kívül a BOB PÉTER Sz. *Polykarpus*-ában előforduló *bástaszekere* elnevezés is támogatja. E találó, régi, népies elnevezéseknek érdekes analógiáját említi BENKÓ JÓZSEF kéziratban maradt első munkájának, a *Filius Posthumus vagy is Attya halála után született Fiú*-nak* az a részlete, a melyben Erdővidéke ref. espereseinek során, atyja, BENKÓ MIHÁLY életrajzát adja. Ennek gyermekora még a kurucz-korban telt el, neveltetése abban az időben, mikor I. József katonái a Székelyföldet elaraszították. „De történt, — úgymond — hogy midőn ama nevezetes Hadi Fő tiszT GRAVEN által a Fsgs. Római Tsászár I. József, mint már Erdélyi Fejedelem, an. 1707. az addig Rákótzai pártját tartó székelyeket nagy Sereg hadi embereivel meg-hóditotta volna: akkoron a' Székely Földön majd semmi ökör marha sem maradt, mivel azokat a Fsgs Tsászár bélyegével meg-jegyvezvén el-hajtották nagy seregenként és e' miatt az emberek gyalog talyigákra szorultak (melyeket *Gráfen szekere*nek neveztek) 's azokkal erdöltek.“ BENKÓ MIHÁLY is „mint nevedékeny ifjú“ a *Gráfen szekere*t vonta.

DR. GÁLOS REZSŐ.

Kaptány. A régi Tájsszótárban Gödry, Incze József és Döbrentei közlik, mint székely, ill. erdélyi tájsszó. Jelentése: két fél vaskarikából álló, vas fogakkal felkészített eszköz, mellyel a görényt s rókát szokták elfogni, kelepce, tór. Csaplár Benedek szerint (MTsz.) a Csallóközben, Komárom vidékén is él vele a nép. Halász Ignác (Nyr. VIII. 140) a *kap* ige származékának tartotta: „a kaptány és jövötény szavakban csak *-ány*, *-ény* a névképző, a *-t* pedig az igé-

* Eredeti kéziratát az erdővidéki ref. egyházmegye levéltára Baróthon örzi (Háromszék vm.).

hez tartozik és momentán képző.“ Halász tévedett; a magyar *kap-tány* kétségkívül e helyett való: *kapkán* s mindenestől török jövevény-szó. A ‚falle, schlinge‘ jelentésű török *kapkan*, a mely megvan a csagatájban, kazáni tatárban, kojbálban és szagaiban, a tör. *kap-fassen anfassan, packen, ergreifen‘* ige származéka (vö. oszm. *unut-kan* ‚feledékeny‘ = *unut-* ‚elfeledni‘) s így eredetileg ‚fogót‘, ‚megkapót‘ jelent. A tör. *kapkan* átkerült még az oroszba (*кaнкaнz*) és az oláhba is (*capcană*).

Alacs. Vass Miklós tanár úr közli velünk ezt az érdekes szót egy 1596-ból való okiratról: „egy öreg ünő tavali borjával, *egy fekete alach borjú*“ (Nemz. Múzeum. Sombory cs. levéltára). Értelmére világot vet az a glossza, a melyet egy a XVI. század közepe-tájáról való szótárból közölt Récey Viktor a MNY. III. 85. lapján: „Insignes appellatur boues qui in femine et in pede album habent, quasi insigniti: *alacz*“. Valószínűleg török jövevényező: az osz-manliban ugyanis *alaža* (kazáni, kirgiz *alaca*) ‚tarká‘-t jelent, állatokra is pl. *alaža at* ‚die schecke‘ (at ‚ló‘). A tör. *alaca*, *alaža* a köztör. *alu* ‚bunt, scheckig, grossfleckig‘ deminutivuma.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Se üstöm, se füstöm. A Bud. Hirlap október 24-iki számában Sipulusz „Mezei filozófusok“ czímmel tárczát ír, melyben többi közül így okoskodik a dinnyecsősz: „Az én orrom alatt nem piszkál mindenféle *se üstöm, se füstöm* ember, nekem csupa olyan gazdával van dolgom, a kinek van mit aprítani a tejbe“. Itt ez a szólás: „*se üstöm, se füstöm*“, melyet maga S. húzott alá, szokatlanul jelzőnek van használva, értelme pedig világosan = szegény, vagyontalan, semmis. Én e szólást csak ennek ismerem: *se üstöm, se füstöm* (nekem valaki vagy valami) = semmim, a kivel nem törődöm, a kihez nincs közöm. A MTsz. is így értelmezi: „*se ingem se gallérom*“ = nem tartozik hozzám, semmi közöm hozzá. Így használja „A falu rossza“ szintén. Midőn Finum Rózsi hiába hódítgatja Göndör Sándort, végre ezt mondja: „No nézd, áll, mint egy sóbálvány, ide se néz... Ej, hát én is miért nézem! Már vissza nem nézem!... (vállat von) *Se üstöm, se füstöm*;... eredj haza szentem!...“ (III. felv. 3. jel.) Mintha mondaná: bánom is én! Ily jelentés mellett bizonyít egy másik hasonló s tán még forgandóbb szólásunk: *Se üstöm, se komlóm*, mely CzF. magyarázatja szerint = nincs hozzá semmi közöm, semmibe se veszem.

Már most kettő lehetséges: vagy él ama szólás valamerre oly jelentésben is, hogy „semmim siucs“, vagy félreértés forog fenn, Sipulusz effélet sejtve ki belőle: „*se háza se tüze*“, „*se falatja se foltja*“ stb. Az első esetben azonban ezt kellene várunk: „mindenféle se üstje, se füstje ember“ (= a kinek semmije sincs). Annak a harmadik esetnek, hogy S. „semmi“ embert akart volna vele értetni, ellene mond az egésznek összefüggése.

LEHR ALBERT.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Régi magyar gyógyszernevek.

**Koronavirág*: császár-koronája virág; *corona imperialis Dodonaei*. (Csapó, 57.) Ma: *Fritillaria imperialis L.*

**Korontái, korontári répa*. A kerti répa két félé, apró és öreg; az öreget korontái répának nevezik... A korontári répát a német szomszédaink Wasserrüben néven nevezik. (Veszelszki, 377.)

A *korontári répa* a NySz.-ban is megvan, de magyarázat nélkül (az OklSz. nem említi); ezért is talán nem fölösleges, ha megjegyzem, hogy az írott emlékeinkben gyakran előforduló *Korontár* vagy *Korontály* szó Karinthiának volt a régi magyar neve. Giczi Parkas (1562. máj. 3.) azt írja Nádasdy Tamásnak, hogy „Asperger wram az *Korontaly orzagj* haddal ide giwlekezet“ (Orsz. Lvtár; Nádasdy-Levéltár). Ke-recheny László (1553. aug. 15.) írja ugyanannak Bécsből: „ha az [te várad] el vész, azbul *Korontál* (korbtal) *ország* es el vész“. A Nádasdyhoz intézett levelek írói közt fordul elő *Koronthalj* Ákos (1573.) is; továbbá *Coronthey* György neve is szerepel, ki 1535. Kanizsai Orsolya udvarmestere volt. Végül: Sándor (Sokf. II. 32.) említi: „*Korontály* tartományban (Carinthia)“.

**Korsócskafü*. „Ezt másként Isten-korsócskájának nevezik, de vétek így nevezni.“ (Csapó, 142.) Mai neve: széleslevelű békakorsó; *Sium latifolium L.*

**Kosmádra-fü*: *matricaria* (Told.: Újabb adalékok stb. 70.).

**Kovacs*: kvareczkó, kavics. (Mátyus, IV., II., III. lap.)

**Kökényvirág*: *flores acaciae*; *schlehen-blüh*. (1745; Torkos, 2. lap.) A *Prunus spinosa L.* virágai.

**Kököröcsin* (kekeröcsin): *primula veris*. Item *contra hýmle, ad comedendum debent eis dare radicem kekeröcsin . . . latine primula veris*. (A XV. száz. második feléből. Könyvsz. 1904. 460.)

**Köméz*: *polypodium vulgare* (Veszelszki, 355.)

Köpöcze: *vas unguentarium*, gyógyszeres üveg. Valami jó ter-jeket is egy köpöczével. (1653. T. T. 1880. 606.)

**Körköly*: lásd *Gomborka*.

**Körösfalevelű fü*: lásd *Szarvasgyökérfü*.

Körtvélylevelű fü: *herba pyrolae*; *winter-grün*. (1745; Torkos, 8. lap.)

**Köszikla-olaj*. *Fejér k. o.*: *oleum petrae album*; *weisztes stein-oehl*. (Petróleum.) *Veres k. o.*: *oleum petrae rubrum*; *rothes stein-oehl*. (Torkos, 15. lap.)

**Köszikla-tej*: *lithomarga, seu lac lunae*; *stein-milch*. (Torkos, 14. lap.) A mézskő ritkább változata, melyet németül *mondmilch*-nak és *bergmilch*-nak is neveztek.

Kötés: *cataplasma*. Rác: Borb. 160.

**Kötting*: könting, *drachma* (vö. Susták). Mennyi légyen egy

lat, azt minden ember tudja, hogy 240 ganumokból áll, és így egy kötting avagy nehezék, más-kép quintli, a negyedrésze a latnak, 60 gránumokból áll. (Linz. III. 2. 550. l.) Ebanus. vagy Indiai fekete fából 2 köttinget (u. o.) Sárkány kigyóból egy negyed részét a latnak, azaz 1 köttinget (u. o.) Fainul rásplot önből 1 köttinget (u. o.)

**Kövé rózsa*: *Sempervivum tectorum* L.,? Sülly ellen: Szedj Sülly-füvet, melyet kövér rósának-is hívnak, törd öszve, azzal kösd. W. IV. 293. (A NySz. szerint „süly-fü“ a. m. arum, chelidonium minus, scrophularia minor; ezekre azonban a kövér-rózsa név nem illik rájuk. A *Sempervivum*-nak *kövi rózsa* neve ma is használatos.)

**Középlevelű fü*: *Virga pastoris*. (Murmelius-Szamota, 22.) Mai neve: *Dipsacus pilosus* L., szőrös mácsonya.

**Közép-nadály*: *consolida media*. (Frick.) Mai neve: *Ajuga reptans* L., ostorindás infű.

**Köz-só*: konyhasó. Recipe két rész vizeletet és egy rész közsót . . . és főzzed . . . mígnem az mind el emésztetik. (K. C. 39. l.)

**Kréta kömény mag*: semen seseleos Cretici; cretischer seselsaamen. (Torkos, 12. lap.)

Krispány, krispán, kinspány: aerugo, grünspon. Az megbántott tagait krispányos vajjal kenyed jó erőssen. (1564? Gyógy. 1880. 108.) Végy egy pótra aró krispánt (u. o.) Mátyus IV. XIX. lap.

**Kristély-cukor*: saccharum Thomae; clystier-zucker; cukr pro klystury. (1745; Torkos, 5. l.)

**Krisztus keze*: ricinus communis. Ricinus, több neve Christus keze, Christus tenyere. (Mel.: Herb. 82. NySz.)

**Kubiom, kubium*: fructus cubearum. Szerezz cubium magot, melyet a patikában cubebének hínak (PP. Pax. 8.) Hintsd meg

cubiomnak a porával (u. o.). Cubiumot (cubebé) törj aprón (u. o. 230.)

**Kuklásfü*: csuklyafü, sisakfü. (Csapó, 264.) Mai neve: szelid sisakvirág; *Aconitum anthora* L.

**Kutyabogyó*: *solanum nigrum*. (Veszelszki, 414.)

**Kutyacseresznye*: lásd *Piros kutyacseresznye*.

**Kutyahagyma*: lásd *Fekete hagyma*.

**Kutyakapor*: lásd *Pipiter*.

**Küül*: agito, köpül. Két tyuk-mony fejéit belé-eresztvén, sodró fával erősen küpüllék-öszve. (PP. Pax. 193.)

**Kvintely*: quintlein, quentchen, könting, drachma (egy lat negyedrésze). Grispan, negy kvintely (1676; T. T. 1894. 398.; kétszer egymás után. A közlő a hozzáadott glossariumban tévesen állítja, hogy egy qu. = egy itcze.)

**Labrus-olaj*. Choron Margit írja Nádasdy Tamásnénak, 1569 szept. 4. (Orsz. Levéltár, Nádasdy-levelek): „Im az minapon, hogy anyámnál valék, öcsém igen beteg vala, és labrus olajom, az ki vala, neki adám. Immár nekem egy szál sincsen. Kdnek megiszolálnám, én édes asszonyom anyám, ked: küldene egy kevés labrus olajt, mivelhogy gyermekimet arraszoktatám“. Talán a „laurus-olaj“-nak (oleum lauri) eltorzított alakja.

Lágyító kötés: cataplasma emolliens. Rác: Borb. 160.

**Lapátfü*, lapoczkafü: ferula. (Toldy: Újabb adalékok, 70.)

Lapi: lappa MA., lapu. (Ényedi: 42.) *Öreg lapi*: bardana (u. o. 77.)

**Lapiczkásfü*, hold ruta: lunaria (Veszelszki 287.)

**Lapoczkafü*: lásd *Lapátfü*.

**Lasa-gomba*: *clavaria flava* Schaeffer, szegfűvirággomba (Borszék). Találtatik itt Erdélyben . . . a gombának egy bizonyos neme, melyet itt Lasa-gombának neveznek. (Mátyus II. 484.)

**Lasponya*: naspolya. A laspo-

nya-fának azon tulajdonsága is vagon, hogy ha az idétlen gyermekket szülő aszszonyi-állat sz. György havának 28-ik napján lemetsett egy ujjnyi ágát magával hordozza, terhes korában idejére fog szülni. (*Váli*: 19.)

**Lator-koldus*: ranunculus. (Molnár, 340.; Veszelszki 373.) Vö. Istárj.

**Laurea bak*: babérbogyó (bacca lauri). Lásd: *Bajfü-mag* alatt.

Leány-kököröcsin: lásd *Lókököröcsin*.

**Lé*: tinctura, festvény. A kitől ki-telik, élyen gyakran kaláris-lével (tinctura corallorum). PP. Pax 305.

**Leány-som*: berberis; weinschaedling. (1745; Torkos, 4. lap) A sóska-bokor (borbolya) régi neve.

Légytető: pulvis muscarum; fliegenstein; ma: légykő, természet-arszén. (Molnár: 326.)

(Folytatjuk.)

KÖSSA GYULA.

KÜLÖNFÉLÉK.

Gottsched hazánkban. Irodalomtörténeti tanulmány, írta BLEYER JAKAB, Budapest, a Magy. Tud. Akadémia kiadása 1909. 8° 180., 1. Ara 4 korona.

Ez a könyv azt kutatja, hogy GOTTSCHED-nek, a híres lipcsei professzornak és irodalmi reformátornak közvetve vagy közvetlenül milyen hatása volt a magyar művelődés egészére általában, tudományos és szépíróinkra pedig különösen. Kiváló szorgalommal, nagy tudással s eleven tollal van megírva e dolgozat, s különösen szép és tanulságos a bevezetés, a hol a szerző elmondja, hogy e műve egy tanulmánysorozatnak első dolgozata, a mely tanulmánysorozatnak célja adalékokat nyujtani a magyar-német irodalmi érintkezések történetéhez s ekként tüzetes részletkutatással előkészíteni ez érintkezések történetének összefoglaló megírását. A sorozatot GOTTSCHED-dal kezdji, s a következő mű WINDISCH K. G.-ról fog szólni. GOTTSCHED-dal azért, mert G. a legelső modern német író, ki a mi irodalmunkra és általán a hazai kultúrára számbavehető hatást tett. Ez a hatás nem valami mélyenjáró; minthogy azonban e hatás drámai-irodalmunk mellett nyelvtani-irodalmunkban is kétségtelen, BLEYER könyve a magyarországi nyelvtani-irodalom történetére is becses adalékokat nyujt. A bevezetés után következő fejezetben GOTTSCHED németországi működését, s hatását Ausztriában vázolja. G. a vezérszerepet a német irodalomban a XVIII. sz. második negyedében játszotta s ezt aesthetikai és grammatikai működésének köszönhette; hatása Ausztriában nagy volt, mert vezetője volt a *Mária Terézia* és *József* korabeli osztrák irodalomnak. Így Bécs útján hatott aztán a mi íróinkra is. A következő fejezet GOTTSCHED-nek drámai-irodalmunkra tett hatásával foglalkozik (BESSENYEI: Ágis, jezsuita- és piarista-iskola-dramák); a szakasz világosan fejtegeti, hogyan közvetítette GOTTSCHED a francia klasszicizmus hagyományait irodalmunkkal. A „G. hatása nyelvtani-irodalmunkra“ ez fejezet arról szól, minő fontossága van G. grammatikai működésének a hazai művelődéstörténet szempontjából. Egyik fontossága ebben van: A *Mariae Terézia* alatt megindult egységesítő törekvéseknek főeszköze az iskola s az összekötő kapocs a német nyelv volt. Terjedvén iskoláinkban a német nyelv, nyelvtanokra, szótárakra, olvasókönyvekre volt szükség. Minthogy ez időben G. német nyelvtana volt a legjobb, ezt dolgozták át tan-

férfiaink, először csak latinul (1760-ban), aztán magyarul is (1780.). A másik fontossága ez: ADELUNG a nyolczvanas évektől a grammatikai vezérségben G. utódja lesz, s befolyása, mely szintén nem volt mélyenjáró, eltart a XIX. század harminczas éveigi. ADELUNG törekvéseit megérteni csak akkor lehet teljesen, ha ismerjük G. nyelvtani elveit. E fejezetben van szó MÁRTON ISTVÁNról és M. JÓZSEFRől, s a legnagyobb elismeréssel szól róluk a szerző. Az utolsó fejezetben magyarországi írók, tudósok és államférfiak által GOTTSCHEDhez írt levelek vannak közölve (8 írotól 21 db levél), függelékül pedig egyéb irodalmi adalékok (iskoladráma színlapja, forrása stb.). M. J.

I. Kont, *Chrestomathie hongroise* (Jules Groos, Paris 1909.).

Kontnak ez a szemelvénygyűjteménye az első munka, mely a magyar költészetet és prózát a közönségnek bemutatja. Voltaképen kiegészítője a tavaly megjelent *Petite grammaire hongroise*-nak, jelentőségre azonban több mint más ilyenfajta szövegmutatvány, mely nyelvtani szabályok példatára és gyakorlókönyv szokott lenni, mert egyszersmind az újabb, XIX. századi magyar irodalomnak kisméretű ugyan, de tanulságos és érdekes képe. Mint ilyen, olvasókönyvül is használható az irodalomtörténet mellett, melyet Kont kilencz esztendővel ezelőtt kiadott. A rövid bevezetés után, mely a magyar irodalomtörténet korszakait jelzi, következnek a magyar szövegek. Összeválogatásuk, a mennyire a kiszabott ivszám engedte, sikerültnek mondható. Kont arra igyekezett, hogy a legjavát mutassa be annak, a mit a magyar költészet, szónoklat és értekező próza a XIX. században termelt; legjavát, nem annyira a magunk szempontjából, hanem inkább a nyelvünket tanuló, irodalmunk iránt érdeklődő idegen számára. Anyagát két részre osztva, az elsőben Kazinczytól a kiegyezésig, a másodikban 1867-től máig halad mutatványában. Függelékül igen helyesen népköltésünknek szentel egynéhány lapot: dalokat, balladákat, s a kurucz kor egy-két költeményét közli. Az írókat lehetőleg sok oldalról mutatja be, hogy minél teljesebb legyen a képe; végül teszi, rendszerint legjobb tanulmányíróinktól (Csengery, Gyulai, Salamon, Beöthy, Péterffy, Szily, Heinrich), az író összefoglaló jellemzését, úgy hogy az olvasó mind függetlenül alkotó költői, mind kritikai irodalmunkkal megismerkedik. Minthogy az írók életére és jelentőségére nézve mindig irodalomtörténetére utal, mellőzhetőnek vélte bevezető jellemzésüket és csak egy-két felvilágosító jegyzetre szorítkozott. Én azt hiszem, hogy igen hasznos lett volna minden író elé rövidre fogott irodalmi életrajzot tenni, mert e könyvecskének nem minden olvasója fogja megszerezni Kont Magyar irodalomtörténetének vaskos kötetét; csak a részletesebb adatokra nézve kellene az érdeklődőt ideutasítani. A szöveget a lap alján nyelvi és tárgyi magyarázatok kísérik. Ezeket bizony kevesellem. Az idegen olvasó előtt Vörösmarty, Arany, Jókai, Mikszáth stb. magyarságának szótárba nem foglalható sajátosságai, továbbá a szövegek történeti, művelődési, néprajzi vonatkozásai mester nélkül örök rejtvények fognak maradni s kedvét szegik érdeklődésének. Az ilyen munkában a jegyzetről el lehet mondani az egyszeri embernek kívánságát: „Inkább többet, csak sokat“. A jegyzetek általában helyesek: javítandók azonban a következők: „tatárjárás 1241—42-ben volt, nem 1240-ben (V. 1.); a kurucz szabadságharczat nem az „Autrichiens“ ellen vívtuk (VIII. 1.); Lessenyei mintája nem volt mindenben Voltaire (IX. 1.); a *népies irányú iskola* nem egészen helyes, ma már

inkább *magyaros irányról* beszélünk (X. 1.); a *lebel* szó nem *sóhajt* jelent, hanem szellőt, *souffle léger*-t (1. 1.); *kízal* inkább *engraisser*, mint *nourrir* (2. 1.); Kisfaludy Károlynak szemrehányása: „Tomori... mért hagytad el... stb.“ nem valódi, hanem költői szemrehányás, hisz alább helyre is igazítja: „rajtad úzé dölyfét a csalfa szerencse“ (23. 1.); *Szép Ilonka* valószínűleg IV. Henrik kalandja (Garnett utazásai), csak a költő (Bajza, vagy Vörösmarty) ruházza Mátyásra; ez a francia olvasó előtt érdekesebbé tenné a költeményt (43. 1.); *Rachel siralmának*: bibliai forrását bizonyára Franciaországban is ismerik, de már nem jelképes vonatkozását a mi állapotainkra (109. 1.); hogy Gyulai lelkesült védője Görgeinek, ez a francziát kevésbé érdekelheti, annál kevésbbé, mivel Görgei neve elő sem fordul a *Világosnál* című költeményben, czélzás sincs rá (132. 1.); „Fenn az ernyő, nincsen kas“ magyarázata: „Tout ce qui brille n'est pas or“, nagyon távol áll a szólás értelmétől; nyersebb bár, de közelebb jár ez: „Habit de velour, ventre de paille“ (153. 1.); „l'Autriche... vaincue... à Solferino... se résolut à convoquer les Chambres“, itt is helytelenül áll „l'Autriche“ „l'empereur“ helyett (206. 1.).

A szemelvények szövege igen jó és pontos; itt-ott van egy-két szövegbeli és írásjelzési hiba (pl. Kölcsey Hymnusában *nyúlt* e h. *nyúl* 6. vsz., *holtak* e h. *holtak*); feltűnőbb értelemzavaró sajtóhibák *szidó*, h. *zsidó* (222. f. s.); *meglegkendő* h. *melegk.* (323. f. 16.); négy sor össze van zavarva (333. a. 6—4.). Igazán dicséretére válik annak a darmstadti nyomdának a majdnem hibátlan magyar szöveg. meg annak is, a ki javította a szedést.

Kont e szép könyvével valóban újabb érdemeket szerzett nyelvünknek és irodalmunknak terjesztése körül. Szívből kívánhatjuk, akadjon minél több olvasója e szemelvényeknek, mert a ki beléjük kóstol, mindenesetre többre is vágyik.

TOLNAI VILMOS.

Hus I. helyesírása. A „Deutsche Philologen und Schulmänner“ idei, 50. gyűlése Grazban volt. Az ez alkalomból kiadott „Festgabe“-ban MURKO MÁTYÁS, grazi egyetemi tanár következő dolgozata jelent meg: „Johannes Hus als Reformator der lateinischen Schrift“. MURKO részletesen tárgyalja Hus „Orthographia bohémica“ cz. dolgozatát, mely fejtegetéseit magyar nyelvész is érdekel és sok tanulsággal olvashatja. A dolgozathoz kiemeljük ezt: „Interessante Streiflichter wirft Hus' Traktat auf die Aussprache des mittelalterlichen Lateins, die begreiflicherweise nach Ländern und Völkern verschieden war, was im Prinzip zwar allgemein zugegeben wird, in den Einzelheiten jedoch wenig bekannt ist“.

M. J.

Magyar nyelvkönyv finnül. Arról értesülünk, hogy Szinnyei József és néhai Jalava Antal magyar nyelvkönyve (Unkarin kielen oppikirja), a mely 1880-ban a finn irodalmi társaság kiadásában jelent meg, s a mely harmincz év óta a finn egyetemen a magyarul tanulóknak vezérkönyve volt, elfogyott s a Társaság felszólította Szinnyei Józsefet, hogy az új kiadást, a mely berendezésében a régítől lényegesen különböznék (rendszeres nyelvtan, chrestomathia, szótár), sajtó alá rendezze. Nem tartanók feleslegesnek, ha Szinnyei könyve egyidejűleg németül is megjelennék: tudományos szempontból is elfogadható, német nyelven írt magyar nyelvtannak úgy is régebben érezzük szükségét.

ROVÁS.

Stílus és divat. E czímen a Bud. Hirlap jún. 29. számában folytatja Csapodi a divatossá lett nyelvhibák rovogatását. Első cikére bátorokdtam helyreigazításokat tenni a MNy. jún. füzetében; nevezetesen kimutattam, hogy a kárhoyzatott *hollbizonyos* és *leszavaz* kifejezések nem német majmolások, hanem magyar földben a gyökerük. Csapodinak amaz most már nem is csak „divatos“, hanem „otromba németesség“; emennek „németes voltát nem hárítja le róla az állítólagos szükséges volta“. Ez persze nem czáfolat, sem az, hogy az én finomult nyelvérzékemért nem adná cserébe a maga paraszti magyar nyelvérzékét. Ha nem tudtam őt meggyőzni, hát nem tudtam. De azt már igazán nem értem, hogy' képes megsértődni, indulatba jönni azért, hogy így végeztem cikkemet: „Csapodi pedig csak folytassa divattudósításait, de több óvatossággal, hogy oda ne veszszen a — hitel“. Ezt én *holtkomolyan** mondtam, a „divattudósítás“ szó nem akar „lekicsinylés“ vagy gúny lenni, Arany Koszorújából vettem; a hitel veszedelmét is a jóakarát iratta velem. Azt azonban már értem, hogy az indulat oly állításra ragadja őt, melyet senki se hisz el neki, higgadt órában önnön maga se. Nem az indulat igazságtalan beszéde-e ez: „Úgy vagyunk Lehr Alberttal, hogy ő megvédelmez mindent, a mibe a jó nyelvérzék beleütöközik, ellenben a jót is kiczégérezzi, ha neki szemet szúr?“ Ugyan kik azok a „vagyunk“? A Bud. Hirlap? A pluralis majestaticusban beszélő Csapodi? Az olvasók? A Magyar Nyelv szerkesztősége bizonyára nem, mert akkor holtbolond, hogy számról-számra sürgeti és várja cikkeimet. Még a kedves Nyelvőr se, a ki pedig sokszor vért izzad, hogy rám süssön valamit. Aztán mi az a rossz, a mi nekem jó, s mi az a jó, a mi nekem rossz? Lám, hova sodorja az embert az érzékenykedés, nem mondom, a hiúság!

De hagyjunk ennek békét, inkább nézzük meg Csapodinak új rovásait. Igazán sajnálom, hogy ezúttal se mondhatok neki csupa kellemetességeket. Helyeslem, hogy kikel az idegen (meg nem honosodott) szók sűrű s szükségtelen használata ellen; hogy megpirítja a tudatlanságot, mely *irombát* „otromba“ gyanánt használja (vö. egyebiránt a MTSz.-t); hogy nem tetszik neki a *képvisel(tet)*, *oknyomoz* s a mostanában felkapott *rémgyönyörű*, *irtószép* stb., — de kivált kettőben nem adhatok neki igazat: a *révén* s a *túl*-lál összetett szók dolgában.

1. A *révén*-ről ezt írja: „A Magyar Nyelv folyton irtogatja a magyar stíusból az újabb nyelvhasználat egyik legsikerültebb és legszebb alkotását, a *révén* névutót. Pedig ha nem illene is olyan

* Szemere Györgytől olvastam nemrég.

jól bele az *útján, folytán, folyamán* csoportjába, már azért is ragaszkodnunk kellene hozzá, hogy e képeshatározó révén megőrizze nyelvünk, a művelődés folytán a kiveszés útjára kerülő ősi *rév* vagy *ré* meg *révész* szavunkat“. Nem volna szabad ilyeneket mondani annak, a ki a nyelvhelyességet akarja szolgálni; így csak az írhat, a ki üresen lelkesedik, de tájékozatlan. Nem ismeri Csapodi az én „Révén“ cikkemet (MNY. II. 16. s köv. l.), mely e szó kérdését teljesen tisztázza, kimutatván annak népnyelvi használatát, s használatra törvényes határait; így hát azt sem tudja, hogy én felsorolok oly eseteket, melyekben a *révén* a népnyelvi használaton *túl* is megengedhető, olyanokat is, melyekben az, mint a syntaxis kétségtelen sérelme, kerüendő, midőn t. i. „egyéb határozók, névutók vagy ragok megállapodott funkcióját bitorolja. Ez már valóságos visszaélés, melyet részint kényelenség és gondatlanság, részint a nyelvnek hiányos tudása és romlott nyelvérvék szül és táplál: bolond divat, melynek kiváltkép az újságírók hódolnak“. De nem ismeri Csapodi a Budapesti Szemlé-ben megjelent azon cikkeimet is, melyekben e tárgyról bold. Tóth Bélával vitakoztam. Ilyenformán nem tudja, mit csinál, mikor a *révén* mellett kardoskodik, s mikor ráfogja a Magyar Nyelvre, hogy „folyton irtogatja a magyar stílusból“. Irtogatja, igenis, a *rossz révén*-t, de nem a *jót*. Attól ne tartson Csapodi, hogy a „művelődés“ kipusztítja „ősi *rév* meg *révész* szavunkat“. Kiveszhet-e vajjon a révház, révhely, révkocsmáros, révpénz, révpárt, a „réven-vámon“, „halál révén“, „a te réveden ment el“, a sok helynév: Révkomárom, Farkasrév? Kiveszhetnek-e a révészlegények s a Révész urak (még az 50 krajezárosok is?) De inkább pusztuljanak, mint hogy a törvénytelen *révén* éltesse tovább, s inkább a művelődés pusztítsa a *rév*-et, mint a *révén* a nyelvet. Aztán, mit ért Csapodi az „ősi“-n? Ha *régit*, jó; mert a *rév* ép oly jövevény, mint akár a „kocsmá“. Egy szó mint száz, a helyesen használt *révén* ellen nincs kifogásom se nekem, se a MNY.-nek, s Csapodi kesergése hiábavaló. „A király *Wekerle révén* értesül a nemzet kívánságairól“ *rossz*, de „a trónörökös *Kristóffy révén* tájékozik“ *jó* (pedig dehogy jó!).

2. Nagyon haragszik Csapodi a *túl*-ra (neki *tul*-ra), a vele „alkotott élőkődő csoportra“. Hát hiszen van igazsága ebben, mert a *túl*-os összetételek jó része csakugyan a németnek copijája, s gyöngé érv a Kelemen Béláé, hogy „legtöbbjük már annyira meggyökeredzett, hogy kiirtásuk alig remélhető“. (Jó magyarság.) De más itt a baj. Először az, hogy Csapodi pótlásai nem aequivalensek, mert pl. *tülkapás* nem = hatalmaskodás, *tüleröltetés* nem = szertelen erőltetés, *tülayomó* nem = nagyobb, *tülhízás* nem = elhízás, *tülerett* nem = elérett, *tülterhelt* nem = agyonterhelt; másodszor az, hogy *tüloz*, *tülzó* és *tulság*, *tulságos* egész helyes képzések, tehát nincs ok sóhajtozni, hogy amazok „már-már kiirthatatlanok“, nincs ok emezeket „szertelen“-nel pótolgatni — ügyetlenül. Legnagyobb baj végre, hogy Cs. a *tül* kérdésében nem tudja azt, a mit ha tudna, nem átkozná a *tül*-os összetételeket. Nem tudom, olvasta-e, ha olvasta, elfeledte „Két élő képző stb.“ című akad. felolvasásomat, (1909 április) abban egy jegyzet kimutatja (24—25. l.), hogy a nép nyelve csak úgy ontja a *tül*-lal összetett mellékneveket: *tülnagy*, *tülszép*, *tülerős*, *tülvad* stb. igéket: *tüleszik*, *tülygöngéll*, *tülél* [= jól él] stb. főneveket: *tülgödör*, *tülpipa*, *tülsz* stb., sőt igét is képez belőle: *tüáll*, — s így végződik: „Nem akarom eldönteni, de úgy sejttem, hogy ez a *tül*-os

beszéd újabb gazdagodása a népryelvnek, még pedig nem idegen hatás alatt. Ezelőtt 30—35 esztendővel ritkábban hallottam. Az irodalom hasznát veheti, vegye is“. (Vö. még „Kiút“ cz. cikkemet: MNy. III. 73. 1.)

Ezek után csak ismételnem kell, a mit jún. cikkemben mondtam, hogy Csapodi óvatosabb legyen a megrovásaiban sigyekezzék (ezt most teszem hozzá) visszaszerezni a — hitelt. LEHR ALBERT.

NÉPRYELV.

Az adavidéki nyelvjárás szókincséből.

Az alább közölt gyűjtemény nem rendszeres, azaz a szógyűjtés nem tárgy- és fogalomkörök szerint történt előre megállapított terv szerint. Ezt a néhány száz szót és szólást apródonként — inkább szórakozásból — jegyeztem, a mikor néha egy-egy kis időt Adán töltöttem. (Néhány más vidékről való szó is belekerült a gyűjteménybe, de azokat külön megjelöltem.) Minden mondatot élő beszéd után szó szerint jegyeztem gyorsírással.

Az adavidéki nyelvjárással egy ízben rendszeresen is foglalkoztam, a mikor a M. T. Akadémia támogatásával egy nyarat ott töltöttem. Ekkor részletesen feldolgoztam a nyelvjárás mondattani sajátosságait (Nyelv. F. 37.). A milyen gazdag és tanulságos a nyelvjárás mondattani jelenségekben, legalább is olyan gazdag és érdekes szólások dolgában. Az itt közölt gyűjtemény (s az említett füzetben kiadott mintegy 200 szólás) csak csekély töredéke a nyelvjárás szókincsének. Szólások dolgában az élő nyelv kimeríthetetlen.

A példákban nem törekedtem a kiejtés szerint való hangjelölésre. Szógyűjteményben erre nincs nagy szükség, csak nehezíti az olvasást, haszna meg semmi. Beértem a magánhangzók kiejtésének pontosabb megjelölésével.

A gyűjteményben felsorolt szavak, szólások egy részét a köznyelv is használja, de tudomásom szerint nincsenek még följegyezve, tehát úgy látszik, nem haszontalan munka ezeknek az összeállítására sem.

A gyűjtemény jóval gazdagabb szólásokban, mint tájszóiban. Ennek az az oka, hogy nem igen volt alkalom egyszerűre hosszabb időt tölteni a nép között. A gyűjtőnek szerintem sok idejének kell lenni, hogy megismerkedhessenek a nép életmódjával és gondolkodásával; neki minden egyes foglalkozás-nemet gondosan meg kell figyelnie, az illető foglalkozással töviről-hegyire megismerkednie, majdnem beletanulnia: ha *lelküismeretes* akar lenni. Máskülönben nagy tévedések eshetnek meg vele, egyes szavak *esetleges* v. *mellékes* jelentését félreértheti v. kellelénél többre becsüli. Neki ismernie kell a szót minden vonatkozásában s megvilágítani jelentését 3—4 példával.

Mivel ilyen rendszeres tanulmány nem volt módomban, be kellett érnem olyan szók és szólások gyűjtésével, a melyek — ha szabad így szólanom — éppen a czeruzám ügyébe estek.

I.

Tájszók, jelentésváltozások.

Ádvkinek intr.: megadja magát vkinek a nő. (*Nekém nem adott, fene egye még. Ű csak annak nem ad, aki nem kér.*)

Ágyaz: olyasmit eszik, a mire izlik a bor, pl. paprikást. (*Elsőbb ágyazni kő, embérék!*)

Áll: folyik, tart. (Javába állt még a lakodalom, mikor arra méntünk.)

Állapotos: terhes. (A szomszéd-asszony megint állapotos.)

Állít vhoza: megjelen, ott terem, elmegy, eljön. (Egyszer csak ide állít a két asszony, oszt kéri a pizt.)

Apróra: részletesen, alaposan. (Még-hánytunk-vetítettünk mindent apróra.)

Árva: 1. egyetlenegy. (Múta [= mi-óta] odavan, égy árva szót nem irt a bitang. Egy árva hangot nem bír beszélni [a beteg]. Nincs égy árva garasom sē. Égy árva lékēt nem látni az utcán); 2. gyámoltalan, ügyetlen, ügyefogyott. (Eriggy innen, te árva! Ugyan hazagyütt-ē már az az árva? Most még már fordítva tette föl a kötőjét az árva!)

Átutazó: rövid ideig tartó. (Ez csak átutazó esső.)

Átvág: átmegegy egyenesen a másik oldalra. (Mikor meglátott bennünket, átvágott a másik oldalra.)

Babrás: babrálással járó, unalmas, kényelmetlen. (Hiába készíti lē az embēr [a halat], nem kō sēnkinek, mert nagyon babrás enni.)

Beállít (csakis összetett igealakja használatos): becsíp. (Nem tagadam, én is be vótam égy kicsit állítva.)

Becsudálkodik (rendszerint összetett igealakban): berüg, becsíp. (Na, ezek is jól be vannak csudálkozva! Mindnyájan jól beroltak csudálkozva.)

Bebedél: bő ebédet eszik. (En már nem eszék sēmmit, mert jól bebedéltem délbe. Nem kellett volna úgy bebedélni, akkor majd nem lennēl olyan lusta.)

Befog: állandóan használni kezd, „strapára“ fog vmi ruhafélét. (Egészen új ruha, még csak a nyáron fogtam be. Kár volna ilyen hamar befogni azt a szép kalapot.)

Befrűstököl: bőven megreggeliz. (Ha jól befrűstökölök, könnyen tőrök estig.)

Begyürödik: (Ha rajtad szárad még, nem gyürödik be [az átázott ruha]).

Beleakad vkibe: viszonyt kezd vkivel. (A K... beleakadt a nevelőnébe, oszt el köllött neki menni.)

Berészegszik: megrészegszik, leissza magát. (Majd megverem én űtet, ha berészegszik.)

Beszégyenkezik: szégyenkezve megy be. (Mikor lékētünk, megint csak be kellett szégyenkezni a sógorékhoz.)

Beterēm: mindent megterem, a mi szükséges. (Beterēm ez a kis kert mindēnt.)

Bevacsorál: bőven megvacsorál. (Minél jobban bevacsorálok, annál jobban tudok aludni.)

Boldogszik: boldog lesz. (Én avval az égy hatossal nem boldogszok.) Fülöpszálláson hallottam.

Borzasztó: roppant, nagyon. (Ez [a zsák] borzasztó könnyű volt.)

Böngészget: a megmaradt gyümölcsöt szedegeti. (Egész délelőtt a kertbe böngészgettem.)

Büdös: egyetlenegy (csakis pénzre s majd mindig krajczár-ra vonatkozik. Pl. Nincs már égy büdös vasam se. Egy büdös krajczár van nálam össze-vissza. Nem adnék érte égy büdös vasat sē.)

Csak: csakhogy. (Okos gyerekek vagy tē, — csak kevesen tudják.)

Család: gyermek. (Ez az utolsó családom.)

Csárdás: pofon. (Olyan csárdást adott neki, hogy az asztal alá csēt.)

Csepel: szapul, szid, „simfól rá“. (Engēm azok most nagyon csepelnek.)

Csúnyán v. **csúnyául:** erősen, nagyon. (Csúnyán elkezdeēt esni az cső. Csúnyául elvágódtam. Csúnyán elverte a feleségüt.)

Csupa: („Hová mēn?“ „A szőlőbe.“ „Csupa délbe?“) = épen, teljesen, egészen.

Czigánykodik a vevő, ha keveset ígér; az eladó pedig, ha sokat követel a portékáért. (Nē cigánykodjon má, asszonyság, azért a pár krajczár-ért. Ugy elcigánykodik azért az égy hatosért.)

Czinczli-finczli: kényes, nyalka, afektáló. (Ezék jobban [= inkább] olyan cinczli-finczlik, ezek az iparos lányok.)

Dehogy = nem. (Dehogy mēk én ilyen melegbe! Dehogy van ű most otthon!)

Disznófülű: haszontalan, gyalázatos. (Tē disznófülű! Mond még annak a disznófülűnek, hogy gyűjdzön má.)

Egész: csak. (Kilenczkor harangoznak elsőt, de a mise egész tízkor kezdődik.)

Eggy: 1. ugyanannyi, egyforma. (Akár búsulok, akár nem, csak égygy a fizetés); 2. egyező, egyforma. (Nekünk nagyon égygy a guszatusunk.)

Egyszer: 1. = valamikor. (Ez a ház, meglátod, összedül egyszer. Az

embérnek egyszerű úgys még kö halni.)
2. más szóval nem lehet a jelentését kifejezni az ilyen példákban: (Hiába küldöm, ha egyszerű nem mén. Né kunyorádj neki, ha egyszerű nincs kedve. Ha egyszerű aszondom: csitt! szó se légyen többet!)

Elfázik: meghül. (Ki ne enged most a gyereket a Tiszára: elfázna benne.)

Elfizet: „kiad“. (Sok pizt elfizettekük akkor.)

Elkanyarít (többnyire átnemható): czifrán káromkodik. (Ugyancsak czifrán elkanyarította. Ajnye de szépen el tudja kend kanyarítani!)

Elvesz: elfogad. (Nem vett el érte sémmit.)

Elveszelődik: elpusztul, tönkre megy pl. az alma, ha megrohad. (A mi szőlőnk mind elveszelődött a fagytul.)

Ember: quidam. Tagadó mondatban vagy tag. értékű kérdésben. (Olyat még ember nem látott. Még embért nem láttam úgy összevagdaltva, a hogy az volt.)

Esik: történik, lehet, van. (Legjobb alväs esik ilyenkor kint a ház előtt.)

Étel: egyszeri étkezés. (Ezelött tiz krajczárért vettünk égyg ételre valót.)

Fej: ész, értelem, tehetség. (Nagyon jó fejű gyerekek mondta a tanító.)

Fogyogat: apródonként fogyni kezd. (Hanem a borunk is fogyogat már lassacsokán!)

Fölbiztosít: (Föl van biztosítva [a ház] nem tom hány ezér pengőre.)

Fölfordít vmit: rendtelenség v. pusztitást tesz vhol, házban, utcán, udvaron. (Föl ne fordítsátok a házat, még [= mig] oda lészék! Az a sok rossz kölkök az egész házat fölfordítja.)

Fölvész. 1. zokon vesz. (Nem kö mingyá mindznt úgy fölvenni.) 2. = eltúr, elvisel. (Ezt a gorombaságot nem venném föl a föispántul sē. En szeginy ember vagyok, de nem venném föl ezir pengőért, hogy a fiam nyomorék légyen.)

Furcsáll: furcsának talál. (En nagyon furcsállom, hogy az a gyerek sosē ír haza. Szörnyen furcsállom a dolgotokat.)

Füstös: barnabőrű. (Aj de füstös képü szolgálójuk van, asszonyiség! No te füstös, hun csavarogtul mégint?)

Guksol: ül, idöz vhol. (Rám fér má égy kis járkálás, egysz hētén ütthon guksoltam.)

(Folytatjuk.)

BACSO GYULA.

LEVÉLSZEKERÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

45. K. E. úrnak. A -ként (régen: kéjént) és -kint rag egy és ugyanaz; nincs köztük semmiféle jelentésbeli különbség. A „Magyar Nyelv“ mindig -ként-et ír, vagy legalább ez a szándéka. Ha egyszer-másszor -kint is találkozik benne, az csak a hibajavítás tökéletlenségéből származik. Szerk.

46. Vitéz. Nem tudom: jól értettem-e meg Melich Jánosnak „Néhány magyar néprévről“ szóló cikkében azt a zárjelbe tett megjegyzését, hogy (= evezős emberek; vö. éjszakai vikingr törzset, vik = öböl szóból, végelemzésben ebből magyar vitéz). Kételkedem magamban azért, mert Melich Jánosról jól tudom, hogy ő a szláv nyelvekben nagyon járatos s így nem tehető fel róla, hogy — ha sebtiben is — ilyen hibát ejtsen. Már pedig az imént idézett fogalmazásban az állítás legalább is homályos. Homályosnak is csak abban a feltevésben itélem, hogy talán a vik, vikingr és a szláv (orosz) витязь (vitjáz) közt van valami összekötő kapocs, azt azonban Melich J. ezúttal elhagyta, mint talán már valamikor elmondott s így a MNy. olvasói előtt ismert dolgot.

SZABÓ ENDRE.

Vitéz. A vö.-vel azt akartam jelezni, hogy hasonló alkotású szó az ó-éjszaki germán vik-ből (öböl) alkotott ó-éjszaki germ. vikingr. „Vég-elemzésben ebből magyar vitéz“-t pedig úgy értettem, hogy a viking név (a vikingek kora, Kr. u. 800—1050) mint kölesönszó átment a szlávba, s a

szlávból, eddigi tanításunk szerint a szerb-horvátból (itt a szó *vítěz*) a magyarba. A szláv alak *vítěz*, a melyet én MIKLOSICH-tól eltérően (lásd EtWb.) a *vikíng* névből magyarázok, még pedig úgy, hogy az *i* előtti *k*-ből az északi germánban egy affricata *tχ* (= *é*) keletkezett s ebből való a szláv *t*-vel való ejtés. Nem lévén azonban germanista, bővebben ezt nem tudom megokolni.

MELICH JÁNOS.

47. Prókátor. Ismerik-e a prókátor szót az alábbi értelemben, a mi Forgách Mihálynak 1603 márczius 19-én kelt végrendeletében fordul elő: „mivel hogy háború az idő és az várnak gondviselésére öreg ember porkoláb és drabantak hatan örök, *prókátorok* szükségések . . . „a törökhöz jó prókátort igyekezzenek mindenkor tartani“. (Nemz. Múz. Forgách Itár.)

Auszug. Van-e eset, hogy a XVII. század legelejéről való oklevelekben, vagy másutt német kifejezés forduljon elő, mint az alábbi: „az szegény öcsém adóssága kirül ausztug is vagyon“ (uo.).

DR. VASS MIKLÓS.

Felelet az előbbi két kérdésre. A *procurator*-nak (melyből a magyar *prókátor* lett) a középkori latinságban nemcsak „ügyvéd“, hanem „felhatalmazott, helyettes“, sőt „vendégség-rendező“ (qui convivium apparat) és „vagyon-kezelő“ (qui bona administrat et tuetur) jelentése is volt. Nem csoda tehát, ha régi okleveleinkben sem mindig ügyvédet jelent a prókátor. (Vö. DuC. és Bartal.) Auszug és *auszugalis* a régi magyar jogásznyelvben igen közönséges két műszó. (Vö. Bartal és Törv. tud. Műszótár.) Sz. K.

48. Nándorfejérvár. ANGYAL DÁVID egyetemi tanár úr szives volt figyelmemet BEHEIM MIHÁLY 1460 táján irt egyik történeti költeményére felhívni (lásd BLEYER J. cikkét a Századok 1902. évi folyama 216., 227. lapján), a melyben BEHEIM azt mondja, hogy Fejérvárt (ueier war) a németek *kriechisch weissen purg*-nak hívják. Ez az adat valamivel régiebb, mint BONFINI „Alba Graeca“ adata.

M. J.

49. B. I. úrnak Beszterczebányán. Ön arra kér bennünket, mondjuk meg, hogy e kettő közül: „Mindegyik ablakot egy oszlop két részre *oszt*“ és „Mindegyik ablakot egy oszlop két részre *osztja*“ — melyik a helyes: *oszt-e* vagy *osztja*? Könnyű megmondani. Ez a helyes: *osztja*. Miért? Mert a mondat tárgya *határozott*, azzá teszi pedig a *mindegyik* (mindenik) jelző, melyben az *ik* végzetnek mutató, különítő, egyenítő, tehát határozó ereje van (Révai szerint: vim demonstrativam habens). „Mindegyik rózsát megszagolta“ vagy „mindegyik-et megszagolta“ (s nem: megszagolt). Ily névmásfélék még: melyik, akármelyik, bármelyik, némelyik, olyik, valamelyik, semelyik. Mindezek is, akár maguk a tárgyak a mondatban, akár jelzői a mondatbeli tárgynak, *tárgyas ragozású* igével szövetkeznek. „*Melyiket szeretem?*“ „*Melyik* kapát hozzam ki?“ Kivételt tesznek az *ik*-végű számnevek, melyek gyakran alanyi ragozású igével állanak. „Már a *hatvanadikat* tiprom“, de (névelő nélkül): „Most a cigány kardja *hetediket* csinált“ (Arany). „*Másikat* emésztí láthatatlan féreg“ (Arany), de: „*Adj másikat*, ez nem jó“ stb. Azok, a kik a vitatkozók közül az *oszt* mellett kardoskodnak, tévednek. Egy mentségük, hogy *mindegyik* szóban ezt érzik: *minden* (ablakot), mely persze mindig alanyi ragozással jár: „*Minden* régi kedves *helyet* bejár“ (Pet.). „*Minden* ablakot két részre *oszt*“.

Nyugodjanak meg ebben s ne *osztozzanak* tovább. LEHR ALBERT.

Helyreigazítás. Nándorfejérvár című cikkemben pusztá hallomás után azt irtam, hogy a komáromi gör.-kel. egyház 1511-ből való pecsétjének görög körirata van. Ez tehát azt bizonyítja, hogy ez egyházat görög anyanyelvű emberek alapították. ALAPI GYULA barátom megszerezte nekem a pecsét viaszkos levonatát s e lenyomatból látom, hogy a pecséten 1511 évszám körül egy házi szláv körirat van. Egyébként vö. e füzetben a *görög* szóról való cikket.

M. J.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

V. KÖTET.

1909. DECZEMBER.

10. SZÁM.

Néhány magyar népnévről.

(Vége.)

Oláh, olasz. Sem az oláh, sem az olasz a saját nyelvén nem hívja magát olyan néven, a melyből a címül irt két magyar népnév meg volna fejthető. Az oláh magamagának *rumîn* (hangsúly az *i*-n; latinositott irodalmi alak *romîn*, lásd PUŞCARIU *EtymWbuch der rum. Spr.* I. 132.), míg az olasz, nemzetisége jelölésére, az *italiano*-t használja (hangsúly [-*áno*] az *a*-n; népies alak *taliàn*, BOERIO *taliàno*). Más nyelvekhez kell tehát fordulnunk, hogy a m. *oláh-olasz* szót megfejtjük.

Volt egy kelta törzs, melynek a latin írónál *Volcae* a neve. Így CAESAR tud egy *Volcae* kelta törzsről, a mely a germánok közt lakott (lásd PECZ, Ókori lexik.). E VOLCAE-törzs lakóhelye MUCH szerint (lásd „Deutsche Stammeskunde“ 58. l.) valószínűen a mai Morvaországban volt. A törzs egyes ágai ugyane néven találhatók, más írók tanúsága szerint, déli Galliában és Kis-Ázsiában is (lásd MUCHNÁL és TOMASCHKEK, bécsi *Sitzungsberichte* XXVIII. : 111. l.). A lat. kelta *Volcae*-ből, illetve *volko* névből a germánban szabályosan *walha-* lett; ilyen germán alakra különben világosan mutat az ófn. *Walha*, ó-éjsz. *Valir*, angolsz. *Weales* (lásd GRIMM, *walche* és *wahle* alatt). A germán *walha-* (és származékai) jelentett először keltát, azután romanizált keltát, végül román nyelvű (francia és olasz) népet (lásd KLUGE *EtWb.*⁶ *welsch*).* Akkor, mikor a szlávok még együtt laktak, tehát a szláv ós-hazában Kr. szül. táján, abból a germán nyelvből, a melyből a szlávság közös germán elemei valók, a germ. *walha* (illetőleg egy germ. **walk-*) szintén átkerült az ősszlávba **volchs* alakban (első szótagon emelkedő hangsúlylyal, tehát **volchs*). Hogy ez így van, annak bizonyítéka, hogy a szó ma az összes szláv nyelvekben teljesen szabályos hangzóval és hangsúlyozással van meg; vö. or. *volóchs*, genet. *volócha* [kisor. *volóchs*: *volócha* újabb hangsúlyozással], bolg. *vlah*, szerb-horv. *vlàh*: *vlàha* [csa-nyelvj.

* A ném. *wälsch*, *welsch* szóból magyarázták a régi m. „(w)elch belch [olasok]“ olv. *bölcs* vagy *belcs*, míg a népnyelvi *bálist* (MTsz.) egy ném. **walisch* alakból lásd Nyr. XXVIII. 560., XXIX 38 Nézetem szerint az *ē* alapján a *belch* mégis = *bölcs*, „sapiens“.

vlàh: *vlàha*], szlov. *vlah* és *läh*: *láha*, t. *vlach*, cs. *vlach* [újabb alak, régibb *vlach* lásd MELICH, Szláv jöv. I:1:153.], lengy. *włoch*.

Kétségtelen, hogy az ósszláv **volchz* az őshazában ugyanazt jelentette, a mit a germán szó. E tekintetben fontos bizonyítéknak tartom, hogy csaknem valamennyi szláv nyelv történeti korából, tehát mai lakóhelyeiken való tartózkodása korából ki lehet mutatni a „homo Romanae (Italicae) originis“ jelentést. Így pl. az orosz krónikákban *volochz* = Romanus, római (vö. Honfogl. kútfői 377. l. JAGIĆ), az orosz szerkesztésű „Vita Sancti Methodii“ cz. egyházi szláv nyelvű legendában изъ Влахъ = Olaszországból. Az orosz egyházi szláv nyelv hatásából magyarázandó, a mit PAWLOWSKY a maga kitünő orosz-német szótárában mond, hogy t. i. or. *vlachz* „veraltet“ „Italiener“ jelentésű is. Hogy a *vlach* ~ *vlah* szó valaha a szerb-horv. nyelv što- és ča- nyelvjárásában is jelentett „homo Romanae originis“-t, annak következő bizonyítékai vannak: a) A XVI. század folyamán Zára vidékéről Olaszországba kivándorolt szlávok az olaszokat mai napig *vlasi* (több. n.)-knak nevezi; b) XIII. század elejéről való szerb oklevelekben Ragusa lakosai *vlasi* néven említetnek (lásd JIREČEK, Die Romanen in den Stätten Dalmatiens I. 35., 41., 102. és Mikl. Lex. p.). Az ethnographiai viszonyok változásával, az oláhság (ruminok) politikai nemzetté alakulásával és balkáni előnyomulásával a *vlach* ~ *vlah* szó használata köre is megoszlik, olyformán (lásd e dolgokra JIREČEK említett könyvén kívül HUNFALVY PÁL kiváló művét: Az oláhok története Bpest 1894. I., II. és Magyarország ethnographiája Bpest 1876.), hogy a szláv nyelvek egy részében csakis „oláh“-t, más részében csakis „olaszt“ értenek rajta. E fejlődés eredménye a mai állapot:

A) bolg. *vlàh* (roumain, hangsúly a több. n.-ban is az *a*-n van, *a* rövid) szerb-horv. *vlàh* (α) északkeleti nyelvterület: „roumain“, β) Bosznia, Hercegovina, Ausztria-Magyarország: görög-kel.-szerb a róm. kath. horvát nyelvében, γ) Dalmáciában a morlaccok önmagukat saját nyelvükön *vlah*nak hívják), szlov. *vlah* (roumaine JANEŽIČ szótára, horvát jövevényszó), or. *voloch* (roumaine). Itt jegyzem meg, hogy az egyházi szláv nyelvelvelekben *vlachz* = „hirt“ = pásztor is (lásd MIKL. Lex. p.);

B) kaj.-horv. *vlah* (Italus, Latine szavaknál lásd JAMBRESSICH szótárában), hazai szlov. *vlah* (olasz és latin, lásd KUZMICS Nouvi zákon V., IX., X. lap), osztr. szlov. *läh* (gen. *láha*: olasz), t. *vlach* (Italiener Loos), cs. *vlach* (Italiener JUNGSMANN, régibb alak *vlach* lásd LINDE), lengy. *włoch* (Italiener LINDE).

Miképen kapcsolható össze már most a szláv *vlachz* szónak e történetével a m. *oláh* és *olasz* szó, mert hogy az *oláh* és az *olasz* szó e *vlachz*-nak valamilyen átvétele, azt nyelvtudományunk régóta tudja (lásd a többek közt LESCHKA Elenchusát).

A m. *oláh* és az *olasz* éppen jelentése alapján két különböző szláv nyelvből van átvéve, még pedig az *oláh* az A) alatt, az *olasz* pedig a B) alatt felsoroltak valamelyikéből. Lássuk először

az *olaszt*. A szóra legrégebb adatunk 1181-ből van egy helynévben s ekkor hangalakja *ulosz* (irva *uloz* lásd Oklsz.), egyéb alak- és írásváltozatok: *olosz* (vö. MTsz., Voc. tril. 37, *Olozorzag* PESTHY Nomencl. 1561. cap. 35., *Oloz* helynév Oklsz.), *olusz* (csakis helynévben Oklsz.: *Olus*), *holosz* (vö. *holoz* Oklsz.); több emléken az *sz* hang *s*-sel van irva (vö. *olas* Schlägli szój., MURM. 29., 30. l.), de ez *s*-eket is *sz*-nek kell olvasnunk.

Mielőtt tovább mennék, meg kell említenem, hogy hazánkban *olasz* telepék már a XI—XIII. század folyamán voltak (vö. *Olaszi*, Velence MNy. II. 212, helyneveinket). Ez *olasz* telepék lakóit latin emlékeink *Latini*-knek, falvaikat *villa Latinorum*-oknak nevezik (vö. KEZAI ed. FLOR. 8., 25., 27., 30., 48., §§, SZABÓ ford. 60.). De nem minden *Olaszi*: *villa Latinorum*, Itáliából jött emberek települése, van ezek közt francia vallontelep is, a mint ezt KARÁCSONYI JÁNOS kimutatta (lásd MNy. II. 274. és a „Tiszántúl“ cz. újság 1905. jún. 29. számát s vö. WALLENDORF szónál KISCH G. Nordsieb. Namenbuch 139.).

E kitérés után lássuk az *olasz* szót közelebbről. A nyelvtörténeti adatok azt vallják, hogy a szóban az *sz* hang mindig meg volt; minthogy a szlávban *vlach* ~ *vlah* a szó, az a kérdés, hogyan kell magyarázni a szláv *ch* ~ *h* helyén levő *sz*-et. A magyarban nincsen *ch* ~ *h* > *sz* változás, a megfejtésért tehát a szláv nyelvekhez kell fordulnunk. S itt csakugyan könnyű lesz a megfejtés. A szláv nyelvekben ugyanis a *ch* (s a belőle fejlődött *h*) *oi*-ből eredt ragbéli *i* előtt *s*-zé lesz; ilyen *i* van az *o*-tövé főnevek (pl. *vlachz*) többes nominativusában is. Egy *vlachz* szónak többes nom.-a tehát *vlasi*. A m. *olasz* szót tehát több nom.-i alakból kell származtatnunk. Hogyan magyarázandó azonban a m. szökezdő *o*, régebb *u*. A felelet az, hogy bilabiális *u*-ból. Ilyen bilabiális *u*-hang van a szlovénben is (vö. MIKL. Vergl. Sr. I. 347., VONDRÁK Vergl. Gr. I. I. 283.), s van más szláv nyelvekben is (lásd lejjebb). Az *olasz* szó magyarázatában tehát egy szláv, jelen esetben kaj.-horv., szlovén nyelvi **ulási*-ből kell kiindulnunk. Ebből az **ulási*-ből a magyarban először **ulaszi* lett, s az *u*-nál az ajak articulatio lazulásával a spirantikus zörej lassan-lassan elmaradt, s lett az **ulaszi*-ből **ulaszi*. Fel lehet ugyan tenni azt is, hogy a szláv **ulási*-ből egyszerű hanghelyettesítéssel a magyarban egyszerre **ulaszi* lett. Minthogy pedig a magyarban a szóvégi rövid, nyílt szótagban álló *i* reductióval először zöngétlenné, azután reducált *ə*-vé lett, s végre eltűnt (sok példa van erre a szláv jövevényszavak terén, a mint erről legközelebb bővebben szólok; a jelenségre vö. GOMBOCZ, A tövégi magánhangzók kérdéséhez MNy. V. 393.), a régi m. **ulaszi*-ből is **ulasz*, majd *olasz* lett. Ebből következik, hogy e szót valaha ú. n. kötőhangzóval mondták a tárgy esetben is, tehát **olaszot*. A szónak a fejlődése ezek alapján a következő: kaj.-horv., szlov. *ulási* > m. **ulaszi* ~ **ulaszi* > **ulaszə* > **ulasz*; ez utóbbi alakból részint *ulosz* > *olosz* (~ *holosz*) > *olusz*, részint pedig *olasz* fejlődött.

Az *oláh* szó, mint fentebb említettem, szintén a szláv *vlach*-átvétele, csakhogy itt az átadó nyelvet a jelentés alapján csakis az *A* alatt felsorolt nyelvek közt kereshetjük (szerb *vlàh*, bolg. *vláh*, or. *volóch*, *vóloch*). Az átvett alak itt az egyszámú nom. alak. Ez a *vlach* alak kerül elő az oláhok nevéül latin emlékeinkben is. Latin emlékeinkben az első adat egy 1222. évi oklevélben (lásd HUNFALVY, Az oláhok tört. I. 328, 329: per terram . . . *Blacorum*, 1224. évi Andreanumban: silvam *Blacorum*) és ANONYMUS krónikájában fordul elő. A latin alak *Blachus*, (*Blachii*, *Blacus*, *Blasii* Anonym. 24., 25., 26., 43. §, *Backis*, *Blackis* KÉZAI Ed. Flor. 12., 15., 16.), *Vlahus* (HFK. 484.: *Ulahis*), s a XVI. század óta *Valachus* (CALEPINUS, SZIKSZAI-FABR. stb.). Itt jegyzem meg, hogy a lat. *vlachus* emlékeinkben „pásztor“-t is jelent (vö. BARTAL szót. és MNyv. II. 22.). A latin *Blachus* alakot kétféleképp magyarázhatni: α) Biztos példák vannak arra, hogy a lat. *v* vulg. lat. kiejtésben szó elején és pl. *r* után *b*-nek is hangzott. Élő emléke e kiejtésnek a magyarban *Bálint* (vö. egy magyarországi lat. oklevélben 1361-ből Palus et *Balenti* Turul II. 79., egy nem hazai latin feliratban *Balente* < *Valente* GRÖBER Grundr. I. 473.), *szербusz* ~ *szervusz* helyett (vö. GRÖBER Grundriss 680.: *serb*, *serbare*, *cerbio*). Ilyen vulg. lat. *b* ejtéssel magyarázható a hazai lat. *blachus*, a mit igazolna az is, hogy a vulg. lat. ejtésben a *ch*-t *k*-nak ejtették s emlékeinkben *Blackis* (több. dat. KÉZAI ed. Flor.) is előkerül. β) Fel lehet azonban azt is tenni, hogy az abban a szláv nyelvben, a melyből a mi latin és magyar szavunk való, a szókezdő *v*-t *u*-nak, bilabiális *w*-nek mondták s ezért válhatott a szókezdő hang a vulg. lat. kiejtésben *b*-vé, a magyarban pedig *u* > *o*-vá. E szláv *u* ejtésre látszik mutatni ANONYMUS 25. §-ában található *blasii* (olv. *blaszii*) alak, a melynek *s*-e akár a szláv többes nom.-ból is érthető (vö. *olasznál* mondottakat). Egyébiránt a m. *oláh*-beli *o* szókezdő csakis úgy magyarázható meg helyesen, ha az *o* egy régebbi m. *u*-ból, s ez egy átadó szláv nyelvi *u*-ból, *u*-ból keletkezett. A bolgár és a szerb nyelvben *v* helyén nem ismeretlen az *u* hang. A bolgár nyelvjárásokban nem példátlan, hogy *vol*, *vrata*, *Vraca* helyett ezt mondják *uol*: *ulöve*, *vulöve*, *urata*, *Uràca* (lásd erről MELICH J.: Szláv jöv. eredetéről). Ezek alapján már most megállapíthatjuk a következőket: átadó bolg. vagy szerb nyelvi **ulàch*, **ulàch* ~ **ulàh*, **ulàh* > magy. **ulàch*, **ulàch* > *oláh* (legrégebbi adat 1283-ból Óklsz.). Ez *oláh* alakból részint *holáh* (lásd Óklsz. tulajdonnévben), *olá* (Óklsz., KASSAI IV. 11.; *ola* Nyr. XXXVII. 243.), részint *oláj* (MTsz.), részint pedig *aláh* (MTsz.) fejlődött. Megjegyzem, hogy a hosszú m. *á* hangot sem a bolgárból, sem a szerbből nem tudom megmagyarázni.

Az *oláh* szó különböző alakváltozatai közt a MTsz. ezt a moldvai csángó alakot is közli: *valáh* (*valá*, *valáh*; az Óklsz. *Volah* vezetéknevi adata szinte ide való). Nem hiszem, hogy ez a *valáh* az *oláh* szó alakváltozata volna. A csángó nyelvjárásból

nem ismerünk olyan hangmegfelelést, mely szerint szókezdő *m. u* ~ *o*-nak szókezdő csángó *va*- felelne meg. Ezért valószínűbbnek tartom, hogy a csángó *valáh* külön, a *m. oláh*-tól független átvétel. A hazai lat. emlékekben ugyanis a XVI. század folyamán, sőt ZIMMERMANN—WERNER-féle „Urkundenbuch“ szerinti már a XIV. században az *oláhok* latin neve *Blachus* ~ *Vlachus* mellett *Valachus* is. Hogy ez a *Valachus* alak hogyan, mely nyelvben keletkezett, nem tudom, annyi azonban bizonyos, hogy hazai latin emlékeken kívül előfordul a következő nyelvekben is: cs. *valach* (oláh), t. *valach* (oláh és pásztor), lengy. *walach* (oláh), ném. *Walachei* (vérsbenn Oláhország egy része, ma Oláhország, vö. *wallach* vereshitneses pferd a XVI. század óta GRIMM szót., kisor. *walach* entmanner; castrirtes pferd, hammel ŹELECHOWSKI). A moldvai csángó *valáh* egy ilyen lengyel [rutén] *walach* ~ *valach* átvétele lehet.

Az *oláh* szó kapcsán meg kell emlékeznem két dologról; az egyik, hogy az *oláh* szó a magyar nyelvben eddigi adataink alapján nem lehet régibb a XII. század végénél, vagy a XIII. század elejénél. A másik dolog, hogy az *oláh* szó a magyar nyelvhasználatból épp úgy el fog tűnni, mint a hogy eltűnt a régi jó magyar *rác* szó. Pedig nagy kár érte. Az oláhok ugyanis 1848-ban az unio alkalmával azt is kérték, hogy őket magyarul ne *oláhoknak*, hanem *románoknak* hívják. Ez volt az egyik határörvidéki oláh ezred kérelme. A Wesselényi által készített javaslat e kívánságukat figyelembe is vette, még pedig azért, mert mint WESSELÉNYI mondja, az oláhok „római utódok“. Törvényben azonban sehol nincs ez kimondva.* Mindazonáltal az unio iratai és a kiegyezés utáni törvények állandóan gör. kel. *román* és gör. kel. *szerb* kifejezéseket használnak, a minnek következménye, hogy ma már a hivatalos világban csak *románokról* van szó. A kifejezés nem helyes, mert román, azaz újlatin nyelv, pl. az olasz, a portugál is; ha már az *oláht* kerülni akarjuk, legjobb, ha *rumun* nyelvnek és népnek nevezzük törvényeinkben az oláhokat. Ez a név az *oláh rumîn* magyar népies alakja.

Összefoglalva már most az *oláh-olasz* szóról mondottakat, ezt állítjuk: Az *olasz* X., XI. századi kaj.-horv. szlovén nyelvi átvétel egy *ulasi* többszámi nom.-i alakból, míg az *oláh* XII. század végéről, XIII. század elejéről való szerb vagy bolgár nyelvi átvétel egy egyesszámi nom.-i **ulach* ~ **ulah* alakból. Ez eredetet első sorban a sláv szó jelentése alapján lehetett megállapítani.

Török. Összes történeti emlékeink azt vallják, hogy nyelvünk *török* szava nem régibb a XV. századnál. Legrégibb magyar nyelvi adatunk 1476-ból van (lásd ZOLNAI, Nyelvemlékeink 145—147: *Turwk*, *Turwkwk*, *Turwkn* e p; egyéb adatok: *therekek* Gyöngy.-Cod. 2., *Terekechtul* u. o. 4., *teurewk* PESTHY Nomencl. 1550-ból; későbbi emlékekben sok példa *török* ~ *törék* ~ *török* MTsz. hang-

* E dolgokra lásd JANCsó BENEDEK: A román törekvések II. 551., 553., 561. és MÁRKI S., Budap. Szemle XCV. (1898) 329.

alakban). E magyar nyelvi adatok első sorban oszmanlí-törököt jelentenek; az a mai jelentése a szónak, hogy bármilyen nyelvű és nemzetiségű törököt is jelent, újabb fejlemény (más jelentését l. MTsz. és CzF.).

A hazai latin emlékekben sem régibb a megfelelő szó a XV. századnál. Hazai latin emlékeinkben ugyanis az oszmanlí-törököknek *turca*, *turcus* a nevük. E nevek a XVI. századi irodalmunkban sűrűn fordulnak elő (lásd BARTAL, Magy. orsz. lat. szót.) s bár nem tudok reá adatot, mégis kétségtelennek tartom, hogy a szó már a XV. században is megvan latin irodalmi nyelvünkben. Az oszmanlí-törökök másik neve latin emlékeinkben *theucus*. Legrégibb adatunk reá 1456-ból van. Egy következő adat e névre a „Salve Benigne rex ladislae“ énekben van s így hangzik: „Tu metus orbis *Theucris* vocaberis“ = „therekek mondotak feld felelmen“(ek) (lásd Gyöngy.-Cod. 2., Régi Magyar Költők Tára I. 22., 278., 279., e lapon közölve a fentebbi 1456. évi adat is). Már magában véve az a jelenség, hogy a trójaiak „teuceri“ nevét a XV. század iróinál a törökök latin nevéül találjuk alkalmazva, bizonyíték a mellett, hogy hazai lat *teuceri* = törökök csakis humanista alkotás lehet, s mint ilyen nem lehet régibb a XV. századnál.

Latin nyelvű emlékeink tehát ugyanazt vallják, a mit a magyar nyelvűek, azt t. i., hogy a *török* lat. *turca*, *turcus* minden tekintetben csak az oszmanlí-törökök Európában való feltűnése után terjedhetett el nyelvünkben.

Szinte hallom az ellenvetést, a mely azt mondja, hogy tanításom két okból nem lehet helyes; először is CONSTANTINUS PORPHYR. a magyarokat Τορροκ-oknak nevezi (lásd HFK. 110. stb.). A magyarok tehát már a honfoglaláskor ismerhették a *török* nevet. Erre azt felelem, hogy abból, hogy egy író a maga nyelvén miképen hívja az általa leírandó népet, az illető népre semmi sem következik. A latinban pl. a cseheket *bohemik*nek nevezik, a cseh nyelv azonban e névről semmit sem tud. Latin emlékeink minket *ungarik*knak hívnak, de a magyar nyelv szókészletében ez a név soha sem volt meg. A második ok, a melyet felemlíthetnek, hogy a magyarság már a legrégebbi időkben, tehát a honfoglaláskor is, érintkezett, együtt lakott törökfajú népekkel, s így csak ismerhette a *török* népvét. E második ellenvetésre azt felelem, hogy a magyarság érintkezett, együtt lakott különféle török fajú népekkel, de e népek önmagukat, nyelvüket nem hitták *török* szavunkhoz hasonló szóval (vö. kún-úz, kangli, bessenyő, tatár stb.).

Állítom tehát hogy *török* szavunk s vele a lat. *turca*, *turcus* nem régibb a XV. századnál s a magyar nyelvbe, illetőleg latin nyelvű irodalmunkba való bekerülése az oszmanlí-törökök Európában való előrenyomulásával függ össze. De hogyan?

Forrásainkban ezeket találják: BIANCHI I. 485.: „Oszmanli *türk*: a) coll. Turcs, peuple des Turcs ou des Turcomans, b) Turc, Turcoman, c) rustre, grossier, barbare. Les Turcs de

l'empire ottoman ne veut pas s'appeler de ce nom, mais de celui de *osmanli*; le nom *türk* est réservé aux peuplades de race turque dans l'Asie centrale“.

BARBIER DE MEYNARD: oszm. *türk* „forme ancienne et plus rare de nom des Turcs“ (lásd *tourk*).

RADLOFF III. 1559., 1289.: kaz. *tęrk*, csag., oszm., ujj. at. *türk*: a) Die von dem Chinesen Tu-küe genannte Türken-Dynastie und das ihr unterworfenen Volk; b) türkisch, Türke; c) [csag.-ban] tapfer und roh; d) [oszm.-ban] roh, ungebildet, räuberisch, der Herumtreiber, Vagabund... wegen dieser Bedeutung des Wortes lieben die Osmanen nicht sich Türken zu nennen, sondern nennen sich stets *osmanli*“.

VÁMBÉRY Deut. Türk. Wb.: *Türke* = *Türk Osmanly*.

E források szerint tehát ma az oszmanli-törökök nem hívják magukat *türköknek*, hanem *osmanli*-knak, azaz *Oszmán* szultánhoz tartozóknak (-li képző, vö. *lengyel* alatt), *Oszmán* népének. Kétségtelen azonban, hogy OSZMÁN szultán idejében (1288—1326) az oszmanli-törökök magukat általában *türköknek* hívták. Ezt következtejük a többek közt abból is, hogy saját nyelvükön a *türk osmanli* név ma is előfordul, valamint abból, hogy az oszmanlik csupán nemzetiségüket jelölik az *osmanli* szóval, nyelvüket azonban ma is *türknek* nevezik. Ugyanigy PRÖHLE V. barátom értesítése szerint *török* ~ *türk* nyelvnek nevezi a maga nyelvét a baskir, a volgai tatár, a kirgiz s több más török törzs.

A m. *török* szó egy ilyen oszmanli *türk* **türük* vagy **török* alakváltozatából való átvétel. Hogy a mi szavunk kéttagú alakból van átvéve, bizonyítja, hogy *törököt*, *törökök* alakokat mondunk, nem pedig **törköt*, **törkök*. A törökségben ilyen alakok előfordulnak, vö. kaz. tat. *török* (türke BÁLINT, Kaz. tat. II. 123.), kirg. *türük*, (ebben *türükpöp*: turkmene, sklave RADLOFF III. 1557.). Nem lehetetlen tehát, hogy az oszmanliban is volt, vagy van ilyen kéttagú alak.

Még csak arra akarok reámutatni: mi a török nyelvekben előforduló *türk* szó eredete? A mit erről mondok, azt megtalálhatni részben MARQUART I.: „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge“ 46. s köv. lapjain. A VI. és VII. századi byzanci görög történetirók Τοῦρκο: néven azt a népet hívják, a mely a kínai évkönyvekben *Tu-kü-e* (THOMSEN W.-nál MSFOu. V. 57. és RADLOFF-nál Wb. III. 1289 *Tu-küe*), az újonnan feltalált mongoliai ó-török feliratokon *Türk* néven szerepel. A *türk* név először is politikai terminus, s vonatkozik azokra az Orchon és Jaxartes közt lakó oguz törzsekre, a melyek az *Ašihna* uralkodó család vezetése alatt az ó-török birodalmat alkották. E birodalom népe saját nyelvét, nemzetiségét *türk* szóval jelölte (lásd NyK. XXIV. 4. és VII. 222.). Az ó-török birodalom csakhamar egy keleti és egy nyugati török birodalomra szakadt. A VI. században Kr. u. e birodalom határai a Volgáig terjedtek. Mindazok a török fajú

népek, a melyek az idők folyamán saját nyelvüket, nemzetiségüket *türk*-nek nevezték, történetileg az ó-török birodalommal szorosan összefüggnek, a mennyiben nemcsak hogy az ó-töröktől csupán nyelvjárásilag eltérő nyelvet beszéltek, hanem egykor alkotó elemei is voltak ez ó-török birodalomnak. Ilyen alkotó elemei voltak e birodalomnak kétségtelenül egykor a mai oszmanlik is, s innen az, hogy régen nemzetiségüket és nyelvüket, ma pedig csak nyelvüket nevezik *türk*-nek.

A m. *török* szó tehát újabb oszmanli jövevény s szoros összefüggésben van az oszmanlik európai térfoglalásával. Semmivel sem tudjuk bizonyítani, sem históriailag, sem hangtanilag, hogy nyelvünk e szava honfoglaláskori, vagy éppen honfoglaláselőtti volna.

E közleménnyel egyelőre vége szakad a magyar nyelvbeli népnevezetekről szóló fejtegetéseimnek. Gondom lesz rá, hogy egy más alkalommal az eddig nem tárgyaltakra is reá kerüljön a sor.

MELICH JÁNOS.

Czinkos.

Szarvas Gábor (Nyr. 11 : 445, 520, 522) a *czinkos* szót a kockajátékban használt ötszem: *czink* < ném. *zink* < fr. *cing* < lat. *quinque* szóból magyarázta, még pedig olyan tetszetősen, hogy mindenki el is fogadta (vö. Szinnyi J. Jelentésváltozások. Nyr. 24 : 52, Lumtzer-Melich, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter 79). Én azonban olyan adatokra találtam, melyek teljesen más magyarázatot tesznek lehetővé. Lássuk legelőbb a szó előfordulását. A legrégebb adatok az Oklevél Szótárban vannak: 1349—1351: Jacobum dictum *Chynkus*; 1369: Nicolaus dictus *Cinkus*; 1459: Blasium *Czynkos*; 1487: Philippus *Czynkos*. Régi szójegyzékeinkben és szótárainkban nincsen rá adat. Az első Szenczi Molnár Albertben található: *Cinkos*, Histrio, Ludio, Collusor, Ganeo, Consors in Latrocinio; *Cinkoskodni*, Histriorem agere, Ludionem esse. PP. átveszi ezeket, hozzátéven 1801-ben: *Tzinkosság*: Fraus, Techna. A latin részben (1708) sors alatt: *Sortes*: *Tzinkus*, vagy valami jegy, mellyet a' sors vetők ki-vonnak (A NySz. PPBl.-ből idézi). A többi, szövegből való adat (l. NySz.); Luther . . . egy fő *czinkosa*; játékos *cinkos*; *czinkos* párttartói; *czinkosok*, hamis hír irogatók; Egy *tzinkos* játész a theatrumokon: az ördög minden *tzinkossival*; az szemfényvesztők *czinkuskodnak*; piatzon pénzért *tzinkoskodnak*; *tsinkoskodva* [igy!] . . . Képeket írnak; A mólnár fel s alá járdogála . . . tspőire téven kezét, lóggatván fejét, és valamit forralván szívében. Az abbé csendesen üldögele . . . tsodálván a mólnár *tzinkoskodásit* [NySz. szerint: gesticulatio, talán inkább: viselkedés]; Benn a scenák piartzán a sok festett artza . . . lator *tzinkosság*; Nem . . . atyafiak az emberség és *tzinkosság*; de a *tzinkosság*, se valami bálványi tsufság; továbbá Baróti Szabó, Magy. Vir. 276: úgy léptzel,

mint a' *tzinkos-* (alakos, szemfényvesztő) *játékon* a' vas-drótra vontt pupák; Kresznerics: *Czinkos társ* (B. Szabó), és Dugonics: Illő fillő *czinkos* (haszontalan ember). Feltűnő, hogy ez adatokban a *czinkosnak* sem *öt*, sem *koczká* jelentése nincsen, egyetlenegy idézetet kivéve: Boka csontocskákkal avagy jegyes *czinkosokkal* jádzani: *talís* seu *tesseris* ludere (NySz. Com: Jan. 209, Szarvas G. cikkében 290). Ugyanez az idézet *bokacsontocská* czímszó alatt így: „Boka csontocskákkal avagy jegyes *tzinkosokkal* jádzani a koczkaságé: aleatorium.“ Ide tartozik még Szarvas Gábornak egyik főbizonyítéka Dugonicsból: A *cink* játékban leg nagyobb mesterség a' vetés. (Péld. 2:120). Ezt Czuczor-Fogarasi (valószínűleg helytelenül) *pilinczk-*, *pige*-játéknak magyarázza; a *czinkost* pedig a következőkkel: 1. Alakos bohóc. 2. Büntárs. 3. Kerítő. 4. [ez a legfeltűnőbb adat, mely a régi tájszótárból van véve] Kijegyzett fa, v. egyében [igy!] kihuzott jel után esett osztályrész. Ez utóbbi jelentéshez közelállók a MTsz. adatai is: 1. *cinkos*, *cinkus*: sors. *Cinkost* v. *cinkust* húzni; 2. sorshúzás útján jutott osztályrész; 3. jegy, bárcza; 4. igazolvány [mind erdélyi adat]; 5. büntárs [Torontál]. Végül: *cinkus-bíró*: vásárbíró (a ki az igazolványokat vizsgálja). A Comenius-féle adatot kivéve, a legújabb időig a szó jelentése tehát nagyon is távol áll a Szarvas-féle származtatástól és csak közvetett érvlánczolatlan át kapcsolható a *koczká ötszemé*hez.

Így beszélnek a magyar adatok. Ha már most az átadó nyelvhez, a némethez, meg ennek forrásához, a francziához folyamodunk, akkor kétségünk még erősebb lesz a *czink*: *koczká*, *czinkos*: *koczkás* származtatás iránt. Az átadó nyelvek egyikében sem jelent a *zink*, *cing* koczkát. Szarvas G. Littré szótárára hivatkozik: „*cing* . . . 6.) Terme du *jeu de dés*, le côté marqué de cinq points“, ez azt mondja, hogy a *cing* *koczkajátékbeli* műszó, t. i. az *ötszemmel jelölt koczkalapnak* neve.“ Magáról a koczkáról szó sincs. S így vallanak a német források is egytől egyig: Sch a d e Ad. Wb.: „ah. *zinco*, *zingo*, nhd. *zinke*, *zinge*, der *quinio*, die Fünf auf dem Würfel.“ S a n d e r s Wb.: „die *Zinke*, *Zinken*: Fünf im Würfelspiel . . . „alle Sess, alle zinken“; S a n d e r s Erg. Wb.: „*der Zink*: die Fünf beim Würfeln, „Von dem Zinken, Quater und Ass, kommt Mancher in des Teufels Gass.“ S c h m e l l e r Bayr. Wb.: „ein *Zinke* uf eim würfeln.“ Sorra idézhetném a német szótárakat, a *die Zinke*, *der Zinke*, *der Zinken* soha koczkát, hanem *ötszemet*, vagy *bizonyos koczkajátékot* jelent. Császár Károly is közli (Nyr. 11 : 520), hogy a koczkajátéknak azt a nemét, mikor a két koczkával ötöt, vagy kilenczet vetettek s a bankár húzta be a tétet, *quinquenuove*-nak, *zinken*-nek nevezték a troubadourok és minnesängerek. Ha e ponton ismét a magyar adatokhoz fordulunk, meglepő, hogy egyetlenegy sem nevezi a *quinio*-t, a *zinken*-t *czink*-nek, holott a koczkajáték műszavai közt, pl. PP-ben megtaláljuk a *Canist*, *Jactus Venerist*; a *quiniót* pedig egyszerűen *öt*-nek.

Itt tehát abba kellene hagyni a szó nyomozását. Csak-hogy a német *Zinke*, *Zinken* szónak más jelentése is van; igaz, nem a köznyelvben (én legalább nem találtam rá adatot), hanem a *Gaunersprache*, *Rotwälsch*, a *tolvajnyelv* rejtelmes berkeiben. Itt már a szótárak bőven ontják az adatokat, melyek a magyar *czinkos* jelentéséhez olyan közel állanak, hogy véleményem szerint itt kell eredetét keresnünk. H. Paul DWb.: „die *Zinke*, der *Zinken* bezeichnet in der Gaunersprache ein geheimes Zeichen.“ — Heyne DWb.: „*zinke*, *zinken* der Gaunersprache = jede geheime Verständigung, vielleicht aus franz. *signe*, lat. *signum* verderbt.“ — Sanders Wb.: „der, die *Zinke*, *Zinken* (rothwälsch, wohl aus lat. *signum*, frz. *signe*). Seinen *Zinken*, d. h. sein Wappen oder Wahrzeichen, dergleichen jeder von ihnen [die Spitzbuben] sein eigenes führt. Gauner-*Zinken*, Rutt-*Zinken*, verabredete Zeichen in Briefen. — Spitzbuben-*Zinken*. Einem einen *Zinken* stecken, ihm einen Wink, Avis zukommen lassen.“ — Sanders Erg. Wb.: „Wenn er [der Spitzbube] nicht vorher einen *Zinken* gesteckt erhält [d. h. gewarnt wird]. Durch einen sogenannten *Zinken* Pässe, Aufenthaltskarten zu bezeichnen [seitens der Polizei]. — Eine besonders zum Anfertigen heimlich gezeichneter oder sogenannter „gezinkter“ Karten konstruierte Maschine [der Falschspieler].“ — Schmeller, Bayr. Wb.: „der *Zink*: Hehler, Einverständener. In der jüdisch-deutschen Gaunersprache: der *Zink*, *Zinken*: Wink, Zeichen, (auch Bezeichnung, Name, Rang, Titel, Petschaft, Siegel); einen *Zink* stechen oder stecken, *zinken*, *zinken*en, ein Zeichen geben (durch Husten, Räuspern, Blinzeln, Ausspucken etc., um damit zu warnen, zu ermuntern etc.)“

A német *Zink*, *Zinken* tehát: 1. jegy, jel, intés, figyelemzetetés; 2. tulajdonjel, (név, czimer, rang stb.); 3. a megjelölt maga, beavatott, orgazda.

Ezek a jelentések minden bővebb magyarázat nélkül teljesen ráillenek a magyar *czinkosra* is: a kinek valamilyen titkos ismertetőjele van. Nem ellenkezik ez Szenczi Molnár Albert „*Histrion, Ludion, Collusor*“ értelmezésével sem, annál kevésbé a „*Ganeo, Consors in Latrocinio*“ szavakkal. Bizonyítják ezt a mai tolvajnyelv szavai is, vö. Jenő Sándor és Vető Imre. A m. tolvajnyelv és szótára (Bp. 1900. 60. l.): „*Cinkol*: kártyát jelezni [a jelzés módja e művecske 12. lapján rajzban is], jelt adni. — *Cinkfleppe*: nyomozólevél, útleveél [vö. fent Sanders Erg. Wb. adatával, mely szerint a rendőrség tesz is az ilyen útlevelekre titkos jeleket]. — *Cinkolva*: felismerve, megjegyvezve. — *Cinkos*: pajtás, egyetértő czimbora. — *Cinkstechen*: jelt adni.“

Támogatják ezt a véleményemet a MTSz. adatai is, meg magyarázatukul is szolgálnak egyszersmind. *Cinkos*, *cinkus* valami jellel, jeggyel ellátott tárgy. „Kijegyzett fa, v. egyében [igy!] kihúzott jel után esett osztályrész. Székely szó.“ (Tsz. 1838.) MTSz. „1. *Cinkos*, *cinkus*: sors. *Cinkost* v. *cinkust* huzni: sorsot

húzni, pl. osztályrészre v. katona-sorozásnál (sorszámot, a melynek rendjében mennek be a legények a sorozó bizottság elé), hogy ez a jelentés már jó régi lehet, bizonyítja PP. latin részében *sors* alatt előforduló „*Tzinkus* vagy valami jegy, melyet a' sors vetők kivonnak.“ 2. *cinkos*: sorshúzás útján jutott osztályrész [a jelentésátvitel épp olyan, mint a régi osztályban: *nyíl*: a sorshúzás eszköze, és *nyíl föld*: a kapott osztályrész stb.]; 3. *cinkus*: jegy, bárcza (pl. tisztítani adott keztyűért, sütni vitt kenyérért v. napszámosoknak készpénz helyett adott bárcza; 4. *cinkus*: igazolvány (pl. pálinkafőzésre jogosító); marhapasszus.“ Ide tartozik a *cinkosbíró* is, a ki a *cinkusok*at megvizsgálja (Nyr. 24 : 53). Lehetséges, talán oláh közvetítéssel, a *kutyacizinta* is, a kutyák nyakán fityegő fémbárcza. (Aradon közkeletű volt ezelőtt 20—25 esztendővel).

Az a körülmény, hogy ezek a tájnyelvi *czinkos*-ok mind Erdélyből kerültek, arra a feltevésre bírnak, hogy a szó az erdélyi szász nyelvjárások valamelyikéből került a magyarba. Nevezetes, hogy az OklSz. tanúsága szerint a *czinkos* szó már a XIV. században megvan nyelvünkben; azonban a rendelkezésemre álló német szótárak egyikében sem találtam rá adatot abból az időből, pedig kétségtelennek vehetjük, hogy a szó csakis németből, még pedig az előfordulás koraisága miatt a közép-németből került hozzánk.

A német *Zink* szó származását nem tudom; lehet, hogy a szótárakban található utalás a latin *signum*-ra a helyes (talán az ófelnémet *cinco*, *cincho*, középfn. *zínke*, *zínche*, *zingge*: albugo, fehér folt a szemben. Schade, *Lexer Wb.* is idetartozik), ez természetesen csak a végső forrás volna; a szó hangbeli fejlődésének kimutatása különben a német nyelvészek dolga. De egyet mégis bizonyosnak tartok, hogy t. i. a *Zink* csakis *signum* jelentésű lehetett. Ezt bizonyítják a német szólások. *Wandernek*, a német Erasmusnak herkulesi munkájában (*Deutsches Sprichwörter-Lexikon*) *Wurf*, *Würfel*. *Zink* főszók alatt a következő szólásokat találjuk: „Bald gibt der wurf sechszinck, bald tausass.“ [Wurf. 1.]: a koczkavetés egyszer hat szem, másszor csak kettő egy, vagyis keveset érő, rossz, míg amaz jó. „Man muss dem Würffel helfen, dass er sechs Zink gibt“ (Würfel 12.): segíteni kell a koczkának, hogy hat szemet mutasson.* „Seine Würfel

* „Corriger la fortune“, a mint Gvadányi Rontó Páljában is olvassuk 6. rész):

A koczkások közé azért én is álltam,
 A bőrös pohárból koczkát hajigáltam.
 Akadtam magamnál nagyobb mesterekre,
 Kik hamisan játsztak, olyan emberekre.
 Ezeknek kezekbe más koczkák valának,
 Frissen a pohárba tették, ha hajtának;
 Mindég ezek közül kettő fordult hatra.
 Melyekkel én játsztam, azok pedig vakra.

geben allweg Zink drei“ (Würfel 33): az ő kockái mindig csak három szemre esnek (a m. folyton veszt). „Sechs cincken geben nit, daus as hat nit, quatuor drey geben frey“ (Zinken. 1.): a hatszem nem ad, kettő-egynek nincs mije, a négy-háromnak kell helyt állni. (Vö. Grimm.) „Sechs zink, wer eh' kompt, der trink“ (Zinken 3): hat szem, a ki előbb jön, előbb igyék. A német *Zink* a kockajátékban is tehát csak *szemet* jelentett, sohasem *kockát*; nézetem szerint a magyarban sem jelenthetett mást, bár ellene mond a fönt idézett Comenius-beli példa s a hapax legomenon *cink-játék* Dugonicsban, melyeknek magyarázatával egyelőre nem szolgálhatok.

TOLNAI VILMOS.

Hold.

Nem az égi testről, nem is a földbirtok mérték-egységéről, hanem egy rég kihalt harmadik *hold*ról lesz itt szó, mely a *hódo*, *hódt* igéinkkel van rokonságban.

Széll Farkas könyvtáranak ritkaságai között van egy címlaptalan „Magyar Aesopus“, mely a betűk, különösen az *ö* és *ü* ékezetének formájából ítélve, löcsei Brewer-féle nyomtatás 1630 tájáról. A Régi M. Könyvtárban 1673-ból és 1687-ből leirt Magyar Aesopus első kiadása ez, melyből csak ez az egyetlen csonka példány maradt reánk.*

E munka nemcsak könyvészeti, hanem nyelvtörténeti szempontból is érdekes. Több figyelemreméltó régi szó és kifejezés lévén benne, Széll Farkas szíves volt ezeket a Magyar Nyelv számára kijegyezni. A közzétételüket egyik későbbi füzetünkre tartjuk fenn, most csak egygyel közülök, a *hold* szóval, akarunk foglalkozni.

„Aesopus Életében“ a H₂—H₁ lapokon olvassuk:

„Croefus Lydiának Királya az (Samiabéli) Tanácsnak és az köffeghnek egéffegget kíván. Azt parancsolom tinétek, hogy énnékem *adó*t és *hódo*t adgyatok.“

„Ti Samiabéliek — mondja Aesopus — hogy az Királynak *adó*t és *fizetéft* adgyatok, nem adom tanácsul.“

„Levelet-is kére az Királytól az Samosbélieknek, az *adó* és *hold* *fizetéfnék* szabadfága felől.“

„És szóval is megh befzélé, miképpen engedte volna meg nékiek az Király az *adó*t, *hódo*t és *fizetéft*, meghagyván őket az ő szabadfágokban.“

Ez idézetekből azonban nem tetszik ki világosan, hogy a *hold* és *holdfizetés* mit tehetett voltaképen. A német szöveg, a melyből a magyart, valamint a latin szöveg, a melyből a németet fordították, sem magyarázza meg teljesen. A latinban az *adó* és *hold* helyén „tributa ac vectigalia“, a németben „gült und rent“, egyszer pedig „zins und gült“ van.* A középelnémet *gült* és *rent* sokféle jelenté-

* Lásd Magyar Könyvszemle 1886. évf. 91—93. ll.

** Vö. Steinhöwels Aesop, herausgeg. von Hermann Oesterley, 1873.

*** Lexer: Mittelhochdeutsches Wörterbuch, 1872.

séről** nem is szólva, a *vectigal* is annyiféle illetéket, vámot és dézmát tett, hogy ezek alapján sem adhatunk kielégítő magyarázatot a *hold* szó voltaképeni értelméről.

De világossá válik e szó jelentése azon magyar történelmi adatokból, a melyeket Angyal Dávid közölt velünk, eredeti latin szövegben és magyar fordításban.

Giskra János és Rozgonyi Simon 1443 szept. 1-én kötött szerződéséből.*

„Quod census vulgo *hold* vocati dicto Johanni Gyskra aut ipsius hominibus per omnes Jobagiones et rusticos nostros ac aliorum dominorum spiritualium et secularium personarum qui ipsum censum *hold* prius quemcunque et quocunque soluerunt et de presenti solvunt, binauice ipsum censum *hold* et medietatem victualium ad ipsos duos *hold* recipi solitorum vbi alias ipsa fuerunt soluta vnacum luococamere anni presentis... persolvantur. Ita videlicet quod dicti Jobagiones et rustici vnus *hold* in quarta ebdomada a die daturum presencium computando, alium vero censum similiter *hold* dictum in septima ebdomada a dicta quarta ebdomada exclusive computando sine mora et recusa persoluere debeant et teneantur.“

Hogy a közönségesen *hold*nak nevezett adók a mondott Giskra Jánosnak vagy embereinek minden jobbágyunktól és paraszunktól, valamint más egyházi és világi urak mindama jobbágyaitól, a kik azt a *hold* adót előbb és bárhol fizették és jelenleg fizetik, tehát ezt a *hold* adót és a terméshelyi adó felét, melyet a két *hold*hoz szoktak beszedni, az ez évi kamara hasznával együtt ott, a hol egyébkor is fizették, kétszerre fizessék meg. Úgy t. i., hogy a mondott jobbágyok és parasztok egy *hold*at az itt alólírt naptól számítva, a negyedik héten, a másik adót pedig, a hasonlókép *hold*nak nevezettet a hetedik héten a mondott negyedik hét után számítva, haladéék és késedelem nélkül fizetni tartozzanak.

Rozgonyi és Giskra szerződésének eme pontjáról szólván, Teleki József (u. o. I. : 133.) a *hold*at így magyarázza: „a *hold* neve alatt ismeretes hadi adó“. Ebből, hogy t. i. Teleki ismeretesnek mondja a *hold* szó „hadi adó“ jelentését, azt következtetem, hogy valamelyik régiebb történetíró már Teleki előtt megállapította e jelentést.

Hogy a *hold* csakugyan valami hadi adót, sarczot jelentett, kiténik azokból az adatokból is, melyeket Angyal Dávid Chmel Materialen zur oesterr. Geschichte cz. munkája I. kötetében (117. l.) talált. Az egyik adat elmondja, hogy Berencsi Pongrácz a Nagyságos Schlick Gáspár kanczellár úr jobbágyait *hold*akkal súlyosan zsarolta („*hold*is graviter extorsit“); a másikban pedig (u. o. 140. l.) I. Ulászló magyar király III. Frigyes római királynak 1444-ben így ír a köztük kötött fegyverszünetről (magyar fordításban):

„Keményen meghagytuk kapitányainknak, várnagyainknak és alattvalóinknak, hogy minden méntség és ellenemondás félretételével szorosan ragaszkodjanak a most említett treugákhoz, tartsák meg őket, alázatos engedelmességgel viseltessenek irántuk, s hogy a *hold* adót ne hajtsák be, s minden törvényteleniségtől és kártételtől tartózkodjanak (quodque census *hold*arum relaxarent...).“

Teleki, mint föntebb láttuk, nagy általánosságban *hadi adó*-nak értelmezi a *hold*at. Az imént közölt két adatból azonban az tetszik ki, hogy a *hold* szót különösen a sarczra, harácsolásra alkalmazták. Még jobban megerősíti e következtetést az 1444. évi 12-ik törvény-czikk,* mely azt rendeli, hogy:

* Gr. Teleki József: Hunyadiak kora X: 137.

** Jos. Nic. Kovachich: Sylloge Decr. Com. I: 62.

„Omnia fortalitia et Castella, in parte nostra, ex quibus spolia, noumenta, exactiones censuum, vulgo *Hold* dictorum, furta et alia maleficia commissa sunt . . . distraherentur et aboleantur.**

A *hold* különben megvolt a régi cseh nyelvben is, hol (Brandl Glossariuma szerint) négyféle jelentésben használták, ú. m. 1. huldigungseid, 2. unterthänigkeit, 3. fronabgabe és végre 4. brandschatzung, vagyis ugyanúgy, mint nálunk: „harács, sarcz“.

Kitűnik ezekből, hogy mind az OklSz.-nak magyarázata, mely szerint a *hold* annyit tett volna a magyarban, mint a német „mannschaft“ (legénység, hadi nép), mind pedig Bartalé (Gloss.), mely szerint *hold* a m. „földadó a fél nap alatt megszátható föld után“ — minden elfogadható alap híján van. Az OklSz.-beli adat t. i. — ha a csonkán közölt mondatot kiegészítjük — magyarra fordítva, így hangzik: „Hogy a csehek föl ne égessék és ki ne rabolják őket, a homagiumot, vulgo *holdat*, t. i. egy hordó bort, egy köből lisztet, sót, safrányt és borsot, mindössze hat arany forintot érőt vigyenek és szállítsanak be Zagyva várába.“* Látnivaló, hogy a *hold* itt is csak sarczot tesz.

* * *

Kétségtelen, hogy ez a *hold* a csehben, magyarban s tegyük hozzá a lengyelben is német jövevényszó. Csak az a kérdés, vajjon a németben a *huld* (középfelnémetben *holde*, *hulde*) szónak sokféle jelentése között megvolt-e a „harács, sarcz, hadi adó“ jelentés is. Én legalább eddig a német nyelvtörténeti szótárak egyikében sem találtam rá. Ha csakugyan nem lett volna meg a németben ez a jelentés, akkor alkalmasint a csehek útján jött hozzánk e szó, talán éppen abban az időtájtban, mikor a csehek Magyarországon annyit harácsoltak.

Egy másik kérdés, vajjon a mi *hóдол* (régente *holdol*) igének ennek a *hold* névszónak továbbképzése-e, vagy pedig egyenest a középfelnémet *holden*, *hulden* (ma *huldigen*) igének átmagyarosítása-e? Az első föltevés ellen szól az, hogy a *holdol* jelentése: *holdat fizet*, már pedig a *dézmál*, *sarczol*, *vámol* stb. analogiájára azt várnók, hogy *holdat szed* legyen a jelentése. Ez okból inkább hiszem, hogy egyenest a kfn. *holden*ből lett a magyar *holdol*. (Vö. reissen: rajzol, räumen: rámol, rucken: rukkol stb.)

A régi *holdul*, vagy *hóдол* bizonyára a *tódul*, *indul*, *fordul* stb. rokonhangzású igék hasonmására alakult át a *holdol*-ból. Végre a *hódit* ige, mely a NySz. tanúsága szerint több mint száz esztendővel fiatalabb a *hódo*lnál, az *indul*-indít, *fordul*-fordít stb. analogiájára társult a *hódul* mellé.

SZILY KÁLMÁN.

* Fogadja Angyal Dávid mindezen adatok szives közléséért őszinte köszönetemet.

** M. Némz. Múz. Rhédey család levéltára: A budai káptalan 1469 január 21-ikén kelt okleveléből.

Kupa.

E szavunk a mai nyelvben általában két jelentésben ismeretes. Egyik az, melyet Vörösmarty-nál is olvasunk: illetetlen mért hagyod *kupádat*, a másikat a Nyr. 11:40. mint somogyi tájszót említi: „ú *kupá*-ba váglak.“ Tehát ivó-edény és a fej hátsó része. Ez utóbbi elnevezés ugyan tulajdonképen téves, mert az a tarkó, míg a *kupa* nem egyéb, mint az „os occipitis“ legmélyebb része, hol a gerinczvelő és a nyúltvelő találkozik. Megjegyzendő az is, hogy használatára nem csupán somogyi, mert a MTsz. is ismeri Gőcsej vidékéről (Uk *kupá*-bo vágto, hom mingyá elesétt), magam pedig Békés vm.-ben szintén sűrűn hallottam (úgy *kupá*-n váglak, hogy...).

Ha szótárainkat megkérdezzük a szó e két jelentése felől, azt a választ kapjuk, hogy régebben csak az első volt ismeretes. A NySz. már Ca. és MA. példáiból így magyarázza: *edény, crater, cupa* és egészen Faludiig, ezt is beleértve, csupán ennek ismeri. PPB. (1782) szintén *ivó-edénynek* mondja. Legföljebb arra találunk példát, hogy valami homorúságot is jelentett, mint PPB. szerint: *kupás cserép* = imbrex, hohlziegel, kupás véső = caestrum, hohlbohrer, mely adatok, a német értelmezés híjával, már PP.-nál (1708) is megvannak.

Az újabb szótárakban azonban kezd egyszerre a második jelentése is szerepelni több más, kevésbé ismeretes, de vele értelmi vagy hasonlósági összefüggésben levővel. Ball. (1867)-nál pl. az van, hogy a *kupa* = folyadék tartására való sokféle *edény*, továbbá: a tengely végét övedző öblös vas, azután: mélyedés, völgyecske, majd: *nyakkupa*, végül: valami géprész. A MTsz. így magyarázza: *edény, gödör, völgy, tarkó, szemhéj*; a régi tájszótárban (1838) a Balaton-mellékről közli Horváth Zsigmond: *kupa* = valaminek völgyecskéje, pl. o. *fejem kupája*; CzF. meg tudja a következő jelentéseit: *edény, tengely végén való öblös vas, völgyecske pl. a fej hátulsó részén levő gödör*, és egyeztetni vele ezeket: török: *kopa, küp, küpedsik*, latin: *cupa*, persa: *khub, khum*, hellén: *κωπελλίς, κώπελλον*. Külön *nyakkupát* is ismer a régi Tsz. Vas megyéből.

A kik a szó eredetét kutatták, szintén csak az *edény* jelentést magyarázzák. Így Miklosich (Nyr. 11.: 272.) az újszlovén *kupa* és a rumun *kupă* szavakból származtatja, Munkácsi pedig (NyK. XVIII. I., Nyr. 13.: 370.) ezekkel egyeztetni: csag. *kopka, kopa*, oszm. *kopa, kupa*. Kunos meg a török nyelv idegen elemei között arra utal, hogy ott szláv és magyar eredetű (NyK. XXVIII. 394.). Itt most a fontos az, hogy ezek is mind mint *ivó-edény*-t ismerik (Miklosich: hölzernes trinkgeschirr, Munkácsi: wassereimer, schale, becher, Kunos: becher). Annál feltűnőbb tehát, hogy Wichmann György a kétféle jelentést nem választva szét, kijelenti (MNyr. 4.: 458.), hogy „a magyar *kupa, trinkschale, humpen, kopf, schüdel* nyilván szláv jövevényszó“.

A mondottak alapján e szónak se származásával, se jelentéseivel tisztában nem lehetünk. Más alapon kell elindulni. Vizsgáljuk

meg e végből az olasz nyelvet (Kőrösi Nyr. 13.: 545., 15: 550. nem említi). Ott a latin *cupa*-nak megfelel a *coppa*, de nemcsak a *serleg*, hanem a *fej hátsó része* jelentéssel is, több más mellékrtelemmel együtt. Petrocchinál ezt találjuk: *specie di ciotola* (csésze-faj), *coppa d'oro* (arany fő, persona stimabile), la parte superiore del calice, della lucerna (a kehely, lámpa felső része), egy figurája az olasz kártyának (denari, *coppe*, bastoni, spade) és végül e kifejezést: *da coppa e da ciglio* (elöl-hátul). Többet mond a Tomaseo-Bellini-féle szótár, hol a magyarban említett második fő jelentésre példát is lelünk: *stella* (Venus), *che 'l sol vagheggia or da coppa* or *da ciglio* (Dant. Par. 8.) = csillag, mely a napra majd visszaról kacsint, majd újra szembe (Szász K.) és: *gli diè sulla coppa del capo*, tale che ruppe l'elmo e l'osso del capo (olyat adott neki a *kupájára*, hogy sisakját és feje csontját elrepezstette). Itt már azt is megtaláljuk, hogy nemcsak ez a magyar kifejezés van meg az olaszban: csordultig tölteni a *poharat* (far traboccare *la coppa*), hanem jelent mindenfélét, *a mi hátul van*. Sőt Tomaseo az első és második jelentést külön czimzszó alatt is tárgyalja, a mit követ Rigutini is (Voc. Diam. d. L. J.).

Mindezekből pedig az következik, hogy a latin *cupa* ájtott nyelvünkbe — bár van megfelelő szavunk — teljesen változatlanul, mint *kupa*, (vö. Budenz, NyKözl. II. 471.), de átment az olaszba is a *cuppa* alakjából, mint *coppa* (Fr. Zambaldi: Voc. Etim. Ital. 1889: lt. *cüpa* e *cüppa* = it. *cöppa*). Míg azonban nálunk hosszú ideig csak az eredeti jelentést tartotta meg és csupán az öblös fogalmát vette föl, (L. még Bartal Glossariumát: *coppa* = *cyathus*, *serleg*; *cuppa* fedélcserép, kancsó Du Cange; *cuppus* = *vájt*, Ital. *cupo*, Germ. *hohl*), addig ott hihetőleg metaphorás átvitelrel, meg a latin „*occiput*, *caput*, barb. *cupus*“ (Tomaseo) hatása alatt mindent kezdett jelenteni, a mi — különösen a fejnél — hátul van (még egy szalámifajt is, mely a disznó *tarkó*-jából készül, Tomaseo). Ez a használat hatott azután a mi nyelvünkre is, melyben egész a XIX. századig csak az eredeti latin jelentésében (Georges: 1. *cupa* = I. die küpe, kufe, tonne, II. ein grabgewölbe, 2. *cupa* = der griff an der Oelmühle, die kurbel) ismerjük, s nálunk csak az olasz nyelv hatása alatt válhatott a *fej kupájává*.

(Fiume)

Kovács Géza.

Kazinczy Ferencz nyelvújítása.

VII.

Van egynehány, magyar raggal, vagy képzővel ellátott latin szó is a fordításokban:

anecdotumocska: Bácsm. 8. Nincs is akkor még magyar neve; ma is gyakran *anekdóta*.

assessorság: Bácsm. 39. *Táblabíró*, *táblabíróság*, e fordítás idejében még nem volt járatos.

compondál: Bácsm. 121. A jó és régi *szerez* csak nem tudja kiszorítani a használatból.

declamál: Bácsm. 26. a *szavalni* sokkal későbbi; a latin formát már nem igen hallani.

intressál: Bácsm. 50. Kazinczy szerint: „illet, érdekel, gyö-

nyörködtet, magához vonsz; néha: közöm van hozzá“. (Bácsm. 259.) Érdekes különben, hogy az *érdekel* szót Kazinczy is használja ebben a jelentésben, s éppen a Bácsm.-ben l. MNy. 5 : 270.

profanál: Bácsm. 173. A régi s jó *megszentségtelenít*-nél sokkal gyakrabban hallani.

recenseál: Bácsm.: 150. A *megbírál*, *bírál* még nem igen lehetett ismeretes Kazinczy előtt. A czímszó ma már teljesen kiszorult.

resignált: Bácsm.: 74. A *lemondó* felel meg neki, de nem födi teljesen.

A következő francia szók átültetésével próbálkozott meg Kazinczy első fordításaiban:

accompagnement: Bácsm. 121. *Ének*- vagy *zenekíséret* manapság; l. *accompagníroz* alább.

assemblée: Bácsm. 133. Kazinczy szerint: „estvéli egygyüvégyülések“.

compliment: Bácsm. 6. *Hajlongás*, *bók* még eddig nem szorította ki egészen.

delicatesse: Bácsm. 40. Kazinczy ilyen hosszasan magyarázza: „az a' nemes szemérem, midón valaki készebb valamit eltúrni, mintsem hogy mást háborgasson“. (Bácsm. 258.) A szövegben így értelmezi: „Delicatesse: e' pedig... olyan Istenség, a' mellynek önként áldozik minden, a' kinek a' természet érző szívet adott“. Talán *gyöngédséget* ért e szón; ma nálunk *különlegességet* értenek rajta, főleg kereskedelmi nyelven.

détail: Bácsm. 59. „veleje a' dolognak“ Kazinczy szavaiként (Bácsm. 258.). A szövegbeli mondat: „Nem azért kérdezte-é ezt, hogy a' detailba szálljak“ azt mutatja, hogy K. e szót rosszul értelmezte; itt is annyit jelent, mint *részlet*. Ez csak a XIX. sz. harminczas éveiből való. Az üzleti nyelvben elég sűrűen hallatszik még: *détail, en gros*.

étiquette: Bácsm. 175. A régi *illendőség*, s az új *illem* sem volt elég erős a kiszorítására.

loge: Bácsm.: 65. Kazinczy szerint: „folyosói renden lévő ülés“. A szövegben *lőzsi* alakban. Sok próbálgatás után a *páholy* lett elfogadott magyar neve (l. NyUSz.)

negligée: Bácsm. 131. *pongyolaság*, *piperétlenség*, mondja Kazinczy (Bácsm. 261.). Használja is az elsőt az *Idyll*-ban (MNy. 5 : 315.)

passage: Bácsm. 125. „szakassza valamelly muzsikai darabnak“. (Bácsm. 260.) Ma csak *rész*.

portrait: Bácsm. 7., 71. Az *arczkép* csak félszázaddal utóbb keletkezett. Az előbbi ma már ritkán hallani.

tour: Bácsm. 156. Kazinczy értelmezése: „el-fordulás a' tántzban“. (Bácsm. 263.)

Több az olyan *francia* szó Bácsmegyeyben, melyen már meglátszik a *német nyelv alakító hatása*; ezek tehát már német közvetítéssel átvett idegen szók:

accompagníroz: Bácsm. 120. „Eggyik instrumentummal a' másikat késérni“, magyarázza Kazinczy (Bácsm. 257.). Vö. a német *ieren* képzőt.

choral: Bácsm. 152. Kazinczy szerint: Templomi muzsika (Bácsm. 258.) *Kardal*, *karének* kiszorította.

colorit: Bácsm. 150. *Szín*, *színezet* magyarul; ezek mellett ma már nem is igen hallani.

concert: Bácsm. 118. Kazinczy így értelmezi: „azok az estvéli öszve-gyűlések, melyekben muzsika tartatik“ (Bácsm. 258.) Bár a *hangverseny* (1833) általános, a *concert* mégis sűrűen hallható; *violin-concert* (Bácsm. 119.) helyett pl. rendesen *hegedűconcertet* hallunk.

contrast: Bácsm. 245. „szembetűnő különbség“ Kazinczy szerint (Bácsm. 258.). Márt. (1803): ellenkezőség, ellenkező hasonlatosság. Az *ellentét* helyén néha most is olvasható.

contredanse: Bácsm. 156. A mai quadrille, vagy annak egy régibb formája.

copiroz: Bácsm. 121. A jó magyar *lemásolni* igét pedig Kazinczy ismerte; az *originál* szót így magyarázza: „az a' munka, a mely lemásoltatik; Cópia az Originál szerint másoltt kép“. *Lekopírozni* most is hallható.

diletant: Bácsm. 123. „Festésben, Muzsikában, Poezisben gyönyörködő, és azt valamennyire gyakorló“, mondja Kazinczy (Bácsm. 258.). Márt. (1803): „mesterségszerető, valamely szép-mesterség kedvellője“; a *műkedvelő*, *műbarát* csak 1830 után keletkezett.

engagirozva: Bácsm. 67.: Kazinczy szerint: „előre le-kötelezve az ígérlet által a' tántzra“. Ma: *foglalkozva van*.

matróz: Bácsm. 67. *Tengeri-hajós*-nak magyarázza (Bácsm. 260.). Márt. (1803): *hajóslegény* a tengeren. Ma is általános.

raffinírozás: Bácsm. 196.: „Raffinírozni: qualificálni, kényesebb ízlésre szoktatni“. (Bácsm. 261.) Márt. (1803): raffinieren, gondolkozni valamin, meggondolni valamit, törni a' fejét valamin. Ma rafinált annyit mint: alattomosan gondolkodó.

visit: Bácsm. 112.: *Látogatás* a régi és jó magyar neve.

Van még az itt felsoroltakon kívül egynehány francia tánc-nevezet, s olasz zenei műszó is a Bácsm.-ben, mint pl. *solo*, *tutti*, *andante*, *adagio*, *fortepiánó* stb.; ezek a zenei nyelvben nemzetkö-ziek; s megmagyarításuk (Kazinczy szerint: piáno: gyengédeden; forte: harsogva) nem igen sikerült.

Ezeket az idegen szókat, különösen a latin szókat, bizonyára nem Kazinczy alkalmazta először nyelvünkben, de az valószínűnek látszik, hogy szépirodalmi műben tömegesen ő élt velük először, valamint az is, hogy több francia és német-francia szót hozott be szókincsünkbe.

Mindenki, a ki eddig Kazinczy fordításaival foglalkozott, s a Bácsmegeyennek, Idyllumoknak két kiadását csak futólag is összehasonlította, egyszerre észrevette, hogy magyarosság, műgond, gör-dülékenység, stílárís sokoldalúság tekintetében az első fordítások jóval fölülműlják a „Helmezi ügyelése alatt“ megjelent kötetek értékét. A fiatal Kazinczy ugyanis helyes műérzékkel s kortársainál alig észlelhető óvatossággal az eredetinek nem szószerinti, kifeje-zésekben, szörendben való visszaadására, hanem olyan hűségre töre-keedett, melylyel fordításait eredeti írás színében tüntethette fel, magyarabbá tehetette. Ez a törekvése lehet magyarázata annak is, hogy Adolf-ból Bácsmegey lett, hogy az események német színtere magyar földre pótlódott.

Nemzeti szépirodalmunk föllendülése, mint tudva van, műfor-dításokon kezdődik a XVIII. század második felében. Faludi után, kinek munkái inkább erkölcsi tartalmúak, s tömörség, újszerűség, fordulatosság és helyes magyarság szempontjából alig eshetnek kifogás alá, kezdődik meg tulajdonképen a francia, főleg a német

irodalom olvasottabb termékeinek sokszor ma már élvezhetetlen átültetése. A Kartigam, Abel halála, Mulató óra, Siegwart, Ifjabbik Robinson, koruknak eme legolvasottabb, ma már leghirhedtebb fordításai ugyanis vagy szószerinti, hajmeresztő, germanismusaik vagy új magyar csodabogaraik és parasztos kifejezőmódjaik miatt a műzlés teljes hiányára és arra vallanak, hogy fordítóikban sokkal nagyobb volt a lelkesedés, mint az érzék a magyar nyelv, s ennek finomabb formái iránt. Mészáros, Kónyi, Barczafalvi és Gelei minde-me hibája, azt hiszem, jórészt abban gyökeredzik, hogy szereplésük megelőzte, szinte közvetlenül megelőzte azt a kort, a mikor a műfordítás elmélete, követendő elvei, Herder s Lessing tanulmányozása után Bárótzai, Kazinczy, de főleg Batsányi útján nálunk is hozzáférhetőkké lettek. S nem is annyira e hibák minősége, mint mennyisége hívta ki aztán kortársaik szigorú ítéletét, t. i. az idegenszerűségeknek, főleg germanismusoknak és a népies, sokszor parasztos hangnak tömeges, szembeötlő volta.

Hisz Batsányi is, bár túrhetetleneknek tartja a soloecismusokat és „e' termékeny anyának gyermekeit“: a graccismust, latinismust, germanismust, mindjárt hozzá is teszi, hogy: „az elmés Fordító a' szóllásnak bizonyos új alkalmaztatásaival, melyekre néki p. o. az eredet-írásban valamely különös hathatós mondás, vagy eleven gondolat, alkalmatosságot ad, ékesítheti mindazonáltal, vagy-is inkább az eredet-íráshoz hasonlóná teheti fordításait“. Szabadnak tartja, hogy „a' pallérozottabb nyelveknek szépségeikből“ holmit kölcsönöz-zünk; „tsak hogy az ilyen kölcsönözés igen szembe-tűnő 's a' nyelvnek természete ellen ne légyen“. (Magy. Mus. 1: 14—15.) Kazinczy pedig az Ifjabbik Robinson bírálatában azt is elismeri, hogy az ilyen idiotismus annyira ragad a fordítókra, „hogy idegenségét magoktól nem is veszik észre“; sőt tovább is megy, mikor Messiás fordítása közben úgy nyilatkozik, hogy „a' hív fordító a' nagy Originálisoknak még különösségeket, sőt hibájokat-is meg-tartja“ (Magy. Mus. 152.).

Ezeknek az idegenszerűségeknek, főleg németességeknek észre-vételében, megrovásában, javítgatásában látszik, hogy tisztult műzetei voltak ugyan a fordítások magyarosságára nézve, de saját műveiben nem élt azokkal következetesen. Geleinél pl. megrója az ilyeneket: Már ugyan *ez felséges!* (das ist herrlich); más emberek *halálra dolgoznak* (andere arbeiten sich zu Tod), az az mások majd meg-sza-kadnak a' munkábann; *köszöntelek* téged *százszor* (ich grüsse dich hundertmal), mire az a megjegyzése, hogy a magyar csak egyszer köszönt; *az éjszakát vigyázással húzzuk ki* (mit Wachen): az az, ébren töltjük el — Arankánál Julia leveleiben (Lev. 1: 459.): de ki áll jót arról (Wer steht gut dafür): ki felel érte stb., önmaga azonban ilyeneket ír: nem *vagy-é* Te *le-festve?* (Lev. 1: 521.), már *tizenhat tavaszt* láttam; *legnagyobbika az embereknek* . . . szenved stb. Szóval annak daczára, hogy nem fordít szóról-szóra, hogy inkább akarta az eredetinek hangját, hajlékony gördülékenységét, tartalmát adni, mint szavait, kifejezéseit; első fordításai sem mentek germanismusoktól, csak nem esik bennük abba a hibába, a mit Mészárosnál, Geleinél megró, vagy a mire később maga is törekszik, a szószerinti, a magyarosság rovására való fordításba. Általában az a meggyőződésem, hogy Kazinczy első, legjobb fordításaiban sem szabadulhatott a német nyelv azon erős hatásától, melyre már eddig is a szavak és költői képek tárgyalásánál fölhívtam a figyelmet. Igaz ugyan, hogy fordításai

stilusban és hangulatban néhol még az eredetit is fölülmúlják, s hogy különösen Bácsmegyeyje — mint Heinrich G. kimutatta (Olcsó Könyvt. 132—134:48.) — „nem oly szétmálló, nem oly túlzottan érzélgős, mint a németben“.

Kazinczy Ferencz idegenszerúségeivel Simonyi Zsigmond foglalkozik legbehatóbban A nyelvújítás és idegenszerúségei című akadémiai értekezésében (XV. : 9. sz.); össze vannak itt állítva, többször mentegetve is azok a németességek, a melyeket a kilenczkötetes kiadásban találhatni. E kötetek szövegét Simonyi néhol az előző kiadásokéval is összeveti, mégis szükségesnek láttuk külön csoportosítani mi is az első fordítások germanismusait, nemcsak azért, hogy dolgozatunk fejlődéstörténeti menetéhez ragaszkodjunk, hanem mivel ezen említett értekezéshez több helyreigazításunk is van. Hisz azt, hogy az idegenszerúségek első tömeges átültetőjét nem Kazinczyban kell keresnünk, már előbb is kimutattuk, itt részletesen is rá fogunk mutatni azokra a Kazinczy rovására irt németből átvett szólásokra, melyek fellépésekor már divatban voltak, vagy legalább föl-föltűntek másoknál. A csoportosítás menetében Simonyi értekezéséhez tartottuk magunkat.;

A jelentéstani idegenszerúségek közül meg kell említenem, hogy az igenemek *örni fogna*, vagy *jönni fogott volna* alakjaival az első fordításokban nem találkoztam, valamint azt is, hogy a *módhasználatban* is alig akad megróni való. A felszólító és feltételes mód fölösleges, latinus használata, mint pl. a Kartigamban: megbizonyítani igyekezte azt, hogy . . . ő miatta *jött légyen* Párisba (61.) — midőn a Hertzeg . . . a felelettel-is adós *maradna*, akkor vette . . . észre (79.) — még-is hogy az gondolkodásba *vétetett volna*, Bojárdónak a Bassa . . . szobát üresítettett (231.) stb. és a Kassandrában: Midőn e szerént *értekeződnék* a Hertzeg Aszszonyoktól Orondátes, fel érkezőnek a töb Hertzegek is, (IV. : 82.) — és az Erkölltsi Mesékben: Tart *hogy* indulataim *erőt ne vegyenek* rajtam stb. (175.), mint mondom, az ilyen használatra nem tudnék példát hozni Kazinczyból.

A műveltető igék helyett a németes *lassen* hatásaként *hagyni* igét találunk Bácsmegyey két helyén: új lovakat *hagytunk fogatni* (248) és Müllyen igazán van találva, azzal a . . . tekintettel, a' mellyel rám akkor vetett, mikor magát számomra *festeni hagyta*. Ez a németes körülírás már Mészárosnál is olvasható: A' rajtam uralkodó menyeyei rendelés . . . olly szüléktől *hagyot* engem *származni* (251.).

E visszaható igék helyett igen gyakran találunk a német sich-nek megfelelő körülírást: *készítsd magadat* egy kedvetlen újság hallásához (Bácsm. 27.); bizonyára *vorbereite dich* van az eredetiben — most reménylem, *ki vonhatom magamat* ezen atyai kis Jóságomba (Lev. 1 : 422.); ezer gondolatok *tolják magokat* előmbé (Bácsm. 17.); óh milyen erőssen *tolta-fel* . . . magát ez a' kivánság (Bácsm. 76.); erővel *tolják-ki magokat* az elei rósák bimbójokból (Idyll. 237.); drängen sich aus der Knospe, — a' nevededő gyümölsbe is *bérágya magát* (Bácsm. 42.); fáradtságosan *fúrják-bé magokat* a' még ki nem nyíllt rósába (Idyll. 259.); hát ha *meg-tsaltam magamat* (u. i. 94.). Ezeknek a formáknak megvoltak vagy megvannak visszaható képzős alakjai; vannak azonban e fordításokban olyan körülírt alakok is, melyeket nem lehet visszaható képzőkkel visszaadni: *körülnézte magát*, de nem láta Irgalmat (Magy. Mus. 256.); mig *magam körül-néztem*, eltűnt (Bácsm. 27.). Itt egészen fölösleges is a visszaható név-

más, kétségtelenül a *sich umschau* magyarosítása. *Ki kell pihennem magamat* (Bácsm. 53., 111.); bizonyosan a *sich ausruhen* magyarja: örömet *sírnám ki magam* (Bácsm. 46.); a' szenyvedő lélek minden mozdulásaiban *ki-adja magát* (Bácsm. 67.).

Az ilyenfajta körülírások már Mészárosnál, Bárótzinál is elég gyakoriak. Kazinczy itt csak ezeket követte. Íme: alig *nyugotta* itt *ki magát* (Kartigam 7.); *mutatá magát* . . . sebes karjának gyógyulása (a. i. 6.); erre *be-voná magát* az ablakáról (u. i. 66.); a mi *elő-adhatta magát* az vala (u. i. 68.); *feltalálja magát* (u. i. 267.); *kibotsátja magát* valaki előtt (286.) — hol *rejt* el *magát* a szépség (Erk. lev. 243.); *magát elő-mutatni* (u. i. 279.); *sírhads ki magadat* (u. i. 167.); ezen papirosra *önti-ki magát* atyai szívem (u. i. 168.).

A szenvedő alak helyett elég gyakori a német *sein-nek* megfelelő van, volt-tal való körülírás: millyen *igazán van találva* azzal a' szerelemmel meg-töltt tekintettel. (Bácsm. 180.); nem *vagy-é* Te *le festve* (Lev. 1.: 521.); a' lépés *meg van téve* (Bácsm. 29.); ennyi könnyek közt *nintsen é* vagy egy értem *sírva* (Bácsm. 110.); miattam egynéhány *lett volna eltaposva* (u. i. 147.); *el van most változva* (u. i. 130.); még tegnap *bimbó voltál*, már *ki vagy fakadva* (Idyll. 94.); meg-erdemli a' botsánatot, ha sok *el van kezdve*, 's *félbe szakasztva* (Hiv. besz. 8.): wenn manches angefangen und abgebrochen ist.

A névszók neveit illetőleg azon összetett névszókát, a melyek Kazinczy első fordításaiban németes minták után keletkeztek, már említettem e cikksorozat V. részében, itt csak még egyszer hangsúlyozni akarom, hogy nyelvünk szelleme ellen való ígétős összetételt, a *vészterhes*, *szellemdús*, *reményteljes*-féle melléknévi összetételeket sem az Idylliumokban, sem Bácsmegeyben nem találunk.

A többszámú név használata — mondja Simonyi idézett értekezésében (21.) — jóformán az a sajátossága Kazinczynak, melyben legtöbbször megütöközünk. Első fordításaiban e név használata ellen sem igen vét. Mindössze két idegenül hangzó többszámot találtam: osztán a' *sok parasztok* (Bácsm. 231.), bár ez régi, latinosságokkal telt irodalmi nyelvünkben nem ritka; továbbá: *Hajaim* öröm alatt öszültek meg (Idyll. 17.); *hajai* ezüst színt mutattak (u. i. 247.) a németben csak Haare; az egyszám felel meg itt nyelvünk szokásának, természetének is.

Melléknév áll elvont főnév helyett: én ebben a' *nagy Mindenben*, ebben a' véghetetlen Mindenben . . . széllyel tekintek (Bácsm. 94.); kéntelen voltam érezni, hogy jobb kezéből . . . miképen hűlt k az élet' melege (u. i. 230.). Simonyi szerint ez a forma „Kazinczyná először fordul elő gyakrabban“. Mi úgy találtuk, hogy régi nyelvünkben is elég gyakori a: *setét*, *kék*, *gonosz* stb. melléknév setétség, kékség (kék folt), gonoszság helyett. Ide tartoznak még a következők: egyszerre *akarja minden látni* Vendég Uramat (Bácsm. 6.), valószínűleg az *alles* fordítása, s: azokat a gondolatokat mondotta az *Öröknek*, a' melyek benne támadtak (Magy. Mus. 151.); a Messiásban dem Ewigen. Ez az utóbbi használat kétségtelenül a határozott névelővel főnevesített német melléknevekre vall.

A szavak anyagi jelentésére nézve a névmások használatában a határozatlan névelő németes alkalmazása feltűnő: én *egy Bálban* voltam (Bácsm. 7.); én . . . *egy* előttem egészen esméretlen *Vidékre* megyek (u. i. 77.); a' tajtékos lóról néki *egy jó reggelt* kiáltottam föl (u. i. 131.); ő azt *egy édes mosolygással* fogadta el (u. i.). Az

egy németes használata különben más e korbeli fordítónál is gyakori, pl. Mészárosnál: az ő szemében *egy tekéletes* szépségnek lenni tünt (234.); igen tsekély reménységet tehetni a' győzedelemre, midőn *egynek* annyiakkal kell meg-ütközni (234.).

A nevező szók használatában is van több németesség, melyeket Simonyi csak jóval későbből említ. Így az

All ige németes a következő mondatokban: azon definitio helyjett, mely a' könyvében áll, mi légyen egy szótag (Hiv. besz. 17.): *die im Buche steht*; addig *válasz nélkül fog állani* levele (Bácsm. 37.). Ebben a korban terjedtek el még az ilyen kapcsolatok: *szabadságában, hatalmában áll* pl. Mészárosnál: sem *hatalmában*, sem *akaratjában* nem *állana*, hogy . . . bátorlodhatna (11.) vagy: annak szolgálatjából ki lépni: nem *állana szabadságodban* (12.).

Csinál: homály nélkül való *szempillantásokat csinál* nékem Bácsm. 83.), még idegenebbül hangzik: nem úgy tartottak é már sokan, mintha *ki lett* volna a' dolog *csinálva?* (u. i. 10.); ötet az elnyomás és szükség el-fajlúttá . . . gonosszá *csinálta* (Idyll. bev. 45.).

Darab, szindarab értelemben a német Stüeknek megfelelően: ez a' darab, Barátom! még sok helye kíván rásplyt (Lev. 1. : 470.); a' játszott darabban elmerülök (Bácsm. 65.); én a' mesterséges darabokat ünni kezdem (u. i. 121.).

Elő németes összetételeit már említettem az igekötős összetételek között (IV. r.), még csak kettőt említek: *elő-kaptam* a tollat, hogy . . . meg-írom (Bácsm. 22.) és: engemet is keserűség *veszen elő* (u. i. 231.).

Fekszik a. m. a német liegen: egészen érzi azt a' bánatot, a' mely a' halotti gyülekezeten fekszik (Bácsm. 237.).

Fekvés lage értelemben a régi *helyheztetés* s a Kazinczy-korabeli *helyhezet, helyzet* helyett: Ha az emberek' tselekedeteit ítéletünk elé akarjuk vetni, szükség, hogy fekvéseket 's minden környül-állásokat . . . esmérjük (Bácsm. 211.); én a' német nyelvet, ezt a' mostani fekvésünkre . . . nézve . . . olly . . . meg-kívántatott tárgyat, elébb vittem (Hiv. besz. 6.): nach der dermaligen Lage der Sachen. Ennek az értelemuek használata különben Mészárosnál, Bárótzinál sem hiányzik: más titok fekszik az állapotban (Kart. 375.); ezen hires Városnak fekvését meg-tekéntssem (u. i. 41.); átok fekszik rajt (Erk. lev. 174.).

Futás, pálya helyett, lauf értelmében: únalommal rakott hosszszú futás van előttem (Bácsm. 41.).

Hamv. Németesnek látszik ebben a kapcsolatban: hamvam itt nyugszik, az eredetiben: meine Asche hier ruhet. Vö. itt nyugosznak hamvai, ma már gyakran olvasható sírfelírást.

Jön: honnan jön az, hogy a' gyermekek' esztendeit a' legböldogabbnak tartják (Bácsm. 174.); vö. még alább: *magához jön* és Mészárosnál: a' Hertzegnek *füleibe jött* (46.).

Ki- igekötős, német mintára készült összetételeket már többet említettem a IV. részben; még csak egynehányat említek: *küismer*: minden figurában ki lehet a' többi közül esmerni (Bácsm. 67.); *kinyomni*: szerelmem nagyságát . . . annál kevesebbé tudtam ki-nyomni, mennél nagyobbra nevededett (Bácsm. 73.); erősen nyomtam fájaldalmát ki (Idyll. 108.); *kivérez*: kivérzem szívem' végét nem esmérő szerelmét (Bácsm. 136.); *külát*: ki-láthatom azt a' helyet (u. i. 137.); *kivon*: álmatlanul ki-vontt magános éjjele után ért-bé:.. Jérusálembe (Magy. Mus. 255.); *kitüz*: canapémra egygy gazdagon ki-tözött

új ruhát tétetett (Bácsm. 147.). A *kiáll valamit*, a mit Kazinczy fel-
léptekor elég gyakran lehet olvasni, nála is gyakori: nem állhattam-ki
tovább (Bácsm. 105.); nem állhatom-ki ezt a kinzó gondolatot (u. i.
127.). Az efajta idegenszerűségek Bárótzinál sem ritkák: engedd
meg... *ki-sírni* töled *botsánatomat* (Erk. lev. 163.) és: könyörgéseid
ki fogják... a' Teremtőnek kegyelméből *imádkozni atyádat* (u. i.
164.) stb. Ide lehet különben sorolni a visszaható igék között emlí-
tett: *kípiheni magát, kístrja magát, kínyugszik* stb. formákat is.

Mível németes e mondatban: Örömmel míveljük vagyonunkat
(Idyll. 249.): bauen wir des Eigenthum.

Ráspoly: ez a' darab... még sok helyre kíván ráspolyt (Lev.
1.: 470.): feile, a simitás helyett. Akad több mondattani idegensze-
rűség is, ezek tárgyalása előtt még csak azt jegyzem meg, hogy
a Simonytól Kazinczynak tulajdonított: *sarkantyut adni s leereszkedés*
németességeket már Mészáros elkövette a Kartigamban; Sarkantyút
adot a' Parippájának (241.) és el-nem múlatta... illendőséges
le-ereszkedéssel köszönteni (70.).

(Folytatjuk.)

SIMAI ÖDÖN.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Bevérző (honfi seb). E „szokatlan“ szóról, mely Arany „Ren-
dületlenül“ című ódájában fordul elő, ily összefüggésben:

Szeretni a hont — ah! még nehezebb,
Mídon az ár nő, ostromol, ragad...
És — kebleden *be-vérző* honfi seb —
Bujsz a tömegben, átkos egymagad —

Tolnai Vilmos a tavali MNy. júniusi füzetében (270. l.) ezt
írja: „Valahányszor ezt a költeményt szavaltattam, diákjaim mindig
megakadtak e szón. Én úgy szoktam volt magyarázni, hogy a költő
itt rejtett sebről beszél, a szív, a lélek sebérol, melynek fájdalmát
nem panaszolhatja el senkinek, mely láthatatlanul *befelé vérzik*, s
annál jobban fáj. A szövegben nem lehet hiba, mert a régibb ki-
adásokban, melyeket a költő maga gondozott, pontosan így találjuk
ezt a helyet. Nem tudom, helyesen értettem-e meg a szöveget“.

Kétségkívül helyesen fogja fel és magyarázza e szót, bár fel-
fogását nem támogatja semmivel. Hogy *bevérző* nem „bevérez“,
hanem „bevérik“ igeneve, vagyis, hogy a „honfi seb“ nem külső
látható, testi, mint Vörösmarty Salamonjáé: „Tátog a *seb véres*
oldalán“, hanem belső, láthatatlan lelki, mint ugyancsak Salamoné:
„Jobban *ég szívében*, melyet érez vesztett koronán“, azt bizonyítani
is lehet. Először Arany „A honvéd özvegyé“-nek köv. helyével:

„Ottan feküdt a haldoklók közt,
Nehéz két sebbel kebelén;
Két seb... mind a kettő halálos —
Egyik jobb, másik bal felén,
Nyílt, éktelen, mély, iszonyú, de
Már fájdalom nélkül amaz;
A másik, ámbár *láthatatlan*,
Gyötrőbb... mert a szívben van az!“ (a „bevérző honfiseb“
világosan ez utóbbinak felel meg).

Másodszor magával a költeménnyel; mert bár *bevérző* „vérrel beszenyvező, bemocskoló, bekeverő“ jelentéssel is megállhatna, de ellentmond ennek részint az, hogy „*bujsz* a tömegben, *átkos egymagad*“, tehát nem látják az emberek titkos sebedet, belső fájdalmadat; részint az, hogy a költő *be-vérző*-t ír, mely szétválasztással nyilván azt akarja jelölni — s ezt elhiszi nekem, a ki Arany finom kifejező módjait ismeri —, hogy itt a *be* igekötő *eredeti* jelentésben veendő (= befelé), tehát a netaláni félreértést akarja kikerülni. A harmadik s legfőbb bizonyítékot szintén Arany szolgáltatja másutt. T. i. Csengery Antalhoz írt egyik levelében ezt olvassuk: „Gondolod, nem sirtam-e titkon, *belülvérző szívvel*, vérkönyűket, a mult évi Kazinczy-jubileumok alatt, hogy midőn fű-fa visszhangozta nagy nevét, csupán nekem kelle némán maradnom?“ (1860, április 23.) Vajjon ez a *belülvérző* lényegileg nem egy-e a *bevérző*-vel, s nem azt, nem magát ismétli-e Arany, annyival inkább, mert „Rendületlenül“ költeményét éppen ekkortájt írta s 1860 decemberében közölte a Szépirodalmi Figyelőben?

Tolnai „szokatlan“-nak mondja a *bevérző* (bevérzik) szót. Igaza van, mert se a régi, se a mai nyelvben nincs meg. Úgy látszik, Arany csinálománya, s nem számítva a „*belülvérző*“t, nála is hapaxlegomenon. De érdekes, hogy megvan a német *einbluten* a Grimm-féle szótárban, mely e szóra, mint kiavultra, két adatot közöl a XVI. század elejéről, még pedig egy szerzőtől. Az egyik ez: „nun sprichstu, solt ich also schweigen und mein leiden und getreng niemands, Klagen, das mag ich nit erzeugen. Ich sag aber dir, das nit bessers ist denn also *inbluten* und in im selber lernen absterben“. A szerkesztők ezt a szót így fordítják latinra: „sanguinem introrsum fundere“ s ezt jegyzi meg róla: ein treffliches wort, *still, in sich bluten* und schweigen“.

LEHR ALBERT.

Mindenki, mindegyik. Bármily közönségesek is e névmások mai köz és irodalmi nyelvünkben, bármennyire hiányzik is mindeikből az újszerűséget bizonyító képző vagy képzésmód, a NySz. adatai és a későbbi kutatások is azt bizonyítják, hogy ezt a két névmást nem ismerte régi irodalmi nyelvünk. Az első helyett: *kiki, minden, mindenek, valahány, valamennyi*, az utóbbi helyett *mindenik, kiki* stb. voltak használatban. A NyÚSz. fölvette cikkei közé a tárgyaltam két szót is. A *mindegyik*-ről megmondja, hogy a nép nyelvől jegyezte föl Márton 1799-ben, a *mindenki*-t nem tartja a népnyelvből valónak, s SL. nál 1808-ban találta először.

Zolnai Gyula a Nyr. 31—518. stb. lapján a NyÚSz. első kötetéről írt bírálatában, mint köznyelvi és népies szokat, nem tartja a NyÚSz.-ba valóknak e névmásokat. Nem is említve azt a köztudomású dolgot, hogy nyelvújítóink számos *nép- és köznyelvi szót tettek irodalmivá*, hisz ez újításuknak épen egyik szokásos módja volt, azért sem fogadhatjuk el Zolnai kifogását, mivel eddigelé egyiket sem tudtuk régi nyelvünkől kimutatni. De meg azt hiszem, hogy valamely szónak *mai köz- és népnyelvünkben való megléte* nem mindig bizonyít az illető szó népies eredete mellett is. A *gyár, gép* szavainkról például nagyon is tudott dolog, hogy nyelvújításunk merészebb alkotásai közé tartoznak, s ma már szinte általánosnak mondható mind a kettő a népnyelvben is.

Véleményem szerint *mindenki* névmásunk is azok közé az új szavaink közé tartozhatik, a melyek könyv és az iskola útján lettek

a köznyelvben is, népnyelvben is közkeletűvé. Alkotójának Faludi Ferenczet tartom. Először azért, mert nála találtam eddig először. Az Udvari Emberben, 1771-ben (III. század) többször is előfordul: „Találkozik ilyes mi minden-kiben“ (48. l.); „Egyről olly hir maradot reánk, hogy Minden-Ki-é volt“ (90. l.); „Minden-kitől ki-telik, hogy ellenséged lehessen“ (97. l.); sőt teljesen összeforrrva is: „A' szeren-tsetlen ember mindenkitől kér 's vár segedelmet“ (139. l.). Faludi szerzőségét bizonyítja másodszer az *egyki* és *máski* névmásforma is. Az elsőt aliquis, jemand jelentésben szintén és csakis tőle a NySz. is ismeri, a másikat az UE.-ben találhatjuk: „arra való, hogy ember maga galibátlan maradván, *más-kit* valamire szoritson“ (28. l.); „finom ítélet és választó erő légyen abban, a' ki mértékét akarja venni a' *más-kiben* rejtekező hamisságnak“ (146. l.). Az *egyki*, *máski* alakok, a mint első tekintetre is világos, az *egy valaki*, *más valaki* kifejezé-seknek a régi, latinos szerkezetre valló *ha ki* > *ha valaki* mintájára történt összerántásai lehetnek, a minő épen Faludinál az *ilyesmi*, *olyasmi* az *ilyes*, illetőleg *olyas valamiből*: „Találkozik *ilyes mi* minden-kiben“ (UE. 48.); „Vagyon hol mikor *ollyas mi*, a' mit némelly sze-mélyekre bizhatunk“ (u. i. 102.); sőt van nála *közönséges-mi* is: „Jobban kellett magát a' közönséges-mi, míg új, hogy-sem a' rit-kaság, ha már ó“ (u. i. 114.).

A csakis Faludinál előkerülő: *egyki*, *máski*, *ilyesmi*, *olyasmi*, továbbá *hol-itt*, *hol-mikor* (UE. 19.) és *minden-egy* (NySz.) névmási *kapcsolatok* közé sorolom én a *mindenkit* is, melynek keletkezését egyrészt az *egyki*, *máski* analogiája, másrészt talán a latin: *unus*, *alius-omnisquisque* magyarázhatja meg.

A *mindegyik* népies szó, de mint ilyen sem régi, s nézetem szerint kevés köze van régi egyértékéséhez, a *mindenik*hez. Csak a XVIII. század közepéről, 1757-ből tudom kimutatni először: „mind egyik azt fogja állítani“ (Az igaz utnak meg-választása 48. l.).

Tetszetősnek látszik az a magyarázat, hogy a *mindegyik* alak a régibb *mindenik* és *mind egyig* szavak egybekeverése, vagy *mindenik* és *egyik* vegyülete, de sokkal valószínűbb, hogy a *mind egyik-mind másik* szólásformából rövidült meg. E mellett bizonyít Pázmány következő mondata is: „halálban vagyon, a' ki fele-barátytát nem szereti: gyilkos, a' ki gyűlöli: *mind egyik*, *mind másik örök boldog-ságból ki-rekesztetik*“ (Préd. 926.);* továbbá: „Talán el-hitettettél, hogy te a' két . . . hadi Vezérek közül *mind egyikének*, *mind másikának* szolgálhatsz?“ (Pinamonti J. P. Magános Pusztában Lévo Keresz-tennye 1755: 313 l.).

A XVIII. század második felében válhatott le a *mindegyik-mind másik* (vö. *egyik-másik*, *egy-más*) ikeralakból az egyszerű *mindegyik*, s először csakis ilyen szétválasztást, megkülönböztetést tartalmazó mondatban.

SIMAI ÖDÖN.

Szerencsa. Noha a *szerencse* szó eme régies alakjára a NySz.-nak a XVI. század közepénél későbbi adata már nincsen, mégis föltehető, hogy egyes vidékeken még utóbb is éltek a *szerencsa* szóval. Az OklSz. Zemplén megyéből az 1613. évből közli a *jo zerenchas* adatot. Íme egy még későbbi adat Sopron városa levéltárából. Rattky Menyhartt

* Az idézet az 1768-iki kiadásból való.

Salamonfalváról 1616 jan. 26. írja Sopron városa tanácsának: „Algia és eltesse az uristen kegyemeteket kiüansági szerent ualo sok iokkall es io szerencsakkal az v̄y eztendöben“.

VISZOTA GYULA.

Sereg. Herman Ottónak A magy. nép arca és jelleme című könyve 146. lapján az ősi vándorlás rendjéről ezt olvassuk: „Elöl megyen a ménes = lovas haderő; következett a gulya = élelem; azután a cserény = sátortábor, azután a czókmók = ingó vagyon; végre az apróság, a mi a védelemre leginkább rászorult és kimélendő volt.“ E nagyértékű társítás ménes = lovas haderő kapcsolatához kívánok egy közvetítő szóval szolgálni, a mi e két fogalom itteni összetartozását — úgy gondolom — még bizonyosabbá teszi. Egy udvarhelymegyei faluban, Siklódon a nép a ménest *seregnek* nevezi. *Hova méssz Minya?* Kérdik az utcán. *Megyek a seregbe.* Kora tavasztól késő ősziig a *sereg* künn jár: legel. Ha a gazdának szükségére van a kabalákra, vállára veti a két *féket* (= kötőfék) s megy a seregbe utánuk. Semmi más állatnak sokaságát nem nevezik seregnek, csak a loét. No meg az asszonyállatét. A fonót hívják *fonóseregnek* is. Ezt a nyáron hallottam először. Az előbbi, a lovak *sereg* neve biztos adat. Százszor is hallottam s gyerekkoromban Hegyi Jákob harisnyás pajtásommal nem egyszer mentem én is a *seregbe*, mert lovaglás lett a vége. A *fonósereget* akkor *kórusnak* hívtuk.

Örülnék, ha Herman Ottó ezeknek nagy munkája közben hasznát vehetné.

VISKI KÁROLY.

KÜLÖNFÉLÉK.

Hungari Oboniauci. *Smičiklas T.* „Codex diplomaticus Regni Croatiae“ cz. műve II-ik kötetében (megjelent Zágrábban 1904-ben) egy oklevél van közölve, a melyben „Hungari qui Oboniauci dicebantur“ fordul elő. Az oklevél egy 1199-ben kelt eredetinek 1240. évi átiratából van közölve, s ítéletlevél a gorica-i (latinul in Monte, nem messze Zara Vecchiától) Szent-Kozma és Damján kolostor földjeiről. Ez ítéletlevél Zárában kelt s itt is írták. A levélben a többek közt ez van: „Mater videlicet Dragosci presbiteri et Corinne de Veranne, que s(c)it ipsas terras ad monasterium sancti Johannis et sanctorum Cosime et Damiani huiuscemodi pertinere, et que dicit, quod olim, dum ibidem Hungari qui Oboniauci dicebantur ad manendum uenirent, et eadem terras tempore abbatis Felicis bone memorie uiolenter opprimerent et ibidem duas uillas efficerent, idem abbas Felix una cum patre prenotati Dragosci et Corine marito suo, qui tunc iam dicto seruiebant abbati, in duobus equis nocte ueniens ambas uillas combussit et sui monasterii terras cuius erant illuminauit . . .“ — E szerint tehát Zara Vecchia táján a XII. század folyamán volt két magyar telepés falu; e magyarokat „oboniauci“-knak hívták. Ezt az adatot azért közlöm, mert Dalmácia egyéb részeiről is ki tudunk mutatni magyar nyelvű lakosságot. Így pl. határozottan emlékszem, bár ma nem tudom megmondani, hogy hol, de olvastam, hogy a Ragusa-melletti poljica-i köztársaságnak a XIII—XV. század folyamán magyar lakói is voltak. A köztársaság törvénykönyvét a magyaroknak is felolvasták. Hogy a fentemlített *oboniauci* mit jelent, nem tudom.

MELEGDI JÁNOS.

A Reguly-irodalomhoz. A Setälä Emil és Krohn Károly szerkesztésében megjelenő *Finnisch-ugrische Forschungen*, a mely eddig majd minden kötetének első cikkét egy-egy nagy nyelvtudós vagy kutató emlékének szentelte, a legutóbb megjelent VIII. kötetben Reguly Antal emlékét újítja fel. A kegyeletes hangú cikk írója, Karjalainen K. F., kiemeli, hogy a szerencsés véletlen folytán a fiatal Reguly éppen akkor került Stockholmba, majd Helsingforsba, mikor a fiatal finn tudós-nemzedék körében a finn-ugor nyelvrokonság kérdése úgyszólván napirenden volt. Itt éri eldött meg Reguly lelkében az a gondolat, hogy egész életét a nyugati 'finn' népekre is kiterjedő nyelvi, néprajzi, régészeti és földrajzi kutatásoknak szenteli.

Lelkesedését csak fokozta az, hogy éppen akkortájtban (1835.) jelent meg a Kalevala (az úgyn. régi Kalevala), a mely az egész finn nemzet figyelmét a népköltészet felé irányította, a Kalevala és a Kanteletar Regulyra is nagy hatást tett, s valószínűleg már ekkor elhatározta, hogy a finn népköltés kiválóbb termékeit nemzete számára is hozzáférhetővé teszi.

Első fordítási kísérlete, egy finn parasztnő dala, Örlő dal címvel az Athenaeum 1841. évfolyamában jelent meg (I. 597. l.). A fordítást kísérő levélből (e levelet Reguly lappországi útja után 1840. okt. írta Wasából egy magyar barátjának), a melyben többek közt elragadtatással ír a finn népköltészetéről, kiolvasható, hogy a Kalevala lefordítását is tervbe vette. Mivel azonban ezen szándéka kiviteléről egyetlen későbbi iratában sem emlékezett meg, valószínűnek tartották, hogy az utazás fáradalmai, majd az ebből származó betegeskedés meggátolták a fordításban.

Hogy azonban terve nem maradt pusztá tervnek, arról Pápay József győzött meg bennünket nagybecsű felfedezésével. Ő ugyanis az Akadémia kéziratárában rábukkant egy magyar Kalevala-részletre, a mely — a mint ezt Pápay a kézírásból megállapíthatta — Regulytól származik s első magyar Kalevala fordításnak tekinthető. A fordítás csak az eposz 1. és 2. runóját tartalmazza teljesen, a 3-ból és 29-ből pedig csak néhány strófát ad. Reguly az eposz első kiadásából (1835.) az eredetinek 8 szótagú verssorában fordított meglehetősen hűséggel. A fordítás ideje pontosabban nem határozható meg; valószínű, hogy nemsokára az „Örlő dal“ után készült.

A fordítási kísérletet a Valvoja 1909. évi 3. füzetében ismerteti Pápay. (Itt megemlékszik Reguly utazásairól és első fordítási kísérletéről, az „Örlő dal“-ról is). Ez az ismertetés, mint a Setälä Emil-féle, a Kalevala fordítóiról és fordításairól szóló terjedelmes értekezés egy része jelent meg.

Mint e pontos fordítás is bizonyítja, Reguly a finn nyelvet gyorsan és alaposan megtanulta. Mint szüleinek is írja, rövid idővel megérkezése után már finnül levelezett és a finn irodalmi társaságnak is finn levélben köszönte meg a kitüntetést, a mikor az tagjai sorába választotta. (E levél elveszett). S mivel a finn nyelvért lelkesedő magyar ifjú nagy feltűnést keltett Finnországban, — hisz ott azon időben iparoson és kereskedőn kívül más külföldi utas nem igen fordult meg — rövid időn belül közkedvelt lett a társaságban és a tudós körökben egyaránt és sokakkal jutott érintkezésbe és levelezésbe.

Az eddig ismert finn levelezését az „Aika“ folyóirat 1909. évi 13—14 száma három újabb levéllel bővíti. E három terjedelmes levelet Reguly finnországi utazása közben, 1840-ben, írta egy finn orvosbarátjához (Schildt-hez), s bennük utazási élményeit, tapasztalatait és megfigyeléseit közölte vele. A levelekhez tájékoztatóul szép bevezetést írt Reguly finnországi úttjáról Koskimies A. V.

MEDVEZCKY KÁROLY.

A nyelvújítás győzelme. (Akadémiai székfoglaló értekezés.)
Írta Váczy János. Budapest, 1909. 8-r., 64 l.

A Kazinczy levelezésének kiadása és életrajzának írása közben végzett tanulmányok eredménye: Váczy Jánosnak néhány magvas értekezése, mely a nyelvújítás irányain, eszméin, hatásán kívül a külső történetére is teljes világosságot vetett. Váczy kutatásai óta egészen tisztán látjuk, hogy milyen ellenáramlattal került a nyelvújítás szembe; míg a debreczeniek maradi felfogása irodalomtörténeti adatokból jórészt ismeretes volt, a dunántúliak törekvéseiről csak Váczy mélyenszántó vizsgálódásai festenek helyes képet. A MNy. első kötetiben (I. 193. és 241. l., III. 1. és 49. l.) a nyelvújítás ellenfeleinek tábort, vezérüket, Horváth Endrét, az első küzdelmeket és a döntő harc eseményeit (1813—1820) mutatta be. Kazinczy törekvéseinek diadalát e küzdelmek befejezéseül most akadémiai székfoglaló értekezésében rajzolja meg. Feladata is ebben a fejezetben a legszébb és a legnehezebb: azt kell bizonyítania, hogy a nemzeti géniusznak önmagából fejlődő jelleme s a nemzeti lelket az idegennel kibékíteni kívánó törekvések összeütközésében ez utóbbi kerekedett felül. De itt van leginkább elemében is: Kazinczynak fényes diadalát örökítheti meg. Hogy e győzelmet ellenfelein kivívhatta, véleményének merevségéből engednie kellett. És ezért érdekes nekünk kétszeresen e helyütt Váczy dolgozata, mert a harc nyelvtudományi eredményeit is összefoglalja. Kis János elsől fogadja el, de hívei közül elsől mérsékli is Kazinczy törekvéseit. Horváth Endre élesebbhangú bírálatára válaszolva, a széphalmi mester maga is enged nézeteiből és lassanként néhány érintkező pont alakul ki a két tábor között. A közös határ a nyelv ősi szelleme, a melyen változtatni nem szabad. Leghatározottabban „Az orthologus és neologus; nálunk és más nemzeteknél“ cz. tanulmányában hangoztatta ezt Kazinczy. Nála is hatásosabb volt gr. Teleki József pályadíjnyertes tanulmánya „A magyar nyelvnek tökéletesítése új szók és új szólásmódok által“. Ezekkel jut diadalra Kazinczy alkotása, a nyelvújítás, mikor kimondhatja, hogy a nyelvben, melynek ősi szellemét érinteni nem szabad, *nemcsak szokás és törvény, de ízlés és néha szükség is parancsol*. Ez a mozgalom legszebb elvi eredménye. 1822-re egyenként is kibékül ellenfeleivel s utóbb örömmel látja, hogy a *Hébe* és az *Auróra* jórészt az ő törekvései nyomán haladnak és virulnak fel. Bár a két folyóirat iránya, szelleme mondhatni ellentétes, nyelvi szempontból egy úton jár: Kazinczy diadalát hirdeti. Az ősz mester önmérséklete pedig akkor nyilatkozik meg legszebben, mikor Toldy, Kovacsóczy s az Aspasia nyelvújításában, a *kellemkecs*-ben, *szellemgyümölcs*-ben már maga veszi észre, hogy ez olaj a puristák kialvó tűzére. És e mérséklésének (melyre Horvát István is buzdítja) következménye, hogy diadalát barátai és régebbi ellenfelei egyforma szívesen ismerik el. Sok részletkérdést vet fel Váczy dolgozata; de e fejlődés rajza s

ebben a törekvések, harcok csoportosítása az ősi szellem, mint gyújtópont körül legnagyobb érdeme. Most megjelent kis Kazinczy-életrajzában is örömmel láttuk, hogy a nyelvújítást tárgyaló fejezete derék mű. Folyóiratunkban megjelent dolgozatának jelen befejezése biztat, hogy az Akadémiától pályadíjjal kitüntetett nagyobbszabású életrajza is kellő lelkességgel és mély tudással tárgyalja Kazinczy legnagyobb alkotását, a nyelvújítást.

GÁLOS REZSÓ.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

I.*

abroncs alatt: „... dézsma borok a Polgároknak alattomossan (titokban) *abroncs alatt* eladattatnának“. Pécs 1780 (570).

adófelvetés: „Elvégeztetett, hogy bíró uram harnad magával tanács uraimmal az *némzettartástól* exemptusok legyenek, de úgy, hogy az *adó fölvetésben* tanács uraim az tartás helyett feljebb vette-tődjenek valamennyivel“. Szombathely 1715 (400).

akármelyféle: „... úgy szintén az olyatén házbeli gazdák is keményen tiltatnak és szorosan intetnek arra, hogy az olyatén koberló és étczakán kalézőló és flangérozó *akármelyféle* személyek legyenek“ stb. Győr 1747 (502).

akollo-péNZ városi embertől egy bécsi, kiföldi vidéki tartozzék egy magyar péNZzel.“ Győr 1602 (98).

alábbvaló: „... ha *értékesb* ember 60 frt, az *alább való* 40, az szegény renden való pedig 25 frt büntetésben essék“. Szombathely 1696 (339).

áldomás: „Mínthogy peniglen immár isten *áldomásából* az szüret is közeledett“ stb. Kőszeg 1652 (238).

állás-péNZ: „Azon szerént tartozik városszolgájával az vásárt *eljárni* és az állás-péNZt, két-két péNZt vegyen szekértől“ stb. Szombathely 1627 (169).

állapot: „... valaki ennek utánna az városban akárminemű jószágot, búzát, zabot, árpát, szénát, szalonát, fát, nádat, baromfit, vaját, sajtót, vagy más akármi eledelre való *állapotokat* béhozand“ stb. Komárom 1709 (383).

állhatatosan: „... azért jövendőre és *álhatatosan* elrendeltetik, hogy ...“ Pécs 1780 (567).

árossá tesz: „Senki maga házát, jószágát, szőlejét avagy földeit és réteit szomszédja kárával nem bírhatja, hanem azt is oltalmazza, sőt semmi jószágát bíró uram híre nélkül idegennek *árossá ne tegye*“ stb. Kőszeg 1649 (216).

beadás: „Minden aprólékos *beadást* tanács uraimék híre nélkül ó kegyelme (a főbíró) né büntessen“. Veszprém 1743 (482).

benntapasztaltatik: „Valaki a vetisek közt való parlagokon órzi maga marháját, *benntapasztaltatván* behajtatik és a statutum szerint megbüntettetik“. Kőszeg 1674 (287).

benyomakodik l. *magának vet*.

* A „Corpus Statutorum“ (kiad. Kolosvári és Óvári) V. köt. 2-ik feléből. A helynév után az év; azután pedig zárjelben a lapszám jön.

beparancsolat: „Mikoron bíró uram az várost beparancsoltatja és valamely az városi községbeli uraim közül el nem jönne az beparancsolatra“. Szombathely 1627 (167).

bepraktikálni: „... kik az idegen határookban termett borokat megveszik, alattomban netalántán az városban is *bepraktikálják*.“ Kőszeg 1649 (217).

bírátlan: „Ha pedig *bírátlan ember* bejőne, és csak egy vagy két napig is *bírátlanul* itt laknék...“ (t. i. olyan ember, a ki sem a nemési, sem a katonai, sem a városi bíróság alá nem tartozék). Komárom 1682 (300).

„*borbíró*ságra ketten választassanak egyik tanácsuraimék közül, másik városi uraimék közül, egyik pápista, másik kálvinista vagy lutéranus legyen.“ Veszprém 1726 (443).

bormester: „Bormestereket választott az egész váras, Pál deákot, Mészáros Miklóst, egy holnapig pénz nélkül eljárnak benne, ú magok fogadása, az után esmeg egy holnap mulván mást választsszanak“. — „Az kik *bormesterek* lesznek, az csaplároknak is azok viseljék gondját.“ — „... Az *bormesterek* az borokat bepecsételjék.“ Szombathely 1608 (116 és 117).

bor-vonó: „Tartoznak az kapások közül tizenkét jó legény, sőt az *borvonók* is mellettek legyenek, léssen pedig fáradságokért kinek-kinek huszonöt pénze“. Kőszeg 1738 (470).

botja alá hallgat: „Három statusbeli bírák uraimék ó kegyelmök egyező akarattjokból elvégeztetett, hogy az városi incoláknak mind három részről, tudniillik: nemes, *sereges* és városi részről conscribáltassanak, úgy, hogy az magistrátusok tudják vagy tudassák kinek-kinek ki légyen az bírója és ki *botja alá hallgasson*“. Komárom 1682 (300). Vö. *bírátlan* és *maga botja alatt*.

csap: „Az *csap* felől végezték az uraim, hogy minden embernek szabad legyen (*bor*) árulni és egy akótól 10 pénzt adjanak mihelyt megakolják, mindjárt megvegyék rajtuk; ha meg nem akarja valamelyik adni, az pinczéjét *belakatozzák* és ne árulhasson“; — „... végezték közönséges akaratból, hogy *csap* folyjon a váras számára és senki az város borán kívül senki borára ne menjen; ha valaki afféle találattik, borát elvegyék, edényét eltörjék és *tisztessége vesztett* légyen...“ Szombathely 1614 és 1619 (137 és 151).

csapjára korcsmát kezdeni „... ha találattnék oly ember, ki az város *csapjára korcsmát kezdene*“. Szombathely 1611 (130).

czégéres véték: „Hogyha annakutánna efféle istentelen emberek, paráznák kiváltképpen találattnának eo facto, ha rája bizonyodnék törvényesen, hogy olyan *czégéres vétékben* volna, tehát...“ stb. Szombathely 1663 (257).

derekassal: „Ha csíkot, avagy halat hoznak *derekassal*, abból való rész mindenik bíró uramnak jár az szekérszámbul egy meszely csik, avagy egy font hal“. Szombathely 1627 (168).

derekas vásár: „... minthogy minden Szt. György napján *derekas vásár* leszen itt Szombathelyen“. Szombathely 1659 (252).

derék-vásár: „Mivel az vásárhely annyira nem extendáltatik, hogy egyszersmind az barom vásár és a sátorok is elférnének; azért determináltatott, hogy első nap csupán baromvásár álljon és mester emberek ne áruljanak; az utánna pedigh következendő 7. napokon az derék vásár és mindenkinek árulni szabad légyen“. Székesfehérvár 1755 (523).

együttemben: „... gyűlésen bíró uram házánál belső és külső tanács uraim az procatorokkal ó kegyelmekkel *együttemben*: végeztek közönséges akarattól“ stb. Szombathely 1650 (232).

együttlevés: „hogy ha történet szerént az választott uraim közül valamelyke az *együttlevésben* nem compareálna és sine legitima excusatione szabad akarattából magát absentálná“ stb. Komárom XVII. sz. eleje (82).

eléséges-ember: „sőt efféle jövevények az szükségnek idején *eléséges embert* is állítsanak“. Kőszeg 1670 (277).

eljárni: vö. *álláspénz*.

előjárul: „A Városi Tanács figyelmét arra-is fogja fordítani, hogy a népnek jó példával *elől járuljon*“. Pécs 1780 (560).

előtte járó: „... Ezeknek wajdájok és *előttük járójuk* Geles György“. Kőszeg 1652 (238).

előtte viselni: „Minden mester ember maga polgári hűit *előtte viselvé*n, itt lakos embert árujával meg ne terheljen, hanem *képes áron* adja stb.“ — „... Kivántatik azért, hogy az városnak minden lakosi az rendes és törvényes dolgot *előttök viselvé*n, isteni és atyafiúi szeretetben éljenek“ stb. Kőszeg 1649 (212 és 217).

elszántogat: „Azonkívül a hol az utakat a mezőn elszántották, bíró uram kimenjen az uraimmal egyetemben és megigazítsa, a hol *elszántogatták*“. Szombathely 1613 (136).

eltávozódik: „... azért hogy ezen gonoszság *eltávozódjék*, az böcsületen város ilyen végezést és statutumot tett ...“ Szombathely 1663 (257).

elvesztés: „A férgeknek *elvesztése* eránt pedig ez a rendelés tétetett.“ Kőszeg 1779 (559).

erkölcsösen: „Az isteni szolgálat el-végeztetvé, a Város Házához ismét *erkölcsösen* vissza mennyenek, és ottan ... a Restaurációt ... el fogják kezdeni ...“ stb. Pécs 1780 (561).

értékes ember l. alább való.

ezenből: „... ha értéke van, *ezenből* juxta quantitatem delicti, ha nem, tehát az város rendi szerint megbüntettessék. Szombathely 1633. (181).

faartú(?) „Az szőlőhegyen faartú és karólopás tilalmas 4 forint büntetés alatt“ Kőszeg 1649 (209).

feltudatik: „De jövendőben az szekerezés *föltudattatik* az meghordásért az mésznek“. Szombathely 1639 (190).

férkaufler: „... beczitáltattak az dardanariusok, vagyis *férkauffler*ek. Kőszeg 1746 (498).

fírmínder: „Item az község választott négy *fírmíndereket* is, magyar részről Hérics Mihály és Bosky Mihály, német részről pedig Marton Gergely és Kolezer János“. Kőszeg 1671 (279).

flangéroz v. ö.: akármelyféle.

fogadja szó: „Ellenben pedig találatnak kalmár uraimék közül oly indiscretusok, kik illetén fáradságokat csak *fogadja szóval* sem találják meg“ stb. Kőszeg 1707 (378).

foglalt pincze: „Senki békességes időben az itt lakók közül Szent Márton nap után, az kinek *foglalt pinczéje* nincsen, borait az belső városban ne hozhassa, magának háza lévén az *hostatban*, ittben ne kocsmaroljon“ stb. Kőszeg 1649 (207).

fontot üt: „Végezett az gyertya csinálók arendatariusok felől

is, úgy hogy tizenhárom egy *fontot üssön*, mert . . .“ stb. Szombathely 1667 (267).

formender: „A három nemzetből álló 90 emberek es az három *formenderek* beszólléttassanak, s úgy egyenlő akarattal, tanácskozással . . . végeztessenek“. Pécs 1763 (543) l. *firminder*.

füven (?) „Senki városi ember, *füven* is az városban lakozó levén“. Szombathely 1611 (130).

golyóbits: „ . . . a tisztviselőknék választása alkalmatosságával minden voksolónak három *golyóbits*, kettő ugyan fekete, és egy fehér osztattasson“ stb. Pécs 1780 (561).

gyuladás: „Ez elmúlt hetekben szomszéd városokban és helyekben számos *gyuladások* és tüzzel való emésztések történtenek . . .“ Komárom 1717 (407).

háborgás: „ . . . minden vizsgálódásokat, és *háborgásokat*, amelyek nemcsak a közönségnek, hanem az egyes személyeknek is veszedelmesek“ stb. Pécs 1780 (561).

(Folytatjuk.)

MOENICH KÁROLY.

II.

Régi magyar gyógszernevek.

**Lemonyafü*, körtvélyfa-levelü fü. (Csapó, 145.) Mai neve: kerek-levelü körtike; *Pirola rotundifolia* L.

**Lép-fü*. *Kis-lépfü*: herba scolopendriae verae; seu ceterach; wildes miltz-kraut. *Nagy-lépfü*, *sarvas nyelv*: h. scol. vulgaris, seu lingua cervina; hirsch-zungen (1745; Torkos, 8. lap).

**Leveléng* vagy fejetlen saláta. (Veszelszki, 267.)

**Levestököm*: levisticum, léstyán. Vegy . . . petrisoliumot, kaprot, lewestökömöt. (1570; Könyvsz. 1896. 372.)

**Likasir*: farkas-hézaggyökér, him farkas alma. (Csapó, 86.) Mai neve: közönséges farkasalma; *Aristolochia clematitis* L.

**Likaslevelü fü*: kis csengőfü, csengő virág; hipericum minus seu vulgare Bauhini (Csapó, 58; Váli, 58.) Ma: orbánczfü; *Hypericum perforatum* L.

**Lilium sáfránya*: lásd *Sáfrány*.

Littarium: electuarium, liktárium. Fényes littarium következik immár. (Radv. Szak. 237. s még több helyen).

**Lóborsó*: vicia sativa; wicken. (Mátyus: II. 72.)

**Lódió*: lásd Veszelszki, 262.

**Lódobzó szilva*: lószemű (nagy szemű) szilva. (Veszelszki 359.)

**Lóftnggomba*, farkasftnggomba, porgomba: lycoperdon bovista; pöfeteggomba. (Mátyus II. 483.)

Lökököröcsin: mezei kököröcsin? *Anemone nigricans* (Störk.) Fritsch? Ez a kifejezés már Clusiusnál előfordul. („Caeterum pulsatillae vulgaris passim hic (t. i. Magyarországon) inveniuntur duo genera: unum praecotius, crassiore folio, flore ampliore et dilutiore, quod ab Hungaris *Lókekertsin*, id est: equina pulsatilla dicitur; alterum non adeo praecox, folio minutius inciso, flore minore et saturatius purpurascente, quod Ungari *Leánykekertsin*, h. e. virginis pulsatillam appellat“.)

**Lökörmű fü*, szamárkörmű fűi (Csapó, 163.) Mai neve: mart. lapu; *Tussilago farfara* L.

**Lombikon vett víz*: aqua destillata. (PPBl. 645.)

**Lónyelvü-fü*; lásd *Péra-fü*.

Lórum-gyökér: radix lapathi acuti. Lórum gyökeret is megtörtvén főzhetsz együtt véle feredőnek. (PP. Pax 165.)

**Lótorma*, nagy palaczfü, erős-

fű. (Veszelszki 221.) Mai neve: *Clematis recta* L.

**Lüdretenítő fű*, hold ruta, kis holdruta. (Csapó, 232.) Mai neve: *Botrychium lunaria* (L.) Sw.

**Macska-csombor*: lásd Macskafű.

**Macskafark*. Frankovith munkájában. (Hasznos és fölötte szikéses könyv) fordul elő. *Equisetum*?

**Macskafű*: *marum verum*. „Minthogy ezen a macskák erősen kapnak.“ (*Mátyus*: IV. 473.) *Macska-csombornak* is nevezi.

**Macskaméz*: a fák törzséből kiszivárgó mézga v. gyanta. A cseresznye-fából ki-sorrott enyvet vagy matska-mézet, ha ki borban megissza. (*Váli*: 5.) 2. Mel arundinis (Murmellius-Szamota, 22.) A czukornádból készített nyers czukor. 3. Az atraczélt is nevezték régen m.-nak. (Ethn. XVIII. 222.) V. ö. *Patikabéli macskaméz*.

**Macska-nádra*, mátrafű. (Csapó, 167.) Mai neve: illatos macskamenta; *Nepeta cataria* L.

Magyarország czimere: „Úgy tartják sokak, hogy a káposzta annyit tenne, mintha Káp nevű ember hozta volna közinkbe. Ez a káposzta (t. i. a fejes káposzta) olly közönséges nálunk, hogy e nélkül a szegény ember alig élhet, sőt nem-is tudálom, ha a káposztát a magyar Magyar Ország tzi-merének nevezi.“ (Veszelszki 107.)

**Májfű*: *pulmonaria*. (Toldy: Újabb adalékok, 74.)

**Makkfű?*: Makk fű *spiritussa*, vagy vize, mely a réteken terem, sarjurul nevelkedik, levele mint a pimpinellának, mint egy fél embernyi magasságú-növése, gombocskája tetején vagy a hegyén mint egy magyarónyi gömböleg-ségű, sötét vöröss. (Orv. K. 2.) U. o. lejjebb még egyszer.

**Makk-ház*: *cupulae glandium*; eichel-häuslein; (1745, Torkos). A tölgyfa makk-termésének külső csészikéje.

**Malosa szöllő*. Öreg m.: *passu-*

lae majores, zibeben. — *Apró m.*; *passulae minores*; welsche wein-beerl. (174; Torkos, 4. lap).

**Mannakása*: boszorkánykása, harmatkása, gramen mannae, gramen dactylon, esculentum. (Csapó, 112.) Mai neve: *Glyceria spectabilis* M. et K., *Glyceria fluitans* (L.) R. Br.

**Marha-mithridát*: *theriaca diatheseron*, marhavész ellen való orvosság. Hogy hogyan használtak és miből készítették, arról l. a közlő Allatorvosi Könyvészetében 225. o.

**Mária czipőkje* vagy *czipellője*. (Csapó, 179.) Mai neve: tarka rigópohár; *Cypripedium calceolus* L.

**Mária jege*: Lásd: *Muszka üveg*.

Mária Magdolna virága: *nardus celtica*. (Frick.) A NySz.-ban: M. M. füve.

**Mária-rózsa*: Melius említi az ökörfarkkóró fajtái között; hegyi ökörfarknak és veresvirágú ökörfarknak is nevezték.

**Markórium*: *mercurium*; a kénesőnek valamely vegyülete; valószínűleg ugyanaz, mint merkánium (l. ezt.). Veg markori(o)mot, törd lagian, elegyéz meg vjzzel stb. (XVI. száz. közepéről. Száz. 1877. 230.)

**Mastix-csombor*: *marum verum*, mastich-kraut. (*Mátyus*: IV. 473.)

**Mazola*: fehér mályva; *Althaea officinalis* L. (Csapó, 177.); sárga mályva; *Abutilon Avicennae* Gaertn. (Veszelszki, 17.) Már a besztercezi szöszedetben is előfordul, *mazala* alakban.

**Maztek*, mastik: *mastix*. Mykor akars maztek olait chinalni. (Száz. 1877. 230.) Keverd testa mastekkal ozue, ueg egy kis mastik olaitis bele (u. o. 228.)

**Medve-epe*: *fel ursi*; hajdanában epilepsia elleni gyógyszernek használták. Thurzó Ferencz (1573. nov. 24.) azt írja Batthyány Boldizsárnak, hogy: „Im Kegyelmednek küldöttem medve epéjét, kér-

vén vegye jó néven.“ (Száz. 1907. 338.)

**Medvegomba*: boletus suillus. (Mátyus II. 481.)

**Medvegyökér*: radix mei; beerwurtzel. (Torkos, 10. lap). Csapó, nál (127.): mezei kapor v. medvegyökér, meum, anethum ursinum-vagis mai néven: Meum athamanticum Jaqu., havasi medvekapor.

**Medveszar*: Édes gyökér leve, medve szar; succus liquiritiae; süsz-holtz-saft (1745; Torkos, 6. lap). A mai medvecukor.

**Megdistálni*: Jól ázzék benne, azután az égett borral megdistályad. (Ts. M. — K. I. 102.)

Megelőző eszköz: praeventivmittel. (Székely: 15., 18. l.) Praeservativè, az-az: megelőzőképben (u. o. 25.).

**Meghervasztó fű*: atriplex. (Murmellius-Szamota, 21.)

**Megkenni*: masszálni. Laczika csak fájtattya az lépit... minden nap kétszer megkenetem. (Apor: Lev. II. 154.) Az erős kenés neki nem jó (u. o. 156.).

**Meglő*: kifecskendez. Az mely seb rothad belől. Rp. Az isopot szalyat es az naracznak(!) az hejat, apricz egý poharban, és tots io bort rea . . . es annak utanna azal lód megh. (1672; Elench.)

**Megpópiomozni*: pópiom-mal bekenni (l. ezt.). Kösd bele a christely végét, popyomozd meg kicsinyt, dugd a seggiben (1676; T. T. 1894. 397.)

**Méhek nevetése*: lásd: *Vízi méreg* és *Istárj*.

**Melegtermészetű fű*: pastinaca. (Murmellius-Szamota, 21.)

**Meliszfű*: melissa. (Murmellius-Szamota, 21.)

**Mellfű*: farfara, (Frick); solanum dulcamara (lásd: Szépszólló).

**Mélyfű* [melyfű? mellfű?]: fel-futó ebszólló; solanum scandens. (Csapó, 79.) Mai neve: piros ebszólló; Solanum dulcamara L.

**Mennydörgőfű*: Sempervivum

tectorum L., fülfű, kövi rózsa. Tégy azután hozzája zöld füvet, mely a házakon is vagon, menydörgő füvet. (Orv. K. 70.) Bántás ellen: mendörgő fűnek gyökerit főzd meg a patiens vizeletiben, de jól reá vigyázz, hogy a szép Aszon valamit ne vessen beléje. (1564? Gyógy. 1880. 108.) *Tolnai Vilmos* (Nyelvtör, 1905. 511.) Mesterházy Péter jegyzőkönyvéről szóló ismertetésében idézi: „Köszvényrül. Az mendörgű fű lewelet arpa pepel kösd rea“ s hozzáteszi, hogy „nem tudom, mi lehet“. Kétségtelen, hogy a Sempervivum, melyet a nép ma is M-nek nevez némelyhol (l. Tsz. „mündörgő-fű“ alatt). H.-W.-ben is (98. l.) ott van a Sempervivum magyar nevei közt a „mennydörgő-fű“ és „égi dörgő“; továbbá B.: „Mennydörgőfű (fülfű): der donnerbart die hauswurz“ stb. Vö. Pópiom.

**Mennyei harmat*: manna Calabrina. (Frick.)

**Menteg, Mentek?*: Menteknek a magvát ha megtöröd, és mézes vízben megiszod, a gyomorból minden haszontalan nyálat és ártalmas sárt kitisztít. (1759; Váli, 118. és 185.)

**Méregvonó őr*: Fűzze meg ez őrket, tudniaillik . . . zöld őrét és méreg vonó őrét . . . és öklelő őrét. (1607: T. T. 1891. 149.)

**Meresztő fű*: „Mazlagh fyw, merezthewfy; nőszó fű, satyrión.“ (Toldy: Újabb adalékok, 74.) A satyrión mai neve: orchis, kosbor, melynek régen aphrodisiakus hatást tulajdonítottak.

**Mérges fa*: amomum. (Murmellius-Szamota, 21.)

**Mérges mogyoró*: nux vomica. (Frick.)

**Merkániom*: Fekélyes ló ellen kell merkániom, rusika, gáliczkó. (Csíks. 222.) Valószínűleg ugyanaz, a mit a nép ma vörös merkúriomnak nevez, vagyis vörös kénesó-oxyd, illetőleg jodid. (Karl. 139.) Vö. *Markóriom*.

**Mérték*: dosis. A mérték, vagy mint az orvosok hívják, dosis. (1739; *Madai*: 7.)

Mester-gyökér: radix imperatoriae, az Imperatoria ostruthium L. gyökere. (Mátyus IV. 401; továbbá PP.)

**Metelő fü*: ulva. (Murmellius-Szamota, 21.)

**Mettérfü*: köz-mádráfü, anyafü (Csapó 170.). Mai neve: 1. őszi aranyvirág; Chrysanthemum parthenium (L.) Pers. 2.) matricaria chamomilla; 1. *Pipitér*.

**Mezei ciprus*: kalinceza, köszvény-fü, mezei cyprus: herba chamaepitys. seu ivae artheticae; je laenger je lieber. (1745: Torkos, 7. lap.) Csapónál (125.) földi fenyő, vad ciprus, széléfü, infü, dinnyefü néven is. Mai neve: Ajuga chamaepitys (L.) Schreb.

**Mezei kapor*: lásd *Pipitér*.

**Mezei kőmény*: fructus carvi. (Frick.)

**Mezei torna*: lásd *Kakukpökte fü*.

Mézes kovász: fermentum panis mellitum. Rácz: Borb. 161.

**Mézes murok*: siser. (Mátyus II. 265.)

**Mézharmat*. *Mátyus* (IV. 148.) említi és megkülönbözteti a közönséges mannától. Azt mondja, hogy „semmi nem egyéb, hanem a balsammal gazdag fákból, füvekből, virágokból a nappali melegnek ereje által felemelkedő kövér gőz, mely az étszakai hidegekben megsűrűdvén és egybe menvén, a fáknak leveleire a felső aërből leereszkedik. Neveztetik ez deákoknál *mel aëreum*, *mel rescidum*.”

(Folytatjuk.)

KÖSSA GYULA.

NÉPNYELV.

Az adavidéki nvelvjárás szokincseiből.

Gyöngéll: gyöngének talál v. tart. (*Én egy kicsit gyöngéllém ezt a bort.*)

Hiába: ámbár, jóllehet. A szórend megváltozik utána. (*Hiába vagyok katolikus, azért még sè szereték templomba járni. Hiába üres székérrel gyűn, még sè tért ki a vén bolond.*)

Híres: kiváló, nagyszerű. Majdnem mindig tagadó mondatban v. megvető értelemben. (*No ez a ház sè valami híres ám! No tè híres!*)

Irgalmatlan: szörnyű, roppant; szörnyen, nagyon. (*A bor irgalmatlan rossz volt.*)

Jó: *No jóval kezdés, csak velem köztösködj!* (= bennem emberedre akadsz). *Azt [a dolgot] ugyan jóra bíztad!* (= rosszul találtad az embe-
redet megválasztani).

Kanczarúgás: az a gorombaság, a melyet a féhércseléd tanúsít, mikor az „erényét” védi. (*Nè törődj vele, az csak kanczarúgás!*)

Kani: nagyon érzéki ember, „stájer”. (*Világéletibe nagy kani volt az öreg.*)

Kap: talál, ér. (*Azt [a boltot] kapod legközelebb.*)

Kell: kívánatos, kapós. (*Még [= míg] köllött, addig nagyon kurvász volt.*)
Kerülközik: kerül, akad. (*Hát csak kerülközik néha nekünk is egy kis pizünk.*)

Keszgseggü: sovány, vézna. Nőre, gyerekre mondják. (*Hát csak tán nem vész el azt a keszegseggüt!*)

Kiad: elrendel, megparancsol. (*A kaszinos kiadta a cigányoknak, hogy nè muszájüljanak tovább öt óránál.*)

Kiagyusztál: kiművel, kicsiszol, pl. tudatlan cselédet. (*Ki lehet azt [a lányt] agyusztálni, higgye el!*)

Kiáruul vmennyit: „bevesz” annyit. (*Mikor áruulsz tè ki száz forintot?! Már kiáruulta a ház árát.*)

Kiformázik: megváltozik a formája, arca. (*Ez a gyerek egészen kiformázott.*)

Kigázol: (*Mégtartott két hétig, még [= míg] kigázoltam a náthábul.*)

Kikacsalódja magát: eleget enyeleg, szacselmeszkedik. (*Azt gondolják*

a lányok, hogy az özvegy ember már kikacsalódta magát.)

Kilevelez: kizöldül. (Milyen hírtelen kileveleztek a fák!)

Kimondhatatlan: rengeteg, ropant; nagyon, szörnyen. (Kimondhatatlan sokat tud beszélni az az aszszony. Kimondhatatlan fáj a fejem.)

Kinéz: remélni, várni lehet. (Hát csak égyggy [= mintegy] ezér pèngő kinéz?) Rendesen hozományra v. örökségre vonatkozik.

Kutyául: rosszul, kellemetlenül. (De kutyául voltam az éccaka, már aszontam, meghalok.)

Leázik: (Azt gondoltam, elméntél ebbe az esőbe léázni a vásárba.)

Leegyezik vkivel: megalkuszik, kisebb összegben megegyez. (Leégygyezett vele, hogy csak 400 forintot fizet.)

Lekészit: elkészit, megcsinál. (Hiába készíti le az ember [a halat], nem kő sènkinek, mert nagyon babrás ènni.) Csakis ételre vonatkozik.

Lekvárszilva: lekvárnak való szilva. (Nem kaptam lekvárszilcát.)

Lémérgelődik: (Tíz esztendőt lémergelődtem az életembü, miuta [= mióta] férhő mentem.)

Lesüt: megsüt, megcsinál, elkészit vmi ételt. (A kántorok húsz párt is lesütnek néha [a békából].)

Les-vár: (ikerszű): csakis tárgyas ragozásban); nagyon vár. (Miuta lesëm-várom má [a gyereket], oszt nem gyün!)

Letesz: leszól, lecsepül. (No Ferencz, le van téve a mestérségéd!)

Lévan: punktum, addig van. (Hát akkor nem iszok bort, oszt lévan! Èn ugyan nem mék, oszt lévan!)

Lukas képü, lukas állü: szerelemgödöröcskés. (Egy kis lukas képü ményecske árulta a sajtot. De szép kis lukas állü gyerek!)

Mária-lány: fehérhúás lány, a ki egyházi ünnepeken zászlót visz. (Most is meghalt égy Mária-lány.)

Mégállapszik: megállapodik, letelepszik. (Ha valakun mégállapszol, írj mingyárt.)

Meghinyvet: meggondol; megállapit, megbeszél. (Meghánytunk-vetöttünk mindènt apróra.)

Méghibádzik: baja támad. (Ha meleg helèn tartod [a bort], akkor még hibádzik.)

Méghúz: megvisel, elgyöngit. (A tamulás nagyon méghúzta szeginyt.)

Mégnevel: felnevel. (Hát nem birok égy pulykát mégnevelni!)

Megnýulósodik: (Ha még éretlen [a bor], akkor mégnyulósodik az üvegbe.)

Mégszédül: megbolondul. Jelen ideje nem használatos. (Csak nem szédültél még! Még vagy tē szédülve?!)

Mégunt (fönév): „uraságotktól levetett“ holmi. (Èn nem viselèm a más méguntját.)

Mégzavarász: megkerget. (Tē Jóska, tégéd mindég mégzavarásznak a lányok!)

Nagybélü: falánk, mohó. (Nem is nézné ki belüle az ember, milyen nagybélü.)

Nagyocska: serdül. (Van már neki égy nagyocska lánya.)

Nagyszájü: szájas, nyelves. (Ninçs olyan nagyszájü fehérçseléd hét jaluba sè.)

Nekikeseerédik: hevesen, buzgón v. erősen belekezd valamibe, hozzáfog. (De nekikeseerédett kend a fűrészelésnek! Anyne [= ejnye] de neki keseerédett [az eső!])

Neveledik: nevelkedik. (Mégse úgy neveledik ez [a csirke] itten, mint kint a szálláson.)

Nevelés: nevelt, a nevelés eredménye. (Ez a szölő egészen az én nevelésèm. Nem hiába a tē neveléséd ez a kólók, de olyan is!)

Nyefeg: beszél, nyög. Bosszús kifejezés. (Na, nyefégg már! Hát nem én is azt nyefégém?)

Odakörmöl: odair. (Elig tudtam a nevemet odakörmölni.)

Ódulas ház: a melyik egész hosszával az utcára néz. (Abba a nagy ódulas házba laknok, ott a sarkon a!)

Oszt: mégis. (Csupa rongy a ruhája, oszt nem igazítja össze.)

Örökösen: szüntelen, folyton, mindig. (Nè járjon már a szád örökösen!)

Összehárít: (Majd összehárítom a sóprüvel [a szölöszemeket].)

Összeigazít: rendbehoz, kijavit. (Csupa rongy a ruhája, oszt nem igazítja össze!)

Összekalapül (a gyermeknemzés kicsinyül kifejezése): összetákol. (Csak égy kis lányt tudott összekalapülni.)

Összepuhul: (Ez a körte má mind összepuhult.)

Pádlóhasidék: padlónyilás, repedés. (Hunczut az aszszony, még [= a míg] a pallóhasidékot át tudja lépni.)

Peszrál: dajkál vkit, foglalkozik vele. (*Peszrálni kő mindég [a csecsemőt], mert mindigárt sívalkodik.*)

Pity-poty: aláváló, jelentéktelen, semmirevaló. (*Nem olyan pitypoty népek [— emberek] azok!*)

Pofaviselő (tréf.): képviselő. (*Gyűnnek a községi pofaviselő urak.*)

Pótol, összepótol: összead, össze-tesz másod- v. többedmagával pénzt. (*Ketten-hárman pótolnak össze egy literre valót.*)

Régecskén: kissé régen. (*Bizony jó regécskén itt van [a vendég!]*)

Ronda: kellemetlen, rossz. (*Ejnyje de ronda szaga van [a káposztának!]*)

Rongyos: nyomorult, hitvány, nyomorúságos, haszontalan. (*Hát érdemés azért a rongyos forintért annyit kiabálni?! Úgyan ne féltse kend azt a rongyos életit! Nem ér ez a rongyos élet semmit. Hun az a rongyos kőlök megint?!*)

Rossz pénz: hamis pénz. (*Úgy ismerem, mint a rossz pénzt.*)

Szegény: megboldogult, néhai, halott. (*Mindég az anyját emlégette szegény. Szegény uram is legjobb szerette a káposztát. Volt szegénynek tíz öltözet ruhája is.*)

Szegyentelen: szemérmetlen, szemtelen. (*Hát nem előttünk vetkőzik a szegyentelen!*)

Szem: csepp. (*Van egy-két szem eső, osztán sémmi.*)

Szemel (személytelen): szemzik az eső. (*Nem esik, csak szemel.*)

Szemtelen: szemérmetlen. (*Nem szeretem az ilyen szemtelen beszédet. Egisz mestelen mént ki az utcára a szemtelen.*)

Szemtelenség: szemérmelenség. (*Ettül egyebet nem hall az embér, mint ilyen szemtelenségeket. Ne beszélj mindég ilyen szemtelenségeket!*)

Szép: 1. jó sok, ugyan sok. (*Szép egy pár forintomba került az a komédia. Szép pár ezer forintjába kerülhetett az a ház.*) 2. = nagyon jó, kitünő. (*Nagyon szép fizetése van neki.*) 3. elég, ugyancsak, jó. (*Hát biz ez szép kevés!*)

Szépen: 1. gyermeknyelvi kifejezés, a szép fogalma elhomályosult benne. (*No most gyereünk haza szépen, lányom! Té majd szépen üthön maradsz, gyereükem. Szédd össze szépen*

[a szilvamagot!]; 2. nagyon, bőven, jócskán. (*Szépen győzi szóval!*)

Tiszta: teljesen, egészen. (*Tiszta üres a kupé.*)

Tökéletlen: 1. = izetlen, kiállhatatlan. (*Ne légy má olyan tökéletlen!*) 2. = bolondos. (*Ejnyje, de tökéletlen éggy embér!*)

Tökéletlenkedik: 1. = izetlenkedik, kötődik. (*Az én embérem [= férjem] örököszen tökéletlenkedik velünk.*) 2. = bolondokat csinál. (*Kend sè tud egyebet, mint tökéletlenkedni, mint a kinek esze nincs.*)

Úr (intr.): el van minden nélkül, nem kíván semmit. (*Ha jól befrüstökölök, könnyen tőrök estig.*)

Vak meleg: tikkasztó, fojtott meleg. (*Macsoda vak meleg van!*)

Vas: krajczár. (*Nincs már egy bűdös vasam sè. Egy vasért vettem [a czukrot].*)

Szörnyen: nagyon. Rendesen komikus v. megvető értelemben. (*De szörnyen tudja kend!*)

Szörnyű: óriási, nagy. (*Szörnyű gondba föl a feje.*)

Szuzsi: gyámoltalan, mamlasz. (*Hogy lehetsz olyan szuzsi!*)

Takarmánykalap (tréf.): szalma-
kalap. (*Hogy volt ez a takarmánykalap?*)

Téljes: telt, tömött. (*Milyen szép fiatal embér, kövér, teljes!*)

Természet: tulajdonság, szokás. (*Nem természetem a veszekedés. Nem természetem a dolog [tréf.].*)

Szétírat: (*Az ívé vót a vagyon, de szétíratta a gyerekeire.*)

Szítál (személytelen): finom cseppekben esik az eső. (*Egisz éjjel csak szítált.*)

Szorul: bajban, páciban van, meg-szeppen. (*De szorultunk mindnyáján! No most szorul kend!*)

Véges ház: a melyiknek csak a vége néz az utcára. (*Egy hitvány kis véges házat akar megvenni.*)

Vergődik: valahogy elér, eljut. (*Mondtam én, lesz hat óra, mire hazavergődünk.*)

Versőlnek: egy bizonyos ideig hűz-zák a harangot.

Világi: vig, élnivágyó. (*Mindég azt hittem, hogy valami csénde-embér, most tudtum még, hogy nagyon is világi embér.*)

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

XIX. *Felolvasó ülés.*

(1909 febr. 16-án).

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Alexics György, Balassa József, Erdélyi Lajos, Jambrikovich László, Kardos Albert, Katona Lajos, Kertész Manó, Lehr Albert, Melich János, Mészöly Gedeon, Nagy Gyula, Pais Dezső, Szemkő Aladár, Szeremley Császár Loránt, Tolnai Vilmos és Trócsányi Zoltán r. tagok. Jegyző: Horger Antal.

1. Kardos Albert felolvassa „Egy régi magyar nyelvőr“ cz. tanulmányát. Ezzel az ülés véget ért.

XX. *Felolvasó ülés.*

(1909 márcz. 16-án).

Jelen vannak: Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Baros Gyula, Csánky Dezső, Frecskay János, Horváth János, Jambrikovich László, Karl Lajos, Katona Lajos, Kertész Manó, Melich János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Szeremley Császár Loránd, Tagányi Károly, Tolnai Vilmos, Trócsányi Zoltán r. tagok. Jegyző: Horger Antal.

1. Mészöly Gedeon előadja „Az -ék képző eredete“ cz. tanulmányát.
2. Melich János előadja „Népnevek a magyarban“ cz. tanulmányát. Ezzel az ülés véget ért.

XXX. *Választmányi ülés.*

(1909 márczius 16.).

Jelen vannak: Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Tiringer Béla pénztáros, Frecskay János, Katona Lajos, Melich János, Tolnai Vilmos vál. tagok. Jegyző: Horger Antal.

1. A megelőző ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után Tiringer Béla pénztáros bemutatja a pénztár állapotát 1909 jan. és febr. havában. E szerint a bevétel összesen 5377.65 K., a kiadás pedig 685.32 K., a maradék tehát 4692.33 K. Ebből értékpapirban van 2000 K, takarékpénztárban 2600 K, készpénzben pedig 92.33 K.

Következik a tagajánlás.

Megválasztatnak rendes tagnak:

Ecsery Lajos, ügyvéd, Szentés
Hóman Bálint, egyet. könyvtiszt, Bpest
Dr. Scheiber Lajos, tanár, Bpest

Ajánló:

Angyal Dávid
Mészöly Gedeon
Horger Antal.

Előfizetőkül bejegyeztetnek:

Budapest, Első Magy. ált. Bizt. Társ.
Léva, Irgalmas Nővérek Intézete.

XXXI. Választmányi ülés.

(1909 május 18.).

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Tiringer Béla pénztáros, Erdélyi Lajos, Frecskay János, Katona Lajos, Lehr Albert, Melich János, Nagy Gyula, Széll Farkas. Tolnai Vilmos, Vikár Béla vál. tagok. Jegyző: Horger Antal.

1. A megelőző ülés jegyzőkönyvének felolvasása és hitelesítése után a titkár bejelenti, hogy Fodor Ignác solti közs. tanító közbenjárására a solti Nagy-család felajánlotta társaságunknak Budenz József egy fiatalabbkori fényképét. — A vál. szívesen elfogadja és köszönetét fejezi ki az ajándékozónak.

2. A titkár bejelenti, hogy egyik tagtársunk Sándor István nyelvtudománya cz. értekezését közlés végett beküldte a M. Ny.-nek, de a szerkesztőség, főleg túlságos terjedelme miatt, nem közölte. Az illető tagtárs azonban ragaszkodik munkájának esonkítatlan megjelenéséhez, s azért azon kéréssel fordul a vál.-hoz, hogy esetleges bírálat után adja ki munkáját a Társaság önálló kiadványaként. Az elnök a művet szakszerű megbírálás végett már átadta Melich János vál. tagnak, s most felkéri őt véleményének előterjesztésére. M. J.-nak előszóval előadott és részletesen megokolt véleménye a következőben foglalható össze: Tagadhatatlan, hogy e tanulmány igen szorgalmas munka eredménye és nagy szeretettel van megírva, de tagadhatatlan az is, hogy (talán éppen ezért) roppant sok benne a túlzás is. Fő hibája az, hogy nem állítja belé S. I.-t saját korába, s nem mutatja ki kritikailag, hogy mit tanult elődeitől és kortársaitól, s hogy mi az, a mivel csakugyan ő gazdagította a magyar nyelvtudományt. Több tárgyi hiba is akad benne, bár viszont van benne sok új adat is, és különösen a vége felé egyes részletei valóban értékesek. — A vál. kimondja, hogy kívánatosnak tartaná ugyan egy S. I.-ről szóló értekezés megjelenését s ezért tetemesen megrövidítve és kijavítva a benyújtott tanulmányt is szívesen látná a M. Ny.-ben, de jelen alakjában s külön kiadványként nem adhatja ki.

3. Csüri Bálint kolozsvári IV. éves tanárjelölt a szatmármezei nyelvtanulmányozásának folytatására anyagi segítséget kér. — A vál. 100 (egy száz) K t szavaz meg neki azon föltétellel, hogy idei tanulmányútja befejeztével tegyen a vál.-nak részletes jelentést tavalyi és idei útja eredményéről.

4. A titkár bemutatja Zolnai Gyula vid. vál. tag levelét, melyben arra figyelmezteti a vál.-t, hogy a legutóbbi közgyűlés a három új vid. vál. tag megválasztásával megsértette a M. Ny. T. alapszabályait. — A vál. megköszöni a jóindulatú figyelmeztetést, noha tárgyaltan, mert a szavazás előtt világosan ki volt jelölve, hogy ez a választás csak föltételes és csak akkor válik érvényessé, ha a belügyminiszter jóváhagyja az alapszabálymódosítást.

5. Tiringer Béla pénztáros bemutatja a pénztár állását 1909 ápr. 30-án. E szerint a bevétel összesen 8068-15 K, a kiadás pedig 2386-94 K, a maradék tehát 5681-21 K. Ebből értékpapírban van 2600 K, takarékpénztárban 2600 K., készpénzben pedig 481-21 K.

6. A titkár bemutatja Zolnai Gyula vid. vál. tag levelét, melyben bejelenti, hogy dr. Hirschler József praelatus-kanonok, Kolozsvár r. k. plébánusa, a Társaság alapító tagjai közé lép. — A választmány örvendetes tudomásul veszi a bejelentést és hálás köszönetét fejezi ki a kanonok úrnak Társaságunk tudományos törekvéseinek e nemeslelkű támogatásáért.

Megválaszthatnak rendes tagnak:

Ajánló:

Danielisz Sándor, tanárjelölt, Budapest
Gesztesi Gyula, tanárjelölt, Budapest
Schramm Antal, udvari titkár, Budapest
Schütz József, tanárjelölt, Budapest
Steuermann Mihály, tanárjelölt, Budapest
Dr. Versényi György, felső leányisk. ig. Bpest
 Előfizetőül bejegyeztetik:
 Áll. polg. fiú- és leányisk. Törökbecsén.

Király György
 Király György
 Szabó Viktor
 Király György
 Király György
 Erdélyi Lajos

XXI. Felolvasó ülés.

(1909 május 18-án).

Jelen vannak: Szily Kálmán elnök, Szinnyei József alelnök, Gombocz Zoltán titkár, Bán Aladár, Baros Gyula, Erdélyi Lajos, Freeskay János, Heinrich János, Katona Lajos, Kiszt József, Lehr Albert, Melich János, Nagy Gyula, Putnoky Imre, Széll Farkas, Szemkő Aladár, Szivós Béla, Tolnai Vilmos, Trócsányi Zoltán. Versényi György tagok. Jegyző: Horger Antal.

1. Tolnai Vilmos r. tag felolvassa „Fű-fa“ cz. értekezését.

2. Melich János r. tag felolvassa „Népnevek a magyarban“ cz. értekezését.

3. Horger Antal r. tag felolvassa „Udvarhely vármegye székely nyelv-járásának ő-zése“ cz. értekezését.

Ezzel a felolvasó ülés véget ért.

LEVÉLSZEKRÉNYÜNK.

(Névtelen levelekre nem válaszolunk.)

—. **Páros beszéd.** A *páros viaskodás* ime megszülte a mindenáron orthologuskodás logikájával a fenti csodaszörnyeteget. L. Budap. Hirl. 1909. 10. sz. (jan. 23.) 2. l. 3. hasáb 27. sor: „Különben pedig egy igen kedves, humoros *páros beszédet* kolportálták ma a klubban“. Legközelebbre várjuk a *páros bért* párbré helyett. K. L.

—. **Vasas marok.** A MNy. novemberi számában a „Gyakoribb hibák írásban és közbeszédben“ rovat a Bud. Hirlapot megrója ezért: „F. I. *vasas marokkal* tartott rendet tankerületében“. Hogy ez már „szertelen orthologia“. Idézi Aranyt, a kinek nyelvérzéke nem tiltakozott a *vaskéz* ellen: „Majdnem (csaknem) összeroppan a rúd *vas-kezeben* (vas kezében)“. Megjegyzi végül, hogy „*vasas marka* legföllebb a Götz von Berlichingennek volt.“

Igaz, hogy elégséges volna *vas marok*, *vas kéz*. Vö. Aranytól: „*aczell markú*“, „*érez kezű hajdúk*“, Garaytól: „*vas markomba* pompás parolát ütöttek“, Vörösmartynál „a kún *vas karja* nem enged“. De mégis ez egyszer büntelent ér a vád; mert a Bud. Hirl. nem követ el egyebet, mint hogy egyszerűen idézi Bánkbánt, azaz Peturt, a ki így dörög: „Ne élne vissza hát azzal, s ne kapna *Vasas marokkal* a magyar javak közé“. S ezt szabad, még macskakörmök nélkül is. Götznek meg éppen *vas marka* volt, nem *vasas*. Igazában: *keze*. LEHR ALBERT.

—. **Vasas marok.** A novemberi füzet borítékán, a *Gyakoribb hibák* közé van sorolva ez a Budapesti Hirlapból idézett mondás. De ez talán nem hiba, vagy nem éppen a nevezett lap „orthologiai szertelensége“... A B. H. írójának bizonyára a Bánkbán egyik sora csengett a fülében; Petur mondja Getrudisról II. felv., 2. jel.): „— ne kapna *Vasas marokkal* a magyar javak közé — —“ A Zalán futásában is (8. ének) Zűrzsavar „Ölnyi *vasas* buzogányt forgat zuhogatva kezében.“ Eszembe jut egy népdal is. Csurgón, Somogy-megyében hallottam:

Nem messze van ide Kanizsa.

Vasas kocsi járok én oda.

Vasas kocsi, réz a tengelye.

A rózsámnak (N. N.) a neve.

Ez a *vasas kocsi* persze: *vaskocsi* (vasút). Vö. *vaslő*, *vasparipa*.

TRENCSENÝ KÁROLY.

TARTALOM.

	Lap
ÁGOSTON SÁNDOR :	Brenzó, puzás, bóbacz 365
ANGYAL DÁVID :	Mátkámasszony 130
BACSÓ GYULA :	Az adavidéki nyelvjárás szókincséből 429, 467
BAGYARY SIMON :	Kapcsalkozik 96
BALASSA JÓZSEF :	Jóslat 32
	Monda, rege 32
	Dal 32
	Cziráda 35
BÁN ALADÁR :	Elmond fűnek-fának 78
BARTAL ANTAL :	Furcsaság a magyar Corpus Jurisban 233
BARTHA JÓZSEF :	Főnév-e a főnévi igenév? 232
BÁTKY ZSIGMOND :	Fédel 324
	Rakottvás 336
BEÖTHY ZSOLT :	Csonka hét 192
CSAPODI ISTVÁN :	Főnév-e a főnévi igenév? 88
	Állathivogatók (Horpács) 284
	Szótag-összevonások a nyugati nyelvjárásban 319
CSEFKÓ GYULA :	Visszaperdül mint a gyűrű 182
	Férj 364
	Állathivogatók (Hobol, Botyka) 333
CSURA MIKLÓS :	Polgár 126
CSÜRI BÁLINT :	A nyelvjárástanulmányozás módszeréhez s egy-két adat a magyar hangtanhoz 214
DEBRECZENIEK	Nyilatkozata az -ul-ül ragról 188
ECKHART FERENCZ :	Nandorfejérvár 311
FABÓ BERTALAN :	Körmagyar 181
FEKETE JÓZSEF :	Állathivogatók (Alsóábrány) 284
FOKOS DÁVID :	Taholni 48
GALOS REZSŐ :	A lászlókirályszekere 420
	A nyelvújítás győzelme 460
GÁRDONYI JÓZSEF :	Csonka-hét 366
GOMBOCZ ZOLTÁN :	Simonyi Zsigmond, Die ungarische Sprache 25
	Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz 44, 94, 141, 333
	Szláv jövevényszavaink kérdéséhez 85
	Aggik, aggódik 125
	Ügy 126
	A finn-ugor nominalis mondatok 133
	Tyató 277
	A meg igekötőről 288
	Leb 323
	„Prinzipien der Sprachgeschichte“ 328
	A tövégi rövid magánhangzók kérdéséhez 393
	Sziinyei József Magyar Nyelvhasznítása 414
	Kaptány 420
	Alacs 421
GÖNCZY BELA :	Adatok nyelvünk újabb fejlődéséhez . 183, 375
GYÓRFFY ISTVÁN :	Állathivogatók (Kenese) 93

	Lap	
HELLEBRANT ÁRPÁD :	A magyar nyelvtudományi irodalom 1908-ban	270
HERMAN OTTÓ :	„Koppantóra“	168
HOFFMANN FRIGYES :	Tájszók (Brassó vid.)	332
HORVÁTH JÁNOS :	Egy magyar versbeli mondatképletről	372
HORVÁTH SÁNDOR :	Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből	356, 409
KARÁCSONYI JÁNOS :	Polgár	13
KARDOS ALBERT :	„Egy régi magyar rvelvőr“	132
KÁRFFY ÖDÖN :	Nyelvtörténeti adatok	224
KATONA LAJOS :	Békaszalonna?	288
	Páros beszéd	472
KERTÉSZ MANÓ :	A magyar vezetéknevek eredetéhez	81
	Néhány magyar szólásról	272
	Néhány költői helyről	274
KONDÁS JÓZSEF :	Allathivogatók (Köröm)	140
KOSSA GYULA :	Régi magyar gyógyszernevek 39, 84, 130, 185, 225, 325, 378, 422,	464
KOVÁCS GÉZA :	Kupa	447
KOVÁCS JÓZSEF :	Allathivogatók (Mezőbánd, Ugra)	140
KÖRÖSI SÁNDOR :	Rovás	87
KRISTÓF GYÖRGY :	Könyvkaporsó	78
LAMPÉRTH GÉZA :	Allathivogatók (Mencshely)	43
	A kurucz-kor magyar nyelvéről	97, 145
LEFFLER BÉLA :	Baxaméta	127
LEGÁNYI GYULA :	Eben gubát	37
LEHR ALBERT :	Arany-magyarázatok XXIV. Toldi-magyará- zatok	22
	Búvár	37
	Arany-magyarázatok XXV. Visszaperdül mint a gyűrű	75
	Hogy' mozog Simonyi elméje	90
	Arany-magyarázatok. XXVI. Sisak	117
	Fagylalt	129
	Forbát	174
	Osztom	192
	Gyalogra száll	219
	Visszaperdül mint a gyűrű	233
	Leszavaz és holtbizonyos	275
	Fenével etet	287
	Arany-magyarázatok. XXVII. Keze ügyében Unuttei	303 360
	Vérszemet néz	373
	Se üstöm, se füstöm	421
	Stilus és divat	427
	Oszt vagy osztja?	432
	Bevérző	455
LOISCH JÁNOS :	Nem-nyírt fiatalság	350
MARÓT KÁROLY :	Elmond fűnek-fának	35
MEDVECZKY KÁROLY :	A Reguly-irodalomhoz	459
MELEGDI JÁNOS :	Horzsól	125
	Penkő játca	144
	Bökcse	324
	Hungari Oboniauci	458
MELICH JÁNOS :	Német jövevényszavaink	42
	Új szláv szófejtő szótár	42
	Új olasz nyelvű magyar nyelvtan	43
	A „király“ szó eredetéhez	133
	Nandorfejérvár	165, 367, 432
	PéNZ	172
	„Wörter u. Sachen“	230

	Lap
MELICH JÁNOS :	A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei 231
	Berenczók 288
	Néhány magyar népnévről 292, 337, 385, 433
	Babina = babona ? 324
	Regede 369
	Tisza 369
	Gottsched hazánkban 424
	Hus János helyesírása 426
	Vitéz 431
MÉSZÁROS KÁLMÁN :	Szólások (Kisújszállás) 93
MÉSZÖLY GEDEON :	Vész és visz 19
	Kettő 38
	A denominális -ék képző eredete 258
MIHÁLY BALINT :	Visszaperdül 192
MIKSZÁTH KÁLMÁN :	Följegyzések 78
MÓCZÁR JÓZSEF :	Toldy-magyarázatok 21
	Adatok a szalontai nyelvjáráshoz 331, 381
MOENICH KÁROLY :	Nyelvtörténeti adatok 461
MOESZ GUSZTÁV :	Zsiók 144
MOLNÁR JÁNOS :	Az igeikötő helye 249, 306
	Több alany, de egyes-számú állítmány 365
NAGY SÁNDOR :	Kantár 334
NESZELI ISTVÁN :	Állathivogatók (Várgede) 140
POLGÁR IVÁN :	Szesztra 144
RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN :	A doktor-czim helye 82
	Purga 83
	Dugába dől 83
	Rókat nyúz, rókáz 83
	Válasz Simai Ödönnek 136
	Cziczemacza 222
	Szármenta 228
	Törkök 228
ROSZÁKGY GYULA :	Állathivogatók (Zemplén m.) 140
SÁGI ISTVÁN :	Szeicz Leó tájszógyűjteménye 237, 285
SIMAI ÖDÖN :	Néhány észrevétel „Csúzy Zsigmond sza- vai“-ra 89
	Adalék Helmecky Mihály nyelvújításához 120
	Reforma 129
	Kazinczy Ferencz nyelvújítása 170, 205, 264, 313, 352, 403, 448
	Fagylalt 180
	Hallgatóság 223
	Bajtárs 223
	Kaczer 223
	Mindenki, mindegyik 456
SZABÓ ENDRE :	Vitéz 431
SZATHMÁRY JÓZSEF :	Állathivogatók (Kis-Tokaj) 140
SZÉLL FARKAS :	Körömszakadtáig tagad 175
	„Jaj neked Abules, megölted Agétást“ 322
	Siker 364
SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND :	Jelentéstanulmányok 7, 63
	A nyelvtani alany és állítmány 211
SZERKESZTŐSÉG :	A Finn-ugor Társaság jubileuma 41
	A debreczeni ref. főiskola 187
	Kitüntetés 187
	Finn-ugor kézikönyv német nyelven 187
	Kitüntetés 228
	Budenz József ifjúkori arcképe 228
	Udvarhely vármegye székely nyelvjárásiának ő-zése 327

	Lap
SZERKESZTŐSÉG :	Jalava Antal 370
	Magyar nyelvkönyv finnül 426
SZIDAROVSKY JÁNOS :	Az <i>ül-ül</i> ragos határozókhöz 189
SZIGETVÁRI IVÁN :	A <i>-tányi</i> képzőhöz 366
SZILÁDY ÁRON :	Penkő játék 240
	Brenzók 336
SZILY KÁLMÁN :	Enyedék 31
	Mereug 31
	Suadalom 36
	Apatárs, anyatárs 48
	Sitkopán 48
	Szesztra 79
	Arany János egy verséről 86
	Kalamajka 96
	Közepette 96
	Inség 130
	Összes 177
	Bednár 178
	Földi János „Magyar Nyelvkönyv“-e 228
	Bögöre 240
	Szaftos 240
	Maksus és Tütüre 240
	Ürgomba és társai 278
	Tréfa-levelű fű 336
	Roppantság 336
	Kádas 362
	Vaslevél 363
	Földi János grammaticájának történetéhez 371
	Adós-level 384
	Hold 444
SZINNYEI JÓZSEF :	Főnév-e a főnévi igenév? 135
TABAKOS ÁBEL :	Nyelvtörténeti adatok 279
TAGÁNYI KÁROLY :	Karácsonyi új magyarázata a polgár szó eredetéről 107, 153
B. TAKÁTS LAJOS :	Igeragozás a csanád-apátfalvai nyelvjárásban 208
TOLNAI VILMOS :	Össze, összes 33, 420
	Sírva vigad a magyar 34
	Majomszeretet 126
	Hadastyán 127
	Pirues 179
	Reforma 180
	A szólásokról 193, 241, 396
	Szipoly 220
	Kám, méd, boza 211
	Hetet-havat 222
	Fű-fa 289
	Magyarság és európaiság 329
	Bartal Antal 370
	Vak a koczában 417
	Lóvá tesz, megnyergel 417
	Kont: Chrestomathie hongroise 425
	Czinkos 440
TRENCSENÛ KÁROLY :	Minister 366
	Tünejd 384
	Vasas marok 472
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN :	Az <i>i-ző</i> nyelvjárásról 345
	Hegy- és völgynevek 383
VAJDAFY LEHEL :	Állathivogatók 93
	Följegyzések 96
VARGHA DAMJÁN :	Elevenetős 32

VASS MIKLÓS:	Prokátor; auszug	Lap 43
VÁZSONYI IZIDOR:	Hasapos, Sikeres	283
VETRÓ LAJOS ENDRE:	Nótafa	176
VISKI KÁROLY:	Sereg	458
VISZOTA GYULA:	A M. Tud. Társaság nagyszótárának törté- nete	49
	Szerencsa	457
ZOLNAI GYULA:	A -nek viszonzó személyragos alakjairól Össze	69 79
LEVÉLSZEKRÉNYÜNK:	48, 96, 144, 192, 240, 287, 336, 384, 431,	472
ROVÁS:	87, 135, 232, 373,	427
MAGY. TUD. AKADÉMIA:	85,	282
TÁJSZÓK:	43, 93, 140, 188, 237, 283, 331, 381, 429,	467
TÁRSASÁGI ÜGYEK:	46, 95, 142, 189, 335,	470

SZÓMUTATÓ.

aba 28	bérszékedik 13	czikornya 35
ács 394	beszéd 86, 174	czimer 120
aczat 240	bevérző 455	czink 441
adóslevél 384	beszéltn 209	czinkol 442
aggik 125	bóbac 365	czinkos 440
aggódik 125	bodnár 178	czinkus 440
agyar 29	Bodrog 232	cinkus bíró 441
akarnok 78	boldog-boldogtalan 272	cziráda 35
alacs 421	bolt 174	czirok 120
anyatárs 48	bor 42	
Antal 295	borkut 42	dal 32
apatárs 48	borsószik 63	de 29
aprópénz 279	borzad 11	dió 29
ár 416	borzadály 11	dob 9
archiaterus 233	borzalom 11	dobban 9
arkangyal 302	borzasodik 11	dobog 9
armádia 302	borzaszt 11	doctor-czim 82
armális 302	borzogot 11	dohány 17
armárium 302	borzong 11	dolmány 28
árticsóka 302	boza 221	döbben 9
auszug 279, 432	bögöre 240	döbög 11
avas 231	bökcse 324	döbrüködik 11
	böles 394	döntő magyarok 274
babona 324	böszörmény 389	dörzsöl 29
bajor 120	brenczó 287, 336, 365	disznó 29
bajtárs 223	bunyevecz 389	dugába dől 83
bális 433	búvár 37	dülő 195
Bandi 240	büdös 416	dülőre jut 195, 242
bárka 279	búz 416	
baxaméta 127		é- 136
bednár 178	csákány 28	eben gubát 37
béka-szalonna 287	Csalló 15	édes 416
bér 394	csonka-hét 366	-ég 261
berenczó 287, 336, 365	csat 394	egér 416
Bernáld 16	Csató 278	egy 29
bérszed 13	csűrcsavarintó 76	egyki 457
bérzen 13	Cuzberch 283	együttlét 90
bérszeng 13	cziczemacza 222	

-ék képző 258
 -ék rag 261
 eldöntő 242
 elevenetős 32
 elevenitős 33
 elhül 69
 elképed 66
 ellenáll 90
 elmemozdító 90
 elsápadni 65
 elszünni 279
 ember-hitető 279
 embertílsó lánczos 169
 emse 18
 eny 31
 enyedék 31
 érdem 27
 eresztvény 231
 erkély 16
 erő 303
 érteni vmi alatt 87

fagy 416
 fagyal-bogár 279
 fagylalt 129, 180
 falkony 150
 farók-disznó 279
 farkasszemet néz 374
 fáz 416
 fédel 324
 fejel 280
 fejelke 280
 fején találja a szöveget 243
 fejsze-fokozó 280
 fél 7
 felcsinosít 89
 fellajtár 15
 fenével etetni 287
 férj 364
 fidel 324
 fillér 16
 fírhang 15
 firkál 28
 fogadj isten 273
 foga ügye 305
 fokváltakozás 27
 fontányi 366
 fontodnyi 366
 forbat 174
 főnévi igenév 88, 135, 232
 frang 280
 fullajtár 15
 futamat 106
 fű-fa 290
 fűlender 15
 fűnek-fának 35, 78

gazdag 29
 Gellért 16
 geréb 162
 gondatlanság 89
 Gönczöl 167, 297
 görög 385
 göröncsér 16
 gréb 162
 gyakor erdő 231
 gyalog száll 219
 gyalogra száll 219
 gyeplős 169
 gyöngy 394

hadastyán 127
 hagyma 27
 halad 28
 halavány 28
 hallgatóság 223
 han-kút 280
 harang 27
 harzsol 125
 hasapos 283
 ház 416
 Hegykő 231
 helyre-állít 89
 hetet-havat 222
 hír 28
 hiúz 27
 hódít 444
 hódol 444
 hold 444
 holtbizonyos 275, 427
 holtkomolyan 427
 horzsol 125
 hoztin 209
 hozzin 209
 hőkken 67
 hőköl 67
 hölgy 27
 höppen 68
 hőrsök 261
 húgy 29
 hül 69
 hüledez 69
 hüpög 68
 hüvelykszorító 176

-ig rag 261
 igekötő helye 249, 306
 iker 28
 ildom 27
 ilyesmi 457
 -in 3. sz. személyrag 209
 ingó-ingatlan 273
 inség 130
 írkal-firkál 28
 iromba 427
 irt 416

ispán 162
 iszik, mint a kefekötő 243
 iz 416
 izen valakitől 384

jancsár 151
 jóslat 32

kaczér 90, 138, 223
 kaczor 370
 kádas 362
 kalamajka 96
 kalézol 150
 kalmár 16
 kám 221
 kantár 334
 kap 415
 kapar 415
 kapcsolkozik 96, 144
 kaptány 420
 kar 415
 karabély 151
 karsú 415
 Károly 293
 kartány 150
 kast 415
 kazán 28
 keczele 370
 kedvetlenkedik 137
 -ként rag 431
 kenyeres pajtás 28
 képed 63
 képik 64
 képpedezni 64
 képzél 64
 keressin 209
 kerestin 209
 ketté 38
 kettő 38
 keze ügyébe 303
 kicsin 394
 kicsinyire 106
 kigondoló bizottság 78
 -kint rag 431
 kipironkodni 280
 király 133
 kis 394
 Kollát 15
 kolompér 16
 kolontár 16
 kopál 415
 kopog 415
 kopolya 415
 koppantóra 168
 kor 415
 korhely 21, 24
 kölcsönkenyér visszajár 245.

- könyvkoporsó 78
 körmagyar 181
 körmére ég 242
 körme ügye 306
 körömszakadtáig 175
 követ vetni 240
 közellét 90
 közepette 96
 közmondás 243
 krompák 151
 kullog 28
 kun-kapitány 78
 kupa 447
 kupacz 120
 kút 394
 küld valakitől 384
- lába ügye 306
 Lándor 166
 lapát 174
 lászlókirályszekere 420
 lázas tevékenység 78
 leb 323
 léha 21, 24
 lengyel 167, 295
 leszavaz 275, 427
 lóding 151
 lóvá tesz 418
 Lőrincz 167
 lülbőr 15
- majomszeretet 126
 Maksus 240
 malozsa 280
 Mártély 16
 máski 457
 mátkámasszony 130
 méd 221
 megaggik 126
 meg igekötőről 287
 megmázsál 150
 megnyergel 418
 megkiáltani 280
 megköppölyözni 280
 megönik 361
 megönödik 361
 megrebben 8
 megrökönyödni 65
 Mencerét 215
 mered 31
 mereng 31
 megribbant 8
 mereszt 31
 merit 31
 mezei hadak 78
 merül 31
 micsodaság 137
 mindegyik 456
 minden-egy 457
- mindenki 456
 minister 366
 monda 32
 muskatély 151
 muzska 341
- nadály
 Nandorfejevárv 165, 311.
 367, 432
 -né képző 136
 nekém 69
 néma 86
 nemez 28
 nem-nyirt fiatalság 350
 nem oda Buda 273
 nincs 42
 nominalis mondatok 133
 nótafa 176
 nyal 27
 nyál 27
 nyelve ügye 306
 nyelvtani alany 211
 nyereg 28
 nyerges 168
 -nyi, -ni ~ -né rag 262
 nyugasztal 137
- Oboniauei 458
 oláh 433
 olasz 433
 olyasmi 457
 or 394
 orbarium 15
 orosz 337
 orra ügye 306
 ort 416
 ostorhegyes 169
 osztom 192
 osztriga 280
 ótalom 138
 ökör 27
 önik 361
 ördöggel vitetni 287
 örmény 301
 örök 158
 örömet löni 274
 örvény 301
 össze 33, 79, 420
 összes 33, 177
- pad 231
 padló 231
 paksaméta 144
 palánk 231
 pantallér 150
 papék 258
 pap-ni 258
 parasztház 89
 passaméta 128
- patronál 106
 peczér 370
 pelengér 16
 példabeszéd 204
 példázat 204
 pencza 174
 Penkő jártz 144, 240
 pénz 172
 Peti 240
 piac 174
 pilis 86
 pipa 18
 pipe, pipés és pipétlen 280
 pirucs 179
 pókkő 281
 poklok kapui 275
 polgár 13, 107, 126, 153
 porkoláb 158
 prókátor 432
 pulhák 151
 purga 83, 129
 purgál 83
 purgamal 16
 puzás 365
 Pusztaszer 231
- rác 387
 rajta 149
 rakottyas 336
 ravatal 280
 rebbedez 8
 rebben 8
 rebeg 8
 rebenczkedik 8
 reforma 129, 180
 rege 32
 Regede 369
 réven 427
 ribbant 8
 ritka 86
 rókát nyúz 83
 rókáz 83
 romlandó eszerép 274
 romlott hazánk 274
 roppantság 336
 rökönödik 65
 rudas 168
 Rumelia 293
 rumuny 437
 rusnyák 341
 rusznyák 341
 rutén 341
- salavári 16
 sápad 64
 séd 18
 ség 18
 Segesvár 231
 segge ügye 306

- sejk 28
 semmiség 137
 senkellő-hely 280
 sereg 458
 seregbontó 151
 se üstöm, se füstöm 421
 siker 364
 sikeres 283
 sisak 117
 sitkopán 4
 sokác 389
 soltész 157
 sorsol 90
 sör 28
 suadalom 36
 sülyedék 280
 szaftos 240
 szármenta 228
 szárnyasegér 137
 szatócs 394
 száz 29
 szék 394
 székely 293
 szembenáll 90, 137
 szembeszáll 90
 személy-válogató 89
 személy 305
 szépég 66
 széppen 66
 szerb 387
 szerecsén 389
 szerencsa 457
 szésszég 67
 szésszérég 67
 szésszen 67
 szesztra 79, 144
 szesztra Panna 144
 szipoly 220
 szóelcsavarítás 90
 szókapesolat 201
 szólás 202
 szóláshasonlat 204
- szorongás 126
 szócs 394
 szusszan 67
 szücs 394
- taholni 48
 tányért vált 21, 22
 -tányi képző 366
 távollét 90
 temető 89, 137
 ersényi 151
 teszényi 151
 Ticze-ér 369
 Tisza 369
 tob 9
 toboz 281
 top 9
 toplakodik 11
 toppan 9
 tőpörödik 126
 törköl 228
 török 293, 437
 tözek 29
 tréfa-levelű 336
 tubák 18
 túlélrett 428
 túl hizás 428
 túléröltetés 428
 túlkapás 428
 túlnyomó 428
 túloz 428
 tulság 428
 túlterhelt 428
 túlzó 428
 tusak 120
 tűnejd 384
 Tűttüre 240
 tyató 277
- ul-ül 189
 ungar 293
- unuttei 360
 úrgomba 278
 urkundt-levél 279
 urigomba 278
- ügy 126, 416
 ügyfa 290
 üszök 261
 ütlek 261
- vaczak 120
 vadállat 89, 137
 vak (a koczkában) 417
 vár 160
 város 156, 157
 vaslevél 363
 védelem 89, 138
 velem 69
 Velence 295
 vérszemre kap 374
 vérszemet néz 373
 vérszemet vesz 374
 vész 19
 vezetőkének 81
 vigyin 209
 villamos 281
 visz 19
 visszaperdül 182, 192
 vitéz 434
 vittin 209
 vonzat 202
- zálogba háynyi 281
 zerge 27
 zicher 87
 zöldül 66
 zsidó 343
 zsilip 86
 zsiók 144

